

अध्यायानुक्रमणिका

अध्यायः	विषयः	पृष्ठानि
प्रथमः	श्रुतेर्योपनिषदाख्या	१—३०
द्वितीयः	तैत्तिरीयोपनिषदाख्या	३१—७२
तृतीयः	छान्दोग्योपनिषदाख्या	७३—१११
चतुर्थः	" "	११२—१३४
पञ्चमः	" "	१३५—१६१
षष्ठः	मुण्डकोपनिषदाख्या	१६२—१८८
सप्तमः	प्रश्नोपनिषदाख्या	१८९—२१४
अष्टमः	कौषीतक्युपनिषदाख्या	२१५—२४०
नवमः	" "	२४१—२५९
दशमः	त्रैत्रय्युपनिषदाख्या	२६०—२९७
एकादशः	कठोपनिषदाख्या	२९८—३२९
द्वादशः	श्वेताश्वतरोपनिषदाख्या	३३०—३६०

શ્રીયુત મોતીલાલ રવિશંકર ઘોડાના અન્ય

અનુવાદો તથા પ્રકાશનો.

- (૧-૩) શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા (શ્રી સંકેરાનંદીની સંપૂર્ણ ટીકા સમેત).
- (૪-૧૬) શ્રી ઋગ્વેદસંહિતા (શ્રી સાયણુ ભાષ્યાનુસારે) તેના પ્રથમ અષ્ટકના વિભાગ ૨ પ્રસિદ્ધ.
- (૨૦-૨૧) શ્રીમદ્ચંકરાચાર્ય પ્રણીતા ઉપદેશસાદરો - તેમાં મઘભાગ પ્રસિદ્ધ.
- (૨૨-૨૩) શ્રી મધુસૂદનસરસ્વતીકૃત ભક્તિરસાયન. તેમાં પ્રથમ ભાગ પ્રસિદ્ધ
- (૨૪) શ્રી અભસદસનામ (સારદાપીઠ માસિકમાં પ્રસિદ્ધ)
- x(૨૫) શ્રી ધર્માપનિષદ્ (૭ ટીકાઓ સમેત સંવાદાત્મક)
- (૨૬-૨૭) શ્રી મુકત્યલુપ્દેહસંહિતા (શ્રી ઉવટાચાર્ય તથા મહીધરના સંપૂર્ણ ભાષ્યસમેત) હયાવ છે
- (૨૮-૨૯) શ્રી વિદ્યારમ્યમુનિકૃત અનુબૂતિપ્રકાશ.
- (૩૦) શ્રી જૂનાગઢનિવાસી શ્રીનાથભવાન ઉદ્દે સ્વામીશ્રી અનુભવાનંદકૃત શ્રીધરી-સુખોદિની ટીકા સમેત શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા (સ. ૧૯૩૦ ના 'સાહિત્ય'માં પ્રસિદ્ધ)
- (૩૧) „ શ્રી અભગીતા (રક્ટપુરાણાતર્જત સં. ૧૯૩૨ના (સાહિત્યમાં પ્રસિદ્ધ).
- (૩૨) વાર્તિકકાર શ્રી સુરેશ્વરાચાર્યપ્રણીત ગાયત્રોવાર્તિક.
- (૩૩-૩૪) શ્રી સામવેદસંહિતા (શ્રી સાયણુભાષ્યાનુસારે) હયાવ છે.
- x(૩૫-૩૮) શ્રી અથર્વવેદ સંહિતા („)
- x(૩૯) ઋગ્વેદાન્તર્ગત શ્રી શાંખાપન-ગૃહ્યસૂત્ર
- x(૪૦) શ્રી નાથભવાન ઉદ્દે સ્વામી અનુભવાનંદકૃત ચાતુરી.
- x(૪૧) „ વિષ્ણુપદ.

...છત્યાદિ.

Kumbhrajendra Singh.

શ્રીયુત મોતીલાલ રવિશંકર ઘોડાના અન્ય અનુવાદો તથા પ્રકાશનો.

- (૧-૩) શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા (શ્રી શંકરાર્ચકની મંપૂર્ણ ટીકા સમેત).
 (૪-૧૬) શ્રી ઋગ્વેદસંહિતા (શ્રી સાયણભાષ્યાનુસાર) તેના પ્રથમ અષ્ટકના વિભા
 (૨૦-૨૧) શ્રીમદ્ભગવાદ્ગીતા પ્રણીતા ઉપદેશસાદબ્ધી તેમાં મધ્યભાગ પ્રસિદ્ધ.
 (૨૨-૨૩) શ્રી મધુગદ્ગનસરસ્વતીકૃત ભક્તિરસાયન. તેમાં પ્રથમ ભાગ પ્ર
 (૨૪) શ્રી ધ્વજસહસ્રનામ (શારદાપીઠ માસિકમાં પ્રસિદ્ધ)
 x(૨૫) શ્રી હરીપ્રતિપદ (૭ ટીકાઓ સમેત સંવાદભક્ત)
 (૨૬-૨૭) શ્રી શુક્લયજુર્વેદસંહિતા (શ્રી ઉપદેશસાદબ્ધી તથા મહીધરના
 (૨૮-૨૯) શ્રી વિદ્યારવ્યમુનિકૃત અનુભૂતિપ્રકાશ.
 (૩૦) શ્રી જૂનાગઢનિવાસી ધોનાથભવાન ઉદ્દેશવાળીઓ અનુ
 ટીકા સમેત શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા (સ. ૧૯૩૦ ના '૬.
 (૩૧) ,, શ્રી ધ્વજગીતા (રઠદુરુસણાતર્જન સં. ૧૦
 (૩૨) વાર્તિકકાર શ્રી સુરેશ્વરાચાર્યપ્રણીત ગાયત્રીવાર્તિક.
 (૩૩-૩૪) શ્રી શ્રમવેદસંહિતા (શ્રી સાયણભાષ્યાનુસાર) હપા
 x(૩૫-૩૬) શ્રી અયર્વેદ સંહિતા (,,)
 x(૩૬) ઋગ્વેદાન્તર્ગત શ્રી શાંખાયન-ગુલસત્ર.
 x(૪૦) શ્રી નાથભવાન ઉદ્દેશવાળી અનુભવાન્કૃત ચાતુરી
 x(૪૧) ,, વિધ્યુપ

...મત્યાદિ.

Kumارش्री Ramrajendra Sinhyi

શ્રીયુત મોતીલાલ રવિશ

અનુવાદો તથા

નિબંધ

- (૧-૩) શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા (શ્રી સકરાનંદીની સંપૂ
(૪-૧૯) શ્રી ઋગ્વેદસંહિતા (શ્રી સાયણભાષ્યાનુસારે)
(૨૦-૨૧) શ્રીમદ્ભંકરાચાર્ય પ્રણીતા ઉપદેશસાહસ્રી
(૨૨-૨૩) શ્રી મધુસૂદનસરસ્વતીકૃત ભક્તિરસાયન. તે
(૨૪) શ્રી બલસહસ્રનામ (ચારદાપીઠ માસિકર્મા
x(૨૫) શ્રી ધર્માપનિષદ્ (૭ ટીકાઓ સમેત સંવા
(૨૬-૨૭) શ્રી શુકલયજુર્વેદસંહિતા (શ્રી ઉવટાચાર્ય તથા મ
(૨૮-૨૯) શ્રી વિદ્યારણ્યમુનિકૃત અનુશ્રુતિપ્રકાશ.
(૩૦) શ્રી જૂનાગઢનિવાસી શ્રીનાથભવાન ઉદ્દે સ્વામી
ટીકા સમેત શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા (સ. ૧૯૩૦.
(૩૧) ,, શ્રી બલગીતા (રક્ષપુરાણાતર્જત :
(૩૨) વાર્તિકકાર શ્રી સુરેશ્વરાચાર્યપ્રણીત ગાયત્રીવાર્તિ
(૩૩-૩૪) શ્રી શામવેદસંહિતા (શ્રી સાયણભાષ્યાનુસાર) ૧
x(૩૫-૩૬) શ્રી અથર્વવેદ સંહિતા (,,)
x(૩૬) ઋગ્વેદાન્તર્ગત શ્રી શાંખાપન-ગૃહ્યસૂત્ર
x(૪૦) શ્રી નાથભવાન ઉદ્દે સ્વામી અનુભવાનંદકૃત ચા
x(૪૧) ,, વિષ્

...છત્યાદિ.

પ્રકાશકનું નિવેદન.

શ્રી અનુભૂતિપ્રકાશ એ વેદાંતનો અમૂલ્ય ગ્રંથ છે. શ્રી વિદ્યારણ્યમુનિએ વેદાંતના ૫૫ ગ્રંથો રચ્યા છે તેમાં આ અગ્રગણ્ય છે. પૂ. પા. માહાત્માશ્રી નથુરામ શર્માજીએ રૂપાવસ્થાન થયા પહેલાં આ ગ્રંથ શ્રવણમાં યોગ્યેશ્વર અને મને પણ આ ગ્રંથના શ્રુતો લાભ મળતાં, આ ગ્રંથનું ગુજરાતી ભાષાંતર કરાવવાની મને તીવ્ર ઇચ્છા થવાથી પા. મહારાજશ્રીને વિનંતિ પણ કરેલી. કિન્તુ, તે અરમામાં શ્રી પચદશી આદિ અન્ય થો લખવામાં તેઓશ્રી પ્રવૃત્ત હતા. બાદ થોડા સમયમાં દુર્લ્લભવશાત્ તેઓશ્રી ધ્વજભૂત ૫૫ આ મ્હારી ઇચ્છા ફલીભૂત થઈ શકેલી નહિ.

ત્યારબાદ, કેટલાયક વર્ષથી મારે શ્રીકૃત રા. રા. મોતીલાલ રવિશંકર ધોડા સાથે સ્નેહ-વ બંધાવશે અને તેનાં કરેલાં શ્રી સંકરનંદીગીતા, તથા પૂન્યસ્વામીશ્રી મધુસૂદન સ્વતીકૃત શ્રી ભક્તિરસાયનનાં ભાષાંતરો જોયેલાં તે ઉપરથી આ ગ્રંથનું ગુજરાતીમાં પાંતર કરવા મ્હારી ઇચ્છા દર્શાવતાં, તેઓશ્રીએ આ યાચનાનો ઉત્સાહપૂર્વક સત્રેમ હિંકાર કરી હુંક સમયમાં તે ભાષાંતર કરી તૈયાર કરી મને સોંપેલું.

આ અરસામાં લીબ્રેરીના નામદાર જાળકુમાર શ્રી રામરાજેન્દ્રસિંહજીનો સવત ૧૯૮૭ જાંદરવા સુદી ૬ને તા. ૬-૯-૩૧ને મંગળવારના રોજ ૧૫ વર્ષથી અલ્પવયમાંજ અકાળ ગૌવાસ થતાં, તેમના સ્મરણાર્થ આ ગ્રંથ છપાય તો વધુ ઉત્તમ એમ મને જણાતાં મેં મ્હાર લીબ્રેરી મહારાણા સાહેબને આ ગ્રંથ છપાવવા વિનંતિ કરી. આ વિનંતિનો નામદાર ૧૨ સાહેબે તરત અંગિકાર કરી રૂ. ૫૦૦)ની સહાય આપવા મને જણાવ્યું, આ રીતે મ્હાર મહારાણાશ્રીના ઉદાર આશ્રયના પરિણામે હું આ અત્યુત્તમ ગ્રંથ બાલુક ધર્માવલગ્ની તા સન્મુખ પ્રકટ કરવા સમર્થ થયો છું અને તે માટે હું તેમનો અત્યંત ઋણી છું.

નામદારશ્રીની ઉદારતા આટલેથી જ વિરમતી નથી કિન્તુ, અન્ય પ્રાચીન આર્યગ્રંથોના પાંતરારાદિક ધાર્મિક-સાહિત્યક્ષેત્રમાં સતત આશ્રયની યોજના વડીકનો પ્રબંધ કરી સનાતન વિવલગ્ની જનતા પ્રતિ તેઓશ્રીએ મહાન્ ઉપકાર કરેલો છે. મારા મિત્ર શ્રી. તોલાલભાઈએ નિઃસ્વાર્થપણે આ ભાષાંતર કરી આપતાં તેમનો હું આભાર માનું છું.

ઉપરમાં, મને જણાવવાને આનન્દ થાય છે કે શ્રી. મોતીલાલભાઈએ મારે વેદાંતાંતર તૈયાર કર્યા છે તેમાં શ્રી ઋગ્વેદ, શ્રી સામવેદ તથા શ્રી શુક્લયજુર્વેદની સંદિતાઓ ૫૫ છે. પરમાત્મા તેઓશ્રીની આ પ્રસસ્ત પ્રવૃત્તિનો બદલો આપો આટલી પ્રાર્થના હું વિરમું છું.

સંવત ૧૯૮૯ના ચૈત્ર સુદી ૯ મંગળવાર, તા. ૪-૪-૩૩

શ્રી ધર્માવલગ્ની જનતાનો આતાંકિત સેવક,
ગોવિંદજી ડાહ્યાભાઈ વડીલ
શ્રી પોરબંદર વેદાગા બ્યવસ્થાપક

અનુવાદકના બે બોલ.

આ “ શ્રી અનુભૂતિપ્રકાશ ” મન્યના અનુવાદ તથા પ્રકાશનાદિ કથા અંગેજોખાં ઉપસ્થિત થયાં તેનું અહીં મંત્રિમં નિરૂપણ કરવું અશક્ય નહિ ગણાય.

શ્રી વિદ્યારણ્યમુનિવિરચિત મન્યમધ્યે આ મન્ય ઉચ્ચરચાનીય છે. તેમાં એકંદર વીઠ અખ્યાયો તથા ૨૮૦૫ શ્લોકો છે. આ મન્યમાં પ્રધાનઉપનિષદાન્તર્જતા “ બ્રહ્મવિદ્યા ” નું અતિરમ્ય, મુંદર તથા સરલ વિવેચન કરેલું છે. તેમાં સ્વામિમહામુનિશ્રીએ ઉપનિષદોના સારભૂત તત્ત્વજ્ઞાનનો અનુભવ દર્શાવેલ તથા યુક્તિપૂર્વક પ્રતિપાદન કરતાં, મન્યનું “ અનુભૂતિપ્રકાશ ” એ નામ અન્યથા સિદ્ધ થાય છે.

આ મન્યનું નામ તથા મદત્તર મને કેટલાયક વર્ષથી થવાપિ સુતિજોગ્યર તો હતું તથાપિ તે મન્ય દક્ષિણોચ્ચર થવાનો યોગ મને મ. ૧૯૩૧ની સાલમાં જ પ્રથમ પ્રાપ્ત થયેલો મારા રનેલી શીયુત ગોવિંદજીઆજી ડાહ્યાબાજી વગેરે મને નિર્ણયસાગર પ્રેસવાળો તથા કાશીનાથશર્માની ટીકાવાળો કાશીનો સરદૂત મન્ય મોકલ્યો તેનું ગુજરાતીમાં ભાષાન્તર કરવા કૃપા જણાવતાં સદરુ મન્યનું અવલોકન કરતાં આવા અપ્રતિમ પ્રુષ્ઠ મન્યનો અનુવાદ કરવાનો સુયોગ મને પ્રાપ્ત થયો.

આ મન્યનું દિન્દી, મરાઠી કે ગુજરાતીમાં અવાપિ પર્વત ભાષાંતર થયું નથી. રત્નાગિરિ જીહાના રામકુલ તાલુકાના પાઉલવલ્લી ગામના નિવાસી વે. યા. સ. શ્રી વિપ્લવસાસ્ત્રી બાપડ, જેઓ તા. ૨૦-૧૨-૪૨ ના રોજ બ્રહ્મકેવલ્ય પાઠ્યા તેઓશ્રીએ “ બ્રહ્મવિદ્યા મન્યરત્નમાળા ” નામક માસિકમાં આ મન્યના માત્ર બે અખ્યાયોનો મરાઠીમાં અનુવાદ કરેલો. તેથી આખા મન્યનો અનુવાદ વેદાંતપ્રેમી જનનાને કેટલેક અંશે ઉપયોગી તથા ઉપકારક નીવડે એમ ધર્મસેવાપૂર્વક પ્રેરતાં મે તેઓશ્રીની કૃપાનુસાર તે કાર્યનો સા. ૧૯૮૭ ના આગાસ્ટ મુદી ૨ મુક તા. ૧૭-૭-૩૧ના રોજ આનંદપૂર્વક શુભારંભ કરી બાદરવા મુદી ૩ સોમ તા. ૧૪-૬-૪૧ના રોજ પૂર્વાર્ધ બજ સમાપ્ત થયો. તેમાં એકંદર ૧૩૫૪ શ્લોકો છે. મધ્ય મોટો થઈ જવાના કારણે તથા ઉત્તરાર્ધ ભાગમાં બૃહદા-રણ્યક ઉપનિષદના વધુ શ્લોકો દોવાથી સુગમતા અર્થ મે બે વિભાગ કરેલા છે. બીજો વિભાગ પાંચું તૈયાર છે.

ત્યારબાદ, આ મન્ય પ્રસિદ્ધ કરવા શીયુત ગોવિંદજીઆજીએ જે પ્રયાસ કરેલો તે મારે તેને સર્વથા ધન્યવાદ થતો છે. આ અરસામાં પરમ ધર્મવિતાર પરમધર્મપ્રેમી લીનદી નરેશ નામદાર મદારાજાશ્રી દોલનગિદજીના પૌત્ર કુમારશ્રી રામરાજેન્દ્રગિંદનો જાગવવમાં બજાજ સ્વર્ગવાસ થતાં તે સદ્ગત પ્રુષ્ઠાત્માના રમરણ્યાર્થ ધાર્મિક પુસ્તકોની મન્યમાળા કાઢવાનો પ્રબંધ નિર્ધોળતાં, આ મન્ય તે રમારક મન્યમાલના એક પ્રુષ્ઠ તરીકે પ્રસિદ્ધ કરવાનું હતું.

ત્યારબાદ, તા. ૧૬-૮-૩૨ના પત્રથી મને નામદાર મદારાજાશ્રી મદોદયના સાક્ષાત્ દર્શનનો પ્રુષ્ઠસંયોગ સં. ૧૯૮૮ ના બાદરવા મુદી ૩ સુનિવાર તા. ૩-૬-૩૨ ના રોજ પ્રાપ્ત થયો. નિષ્ણે, આ મંગલયોગ થતો હું પોતાને મર્થથા કૃતાર્થ મમત્વું હું. રાત્રિના સમય નામદારશ્રીનો દર્શન થતાં તે વેદાંત શ્રી. અખૂનચાલ દેવચંદર પંડ્યા શ્રીમદ્ભજવદ-ગીતાના શ્રીમ્લ અખ્યાયનું અવજુ કરાવના દત્તા તથા કોઈ સાધુ મદોદયા કંઈ પાચનાર્થ

પધારેલા હતા અવળુ દરમ્યાન નામદાર હજુરશ્રી પ્રસંગોપાત્ત ચરચા દરમ્યાન ગીતાના અન્ય શ્લોકોનું સ્વમુખે ઉચ્ચારણ કરતા હતા આ સમયનું ચિત્ર અનુભવતા, આપણી પવિત્ર આર્યભૂમિના પ્રાચીન મહાન્ નરેશ મહારાજા જનકવિદેહીની ધર્મસલાની કંપના મારા મનમા પ્રકટ થયેલી કે જહુના

શ્રી જામનગર યાનપીઠાધીશ્વર ગુરુશ્રી કૃષ્ણનાતજી ભગવાનજીએ અમારી વિજ્ઞાપિતથી લખેની સમર્થ પ્રસ્તાવના આ સહ સામેલ છે તે સર્વથા વિચારણીય છે મહારા અમદાવાદના નિવાસ દરમ્યાન ગુરુશ્રી સાથે સને ૧૯૨૧ ની સાલથી અને સમાગમ થતા તેમના પ્રસાદથી વેદાંતવિષયમા મહારો પ્રથમ પ્રવેશ તથા પરિચય શરૂ થયો તે પ્રતિદિન જર્દિગત થતો રહેલો આ પુણ્યયોગ માટે આ રથજે ઉપકાગદર્શન કરવું તે મારી પવિત્ર દુરજ સમજી હુ

વળી, આ રથજે જણાવવું જોઈએ કે શ્રી ઝગવેદમહિતાનો ભાષાતર મેં ધણા વર્ષ પૂર્વે કરેલો તે શ્રી વડોદરા રાજ્ય તરફથી પ્રસિદ્ધ થયો છે થોડા સમય પૂર્વે મહારા પરમ પૂજ્ય વડીનભાઈશ્રી જીવજીલાવની શુભપ્રેરણાથી બાકીના ત્રણે વેદોનું ગુજરાતીમા ભાષાતર મેં તૈયાર કરેલું ત્યારબાદ ઓયુત ગોવિંદજીભાઈના મહાન્ શુભપ્રયાસથી તે વેદો મધ્યે શ્રી શુક્રયજુર્વેદસહિતા તથા શ્રી સામવેદસહિતા હાવમા છપાય છે તથા તેમનાજ પ્રયાસથી શ્રી પોરબદરના નામદાર શ્રીમહારાણા સાહેબે શ્રી અયર્વેદ સહિતા છપાવવા યોગ્ય સહાય્ય બક્ષેલી છે આ માટે તેઓશ્રીનો જેટલો ઉપકાર માનું તેટલો ઓછો છે

ઉવટમા, આવા બ્રહ્મવિદ્યાવિષયક અપૂર્વ મન્ય સાથે સ્વ કુમારશ્રીનું નામ જોડાઈ તેઓશ્રીનો આત્મા પરમશાંતિને પામે એવી પરમાત્મા પાસે પ્રાર્થના કરૂં છુ આ અનુ વાદમા યત્કેચિત્ દોષ હોય તેની ઉપેક્ષા કરી ડાઘ મુમુક્ષુ આ મન્યનું મનન કરશે તો હું મહારા પરિશ્રમને સફળ સમજીશ એમ કહી વિરમુ છુ

સ ૧૯૮૬ના ચૈત્ર વદી ૭ સોમ, તા ૨-૪-૩૩

મુ નહીઆદ

મોતીલાલ સ્વિગકર ઘોડા

હાલ કલ્યાણ

- ઉંઠારથી પહેલો જોઈ, મન વાણી પર કહીએ તેહ,
મન વાણીનો યે આધાર, તેહને શરણ હું છઉં નિરધાર. ૧
- નટ જ્યમ ધરે નાનાં રૂપ, સંકલ્પે યો વિવધ સ્વરૂપ,
પરતુપણે નહિ દરયાકાર, તેહને.....નિરધાર. ૨
- મોહાદિકથી યે છે રહિત, સાક્ષિ સદા પોતે અદૈત,
યેવડી એ હું કહું ઉચ્ચાર, તેહને શરણ.....નિરધાર. ૩
- ભજતાં આવે અદ્વિતગ્ન, જોઈએ જાએ મૂલ અગ્ન,
ગતઅદાદિનો યે જોનાર, તેહને.....નિરધાર. ૪
- મર્લવાસના દુઃખને હરે, જન્મ મરણ પાંખે નહિ શરે,
તારે તેણે કેહેવાએ તાર, તેહને.....નિરધાર. ૫
- વરણી માહે ધરેણ્ય સદાએ, યેવડીએ સ્પર્ધાદિ સોદાએ,
નિરવધની પોતે અવિકાર, તેહને.....નિરધાર. ૬
- નેહેની આદિ નહિ અંત, નિરાકારને રૂપ અનંત,
જુતિ સ્મૃતિ ગાએ વારવાર, તેહને.....નિરધાર. ૭
- વાસુદેવ સધલામાં વસે, પણ જાણે યે કેા અબ્યસે,
નિષેધ નીષિધ નિરવ્યાપાર, તેહને.....નિરધાર. ૮
- સુગમ થાએ ગુરુગમથી સદિ, તેવજ કાહોને પમાએ નહિ,
સમજો કરીને વેદાંત વિચાર, તેહને.....નિરધાર. ૯
- દેવ સરવતો છે એ દેવ, યે વડીએ ભાસે અદમેવ,
અહંતો સાક્ષિ, રહિત અહંકાર, તેહને..... નિરધાર. ૧૦
- વાયવાદિકને અંતર રહે, વાયવાદિક એહેને કેા ન લહે,
સરવશરીરિ સર્વાકાર, તેહને.....નિરધાર ૧૧
- ગમયમ હું થઈ જોવા જાએ, પાર ન પાંખે ને ધણું મુંઝાએ,
હું ટલતે હું તે તે વાર, તેહને.....નિરધાર. ૧૨
- હુંજ પ્રકાશિ અનુભવાનંદ, લક્ષણા લશે નથી કાંઈ દંદ,
પડછંદો શું કરે ઉચ્ચાર, દ્વાદશ અક્ષર એ નિરધાર. ૧૩
- દ્વાદશ આત્મા બાહરે માહે, સાક્ષિ અનુભવાનંદ સદાએ,
અક્ષર અક્ષર ને આકાર, તેહને શરણ હું છઉં નિરધાર. ૧૪

(શ્રી જૂનાગઢનિવાસી શાકતકવિ ભક્તવીર શ્રી નાયલવાન ઉર્ફે સ્વામી શ્રી અનુ-
ભવાનંદ સરસ્વતી કૃત-શ્રી વિષ્ણુપદ).

Motil Ravishanker Girda

પ્રસ્તાવના ।

ૐ તત્સત્ ।

વક્તારમાસાત્ર યમેવ નિત્યા સરસ્વતી સ્વાર્થસમન્વિતાસીત્ ।

નિરસ્તદુસ્તર્કઋલરૂપઢક્ષા નમામિ ત શ્વરુર્મર્ચિતાદિત્રમ્ ॥૧॥

ગુરુચરણસરોજસન્નિધાનાદપિવયવસ્યગુણૈરુલેષમાનઃ ।

અપિ મહતિ જલ્પાર્ણવે નિમગ્ના સલિલમુષાદદતે મિતદિ મીનાઃ ॥૨॥

વેદાન્તવાક્યપુષ્પેભ્યો જ્ઞાનામૃતમધૂતમમ્ ।

હજ્જહારાલિવદ્યો નઃ તસ્મૈ શ્રીગુરવે નમઃ ॥ ૩ ॥

આ ગ્રંથનું 'અનુભૂતિપ્રકાશ' એ નામ અન્વય છે કારણકે અથર્કતા મહાશુનિ વિધારણ્યસ્વામિએ ઉપનીષદના આધારે તત્ત્વજ્ઞાનાનુભવ વ્યક્ત કર્યો છે મોક્ષેચ્છાવાન અધિ કારીએને મોક્ષપ્રદ કેવળ ઔપનીષદીય તત્ત્વજ્ઞાન જ છે જાત્ર વચ્ચા વિષયેડચનાય—તે વિના અન્ય મોક્ષનો માર્ગ નથી ઉપનીષદ એ શબ્દના અર્થથી પણ તેમજ સિદ્ધ થાય છે વદે શ્વનોર્વસ્ય ત્રિવેણીવોપનીષદ્રવેત્ । મન્દીરજામાવાષ યમદિ જ્ઞાતનાત્તયા ॥ 'ઉપનીષત્' એ શબ્દમાં પદ્મ ધાતુ ઉપ અને ની ઉપમગ અને કિવપ પ્રત્યય લાગવાથી ઉપનીષત્ શબ્દ થયો છે તેમાં પદ્મ ધાતુ—ગતિ, નિશરણ, અને અનુસાદન, એ ત્રણ અર્થમાં વપરાય છે (૧) સમાપમાં નિરંતર ગતિને પ્રાપ્ત કરાવે છે માટે 'ઉપનીષત્'—(૨) જન્મમરણરૂપ સમાર બધને મદ કરે છે માટે 'ઉપનીષત્'—(૩) જર્મજન્મમરણરૂપ સમારનુભવનાં છે ન કરે છે માટે 'ઉપનીષત્' કહેવાય છે પુન ઉપનીષત્ ચારે વેદનો અતિમ ભાગ છે માટે તેને વેદાન્ત' કહે છે જ્ઞાનામૃતમધૂતમમમ । સામ્નાશિરોડર્વણઃ મુદ્ગમુદ્ગમ્ ॥ 'ઉપનીષત્' ને ચારે વેદનું મસ્તક કહેા ઉત્તમાગ કહેા શિર કહેા અથવા તો કેવળ પ્રામ્યભાસથી મુક કહેા, તોપણ તે વેદના અતિમ ભાગરૂપ ઉપનીષત્ છે વગેરે જેમ લોકમાં મનુષ્યોનું પિત્રાન મરતભાવલભી છે, તેમ પરમાત્મસ્વરૂપનું જ્ઞાન કેવળ ઉપનીષદનથી છે તે નિર્વિવાદમિદ્ધ સિદ્ધાત છે ઉપનીષત્'ના પ્રતિપાલવિષય અદ્વૈત બ્રહ્મવાદ છે તેથી ઉપનીષત્'ના મિદ્ધાતને 'કેનવાદ્વૈત' કહેવામાં આવે છે વેદાન્તાનાવેદર્પે નિરૂપવિતુમેવ જ્ઞાત્ય પ્રવૃત્ત ન તર્કશાસ્ત્રવદ્ કેવળામિદુકિમિ વગિત્ સિદ્ધાત સાધવિતુ કૃપવિતુ વા પ્રવૃત્તમ્ ॥ વેદાન્તગારે ઇન્તાના અવધિરૂપ અર્થાત્ ઇદભાવ—અગોચર—પરબ્રહ્મનું નિરૂપણ કરવા પ્રવૃત્ત છે મિન્તુ તર્કશાસ્ત્રની જેમ કેવળ કાષ્ઠનિક યુક્તિઓવડે રસિદ્ધાતનું મમર્થન કરવા અને પરમિદ્ધાતમાં દોરાસેપ કરવા માટે પ્રવૃત્ત નથી અર્થાત્ મુમુક્ષુઓના હ વને દષ્ટાતયુક્તિઓ દ્વાગ ભાટિતરત્ત શુદ્ધેદ્યાત—એ ભગનાનવ્યાએન્તા નિયમાનુમાર પુન પુન ઉપેક્ષના આવર્તન દ્વારા તત્ત્વભેદ આરદ કરાવી મોક્ષસ્વરૂપ કરવા એજ ઉદ્દેશ છે જેમ રડવા માગકની માનાનું પાપકને રડતું બધ કરી આનદમય કરવાનું જ લક્ષ હોય છે તેમ એજ આશયથી ભગનાન શકરાચાર્ય કહે છે—સ્વચાલોદમાન ચિરતરલમ્ । જ્ઞાન્તિમાનેતુમપ્ર દ્રાપનાતુમર્મરે વદ્ગલમ્પરા યોગયદર્થવિકાસ્ય । તદ્વખેતોતિમૂક મહુત્તનમગાનોઽસ્કારવોગદ્વોધોપાદતનરંચ

દામુનિપદ્મોદયામાસ સમ્યક્ ॥ જેમ ધણા સમયથી રક્તાં પોતાનાં બાલકને રક્તું બંધ કરી શાંત કરવા માટે તેની માતા, તે બાલકની પાસે દ્રાક્ષ, ખજૂર, કેરી, અથવા સારાં પાકેલાં કેળાં મુકે છે તેમ ધણા જન્મોથી ઉત્પન્ન થએલા અજ્ઞાનમય સંસ્કારવશથી અતિમૂઢતાને આધીન થએલાં ચિત્તને, 'ઉપનીષત્' અધિકારાનુમાર બ્રહ્મભોધની અનેક મુક્તિઓદારા ઉપદેશ કરે છે. અને તે ઉપદેશથી, ચિત્ત મૂઢતાને ત્યાગ કરી પરમશાંતિને અનુભવ કરે છે. માટે પરમશાંતિસ્વરૂપ મોક્ષને પ્રાપ્ત કરવાની છતાસાવાળા અધિકારીએ સર્વથા ઐપનીયદીય તત્ત્વજ્ઞાન આદરણીય છે. પરંતુ ઉપનિષત્માં રહેલી અર્થગાંભીર્યતા અનાયાસે જ્ઞાન થાય નહિ. અને અર્થગાંભીર્યતા સમજ્યા વિના તત્ત્વજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય નહીં. માટે મહામુનિ વિદ્યારણ્ય સ્વામીએ ઐપનીયદીય તત્ત્વજ્ઞાનનું અતિસરલતાથી આ ગ્રંથમાં રજાઈતું કર્યું છે. તેમાં નિમ્નલિખિત ઉપનીયદેના રહસ્યમય ઉત્તમેત્તમ વિષયોનો સંગ્રહ કરેલો છે.

આ ગ્રંથના વીસ અધ્યાય છે તેમાં પ્રથમાધ્યાયમાં—તૈત્તિરીયોપનિષત્ ની વ્યાખ્યા છે. તેમાં પશ્ચ દ્વિતીય આરવ્યકાન્તર્જત બ્રહ્મવિદ્યાનો વિષય જે, આત્માવાદ્વેદ્યશ્રદ્ધામઘાસીત્ ધૃત્યાદિ શ્રુતિઓથી ઐતરેય શાસિએ પોતાના શિષ્યો પ્રતિ કથન કરેલ છે. તે વિષયનું પ્રતિપાદન કરનાં બ્રહ્મવિદ્યા સુવિસ્પષ્ટ શાલકોષાય તન્મત્તે ॥ એમ પ્રતિજ્ઞા કરી બ્રહ્મવિદ્યાનો ગ્રંથ અર્થેનો છે.

દ્વિતીયાધ્યાયમાં—તૈત્તિરીયોપનિષત્ માંથી સાધકોપયોગી મુખ્ય મુખ્ય ભોધક વિષયોનું ઉદ્ધરણ કરી નવનીતપિંકાત્મક કેવળ અનુભવ બક્ષત કરવા માટે તૈત્તિરીયોપનિષદન્તર્ગત બ્રહ્મવંશીનું વ્યાખ્યાન કરી, વેદાન્તવિજ્ઞાનનું સમર્થન કર્યું છે. તેમાં તમેતમામાન માદ્રણા-વિવિધિપ્રિતિ ઘણે ઘણે તપસા નાશકેન-ધૃત્યાદિ શ્રુતિઓના વ્યાખ્યાનથી એમ સિદ્ધ થાય છે જે, કર્મકાંડાનુજ્ઞાન અનન્તર અંતઃકરણની વિશુદ્ધિ યથા પશ્ચાત્ ઉપનીયદાર્થ કર્તવ્ય છે, કારણકે ચિત્તનિર્મલતાના અભાવે તત્ત્વજ્ઞાન યથાર્થિયન મુદ્દઠ થતું નથી એ પ્રકારે કથન કરીને, જ્ઞાતવ્યબ્રહ્મનાં સ્વરૂપસંક્રમનું પ્રતિપાદન કરીને, આંતરદષ્ટિથી બ્રહ્મ જ્ઞાતવ્ય છે અને બ્રહ્મજ્ઞાનતા પ્રભાવે જ, છત્રલાવનેર વિનાશ થઈ, અતુંબ્રહ્મભાવ કરી અધિકારી મોક્ષસ્વરૂપ થાય છે. એ પ્રકારે વિષય પ્રતિપાદિત છે.

તૃતીય, ચતુર્થ અને પંચમાધ્યાયથી છાન્દોગ્યોપનિષત્-ના કેટલાક વિષયનું કથન કર્યું છે. તૃતીયાધ્યાયમાં છા. બ. ૬—ના વિષયનું કથન કર્યું છે. વૈદ્યમણીસ્ય ગર્વેણ મેતકેતુઃ પરાક્સુતાઃ । ઘાસીત્ પ્રત્યક્સુલીકર્ત્વં મુલ્ગદ્વાતિવિસ્મયમ્ ॥ શ્વેતકેતુઃ વેદશાસ્ત્રાદિનું અધ્યયન કરી, પાંડિત્યતાના ગર્વને લઈ, પરમાત્મતત્ત્વથી પરાક્રમ્ય અર્થાત્ અનાત્મનિષ્ઠ થયો ત્યારે તેને પ્રત્યક્સુમુખ અર્થાત્ આત્મનિષ્ઠ કરવા માટે, ગુરુએ—યેનાયુતે યુતે મલયમનમતમવિજ્ઞાન વિજ્ઞાનં મલતિ એ વાક્યથી એતકેતુર્ના હૃદયમાં વિરખ્યતા ઉત્પન્ન કરાવનાં, સ્વચ્છવિનિવૃત્તવાક્યદ્વારા પ્રવ્રજાનોપદેશ મિત્ર મિત્ર મુક્તિઓથી નવપાર કરેલો છે.

ચતુર્થાધ્યાયમાં—છા. બ. ૭. નારદમુનિ વેદશાસ્ત્રપુરાણાદિના જ્ઞાતા છે તથાપિ આત્મ-જ્ઞાનાભાવે શોકમય રહેવાથી લગ્નવાન સન્નત્કુમારને યરજે જઈ તં મા મયસાજ્ઞોકત્વ પારં તારયતુ—એ વાક્યથી પ્રાર્થના કરી કર્યું જે, દ્યુતે દ્યોવ મે મલરુદ્યેષ્યસ્તરતિ શોકમાત્મકવિનિ—એ વાક્યથી આત્મજ્ઞાનોપદેશ માટે પ્રાર્થના કરી, ત્યારે બચવાન સન્નત્કુમારે નારદમુનિને બ્રહ્મવિદ્યાનો ઉપદેશ કરેલો છે.

પંચમાધ્યાયમાં—છા. બ. ૮ અજ્ઞપાતિબ્રહ્મદેવ પાસે ઇંદ્ર અને વિરોચન બ્રહ્મવિદ્યાનો

ઉપદેશ લેવા ગયા છે. ત્યારે બ્રહ્મજ્ઞે ઉપદેશ કર્યો છે-નેમા ઇદ્ર અધિકારસંપન્ન હોવાથી યથારિયત જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી કૃતકૃત્ય થયા અને વિરોચન તામમપ્રકૃતિવાન હોવાથી તત્ત્વ-જ્ઞાનથી વચિત રહી પ્રત્યુત દેહાત્મબુદ્ધિ વિશેષત આરૂઢ કરતો થયો.

૫૪માધ્યાયમા-મુષ્ઠકોપનિવૃત્તા વિષયનું વિસ્પષ્ટીકરણ કરેલું છે તેમા અંગિરા મુનિ પાસે ગૌતમકૃષ્ણપિએ પ્રશ્ન કર્યો જે, કસ્મિન્ન મળવો વિજ્ઞાતે સર્વમિદ વિજ્ઞાત મળતિ-ત્યારે અંગિરામુનિએ પ્રત્યુત્તર આપ્યો જે દ્વે વિષે વેદિતવ્યે પરાર્ચવાપરા ચ-પુનઃ પરાવિદ્યા, અને અપરાવિદ્યાનું સ્વરૂપ કથન કર્યું જે, ષડાંગસહિતા વેદા વિજ્ઞાન્યન્તે યથા ધિયા ॥ સા ધોરરા વિદ્યા સ્વાવશ્યદ્વાધોસ્તુ પરા મતા ॥ ૭ અંગ મદિત વેદ જે બુદ્ધિથી જાણાય તે બુદ્ધિ અપરાવિદ્યા છે અને બ્રહ્મબુદ્ધિ પરાવિદ્યા છે પુન તે બ્રહ્મબુદ્ધિરૂપ પરાવિદ્યા પ્રાપ્ત કરવાના સાધનનું કથન કર્યું. ઉપનીતેન વિલેયા વેદા સર્વે ન તાવતા ॥ પ્રજ્ઞાધી કિન્તુ વૈરાગ્યે સ્વાદાચાર્યોપદેશત ॥ ઉપનયન પુરઃસર ચતુર્વેદાધ્યયનમાગયી બ્રહ્મબુદ્ધિ (પરાવિદ્યા) પ્રાપ્ત થતી નથી પરંતુ વૈરાગ્ય-પુરઃસર આચાર્યના ઉપદેશથી જ બ્રહ્મબુદ્ધિ (પરાવિદ્યા) પ્રાપ્ત થાય છે. એ પ્રકારે કથન કરી પરાવિદ્યા (બ્રહ્મવિદ્યા)નો ઉપદેશ કર્યો છે

મમમાધ્યાયમા-પ્રશ્નોપનિવૃત્ત-નું કથન કરેલું છે તેમા પિષ્પસાદ મુનિએ, કાત્યાયન, ભાર્ગવ, કૈશિક, ગાર્ગ્ય, સત્યકામ, અને હારદ્વાજ એ મુનયો વેદતાત્પર્યાત્ સળગતમ્નચિત્તકા ॥ પરબ્રહ્મપ્રેક્ષમાણા સમિદ્રસ્તા શુર્ક યયુ ॥ ૭ મુનિઓ વેદના તાત્પર્યથી સમુલ્લસ્યાના ચિન્તક હતા, અને પરબ્રહ્મ (નિર્ગુણબ્રહ્મ)ને જાણવાની ઇચ્છાથી સમિત્પાણી યદ્ધ શ્રીગુરુને શરણે પ્રાપ્ત થયા અને ગુરુપસત્તિસમ્પૂર્ણ વર્ષે શુર્કચિન્તકે વસન્ત ॥ રમ્યકુ ફલતિ વિરેષ્યા ઘાદિન્યા ગુહ્યેવવા ॥ ગુરુપમદનની સપૂર્તિ માટે એકવર્ષ પર્વત ગુરુની પાસે રહ્યા કારણકે એકવર્ષાર્થન શ્રી ગુરુસેવા કર્યાથી જ આ બ્રહ્મવિદ્યા સમ્બન્ધ પ્રાપ્ત થાય છે માટે ગુરુસેવા એજ બ્રહ્મવિદ્યા પ્રાપ્તિનું મુખ્ય સાધન છે ત્યારપછી તે ૭એ મુનિઓના પ્રશ્નોના ઉત્તર પિષ્પસાદ મુનિએ આપ્યો તેથી તેઓ નિર્ગુણબ્રહ્મતાનારૂઢ થયા ત્યારે શ્રીગુરુ પિષ્પસાદમુનિ પ્રતિ તે મુનિઓએ કહ્યું જે-સસારમયતોસ્માક પાલનાશ્વ દ્વિ ન પિતા ॥ હે ભગવન્ ! સમારભયથી અમારૂં પાપન (રક્ષણ) તમોએ કર્યું છે-માટે તમોજ અમારા પિતા છો આપે કરેલા ઉપકારના પ્રત્યુપકાર સંમધી વિચાર કરતા અવિચાર્યા પરંપાર વસ્તાત્યતિ તસ્ય તે ॥ શુશ્રુવાસુચિતા કર્તુ ન શકાઃ પ્રણતિ વિના ॥ અવિદ્યાના પરપારને પહોંચાડનાર તમારી યોગસેવા કરવામા ફક્ત પ્રજ્ઞતિ (સાષ્ટાંગ પ્રજ્ઞામ) વિના અન્ય કંઈ કંઈ અમો સમર્થ નથી. એ પ્રકારે ચિત્તકથન કરસ છે.

અષ્ટમાધ્યાયમાં, અને નવમાધ્યાયમા કૌયીતજગુપનિવૃત્તા પ્રશ્નનું કથન કરેલ છે. તેમા તે ઉપનિવૃત્તા ત્રોત્ત અધ્યાયમાં સ્વર્ગાર્ધપ્રાપ્તિ ઇદ્રની પાસે કાશીનરેશ પ્રતર્દન કોપ સમયે ગયો, અને મહાનુભાવ ઇદ્રની પ્રસન્નતા થતા પ્રતર્દનને વરદાન માગવાનું કહ્યું ત્યારે, મનુષ્યેભ્યો હિતતમ વર વને પ્રતર્દન ॥ હિત હિતવર ચેન્દ્રો મેમે હિતતમ ધિયા ॥ મનુષ્યો અર્થ દિતતમ વર પ્રતર્દને માગ્યો, ત્યારે ઇન્દ્ર, હિત, હિતવર, અને દિતતમ, એવા સરબુદ્ધિથી ત્રિવિધભેદ જાણી વિચાર કરીને કહે છે જે, મર્થલોકના સુખથી સ્વર્ગસુખ હિતરૂપ છે અને ઔદિક-આમુષ્મિક વૈષધિક સુખમાં દોષદષ્ટિપૂર્ક વૈરાગ્ય થયો તે હિતવર છે. કારણકે વૈરાગ્ય તત્ત્વજ્ઞાનનું અસાધારણ કારણ છે. અને નિત્યાન-દાનુભવસ્વરૂપ સ્વાત્મભેદ હિતતમ સ્વરૂપ છે. માટે અલૌકિક આત્મા શેષ છે. અને નથી દુઃખસનધરહિત તત્ત્વજ્ઞાનનો પ્રાદુર્ભાવ યદ્ધ,

જન્મમરણસંસારબંધથી અધિકારીઓ નિર્મુક્ત થઈ બ્રહ્મજ્ઞ થાય છે. એમ વિચાર કરી પ્રતર્દનને હિતતત્ત્વરૂપ આત્મજ્ઞનોપદેશ કરેલો છે.

પુનઃ એજ કૌષીતક્યુપનિષતના ચતુર્થાધ્યાયનો પ્રમુખ અંગે નવમાધ્યાયમાં મંચુહીત કરેલો છે. જેમાં બ્રાહ્મકિ નામનો બ્રાહ્મણ વિદ્વાન ગર્વથી દત્ત થઈ અપરબ્રહ્મવિત્ છે તથાપિ સ્વમનથી પોતાને પરબ્રહ્મવિત્ માની કાશીનરેશ અગ્નતશનુ-ચયાનામાતયાગુણઃ બજાતદ્યતુર્વદ્વાત્મવેદનાચ્છોર્થતોડપિ ચ । ગન્તર્વહિષ નિઃશત્રુઃ શ્વર્યગજા વખૂવ સઃ ॥ બ્રહ્માત્મ ચૈકમ્પાનથી જેણે આન્તરશનુનો વિનાશ કર્યો છે તેમજ સૌંધતાથી જેણે બદિશનુનો વિનાશ કર્યો છે માટે અગ્નતશનુ એ નામ અન્વર્થ છે. તે રાજાને બ્રહ્મભોધ આપવાના ઉદ્દેશથી તે બ્રાહ્મકિ કાશીમાં ગયો અને કાશીનરેશ જે પરબ્રહ્મવિત્ છે તેને તે બ્રહ્મોપદેશ કરતો થયો. પરંતુ તેનો અપરબ્રહ્મનો ઉપદેશ હોવાથી અગ્નતશનુએ તે ઉપદેશ સન્માનિત કર્યો નહિ. ત્યારે અંતમાં બ્રાહ્મકિ સમન્વેષે જે હું અપરબ્રહ્મની વાર્તા કહું છું અને આ રાજાનો પરબ્રહ્મવિત્ છે. ત્યારે બ્રાહ્મકિને પરબ્રહ્મ જાણવાની છત્રાસા ઉદ્ભવતાં બાલાકિઃ પરવિદ્યાર્થે રાજાનમુપમન્નવાન્ ॥ ત્યારે રાજા વશુશ્રિમની ધર્મમર્વાણનો પાલક હોવાથી રાજા નાત્રીચક્રારતત્ત્વ સ્વજાતેરપમ્તતઃ । શુર્યં નાસ્તિ મે કુપ્યં નેદ્વાવિજ્ઞાપવામ્યદમ્ ॥ પોતાની બ્રાહ્મજ્ઞ કરતાં અધમ હનિયન્નતિ હોવાથી શિષ્ય તરિકે સ્વિકાર ન કરતાં કહ્યું જે, હું હનિય હોવાથી તમે બ્રાહ્મજ્ઞનું ગુરત્વ મારા માટે ઉચિત નથી. પરંતુ હું તમોને બ્રહ્મોપદેશ આપું છું એમ કહી અંતઃપુરમાં લઇ જઈ પાચભૌતિકતત્ત્વોનું પૃથક્કરણ કરાવી બ્રહ્મોપદેશ કરેલો છે.

દશમાધ્યાયમાં મૈત્રાયણીયોપનિષતના વિષયનું કથન કર્યું છે તેમાં બ્રહ્મદ્રથ નામનો રાજા પોતાનું રાજ્ય છોડી, બ્રહ્મવિદ્યાર્થે વનમાં મહાન તપશ્વરણ કરી, શાકાહાર્ય મુનિ પાસે ગયો. તે રાજાની બ્રહ્મજ્ઞાન પ્રાપ્તિ કરવાની અતિતીવ છત્રાસા હતી. તે આ વાક્યથી સ્પષ્ટ થાય છે. અદ્યાથત શરીરં મે કદા વ્યાસતતઃ પુરા । જ્ઞાત્યામ્યાત્મનામાત્મજ્ઞો મુનિર્માં બોધવિષયતિ ॥ મારું શરીર અશાશ્વન છે. ક્યારે તેનો વિનાશ થશે તે નિર્ણય નથી માટે શરીર જત્યુને પ્રાપ્ત થતાં પહેલાં હું આત્માને જાણીશ અને આત્મજ્ઞ શાકાહાર્ય મુનિ મને બોધ કરશે. હ્યમિત્રેત્ય સાદૌનં પ્રતિપત્ય મુનિસ્થિતઃ । જુળીબ્ધ વરમિત્યુકો વૃત્તવાનામ્વેદનમ્ ॥ એવા અભિપ્રાયથી સાદૌનંપ્રતિપાત કરીને પૃથ્વી ઉપર શ્રીયુક્ત-યુજ્ય ઉભો રહ્યો ત્યારે ગુરૂએ વર ભાગવાનું કહેતાં તે રાજા આત્મજ્ઞાન ભાગેલો થયો. ત્યારે ગુરૂ વિચાર કરીને તેના વૈરાગ્યની પરીક્ષા કરવા માટે કહેતા થયા જે, રાજાં ભોગપ્રમાનાનામાત્મજ્ઞાનં મુદુશકમ્ । જુળીબ્ધકામામિત્યુકઃ સ મુનેઃ પાદમમહીત ॥ રાજાએ તે આત્મજ્ઞાન વતું અતિ અચક્ર છે. કારણ કે, રાજાએ રત્ને-ગુણાત્મક હોવાથી ભોગપ્રધાન હોય છે. અને આત્મજ્ઞાન તો શુદ્ધસત્ત્વસંયુક્ત જેનું અંતઃકરણ પરવૈરાગ્યપ્રધાન હોય તેને જ પ્રાપ્ત થાય છે. માટે આત્મજ્ઞાન વિના અન્ન તારી કામનાનુસાર, યાચના કરે; ત્યારે રાજા પોતાના વૈરાગ્યનું પ્રદર્શન કરાવતો શાકાહાર્ય મુનિનાં ચરણ ગૃધ્રજ્ઞ કરી આત્મજ્ઞાનોપદેશ માટે પ્રાર્થના કરતો થયે. ત્યારે રાજાએ તીવ્રવૈરાગ્ય દૃષ્ટ મુહ્યધિશ્ચરિતામ્ । તમાહ કૃતકૃત્યસ્ત્વમાત્મજ્ઞોડપિ ન સંચયઃ ॥ રાજાનો તીવ્રવૈરાગ્ય અને મુખ્યાધિકારિતા બોધને મહામુનિએ કહ્યું કે, હે રાજા! તું કૃતકૃત્ય છે. અને તું આત્મજ્ઞ છે. તેમાં કશો સંશય નથી. કારણ કે, વિષવાહકિરેવાસ્ય જ્ઞાનસ્ય પ્રતિવચિચ્ચ । एषा तु नास्ति ते ह्यनं हस्तप्राप्तमिव स्थितम् ॥ આત્મજ્ઞાનમાં પ્રતિબંધક મુખ્ય વિષયાસંજ્ઞાન છે. તે તને નથી

માટે આત્મજ્ઞાન દર્શાવેલું સ્થિત છે. નિશેષ જ્ઞાતવ્ય નથી. તથાપિ યુક્તિઓ દ્વારા પુનઃ પુનઃ દલીલરણ કરવા માટે ઉપદેશ કરેલો છે.

એકાદશાધ્યાયમાં કટોપનિષદ ના પ્રસંગને સમૃદ્ધીત કર્યો છે જેમા નચિકેતા. કુમારઃ સન્ સ્વપિત્તા પ્રેવિતોયમમ્ । મૃત્વા ત તોષયિત્વાત્મજ્ઞાન વરમયાચત ॥ નચિકેતા કુમાર-અવરથાવાન છે. તથાપિ પોતાના પિતાએ યમપ્રતિ મોકલ્યો, ત્યારે યમરાજ પાસે જઈ યમરાજને પ્રમન્ન કરી આત્મજ્ઞાન વરદાનમા માગતો થયો ત્યારે નચિકેતાએ પ્રશ્ન કર્યો જે, પ્રેતે મનુષ્યે સદેહો ભૂયાન્મત્તવિમેદત । પારલૌકિક આત્માસ્તિ નાસ્તિ વા નિર્ણય વદ ॥ મત-મતાન્તરના બેદથી, મનુષ્યના મૃત્યુ પછી (પારલૌકિક) આત્મા છે કે નથી, એવા અનેકશ સશયો થાય છે, માટે કૃપા કરી તેનો નિર્ણય કહો. કેમકે ચાર્વાકદેહમેવાહુ કર્મિણ સ્વર્ગગામિનમ્ । મુમુક્ષવો મુચ્યમાનમિત્યુક્તો ગુરરાહ તમ્ ॥ આર્વાકમતવાળા દેહને જ આત્મા કહે છે એટલે દેહ બરિમભૂત થયા પછી આત્મા એવું કોય તરન નથી. કર્મિણ્ણોકો આત્માને સ્વર્ગગામી કહે છે. મુમુક્ષુઓ મુક્ત કહે છે એવા મતબેદથી સશયોત્પત્તિ થાય છે ત્યારે યમરાજ નચિકેતાને અધિકારની યોગ્યતા જાણીને, આત્મોપદેશ કર્તવ્ય છે માટે કરે છે દુર્વિશેયમણુત્વાત્તદેવૈશ્વ-વિચિકિત્સિતમ્ । ત્યક્ત્વંતત્પુત્રવિત્તાદીનૃળ્ણોષ્વેત્યુક્ત આહ તમ્ ॥ આત્મા સૂક્ષ્મ હોવાથી દુર્વિશેષ છે માટે જ દેવતાઓ પણ તે વિષયમા મંથયવાન છે તેથી આત્મજ્ઞાન સમધી આમ્રક છાડી પુત્રવિતાદિ તારી ઇચ્છાનુસાર તું માગી લે ત્યારે નચિકેતાએ કયું જ પુત્રાદિ નશ્વર છે. તથા ક્લેશના કારણબૂત છે માટે જ હું તો આત્મતત્ત્વને જાણવા ઇચ્છુ છું અને તમારા જેવો ઉપદેશ ત્રિલોકીમા અન્ય કોય નથી. માટે કૃપા કરી મારી જીજ્ઞાસા પૂર્ણ કરો ત્યારે, યમરાજને નચિકેતાના અધિકારની પરીક્ષા થયાથી, અતિઆનંદયુક્ત અત કરણથી આત્મ-તત્ત્વોપદેશ કરવા વૃત્તિ ઉદ્ભવતા, કહે છે. આ જગતમા વિવેકી અને અવિવેકી બે પ્રકારના પુરુષો છે. તે બન્ને 'પ્રિય' અને 'હિત' એ બે તત્ત્વને ઇચ્છનારા છે તેમા વિવેકી હિતસ્વરૂપ આત્મતત્ત્વને પ્રાપ્ત કરવાની જીજ્ઞાસાવાન છે, ત્યારે અવિવેકી 'પ્રિય' પુનાદિને પ્રાપ્ત કરવાની કામનાવાન છે, અને પૂર્ણવિવેકાઈક પુરુષને તો પ્રિય અને હિત બન્ને આત્મસ્વરૂપ હોવાથી કેવળ આત્મતત્ત્વના આનંદમા રમણુ કરી પરમપદસ્થ થાય છે. તેમજ પુન લોકપ્રસિદ્ધ બે પ્રકારના અધિકારી કે. 'મૂઠ' અને 'અતિમૂઠ' મૂઠ કષ્ટક વિવેકવાન હોવાથી ઐહિકભોગને નહિ ઇચ્છતા સ્વર્ગની ઇચ્છા કરે છે અને અતિમૂઠ કેવળ દ્રવ્યતૃષ્ણાને મધ પ્લહકત્યાદિ, અગમ્યાગમનાદિ અનેકપાપાયરણુમા પ્રવૃત્તિ કરે છે. અને પરલોક છે એવો તેને પ્રતિભાસ પણ થતો નથી. તેવા આર્વાકમતના લોકોને આત્મવિષયક શ્રવણુ પણ અતિ દુર્બલ છે. તેમજ કેટલાક મોક્ષેચ્છાવાન અધિકારીઓ આત્મવિષયક વેદાન્તશાસ્ત્રનું શ્રવણુ કરે, તોપણ આત્માને જાણી શકતા નથી કારણ કે હવિના બોક્તા દેવતાઓને મનુષ્યોમા તરનજ્ઞાન થાય તે અપ્રિય છે. માટે દેવતાઓ અનેકશઃ વિદ્વો અધિકારીઓને આત્મજ્ઞાનમા પ્રતિનિધક રૂપે આપે છે. જેમકે-આચાર્યશિષ્યયોર્દોવાન્ દેવાડત્તાદયન્તિ હિ । વાગ્દોષાદ્ બુદ્ધિદોષાદ્વા વચ્ચ શક્નોતિ નો ગુહ ॥ દેવતાઓ, આચાર્ય અને શિષ્ય, ઉભયમા દોષોત્પન્ન કરે છે. તેમા ગુર વાગ્દોષથી, અથવા તો બુદ્ધિદોષથી યથાર્થ ઉપદેશ કરવા સમર્થ થઈ શકે નહિ અર્થાત્ ગુરની પરીક્ષા કરી વિના શિષ્ય દિક્ષામંત ગૃહણુ કરે. અને ગુર જો ઉપરોક્તદોષદુષ્ટ છે તો તેથી યથાર્થ ઉપદેશ શિષ્યને પ્રાપ્ત થાય નહીં. અને કેવળ ચાર અમરના કાંત્પનિક દિક્ષા-

કર્તુ છે. તેમાં ત્રયોદશાધ્યાયમાં બૃહદારણ્યકોપનિષત્તના તૃતીયાધ્યાયના ચતુર્થ બ્રાહ્મણનું વ્યાખ્યાન કરી વિરાડાદિની ઉપાસનાના પ્રકારનું કથન કરી તે ઉપાસનાના ફરૂપે તત્ તત્ રૂપની પ્રાપ્તિ થાય છે. પરંતુ કેવળયુક્તિથી તે વિરાડાદિના અનિત્ય, સાતિશયતાદિ દોષનું દર્શન કરી, વૈરાગ્યસંપન્ન થઈ, આત્મવેદનપ્રગાસીત પુરુષવિષય ૧ એ શ્રુત્યુક્ત 'પુરૂષાક્ષર' આત્મતત્ત્વને જાણવા પ્રવૃત્તિ કરે છે તેથી આત્મસ્વરૂપનું કોસાદિથી પૃથક્કરણ કરી આત્મજ્ઞાનનું સમર્થન કરેલું છે. તે આત્માને લક્ષિયુલ્લેખ ન જ્ઞાતુ પ્રત્યક્તત્ત્વમર્તિ વિના ॥ ચદશ્ચત્ત પરબ્રહ્મ (તત્ત્વ) તદ્ભવેત્સર્વકારણમ્ ॥ બહિર્મુખવૃત્તિવાન લોકો આન્તર્મુખવૃત્તિવાન થયા વિના જાણી શકતા નથી એવું જો અગાત 'પરતત્ત્વ' તેજ સર્વનું કારણ છે. તેને જાણીને વિદ્વાન પુરૂષોને 'એવાત્મભાવ' આરૂઢ થયેલો હોવાથી સર્વદા તેઓ નિર્ભય છે કારણકે જય હૈનમા છે અદ્વૈતમા નિર્ભયતા છે તે બ્રહ્મવિદ્યા વિના કશુંપિ પણ પ્રાપ્ય નથી એ પ્રકારે અનેકથ યુક્તિઓથી કથન કરી, 'આત્મા' એ શબ્દના અર્થથી પણ અદ્વૈત સિદ્ધ થાય છે. માટે વાક્યાર્થ કેવલાદ્વૈતપરાયણ છે. ચતુર્દશાધ્યાયમાં બૃહદારણ્યકોપનિષત્તના ચતુર્થાધ્યાયગત ત્રણ બ્રાહ્મણના વિષયનું કથન કરતા અગતશસ્ત્ર અને બાહ્યાકિના આખ્યાનથી બ્રહ્મવિદ્યાનું સ્પષ્ટીકરણ કરેલું છે

પંચદશાધ્યાયમાં બૃહદારણ્યકોપનિષત્તના ચતુર્થાધ્યાય ચતુર્થ બ્રાહ્મણનું વ્યાખ્યાન કરેલું છે તેમાં મહામુનિ યાજ્ઞવલ્કય જીવન-યુક્તિના ફલની ઇચ્છાથી ચિત્તને અતિવિશેષકર ગૃહસ્થાશ્રમનો ત્યાગ કરવાની ઇચ્છા કરતા થયા અને પોતાના પત્નિ મેત્રેયીને આત્મજ્ઞાનોપદેશ કરેલો છે તે પ્રસંગનું વર્ણન અને કર્યું છે તેમાં મુખ્યત્વે 'એપણાવયત્યાગ' એ સંન્યાસનું સ્વરૂપ છે અને એવા પ્રકારનો સંન્યાસ કેવળ વિતત્યાગથી લક્ષિત થાય છે કારણકે વિતૈપણા બીજ એપણાનું મૂળ છે, બીજે મંતારનું મૂળ છે કારણકે વિતતું કારણ કર્મ છે અને 'કર્મબંધન' એજ સંસાર છે, માટે વિતત્યાગ આવશ્યકીય છે યદપિ અધુના સંન્યાસીઓ વિતૈપણાથી દૂર રહી શકતા નથી એ કલિપ્રમાન છે સંન્યાસ, એ પ્રકારના છે (૧) 'સાવનસંન્યાસ,' (૨) 'ફલસંન્યાસ' સાધનસંન્યાસ જ્ઞાતાસુ માટે છે અને ફલસંન્યાસ જ્ઞાનિ માટે છે નિદિધ્યાસ દ્વારા છેતલી ત્રણ બુધિકામાં વૃત્તિ સ્થિર કરવા માટે સંન્યાસ પરમમાધનરૂપ છે તેમજ આત્મપ્રાપ્તિમાં અવશ્ય, મનન, અને નિદિધ્યાસન, એ ત્રણ મુખ્ય સાધન છે એ પ્રકારે ક્રમશઃ કથન કર્યું છે

ષોડશાધ્યાયમાં બૃહદારણ્યકોપનિષત્ત ના ચતુર્થાધ્યાયના પચમ બ્રાહ્મણના વિષયનું કથન કરેલું છે તેમાં દધ્યગાર્થવલ્કયપ્રી અને અધ્યનિકુમારના સવાદદ્વારા બ્રહ્મવિદ્યાને 'મધુવિદ્યા'નું સ્વરૂપ આપી પગમ મધુસ્વરૂપ આત્મા છે માટે સર્વથા 'આત્મા' સાતત્ય છે એમ કહીને યુક્ત્યંતરથી આત્મતાનના વિષયનું કથન કરેલું છે

સપ્તદશાધ્યાયમાં બૃહદારણ્યકોપનિષત્ત ના પચમાધ્યાયનાતર્ગત યાજ્ઞવલ્કયમુનિ, અને આદ્યેલાદિ ઋષિઓના સાત્ત્વાર્થ કથનદ્વારા અધ્યાત્મ, અધિભૂત અને અધિદેવ તત્ત્વોનું પૃથક્કરણ કરી આત્મતત્ત્વનું સમ્યક્ જ્ઞાન કથેલું છે

અષ્ટાદશાધ્યાયમાં બૃહદારણ્યકોપનિષત્તના પઠાધ્યાયથી જનકરાજાને યાજ્ઞવલ્કયમુનિએ ઉપાસના અને તત્ત્વવિદ્યાનું પૃથક્ પૃથક્ નિરૂપણ કરી, બ્રહ્મવિદ્યાનો ઉપદેશ કરેલો છે તે પ્રસંગનું વિસ્તરણ વર્ણન કરેલું છે

એકાદશાધ્યાયમાં સામવેદગત તત્ત્વકારીયશાખાન્તર્ગત કેનાપનિપત્તમા યજ્ઞ અને દેવતાઓના સત્તાથી વિરુદ્ધ થયેલ બ્રહ્મવિદ્યાનું કથન કરેલું છે તેમાં કેનેપિત્ત-એ

મન્ત્રથી બ્રહ્મવિદ્યાપ્રાપ્તિનું મુખ્ય સાધન તદ્વિષયકશિષ્યનો પ્રશ્ન છે. તેથી એમ સિદ્ધ થાય છે જે કાષ્ઠઃ કસ્યચિદ્વ્યાત્ ન ચાન્યાયેન વૃચ્છતઃ । જ્ઞાનઋષિઃ મેઘાવીજલદવ્જોકમાચરેત ॥ આ બ્રહ્મવિદ્યા ‘પ્રશ્ન’ કર્યાવિના વકતવ્ય નથી. તેમ અન્યાયથી પૂછનારને પણ વકતવ્ય નથી. માટે વિદ્યાનો રાની પુરુષો જાણતા હોય તોપણ લોકમાં જડની જેમ આચરણ કરે. માટે કેનેવિતે એ મન્ત્રથી પ્રશ્ન કર્યા છે. અને તે પ્રશ્નના સમાધાનદ્વારા બ્રહ્મવિદ્યાનો ઉપદેશ કરેલો છે.

વિદ્યાધ્યાયમાં નૃસિંહોત્તરતાપિની ઉપનિષત્ ના વિષયનું કથન કરેલું છે. તેમાં પ્રમખપતિ, દેવતાઓને મન્ત્રરશ્મિ પ્રચ્છન્ન (ઝં) માર્ગથી જ્ઞાન અને ધ્યાનના ક્રમપૂર્વક બ્રહ્મવિદ્યાનો ઉપદેશ કરે છે. તેમાં ઝં એ બ્રહ્મનો વાયક છે. અથવા ઝં એ બ્રહ્મનું પ્રતીક છે. માટે ઝં ના ધરાનથી આત્મધ્યાન સિદ્ધ થાય છે. અને ઝં ના ધ્યાનથી આત્મજ્ઞાનસિદ્ધ થાય છે. એ પ્રકારે અપ્રતિમ સુક્તિઓથી ઉપદેશ કરેલો છે.

મદ્યપિ આ ગ્રંથમાં અનેકથાઃ વિષયો છે તેનું પ્રસ્તાવનામાં સર્વાંશો વર્ણન કરવું અસંભવિત છે. તથાપિ ક્રમશઃ સ્ફિર્દર્શન માત્ર કરેલું છે. વેદાન્તના વિષયને આરૂઢતાત કરવામાં આ ગ્રંથ અપ્રતિમ છે એ નિર્વિવાદ છે.

કેવળ ઉપનિષત્ના વિષયોનું મહામુનિ વિદ્યારૂપે સરલભાષામાં સંક્ષેપતઃ કથન કરી, વેદાન્તજ્ઞાસુ મુમુક્ષુઓ ઉપર મહાન ઉપકાર કરેલો છે. તેમાં શ્રીયુત રા. રા. મોતીલાલ રવિશંકર યોગેશ્વરજીનાં અનુવાદ કરી વેદાન્તજ્ઞાસુ મુમુક્ષુઓને અપ્રતિમ ઉપકાર કરેલો છે એમ કહીએ તો તે અતિશયોક્તિ નથી. પરંતુ વિદ્યારૂપે ન શોમન્તે પક્ષિતા વક્તિતા લક્ષણ એ ન્યાય છે. તો પરમધર્મોત્તર નામદાર સિંગડી નરેશ પોતાની પરમ ઔદાર્યના બતાવી આ ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ કરવામાં જે સદ્ઘાતના આપી છે તેથી સમસ્ત ભારતવાસી વેદાન્તજ્ઞાસુઓ તેઓ નામદારશ્રીના અતિ ઉપકારી છે. પરમ કૃપાળુ પરમાત્મા તેઓ નામદારશ્રીનું નિર્વૃત્તર કદ્યાણુ કર્તા થાઓ એ શુભેચ્છાપૂર્વક હું મારાં સાક્ષાદ અંતઃકરણથી આશીર્વાચન સમર્પું છું. અને પુનઃ પુનઃ આવાં કર્યો તેઓ નામદારશ્રીના વરદહરને અહોનિશ થયા કરે છે અને વિશેષતઃ થાઓ એ પ્રાર્થનાપૂર્વક વિરમું છું.

આ ગ્રંથના બાષાંતરકર્તા રા. રા. મોતીલાલભાઈએ પોતાનું જીવન વેદાંતમય કરી લોક-જોવાર્યે સમર્પિત કરેલું છે. જેના પ્રત્યક્ષ પુરાવારૂપે શ્રી શંકરાનંદીગીતા, શ્રી ઉપદેશસાહુક્રી, શ્રી બક્ષિતરસાયણ, વિગેરે કટલાક ગ્રંથો અસ્તિત્વ ધરાવે છે. અને વિશેષમાં આર વેદની મંદિતાનું બાષાંતર પણ મહાન પરિશ્રમે તૈયાર કરેલું છે. તેઓનું તે કાર્ય અનિ પ્રદીપ્તીય હોષ પરમ ધન્યતાને યોગ્ય છે.

આ ગ્રંથ મુમુક્ષુઓને માટે મનનીય છે. તેમાં સરલતાથી વેદાંતના સિદ્ધાંતોનું સમ્પદ્ધર્શન કરાવેલું છે. તો જ્ઞાસુઓ તેનો લાભ લઈ બાષાંતરકર્તાનો પરિશ્રમ અવશ્ય સન્ન કરશે એમ હું પ્રમું છું. ॥ ઠ્ઠ તત્ સત્ ॥

વિશેષ વિજ્ઞાપન—

દોપદુષ્ટમિદમિત્યવજ્જયાદાતુમિચ્છત ન જાતુ સાપ્રવઃ ।

શૈવલં કિલ વિદ્યાય કેવલં નિર્મલં કિમુ ન પીયતે જલમ્ ।

લી. સૌજન્યવંશવદ.

વે. આ. ગુરુશ્રી કૃષ્ણજીવજી ભગવાનજી
જાગનના શ્રીગુરુજીવ (વાદ્યાવાદ) જ્ઞાનપીઠ.

ॐ

केटलायक अभिप्रायो

(१)

पोरबंदर

९-१०-३१

निरैक्षि मयाऽधिपोरबन्दरनगरं चातुर्मास्यं विदधानेन विचविश्रुत कीर्तिक श्रीविद्या-
रण्यस्वामिभिः सुप्रसिद्ध कतिपयोपनियदा तात्पर्यावलम्बनेन प्रणीतस्य श्लोकात्मकस्य
'अनुभूतिप्रकाश' मिधग्रन्थस्य विद्वज्जनसमादृतस्य श्री मोतीलाल रविशङ्कर घोडा
बी. ए. एल.एल. बी. महाशयेन विरचिताऽतिविशदविषयविमर्शभासुरा गुर्जरभाषामयी
व्याख्या स्वल्पकलेवरापीयं व्याख्या मूलार्थं साधु योजयन्ती परिमितप्रज्ञैरपि सुबोधा हृद-
यङ्गमा जिज्ञासुजनताया महान्तमुपकारमाधातुं प्रभवतीतिनाशतोऽप्यतिशयोक्तिः ।
अन्वयसुबोधयिषया श्लोकेष्वङ्गान्यधायिपत, टिप्पण्यानुपयोगि श्रुति वचोनिचयोऽपिन्यवे-
पीत्यादयो बहवो भव्यनव्यप्रकारा अत्र बेविद्यन्ते । बहुषु स्थलेषु मया समनोऽवधानं दृष्टा
तेनेऽथङ्कारं सम्मन्ये व्याख्येय सर्वाङ्गीणसौष्ठवशालिनी समजनीति । व्याख्याकारमहो-
दयेनेदशीमृत्कृष्टां व्याख्या विधाय बहूपाकारि जिज्ञासुवृन्दम् । नैकविधभाषावैदुष्यभूयि-
स्य व्याख्यातानेकविधोत्तमोत्तमग्रन्थरत्ननिकरस्यास्य व्याख्याकर्तुर्महाशयस्य भाषासारत्ये
विषमविषयविशदीकरणे च परिपक्वानुभवः प्रशंसनीयः । आशासे एवमेधान्यान्योपयोगि
ग्रन्थानपि व्याख्याय चिरन्तनग्रन्थचिन्तनसत्त्वे धर्मरेऽस्मिन् विकराले कलिकालेऽप्यप्रचुर-
प्रचारायावृन्दारकभारत्याः प्रचारे साहायकमाचरिष्यति व्याख्याकारमहोदय इति सम्मनुते
(श्रीअनुभूतिप्रकाश) ॥

पूज्यपाद श्रीमच्छङ्कराचार्यप्रणीताया' उपदेशसाहस्र्या 'गद्यभागस्य श्री मोतीलाल
रविशङ्कर घोडा बी. ए. एल. एल. बी. महाशयेन विरचिता गुर्जरभाषामयी व्याख्या व्यलोकि
सावधानमनसा मया । न केवलमुपदेशसाहस्र्या अयमनुवादोऽस्ति अपि तु अस्या उपरि
सुप्रसिद्धायाः श्री रामतीर्थरचिताया पदयोजनिकाख्याया व्याख्याया अपि प्रत्यक्षानुवादो
विहितः, विवरणमपि विदुषामपि मनस्तोषकरं वरीवृत्यते, सर्वथा प्रशंसनीयोऽयमनुवादोऽनु-
वादोपयोगिनिखिलगुणगणमण्डनमण्डितो यत इति सम्मन्यते (श्रीउपदेशग्रंथावलि) ॥

अस्ति सुविदितमेव गीर्वाणवाणीप्रणयिनामद्वैतसिद्धान्तजीवातुमृताद्वैतसिद्ध्यादिग्रन्थ-
प्रणयनेनाखण्डभूमण्डलमण्डनायमानयशोभि. स्वामिमधुसूदनसरस्वतीमहानुभावैरचितंविद्व-

दृन्दे बहुमानतामवाप्तं रसायनं बार्थक्रादिरोगजालयेव प्रसृमरदुर्वारसंसारव्याधेरपसारकं
 'भक्तिरसायनं' नाम ग्रन्थरत्नम् । पूर्वन्तु दुर्लभतममिदं नाममात्रत एव श्रुति-
 पथमागच्छति स्म, तदनुकृतिपथविद्वज्जनैरन्विष्य समेषां सौलभ्याय प्रकाशितम्,
 तथापि निःशोकमिदं जिज्ञासूनां स्वान्तस्तोषायनालम्भम्, अस्त्योपार्थययावकेनापिकस्या
 श्रिदपि भाषायां व्याख्या न निरमायि, अत्र भक्तिलक्षणस्वरूपादिकमनेकप्रमाणैर्बहु
 विधोपपत्तिमिथ्य सामोचीन्येन न्वरूपीति टीकामन्तरा व्युत्पन्नानामपि दुर्ज्ञेयमासीत् । परन्तु
 सांप्रतं परोपनिर्वाक्यैकवचनधृतमानसेन महोदयायासेन श्री मोतीलाल रविदाह्वर पोडा
 'बी. ए. एल. एल. बी महाशयेन जीर्णदुर्ग (जूनागढ) वास्तव्येन सहृदयदृढदृष्ट्या सरल
 सरलया सरण्या प्रत्येकमौल्यस्तरयोजनपरा सर्वैरहस्यकपाटोद्घाटनपटीयसी गुर्जरभाषा-
 मयी टीका प्राणायि, टीकयाऽनया सर्वस्या जिज्ञासुजनताया महोदयानुपकारः समपादि ।
 व्याख्या हि महाशयेन, भाषासारव्ये भाषाविष्करणशैल्यामन्यापेक्षितसर्वविधसौकर्यं
 सम्पादने चायं व्याख्याकारः सकलत्रयोऽजनिष्ट, एतदर्थं लेखकमहोदयः परः शतधन्यवाद
 पात्रतानर्हतीति विचार्यति मे चेत्तः । मन्मतेन टीकेयमत्युत्तमास्तीत्यत्र न संशीतिरीप-
 दपि । तर्ककर्कशाविचारसम्यक्छितप्रमाणसमुदयोत्रयपुरःसरस्वर्गायिसुधाधर्मिभक्तिसुधापिपासुभिः
 सर्वजिज्ञासुभिरवश्यं सद्ग्राह्यं कण्ठे श्रवणयोश्च धार्यं व्याख्याशाणोल्लीहं ग्रन्थरत्न-
 मिदमितरभक्तिप्रतिपादकग्रन्थात् सर्वानतिशयानमिति सम्मन्यते (श्री भक्तिरसायनं) ॥

स्वामी भागवतानन्दो मण्डलीधरः शास्त्री. काव्यसाङ्ख्ययोगमन्यायवेदान्तादितीर्थः,
 वेदान्तवागीशः, हरिद्वार (कनखल) वास्तव्यः ।

(२)

(श्री अलवर-प्रतापगढ निवासी श्री रामस्वामी.)

Benares Cant.

32 Khajuri

At the Bungalow of B. Kalyandas

18-1-31

स्वस्ति नारायणाभिलषत्तत्त्वानुसंसृतिम् । पुरस्कृत्य परप्रेम्णा प्रस्तुते विनिवेद्यते ॥

प्रिय महामायाः ! बहुतिथः किल कालोऽतिगतः समासादिताया भवत्पत्रिकायाः परं
 नाययावत् तदुत्तरं प्रतिपत्तुं पारितमिति दूयते चेत्तः । साम्प्रतन्तु भवद्भिरुपायनोक्तमति
 मनोरमं " भक्तिरसायनं " निबन्धं सधन्यवादगुरुरीकृत्य वर्णदूतमिमं भवदन्तिके प्रेरयितुं
 कथञ्चिद् विहितार्थसरोऽस्मि । x x x x

भवदीयामाभ्यात्मिकोन्नतिमानिशामार्गसमानः—

भ. रामस्वामी

From the Kalyan Office
Gorakhpur
30-4-32

Dear Sir,

Your kind p. c of the 12th Feb was duly received... ..

Your both books "શ્રીમદ્ધર્મસાગર" and "ઉપદેશસાગર" have been gone through and I conclude to say that these books have been proved a good production: as to the Rigveda Ashtakas, I think those to be of Unique value

The next special issue of the Kalyan is going to be published in name of "Ishwaranka".....on this occasion I request your kind attention to prepare fine article for this issue

with kind regards,

Yours faithfully

(Sd) Hanumanprasad Poddar.

(૪)

Ratangar (Bikaner)
16-10-32.

ૐ

સન્માન્ય શ્રી મોતીલાલ સ્વીશંકર ધોડા, નડીઆદ.

x x x x હું થોડાક દિવસ થયા નજવાણુપરિ-
વર્તનાર્ય અત્રે આવેલો છું. હજી બે મહીના અહીં રહેવાનું વિચાર છે. અનુભૂતિપ્રકાશ, ચતુર્વેદ,
સામવેદ છાપીને તૈયાર થાય ત્યારે તેમની પણ એક એક પ્રત V. P. થી મોકલાવશે.

આપ આવા અન્યોનું ભાષાન્તર કરી બહુ સારો કામ કરી રહ્યા છો એને માટે
શુભરાતી નાથુનારી જનતો આપની કૃતેષ મશે

લી.

હનુમાનપ્રસાદ ધોડાર
કલ્યાણ સંપાદક.

The Bombay Chronicle, Sunday January
15, 1933
P. 7

Shri Rigveda Samhita Ashtak Parts I & II

by M. R. Ghoda

The samhita verses have been ably translated into Gujarati prose by Mr. Ghoda.

The two substantial volumes with their commentaries on each sukta at the end are sure to prove a good guide to those who do not know Vedic Sanskrit. The indices both at the beginning and the end add to the usefulness of the book. The author promised a comprehensive preface on the subject and readers will surely be looking forward to it.

(૧)

સાહિત્ય
ડીસેમ્બર ૧૯૩૨

× × × × ×
× × × × ×

ઋગ્વેદ સૌથી પ્રાચીન વેદ પત્રમાં-સુખમાં છે × × × આ સુખનો મૂળ પાઠ એનો પદ્યરૂપ અને અર્થ ભાષી મોનીશાસે આપ્યા છે, અને દરેક સુખ નીચે કેટલાક વિષ્ટ શબ્દોના અર્થની યાદી મૂકી છે. આ અનુવાદ શ્રી ગાયત્રીનાથે કરેલા ભાષ્યને અનુસરે છે, ને અર્થનો ગોષ્ઠીક કરે છે. ઋગ્વેદનું ગુજરાતી ભાષાંતર 'વેદધર્મકાશ' માં કેટલુંક થયેલું પણ આખો પ્રયત્ન આ પદ્યવાચકો ગુજરાતીમાં આપ્યો એવોદ તેથી એનું મદદર સમજાશે.

× × × × ×
એમણે પદ્યવેલો પદ્યરૂપ અને તેથી વિશેષ એમણે પદ્યવેલો અર્થ એ શ્રી દયિન અને ચોગ્લ છે.

× × × × ×
× × × × ×

આવા ધર્મધર્મનું ભાષાંતર કરવાનું બહુ મોનીશાસે દાઢમાં લોધું, ને વૌદારા ભાષાંતર ખાતાએ તેમને સોધું તેથી જાનને જરૂર મળશે એવી જામને આ બે બાજુ એમને ખાતી પડે છે.

(૭)

" ભુદિપ્રકાશ "

ઓક્ટોબર-ડીસેમ્બર ૧૯૨૨ પા. ૩૮૪

' શ્રી ઋગ્વેદસાહિત્યનો ' ગુજરાતીમાં તરુણે મદદર પડે એ એક આવશ્યકતા જાણતે મેં આપ્યો છે. અને આમ પુરી થવા એનું છે કે આપણા પ્રાચીન અને પવિત્ર મંથના અનુવાદનું કાર્ય શ્રી મોનીશાસ રવિચંદ્રે શ્રેષ્ઠ જેવા પ્રતિષ્ઠિત વિદ્વાનને દર્શને મળ્યું છે. આ પુસ્તકે સાવજનિક પુસ્તકાલયમાં મદદર જેવાં છે.

शुद्धिपत्र.

अशुद्ध	शुद्ध	पृष्ठ	पंक्ति
धन्दिभ्योऽन	धन्दिभ्योऽन	१०	४
अत्यर्थानुसार	अत्यर्थानुसार	१३	२८
पहोऽयाऽवपथ्या-ने	पहोऽयाऽवपथ्या-नयन-	२८	१३
अवयैतन्यसाक्षिक	अवयैतन्यसाक्षिक	"	२७
तिष्ठेत्त्रिंशत्तमना	तिष्ठेत्त्रिंशत्तमना	२९	२२
यशेन	यशेन	३०	२३
क्षय वडे	क्षय वडे	"	२६
प्राच्युत्भता	प्राच्युत्भता	४७	२४
भयथी द्विरपथगर्ह	द्विरपथगर्ह	४९	५
पक्षित	पक्षिना	५०	१२
विकाररूपना	विकाररूप वा	५१	६
'आनन्दस्व'	'आनन्दस्य'	५१	२३
अत्यर्थ	अत्यर्थ	५५	११
तनोत्तरेण	तनोत्तरेण	५७	३
मद्गति	मद्गति	५८	४
तदेवानुप्राविशत्	तदेवानुप्राविशत्	५९	२६
अभावा	आवा	६३	२८
पापमकरावमिपति	पापमकरावमिति	७०	२५
अन्तमक्षक	अन्तमक्षक	७१	२६
तपोऽप्यत	तपोऽप्यत	७१	२७
तादृक्भूतवाणानु	तादृक्भूतवाणानु	७६	४
ते (भाटी तथा भजानो)	ते (भाटी तथा भजानो)	७७	११
विवक्षा	विवक्षा	७९	२६
निर्विकाराण्यु	निर्विकाराण्यु	८०	२५
शाखायवयै	शाखायवयै	८१	१४
तेज	तेजः	८५	७
कशकसंयुतम्	कशकसंयुतम्	८५	७
पृथिनुं	पृथिवीनुं	८८	३
नुत्यै	नुत्यै	८९	१४
तद्विदांस	तद्विदांस	८९	२३
यद्विज्ञात	यद्विज्ञात	८९	२५
सूक्ष्मभांश	सूक्ष्मभांश	९०	१६
सो वाग्भवति	सा वाग्भवति	९०	२४

અશુદ્ધ	શુદ્ધ	પૃષ્ઠ	પૃષ્ઠ
૪ અત્યંત	૪ અત્યંત	૯૧	૨૮
'સ્વત્'	સ્વપ્	૯૩	૨૬
સ્વસજાગરયોઃ	સ્વપ્રજાગરયોઃ	૯૪	૧
સ્વમપીતૌ	સ્વમપીતૌ	૯૪	૨૬
ચમૂવ	ચમૂવ	૯૬	૨૭
'તન્'	તેન્	૧૦૨	૧૫
રધૂલની	આ રધૂલની	૧૦૩	૧૧
સર્વે	સર્વે	૧૦૭	૨૪
અસત્યાનુલંધાન	સત્યાનુલંધાન	૧૦૯	૨૭
ઉત્કાંત	ઉત્કાંત	૧૧૭	૨૬
સર્વો	સર્વો	૧૩૭	૧૮
મદ્યેષ	મદ્યેષ	૧૩૯	૧૦
દષ્ટ ધાયાત્મા	દષ્ટધાયાત્મા	૧૪૦	૧૦
સાર્લાંકારા	સાર્લાંકારા	૧૪૧	૭
ધોરબ્યાપ્રાદયોપ્રતી	ધોરબ્યાપ્રાદયોપ્રતી	૧૪૪	૨૩
સાક્ષિણી	સાક્ષિણી	૧૪૭	૧૫
(યા. ૯-૧૨-૨)	(યા. ૯-૧૨-૨)	૧૪૯	૨૫
પુરુષોત્તમ	પુરુષોત્તમ	૧૫૨	૯
પ્રાહિતદપિ	પ્રાહિતદપિ	૧૫૫	૧૦
એક સો	એક સો એક	૧૬૦	૧૬
ગુહ્યગુપ્તયા	ગુહ્યગુપ્તયા	૧૬૦	૧૮
શંખવડે	શંખવડે માળતા	૧૭૩	૧૨
વિષ્વેદ્મહો	વિષ્વેદ્મહો	૧૭૭	૧૦
સદ્વચન	સદ્વચન	૧૮૪	૨૧
કુરુકુરુદરાલ	કુરુકુરુદરાલ	૧૮૭	૭
ભાલ	ભાલ	૧૮૮	૭
રથલ	રથલ	૧૮૯	૪
દ્વોષપ્રતિષ્ઠાપિ	દ્વોષપ્રતિષ્ઠાપિ	૨૦૦	૧૩
સ્વમદક્	સ્વમદક્	૨૦૩	૨
-વિસપ-	-વિસપ-	"	૧૭
કરતા	કરતા	૨૦૯	૨
પૂરોક્ત	પૂરોક્ત	૨૧૧	૪
વિષ્ણુ	વિષ્ણુ	૨૧૩	૧૭
દિનકારક છે	દિનકારક	૨૧૬	૭
(૫-૧)	(૧-૨)	૨૨૯	૨૭

अशुद्ध	शुद्ध	पृष्ठ	पंक्ति
॥ होवाच	त होवाच	२४७	२६
दृष्टिभेदाद्वयो	दृष्टिभेदाद्वयो	२४०	२
प्रीति	प्रीति	२४३	३
जनसमर्पवाहुल्याद्वाराणां	जनसमर्पवाहुल्याद्वाराणां	२४४	१२
व्याप्त्याद्वय	व्याप्त्याद्वय	२४५	२७
निःपक्ष ३२ छे	निःपक्ष ३२ छे	२४८	११
कौपीतश्रीशोपनिषद्विषय	कौपीतश्रीशोपनिषद्विषय	२४८	२५
स्वमूर्ध्यवस्थाप्य	स्वमूर्ध्यवस्थाप्य	२६१	११
य एषोवाक्काव्यमेनो	य एषोवाक्काव्यमेनो	२६७	२५
सायुज्यं वृषति	सायुज्यं वृषति	२६०	२८
योगाद्वैतविज्ञाने	योगाद्वैतविज्ञाने	२६३	१२
नाशाभिमानो देव	नाशाभिमानो देव	२६५	१७
पितादिक	पितादिक	२६६	१०
हविर्भोक्ता	हविर्भोक्ता	३०१	१३
सामर्थ्य	सामर्थ्य	३०२	३
गुरुं मनो शिष्य	गुरुं मनो शिष्य	३०२	१०
आगम-शास्त्र-म-	आगम-शास्त्र-	३०३	३
इति	इति	३०६	१४
होवाच	होवाच	३०७	१५
शरीर	शरीर	३०८	१५
उत्तिष्ठत	उत्तिष्ठत	३१३	२७
बाह्याविषयेष्वात्मरूप	बाह्याविषयेष्वात्मरूप	३२५	१०
निरुद्धेन	निरुद्धेन	३२५	११
तच्च	तच्च	३२६	२०
देवाणुदाहरत्	देवाणुदाहरत्	३३२	१८
द्वयमीशानचिदात्मा	द्वयमीशानचिदात्मा	३३६	५
यैत्र पटी ॥ सोम,	यैत्र सुटी ७ रवी,	(अनुवादना, भोल) २१	
		पृष्ठ ७	

શ્રીગણેશાયનમઃ ।

શ્રીવિદ્યારણ્યવિરચિત

અનુભૂતિપ્રકાશ

પ્રથમ વિભાગ (અધ્યાય ૧-૧૨)

અધ્યાય ૧ લો

ભાષ્યાદિક્ષપ વ્યાખ્યાનનો અર્થબોધ પ્રાપ્ત કરવા અસમર્થ એવા મુમુક્ષુના અર્થે આ ગ્રન્થપ્રયાસ છે:—

એતરેયે^૧નં સમ્પ્રોક્તા^૨ દ્વિતીયારણ્યકાન્તગા ।

બ્રહ્મવિદ્યા^૩ સુવિસ્પૃષ્ટં^૪ બાલબોધાય^૫ તન્યતે ॥ ૧ ॥

અર્થ:—એતરેયવડે^૧ ફરીરીતે કહેલી તથા દ્વિતીય અરણ્યકના અન્તભાગગામી^૨ એવી બ્રહ્મવિદ્યાનો, ભાષ્યાદિનો અર્થોપદેશ સમજવાને અસમર્થ^૩ એવા મુમુક્ષુના અર્થે ફરી વિસ્પષ્ટ રીતે વિસ્તાર કરાય છે. ૧

સ્વગત, સજ્જતીય તથા વિજ્જતીય ભેદના નિરાસપૂર્વક સુષ્ટિની પૂર્વે કેવળ આત્માની અવસ્થિતિ દર્શાવે છે:—

આત્મૈવ^૬ સૃષ્ટે^૭: પ્રાગાસીન્નામરૂપવિવર્જિતઃ ।

સૌંડર્યેક^૮ એન નાન્યોઽસ્તિ^૯ જહં^{૧૦} ચાન્યન્ન^{૧૧} વિદ્યતે ॥ ૨ ॥

અર્થ:—સુષ્ટિની પૂર્વે^૬ 'આત્મા'જ હોતો. તે પશુ એક જ, નામ તથા રૂપથી રહિત. અન્ય (આત્મા) વિદ્યમાન નથી. વળી, અન્ય જડ વસ્તુ વિદ્યમાન નથી. ૨

માયાના પ્રતિયોગિક એવા વિજ્જતીય ભેદની આશંકાનો 'માયા' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે પ્રતિબેધ કરે છે:—

માયાં તુ પ્રકૃતિં વિદ્યાન્માયિનં તુ મહૈશ્વરમ્ ।

इति श्रुत्यन्तरे प्रोक्ता माया नान्यत्र तत्त्वतः ॥ ३ ॥

અં—પ્રકૃતિને માયા જ બાણે તથા મહૈશ્વર-પરમાત્માને જ માયાને। અધ્યક્ષ-નિયામક બાણે જેમ અન્યત્ર શ્રુત્યન્તર વિષે વર્ણવેલી માયા પરમાર્થતઃ વિદ્યમાન હોતી નથી. ૩

માયા નિસ્તત્વા હોય તો વ્યવહારસિદ્ધિ કેમ થાય આમ આશંકા પરત્વે, તે નિસ્તત્વા હોય તથાપિ, તેની વ્યવહાર-યોગ્યતા હોય છે જેમ 'નિસ્તત્ત્વ' ઇત્યાદિ વાક્યાથેવડે સદૃશાંત નિરૂપણ કરે છે:—

નિસ્તત્ત્વં व्यवहारार्हमनृतं बालयक्षवत् ।

बालो यक्षं प्रकल्प्यास्माद्भिर्भेति व्याघ्रतो यथा ॥ ४ ॥

અં—સ્વરૂપતઃ નિશ્ચાબૂત એવું અજ્ઞાન, બાળકે કલ્પેલા યક્ષની પેરે વ્યવહારાર્હ (હોય છે). બાળક, યક્ષ કલ્પીને જેમ વ્યાઘ્રથી ઝહીયે (તેમ) આથી ઝહીયે છે. ૪

સહિની પૂર્વે શુદ્ધ આત્મા જ અવસ્થિત હોય છે જેમ 'વસ્તુતત્ત્વ' ઇત્યાદિ વાક્યાથેવડે ઉપસંહાર કરે છે:—

वस्तुतत्त्वं जडं किञ्चिन्नान्यंदस्त्यात्मवस्तुनः ।

अद्वयानन्दरूपात्मां तदा सुप्ताविषं स्थितः ॥ ५ ॥

અં—આત્મવસ્તુથી ભિન્ન એવી કંઈ માયા તથા તેની કાર્યોદિક વસ્તુ, પરમાર્થ સ્વરૂપે (સતી) હોતી નહીં. ત્યારે સુપુત્રિની પેરે, અદ્વય તથા આનન્દરૂપ આત્મા અવસ્થિત હોય છે. ૫

સહિના અધ્યારોપતું 'નિસ્તત્ત્વોઽપિ' માંથી ૧૭ શ્લોક પર્યંત નિરૂપણ કરે છે:—

નિસ્તત્ત્વાપિ अगद्वभ्रान्ति माया निद्रैव कल्पयेत् ।

निर्विकारोऽप्यसावात्मा मायावृत्त्या व्यचारयत् ॥ ६ ॥

અં—સ્વરૂપે અસત્ય હોવા છતાં નિદ્રાની પેરે માયા, અગદ્ભ્રાન્તિની પ્રકલ્પના કરી શકે છે. નિર્વિકાર (છે) તથાપિ આ આત્માએ, માયાવૃત્તિપૂર્વક લોકપ્રતિવિધ્યકે સંકલ્પ કર્યો. ૬

x ટિપ્પણ: ૩ અન્યત્ર-અન્ય-તરવિષે; ૪ યક્ષ-બૂત, આપણે વ્યવહારોદ-કાર્યસ્થાપક; ૬ અધ્યારોપ-કલ્પના.

હવે, લોક તથા લોકપાલક દેવતાની સૃષ્ટિનું નિરૂપણ કરે છે:—

સ વિચાર્યા^૧ચિલાન્^૨ લોકાન્^૩ સૃષ્ટ્વા^૪ પાલકસૃષ્ટયે^૫ ।

કૃત્વા^૬ વિરાટનું^૭ છિદ્રેષ્વથ^૮ તદેવતા^૯ વ્યધાત્^{૧૦} ॥ ૭ ॥

અ૦—તેણે (પરમાત્માએ) સંકલ્પ કરી અગ્નિલ લોકને સર્જી (અગ્નિ આદિ) લોકપાલકની સૃષ્ટિના અર્થે વિરાટ વડે વચ્ચે રચીને તે પછી (તેના) છિદ્રો વિષે તે દેવતાઓને સ્થાપ્યા. ૭

હવે, તે વૈરાટ વડે ક્ષુધા તથા પિપાસાવડે યુક્ત કર્યાનું 'સમુદ્ર' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે કહે છે:—

સમુદ્રતુલ્યે^૧ દેહે^૨સ્મિન્^૩ દેવતાઃ^૪ પતિતાસ્તથા^૫ ।

તં દેહં^૬ ક્ષુત્પિપાસાભ્યાં^૭ યોજયામાસ^૮ સં પ્રભુઃ^૯ ॥ ૮ ॥

અ૦—તે પ્રકારે (સ્થાપેલા) દેવતાઓ, સમુદ્રસદૃશ એવા આ (વૈરાટ) વડે વિષે પડ્યા. (હવે) તે પરમાત્માએ, ક્ષુધા તથા પિપાસાવડે તે વડે યુક્ત કર્યું. ૮
સૃષ્ટિનું તથા તે વિષે અગ્ન્યાદિક દેવતાઓને પ્રવેશાભ્યાનું 'મન્ન' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે નિરૂપણ કરે છે:—

અન્નભોગાયાત્મદેહાન્^૧ ગવાશ્વપુરુપાદિકાન્^૨ ।

સૃષ્ટ્વા^૩ પ્રવેશયત્તત્ર^૪ દેવતાસ્તા^૫ યથાયથમ્^૬ ॥ ૯ ॥

અ૦—અન્નભોગાર્થે અસાધારણ દેહવાળાં ગાય અશ્વ તથા પુરુષાદિકને સર્જી તે (દેહો) વિષે તે (અગ્ન્યાદિક) દેવતાઓને યથાયતન પ્રવેશાભ્યા. ૯
હવે, પરમાત્માએ ક્ષુધા તથા પિપાસાને અગ્ન્યાદિક દેવતા વિષે પ્રવેશાભ્યાનું 'ઈશ' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે નિરૂપણ કરે છે:—

ઈશો^૧સ્સાધારણં^૨ સ્થાનમપદ્યન્^૩ ક્ષુત્પિપાસયોઃ^૪ ।

પ્રવેશયદેવતાસુ^૫ તદ્ભોગાત્તે^૬ ચ^૭ તૃપ્યતઃ^૮ ॥ ૧૦ ॥

અ૦—પરમાત્માએ, ક્ષુધા તથા પિપાસાનું અસાધારણ સ્થાન ન જોતાં-મળતાં (તેમને અગ્ન્યાદિક) દેવતા વિષે પ્રવેશાભ્યાં અને તે (દેવતાઓ)ના ભોગથી તે (ક્ષુધાપિપાસા) તૃપ્તિને પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૦

x ટિપ્પણ: ૭ લોક-ચૂરાદિક લોક; ૮ પિપાસા-તૃષ્ણા; ૯ યથાયતન-યથાદેહપૂર્વક;

અન્યાદિક દેવતાઓ, વાગાદિક ઇન્દ્રિયોવડે સર્જેલ અત્તને ગૃહણ કરી ન શક્યા અને અપાનવાયુએ તે અત્તને ગૃહણ કર્યું તેનું 'અત્તે' ઇત્યાદિ વાક્યાય'વડે નિરૂપણ કરે છે:—

અત્તૈ^૧ સ્પૃષ્ઠે^૨ ભોક્તૃવર્ગો^૩ હ્યજિઘૃક્ષત્તદિન્દ્રિયૈઃ^૪ ।

તત્ર^૬ વાગાદયોઽજ્ઞાકાસ્તદપાનો^{૧૦ ૧૨ ૧૧} ગૃહીતવાન્ ॥ ૧૧ ॥

અર્થ—અત્ત સર્જતાં, લોકાત્માવર્ગો નિષ્કે તે (વાગાદિક) ઇન્દ્રિયોવડે તેને (અત્તને) ગૃહણ કરવાની ઇચ્છા કરી. તત્ર, વાગાદિક અજ્ઞાત યથાં. (કિન્તુ) અપાનવાયુએ તેને ગૃહણ કર્યું. ૧૧

હવે, પરમાત્માએ દેહ વિષે છવરૂપે પ્રવેશ કર્યાનું 'જીવામાયે' ઇત્યાદિ વાક્યાય'વડે નિરૂપણ કરે છે:—

જીવાભાવે^૨ વૃથા^૪ સર્વમિત્યાલોચ્ય^૫ પરેશ્વરઃ^૬ ।

શિરોમધ્યં^૭ વિદાર્યાન્ન^૮ પ્રાવિશાન્જીવરૂપતઃ^{૧૦} ॥ ૧૨ ॥

અર્થ—પરમાત્માએ, છવના અભાવે સર્વ વૃથા (ઉ) એમ વિચારીને અસ્તકનો અધ્યભાગ વિદારી, અન્ન (રહવિષે) છવસ્વરૂપે પ્રવેશ કર્યો. ૧૨

'છવ'પદાર્થનું 'પ્રાણાનાં' ઇત્યાદિક વાક્યાય'વડે નિરૂપણ કરે છે:—

પ્રાણાનાં^૧ ધારકઃ^૨ કર્તા^૩ ચેતનો^૪ જીવ^૫ ઉચ્યતે ।

આનન્દપ્રમહાન્કારશ્ચિદ્વ્યાપ્તશ્ચેતનોઽભવત્ ॥ ૧૩ ॥

અર્થ—પ્રાણોનો ધરાવનાર, દૃત્યાશ્ચવરૂપ તથા જ્ઞાનાદિમાન દોષ તે 'છવ' કહેવાય છે. નખતા અધ્યભાગ વિષે રહેલ જીવો ચેતન્યસંપન્ન અહંકાર ચેતન્યરૂપ થયો. ૧૩

હવે 'અહંકાર' પદાર્થનું વર્ણન કરવા અન્તઃકરણના ભાગોનું 'અન્તઃકરણ ભાગો' ઇત્યાદિ વાક્યાય'વડે નિરૂપણ કરે છે:—

અન્તઃકરણભાગો^{૧૧ ૧૧} દ્વાવહંકારો^{૧૧ ૧૧} મનસ્તથા^{૧૦} ।

વૃક્ષસ્ય^૧ મૂલમયં^૨ ચ^૩ યથા^૪ ભાગો^૫ તથેદમ્વિતામ્ ॥ ૧૪ ॥

× નિરૂપણ ૧૧ ભોક્તાવર્ગ—અન્યાદિક દેવતા; તત્ર—તે અનુભૂત કરવાથી; ૧૨ સર્વે—માત્ર દોષપ્રમાણિક શક્તિ; ૧૩ દૃત્યાશ્ચ—પ્રાણચિદાનંદ

અ૦—એમ વૃક્ષના મૂળ તથા અત્ર એમ બે ભાગ છે તેમ, ‘અહંકાર’ અને ‘મન’ તે બે અન્તઃકરણના ભાગ છે એમ જાણો ૧૪

હવે, ‘ચિદ્વિષ્વપ્રતિબિંબાભ્યાં’ ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે ‘અહંકાર’ તથા ‘મન’ નું નિરૂપણ કરે છે —

ચિદ્વિસ્વપ્રતિબિંબાભ્યાં^૧ યુક્તો^૨હંકાર^૩ એવ^૪ તુ^૫ ।

ચેતના^૬ પ્રાણમૃત્તસ્ય^૭ હૃન્નિષ્ઠં^૮ કરણં^૯ મનઃ^{૧૦} ॥ ૧૫ ॥

અ૦—ચિદ્રૂપ બિંબ તથા ચિત્પ્રતિબિંબવડે જ યુક્ત એવો ‘અહંકાર’ જ ચેતનારૂપ (છે) તે (ચેતના) પ્રાણને ધારણ કરાવનાર જીવરૂપ (છે) હૃદયનિષ્ઠ એવું મન, તે જીવનું સાધન (છે) ૧૫

હવે, ‘તદ્ય’ ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે ‘સંસાર’નું નિરૂપણ કરે છે.—

તસ્ય^૧ હૃત્કળ્પ^૨ઠનેત્રેયુ^૩ પ્રચારવશતો^૪ ભવેત્^૫ ।

સુપ્તિઃ^૬ સ્વપ્નો^૭ જાગરથ્થ^૮ સૌજ્યં^૯ સંસાર^{૧૦} ઈરિતઃ^{૧૧} ॥ ૧૬ ॥

અ૦—તે (જીવાખ્ય સાક્ષાત્ હૃદય વા મન)ના (યથાક્રમે) હૃદય, કંઠ તથા નેત્રને વિષે પ્રચારવશથી સુપ્તિ, સ્વપ્ન અને જાગર અવસ્થા થાય તે આ (અવસ્થાવિશેષને જીવનો) ‘સંસાર’ કહેલો છે ૧૬

હવે, ‘ત્રય ભાવસઘાન્ય સ્વપ્ન’ અર્થ—ત્રણ સ્થાન છે (તેમાં) ત્રણ સ્વપ્નો છે, (બે ૨-૩-૧૨) ઇતિ શ્રુતિના તાત્પર્યનું ‘સ્વપ્ન’ ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે નિરૂપણ કરે છે—

સ્વપ્નઃ^૧ સ્વકાલ^૨ એવાસ્તિ^{૩-૪} નાન્યદા^૫ સ્વપ્નજાગરૌ^૬ ।

તથૈવેતિ^{૭-૮-૧૦} સ્વપ્નસામ્યાત્રયઃ^{૧૧} સ્વપ્ના^{૧૨} ઉદીરિતાઃ^{૧૩} ॥ ૧૭ ॥

અ૦—સ્વપ્ન સ્વ(સ્વપ્ન) કાલે જ હોય છે અન્યદા ન (હોય). સુપ્તિ તથા જાગર (અવસ્થા) તેજ પ્રકારે હોય છે. એમ સ્વપ્નસાદર્યને લીધે ત્રણે (અવસ્થા)ને ‘સ્વપ્ન’રૂપે (શ્રુતિવિષે) બોધેલ છે ૧૭

વૃતાનુવાદ કરીને હવે યદ્વિના ‘અપવાદ’નું અધ્યારોપ ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે નિરૂપણ કરે છે —

અધ્યારોપો^૧ માયિકો^૨જ્યમુક્તો^૩જ્યાસાવપોહ્યતે^૪ ।

અધ્યારોપાપવાદાભ્યાં^૫ નિષ્પ્રપન્નં^૬ પ્રપન્ન્યતે^૭ ॥ ૧૮ ॥

x ટિપ્પણ ૧૫ ચેતના-ચિદ્વિશિષ્ટા શુદ્ધિ, ૧૭ અન્યદા-સુપ્તિ તથા જાગરના સમય વિશે

અ૦—આ માયિક અધ્યારોપનું નિરૂપણ કર્યું હશે, આને અપવાદ કરે છે. (કારણકે) નિષ્પ્રપંચ (તત્ત્વ) અધ્યારોપ તથા અપવાદના યોગે વાગ્યવહાર યોગ્ય કરાય છે. ૧૮

‘સ જાતો મૂતાન્યભિચયૈભ્યત્ અથઃ’ તે સંસારી ચયો છતો, ભૂતોને સર્વ અણીથી (વિચેકવડે) બાણતો હવો, (યેતઃ ૧-૩-૧૩) ઇતિ શ્રુતિના તાત્પર્યનું ‘સ’ ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે નિરૂપણ કરે છે:—

સ સંસારીશ્વરો જાતૈશ્વરાનુગ્રહાત્પુનઃ ।

પૃથિવ્યાદીનિ મૂતાનિ યથાશાસ્ત્રં વ્યચારયત્ ॥ ૧૯ ॥

અ૦—તે ઇશ્વરે સંસારીરૂપે ઉત્પન્ન (સતા), ઇશ્વરના અનુગ્રહથી પૃથિવી પ્રભૃતિ ભૂતપદાર્થો સંબંધી પુનરપિ યથાશાસ્ત્ર વિચાર કર્યો. ૧૯

‘વિચાર’નું સોળ શ્લોકવડે (૨૦-૩૫) ‘પરમાત્મનઃ’ ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે નિરૂપણ કરે છે:—

પરમાત્મન ઉત્પન્નં જગદાત્મેવ નૈતરત્ ।

મૃદો જાતો ઘટો યદ્વન્મૃદ્વસ્ત્વેવ તથેક્ષ્યતામ્ ॥ ૨૦ ॥

અ૦—પરમાત્મા યદુ ઉત્પન્ન થયલ (આ) જગત્ ‘આત્મા’જ છે. જે પ્રમાણે મૃત્તિકા થકો ઉત્પન્ન થયલ ઘટ, મૃત્તિકા જ છે તે પ્રમાણે આ બાણુ. ૨૦ હજાનતનું વિવરણ કરી, જગત્ના સ્વકારણ પરત્વે પ્રકટિપતપણાનું ‘ઘટઃ’ ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે નિરૂપણ કરે છે:—

ઘટઃ શરાવૈત્યાદિવિકારાણાં મૃદઃ પૃથક્ ।

તત્ત્વં નાસ્તિ પ્રતીતે તુ નામરૂપે પ્રકલ્પિતે ॥ ૨૧ ॥

અ૦—ઘટો, શરાવ ઇત્યાદિ (માટીના) વિકારોનું માટીથી ભિન્ન તત્ત્વ નથી. પ્રતીત થતાં નામ તથા રૂપ પ્રકલ્પિત જ છે. ૨૧ હવે, તે કલ્પનાનું જ ‘પ્રતિવિમ્બમ્’ ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે નિરૂપણ કરે છે:—

પ્રતિવિમ્બભ્રમો નીરાણુપાધિવશતો યથા ।

સંન્નિવેશોપાધિતોઽયં તથા કુસ્માદિવિભ્રમઃ ॥ ૨૨ ॥

× દિપ્પણ: ૧૮ જ્ઞાનુવાદ-સિદ્ધાપચોક્તિઃ પૂર્વપર્તન. ૨૦ ઘટ-પટ્ટો; મૃત્તિકા-માટી. આ શ્લોકમાં અનુમાન-પ્રયોગ કરેલો છે. ૨૧ શરાવ-કોડીયું.

સ૦—જે પ્રમાણે જળ તથા દર્પણ ઇત્યાદિ ઉપાધિમુળે^૧ મુખ-પ્રતિબિમ્બનો બ્રમ (થાય છે) તે પ્રમાણે, સન્નિવેશ રૂપ ઉપાધિ^૨ બલ યગ્રી (મૃદ પરત્વે) કુમ્ભાદિકનો વિબ્રમ (થાય છે). ૨૨

મૃદના જ્ઞાનવડે ઘટવિબ્રમ નિવૃત્ત થાય એમ આશંકા પરત્વે, આકાર-વિશેષ રૂપી ઉપાધિની નિવૃત્તિવડે^૩ તેવો વિબ્રમ દૂર થાય તેથી, મૃદાદિજ્ઞાનવાનને પણ ઘટાદિ પદાર્થો બાસે છે એમ 'આન્તિઃ' ઈત્યાદિ વાક્યાર્થવડે નિરૂપણ કરે છે:—

^૨આન્તિઃ^૧ સોપાધિકોપાધિનિવૃત્ત્યૈવ^૩ નિવર્તતે^૪ ।

^૭ન^૧ બોધાત્તેન^૭ આસન્તે^{૧૧} જાનંતોઽપિ^{૧૧} ઘટાદયઃ^{૧૦} ॥ ૨૩ ॥

સ૦—સોપાધિક આન્તિ, ઉપાધિની નિવૃત્તિવડે^૪ નિવૃત્ત થાય છે. (સત્ય વસ્તુના) જ્ઞાનવડે (તે નિવૃત્ત થાય) નહીં. તેથી કરીને (માટીના સત્ય સ્વરૂપના) બાણનારને પણ ઘટાદિક પદાર્થો બાસે છે. ૨૩

હવે, ઘેશિષિકે મતના 'કાર્યકારણભેદત્વ' 'પ્રયજ્ઞ' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે નિરાકરણ કરે છે:—

પૃથગ્દ્રવ્યસ્વરૂપઃ^૨ સન્^૪ સમવેતો^૫ ઘટો મૃદિ^૬ ।

^૬ઇત્યાદિ^૮સ્તાર્કિકાસ્તત્તુ^{૧૦} ન દ્વૈગુણ્યપ્રસંગતઃ^{૧૨} ॥ ૨૪ ॥

સ૦—ઘટ લિપ્ત દ્રવ્યરૂપ સતો, મૃતિકા વિષે નિત્યસંબદ્ધ છે એમ તાર્કિકો કહે છે. (પણ) તે, (દ્રવ્ય) રૂપટ હોવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય તેથી યુક્ત નથી. ૨૪

કાર્યકારણનો ભેદ સ્વીકારીએ તો દ્વૈગુણ્યપ્રસંગ બાધકરૂપે પ્રાપ્ત થાય એમ ઉપર કહ્યું તેને જ 'મૃદમારાત્' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે સ્પષ્ટીભૂત કરે છે:—

^૧મૃદમારાત્^૩ ઘટમારાત્^૨ ગુરુત્વં^૪ દ્વિગુણં^૫ ભવેત્ ।

^૭તથાલંકારકર્તા^{૧૧} સ્યાત્કૃતી^{૧૦} હેમાદિર્વાદ્ધિતઃ^{૧૨} ॥ ૨૫ ॥

સ૦—મૃતિકાના ભારથી તથા ઘટના ભારથી (મૃતિકાનું) વજન બેગુણું થાય. તેમ (સતે) સુવર્ણાદિકની વૃદ્ધિને લીધે અત્રંકાર કરનાર કૃતકૃત્ય થાય. ૨૫

પૃથક્ રચનાને લીધે ઘટ મૃતિકાથી^૧ લિપ્ત છે એમ કહેવું યુક્ત નથી એમ 'ન' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે નિરૂપણ કરે છે:—

ન સન્નિવેશમાત્રેણ પૃથગ્દ્રવ્યત્વસમ્મતઃ ।

શયનોત્થાનગમનૈર્ન પુત્રે વહુપુત્રતા ॥ ૨૬ ॥

અ૦—નિરાળા આકારમુળે—ભિન્ન રચનાને લઇને—તે દ્રવ્ય ભિન્ન હોવાનો સંભવ હોતો નથી. શયન કરવું, ઊઠવું, તથા નમન કરવું (તે ક્રિયાઓ) વડે પુત્ર પરત્વે બહુપુત્રતા સંભવતી નથી. ૨૬

હવે 'તસ્માત્' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે ઉપસંહાર કરે છે:—

તસ્માત્કાર્યં ન વસ્તુ સ્થાત્કારણવ્યતિરેકતઃ ।

કિંતુ કારણ એવૈતદનૃતં ભાસતે મૃષા ॥ ૨૭ ॥

અ૦—તેથી કારણથી પૃથક્ એવું (ઘટાદિ) કાર્ય (પરમાર્થ) વસ્તુરૂપે ન હોય. કિંતુ, કારણ પરત્વે જ તે મિથ્યા વ્યર્થરૂપે ભાસે છે. ૨૭

જલારસરૂપ આદિ ક્રિયાકારિત્વને લીધે અનુમાનપૂર્વક ઘટાદિકની પરમાર્થ-સત્તા હોય એમ આશંકા પરત્વે 'અર્થક્રિયા' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે સમાધાન-કથન કરે છે:—

અર્થક્રિયાનૃતેऽપ્યસ્તિ સ્થાણૌ ચોરભયેક્ષણાત્ ।

તતોઽનૃતા ઘટાદ્યાઃ સ્યુર્માન્તુ કુર્વન્તુ વા ક્રિયામ્ ॥૨૮॥

અ૦—અર્થક્રિયા, સ્થાણ પરત્વે ચોરભય એવામાં આવે છે તેથી મિથ્યા પદાર્થ પરત્વે પણ હોય છે. તેથી, ઘટાદિક પદાર્થો ભલે ભાસે વા ક્રિયા કરે (તથાપિ) તે મિથ્યા હોય છે. ૨૮

સોપાધિક બ્રાંતિ ઉપાધિની નિવૃત્તિ વડેજ નિવૃત્ત થાય એમ ઉપર (૨૩) કહ્યું તેને ઘટાદિબ્રાંતિ પરત્વે 'સન્નિવેશોપાધિહાને' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે ઘટાવે છે:—

સન્નિવેશોપાધિહાને ગચ્છત્યેવ ઘટાદિધીઃ ।

વિવેકિનાં તુ વસ્તુત્વં ઘટાદીનાં નિવર્તતે ॥ ૨૯ ॥

અ૦—રચનારૂપ ઉપાધિનો નાશ થયે (અવિવેકી પુરુષોની પણ) 'આ ઘટ, (આ વસ્તુ)' ઇત્યાદિ શુદ્ધિ નિવૃત્ત થાય છે. વિવેકીઓને જ (ઘટાદિકનું જ્ઞાન થાય તથાપિ) ઘટાદિકની વસ્તુત્વશુદ્ધિ નિવૃત્ત થાય છે. ૨૯

ટિપ્પણ: ૨૬ બહુપુત્રતા—અનેક પુત્રોહોવાપણું; ૨૮ જલારસ—જળ ભરીને આણવું; ક્રિયાકારિત્વ—ક્રિયાકરવાપણું; સ્થાણ—સ્તંભ. ૨૯ વસ્તુત્વશુદ્ધિ—સત્યત્વશુદ્ધિ.

અહીં, “ યથા સૌમ્યેકેન મૃત્તિપ્લેન સર્વમૃગ્યં વિજ્ઞાત સ્યાદ યાચાર-
મ્મણં વિકારો નામધેયં મૃત્તિકેત્યેવ સત્યં અર્થે—હે પ્રિયદર્શન ! જેમ એક
માટીના પિંડવડે (માટીના પિંડા જ્ઞાત થયે) સર્વ માટીના કાર્ય વિજ્ઞાત થાય
છે, વાણીનો વિષય જે કાર્ય તે તો નામમાત્ર છે સત્ય નથી ” (છાં ૬-૧-૪)
ઇતિ શ્રુતિનુ ‘ઘટ’ ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે અર્થત પઠન કરે છે—

^૧ ઘટઃ ^૨ શરાવ ^{૩+૪} इत्येवं ^{૬+૭+૮} वाचैवारभ्यते ^૫ वृथा ।

^{૯+૧૦+૧૧} मृत्तिकेत्येव ^{૧૨} सत्यं ^{૧૩ ૧૪ ૧૫} स्यान्न ^{૧૬} तु ^{૧૮} सत्यं ^{૧૯} घटादिकम् ॥ ૩૦ ॥

અ૦—‘ઘટ,’ ‘શરાવ,’ આ પ્રકારે બ્યર્થ (પદાર્થ) વાણીવડે જ
બોલાય છે મૃત્તિકા ઇતિમાત્ર સત્ય (પદાર્થ) હોય છે. ઘટાદિક સત્ય
ન હોય. ૩૦

હજાનતસિદ્ધ અર્થને ‘ધર્વ’ ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે દાદાતિક પરત્વે
થોળે છે.—

^{૧+૨} एवमात्मन ^૩ उत्पन्नं ^{૪+૫+૬} पृथिव्याद्यपि ^૭ नात्मनः ।

^૮ पृथग् ^૯ वस्त्वस्ति ^{૧૦ ૧૧} किन्त्वात्मन्यारोपात्प्रतिभासते ॥ ૩૧ ॥

અ૦—ઉક્ત પ્રકારે આત્મા થકી ઉત્પન્ન એવું પૃથિવી આદિ (જગત્)
પણ આત્મતત્ત્વ થકી ભિન્ન વસ્તુરૂપે નથી દિનું, આત્માપરત્વે આરોપને
લીધે તે સર્વ જાણે છે ૩૧

આરોપને લીધે મિથ્યાવસ્તુ જાણે છે તેનું ‘સદ્’ ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે
સ્પષ્ટીકરણ કરે છે.—

^૨ सद् ^૩ वस्तु ^{૪+૫} ह्यात्मनस्तत्त्वं ^{૬+૭} तस्मिन्भूम्यादिकल्पनात् ।

^૮ पृथिव्यादीनि ^{૯+૧૦} सन्तीति ^{૧૨} भासते ^{૧૧} तत्तादिन्द्रियैः ॥ ૩૨ ॥

અ૦—કારણ કે ‘સત્’ વસ્તુ, આત્માના (પૃથિવી આદિનું) તત્ત્વ છે
(એથી) તે વિષે જૂઠું આદિની કલ્પનાને લીધે, ‘પૃથિવી આદિ (જૂનો)
છે’ એવું જ્ઞાન (ચક્ષુ આદિ) તે તે ઇન્દ્રિયોવડે થાય છે ૩૨

નિરનિરાળી જ્ઞાનેન્દ્રિયોના યોગે ‘પૃથિવી આદિજૂનો છે’ એવી પ્રતીતિ
થાય છે તેથી, તે ઇન્દ્રિયોના નિરોધાર્થે ‘યોગ’ની આવશ્યકતા છે એમ
‘ઇન્દ્રિયોપાધિકા’ ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે નિરૂપણ કરે છે —

ઇન્દ્રિયોપાધિકા^૧ આન્તરિક્ષરોધાન્ન^૨ માસતે^૩ ।

ઇત્યેતદ્વિદાદીકર્તુ^{૬+૭+૮} યોગો^{૧૦} વેદેપુ^{૧૧} વર્ણયતે ॥ ૩૩ ॥

અ૦—અહીં આદિ ઇન્દ્રિયોના ઉપાધિમુળે હોનારી ભ્રાંતિ, ઇન્દ્રિયોના નિરોધને લીધે ભાસે નહીં એમ તે સ્પષ્ટ કરવા, વેદો વિષે ‘યોગ’નું વર્ણન કરાય છે. ૩૩

પરંતુ:—

સદાત્મનઃ^૧ પૃથગ્ભૂતમસદ્^૨ ભૂમ્યાદિ^૩ તેન^૪ તત્^૫ ।

ભાત્વક્ષેઃ^૬ કાર્યકૃદ્રસ્તુ^{૧૦} મિથ્યૈવ^{૧૩+૧૪} સ્યાદ્^{૧૪} ઘટાદિવત્^{૧૧} ॥ ૩૪ ॥

અ૦—ત્રિકાલાબાધ્ય એવા આત્મા ચડી પૃથગ્ભૂત એવું ભૂમ્યાદિ (જગત) અસત્ય (હોય છે). તેમણે તે (જગત) ઇન્દ્રિયોના યોગે ભલે ભાસે વા કાર્ય કરનાર હો (તથાપિ) તે ઘટાદિની પેરે મિથ્યા જ છે. ૩૪

હવે, ‘કિમિદાન્યં જાણવિષત્ અર્થઃ—અહિં’ (આ જગતમાં) [બ્રહ્મથી] ભિન્ન થું કહીશ’ (યત ૧-૩-૧૩) ઇતિ શ્રુતિના તાત્પર્યનું ‘ઈદમ્’ ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે નિરૂપણ કરે છે:—

ઈદમ્ગિવેકદૃષ્ટ્યેદં^૧ જગદાત્મૈવ^૨ નૈતરત્^{૩+૪} ।

एवं^૬ सत्यात्मनोऽन्यक्तिं^{૧૦} वक्तुमस्तीति^{૧૧} शक्यते ॥ ૩૫ ॥

અ૦—આ પ્રકારની વિચારબુદ્ધિ વડે આ ‘જગત્’ આત્માજ (છે) બીજું કંઈ નહીં. એમ સતે, આત્મનાત્વથી ભિન્ન શબ્દાર્થ છે એમ કહી શકાશે ? ૩૫

હવે, અધુના પણ સપ્તદશા વિષે ‘અદ્વયાનન્દરૂપાત્મા’ ઇત્યાદિ વાક્યાર્થ-વડે આત્માની અદ્વયાત્મતાને તે ન્યાયે દર્શાવે છે:—

अद्वयानन्दरूपात्मा^૧ सृष्टेः^૨ पूर्वममृद्^૩ यथा^૪ ।

तथैवाद्यापि^૬ संपन्नो^{૧૦} बुद्ध्या^{૧૧} सम्यक्^{૧૨} विवेचितः^{૧૩} ॥ ૩૬ ॥

અ૦—અદ્વય તથા આનન્દરૂપ ‘આત્મા’ સૃષ્ટિની પૂર્વે જેવો હતો તેવો

x ટિપ્પણ: ૩૮ ત્રિકાલાબાધ્ય—જેણે કાગમાં જેનો બાધ (વિનાશ) ન થાય તેવો; વસ્તુ ને બદલે વસ્તુત. અને શક્યતે ને બદલે શક્યતે એમ પણ પાડ છે.

જ બુદ્ધિવડે રૂપી રીતે વિવેચન કર્યો (સતો) અધુના સુષ્ટિદશા વિષે પણ સિદ્ધ છે. ૩૬

હવે, 'સ પતમેવ પુરુષં બ્રહ્મ તતતમપચયત્' અર્થ:-તે [જીવ] આ (શરીરમાં પ્રવેશ પામેલો) પુરૂષજ વ્યાપ્કૃતમ બ્રહ્મ (છે એમ) જોતો હતો. (પેઠ ૧-૩-૧૩) આ સુત્યર્થનું 'ઇત્યં' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે નિરૂપણ કરે છે:-

^૧ઇત્યં ^૨સર્વાત્મકં ^૩બ્રહ્મ ^૪વિવિચ્ય ^{૫+૬+૭}પુનરપ્યસૌ ।

^{૮+૯}પતમેવ ^{૧૦+૧૧}સ્વમાત્માનં ^{૧૨}બ્રહ્મત્વેન ^{૧૩}વ્યલોકયત્ ॥ ૩૭ ॥

અઠ-ઉક્ત પ્રકારે સર્વાત્મક બ્રહ્મનો નિર્ણય કરી, પુનરપિ આ (જીવે), આ જ (શરીર-પ્રવિષ્ટ) સ્વયં (સાક્ષાત) આત્માને બ્રહ્મસ્વરૂપે જોયો. ૩૭

નિરૂક્ત અહંકારાત્મક 'જીવ' મિથ્યા હોવાથી તે જીવનું બ્રહ્મસ્વરૂપે હોવાનું જ્ઞાન જમ જ હોય એમ આશંકા પરત્વે 'અહંકારજ' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે સમાધાન-કથન કરે છે:-

^{૧+૨}અહંકારશ્ચ ^૩ચિચ્છાયા ^૪મિથ્યા ^૫ભૂમ્યાદિવત્તતઃ ।

^૬ચિદાત્મકોઽવશિષ્ટોઽયં ^૭જીવો ^૮બ્રહ્મૈવ ^{૯+૧૦}નેતરઃ ॥ ૩૮ ॥

અઠ-અહંકાર અને ચિત્પ્રતિબિંબ, ભૂમિ (જળ) ઇત્યાદિ પ્રમાણે મિથ્યા છે તેથી, અવશિષ્ટ રહેલો એવો આ ચિદાત્મક 'જીવ' બ્રહ્મજ છે ઇતર નહીં. ૩૮

^૧યથાશાસ્ત્રં ^૨વિવિચ્યેત્યં ^૩પ્રત્યઘટ્ટયા ^૪ચિદાત્મનઃ

^૫સાક્ષાન્નકારં ^૬બ્રહ્મત્વં ^૭જીવઃ ^૮શાન્ત્યાદિસંયુતઃ ॥ ૩૯ ॥

અઠ-શમ તથા દમાદિ સાધનવડે સંપન્ન એવા 'જીવે' પૂર્વોક્ત પ્રકારે યથાશાસ્ત્ર વિવેચન કરી, અંતર્દેહ્યા ચિત્સ્વરૂપ આત્માના બ્રહ્મત્વનો સાક્ષાત્કાર કર્યો. ૩૯

હવે, 'ઇદમદર્શનમિતિ તસ્માદિદન્દ્રો નામેદન્દ્રો હૃદયૈ નામ તમિદન્દ્રં સન્તમિદ્ગ્રં' રૂપાક્ષતે પરોક્ષેણ, પરોક્ષમિયાં દૃષ્ટિ દેવા' અર્થ:-(જોથી પરમાત્માને 'આ' એમ અપરોક્ષ જાણ્યા) તેથી (પરમાત્માનું) ઇદંદ્ર નામ (કહેવાયું. લોકમાં ઇન્દ્રનું) ઇદંદ્ર નામ પ્રચિદ્ધ છે. તે ઇદંદ્ર છતાં (બ્રહ્મવેત્તાઓ તેમને) પરોક્ષવડે 'ઇન્દ્ર' એમ કહે છે, કેમકે પૂજ્યો પરોક્ષપ્રિય એવા (છે), (પેત્ર. ૨-૪-૧૪) ઇતિ સુત્યર્થનું 'ઇદં' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે નિરૂપણ કરે છે:-

^{૧-૨-૩} ^{૪+૫} ^૬
ઇદમિત્યપરોક્ષેણ દદર્શતિ વિવક્ષયા ।

^૮ ^{૧૦} ^૯ ^૭
ઇદન્દ્રનામાઽમૂજ્ઞાની વૈયાકરણદ્વિષ્ટિઃ ॥ ૪૦ ॥

અ૦—‘આ’ એમ અપરોક્ષ રીતીએ બોલે એમ કહેવાની ઇચ્છાને લઇને વૈયાકરણની દષ્ટીએ જ્ઞાની (જીવાત્મા) ‘ઈદંદ્ર’ નામનો થયો. ૪૦

^{૪+૫} ^{૧+૭} ^૧ ^૨ ^૩
તમિન્દ્ર ઇત્યાહુરન્ય નાન્નઃ પારોક્ષ્યસિદ્ધયે ।

^૮ ^{૧૦} ^{૧૧} ^{૧૨} ^{૧૩}
પૂજ્યસ્ય દેવપિત્રાદેઃ પરોક્ષં નામ હિ પ્રિયમ્ ॥ ૪૧ ॥

અ૦—બીજા કેટલાયક, નામના પરોક્ષપણાની સિદ્ધયર્થ તે (જ્ઞાની જીવ) ને ‘ઇદ્ર’ એમ કહે છે. કેમકે, પૂજ્ય એવા દેવ તથા પિત્રાદિને પરોક્ષ નામ નિશ્ચે પ્રિય હોય છે. ૪૧

હવે, આ અખંડેકરત્વ ધ્રુવવિદ્યાની ‘પરમેશ્વરરૂપત્વાત્’ ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે સમાપ્તિ કરે છે:—

^૧ ^૨ ^૪ ^૩ ^૫
પરમેશ્વરરૂપત્વાદપીન્દ્રત્વમિહોચિતમ્ ।

^{૧૦} ^૮ ^૬ ^૧ ^૭
સમાપ્તા બ્રહ્મવિદ્યેયમુત્તમસ્યાધિકારિણઃ ॥ ૪૨ ॥

અ૦—(જ્ઞાની જીવાત્મા) પ્રજ્ઞાથી અભિન્ન પરમેશ્વર રૂપે હોય છે તથાપિ, (તેનું) અંહી ‘ઇન્દ્રત્વ’ ઉચિત છે. ઉત્તમ અધિકારીની આ ‘ધ્રુવવિદ્યા’ સમાપ્ત થઇ. ૪૨

સૃષ્ટિ પૂર્વે એક આત્માજી હતો, સૃષ્ટિદશામાં પણ તે એકજ છે અને તે પ્રજ્ઞાસ્વરૂપ છે એ રીતનો ઉપર કહેલ બોધ વૈરાગ્યસંપન્ન હોય તેને થાય, અને વૈરાગ્ય જન્માદિકના દોષદર્શનથી થાય તેથી, પ્રથમ ‘જન્મવિષયક’ જ્ઞાનિનું ‘વિરક્ત્ય’ ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે નિરૂપણ કરે છે:—

^૧ ^૨ ^૩ ^૪ ^૫
વિરક્તસ્યોક્તબોધઃ સ્યદ્વૈરાગ્યં દોષદર્શનાત્ ।

^{૬+૭} ^૮ ^{૧૦} ^{૧૧}
જન્મેવ પ્રથમો દોષસ્તદ્દીર્ઘત્વા નિરૂપ્યતે ॥ ૪૩ ॥

અ૦—વિરક્ત (પુરુષ) ને ઉક્ત બોધ થાય, વૈરાગ્ય દોષદર્શનથી (થાય); ‘જન્મ’ પ્રથમ દોષ છે એથી તેની બીજાત્માનું નિરૂપણ કરાય છે. ૪૩

x ટિપ્પણ: ૪૦ જ્ઞાની-આત્માનું અજ્ઞાત જાણનાર;

x ટિપ્પણ: ૪૩ બીજાત્મા-જાણ.

‘પુરુષે હ્રવા અયમાદિતો ગર્ભો ભવતિ । યદેતદ્રેતસ્તદેતત્સર્વેભ્યોઽન્નેભ્ય-
સ્તેજસ્સંભૂતમાત્મન્યેવાત્માનં વિભર્તિ તત્તદા સ્ત્રિયાં સિચત્યયૈનજ્ઞનયતિ તદસ્ય
પ્રથમ જન્મ અર્થઃ—પુરુષમાં જે આ વીર્ય (છે તે રૂપે) પ્રસિદ્ધ આ [સંસારી],
પ્રથમ ગર્ભ થાય છે. તે આ (વીર્ય) સર્વ અવયવોથી સારરૂપ [ઉપજેલું છે,
તે] સારરૂપ ને શરીરમાં જ ધારણ કરે છે. તેને બ્યારે સ્ત્રીમાં સિચે છે ત્યારે
એને જન્મ આપે છે, તે આનો પહેલો જન્મ (છે), ઇતિ શ્રુતિનું ‘સ્વર્ગાદ્રા’
ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે નિરૂપણ કરે છે:—

^{૨+૩} ^{૪+૫} ^૧ ^૬ ^૭
સ્વર્ગાદ્રા નરકાદ્યાં વૃષ્ટિદ્વારાઽન્નસંસ્થિતઃ ।

^૧ ^૨ ^૩ ^૪ ^૫ ^૬ ^૭
પ્રવિઙ્ગ્ય પિતરં તત્ર ગર્ભો ભવતિ રેતસિ ॥ ૪૪ ॥

અ૦—આ (‘જીવ’) સ્વર્ગમાંથી વા નરકમાંથી વૃષ્ટિદ્વારા (મીઠિ તથા
યવાદિ) અન્નને વિષે સંસ્થિત (હોય છે તેથી ખાધેલા અન્નદ્વારા) પિતા(ના
શરીર)ને વિષે પ્રવેશ કરી ત્યાં વીર્ય વિષે ગર્ભરૂપ થાય છે. ૪૪

^{૪+૫} ^૧ ^૨ ^૩
તદ્રેતઃ પિતૃદેહસ્થં સર્વાંગેભ્યઃ સમુત્પિતમ્ ।

^૧ ^૨ ^૩ ^{૪+૫} ^૬ ^૭
પિતુઃ સ્વદેહો ગર્ભાલ્યદેહશ્ચેતિ વપુર્દ્વયમ્ ॥ ૪૫ ॥

અ૦—પિતાના દેહ વિષે રહેલ સર્વ અંગોમાંથી ઉત્પન્ન થયેલ એવું
તે વીર્ય, (પિતાના શરીર વિષે ગર્ભરૂપ થાય છે). પિતાનો સ્વદેહ અને ગર્ભ-
સંશ્લેષ દેહ એમ બે શરીર (થાય છે). ૪૫

હવે, ત્રણ જન્મો મધ્યે ‘પ્રથમ’ જન્મનું ‘સ્ત્રિયાં’ ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે
નિરૂપણ કરે છે:—

^૭ ^૮ ^{૧+૨} ^૫ ^૭ ^૬
સ્ત્રિયાં સિચ્ચતિ તદ્રેતસ્તત્પુત્રોત્પાદનં પિતુઃ ।

^{૧૦} ^૯ ^{૧૪} ^૬ ^{૧૧} ^{૧૨} ^{૧૩}
પુત્રરૂપેણ તજ્જન્મ પિતુરાયં સ્વયં કૃતમ્ ॥ ૪૬ ॥

અ૦—તે વીર્ય સ્ત્રીને વિષે સિચે છે, તે (સેચન) પિતાનું પુત્રોત્પાદન
તે, પિતાનો પુત્રસ્વરૂપે પ્રથમ સ્વયંકૃત જન્મ (છે). ૪૬

હવે, તે વીર્યનો વિકાસ શી રીતે થાય છે તેનું ‘તત્ત્વિચયા આત્મમૂયં
ગચ્છતિ’ ઇત્યાદિથી લઇ ‘તદસ્ય દ્વિતીયં જન્મ અર્થઃ—તે (વીર્ય) સ્ત્રીના શરીર
સાથે અભિન્ન થાય છે. ‘તે આ (જીવ)નો બીજો જન્મ’ (વેત્ત ૨-૨-૨-૩)
ઇતિ શ્રુત્યંતુસાર ‘યોષિદ્ગોત્રિ’ ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે નિરૂપણ કરે છે:—

યોપિદ્યોનિં^૨ પ્રવિદ્યાયં^૩ યોપિદ્ગર્ભે^૪ સ્ફુટીભવેત્ ।

યોપિદ્વીર્યે^૧ણ પુટ્ટો^૨સૌ તદેહેનૈકતાં^૩ વ્રજેત્ ॥ ૪૭ ॥

અ૦—આ (પિતા) સ્ત્રીની યોનિને વિષે પ્રવેશીને સ્ત્રીના ગર્ભને વિષે સ્પૃષ્ટ—વ્યક્ત થાય છે. તે, સ્ત્રી (એ લોભન કરેલ અન્નપાન)ના રસ (વીર્ય) વડે પુટ્ટ (સતો) તેના દેહ સાથે એકતાને પામે છે. ૪૭

અન્નેના દેહે એકતાને પામે છે તેથી સ્ત્રી ગર્ભને નાશ કરતી નથી તેનું ‘અન્યથા’ ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે નિરૂપણ કરે છે:—

અન્યથૈનાં^૧ સ્ત્રિયં^૨ હન્યાદ્^૩ ગુલ્મવ્યાધિવદાન્તરઃ ।

સ્વાંગવન્ન^૭ હિનસ્ત્યેનાં^૮ ગર્ભ^{૧૦} રક્ષતિ^{૧૧} સા તતઃ^{૧૨} ॥ ૪૮ ॥

અ૦—(કેમકે) અન્નેના દેહ એકતાને પામે નહિ તો આંતર (ગર્ભ), શુદ્ધમાદિક વ્યાધિની પેરે આ સ્ત્રીનો ઘાત કરે (તેથી તે ગર્ભ), પોતાનાં અંગની પેરે તેનો ઘાત કરતો નથી તેથી, તેણી (આ) ગર્ભનું રક્ષણ કરે છે. ૪૮

તે ગર્ભદ્વારા ભાર્યા તથા પતિ પરસ્પર કેમ તથા શું ઉપકાર કરે છે તેનું ‘ગર્મરૂપં’ ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે નિરૂપણ કરે છે:—

ગર્મરૂપં^૩ ભર્તૃદેહં^૪ યતઃ^૫ સા પાલયત્યતઃ ।

સૌ^૬પિ ભર્ત્રા^૭ પાલનીયા^૮ તદિદ્રાન્નાદિવસ્તુભિઃ ॥૪૯॥

અ૦—કેમકે ગર્ભરૂપ ભર્તૃદેહેનું પાલન કરે છે એથી, ભર્તાવડે પણ તે, તે તે ઇદ્ર એવી અન્નાદિક વસ્તુઓ વડે પાલન કરવાયોગ્ય છે. ૪૯

માતૃપિતા ઉભય પુત્રના ઉપર ઉપકાર કરનારાં છે તેનું ‘ગર્મ’ ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે નિરૂપણ કરે છે:—

ગર્ભો^૧ વિષ્મૂઞ્ચયોઃ^૨ સ્થિત્વા^૩ દશમે^૪ માસિ^૫ જાયતે ।

પિતા^૭ સ્વાત્મધિયા^૮ પુત્રં^૯ સંસ્કરોતિ^{૧૦} યથાવિધિ ॥ ૫૦ ॥

અ૦—ગર્ભ, (નવ માસ પર્યંત) વિદ્યા અને મૂત્રને વિષે રહીને દશમે માસે જન્મે છે. પિતા (તે) પુત્રને આ મ્હારો જ આત્મા છે એવી બુદ્ધિએ યથાશાસ્ત્ર (ભતેષ્યાદિકર્મવડે) સંસ્કારમુક્ત કરે છે. ૫૦

હવે, “દ્વિતીય” જન્મનો ‘પિતૃ’ ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે ઉપસંહાર કરે છે:—

પિતૃ^૪દ્વિતીયં^૫ તજ્જન્મ^૧ પુત્રરૂપેણ^૨ સંસ્થિતમ્^૩ ।

સ્વોદરાત્^૭ દારજઠરાદપિ^૮ જન્મદ્વયં^{૧૧} ક્રમાત્^{૧૦} ॥ ૫૧ ॥

અ૦—તે પુત્રસ્વરૂપે હોયું (તે) પિતાનો દ્વિતીય જન્મ (છે). પોતાના (ભત્રાના) ઉદર થકી (અને) સ્ત્રીના ઉદર થકી (એમ) ક્રમે બે જન્મ (હોય છે). ૫૨

જન્મની વૈરાગ્ય-હેતુતાનું 'પતિઃ' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે નિરૂપણ કરે છે:—

પતિર્જાયાં^૩ વિશત્યાદૌ^૭ ગર્ભો^૪ ભૂત્વા^૫ સ્વમાતરમ્^૫ ।

જાયૈવ^{૮+૯} માતા^{૧૦} સંપન્નેત્યહો^{૧૧+૧૨+૧૩} સંસારકષ્ટતા^{૧૪} ॥ ૫૨ ॥

અ૦—પ્રથમ પતિ ગર્ભરૂપ થઈ પોતાની માતા રૂપ ભાર્યાને વિષે પ્રવેશ કરે છે. (એ રીતે) ભાર્યા જ માતારૂપે સિદ્ધ થાય છે એમ અહો ! સંસારની કષ્ટતા (છે). ૫૨

હવે, 'સૌઽસ્વાયમાત્મા પુણ્યેભ્યઃ' અર્થ:—આ (પિતા)નું તે આ (પુત્રરૂપ શરીર પુણ્યકર્મો માટે, ઇતિથી માંડી "તદસ્ય તૃતીય જન્મ" અર્થ:—તે આનો (પુત્રનો) ત્રીજો જન્મ (છે), (યે૦ ૨-૨-૪) ઇત્યન્ત શ્રુત્યર્થનું 'લૌકિકં' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે નિરૂપણ કરે છે:—

લૌકિકં^૧ વૈદિકં^૨ સર્વં^૩ પુત્રૈઽવસ્થાપ્ય^૪ તત્પિતા^૫ ।

મૃતૌ^૬ દેહાન્તરે^૭ પિત્રૌરન્યયોર્વિશતિ^{૧૦} સ્વયમ્^{૧૧} ॥ ૫૩ ॥

અ૦—તેનો પિતા, લોકિક (તથા) વૈદિક સર્વ (કર્મ) પુત્રને વિષે અવસ્થાપી-સોંપી-અન્ય માતૃપિતાના અન્યદેહ વિષે પ્રવેશ કરે છે. ૫૩

બે જન્મનો અનુવાદ કરી "તૃતીય" જન્મનો 'પુત્રરૂપેણ' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે ઉપસંહાર કરે છે:—

પુત્રરૂપેણ^૨ યજન્મદ્વયં^૪ પૂર્વમુદીરિતમ્^૫ ।

તદપેક્ષં^૬ તૃતીયં^{૧૦} તજ્જન્મ^{૮+૯} સ્યાદ્^{૧૧} દેહધારિણઃ ॥ ૫૪ ॥

અ૦—પૂર્વ પુત્રસ્વરૂપે બે બે જન્મ કહ્યા તેની અપેક્ષાએ દેહ ધારણ કરનાર (જીવ)નો તે જન્મ ત્રીજો થાય છે. ૫૪

હવે, “તત્ર આવસથા” (પેત૦ ૧-૩-૧૨) આ શ્રુતિસ્થ “અવસથ”
પદના બીજા અર્થનું ‘સ્વોદરં’ ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે સપ્રયોજન નિરૂપણ કરે છે:-

સ્વોદરં^૧ દારજઠરં^૨ તથા^૩ પિત્રન્તરોદરમ્^૪ ।

ત્રય આવસથા^{૧૦} ઇત્યં^૫ જન્તોઃ^૬ સર્વસ્ય^૭ જન્મને^૮ ॥ ૫૫ ॥

અન્-પોતાનું ઉદર, સ્ત્રીનું ઉદર, તે પ્રમાણે બીજાં માખાપનું ઉદર એમ
પ્રત્યેક જન્તુના જન્મનાં ત્રણ સ્થાન (છે). ૫૫

હવે, ચોરાશી લાખ યોનિ મધ્યે ઉત્તમાધમરૂપ જન્મપ્રાપ્તિનો ઉપસંહાર
કરીને, ઉપર કહેલ ‘જન્મ’ની દુષ્ટતા તથા રોગાદિકદુષ્ટતા, વેરાગ્યની હેતુ
બૂત છે તથા તે છવનો તત્ત્વસાક્ષાત્કારદ્વારા મોક્ષ થાય તેનું ‘જન્માનિ’
ઇત્યાદિ એ શ્લોકવડે નિરૂપણ કરે છે:-

જન્માનિ^૧ યોનિલક્ષાણાં^૨ જન્તુશ્ચતુરશીતિપુ^૩ ।

ઉત્તમાધમરૂપાણિ^૪ પ્રાપ્તૌત્યેવં^૫ પુનઃ^૬ પુનઃ^૭ ॥ ૫૬ ॥

દુષ્ટત્વં^૧ જન્મનઃ^૨ પ્રોક્તં^૩ સ્પષ્ટં^૪ રોગાદિદુષ્ટતા^૫ ।

વિરક્તો^૧ બુદ્ધતત્ત્વસ્તુ^૨ મુચ્યતે^૩ વામદૈવવત્^૪ ॥ ૫૭ ॥

અન્-એ રીતે, પ્રત્યેક પ્રાણી ચોરાશી લાખ યોનિ મધ્યે ઉત્તમ અને
અધમ જન્મને પુનઃ પુનઃ પામે છે. ૫૬

જન્મનું દુષ્ટત્વ કહ્યું. રોગાદિક દુષ્ટતા સ્પષ્ટ (છે). આત્મતત્ત્વનો સાક્ષા-
ત્કાર કરેલ વિરક્ત (પુરૂષ), વામદેવની પેરે મુક્ત થાય છે. ૫૭

હવે, “ગર્ભેનુ સમગ્રગૈષામયેદ અર્થઃ-ગર્ભમાં જ (સ્થિત) છતાં હું આ
(વાણી તથા અગ્નિ આદિક), દેવોના સર્વ જન્મો અનુક્રમે વ્યથિતો હતો”
ઇત્યાદિથી માંડી, “વામદેવ પવનુષાધ અર્થઃ-વામદેવ એમ બોલ્યા,”
ઇત્યન્ત શ્રુતિ (પેત૦ ૨-૨-૫) ના અર્થનું ‘પૂર્વજન્મનિ’ ઇત્યાદિક સાડાચાર
શ્લોકવડે નિરૂપણ કરે છે:-

પૂર્વજન્મનિ^૧ વોધેન^૨ સ્વમુક્તિં^૩ ચાત્રવીદ્વા^૪ ।

ગર્ભસ્થો^૧ વામદૈવોઽયં^૨ પ્રતિવન્ધવિવર્જિતઃ^૩ ॥ ૫૮ ॥

અં આ ગર્ભશાયી વામદેવે પ્રતિબંધરહિત (સતા), પૂર્વ જન્મને વિષે (પ્રાપ્ત થયેલ) સાક્ષાત્કારને લઇને ઋત્યાવડે નિજસુક્રિતનું નિરૂપણ કર્યું. ૫૮ ઉપર કહ્યું તેનું જ 'જન્મન્યતોતે' ઇત્યાદિ બે પ્રશ્નોકવડે સ્પષ્ટીકરણ કરે છે:-

જન્મન્યતીતે^૨ વેદાન્તં^૧ શ્રુત્વા^{૪+૫+૬} ઽપ્યેષ^{૧૧} ન^{૧૨} બુદ્ધવાન્ ।

ચલિના^{૧૦} પ્રતિવદ્ધત્વાત્^૯ કર્મણાં^૮ જન્મહેતુના ॥ ૫૯ ॥

ગર્ભે^૩ પ્રવિરૂપ્ય^૨ તત્કર્મ^૪ વિનષ્ટં^૧ પ્રતિવંધકમ્ ।

નવમે^૭ માસે^૬ સંસ્મૃત્ય^{૧૦} શ્રવણં^૯ પ્રતિબુદ્ધવાન્ ॥ ૬૦ ॥

અં પૂર્વ જન્મમાં વેદાન્તનું શ્રવણ કરીને પણ આ (વામદેવે) ઉત્તર જન્મના હેતુબૂત એવા બલાદય કર્મના યોગે પ્રતિબદ્ધપણાને લીધે તત્વને બાણેલું નહીં. ૫૯

ગર્ભ વિષે પ્રવેશ કરીને તે પ્રતિબંધક કર્મ વિનષ્ટ થયું. (તેથી) નવમે માસે શ્રવણનું સ્મરણ કરીને (વામદેવ) જ્ઞાની થયા. ૬૦

હવે, “સ પર્વં વિદ્વાનસ્માચ્છરોરમેદાવૃર્ષ્યંડત્કમ્યામુષ્મિન્સ્વર્ગે લોકે સર્વાન્કામાનાપ્તવાઽમૃતઃ સમમથત્” અર્થ:-એમ બહુનાર તે આ શરીરના હેતુ (વિનાશ) થી છિદ્ધ (પરમાત્મરૂપ) (યથા છતા સંસારથી) નીકળીને આ સ્વર્ગ લોકમાં સર્વ કામોને પામીને અમૃત થતા હવા (વેત ૨ ૬. ૪)” ઇતિ શ્રુતિના તાત્પર્યની વિષયબૂતા એવી વામદેવની શુભસુક્રિતનું, ‘વિદ્વાન્’ ઇત્યાદિ વાકયાથા વડે નિરૂપણ કરે છે:-

વિદ્વાન્^૨ મૂત્વા^૩ સમુત્પન્નો^૪ જીવન્મુક્તો^૫ ઽમ્ભવત્તદા^૧ ।

શરીરમાત્મનો^૭ મિત્તં^૮ મિથ્યૈવૈત્યવગચ્છતિ^{૧૦+૧૧+૧૨ ૧૩} ॥ ૬૧ ॥

અં તે વેળાએ, જ્ઞાની થઇને ઉત્પન્ન થયેલા એવા તે શુભસુક્રિત થયા. આત્માથી ભિન્ન એવું શરીર મિથ્યા જ છે (એમ તે) બાણે છે. ૬૧

ઇયન્તં^૧ કાલમેતસ્મિન્^૨ આન્ત્યા^૩ દેહે^૪ નિર્માનવાન્ ।

વોધેન^૭ દેહાદુત્કમ્યોત્કૃષ્ટો^{૧૨ ૧૩} ઽમ્બૂજીવતાં^{૧૦} ત્યજન્ ॥ ૬૨ ॥

અં આટલો કાળ (સાક્ષાત્કારની પૂર્વે) અવિધાને લઈ (તે) આ દેહને વિષે નિમગ્ન (હોય તેવા) રહ્યા. (અવિધાના વિનાશ કરનાર) સાક્ષાત્કાર વડે દેહ થકી ઉદ્ગત થઈ (તે) (દેહાત્મતાભિમાન તણ) જીવતાનો ત્યાગ કરતાં પરમાત્મ સ્વરૂપ થયા. ૬૨

પૂર્વોક્તા વિષયનું જ ' જીવત્વે ' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે નિરૂપણ કરે છે:—

જીવત્વેऽપગતે તસ્ય શિષ્યતે પરમાત્મતા ।

સં એવં સ્વર્ગતુલ્યોઽમૃદિન્દ્રિયાવિષયત્વતઃ ॥ ૬૩ ॥

અં (ચેતનાત્માના) ' જીવત્વ ' નો આધ યતાં તેની પરમાત્મતા અવશિષ્ટ રહે છે. ઇન્દ્રિયનો અવિષય યતાં તે જ સ્વર્ગસદૃશ થયા. ૬૩

ઇન્દ્રિયનો અવિષય થાય તો આનન્દરૂપ પરમાત્માની પરોક્ષતા થાય આમ આશંકાનો ' પરોક્ષોઽપિ ' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે પરિહાર કરે છે:—

પરોક્ષોઽપિ વિમૂઢાનાં વિદ્વદ્ગિરવલોક્યતે ।

સર્વેઽપિ વિષયાનન્દાઃ પ્રાપ્તા દૃષ્ટે નિજાત્મનિ ॥ ૬૪ ॥

અં તે વિમૂઢાને પરોક્ષ હોય તથાપિ વિદ્વાનો વડે તે અવલોકાય છે. નિર્ભ્રાત્માનો સાક્ષાત્કાર સતે, સર્વેય વિષયાનન્દો પ્રાપ્ત થાય છે. ૬૪

એજ વિષયને ' આત્માનન્દસમુદ્રસ્ય ' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે ઉપપાદન કરે છે:—

આત્માનન્દસમુદ્રસ્ય વિપ્રુપો વિષયોત્થિતાઃ ।

આત્મન્યન્તર્ભવન્ત્યન્તે સમુદ્રે વિન્દવો યથા ॥ ૬૫ ॥

અં (સગાદિ) વિષયસંપર્ક^૬ આદિવડે આવિર્ભાવને પામેલા આત્માનન્દરૂપી સમુદ્રનાં જિંદુઓ, જેમ સમુદ્રને વિષે જિંદુઓ અંતર્ભૂત થાય તેમ તે (લોગઠ-પુષ્પ ઇત્યાદિ) ઉપરામ સતે, આત્માને વિષે અંતર્ભૂત થાય છે. ૬૫

જો આત્મા આનન્દાત્મક છે તો સગાદિ વિષયાનન્દની ઇચ્છા ન થાય એમ આશંકા પરત્વે ' આત્મનિ ' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે સમાધાન-કથન કરે છે:—

આત્મન્યાનન્દમજ્ઞાત્વા વિષયેષુ સ્વવિભ્રમાત્ ।

વાદ્યમિચ્છતિ તલ્લાભાર્દ્ધીરાત્મન્યુપશામ્યતિ ॥ ૬૬ ॥

x ટિપ્પણ: ૬૪ વિમૂઢ-સ્થૂલકાષ્ટિવાળા, ઉત્તરાર્થવડે સ્વર્ગસ્થત્વનું ઉપપાદન કરે છે.

x ટિપ્પણ: ૬૬ સદ્-કુલની માળા.

અં (પુરૂષ) આત્મવિષયક જ્ઞાને લીધે આત્મ-સ્વરૂપની અંદર રહેલ આનન્દને ન જાણીને વિષયો મધ્યે બહાર હોનાર આનંદની ઇચ્છા કરે છે. (અને) તે (વિષયાનન્દ)ના લાલ થકી આત્માને વિષે જ બુદ્ધિ લીન થાય છે (અર્થાત્ આત્મસ્વરૂપ આનન્દને અનુભવે છે.) ૬૬ .

આત્માનન્દ^૧ં ક્ષણં^૨ મુક્ત્વા^૩ પુનર્ભ્રાન્ત્યા^૪ વહિર્વ્રજેત્^૫ ।

વિવેકિધીર્નિજાનન્દં^{૧૨} મુક્તે^{૧૩} તત્તથૈવ^{૧૦+૧૧} સર્વદા^૬ ॥ ૬૭ ॥

અં (આત્મા મધ્યે અવસ્થિત થઈ) આત્માનન્દને ક્ષણભર ભોગવી (મુખ) બ્રાન્તિને લઈ (અવિવેકિ-બુદ્ધિ) પુનઃ બહાર જાય છે. (બાહ્ય વિષયોની કામના કરે છે.) વિવેકયુક્ત બુદ્ધિ, સર્વદા આત્મા મધ્યે સ્થિત હોઈને નિજાનન્દનો અનુભવ કરે છે. ૬૭

નિજાનન્દના બોધપ્રકારતુ ' વિષયે ' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે નિરૂપણ કરે છે:-

વિષયે^૧ દુઃસ્વજાતં^૨ ચત્તદ્વીક્ષ્યાપક્ષપાતતઃ^{૩ ૪ ૫ ૬} ।

શક્યો^૭ ચોક્ષું^૮ નિજાનન્દો^૯ બુદ્ધ્યન્તે^{૧૧} હિ વિવેકિનઃ^{૧૨} ॥ ૬૮ ॥

અં વિષય સંપાદન કરવા આદિમા જે દુ-ખરાશિ રહેલો છે તેનો લાપક્ષપાત વિચાર કરીને સ્વરૂપભૂત આનન્દ જાણવો શક્ય છે. કેમકે, વિવેકી તેને જાણે છે. ૬૮

આત્માનન્દ પામીને-આનન્દાત્મક આત્માનો અનુભવ કરીને-વામદેવ અમર થયા એમ કહેલું અધુક્ત છે, કેમકે તેનું પણ મરણશ્રવણ છે આમ આશંકા પરત્વે, ' વામદેવ ' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે દેહાદિનો વિયોગ તે મરણ કહેવાય, આત્માનો વિનાશ તે મરણ નહિ એમ સમાધાન કરે છે:-

વામદેવોઽખિલાનન્દાનાપ્ત્વાત્મન્યમૃતોઽમ્ભવત્ ।

દેહપ્રાણવિયોગાલ્યા^{૧૦} મૃતિશ્ચિદ્વસ્તુનો^{૧૧} ન હિ^{૧૨} ॥ ૬૯ ॥

અં વામદેવ આત્મસ્વરૂપ મધ્યે હોનાર સર્વ આનન્દોને પામીને અમર થયા. કારણ કે, દેહ અને પ્રાણનો વિયોગ હોનાર નામક મરણ ચિદાત્માને હોતું નથી. ૬૯

* ટિપ્પણ ૬૮ ઉત્તરાર્ધવડે, આત્માના આનન્દરૂપત્વ પરત્વે વિવેકીના અનુભવનું પ્રમાણ કહે છે.

હવે, (એતરેય ઉપનિષદના) ત્રીજા અધ્યાયનું વ્યાખ્યાન કરવાની ઇચ્છાથી વૈરાગ્ય તથા મુમુક્ષાસંપન્ન પુરૂષને આત્મબોધ સિદ્ધ થાય છે એવા પૂજિત વિચારનું ‘ઈત્યં’ ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે અવતરણ કરે છે:—

^૧ઈત્યં ^૨સંસારદુષ્ટત્વં ^૪પુરુષાર્થં ^૩ચ ^૫વોધતઃ ।

^૧શ્રુત્વા ^૨વિરક્તા ^૩વૌધાર્થં ^૪મીમાંસન્તે ^૫મુમુક્ષવઃ ॥ ૭૦ ॥

અં—આ પ્રમાણે સંસારના દોષયુક્તપણાને અને જ્ઞાનથી મુમુક્ષાર્થને—
બોધને—જાણીને વિરક્ત મુમુક્ષો, બોધાર્થ વિચાર કરે છે. ૭૦

“કોડયમાત્મેતિ વયમુપાસ્મહે અર્થ:—(જે આત્માની) આ આત્મા છે એમ આપણે ઉપાસના કરીએ છીએ (તે આત્મા) કયો ? (પેત્ર ૩. ૫. ૧.) ઇતિ વાક્યનું ‘અહં’ ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે નિરૂપણ કરે છે:—

^૫અહં ^૬પશ્યામ્યહં ^૭વચ્મીત્યાત્માનં ^૮સર્વદા ^૯વયમ્ ।

^{૧૦}ઉપાસ્મહે ^{૧૧}યોગિવન્દ્યં ^{૧૨}કોડસૌ ^{૧૩}મૂર્ધ્નિ ^{૧૪}પ્રવિષ્ટવાન્ ॥ ૭૧ ॥

અં (જે) યોગીવંદ્ય આત્માની સર્વ સમયે ‘અમે’ ‘હું’ ભેદ ‘હું’ ‘હું’ બોલું છું’ એ પ્રકારે ઉપાસના કરીએ છીએ (અને જે) મહત્તર (ભેદીને કાર્યકરણસંઘાત)ને વિષે પ્રવેશેલો તે કયો (છે) ? ૭૧

હવે “કતરઃ સ આત્મા અર્થ:—તે આત્મા (એમાંથી) કયો ?” (પેત્ર. ૩. ૩. ૧.) ઇતિ વાક્યના તાત્પર્યનું ‘માયાયો’ ઇત્યાદિ વાક્યાર્થ વડે નિરૂપણ કરે છે:—

^૧માયાયો ^૨શુદ્ધચિદ્રાત્મા ^૩કતરઃ ^૪સૃષ્ટિતઃ ^૫પુરા ।

^{૧૧}વુમુક્સન્તે ^{૧૨}દ્વયોસ્તત્ત્વં ^{૧૩}જીવાત્મપરમાત્મનોઃ ॥ ૭૨ ॥

અં આત્મા કયો ? માયાશબ્દ કે ‘શુદ્ધચૈતન્ય; સૃષ્ટિની પૂર્વ’ (તે મધ્યે) કયો (હોતો) (એમ) (મુમુક્ષો) એક જીવાત્મા તથા પરમાત્માનું તત્ત્વ જાણવાની જિજ્ઞાસા કરે છે. ૭૨

હવે, “યેન યા પશ્યતિ યેન યા શૃણોતિ અર્થ:—(તેમાં) જે વડે જુવે છે, જે વડે સાંભળે છે,” (પેત્ર ૩. ૫. ૧.) ત્યાંથી માંડી “પ્રજ્ઞાનસ્ય નામધેયાનિ મયન્તિ અર્થ:—પ્રજ્ઞાનનાં નામે થાય છે” (પેત્ર ૩. ૫. ૨.)

ઈત્યન્ત શ્રુતિના તાત્પર્યનું શ્લોક ૬૨-૯૬ પર્યંત 'જીવસ્ય' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થ-
વડે નિરૂપણ કરે છે:-

જીવસ્ય^૧ ચેતનત્વેન^૨ ચૈતન્યં^૪ ચિન્ત્યતામિદમ્^૩ ।

ચક્ષુરાદિવિશિષ્ટં^{૧૦} તત્ત્વલુદ્ધં^{૧૨} વા તત્ત્વમસ્ય^{૧૧} કિમ્^૮ ॥ ૭૩ ॥

અં છવના ચેતનત્વગુણે આ ચૈતન્યનું ચિંતન કરે. શું આનું તે તત્ત્વ
ચક્ષુપ્રભૃતિ (ઇન્દ્રિયોવડે વિશિષ્ટ (છે) કે શુદ્ધ (છે) ? ૭૩

પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય તથા તેના વિષયોનું 'ચક્ષુ' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થ વડે
નિરૂપણ કરે છે:-

ચક્ષુઃશ્રોત્રે^૧ ઘ્રાણજિહ્વે^૨ ત્વચ્ચ^૪ ધીન્દ્રિયપञ्ચકમ્^૩ ।

રૂપશબ્દો^૧ ગન્ધરસૌ^૭ સ્પર્શશ્ચ^૮ વિપયાઃ^{૧૧} ક્રમાત્^{૧૦} ॥ ૭૪ ॥

અં ચક્ષુ તથા શ્રોત્ર, ઘ્રાણ તથા જિહ્વા અને ત્વચા (એમ આ)
જ્ઞાનેન્દ્રિય પંચક (છે). (તેમજ) રૂપ અને શબ્દ, ગન્ધ તથા રસ અને સ્પર્શ
(એમ જ્ઞાનેન્દ્રિય પંચકના) ક્રમતઃ (પાંચ) વિષયો (છે) ૭૪

કર્મેન્દ્રિયો તથા તેની ક્રિયાનું 'વાક્પાણિપાદપાયૂપસ્થાઃ' ઇત્યાદિ
વાક્યાર્થવડે નિરૂપણ કરે છે:-

વાક્પાણિપાદપાયૂપસ્થાઃ^૧ કર્મેન્દ્રિયપञ्ચકમ્^૨ ।

ભાષણાદાનગમનવિસર્ગાનન્દકાઃ^૩ ક્રિયાઃ^૪ ॥ ૭૫ ॥

અં વાક, હસ્તપાદ, પાયુ અને ઉપસ્થ, પાંચ કર્મેન્દ્રિય (છે) ભાષણ,
ગૃહણ, ગમન, ત્યાગ અને આનન્દ (તેની) પાંચ ક્રિયા (છે). ૭૫

જ્ઞાન તથા ક્રિયાશક્તિરૂપ જ્ઞાનેન્દ્રિય તથા કર્મેન્દ્રિયનાં દશ ગોણકનું
'ગોલકાનિ' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે નિરૂપણ કરે છે:-

ગોલકાનિ^૪ દર્શૈતૈષામક્ષ્યાદીનિ^૬ સ્ફુટાનિ^૫ હિ ।

જ્ઞાનક્રિયાશક્તિરૂપમિન્દ્રિયં^૩ ગોલકસ્થિતમ્^૫ ॥ ૭૬ ॥

અં આ (ઇન્દ્રિયોનાં) આંખ (કણ) ઇત્યાદિ દશ ગોણકે સ્પષ્ટ જ
(છે.) જ્ઞાન તથા ક્રિયા શક્તિરૂપ ઇન્દ્રિય (પોત પોતાના નિયત) ગોણકને
વિષે (રહે છે.) ૭૬

પ્રાણોનો તેમના વિભાગ તથા સ્થાનપૂર્વક પોતાના નામ વડે 'પ્રાણઃ' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે ક્રમથી નિર્દેશ કરે છે:—

^૧ પ્રા^૨ણો^૩પા^૪નઃ^૫ સમા^૬નશ્ચો^૭દા^૮નવ્યા^૯નો^{૧૦} ચ વાય^{૧૧}વઃ^{૧૨} ।

^{૧૦} હૃદય^{૧૧}દે ના^{૧૨}ભિક^{૧૩}ણ્ઠો^{૧૪} ચ દે^{૧૫}હશ્ચૈ^{૧૬}પુ^{૧૭} વસન્તિ^{૧૮} તૈ ॥ ૭૭ ॥

અં પ્રાણ, અપાન, સમાન, ઉદાન અને વ્યાન (પાંચ) વાયુ (છે). તે હૃદય, ગુત્તા, નાભિ, ઠંઠ અને દેહ, આ (સ્થાનો)ને વિષે રહે છે. ૭

પ્રાણાદિના વ્યાપારનું 'શ્વાસ' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે નિરૂપણ કરે છે:—

શ્વાસાધોગતિ^૧વૃત્તી^૨ દ્વૈ^૩ વપુ^૪ણ્યન્નસમી^૫કૃતિઃ^૬ ।

^૫ ઉદ્ગારાદિ^૬દેહ^૭વલં^૮ પ^૯ચ્ચ વાયુ^{૧૦}ક્રિયા^{૧૧} ઇમાઃ^{૧૨} ॥ ૭૮ ॥

અં શ્વાસ અને અધોગતિ આ બે વૃત્તિ, શરીરને વિષે અતનું સમીકરણ, આંતરકાર આદિ (અને) દેહબળ, આ પાંચ વાયુની ક્રિયા (છે). ૭૮

શુદ્ધિ તથા અતનું તેના અધિષ્ઠાન તથા વ્યાપારપૂર્વક 'અહંકર્તા' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે નિરૂપણ કરે છે:—

અહં^૧કર્તા^૨ વપુ^૩ર્વ્યાપ્ય^૪ જડં^૫ ચેતનતાં^૬ નયે^૭ત્ ।

^૭ મનો^૮ન્તર^૯દેહ^{૧૦}વસ્થાય^{૧૧} વૃત્તીઃ^{૧૨} કા^{૧૩}માદિકાઃ^{૧૪} સ્વજે^{૧૫}ત્ ॥ ૭૯ ॥

અં અહંકાર, જડ શરીરને વ્યાપ્ત થઈ ચેતનતા આણે છે. મન, હૃદય વિષે રહીને કામાદિક વૃત્તિઓને ઉત્પન્ન કરે છે. ૭૯

હવે, સિંગ દેહના ચળદાર્થનું કથન કરી સંસાર તથા તેના મોક્ષનું 'જ્ઞાનેન્દ્રિયાણિ' તથા 'અજ્ઞાનકલ્પિતઃ' ઇત્યાદિ બે શ્લોકવડે નિરૂપણ કરે છે:—

^૭ જ્ઞા^૮નેન્દ્રિયા^૯ણિ^{૧૦} પ^{૧૧}ચ્ચાત્ર^{૧૨} તથા^{૧૩} કર્મેન્દ્રિયા^{૧૪}ણ્યપિ^{૧૫} ।

^૮ વાય^૯વઃ^{૧૦} પ^{૧૧}ચ્ચ કર્તા^{૧૨} ચ મનઃ^{૧૩} સસદ^{૧૪}શં સ્મૃત^{૧૫}મ્ ॥ ૮૦ ॥

અં અહીં પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય તથા પાંચ કર્મેન્દ્રિય, પાંચ વાયુ, અહંકર્તા, અને સત્તરનું મન એમ સ્મૃતિમાં કહેલું છે. ૮૦

^{૧+૨} સો^૩ઽયં^૪ સસદ^૫શસ્તો^૬મો^૭ લિ^૮જ્ઞદે^૯હઃ^{૧૦} સ્વયો^{૧૧}નિ^{૧૨}પુ^{૧૩} ।

^૧ સર્વા^૨સુ^૩ સંસર^૪ત્યસ્ય^૫ વિના^૬શો^૭ મોક્ષ^૮ ઉચ્ય^૯તે ॥ ૮૧ ॥

અં તે આ સત્તર ભૂતપરિણામનો સઘ (તે) હિ ગદેહ (છે) (તે)
૭૫ યોનિઓ મધ્યે સ સરે છે આ (હિ ગ દેહ)નો વિનાશ તેને મોક્ષ કહે છે ૮૧

અજ્ઞાનકલ્પિતો દેહસ્તત્ત્વજ્ઞાનેન નશ્યતિ ।

જ્ઞાનોત્પત્તિર્વિચારેણ તસ્માદાત્મા વિચાર્યતે ॥ ૮૨ ॥

અં દેહ અજ્ઞાનવડે કલ્પિત (છે) (એથી) તે તત્ત્વજ્ઞાન વડે નાશ
પામે છે જ્ઞાનોદય (વિચાર વડે (યાય છે) (તેથી) આત્માનો (શ્રુતિવડે)
વિચાર કરાય છે ૮૨

‘યેન વા પશ્યતિ અર્થ’-કે જે વડે જુવે છે’ (ઈત, ૩. ૫ ૧) આમ
શ્રુતિના અર્થ‘જુ’ ‘યેન’ ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે નિરૂપણ કરે છે —

યેન પશ્યત્યસાવાત્મા યઃ પશ્યતિ સ વા ભવેત્ ।

દ્રષ્ટા પશ્યતિ વોધેન ચાક્ષુષેણ તયોસ્તુ કઃ ॥ ૮૩ ॥

અં જેના યોગે (રૂપાદિને) જુવે તે આ આત્મા ? કે જે જુવે છે
તે આત્મા ? હોય દ્રષ્ટા આક્ષુષ બોધવડે જુવે છે તે (દ્રષ્ટા તથા બોધ)
મધ્યે ઠાણ (આત્મા) ? ૮૩

ઉક્તાર્થનો જ ‘યેન વા જ્ઞાનોત્તિ’ ઇત્યાદિ પથાર્યો પરત્વે, ‘જ્ઞાનોત્તિ’
ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે અતિદેશ કરે છે —

જ્ઞાનોત્તિ યેન યઃ શ્રોતા તયોરિત્યાદિ યોજ્યતામ્ ।

ચૈતન્યમસ્તિ કરણે કર્તરીત્યત્ર ચિન્ત્યતે ॥ ૮૪ ॥

અં જે શ્રોતા જે (શ્રોત્ર) વડે સાંભળે છે તે મધ્યે (આત્મા ઠાણ ?)
ઇત્યાદિ યોજના કરવી (ચક્ષુરાદિ) કરણ મધ્યે ચૈતન્ય છે કે (સાંભાલ
અહ કારાદિ રૂપ) કર્તા મધ્યે ચૈતન્ય છે ? એમ અહીં (યેન વા પશ્યતિ ઇત્યાદિ
પથાર્ય પરત્વે) વિચાર કરેલો છે ૮૪

કારણ—

વહૂનિ કરણાન્યેષુ વોધા દૃષ્ટ્યાદિનામકાઃ ।

વહવઃ કર્તૃવાહુલ્યમપિ દ્રપ્પ્રાદિભેદતઃ ॥ ૮૫ ॥

x ટિપ્પણ ૮૧ સંસરે છે-જન્મ મરણને પામે છે

x ટિપ્પણ ૮૫ બાહુલ્ય-અનેકપણ

જાનં ઇન્દ્રિયો પુષ્કળ (છે) તે દ્વારા હોનાર દષ્ટિ (શ્રુતિમાતિ) પ્રભૂતિ
બોધ અને દ્રષ્ટા [શ્રોતા] ઇત્યાદિ લેહમુળે કર્તાનું બાહુલ્ય (છે). ૮૫

બાહ્યકરણ તથા કર્તાના લેહ આ પ્રમાણે ભલે હોય તથાપિ, શરીરની
અંદરના કરણ તથા કર્તાના લેહનું શું પ્રમાણ ? આ આશંકા પરત્વે,
'યદેતદ્ હૃદયં મનસ્યેતત્ અર્થઃ'—એ આ હૃદયને મન (છે તે) ઇત્યાદિથી
લઇને 'કામોષણઃ' અર્થા—કામ(ને) વશ, ' (પેલ ૦ ૩. ૫. ૨.) ઇતિ પર્યંતની
શ્રુતિના તાત્પર્યનું 'કરણાકાં' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે નિરૂપણ કરે છે—

કરણાનાં ચ કર્તૃણાં મેદઃ સ્યાન્નુચ્છુરાદિકે ।

વાહ્યે યથા તથૈવાન્તઃ શરીરોપ્યવગમ્યતામ્ ॥ ૮૬ ॥

જાનં જે પ્રમાણે બાહ્ય ચક્ષુઃ પ્રભૂતિ ઇન્દ્રિયો અને કર્તાઓના લેહ (હોય)
તેજ પ્રમાણે શરીરની અંદર પણ (છે એમ) બાણવું. ૮૬

'યદેતદ્ હૃદય' ઇતિ શ્રુતિરય 'હૃદય' શબ્દાર્થનું નિરૂપણ કરી 'કર્તૃવ-
પાદિ' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે કર્તાકરણનો લેહ કહે છે—

કર્તૃપાધિરહંકારો વાચ્યો હૃદયશબ્દતઃ ।

કરણં સ્યાન્મનસ્તસ્ય સંજ્ઞાનાદ્યાસ્તુ વૃત્તયઃ ॥ ૮૭ ॥

જાનં કર્તા જેની ઉપાધિ છે તે 'અહંકાર'નું 'હૃદય' શબ્દવડે નિરૂપણ
થાય છે, તેનું સાધન 'મન' છે અને 'સંજ્ઞાન' આદિ [તેની] વૃત્તિઓ
(હોય છે). ૮૭

સર્વ કર્તા તથા કરણમધ્યે ચૈતન્ય લિન્ન લિન્ન દેખાય છે તે મધ્યે
કોણ આત્મા એમ સંશયની ચોઅવાનું 'તત્ર' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે
નિરૂપણ કરે છે—

તત્ર સર્વત્ર ચૈતન્યં લક્ષ્યતે હિ પૃથક્ પૃથક્ ।

एवं सति बहुष्वेषु कः स्यादात्मैति संशयः ॥ ८८ ॥

જાનં તે સર્વ કર્તાકરણ મધ્યે ચૈતન્ય પૃથક્ પૃથક્ પ્રતીત થાય છે તે
પ્રસિદ્ધ છે એમ હોવાથી, આ અનેક પ્રકારના ચૈતન્ય મધ્યે આત્મા કોણ
હોય એમ સંશય (થાય છે). ૮૮

x ૮૫ કરણ—ઇન્દ્રિય.

x ૮૬પણ: ૮૭ કર્તા—આવાસના સ્વરૂપનો પ્રયોજક અહંકાર.

હવે, 'સર્વાણ્યેવૈતાનિ પ્રજ્ઞાનસ્ય નામધેયાનિ અર્થઃ—આ સર્વે જ પ્રજ્ઞાનનાં નામો (થાય છે)' (પેત. ૩. ૬. ૨) એમ આ ઉપરના સંશયના નિર્ણય કરનાર વાક્યનું 'પ્રજ્ઞાન' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થ વડે વ્યાખ્યાન કરે છે:—

^૪ પ્રજ્ઞાનમૈકં ^૩ સર્વેષુ ^૨ યત્સ ^૫ આત્મેતિ ^{૬+૭} નિર્ણયઃ ।

^{૧૧} પ્રકૃષ્ટં ^{૧૦} નિરુપાધિત્વાચ્ચૈતન્યં ^{૧૨} યત્તદીક્ષ્યતામ્ ॥ ૮૯ ॥

અં ઉપર કહેલા સર્વ ભાવપદાર્થ મધ્યે જે એક 'પ્રજ્ઞાન' તે 'આત્મા' એમ નિર્ણય (છે) જે, ઉપાધિરહિતપણાને લીધે પ્રકૃષ્ટ ચૈતન્ય હોય છે, તેને ('આત્મતત્ત્વ') એમ જાણો. ૮૯

નિરૂપાધિક ચૈતન્ય તે આત્મા છે, અને અહંકારાદિ આત્માની ઉપાધિઓ છે અને તેને વિષે ચિત્તપ્રતિબિમ્બ સંકેતમણુ કરે છે તેથી તે (અહંકારાદિ) ચૈતન્યરૂપ થાય છે એમ 'અહંકારઃ' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થ વડે સુક્તિપૂર્વક નિરૂપણ કરે છે:—

^૧ અહંકારો ^૨ મનો ^૪ વાહ્યં ^૫ કર્ણં ^૩ ચાપ્યુપાધયઃ ।

^{૧૨} તેષુ ^{૧૧} સર્વેષુ ^{૧૩} ચિચ્છાયા ^{૧૦} સંક્રાન્તા ચૈતનાન્યતઃ ॥ ૯૦ ॥

અં અહંકાર, મન અને (શ્રોત્રાદિ) બાહ્ય ઇન્દ્રિય પણુ ઉપાધિ (છે) તે સર્વ (ઉપાધિ) મધ્યે ખીજા (તત્ત્વ) થકી પ્રાપ્ત એવી ચૈતન્યની છાયા (આભાસ), તે 'ચૈતના' (હોય છે) ૯૦

અહંકારાદિ મધ્યે અપ્રુખ્ય ચૈતન્ય ન હોવાથી તે (અહંકારાદિ)નું 'આત્મતત્ત્વ' પણ અપ્રુખ્ય હોય છે તેનું સુક્તિપૂર્વક 'ન મુખ્ય' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે નિરૂપણ કરે છે:—

^૪ ન ^૧ મુખ્યં ^૨ તેષુ ^૩ ચૈતન્યમાત્મત્વસ્યાપ્યમુખ્યતા ।

^{૧૦} સુષુપ્તૌ ^{૧૪} તાનિ ^{૧૧} લુપ્યન્તે ^{૧૨} નત્વાત્મા ^{૧૩} તત્ર ^{૧૫} લુપ્યતે ॥ ૯૧ ॥

અં તે ઉપાધિ મધ્યે, 'અપ્રુખ્ય' ચૈતન્ય નથી. (એથી તેમના) આત્મતત્ત્વની પણ 'અપ્રુખ્યતા' (હોય છે) (કિમકે) તે (અહંકારાદિક) સુષુપ્તિ મધ્યે હ્રમ થાય છે પણ તે અવસ્થાને વિષે 'આત્મા' હ્રમ થતો નથી. ૯૧

× ટિપ્પણ: ૮૯ ઉત્તરાર્ધ શ્લોક વડે 'પ્રજ્ઞાન' પદ્યર્થનું અવયવાર્થ-કથનપૂર્વક વિવરણ કરેલું છે.

‘પ્રજ્ઞાન’ની જે મુખ્ય આત્મતા હોય છે એમ ‘પ્રજ્ઞાન’ ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે નિરૂપણ કરે છે:—

પ્રજ્ઞાનં નિરૂપાધિત્વાન્નિત્યં તદ્દ્યોપમાસકમ્ ।

પ્રજ્ઞાનસ્યાત્મતા તસ્માન્મુખ્યા નાન્યસ્ય કસ્યચિત્ ॥ ૧૨ ॥

જાન તે ઉપાધિનો લોપ ભાસવનાર ‘પ્રજ્ઞાન’ નિરૂપાધિક હોવાથી નિત્ય છે. તેથી પ્રજ્ઞાનની આત્મતા ‘મુખ્ય’ (છે.) બીજા કોઈની મુખ્ય હોતી નથી. ૬૨

‘દ્રષ્ટા’ ‘શ્રોતા’ પ્રભૃતિ શબ્દો લક્ષણાવડે કરીને મુખ્ય આત્માના બોધક છે એમ ‘વ્રષ્ટાદ્યાઃ’ ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે નિરૂપણ કરે છે:—

દૃષ્ટાયા અપિ દૃષ્ટ્યાદ્યાઃ શબ્દાઃ મુખ્યાત્મવસ્તુનઃ ।

નામાન્યુપાધિમાલમ્બ્ય તસ્માદાત્મોપલક્ષકાઃ ॥ ૧૩ ॥

જાન દ્રષ્ટા, (શ્રોતા તથા મનન કરનાર) ઇત્યાદિ અને દ્રષ્ટિ (શ્રુતિ, મનન) ઇત્યાદિ શબ્દો, મુખ્ય આત્માની ઉપાધિનો આશ્રય કરીને (પ્રવૃત્ત થનાર) નામો (છે). તેથી, તે (તે શબ્દો) આત્માના ઉપલક્ષક (છે). ૬૩

તે શબ્દોના ઉપલક્ષકપણાનું ‘યથૈકસ્યૈવ’ તથા ‘ઉપલક્ષ્યં’ ઇતિ એ શ્લોકોએવડે દૃષ્ટાંતપૂર્વક સ્પષ્ટીકરણ કરે છે:—

યથૈકસ્યૈવ સમ્બન્ધવિશેષોપાધિનાઽલિલાઃ ।

પુત્રપ્રાત્રાદયઃ શબ્દા નામત્વેનોપલક્ષકાઃ ॥ ૧૪ ॥

ઉપલક્ષ્યન્તુ હસ્તાદિયુક્તમેકં વપુસ્તથા ।

ચેતનૈઃ કર્તૃકરણૈઃ પ્રજ્ઞાનમુપલક્ષ્યતે ॥ ૧૫ ॥

જાન જે પ્રમાણે પુત્ર, પ્રાતા, (પિતા) ઇત્યાદિ સર્વ શબ્દો, નિરનિરાજા સંબંધના ઉપાધિમુખે કરીને એકજ પુરૂષનાં નામરૂપે ઉપલક્ષક (હોય છે) પણ તેનું ઉપલક્ષ્ય હસ્તાદિવડે યુક્ત એવું એક (જ) શરીર (હોય છે) તે પ્રમાણે ચેતનયુક્ત કર્તા વા ઇન્દ્રિયોવડે ‘પ્રજ્ઞાન’ ઉપલક્ષિત (હોય છે). ૬૪-૬૫

ભવના ‘વાસ્તવ’ સ્વરૂપનું ‘પ્રજ્ઞાન’ ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે નિરૂપણ કરે છે:—

x ટિપ્પણ: ૬૨ લોપ-અભાવ; ભાસવનાર-પ્રકાશક.

x ટિપ્પણ: ૬૪ ઉપલક્ષક-બોધક; ઉપલક્ષ્ય-બોધ્ય.

^૩ પ્રજ્ઞાનં ^૨ કર્તૃદેહાદિસાક્ષિભૂતં ^૧ યદસ્તિ ^૪ તત્ ।

જીવસ્ય ^૬ વાસ્તવં ^૭ રૂપમિત્યેવં ^{૮+૧૦} નિર્ણયો ^{૧૧} ભવેત્ ॥ ૧૬ ॥

અં જે કર્તા તથા દેહ ઇત્યાદિનું સાક્ષિભૂત પ્રજ્ઞાન છે તે, જીવનું 'વાસ્તવ' સ્વરૂપ છે એમ નિર્ણય થાય છે. ૬-૯

'યપ વ્રજ્યેષ ઇન્દ્ર.' અર્થ:-આ હિરણ્યગર્ભા, આ ઇન્દ્રે, ઇત્યાદિ પ્રભૃતિ 'વ્રજ્યા પ્રતિષ્ઠા' અર્થ:-પ્રજ્ઞા આશ્રય (છે) ઇત્યન્ત (પિત. રૂ. ૬. ૩.) શ્રુતિતાત્પર્યનું 'વ્રજ્યાનં' ઇત્યાદિ નવ શ્લોક વડે નિરૂપણ કરે છે. તેમાં જીવના વાસ્તવરૂપ પ્રજ્ઞાનની પ્રકાશમતા સિદ્ધ કરવા, પ્રજ્ઞાનના સર્વત્ર સદ્ભાવનું નિરૂપણ કરે છે:-

^૧ પ્રજ્ઞાનં ^૨ સ્વશરીરેઽસ્તિ ^૩ તથા ^૪ દેહાન્તરેષ્વપિ ।

બ્રહ્માદિસ્થાવરાન્તેષુ ^૫ તસ્ય ^૬ સ્યાત્પરમાત્મતા ॥ ૧૭ ॥

અં (જે પ્રમાણે) પ્રજ્ઞાન સ્વશરીર મધ્યે હોય છે તે પ્રમાણે તે બ્રહ્મા પ્રભૃતિ સ્થાવર પર્યંત (સર્વ દેહોને વિષે) પણ (છે). તેનું વાસ્તવરૂપ પરમાત્મત્વ છે. ૬-૭ તે પ્રજ્ઞાનનું બ્રહ્માત્વ (પરમાત્મત્વ) શી રીતે છે તેનું 'વ્રજ્યાનસ્ય' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે દશાન્તપૂર્વક નિરૂપણ કરે છે:-

^૧ પ્રજ્ઞાનસ્યાસ્ય ^૨ જીવત્વં ^૩ પ્રાણધારણતો ^૪ યથા ।

જગત્સૃષ્ટ્યાદિહેતુત્વાદ્બ્રહ્મત્વં ^૫ ચ ^૬ તથેજ્યતામ્ ॥ ૧૮ ॥

અં આ પ્રજ્ઞાનનું, પ્રાણ ધારણ કરવાથી જેમ 'જીવપણું' (હોય છે) તેમ વણી, જગતની ઉત્પત્તિ કરવાપણા આદિ નિમિત્તભુજે 'બ્રહ્મપણું' પ્રાપ્ત થાય છે. ૬-૮ હવે, 'જગત્' પદનો અર્થ કહી 'વ્રજ્યાનેત્રં' પદના અર્થનું 'સ્થાવરં' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે નિરૂપણ કરે છે:-

^૧ સ્થાવરં ^૨ જંગમં ^૩ સર્વં ^{૪+૫+૬} જગદિત્યભિધીયતે ।

^{૧૧} તસ્ય ^{૧૨} પ્રજ્ઞૈવ ^{૧૩} નેત્રં ^{૧૦} સ્યાત્સૃષ્ટ્યાદિનયનાદસૌ ॥ ૧૯ ॥

અં સર્વ સ્થાવર અને જંગમ તેને 'જગત્' એમ કહેવાય છે. આ 'વ્રજ્યા'જ સદિ (સ્થિતિ) ઇત્યાદિના નિર્માણપણાને લીધે નિર્માણકર્તા હોય છે. ૬-૯

× ટિપ્પણ: ૬-૯ કર્તા-સાલાસાણદિ.

× ટિપ્પણ: ૬-૮ આ શ્લોકમાં 'જીવત્વ' તથા 'બ્રહ્મત્વ'ની પ્રયોજક બન્ને ઉપાધિનું નિરૂપણ કરેલું છે

‘પ્રજ્ઞાને પ્રતિષ્ઠિતમ્’ અર્થ:-પ્રજ્ઞાનમાં સ્થિત (છે) (વેત. ૩-૫-૩) ઇતિ વાક્યાર્થનું ‘પ્રજ્ઞાનં’ ઇત્યાદિવડે નિરૂપણ કરે છે:-

પ્રજ્ઞાનં શુદ્ધચિદ્રૂપમાસીયત્સૃષ્ટિતઃ પુરા ।

તસ્મિન્પ્રતિષ્ઠિતં સર્વં માયયોત્પાદિતત્વતઃ ॥ ૧૦૦ ॥

અં સૃષ્ટિની પૂર્વે જે શુદ્ધ ચૈતન્યરૂપ ‘પ્રજ્ઞાન’ હતું તે મધ્યે સર્વ, માયાએ ઉત્પન્ન કરેલ હોવાથી પ્રતિષ્ઠિત (છે). ૧૦૦

હવે, ‘પ્રજ્ઞાનેત્રો લોકઃ’ અર્થ:-લોક પ્રજ્ઞારૂપ નેત્રવાળો (છે) (વેત. ૩-૫-૩) ઇતિ વાક્યાર્થવડે નેત્રત્વનું નિરૂપણ કરે છે:-

ઉત્પત્તિસ્થિતિકાલેઽસૌ લોકઃ પ્રજ્ઞાનનેત્રકઃ ।

નેત્રત્વં વ્યવહારસ્ય સુખાદેર્નયનાદ્ભવેત્ ॥ ૧૦૧ ॥

અં ઉત્પત્તિ અને સ્થિતિકાળે આ લોક પ્રજ્ઞાનનેત્રક (હોય છે), સુખાદિના પહેલાંકાળવાપણા-ને નયન-લીધે (તે) વ્યવહારનું ‘નેત્રત્વ’ પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૦૧ ‘પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠા’ (વેત. ૩-૫-૩) આ વાક્યાર્થનું ‘લયે’ ઇત્યાદિ વાક્યાર્થ વડે નિરૂપણ કરે છે:-

લયે પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠા સ્યાત્તત્ર સર્વસ્ય સંહૃતેઃ ।

સૃષ્ટિસ્થિતિલયા ઇત્યં શ્રુતાઃ પ્રજ્ઞાનહેતુકાઃ ॥ ૧૦૨ ॥

અં લય મધ્યે પ્રજ્ઞાનને વિષે સર્વ (જગત્)નો ઉપસંકાર હોય છે તેથી ‘પ્રજ્ઞા’ (સર્વની) પ્રતિષ્ઠા છે. આ પ્રમાણે સૃષ્ટિ, સ્થિતિ અને લય (શ્રુતિમાં) પ્રજ્ઞાનહેતુક કહેલાં છે. ૧૦૨

સૃષ્ટિ આદિ પ્રજ્ઞાનનેત્રક છે એમ કહ્યું ત્યાં સાક્ષી કેણુ ? એમ આશંકા થયે, જીવચૈતન્ય તેનું સાક્ષી છે એમ ‘સ્વપ્ન’ ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે નિરૂપણ કરે છે:-

સ્વપ્નસૃષ્ટિસ્થિતિલયા જીવચૈતન્યસાક્ષિકાઃ ।

નિર્જીવસ્તંભકુઙ્યાદૌ સ્વપ્નસૃષ્ટ્યાદયો ન હિ ॥ ૧૦૩ ॥

x ટિપ્પણ: ૧૦૨ પ્રતિષ્ઠા-આગ્રહ.

x ટિપ્પણ: ૧૦૩ જીવચૈતન્યસાક્ષિક-જીવપ્રજ્ઞાનહેતુક; અન, જીવઃ સ્વપ્નસૃષ્ટ્યાદિકર્તા તત્સાક્ષિત્વાત્ યત્તેવં તત્તેવં યથા સ્તમ્માદિ ન જાયં તથા એમ અનુમાન અર્થેન છે.

અં સ્વપ્નની સૃષ્ટિ-ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય જીવચૈતન્ય-સાક્ષિક (હોય છે). કારણ, નિજીવ સ્તમ્ભ તથા શીત ઇત્યાદિ મધ્યે સ્વપ્નસૃષ્ટિ આદિ હોતાં નથી. ૧૦૩

એ રીતે, જગતની સૃષ્ટિ આદિના પ્રહસાક્ષિપણાનું ' જગત્ ' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે નિરૂપણ કરે છે:—

જગત્સૃષ્ટિસ્થિતિલયા બ્રહ્મચૈતન્યસાક્ષિકાઃ ।

બ્રહ્મચૈતન્યરહિતે વન્ધ્યાપુત્રે ન સન્તિ તે ॥ ૧૦૪ ॥

અં જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય પ્રહસાક્ષિપણાનું (છે). તે પ્રહસાક્ષિપણાનું વન્ધ્યાપુત્રને વિષે હોતાં નથી. ૧૦૪

સાધનચતુષ્ટયસંપન્ન અધિકારીને ' ચેત વા પશ્યતિ ' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે જે સંદેહ થયેલો તેને વિચારત: જે પ્રકારનો આત્મતત્ત્વ પરત્વે નિર્ણય થયો તેનું ' જગત્ ' ઇત્યાદિવડે નિરૂપણ કરે છે:—

જગત્સૃષ્ટ્યાચધિષ્ઠાનં શુદ્ધચૈતન્યમદ્વયમ્ ।

પરમાત્મસ્વરૂપં સ્યાદિતિ તસ્યાત્ર નિર્ણયઃ ॥ ૧૦૫ ॥

અં જગતની ઉત્પત્તિ આદિનું અધિષ્ઠાનરૂપ અદ્વય શુદ્ધચૈતન્ય, તે પરમાત્માનું સ્વરૂપ છે એમ તે (અધિકારી)ને અહીં નિર્ણય (થાય છે). ૧૦૫

અહીં લગી ' પ્રહ્લ ' તથા ' પ્રજ્ઞાન ' પદાર્થનું સંશોધન કરી, હવે ' પ્રજ્ઞાનં પ્રહ્લ ' અર્થ:—પ્રજ્ઞાન પ્રહ્લ (છે) (પેત્ર ૩-૫-૩) ઇતિ મહાવાક્યના અર્થનું નિરૂપણ કરે છે:—

યત્પ્રજ્ઞાનં સ્વાત્મરૂપં તદ્બ્રહ્મતિ વિબુધ્યતામ્ ।

પ્રજ્ઞાનં બ્રહ્મ વિજ્ઞાય તિષ્ઠત્વહ્યાત્મના સદા ॥ ૧૦૬ ॥

અં જે સ્વ-આત્મરૂપ ' પ્રજ્ઞાન ' તે પ્રહ્લ (છે) એમ બોલો. પ્રજ્ઞાન પ્રહ્લ (સર્વવ્યાપી) (છે) એમ બોલી સદા પ્રહ્લરૂપે રહે. ૧૦૬

જ્ઞાનરૂપનું ' જીવન્નેષ ' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે નિરૂપણ કરે છે:—

૨+૩ ૫ ૬ ૭ ૪
જીવન્નેવ સ્થિતપ્રજ્ઞો મુક્તઃ સ્યાદ્વામદેવવત્ ।

૧૨ ૧૦+૧૧ ૮ ૯ ૧ ૧૩+૧૪+૧૫
મ્રિયતાં યત્ર તત્રાસ્ય વપુઃ સોઽયં ન જાયતે ॥ ૧૦૭ ॥

અં તે જીવતાં જ વામદેવ પ્રમાણે સ્થિતપ્રજ્ઞ અને મુક્ત થાય છે. આત્મ શરીર જ્યાં ત્યાં મરે (પણ તે (પુનઃ) જન્મતો નથી. ૧૦૭

ઐતરેય ઉપનિષદના વ્યાખ્યાનનો 'વિતરય' ઇત્યાદિ વાક્યાથાવડે ઉપસંહાર કરે છે:-

૧ ૩ ૨ ૪
યેતરેયબ્રહ્મવિદ્યાં વ્યાખ્યાતાં સંગ્રહાદિમામ્ ।

૭
સુસ્થિરામનુષ્ઠાતુ વિદ્યાતીર્થમહેશ્વરઃ ॥ ૧૦૮ ॥

અં વિદ્યાતીર્થમહેશ્વર, સંગ્રહવતઃ વ્યાખ્યાન કરેલ આ 'બ્રહ્મવિદ્યા' સુસ્થિર કરનારો અનુષ્ઠ કરે (અર્થાત્ સુસ્થિર હો). ૧૦૮

ઇતિ ઐતરેય ઉપનિષદ્વિવરણનામકે પ્રથમ અધ્યાય સમાપ્ત.

■ ટિપ્પણ: ૧૦૭ 'મમ્મતઃ સમમવત્' (એવ ૩-૫-૪) એમ કહેણું છે તેા સ્થિત પ્રજ્ઞને મરણ કેમ હોય? આ શેઠાનું ઉત્તરાર્થ શ્લોક વડે સમાધાન કરેણું છે.

x ટિપ્પણ: ૧૦૮ ઉપસંહાર-સમાપ્તિ; વિદ્યાતીર્થમહેશ્વર-વિદ્યારણ્ય મુનિના ગુરુ.

અધ્યાય ૨ જો

હવે, તૈત્તિરિય ઉપનિષદ^૧ત 'બ્રહ્મવહ્ની'ના વ્યાખ્યાનનો 'બ્રહ્મવહ્ન્યાં'^૨ ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે આરભ કરે છે-

બ્રહ્મવહ્ન્યાં^૨ બ્રહ્મવિદ્યાં^૩ તિત્તિરિઃ^૪ પ્રાહ^૫ યામિમામ્^૬ ।

વક્ષ્યે^૭ સુસ્વાવચોધાય^૮ ક્રીડન્ત્વત્ર^૯ મુમુક્ષવઃ^{૧૦} ॥ ૧ ॥

અં તિત્તિરિમુનિએ બ્રહ્મવહ્ની (નામના અધ્યાય)ને વિષે જે આ 'બ્રહ્મવિદ્યા' નિરૂપણ કરેલી તેનું (જ્ઞાસુઓને) અનાયાસે જ્ઞાન સિદ્ધ થાય તે અર્થે (હું) વ્યાખ્યાન કરું છું એને (વ્યાખ્યાન વા બ્રહ્મવિદ્યા) વિષે મુમુક્ષુઓ રમણ કરે ૧

કર્મકાણ્ડાન્તરે (કર્મથી જ્ઞાસા ઉત્પન્ન થતા) ઉપનિષદ (જ્ઞાનકાણ્ડ)નો આરભ થાય છે એમ 'દર્શાદિ' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે નિરૂપણ કરે છે -

દર્શાદિપિતૃમેધાન્તૈઃ^૧ કર્મભિર્વહુજન્મસુ^૨ ।

અનુષ્ટૈર્વિવિદિષા^૩ જાયતેઽન્તિમજન્મનિ^૪ ॥ ૨ ॥

અં અનેક જન્મો મધ્યે અનુજ્ઞાન કરેલા દર્શપ્રભૃતિ પિતૃમેધ પર્યંત કર્મોના યોગે છેવટના જન્મ મધ્યે 'વિવિદિષા' ઉત્પન્ન થાય છે ૨

ત્રીજા, છઠ્ઠા, સાતમા તથા આઠમા અનુવાક મધ્યે કહેલી ઉપાસનાવડે વિવિદિષાનન્તર ચિત્તેકાચચરૂપ ફલ સિદ્ધ થાય એમ તત્ત 'ઇત્યાદિ વાક્યાર્થ'વડે નિરૂપણ કરે છે-

તતો યોગં સમમ્યસ્ય^૧ સંહિતોપાસનાદિભિઃ^૨ ।

પેકાઞ્ચ સાધિતેઽથાસ્ય^૩ વિદ્યાં સૂત્રયતિ શ્રુતિઃ^૪ ॥ ૩ ॥

અં તદનન્તરે સંહિતોપાસના આદિના યોગે 'યોગ'નો રૂડો અભ્યાસ

x ટિપ્પણ ૧ ઉપનિષદના ૨-૩ અધ્યાયનું વ્યાખ્યાન આ અધ્યાયમા કરે છે, ૨ વિવિદિષા-જ્ઞાસા, જુઓ 'તમેતમાત્માનેં બ્રાહ્મણા વિવિદિષન્તિ યસેન દાર્તનં તપસાઞ્જાસકેન (૪-૪-૨૨) અર્થ-દિબ્ધે તે આ (ઉપનિષદમા પ્રતિષ્ઠાદન કરેલા પુરૂષ) ને (નિત્યના સ્વાધ્યાય રૂપ) વેદાનુવચનવડે, યજુરવડે, (દ્રવ્યવશ વડે તથા જ્ઞાનવશ વડે) (શ્રદ્ધાપુખ્ત) દાનવડે (ને ફલેન્જાના ત્યાગ રૂપ નાશ નહિ કરનાર લય વડે ભલૂરાને ઇચ્છે છે

x ટિપ્પણ ૩ જુઓ 'બ્રાહ્મવિદ્યાપ્રોતિ પર અર્થ-બ્રહ્મવેદના પરબ્રહ્મને પ્રાપ્ત થાય છે, ' (તી. ૨-૧)

કરીને ચિત્તાની એકાગ્રતા સિદ્ધ (સતે) હવે 'શ્રુતિ' આ એકાગ્રચિત્તા સંબંધી પ્રહ્લશાનનો સૂત્રપૂર્વક બોધ કરે છે. ૩

સૂત્રની પૂર્વે શાન્તિમંત્રના પાઠના પ્રયોજનનું 'સૂત્રાત્' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થ-વડે નિરૂપણ કરે છે:-

^૨સૂત્રાત્^૩પૂર્વે^૪ શાન્તિમંત્રો^૫ જપાયાત્રો^૬પર્વણિતઃ ।

^૭જપેન^૮ વિદ્મા^૯ દ્વેષાદ્યાઃ^{૧૦} શામ્યન્તિ^{૧૧} મનસિ^{૧૨} સ્થિતાઃ ॥ ૪ ॥

અં (આ અધ્યાયના) સૂત્રની પૂર્વે શાન્તિમંત્ર જપાર્થ વર્ણન કરેલો છે. (તેના) જપ વડે મન મધ્યે રહેલા દ્વેષાદિક દોષો (વિદ્મા) શાંત થાય છે. ૪

'વ્રહ્મવિદ્યામોતિ પરં' ઇતિ શ્રુતિ મધ્યે 'સૂત્ર' અપ્પના પ્રયોજને 'સૂત્રાત્' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થ-વડે ઉપપાદન કરે છે:-

^૧વ્રહ્મવિત્પરમે^૨તીતિ^૩ સૂત્રં^૪ સર્વાર્થસૂચનાત્ ।

^૫જ્ઞયં^૬ જ્ઞાનં^૭ ફલં^૮ ચેતિ^૯ સર્વે^{૧૦}ર્થોઃ^{૧૧} સૂચિતા^{૧૨} ઇહ ॥ ૫ ॥

અં 'પ્રહ્લવેતા પ્રહ્લને પ્રાપ્ત થાય છે' આ વાક્ય મધ્યે સર્વ અર્થ સૂચવેલો હોવાથી (તે વાક્ય) 'સૂત્ર' રૂપ છે. જ્ઞય, જ્ઞાન અને ફલ આ સર્વ અર્થ આ વાક્ય મધ્યે સૂચવેલ હોય છે. ૫

ઉક્ત 'જ્ઞય', 'જ્ઞાન' તથા 'ફલ'નાં યથોદેશ સ્વરૂપનું 'જ્ઞયં' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થ વડે નિરૂપણ કરે છે:-

^૧જ્ઞયં^૨ વ્રહ્મ^૩ તદીયા^૪ ધીર્જ્ઞાનં^૫ સ્યાદ્વ્રહ્મતા^૬ ફલમ્ ।

^૭સૂત્રવ્યાખ્યાનરૂપાયામૃ^૮ચ્યેતદ્વિશદીકૃતમ્ ॥ ૬ ॥

અં પ્રહ્લ 'જ્ઞય' છે. તેના સાક્ષાત્કારરૂપ માનસવૃત્તિ તે 'જ્ઞાન' છે. (સાક્ષાત્કાર કરનાર હોવાથી) પ્રહ્લાત્મતાપ્રાપ્તિ તે 'ફલ' છે. (પૂર્વોક્ત) સૂત્રના વ્યાખ્યાનરૂપ ઋચાને વિષે આનું સ્પષ્ટીકરણ કરેલું છે. ૬

'પ્રહ્લ'ના સ્વરૂપલક્ષણનું 'જ્ઞાતવ્યં' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થ-વડે નિરૂપણ કરે છે:-

^૧જ્ઞાતવ્યં^૨ વ્રહ્મ^૩ યત્તત્કિમિતિ^૪ ચેત્તસ્ય^૫ લક્ષણમ્ ।

^૬સત્યં^૭ જ્ઞાનમનન્તં^૮ યત્તદ્વ્રહ્મત્યવગમ્યતામ્ ॥ ૭ ॥

× ટિપ્પણ: ૪ શાન્તિમંત્ર-ઠ્ઠ સહનાવવત્તુ ઇત્યાદિ.

× ટિપ્પણ: ૫ અર્થ=પ્રતિપાદ્યવિષય; ૬ ભુઓ 'યત્તં જ્ઞાનમનન્તં વ્રહ્મ યો વેદ નિહિત

ગુણ્યાં પરમે બ્યોમનું । સોડશ્રુતેર્વાન્કમાગ્નૃ સદ્ વ્રહ્મણ વિપચિતા' ॥ (તે. ૨-૧)

અં જે બહુવાચીય છે તે ‘બ્રહ્મ’ શું (છે) એમ કહે તો તેનું લક્ષણ (સાંભળ). જે સ્તત્ય, જ્ઞાનસ્વરૂપ અને અનન્ત તે ‘બ્રહ્મ’ (છે) એમ સમજ. ૭

ત્રિકાલવડે અબાધ્યત્વાદિરૂપ સ્તત્યત્વ તે બ્રહ્મનું લક્ષણ છે એમ કહેતાં તેની આકાશાદિ પરત્વે અતિવ્યાપિ શાય એમ શંકા પરત્વે ‘આકાશાદિ’ ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે નિરાકરણ કરે છે:-

^૧ આકાશાદિ ^૩ જગત્સર્વમનૃતં ^૨ માયિકત્વતઃ ^૪ ।

^૮ નાનૃતં ^૯ બ્રહ્મ ^{૧૦} તેનૈતત્સત્યમિત્યભિધીયતે ^{૧૧} ॥ ૮ ॥

જાન આકાશ (વાયુ) ઇત્યાદિ (ભૂત અને ભૂતકાર્યરૂપ) સર્વ જગત્ માયિકપણને લીધે ત્રિશ્યા (છે) પણ ‘બ્રહ્મ’ માયિક નથી તેને લઇને આ ‘સ્તત્ય’ છે એમ કહેવાય છે. ૮

હવે, બ્રહ્મના ‘જ્ઞાન’ રૂપ લક્ષણ પરત્વે અવ્યાપિ આદિકની આ શંકાનો ‘જગજ્ઞઙ’ ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે નિવેધ કરે છે:-

^૧ જગજ્ઞઙ ^૩ સ્વતઃસ્ફૂર્તિરાહિત્યાદ્બ્રહ્મ ^૪ તુ ^૫ સ્વયમ્ ।

^૭ સ્ફુરતીત્યજઙ ^{૮+૯} તેન ^{૧૦} જ્ઞાનમિત્યભિધીયતે ^{૧૧} ॥ ૯ ॥

જાન—જગત્ સ્વયંપ્રકાશ શૂન્ય હોવાથી જડ છે. પણ ‘બ્રહ્મ’ સ્વતઃ સ્ફુરે છે, એમ (તે) અજડ-સચેતન (છે) તેને લઇને (તે) ‘જ્ઞાન’ રૂપ એમ કહેવાય છે. ૯

હવે, ‘બ્રહ્મ’ દેશ કાલ તથા વસ્તુના પરિચ્છેદથી રહિત છે (અનન્ત) એમ લક્ષણ કહેવું તેનું ‘જઙ’ ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે નિરૂપણ કરે છે:-

^૨ જઙ ^૧ ઘટાદ્યન્તવત્સ્યાદેશકાલાદિવસ્તુભિઃ ।

^૬ ન ^૭ દેશાદિકૃતોઽન્તોઽસ્ય ^૮ બ્રહ્માનન્ત ^{૧૧} તતઃ ^{૧૨} સ્મૃતમ્ ^{૧૦} ॥ ૧૦ ॥

જાન—ઘટ (પટ) આદિ જડ પદાર્થ દેશ તથા કાલાદિ વસ્તુને લઇને અન્તવાન હોય. આ (બ્રહ્મ) નો દેશાદિગુણ હોનાર અન્ત નથી તેથી ‘બ્રહ્મ’ ને ‘અનન્ત’ કહેવું છે. ૧૦

‘બ્રહ્મ’ પરિચ્છિન્ન કેમ નથી તેનું ‘દેશકાલાદિ’ ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે નિરૂપણ કરે છે:-

દેશ^૧કાલાદ્યન્યવસ્તુત્રયં માયાવિજૃમ્ભિતમ્ ।

બ્રહ્મ^૪ સત્યં માયિકૈસ્તે^૫ પરિચ્છિન્નં^૬ કથં^૭ ભવેત્^૮ ॥ ૧૧ ॥

અ-દેશ તથા કાલાદિક (જે) પ્રદાલિત વસ્તુત્રય (છે) તે માયામુજે વિકાસ પામેલ (હોય છે.) 'પ્રદા' 'સત્ય' (છે) (તે) તે માયિક વસ્તુઓ વડે પરિચ્છિન્ન કેમ હોય ? ૧૧

'સત્ય' આદિ પદો અખંડ 'પ્રદા'નાં લક્ષક છે, વાચક નહિ એમ 'જઢા' ઇત્યાદિ આર શ્લોકવડે નિરૂપણ કરે છે:-

જઢાનૃતપરિચ્છિન્નવ્યાવૃત્તૈવ પદત્રયમ્ ।

લક્ષકં^૫ સ્યાદલ્ખણસ્ય^૬ યત્તદ્વહ્યતિ^૭ બુધ્યતામ્^૮ ॥ ૧૨ ॥

અ-('સત્ય, જ્ઞાન અને અનન્ત આ) ત્રણ પદ, મિથ્યા જે અને પરિચ્છિન્ન (અખંધની) વ્યાવૃત્તિ કરીને જ અખંડ (વસ્તુ)નાં લક્ષક (હોય છે.) (એ રીતે) જે (અખંડ) (તત્ત્વ) તે 'પ્રદા' (છે) એમ નાણુલું. ૧૨

હવે, આકાંક્ષાપ્રદર્શનપૂર્વક 'યો વેદ નિહિત ગુહાયાં પરમે વ્યોમ્નિ અર્થ:-પરમ આકાશમાં (પુદ્ગિરૂપ) ગુહામાં (સ્થિત) પ્રદાને જે નાણુ છે' (તે ૨. ૧) ઇતિ ઋગ્-શના વ્યાખ્યાનનો 'તાદૃગ્' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થ વડે આરંભ કરે છે:-

તાદૃગ્^૧ બ્રહ્મ^૩ કથં^૪ વિદ્યાદિતિ^૫ વેદમિધીયતે ।

ગુહાયાં^૬ પરમે^૭ વ્યોમ્નિ^૮ સ્થિતં^૯ બ્રહ્મ^{૧૦} તુ^{૧૧} વેદ^{૧૨} યઃ^{૧૩} ॥ ૧૩ ॥

અ-પણ તેલું 'પ્રદા' શી રીતે જણાય એમ વિચારે તો ઠીક એ ઠીક. ગુહાને વિષે પરમ આકાશ મધ્યે સ્થિત એવા પ્રદાને જે નાણુ. ૧૩

હવે 'ગુહા' પદના અર્થપૂર્વક ચંચકોશતું 'દેહાત્' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થ વડે નિરૂપણ કરે છે:-

દેહાદભ્યન્તરઃ^૧ પ્રાણઃ^૨ પ્રાણાદભ્યન્તરં^૩ મનઃ^૪ ।

તતઃ^૫ કર્તા^૬ તતો^૭ ભોક્તા^૮ ગુહા^૯ સૈયં^{૧૦} પરંપરા^{૧૧} ॥ ૧૪ ॥

અ૦—દેહની અંદર પ્રાણ, પ્રાણની અંદર મન, તેની અંદર કર્તા, તેની અંદર લોકતા. તે આ પરંપરા 'ગુહા' (છે). ૧૪

'વ્યોમ પરમ' પદના અર્થનું 'પચ' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે નિરૂપણ કરે છે:—

^૧પञ्च^૨કોશ^૩ગુહા^૪યાં ^૫યદજ્ઞાનં ^૬કારણં ^૭સ્થિતમ્ ।

^૮તંવ્યોમ^૯ પરમં ^{૧૦}તસ્મિન્નિગૂઢં ^{૧૧}બ્રહ્મ ^{૧૨}તિષ્ઠતિ ॥ ૧૫ ॥

અ૦—(તે) પંચકોશાત્મક ગુહાને વિષે જે કારણભૂત અજ્ઞાન સ્થિત (છે) તે પરમ વ્યોમ (છે). તેને વિષે બ્રહ્મ ગુપ્ત રહે છે. ૧૫

તે ગુહાને વિષે તો જીવચૈતન્ય ગુપ્ત રહેલ છે બ્રહ્મચૈતન્ય નહીં એમ આશંકા પરત્વે 'જીવચૈતન્ય' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે શંકા-પરિહાર કરે છે:—

^{૧૩}જીવ^{૧૪}ચૈતન્ય^{૧૫}મેવાત્ર ^{૧૬}નિગૂઢ^{૧૭}મિતિ ^{૧૮}ચેત્તદા ।

^{૧૯}તસ્યૈવ ^{૨૦}બ્રહ્મતાં ^{૨૧}વિદ્યા^{૨૨}જીવત્વ^{૨૩}ભ્રાન્તિ^{૨૪}હાનયે ॥ ૧૬ ॥

અ૦—આ ગુહાને વિષે જીવચૈતન્ય જ ગુપ્ત રહેલું છે એમ હોય તો જીવપ્રાણની ભ્રાન્તિનો ત્યાગ થાય તે માટે તેની જ બ્રહ્મતા (છે) એમ જાણો. ૧૬

જીવ તથા બ્રહ્મના ભેદને લીધે ઉક્ત જ્ઞાન સંપદાદિ રૂપ ઉપાસના રૂપ જ થાય પણ ચતુર્થજ્ઞાન રૂપ ન થાય એમ આશંકાનો, તે ખનનેનો ઔપાધિક ભેદ છે તથાપિ તેમનો સ્વરૂપપૂર્વક અભેદ છે એમ 'સ્થિત:' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે પરિહાર કરે છે:—

^{૨૫}સ્વતો ^{૨૬}બ્રહ્મૈવ ^{૨૭}ચૈતન્યં ^{૨૮}જીવત્ત્વં ^{૨૯}પ્રાણધારણાત્ ।

^{૩૦}કોશતાદાત્મ્ય^{૩૧}વિભ્રાન્ત્યા ^{૩૨}ભાત્યસ્ય ^{૩૩}પ્રાણધારણમ્ ॥ ૧૭ ॥

અ૦—ચૈતન્ય સ્વભાવતઃ વ્યાપક જ—અખંડ (છે) (પણ) પ્રાણુ-ધારણુને લીધે (તેને) જીવત્વ (પ્રાપ્ત થાય છે). કોશગત પ્રાણુધારકત્વના સાથે તાદાત્મ્યના ભ્રમને લીધે આ (ચૈતન્ય)નું પ્રાણુધારણુ ભાસે છે. ૧૭

x ટિપ્પણ: ૧૪ કર્તા-વિજ્ઞાનમય (કાર), લોકતા-આનંદમય, પ્રાણ-પ્રાણમય, દેહ-અત્તમય, મન-મનોમય (કાર્ય)

x ટિપ્પણ: ૧૫ વ્યોમ-આકાશ.

x ટિપ્પણ: ૧૬ જીવ ચૈતન્ય એમ પણ પાઠ છે.

x ટિપ્પણ: ૧૭ પ્રાણુધારણુ તે જીવની ઉપાધિ છે.

પંચકોશ તથા જીવના લેહના સાક્ષાત્કાર વડે જ્યારે તે તાદાત્મ્યબ્રમ
નિવૃત્ત થાય ત્યારે આનો પ્રહ્મ સાક્ષાત્કાર થાય અન્યથા નહીં એમ 'વક્ત્રમાણ'
ઇત્યાદિ વાક્યાર્થ વડે નિરૂપણ કરે છે:—

વક્ત્રમાણવિવેકેન તત્તાદાત્મ્યમપોહ્યતે ।

બ્રહ્મસાક્ષાત્કૃતિસ્ત્વીદમ્બોધેનૈવ ન ચાન્યથા ॥ ૧૮ ॥

અ૦—તે ક્રેશતાદાત્મ્ય આગળ ઉપર ઠહેવાવાતા વિવેકના યોગે નિવે-
ધાય છે. પણ પ્રહ્મસાક્ષાત્કાર આ પ્રકારના બોધ વડે જ થાય. અને અન્ય
પ્રકારે થાય નહીં. ૧૮

કાવણવિવેકના યોગે અન્તર્બુજ થયેલી પુરૂષની બુદ્ધિ અનાત્મપદાર્થનો
પરિકાર કરી આત્માને સાક્ષાત્ જાણે એમ 'વાહ્ય' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે
નિરૂપણ કરે છે:—

વાહ્યં જગત્ત્વંકોશાંશ્વાર્પોહ્યાન્તર્મુલાસ્ય ધીઃ ।

બ્રહ્મ સાક્ષાત્કરોત્યેવ સર્વોપાધિવિવર્જિતમ્ ॥ ૧૯ ॥

અ૦—આ (વિવેકી પુરૂષ)ની અન્તર્બુજ થયેલી બુદ્ધિ, (પંચકોશથી
અતિરિક્ત સદૃશ-દનાદિક) બાહ્ય જગત્ અને પાંચકોશોનો અપવાદ કરીને
સર્વ ઉપાધિથી રહિત પ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર કરે છે જ. ૧૯

એથી 'અન્તઃ દષ્ટિ'ની આવશ્યકતા કેમ હોય છે તેનું 'સોપાધ્યેવ'
ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે નિરૂપણ કરે છે:—

સોપાધ્યેવ વહિર્દષ્ટયા ભાતિ બ્રહ્મ ન તાવતા ।

અપૈતિ જીવતા તસ્માદન્તર્દષ્ટ્યેવ બુધ્યતામ્ ॥ ૨૦ ॥

અ૦—બહિર્બુજ દષ્ટિ વડે સોપાધિયુક્ત પ્રહ્મ જ લાસે છે. (પણ)
તેટલા વડે (સવિશેષ પ્રહ્મલાનવડે) જીવત્ જાય નહીં. તેથી, અન્તર્દષ્ટિ
વડે (ચૈત-ચાત્માને) જાણેા. ૨૦

જગ-ક્રાન્તાત્મિક અને જગત્સત્યલક્ષનાત્મિક બહિર્બુજ દષ્ટિનો બાધ
'વિવેક' તથા 'યોગ' વડે સિદ્ધ થાય એમ 'વહિર્દષ્ટિ' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થ
વડે નિરૂપણ કરે છે:—

x ટિપ્પણ: ૧૮ બોધ-પંચકોશ તથા જીવના લેહનો સાક્ષાત્કાર.

x ટિપ્પણ: ૨૦ અન્તર્દષ્ટિ-નિર્વિશેષ અજ્ઞાતાન.

^૫વહિર્દૃષ્ટિ^૧ર્જગદ્જ્ઞાનં^૩ તસ્ય^૪ સત્યત્વધીરપિ^૨ ।

વિવેકાસત્યતાઽપૈતિ^૬ જગદ્જ્ઞાનં^{૧૧} તુ^૮ યોગતઃ^{૧૦} ॥ ૨૧ ॥

અ૦—જગતનુ જ્ઞાન અને તેની સત્યત્વબુદ્ધિ તે 'અહિર્દૃષ્ટિ' (છે) વિવેકમુખે (જગતની) 'સત્યતા' બાધ પામે છે અને (ચિત્તવૃત્તિના નિરોધ રૂપ) યોગને કદં જગતનુ 'જ્ઞાન' બાધ પામે છે ૨૧

અહિર્દૃષ્ટિનો બાધ થયે, અન્તર્દૃષ્ટિવડે જે શુદ્ધાને વિષે રહેલ ગૂઢ જીવ ચિત્તન્ય દેખાય તે 'બ્રહ્મ' છે એમ સાક્ષાત્કાર થાય છે એમ 'વહિ' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે નિરૂપણ કરે છે —

વહિર્દૃષ્ટાવપેતાયામન્તર્દૃષ્ટ્યા^૩ યદીક્ષ્યતે^૪ ।

નિગૂઢં^૫ જીવચૈતન્યં^૬ તદ્બ્રહ્મતિ^૮ પ્રપશ્યાતિ^{૧૦} ॥ ૨૨ ॥

અ૦—અહિર્દૃષ્ટિ નિવૃત્ત (સતે) અન્તર્દૃષ્ટિ વડે જે અત્યંત ગૂઢ જીવ ચૈતન્ય દેખાય છે તે બ્રહ્મ-વ્યાપક છે એમ ચોગી વા વિવેકી પુરૂષ સાક્ષાત્ જાણે છે ૨૨

પ્રત્યગ્લિપ્ત બ્રહ્મ અવિદ્યાનુને પણ નિત્યપ્રાપ્ત હોવાથી વિદ્યાનુ તથા અવિદ્યાનુનો વિશેષ ન હોય આમ આશકાનો વિદ્યાનુને સર્વ કામની એક સમયે પ્રાપ્તિ થાય છે આ વિશેષ છે એમ 'દૃષ્ટે' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે પરિહાર કરે છે.—

દૃષ્ટે^૨ તસ્મિન્પરપ્રાપ્ત્યા^૩ ત્રિદુષોડતિશયોઽન્ન^૪ કઃ^૫ ।

ઈતિ^૬ ચૈત્યુગપત્સર્વકામાતિરધિકા^{૧૦} ભવેત્^{૧૨} ॥ ૨૩ ॥

અ૦—તેનુ દર્શન-સાક્ષાત્કાર (સતે) પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થાય એટલે અહીં વિદ્યાનુને કદં અધિકતા હોય એમ કહે તો, એક કાળમા સર્વ કામોની પ્રાપ્તિ (તેને) થાય તે અધિકતા થાય છે. ૨૩

વિષયાનન્દ અને બ્રહ્માનન્દ લિપ્ત હોવાથી વિદ્યાનુને સર્વ કામ પ્રાપ્ત થાય એમ કેમ કહેવાય? આમ આશકાનો 'તસ્યંવાનન્દમ્ય સર્વાણિ મૃતાનિ માયામુપજીવન્તિ' અર્થ—તે (બ્રહ્માનન્દ) ના, સર્વ ભૂતો લેશ માત્રા રૂપે છે 'ઈતિ શ્રુતિ અનુસાર 'વામ્યન્તે' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે નિરૂપણ કરે છે —

× ટિપ્પણ ૨૧ જ્ઞાન-જ્ઞાનનુ મત્યત્વબુદ્ધિ-જગત સત્ય છે એવી બુદ્ધિ, વિવેક-વિચાર, યોગ-સમાધિ

× ટિપ્પણ ૨૨ 'જુઓ છોડવુંત મર્ગાન્નમન્' અર્થ—તે સર્વભોગને એક કાળમા ભોગવે છે' (તં. ૨-૧)

કામ્યન્તે વિપયાનન્દાઃ નિઃખિલૈઃ પ્રાણિભિઃ સદા ।

બ્રહ્માનન્દસ્ય તે સર્વે લેશા इत्यपरा શ્રુતિઃ ॥ ૨૪ ॥

અ૦—સર્વ પ્રાણિઓ વડે વિપયાનન્દની સદા કામના કરાય છે. તે સર્વ બ્રહ્માનન્દના લેશમાત્રા (છે) એમ અન્ય શ્રુતિ કહે છે. ૨૪

વિપયાનન્દવને વિષે બ્રહ્મા નિત્ય સંનિહિત હોવાથી સગાદિ વિષય પરત્વે કામના કેમ થાય છે? આમ ચંકાનો, 'આનન્દહેતવઃ' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થ વડે પરિહાર કરે છે:—

આનન્દહેતવો વાહ્યા વિપયા इति વિભ્રમાત ।

કામ્યન્તે વહિર્દષ્ટયા વિપયાન્પ્રાણિનોઽખિલાઃ ॥ ૨૫ ॥

અ૦—બ્રાહ્મ વિષયો આનન્દના હેતુ છે એમ કામને લીધે સર્વ પ્રાણિ બહિર્દષ્ટિએ વિષયોની કામના કરે છે. ૨૫

વિપયાનન્દ કામજન્ય હોય તો તેની પુનરેચ્છા કેમ સંભવે તેનું 'અમીષ્ટ વિષયે લઙ્ઘે' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થ વડે નિરૂપણ કરે છે:—

અમીષ્ટવિષયે લઙ્ઘે ધીઃ પ્રત્યાહૃત્ય દ્વદ્વતમ્ ।

બ્રહ્માનન્દં ક્ષણં મુક્ત્વા વાહ્યં કામ્યતે પુનઃ ॥ ૨૬ ॥

અ૦—આત્મંત ઇષ્ટવિષય પ્રાપ્ત (સતે) શુદ્ધિવૃત્તિ અન્તર્મુખ થઈ હૃદયગત બ્રહ્માનન્દ શબ્દભર લોગવી પુનરેષિ (બીજા) બ્રાહ્મ વિષયની કામના કરે છે. ૨૬

વિપયાનન્દ વસ્તુતઃ બ્રહ્માનન્દથી ભિન્ન નથી એટલે પૂણું છે તથાપિ શબ્દિકતાને લીધે શ્રુતિને વિષે 'માત્રા' પદ વડે લેશતાનો ઉપચાર-પ્રયોગ કરેલો છે એમ 'ક્ષણિકત્વાત્' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થ વડે નિરૂપણ કરે છે:—

ક્ષણિકત્વાલેશતાસ્ય પૂર્ણસ્યાઽપ્યુપચર્યતે ।

વિપયાનન્દતા આન્ત્યા બ્રહ્માનન્દો હિ વસ્તુતઃ ॥ ૨૭ ॥

અ૦—પરીપૂર્ણ હોવા છતાં આની શબ્દિકતા ને લીધે (બ્રહ્માનન્દની) લેશતા ગૌણવૃત્તિને લઈ પ્રાપ્ત થાય છે. (તેની) આન્તિને લઈ વિપયાનન્દતા છે. વસ્તુતઃ તે બ્રહ્માનન્દ જ છે. ૨૭

× ટિપ્પણ: ૨૫ બુદ્ધિ વિષયે કુસંગતં ચત્તરીપચાપકગતવઃ (જા ૧-૬૦) તંનિહિત-અમીષ્ટ પ્રકારે સ્થાપેલ. ૨૭ ઉપચાર-પ્રયોગ-સિધ્ધાપ્રયોગ.

‘સોડ્યન્તુ તે સર્વાન્કામાન્’ આ શ્રુતિ વડે વિદ્યાનની અવિદ્યાન પરત્વે પ્રજ્ઞપ્રાપ્તિ રૂપ બે અધિકતા કહેલી તેના ‘અન્તર્દૃષ્ટ્યા’ ઇત્યાદિ બે શ્લોકો વડે ઉપસંહાર કરે છે:—

અન્તર્દૃષ્ટ્યા વિવેકી^૧ તુ^૨ બ્રહ્માનન્દં^૪ સદૈક્ષતે^{૫+૬} ।

અન્તર્ભવન્તિ^{૧૧} ક્ષણિકાઃ^{૧૦} સર્વે^૯ તસ્મિન્નિરન્તરે^{૭+૮} ॥ ૨૮ ॥

અ૦—પરન્તુ વિવેકી અન્તર્દૃષ્ટ્યા પ્રજ્ઞાનન્દનો સદા આસ્વાદકાર કરે છે. તે નિરન્તર (આનન્દ)ને વિષે સર્વક્ષણિક (આનન્દો) અન્તર્ભૂત હોય છે. ૨૮

તત્ત્વવિદ્બ્રહ્મરૂપેણ^૧ સર્વાન્કામાન્^{૨+૪} સહાશ્નુતે^{૫+૬} ।

ઈત્યેષોઽતિશયો^{૭+૮} બ્રહ્મપ્રાપ્તિરૂપં^{૧૧} ફલં^{૧૦} શ્રુતમ્^૯ ॥ ૨૯ ॥

અ૦—તત્ત્વવેત્તા સર્વ કામોને સહ-એકઠા ભોગવે છે એમ આ પ્રકારનો વિશેષ તે, શ્રુતિને વિષે કહેલ પ્રજ્ઞપ્રાપ્તિરૂપ રૂણ છે. ૨૯

હવે, ‘તત્ત્વમાદ્યાપતત્ત્વમાદાત્મન આકાશ સમ્પ્રત અર્થઃ’—પ્રસિદ્ધ તે આત્મ-રૂપ (પ્રજ્ઞ) થી આકાશ ઉપનયુ (તૈ. ૨-૧) તે ઇત્યાદિ અન્ય વડે તે પ્રજ્ઞનુ ‘અનન્તત્વ’ સિદ્ધ કરવા તે જગતનુ કારણ છે એમ ‘સૂચ’ ઇત્યાદિ વાક્યાર્થ વડે નિરૂપણ કરે છે:—

સૂત્રવ્યાખ્યાનરૂપાયામૃચ્યનન્તમિતીરિતમ્^{૧ ૨ ૩ ૪ ૫} ।

તદાનન્ત્યપ્રસિદ્ધર્થ જગત્કારણતોચ્યતે^૭ ॥ ૩૦ ॥

અ૦—સૂત્રના વ્યાખ્યાનરૂપ ત્રયાને વિષે ‘અનન્ત’ એમ કહેતું છે તે આનન્ત્યની ઉત્તમ પ્રકારે સિદ્ધિ થાય તે અર્થે (પ્રજ્ઞમાં) જગત્કારણતાનું નિરૂપણ કરાય છે. ૩૦

‘તત્ત્વમાત્’ ઇતિપ્રભૃતિ ‘સમ્પ્રત’ ઇત્યન્ત શ્રુતિભાગનુ ‘યત્’ ઇત્યાદિ વાક્યાર્થ વડે વ્યાખ્યાન કરે છે:—

× ટિપ્પણ—૨૮ નિરન્તર—સદાતન, સંસ્કરણની ચેરે આનન્દિકરમ અજ્ઞાનન્દને ચિરે, ‘વિવેકી સદૈક્ષતે’ એમ કહ્યું તેનું ઉત્તરાર્ધવડે નિરન્તર કથનપૂર્વક શ્રુતિ પ્રતિપાદન કરે છે.

× ટિપ્પણ—૨૯ ‘બ્રહ્મવિદ્યાપ્રોતિ પર’ ‘સત્ત્વ જ્ઞાનમનન્ત બ્રહ્મ’ ઇત્યાદિ વ્યાખ્યાનરૂપ ત્રયા છે જગત્કારણતા—જગત્તા કારણરૂપે હોવાપણું

૫ ૬ ૭ ૧ ૨
યત્સત્યં^૫ વ્રહ્મ^૬ કોશાલ્યગુહ્યા^૭યાં^૧ વ્યોમનામકે^૨ ।

૪ ૩ ૮ ૯ ૧૦ ૧૧
અજ્ઞાને^૪ કારણે^૩ ગૂઢં^૮ તસ્માદાકાશં^૯ ઉત્તતઃ^{૧૦} ॥ ૩૧ ॥

જ૦—કોશસંજ્ઞક શુદ્ધને વિષે (સ્થિત) વ્યોમસંજ્ઞક કારણમૂલ અજ્ઞાન-અવ્યાકૃત તત્ત્વને વિષે જે સત્ય પ્રકાશ ગૂઢ છે તે થકી આકાશ ઉપનયુ. ૩૧ આકાશાદ્યાયુઃ ઇતિ પ્રભૃતિ 'અન્નાત્પરુષઃ' (ભે. ૨-૬) ઇત્યન્ત શ્રદ્ધાર્થનું 'ત્વ' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થ વડે નિરૂપણ કરે છે:—

૪
સ્વંવાચ્ચસિજલોલ્યોપધ્યન્નદેહેપુ^૪ કારણમ્ ।

૩ ૪ ૫ ૬ ૭ ૮ ૯ ૧૦
પૂર્વે^૩ પૂર્વે^૪ ભવેત્કાર્યં^૫ પરં^૬ પરમિતી^૭લ્લ્યતામ્^૮ ॥ ૩૨ ॥

જ૦—આકાશ, વાયુ, અગ્નિ, જલ, પૃથિવી, જોષધિ, અન્ન અને દેહને વિષે પહેલું પહેલું કારણ છે (અને) તે પાછળનું પાછળનું (તેનું) કાર્ય છે એમ જાણો. ૩૨

આ પ્રમાણે પ્રકાશ થકી આકાશાદિની સૃષ્ટિને લીધે નિર્વિશેષ પ્રકાશની અસિદ્ધિ થાય એમ આશંકાનો, 'દુષ્ટઃ' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થ વડે પરિહાર કરે છે:—

૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬ ૭
ઇન્દ્રો^૧ માયામિરભવદ્દુરૂપ^૨ ઇતિ^૩ શ્રુતેઃ^૪

૧૦ ૮ ૯ ૧૦ ૧૧
આસન્માયિકરૂપાણિ^{૧૦} સ્વાદીની^૮ વ્રહ્મગાનિ^૯ હિં^{૧૦} ॥ ૩૩ ॥

જ૦—'ઇન્દ્ર માયાના યોગે બહુરૂપ થયો' આ શ્રુતિને લીધે, પ્રકાશ મધ્યે જ આકાશાદિ માયિક રૂપે થયાં. ૩૩

શ્રુત્યન્તરને વિષે પ્રકાશની 'શક્તિ' એમ પદપ્રયોગ કરેલો છે તે માયા-વાચક છે એમ 'પરાસ્પ' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થ વડે નિરૂપણ કરે છે:—

૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬ ૭
પરાસ્પ^૧ શક્તિર્વિવિધેત્યેવં^૨ શ્રુત્યન્તરેરણાત્^૩ ।

૧૦ ૮ ૯ ૧૦ ૧૧ ૧૨ ૧૩
વિવિધા^{૧૦} વ્રહ્મણઃ^૮ શક્તિઃ^૯ સા^{૧૦} ચ^{૧૧} માયાનૃતત્ત્વતઃ^{૧૨} ॥ ૩૪ ॥

જ૦—તે (ઇન્દ્ર)ની શક્તિ સર્વજ્ઞ અને નાના પ્રકારની છે એમ અન્ય શ્રુતિને વિષે કહેલું છે તેથી પ્રકાશની તે શક્તિ નાના પ્રકારની છે. અને તે અસત્ય હોવાથી 'માયા' રૂપ છે. ૩૪

તે પ્રકાશની 'શક્તિ' અસત્યરૂપ કેમ છે તેના હેતુને 'તત્ત્વસ્ય' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થ વડે સિદ્ધ કરે છે:—

^૧ સત્યસ્ય ^૨ બ્રહ્મરૂપત્વાચ્છકેરનૃતતોચિતા ।

^૭ નિસ્તત્ત્વા ^૮ માસતે ^૬ યાજ્ઞૌ ^{૧૧} માયા ^{૧૨} સ્યાદિન્દ્રજાલવત્ ॥ ૩૫ ॥

અં સત્ય બ્રહ્મરૂપ હોય છે તેથી શક્તિનું મિથ્યાપણું યોગ્ય છે. જે તત્ત્વરહિત હોવા (છતાં) બાસે તે ઇન્દ્રજાલ પ્રમાણે માયા હોય. ૩૫

માયાશક્તિ વિવિધ પ્રકારની હોય છે તેથી તે તેનાં કાર્યરૂપ આકાશાદિ નામરૂપ પરત્વે અન્યોન્ય-વૈભવ્યની પ્રયોજક હોય છે એમ 'માયાયા' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થ વડે નિરૂપણ કરે છે:—

^૧ માયાયા ^૨ વિવિધત્વેન ^૩ તસ્યાઃ ^૪ કાર્યેષુ ^૫ સ્વાદિષુ ।

^૧ નામરૂપેત્વનેકર્ત્વ ^૨ માત્યન્યોન્યવિલક્ષણમ્ ॥ ૩૬ ॥

અં માયાનું વિવિધપણું હોય છે તેને લઈને તેના કાર્ય રૂપી આકાશાદિ નામરૂપ તે મધ્યે પરસ્પર વિલક્ષણ એવું અનેકપણું બાસે છે. ૩૬

સર્વાધિજ્ઞાન બ્રહ્મનો જ 'સત્યત્વ' ધર્મ આકાશાદિને વિષે (સર્વત્ર) અનુવૃત્ત છે એમ 'માતિ' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થ વડે નિરૂપણ કરે છે:—

^૧ માતિ સર્વેષુ ^૨ સત્યત્વમેક ^૩ યદ્ ^૪ બ્રહ્મગં ^૫ હિ ^૬ તત્ ॥

^૧ સર્વાધિજ્ઞાનધર્મત્વાત્ ^૨ તત્સર્વત્રાનુગચ્છતિ ॥ ૩૭ ॥

અં જે એક 'સત્યત્વ' સર્વ કાર્યો મધ્યે બાસે છે તે બ્રહ્મ મધ્યેનું જ હોય. સર્વાધિજ્ઞાનધર્મત્વ હોવાથી તે (સત્યત્વ) સર્વ જગત્તે અનુવૃત્ત હોય છે. ૩૭

કલ્પિત આકાશાદિ કાર્યને વિષે અધિજ્ઞાન બ્રહ્મના ધર્મ અનુવૃત્ત હોય છે તેનું હ્રદાંતપૂર્વક 'સર્પધાગ' તથા 'ન્યોમાઘા' એમ બે શ્લોકવડે નિરૂપણ કરે છે:—

^૧ સર્પધારાદપ્પડમાલા ^૨ રજ્જ્વાં ^૩ યાઃ ^૪ પરિકલ્પિતાઃ ।

^૫ યતાસુ ^૬ રજ્જુગં ^૭ દૈર્ઘ્યં ^૮ સર્વાસ્વનુગતં ^૯ યથા ॥ ૩૮ ॥

× ટિપ્પણ:-૩૫ બ્રહ્મરૂપિતમાયામવિનુમર્દતિ નિસ્તત્ત્વે સતિ પ્રતીયમાનત્વાત્ દન્દ્રજાલત્વ એમ અનુમાન પ્રયોગ છે.

ટિપ્પણ:-૩૬ વિવિધપણું-અનેકત્વ; વિભતિપણું; અનેકપણું-વિલક્ષણપણું. અન્યોન્ય-વૈભવ્ય-પરસ્પર વિભતિપણું.

× ટિપ્પણ:-૩૭ સર્વાધિજ્ઞાનધર્મત્વ-સર્વ જગત્ના અધિજ્ઞાનરૂપ બ્રહ્મનું ધર્મપણું.

અં ૨૦ અનુને ઠેકાણે સર્વ, પાછીની ધારા-રેલો, લાકડી તથા કુંડની માળા (ઈત્યાદિ) જેની જેની કલ્પના-અમ થાય તે તે સર્વ મધ્યે ૨૦ અનુસ્થ દીર્ઘતા જે પ્રમાણે અનુવૃત્ત હોય છે તે પ્રમાણે—૩૮

વ્યોમાયા^૧ દેહપર્યન્તા^૨: સત્યે^૩ વ્રહ્માણિ^૪ કલ્પિતા: ।

સર્વે^૫ષ્વનુગતં^૬ વ્રહ્મ^૭ સત્યત્વં^૮ તસ્ય^૯ સુસ્થિતમ્^{૧૦} ॥ ૩૯ ॥

અં—(તે પ્રમાણે) આકાશથી માંડી દેહપર્યંત (સર્વ ભૂતપદાર્થ), સત્ય બ્રહ્મ મધ્યે કલ્પેલા છે. (તેને લઈને) સર્વ મધ્યે બ્રહ્મ અનુવૃત્ત છે. તે (બ્રહ્મ)નું 'સત્યત્વ' (તે સર્વમધ્યે) ફડી રીતે સ્થિત છે. ૩૯

આ પ્રમાણે આકાશાદિ ભૂતપદાર્થો બ્રહ્મને વિષે આદેશિત જ છે એમ 'અધ્યારોપ' ઈત્યાદિ વાક્યાર્થવડે 'આરોપ' નો ઉપસંહાર કરે છે:—

અધ્યારોપાપવાદાભ્યાં^૧ નિષ્પ્રપચ્ચં^૨ પ્રપચ્ચયતે ।

इति न्याय्येन^૩ देहान्त^૪ आरोपः^૫ खादिरीरितः^૬ ॥ ૪૦ ॥

અં 'અધ્યારોપ' અને 'અપવાદ', તેના યોગે પ્રપચ્ચરહિત વસ્તુનો પ્રપચ્ચ કરાય છે. આ ન્યાયે આકાશથી માંડી દેહપર્યંત 'આરોપ'નું નિષ્પષ્ટ કરેલું છે. ૪૦

આ પ્રમાણે શુદ્ધ પરબ્રહ્મને ઠેકાણે આયાતુણે આરોપ કેવીરીતે હોય છે તેનું, બ્રહ્મજ્ઞાન સિદ્ધ કરવા નિષ્પષ્ટ કરી તે (આરોપ)ના 'અપવાદ'ની 'અપાપવાદ:' ઈત્યાદિ વાક્યાર્થવડે પ્રતિષ્ઠા કરે છે:—

अथापवादो^૧ जगतः^૨ कथ्यते^૩ ब्रह्मबुद्धये ।

तत्रादौ^૪ पुत्रमित्रादिनुत्पै^૫ देहात्मतोच्यते^૬ ॥ ૪૧ ॥

અં તે પછી બ્રહ્મજ્ઞાન અર્થે જગત્તા 'અપવાદ'નું કથન કરાય છે. તેમાં આરંભમાં પુત્ર તથા મિત્રાદિકેના નિરસન અર્થે દેહ જ આરંભ છે એમ કહેવાય છે. ૪૧

‘आत्मा वै पुत्रनामासीत्’ આ લૌકિક વિશ્રમનો અનુવાદ કરનારી

× ટિપ્પણ: ૩૯. અહીં અનુમાન પ્રયોગ કરેલ છે. અનુવૃત્ત-અનુવૃત્ત.

× ટિપ્પણ: ૪૦ આદેશિત-કલ્પિત.

× ટિપ્પણ: ૪૧ પ્રપચ્ચ-વિલાસ; અમલો વિલાસ; ભુઓ ‘અથ એવ પુત્રોડમરણમય:’ અર્થ-પ્રસિદ્ધને આ પુત્ર અમલ રસનો વિહાર (છે). (તે. ૨-૧.) ।

શ્રુતિ પરત્વે 'આત્મતા' કેમ પ્રસક્ત થયલી તે લૌકિક વિશ્રમનું 'આત્મા' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે તથા યુક્તિપૂર્વક નિરૂપણ કરે છે:—

^૩ આત્મા ^૨ વૈ ^૧ પુત્રનામાસીત્યેવમાત્મત્વવિશ્રમઃ ^{૫+૬} ।

^{૧૧} લૌકિકોઽનૂયતે ^૭ પુત્રે ^{૧૦+} શ્રુત્યા ^{૧૩+૧૨} યુક્તિશ્ચ ^{૧૪} વિદ્યતે ॥ ૪૨ ॥

અ૦ તું 'પુત્રસંસક આત્મા છે' આ પ્રકારના પુત્ર પરત્વે 'લૌકિક' આત્મત્વના વિશ્રમનો શ્રુતિ અનુવાદ કરે છે અને તે વિષયક યુક્તિ પણ છે. ૪૨ 'સાકલ્ય' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે 'યુક્તિ'નું નિરૂપણ કરે છે:—

^૨ સાકલ્યં ^૧ પુત્રમાર્યાદૈર્વૈકલ્યં ^૩ ચાત્મનીક્ષતે ^૫ ।

^૭ इत्याह ^૮ भाष्यकृत्तेन ^{૧૦} पुत्रेऽस्ति ^{૧૧} स्वात्मताभ्रमः ^{૧૩} ॥ ૪૩ ॥

અ૦ (પુરૂષ) પુત્ર, ભાષ્યાદિકના સાકલ્ય અને વૈકલ્યને પોતાને ઠેકાણે જુલે છે એમ ભાષ્યકારે કહેલું છે; તેને લઇને પુત્રને ઠેકાણે સ્વાત્મતા-ભ્રમ હોય છે. ૪૩

'પુત્રાત્મતા' અધ્યસ્ત છે તે સંબંધમાં એતરેય મુનિના વચનનું 'મઃ' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે નિરૂપણ કરે છે:—

^૨ सौख्यायमात्मा ^{૩+૪} पुण्येभ्यः ^૫ प्रतिधीयत ^{૭+૮} इत्यदः ।

^૯ वचो ^{૧૧} वक्तृयैतरेयोऽतः ^{૧૦} स्वात्मताभ्रम ^{૧૩} एव ^{૧૪} हि ^{૧૫} ॥ ૪૪ ॥

અ૦ 'આનો તે આ પુત્રરૂપ આત્મા પુણ્યકર્મો કરાવવા સાડ પ્રતિનિધિરૂપ' નીમાય' છે એવું આ વચન એતરેય બોલે છે એથી (તે) સ્વાત્મતાનો ભ્રમ જ (છે). ૪૪ અને તે ભ્રમનું નિરસન કરવા અર્થે જ આ દેહાત્મતાનો ઉપદેશ કરેલો છે એમ 'વચ' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે નિરૂપણ કરે છે:—

^૧ एवं ^૨ व्युदासितुं ^{૫+૫} देहस्यैवात्मत्वमिहोच्यते ।

^{૧૦} यो ^૮ देहोऽन्नमयः ^{૧૧+૧૨+૧૩} सौख्यमेवात्मान्यो ^{૧૪+૧૫} न ^{૧૭} कश्चन ^{૧૬} ॥ ૪૫ ॥

× ટિપ્પણ: ૪૨ 'અનૂયતે' ને ઠેકાણે 'જુદ્દે' એમ પણ પાડ છે. અર્થાં પુત્રમાર્યાદિ: આત્મા મનિમુર્શતિ અદંપ્રતીતિવિપલ્યા પ્યતિરેકે પદ્યદિવત્ આમ અનુમાન પ્રયોગ છે.

× ટિપ્પણ: ૪૩ સાકલ્ય-સુખ; વૈકલ્ય-દુઃખ; સ્વાત્મતાભ્રમ-પોતાના આત્માના હોવાપણાનો ભ્રમ.

× ટિપ્પણ: ૪૪ અધ્યસ્ત-અંધિપત.

ૐ આ (વિગ્રમ) નિરસન કરવા અર્થે આ (ઉપનિષદ)ને વિષે દેહની જ આત્મતા કહેલી છે. જે અન્નમય દેહ તે જ આ આત્મા છે. અન્ય કોઈ નથી. ૪૫
પુત્રાદિપરત્વે ‘આત્મતા’ કહેલી તે ગૌણી છે મુખ્યા નહીં એમ ‘મદીયઃ’ ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે નિરૂપણ કરે છે:—

^૧મદીયઃ ^૨પુત્રભાર્યાદિરિતિ ^૩ભેદાવમાસનાત્ ।

^{૧૦}ગૌણી ^{૧૧}સ્યાદાત્મતા ^૬પુત્રે ^૧મૃત્યાદૌ ^૭સિંહતા ^૫યથા ॥ ૪૫ ॥

અં ભારે પુત્ર, ભારી ભાર્યા, ઇત્યાદિ પ્રકારે ભેદભાનને લીધે જે પ્રમાણે ભૂત્યાદિને વિષે સિંહત્વ તે પ્રમાણે પુત્રને વિષે આત્મત્વ ગૌણી છે. ૪૫

પુત્રાદિને વિષેની સ્વાત્મતાની વાસના દેહાત્મતાના ધ્યાનવડે નિવૃત્ત થાય એમ ‘પૂર્વવાસનયા’ ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે નિરૂપણ કરે છે:—

^૧પૂર્વવાસનયા ^૨પુત્રે ^૩સ્વાત્મતા ^{૪+૬}ભાતિ ^૪ચેત્પુનઃ ।

^૭તદ્વાસનાપનુત્યર્થ ^૬દેહાત્મત્વમુપાસ્યતામ્ ॥ ૪૭ ॥

અં પૂર્વવાસનામુળે^૭ પુત્રને વિષે સ્વાત્મતા પુનઃ ભાસે તો તે (પૂર્વ વાસના)નો નાશ કરવા અર્થે દેહાત્મતા ની ઉપાસના કરે. ૪૭

તે દેહનું કેવી રીતે ઉપાસન કરવું તેનું ‘શિરઃ’ ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે નિરૂપણ કરે છે:—

^૧શિરઃ ^૨પક્ષૌ ^૩મધ્યપુચ્છે ^૪ઈતિ ^૫દેહસ્ય ^૬પક્ષિતામ્ ।

^૭ધ્યાત્વા ^૮તન્નિષ્ઠતાં ^૯પ્રાપ્ય ^{૧૦}ત્યજેત્પુત્રાત્માશ્રુતિમ્ ॥ ૪૮ ॥

અં મસ્તક, બે પાંખ, દેહનો મધ્યભાગ અને પુચ્છ આ પ્રકારે^૭ દેહના પક્ષિપણનું ધ્યાન કરી તન્નિષ્ઠતાને પામી પુત્રાત્મતા-શ્રુતિનો ત્યાગ કરવો. ૪૮

પુત્ર આત્મારૂપ કેમ નથી તે સંબંધી શુક્તિનું ‘ધો’ ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે નિરૂપણ કરે છે:—

^૪ધીર્મનુષ્યો^૩ઽહમિત્યસ્તિ ^૪પુત્રો^૫ઽહમિતિ ^૬નાસ્તિ ^{૮+૧૦+૧૧}ધીઃ ।

^{૧૪}વિકારો^{૧૧}ઽસ્તિ ^{૧૩}પરિવ્રાજો ^{૧૫}ન ^{૧૨}પુત્રસુખદુઃખયોઃ ॥ ૪૯ ॥

× ટિપ્પણ: ૪૭ ઉપાસના-ચિન્તાન.

× ટિપ્પણ: ૪૮ પુત્રાત્મતાશ્રુતિ-પુત્રને આત્મારૂપે નિરૂપણ કરનાર શ્રુતિ.

અં હું મનુષ્ય (હું) એમ બુદ્ધિ (પ્રત્યેક મનુષ્યની) હોય છે. હું પુત્ર હું એમ બુદ્ધિ ન હોય. (તેથી જ) પુત્રના સુખ તથા દુઃખપરત્વે કાંઈ સંન્યાસ-વિકાર હોતો નથી. ૪૯

હવે, “અન્નાદ્વે પ્રજા પ્રજાયન્તે” અર્થ:-અન્નથી પ્રસિદ્ધ જે કોઈ પૃથ્વીને આશરે રહેલી પ્રજાઓ (છે તે) ઉત્પન્ન થાય છે” ઇત્યાદિથી માંડી “તસ્માદન્નં તદ્વચયતે” અર્થ:-તેથી તે અન્ન કહેવાય છે” (તૈં ૨-૨) ઇત્યન્ત શ્રુતિવડે વ્યાખ્યાત દેહનું કારણબૂત ‘અન્ન’ તેની ઉપાસનાના ફળનું ‘અન્નજનઃ’ ઇત્યાદિ વ્યાખ્યાનવડે નિરૂપણ કરે છે:-

^૧અન્ન^૨જો^૩ દેહ^૪ એવા^૫ત્મા^૬ તદન્ન^૭ બ્રહ્મ^૮વુદ્ધિતઃ ।

^૯ઉપા^{૧૦}સ્ય^{૧૧} સર્વમપ્યન્ન^{૧૨} સ્વાર્મી^{૧૩}ષ્ટં^{૧૪} લભતે^{૧૫} પુમાન્ ॥ ૫૦ ॥

અં (એથી) અન્ન થકી ઉત્પન્ન હોનાર દેહ જ આત્મા (છે). તે અન્નની પ્રજાબુદ્ધિથી ઉપાસના કરીને, પુરૂષ પોતાને અત્યંત ઈષ્ટ એવું સર્વેય અન્ન પ્રાપ્ત કરે છે. ૫૦

હવે, “તસ્માદ્વાપતસ્માદન્નરસમયાવ્યયોઽન્તરઆત્માપ્રાણમયઃ” અર્થ:-પ્રસિદ્ધ તે આ અન્નરસમયથી અન્ય અંતર આત્મા પ્રાણમય (છે)” (તૈ. ૨-૨) ઇતિ શ્રુતિપૂર્વક પ્રાણાત્મતાની ઉપાસનાનું ‘વિવેકાદ્વા’ ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે વિધાન કરે છે:-

^૧વિવેકા^૨દ્વા^૩ ધ્યાન^૪તો^૫ વાં^૬ પુત્રા^૭ચાત્મત્વ^૮નિહુતૌ ।

^૯તથા^{૧૦} દેહા^{૧૧}ત્મતાં^{૧૨} ત્યક્ત્વા^{૧૩} પ્રાણા^{૧૪}ત્મત્વં^{૧૫} વિચિન્ત્યતામ્ ॥ ૫૧ ॥

અં વિવેક થકી વા ધ્યાન થકી પુત્રાદિકની આત્મતાનું નિરસન (સતે) તે જ ન્યાયે દેહાત્મતાનો ત્યાગ કરી ‘પ્રાણાત્મતા’નું ચિન્તન કરે. ૫૧

દેહાત્મત્વબુદ્ધિનો અલાવ સિદ્ધ કરનાર ‘વિચાર’નું ‘જ’ ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે નિરૂપણ કરે છે:-

^૧ન^૨ દેહ^૩સ્વાત્મતા^૪ યુક્તા^૫ પૂર્વજન્મ^૬ન્યભાવ^૭તઃ ।

^૮પુરા^૯ત્મા^{૧૦} દેહ^{૧૧}દં^{૧૨} કર્મ^{૧૩} કૃત્વા^{૧૪} પ્રાપ્નો^{૧૫}સ્યદો^{૧૬} વપુઃ ॥ ૫૨ ॥

અં પૂર્વજન્મને વિષે દેહનો અલાવ હોવાથી (તેની) ‘આત્મતા’ યુક્ત નથી. (તેથી) આત્મા, પૂર્વે (આ) દેહ દેનાર કર્મ કરી આ શરીરને પ્રાપ્ત કરે છે. ૫૨

‘આયુઃ’ ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે અનુમાનપૂર્વક પ્રાણની જીવાત્મતાનું નિરૂપણ કરે છે:—

આયુર્મરણયોર્હેતૌ પ્રાણે જીવાત્મતોચિતા ।

સ્થિતે પ્રાણે ભવત્યાયુઃ પ્રાણાપાયે તુ હીયતે ॥ ૫૩ ॥

અં (એથી) જીવિત અને મરણનો હેતુભૂત પ્રાણ, તેને વિષે જીવાત્મતા ઉચિત છે. પ્રાણ હોય ત્યારે જીવિત હોય અને પ્રાણનો નાશ થયે તે ક્ષીણ થાય છે. ૫૩

પ્રાણાત્મતાની ઉપાસનાના ફલાન્તરનું ‘દેહાત્મ’ ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે નિરૂપણ કરે છે:—

દેહાત્મવાસનાનુત્યૈ પ્રાણાત્મત્વમુપાસ્યતામ્ ।

પ્રાણો વ્રહ્મેત્યુપાસીનઃ સર્વમાયુઃ સમશ્નુતે ॥ ૫૪ ॥

અં (દેહાત્મતા નાશ થયા પછી) ‘પ્રાણાત્મતા’ની ઉપાસના કરો. ‘પ્રાણુ પ્રહ્મ છે’ એમ ઉપાસના કરનાર પુરૂષ સર્વ આયુષ્યનો અનુભવ કરે છે. ૫૪ પ્રાણમયને ઠેકાણું પક્ષિનાં પાંચ અવયવની કલ્પના કરતાં, પ્રાણમય આત્માનાં પાંચ અવયવોનું ‘પ્રાણઃ’ ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે નિરૂપણ કરે છે:—

પ્રાણોઽપાનઃ સમાનશ્ચાદાનવ્યાનો ચ વૃત્તયઃ ।

પ્રતાસુ પૂર્વવત્પક્ષમૂર્ધાદીન્ પરિકલ્પયેત્ ॥ ૫૫ ॥

અં પ્રાણ, અપાન, સમાન, ઉદાન અને ય્યાન તે (પ્રાણની) વૃત્તિઓ (છે). તે મધ્યે પૂર્વ (અન્નમય)ની પેરે પક્ષિની પાંખ, મસ્તક ઇત્યાદિની સર્વ પ્રકારે કલ્પના કરવી. ૫૫

પાંચ વૃત્તિઓની ક્રિયા-ફલનું ‘શ્વાસ’ ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે નિરૂપણ કરે છે:—

શ્વાસોઽધોગમનં કૃત્સ્ને દેહેઽન્નસ્ય સમીકૃતિઃ ।

ઉદ્ધારાદિર્વલં દેહે ક્રિયાસ્તાસાં ક્રમાદિમાઃ ॥ ૫૬ ॥

અં શ્વાસ, અધોગમન, સર્વ શરીરમધ્યે અન્નનું સમીકરણ, ઓઠકાર આદિ, શરીરમધ્યે ઘસ, એમ આ ક્રમપૂર્વક તે (વૃત્તિ)ની ક્રિયાઓ (છે). ૫૬

x ૫૪ પ્રાણાત્મના-પ્રાણનું આત્મારૂપે હોવાપણું.

વૃત્તિસંઘનું ધ્યાન કરી દેહાત્મવાસનાનો ત્યાગ કરી મનાત્મતાનો વિચાર કરી પ્રાણાત્મતાનો ત્યાગ કરવો એમ 'વૃત્તિસંઘ' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે નિરૂપણ કરે છે:—

વૃ^૧ત્તિસંઘ^૨ પ્રા^૩ણમય^૪ ધ્યા^૫ત્વા દેહાત્મવાસનામ્ ।

સંત્યજ્યાથ^૬ પ્રા^૭ણમયે^૮ ત્યજે^૯ દેહવદાત્મતામ્ ॥ ૫૭ ॥

અં પ્રાણાદિ ક્રિયાસમુદાયાત્મક વૃત્તિસમુદાયનું (આત્મસ્વરૂપે) ધ્યાન કરીને દેહાત્મવાસનાનો છેક ત્યાગ કરી, દેહ પ્રમાણે પ્રાણમય મધ્યે આત્મતાનો (વિચારપૂર્વક) ત્યાગ કરવો. ૫૭

પ્રાણાત્મતાનો ત્યાગ કરવા મનાત્મતાનો વિચાર કરવો તેનું 'પ્રાણ' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે નિરૂપણ કરે છે:—

પ્રા^૧ણો નાત્મા^{૨+૪} જડત્વેન^૩ ચેતનસ્યાત્મતા^૫ચિતા^{૬+૭} ।

મનસ્તુ^૮ ચેતનત્વેન^૯ સર્વસ્ય^{૧૦} પ્રતિભાસનાત્^{૧૧} ॥ ૫૮ ॥

અં જડપણને લઇને પ્રાણ આત્મા હોઇ શકે નહીં. (કારણ) ચેતનની જ આત્મતા હોવી ઉચિત છે. પણ 'મન' ચેતનરૂપ હોવાને લઇ સર્વને વ્યક્ત કરી પ્રકાશન કરનાર હોય છે તે હેતુએ તે (આત્મા હોવાને યોગ્ય છે.) ૫૮

'મન' સર્વ પદાર્થોનું પ્રકાશન કરનાર કેમ હોય છે તેનું 'વક્તુ' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે નિરૂપણ કરે છે:—

ચક્ષુરાદ્યક્ષસાપેક્ષ^૧ મનો^૨ વાહ્યાર્થભાસકમ્ ।

નિરપેક્ષે^૩ન મનસા^૪ સુખાદ્યન્તરભાસનમ્ ॥ ૫૯ ॥

અં—અક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિયોની અપેક્ષાવાળું 'મન' બાહ્ય વિષયોનું પ્રકાશન કરનાર છે. (અક્ષુ આદિની) અપેક્ષારહિત મન, તેવડે સુખાદિ આંતર વિષયોનું પ્રકાશન કરાય છે.) ૫૯

આ રીતે મનની આત્મતાનો નિશ્ચય કરી, પ્રાણાત્મતાનો ત્યાગ કરવા 'મનાત્મતા' ની ઉપાસના કરવી એમ 'આત્મત્વ' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે નિરૂપણ કરે છે:—

× ટિપ્પણ: ૫૮ જુએ "તસ્માદ્દા એતસ્માદ્ગમય્યાત્ । અન્યોઽન્તર આત્મા મનોમયઃ " ઇત્યાદિથી " જયવનિરસઃ પુષ્કલ પ્રતિષ્ઠા " પર્વત અર્થ—પ્રસિદ્ધ તે આ પ્રાણમયથી મિત્ર (તેની) અંદર (કવિપત) આત્મા મનોમય છે: (અયર્વાએ અને અંતિરાએ જોયેલા મંત્રોને બાહ્યજ્ઞાને વિષય કરનારી મનોવૃત્તિ જ) પુરુષ છે, તે) આધાર છે' (ટી. ૧-૨).

આત્મત્વં મનસો વુદ્ધવા ત્યક્તું પ્રાણાત્મવાસનામ્ ।

ઉપાસીત મનસ્તચ્ચ વૃત્યાસ્ત્યાવયવૈયુતમ્ ॥ ૬૦ ॥

અ-મનની આત્મતાનો નિશ્ચય કરીને પ્રાણાત્મવાસનાનો ત્યાગ કરવા મનની ઉપાસના કરવી. અને તે (મન) વૃત્તિસંસૃક અવયવોવડે સુક્ત (છે). ૬૦

હવે, તે મનની વૃત્તિરૂપ અવયવોનો નામનિર્દેશ કરી તે મધ્યે કથી વૃત્તિને વિષે પક્ષિના કયા અવયવની કલ્પના કરવી તેનું 'યજુઃ' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થ-વડે નિરૂપણ કરે છે:-

યજુરાયાશ્વતુર્વેદા આદેશસ્તદ્વતો વિધિઃ ।

તદ્દાસકે મનોવૃત્તિપચ્ચકે પક્ષિકલ્પના ॥ ૬૧ ॥

અ-યજુર્વેદ આદિ ચાર વેદ અને આદેશ એટલે તે (વેદ) વિષે પહેલો વિધિ (એમ) તે (પાંચ) ને પ્રકાશિત કરનાર પાંચ મનોવૃત્તિ પરત્વે પક્ષિના અવયવની કલ્પના કરવી. ૬૧

મન જ પ્રજ્ઞ છે એમ સમજવા કયું વિશેષ કારણ છે તેનું 'અવાઙ્' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે નિરૂપણ કરે છે:-

અવાઙ્મનસગમ્યસ્ય વ્રહ્મણોઽપ્યવબોધને ।

શક્તં ભવેન્મનસ્તચ્ચ મનો વ્રહ્મેતિ કલ્પના ॥ ૬૨ ॥

અ-વાણી અને મન તેના વિષય ન હોનાર પ્રજ્ઞનો સાક્ષાત્કાર કરવામાં મન સમર્થ છે, અને તે મન પ્રજ્ઞ છે એમ કલ્પના (કરવી). ૬૨

પ્રજ્ઞ મનોગમ્ય નથી તો મન જ પ્રજ્ઞ સાક્ષાત્કાર કરવાને શી રીતે શક્તિમાન હોય આ આશંકાનો 'ત' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે પરિહાર કરે છે:-

ત્વં વ્રહ્માણિ મનોજન્યસ્ફૂર્તિસ્તસ્માદગમ્યતા ।

મનસ્યન્તર્મુખે નિર્યેદવિદ્યા તેન શક્તિતા ॥ ૬૩ ॥

અ-પ્રજ્ઞ મધ્યે મનોજન્યસ્ફૂર્તિ નથી. તેથી (પ્રજ્ઞ) મનોગમ્ય નથી. (પરંતુ) તે મન અન્તર્મુખ હોતાં અવિદ્યા નાશ પામે છે. તેને લઈને (તેનું) પ્રજ્ઞનો સાક્ષાત્કાર કરવાનું સામર્થ્ય (સંભવે છે). ૬૩

હવે, 'તસ્માદ્વા પતસ્માન્મનોમયાદન્યોઽન્તર આત્મા વિજ્ઞાનમય પ્રસિદ્ધ તે આ મનોમયથી લિન્ન (તેની) અંતર (કલ્પિત) આત્મા વિજ્ઞાનમય (નિશ્ચયરૂપ બુદ્ધિવાળો) (છે)' ઇત્યાદિથી માંડી, "મદ્દુષ્ટં પ્રતિષ્ઠા અર્થઃ— મયથી હિરણ્યગર્ભ પુરુષ (છે, ને તે) આધાર (છે)" ઇત્યન્ત (તે ૨-૬) શ્રુતિનુ 'પ્રાણાત્મ' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે અવતરણ કરે છે:—

પ્રાણાત્મવાસનાનાશે મનસોઽપ્યાત્મતાં ત્યજેત્ ।

કર્તૃરાત્મત્વમુચિતં મનોઽન્તઃકરણં સ્વલુ ॥ ૬૪ ॥

અં (એ રીતે) પ્રાણુ જ આત્મા છે એ રીતની વાસનાનો ક્ષય (સતે) મનની આત્મતાનો પણ ત્યાગ કરવો. (કારણ) કર્તાનુ આત્મત્વ હોવું તે ઉચિત છે. મન તો ખરેખર અન્તઃકરણ છે. ૬૪

હવે 'વિજ્ઞાન' ના સ્વરૂપનું 'અહં' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે નિરૂપણ કરે છે

અહં કર્તૃત્વદો જ્ઞાનં વિશિષ્ટં યસ્ય માસકમ્ ।

તત્કર્તૃરૂપં વિજ્ઞાનમાત્મત્વેનાવગમ્યતામ્ ॥ ૬૫ ॥

અં 'હું' કર્તા છું 'એવું આ વિશિષ્ટ જ્ઞાન, જેનું ભાસક (હોય) તે કર્તૃરૂપ વિજ્ઞાનને આત્મા રૂપે જાણો ૬૫

'વિજ્ઞાન' આત્મા છે એમ 'અહંક્રિયતે' ઇત્યાદિ તથા 'તેન' એમ બે શ્લોકોવડે સુક્તિપૂર્વક નિરૂપણ કરે છે:—

અહંક્રિયત્ત્વે ઇત્યેષોઽહંકારાખ્યઃ સ વિગ્રહે ।

આનંદાગ્રમભિવ્યાપ્ય સ્થિતો જાગરણે સ્ફુટઃ ॥ ૬૬ ॥

અં (જે મુખે) 'હું' એમ કસાય છે તે આ અહંકાર (છે) તે શરીર મધ્યે નખશિખાન્ત સર્વતઃ વ્યાપી જાગરાવસ્થા વિષે વ્યક્ત થઈ રહેલો છે. ૬૬

તેન ચેતનવદ્દેહો ભાતિ સુતૌ તુ તલ્લયાત્ ।

ભવેત્કાષ્ઠસમો દેહસ્તેનાહંકાર આત્મતા ॥ ૬૭ ॥

અં તે મુખે દેહ ચેતન જેવો ભાસે છે. પણ સુષુપ્તિ વિષે તે

(અહંકાર) ના લયને લીધે દેહ કાઠ સરખો થાય છે. તેથી અહંકાર પરવે આત્મતા (છે). ૬૭

મન આત્મા નથી તે સંબંધમાં એક કારણ કહી, વિજ્ઞાનાત્મ્યની ઉપાસનાનું 'મરીય' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે વિધાન કરે છે:-

^૧મદીયં ^૨મન ^૩ઇત્યુક્તેરાત્મનઃ ^૪કરણં ^૫મનઃ ।

^{૮+૮}ઇત્યાત્માનં ^{૧૦+૧૧}વિવિચ્યાથ ^{૧૨}તમુપાસીત ^{૧૪}પશિવત્ ^{૧૩}॥ ૬૮ ॥

અં 'મદારે મન' એમ ઉક્તિ હોય છે તેથી મન આત્માનું સાધન (છે) એમ આત્માને મનથી પૃથક્ હોવાનું બાણી તે પછી તેની પશિની પ્રમાણે ઉપાસના કરવી. ૬૮

વિજ્ઞાનમય કોશનાં શ્રદ્ધાદિ પાંચ અવયવોના સ્વરૂપનું તથા તે મધ્યે પશિત મસ્તકાદિના આરોપનું 'મદાદ્યાઃ' તથા 'યુથાર્યમાપણં' ઇત્યાદિ બે શ્લોકો વડે નિરૂપણ કરે છે:-

^૧શ્રદ્ધાદ્યાઃ ^૩પञ्ચ ^૪તત્રસ્થાઃ ^૫કલ્પ્યા મૂર્દ્ધાદિરૂપતઃ ।

^૭શ્રદ્ધાસ્તિવ્યમૃતં ^૯બુદ્ધૌ ^{૧૦}યથાવસ્ત્વનુચિન્તનમ્ ॥ ૬૯ ॥

^{૧૧}યથાર્થમાપણં ^{૧૨}સત્યં ^{૧૪}યોગ ^{૧૩}एकाग्रता ધિયઃ ।

^{૧૬}મહસ્તુ ^{૧૭}યોગજં ^{૧૮}જ્ઞાનં ^{૨૦}ચિન્ત્યાઃ ^{૨૧}શ્રદ્ધાદયોઽધિલાઃ ॥ ૭૦ ॥

અં તે (વિજ્ઞાનમય) કોશ મધ્યે શ્રદ્ધાદિક પાંચ અવયવ પશિના મસ્તકાદિ રૂપે' કલ્પવાં. આસ્તિક્ય તેજ શ્રદ્ધા, ચિન્તને વિષે વસ્તુ એવી હોય તેવું જ ચિન્તન કરવું તે યોગ, યથાર્થમાપણ તે સત્ય, બુદ્ધિની એકાગ્રતા તે યોગ, અને યોગજન્યજ્ઞાન તે મહા; એમ શ્રદ્ધાદિક સર્વ બાણવાં. ૬૯-૭૦

હવે 'વિજ્ઞાનમય કોશ' ની ઉપાસનાના રૂપનું 'લૌકિકં' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે નિરૂપણ કરે છે:-

^૧લૌકિકે ^૨વૈદિકે ^૩કર્તૃવિજ્ઞાનં ^૪બ્રહ્મ ^૫વેત્તિ ^૬ચેત્ ॥

^૮ત્યજેદામરણં ^૯નો ^{૧૦}ચેદ્ ^{૧૧}બ્રહ્મલોકે ^{૧૨}સુખં ^{૧૩}વ્રજેત્ ॥ ૭૧ ॥

અં—લૌકિક અને વૈદિક (કાર્યો) મધ્યે 'કર્તૃ-વિજ્ઞાન' પ્રથમ છે

x ટિપ્પણ: ૬૮ મનો ન ભાત્યા મરીયતેન પ્રતીચ્છાનત્વાન્ કુટાલવિવદ્ એમ અનુમાન પ્રયોગ છે.

એમ (અધિકારી)-જાણે ઉપાસના કરે અને મરણ પર્થત તેનો ત્યાગ કરે નહીં તો પ્રહલોક મધ્યે અનાયાસે જાય. ૭૧

હવે, “તસ્માદ્વા પતસ્માદન્યોઽન્તર આત્માન્દમયઃ અર્થઃ પ્રસિદ્ધ તે આ વિજ્ઞાનમયથી સિદ્ધ (તેની) અંતર (કલ્પિત) આત્મા “આનંદમય” (પ્રિયાદિ આનંદના વિકારરૂપના ઘણા આનંદવાળો) (છે)” ઇત્યાદિથી માંડી, “બ્રહ્મ પુરુષ પ્રતિષ્ઠાત્મકઃ । અર્થઃ પ્રહ્લ પુરુષ, પ્રતિક્ષા (છે), ” (તૈ. ૨. ૬.) ઇત્યન્ત શ્રુતિનું ‘વિજ્ઞાન’ ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે અવતરણ કરે છે:-

વિજ્ઞાનધ્યાનતો નિર્યન્મનસ્યાત્મત્વવાસના ।

વિજ્ઞાનાત્મત્વમપ્યેયં ત્યજેચ્છોકયુતત્ત્વતઃ ॥ ૭૨ ॥

અં ‘વિજ્ઞાનમય’ કોશના ધ્યાનથી મન મધ્યે મન આત્મા છે એવી વાસના હોય છે તે નાશ પામે. (તે પછી) (ઉપાસકે) વિજ્ઞાનાત્મત્વનો પણ શોક યુક્તતાને લઇને ત્યાગ કરવો. ૭૨

‘તરતિ શોકમાત્રમવિત્ અર્થઃ-આત્મવેત્તા શોકને તરે છે’ (છાં. ૭-૨-૩) ઇતિ શ્રુતિનું અવલંબન કરી વિજ્ઞાનાત્મત્વના ત્યાગ કરવાના હેતુનું ‘શોક’ ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે નિરૂપણ કરે છે:-

શોકં તરત્યાત્મવોધાદિતિ શ્રુત્યન્તરે જગૌ ।

શોકસાગરમસોઽયં કર્તા તસ્યાત્મતા ન હિ ॥ ૭૩ ॥

અં આત્મવોધ થકી (મનુષ્ય) શોકને તરે છે એમ અન્ય શ્રુતિ મધ્યે કહેલું છે. આ કર્તા શોકસાગર મધ્યે નિમગ્ન છે (એથી) તેની આત્મતા સંભવે જ નહીં. ૭૩

નિરૂપાધિક પ્રેમના વિષયપણાને લઇને આત્મા મધ્યે આનંદાત્મપણું હોવાનું બને તેથી આનંદની આત્મતા હોવાનું ઉચિત છે એમ ‘આનંદસ્ય’ ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે સિદ્ધ કરે છે:-

આનન્દસ્યાત્મતા યુક્તા સૌઽત્રાસ્તિ પ્રીતિર્દર્શનાત્ ।

સદાભ્યાસમેવૈતિ નિત્યં પ્રેમાત્મનીશ્રિયતે ॥ ૭૪ ॥

× ટિપ્પણ: ૭૨ વિજ્ઞાનમયો નાત્મો વાક્યાર્થવાર વ્યતિરેકે આનંદમયસ્ય એમ અર્થો અનુમાન પ્રયોગ છે. વિજ્ઞાનાત્મત્વ-અર્થકારનું આત્મારૂપે હોવાપણું.

જાનન્દની આત્મતા હોય તે સચુક્તિ છે. આત્મા પરત્વે પ્રીતિ બેવામાં આવે ॥ તેથી તે આનન્દમયકોશ મધ્યે છે. 'હું' સદા હોઈ' એવો પ્રેમ આત્મા પરત્વે બેવામાં આવે છે. ૭૪

✓ બે આમ હોય તો ચૈતન્યને દુઃખનો અનુભવ કેમ થાય છે ? એમ આશંકાનો, બુદ્ધિગત શોકનો આત્મા પરત્વે આરોપ કરાય ॥ એમ 'જ્ઞાનન્દેકસ્વભાવઃ' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે પરિહાર કરે છે:—

આનન્દૈકસ્વભાવોઽપિ કર્તૃવિજ્ઞાનસંગમાત્ ॥

નિજાનન્દં તિરસ્કૃત્ય કદાચિચ્છોકમાર્જુનાત્ ॥ ૭૫ ॥

જાન (આત્મા) કેવળ આનન્દસ્વરૂપ છે તથાપિ કર્તૃવિજ્ઞાનના સાદાસ્થાનમાં સને લીધે જોવાના સ્વાભાવિક આનન્દનો તિરસ્કાર કરી કદાચવાર શોકને પામે છે. ૭૫

શોકના બુદ્ધિગતપણાને અન્વય નથા વ્યતિરેકપૂર્વક 'સમાધિ' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે સિદ્ધ કરે છે:—

સમાધિસુતિમૂર્છાસુ વિજ્ઞાનસ્ય લયે સતિ ॥

નિત્યાનન્દસ્વરૂપેઽસ્મિન્ચ્છોકોઽપ્યોઽપિ ન વીક્ષ્યતે ॥ ૭૬ ॥

જાન—સમાધિ, નિદ્રા અને મૂર્છા આ અવસ્થા મધ્યે વિજ્ઞાનનો લય સતે, આ નિત્ય આનન્દસ્વરૂપ (આત્મા) મધ્યે થોડો પણ શોક અનુભવતો નથી. ૭૬

બુદ્ધિનો લય હોય એટલે મૂર્છાદિ મધ્યે આનન્દનો સફળાવ કેમ હોય આ આશંકાનો, અજ્ઞાન છે તેજ આનન્દાકારવૃત્તિ પરત્વે કારણ છે એમ 'મૂર્છા-સુપ્તવોઃ' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે પરિહાર કરે છે:—

મૂર્છાસુપ્ત્યોર્યદજ્ઞાનં માતિ તત્કારણં ધિયઃ ॥

કારણે બુદ્ધિવૃત્તૌ ચ સ્વાનન્દઃ પ્રતિવિમ્બતિ ॥ ૭૭ ॥

જાન મૂર્છાવસ્થા અને સુષુપ્ત્યવસ્થા મધ્યે જે જ્ઞાન જાણે છે તે આનન્દાકારવૃત્તિનું કારણ છે. (મૂર્છા તથા સુષુપ્ત્યવસ્થાને વિષે) કારણ મધ્યે તથા (અગ્રદાદિ અવસ્થાને વિષે) બુદ્ધિવૃત્તિમધ્યે નિબ્બાનન્દ પ્રતિબિંબિત થાય છે. ૭૭

પ્રતિબિંબિત નિબ્બાનન્દ રાજસધીવૃત્તિ મધ્યે દુઃખ રૂપ અને સાત્વિક

મધ્યે સુખ રૂપ યાય છે અને તે ધીસુખ ત્રણ પ્રકારનું છે એમ 'દુઃખં' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે નિરૂપણ કરે છે:-

^૨દુઃખં ^૧રાજસધીવૃત્તૌ ^૩સાત્ત્વિક્યાં ^૪તત્સુખં ^૫ભવેત્ ।

^૬પ્રિયં ^૭મોદઃ ^૮પ્રમોદશ્ચ ^૯ત્યુચ્યતે ^{૧૦}ધીસુખં ^{૧૧}ત્રિધા ॥ ૭૮ ॥

અં રાજસ બુદ્ધિવૃત્તિ મધ્યે (પ્રતિબિમ્બિત નિલનન્દ) દુઃખ રૂપ યાય તે સાત્ત્વિક વૃત્તિ મધ્યે આત્મસુખ રૂપ યાય પ્રિય મોદ અને પ્રમોદ એમ બુદ્ધિવૃત્તિજન્ય સુખ ત્રણ પ્રકારનાં (કહેલા છે) ૭૮

તે ત્રણ સુખ ક્યારે ઉત્પન્ન યાય તેનું તથા જીભ બે સુખનું ' રૂપસ્ય ' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે નિરૂપણ કરે છે:-

^૧રૂપસ્ય ^૨દર્શનાદ્દ્વા ^૩ભાક્ષોગાચ ^૪સ્યુઃ ^૫પ્રિયાદયઃ ।

^૬તે ^૭ત્રયઃ ^૮કારણાનન્દ ^૯આત્માનન્દ ^{૧૦}શ્ચ ^{૧૧}પૃથ્વ ^{૧૨}તે ॥ ૭૯ ॥

અં ઇદ્રવસ્તુના દર્શનથી, લાભથી અને ભોગથી પ્રિયાદિક (આનન્દ) યાય છે. તે ત્રણ આનન્દ, કારણાનન્દ અને આત્માનન્દ એમ તે પાંચ (આનન્દ છે). ૭૯

' આનન્દમય ' જે પ્રિયાદિ અવયવો તે મધ્યે પશિના અવયવોની કદપના કરી તે આનન્દમય કોશની ઉપાસના કરવાનું પશ્ચિનઃ ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે નિરૂપણ કરે છે -

^૧પશ્ચિનો ^૨ઞ્વયવાઃ ^૩પૃથ્વ ^૪મૂર્ધાદ્યાસ્તેપુ ^૫કલ્પિતાઃ ।

^૬આનન્દમયો ^૭કોશો ^૮ઽયમુપાસ્યઃ ^૯પૂર્વકોશવત્ ॥ ૮૦ ॥

અં તે પ્રિયાદિ આનન્દો મધ્યે પશિના મસ્તકાદિ પાંચ અવયવોની કદપના કરેલી છે આ ' આનન્દમય ' કોશ પૂર્વકોશ પ્રમાણે (બ્રહ્મદેહ્યા) ઉપાસના કરવા યોગ્ય છે. ૮૦

તે કોશો શાથી ઉત્પન્ન થયેલા અને તે પરસ્પર કયા સબધે રહેલા છે. તેનું ' અન્ન ' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે નિરૂપણ કરે છે.-

x ટિપ્પણ ૭૮ " તસ્યપ્રિયમેવ જિહ્વ ચર્ય - તેનું પ્રિય જ (ઇદ્ર વસ્તુના દર્શનથી ઉત્પન્ન સુખ જ) ' સિર ' (તિ. ૨-૫) ઇત્યાદિ જુએ, ધીસુખ-બુદ્ધિવૃત્તિજન્ય સુખ.

અન્નપ્રાણમનોવિજ્ઞાનનન્દેર્જનિતા^૧ ઇમે^૨ ।

કોશાસ્તેપુ^૨ ક્રમેણ^૫ સ્યુરુત્તરોત્તરમાન્તરાઃ^૬ ॥ ૮૧ ॥

અં આ કોશો, અન્ન, પ્રાણ, મન, વિજ્ઞાન અને આનન્દમયકી ઉત્પત્તિ થયલા તે મધ્યે ક્રમપૂર્વક ઉત્તરોત્તર આન્તર હોય છે. ૮૧

વિજ્ઞાનકોશના ન્યાયે અહીં આનન્દમય કોશની ઉપાસનાનું ફલ કદપણુ એમ 'વિજ્ઞાનકોશન્યાયેન' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે નિરૂપણ કરે છે:-

વિજ્ઞાનકોશન્યાયેન^૩ ફલમુન્નયિતામિહ^૫ ।

તદુપાસ્તિફલં^૬ ચાર્થાત્તત્ત્વૌધફલં^૫ ભવેત્ ॥ ૮૨ ॥

અં અહીં (આનન્દમય કોશ પરત્વે ઉપાસનાનું) ફલ વિજ્ઞાનકોશના ન્યાયે કદપી લેણું; અને અર્થપૂર્વક આનન્દમયની ઉપાસનાનું ફલ તે તત્ત્વ-બોધનું ફલ થાય.

આનન્દમયની ઉપાસનાના ફલનું શ્રી વિદ્યારણ્ય 'આનન્દ' ઇત્યાદિ વડે સ્વતઃ નિરૂપણ કરે છે.

આનન્દં^૧ બ્રહ્મ વિજ્ઞાય^૨ ત્યજેદામરણં^૫ ન ચેત્ ॥

શરીરે પાપ્મનો^{૧૦} હિત્વા^{૧૧} સર્વાન્કામાનવાપ્નુયાત્^{૧૨} ॥ ૮૩ ॥

અં આનન્દમય (કોશ) પ્રદા છે એમ જાણી મરણપર્યંત તેનો ત્યાગ કરે નહીં તો શરીર મધ્યે સર્વાંશયો હોડી (ઉપાસક) સર્વ લોભચ્છવિષયને પ્રાપ્ત કરે. ૮૩

'બ્રહ્મ પુષ્ટં પ્રતિષ્ઠા' આ શ્રુતિમાં કહેણું 'બ્રહ્મ' તેજ આનન્દમયનો પાંચમો અવયવ છે, અને તેજ નિબનન્દ છે એમ 'આનન્દમયકોશે' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે નિરૂપણ કરે છે:-

આનન્દમયકોશે^૧સ્મિન્પન્થમાવયવઃ^૫ શ્રુતઃ ॥

બ્રહ્મશબ્દેન^૩ તદ્^{૬+૭} બ્રહ્મ સ્વાત્માનન્દ^૮ ઇતીક્ષ્યતામ્^{૯+૧૦} ॥ ૮૪ ॥

અં આ આનન્દમયકોશ મધ્યે (જે) બ્રહ્મશબ્દ વડે પાંચમા (પુરુષ) અવયવનું શ્રુતિને વિષે કથન કરેણું છે તે બ્રહ્મ સ્વાત્માનન્દ છે એમ જાણો. ૮૪

ઉપાસના વડે સર્વાંશયરૂપ ચિત્તશુદ્ધિ થયે બ્રહ્મદર્શન થાય અને બ્રહ્મબોધથી સર્વકામાપ્તિ થાય એમ 'ઉપાસનાત્' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે નિરૂપણ કરે છે:-

^૧ ^૨ ^{૩+૪}
ઉપાસનાચિત્તશુદ્ધૌ^૧ બ્રહ્મતત્ત્વમવેક્ષતે ।

^૫ ^૬ ^૭
ગુહાહિતબ્રહ્મવૌધાત્સર્વકામાસિરીરિતા ॥ ૮૫ ॥

અં ઉપાસના થકી ચિત્તશુદ્ધિ (ચતે) (ઉપાસકે) બ્રહ્મતત્ત્વનું દર્શન કરે છે; કૌશલ્યરૂપરૂપ શુદ્ધિ મધ્યે હોનાર બ્રહ્મના જ્ઞાન થકી સર્વકામનાની પ્રાપ્તિ થાય એમ કહેલું છે. ૮૫

“અસન્નેયસ મયતિ અસદ્યદ્યોતિ વેદ ચેત્ અસ્તિ યદ્યોતિ ચેત્ વેદ સત્ત-
મેનં તત્તો ધિદુઃ અર્થઃ—જો (આનન્દમય રૂપ) બ્રહ્મ અસત્ છે એમ જાણે છે
(તો) તે (પુરુષાર્થથી બદલ થઈ) અસાધુજન-દુર્જનજન થાય છે, (ને) જો બ્રહ્મ છે
એમ જાણે છે (તો) તેથી આને (એમ જાણનારને) [સત્પુરુષો] સન્માર્ગમાં
રહેલો જાણે છે.” (તે ૨-૬) એમ શ્રાવ્યાર્થના વ્યાખ્યાનનું ‘ગુહાહિત’ ઇત્યાદિ
વાક્યાર્થવડે અવતરણ કરે છે:-

^૧ ^૨ ^૩ ^૪ ^૫ ^૬ ^૭
ગુહાહિતં બ્રહ્મ યત્તત્ત્વત્ત્વં જ્ઞાનામિતિ શ્રુતમ્ ।

^૮ ^૯ ^{૧૦} ^{૧૧} ^{૧૨} ^{૧૩} ^{૧૪} ^{૧૫} ^{૧૬} ^{૧૭}
તસ્ય જ્ઞાનસ્ય દૃશ્યાસ્તે કોશાઃ સર્વે જગત્તથા ॥ ૮૬ ॥

અં ગુહાને વિષે હોનાર બ્રહ્મ તે સ્વત્વ અને જ્ઞાનરૂપ છે એમ શ્રુતિમાં
કહેલું છે. તે જ્ઞાનના તે કોશો દર્શનરૂપ છે. તેજ પ્રમાણે સર્વજગત્ (તેનું)
દર્શન છે. ૮૬

મૂઠ ખને નિદ્રાનુ પુરુષની જગત્ તથા બ્રહ્મવિષયક શુદ્ધિનું ‘જગત્’
ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે નિરૂપણ કરે છે:-

^૧ ^૨ ^૩ ^૪ ^૫ ^૬ ^૭
જગત્કોશાશ્ચ દૃશ્યત્વાત્સન્તિ બ્રહ્મ ન દૃશ્યતે ।

^૮ ^૯ ^{૧૦+૧૧+૧૨+૧૪} ^{૧૩} ^{૧૪} ^{૧૫}
અતો નાસ્તીત્યાહ મૂઠસ્તત્સત્તાં વર્તિ બુદ્ધિમાન્ ॥ ૮૭ ॥

અં જગત્ અને કૌશલ્ય દૃશ્યસ્વરૂપ હોવાથી વિષયમાન છે. બ્રહ્મ દેખાતું
નથી એથી (તે) નથી એમ મૂઠ કહે છે. (તથાપિ) બુદ્ધિમાન તેની સત્તા
હોવાનું કહે છે. ૮૭

બ્રહ્મ નથી એમ કહેનાર પ્રત્યે ‘ઘટ્ટ’ ઇત્યાદિવડે બાધાદિ કહે છે:-

^૧ ^{૨+૩} ^{૪+૫} ^{૬+૭} ^૮
બ્રહ્મ નાસ્તીતિ ચૈદ્દેદ સ્વયમેવ ભવેદસત્ ।

^{૧૦} ^{૧૧} ^{૧૨+૧૪} ^{૧૫} ^{૧૬} ^{૧૭} ^{૧૮}
કોશાત્મતા દૂષિતા ચૈન્નાન્ય આત્માસ્તિ તન્મતે ॥ ૮૮ ॥

x ટિપ્પણ: ૮૬ શ્રુતિ ‘જો વેદ નિહિતે ગુહાહિત’ તથા ‘તત્ત્વત્ત્વં જ્ઞાનમવેક્ષતે’.

અં પ્રશ્ન નથી એમ (કોઈ) જાણે તો સ્વતઃજ અસત્ (મિથ્યાશયીતાના શીંગડા સરખો) થાય. (કારણકે) કોશોની આત્મતા દૂષિત હોય એટલે તેના મતમાં બીજો આત્મા હોતો નથી. ૮૮

કોશાત્મતાના ખંડનનું 'આનન્દમયકોશેઽપિ' ઇત્યાદિવડે નિરૂપણ કરે છે:-

આનન્દમયકોશેઽપિ^૧ પ્રિયાંયા^૨ નશ્વરાશ્રયઃ^૩ ।

અજ્ઞાનં^૪ ચ જ્ઞાનનાશયં^૫ ન બ્રહ્માંગીકરોત્યસૌ^૬ ॥ ૮૯ ॥

અં આનન્દમયકોશ મધ્યે^૧ પણ પ્રિયાદિ^૨ ત્રણ (અવયવ) વિનાશશીલ (હોય છે) અને અજ્ઞાન જ્ઞાનવડે નાશ પામવાને યોગ્ય (છે) [અને] આ પ્રશ્નને અંગિકાર કરતો નથી (એથી આ અસત્-મિથ્યા-થાય) ૮૯

'પ્રશ્ન છે' એમ જાણે તો શું થાય તેનું 'અસ્તિ' ઇત્યાદિવડે નિરૂપણ કરે છે:-

અસ્તિ^૧ બ્રહ્મોત્તિ^૨ ચેદ્દેદ^૩ સ્વયમેવાત્ર^૪ સંભવેત્^૫ ।

અદૃશ્યસ્યાપિ^૬ સત્તા^૭ સ્યાત્સ્વપ્રકાશત્વસંભવાત્^૮ ॥ ૯૦ ॥

અં 'પ્રશ્ન છે' એમ જો જાણે તો (ઉપાસક) સ્વતઃજ સંભવે. (પ્રશ્નની) સ્વપ્રકાશતાના સંભવને લીધે અદૃશ્ય (પ્રશ્ન)ની પણ સત્તા સંભવે. ૯૦

ગૌણુ મિથ્યા તથા મુખ્ય આત્માનું વિવેચન કરેલું તેનો 'ગૌણાત્મા' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે ઉપસંહાર કરે છે:-

ગૌણાત્મા^૧ પુત્રભાર્યાદિર્મિથ્યાત્માન્નમયાદિકઃ^૨ ।

બ્રહ્માનન્દો^૩ મુખ્ય આત્મા^૪ કર્મેણૈતે^૫ વિવેચિતાઃ^૬ ॥ ૯૧ ॥

અં-પુત્રભાર્યાદિક તે ગૌણુ આત્મા રૂપ (છે). અન્નમયાદિક તે મિથ્યાત્મા રૂપ (છે), અને બ્રહ્માનન્દ તે મુખ્ય આત્મા રૂપ (છે). તે પ્રમાણે આ (ત્રણ આત્મા) કર્મે કરીને પૃથક્ કરી દર્શાવેલા છે. ૯૧

"તસ્યૈવ યથા શરીર આત્મા યઃ પૂર્વસ્ય અર્થઃ જો (આ વિજ્ઞાનમય છે) આ જ તે પૂર્વના શરીર વિષે રહેલો (આત્મા) છે." (તૈ૦ ૨-૧) ઇતિ શ્રુત્યન્વય, ઉત્તરાત્માનો વિવેક કરતાં પૂર્વાત્મા દેહતાને પામે એમ દેહિદેહભાવનું 'ઉત્તરાત્મવિવેક' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે નિરૂપણ કરે છે:-

ઉત્તરાત્મવિવેકેઽસ્ય^૧ પૂર્વાત્મા^૩ દેહતાં^૪ વ્રજેત્ ।

તનો^{૧+૭}ત્તરેણ^૬ પૂર્વસ્ય^૭ પૂર્ણત્વાદોહિદેહતા^{૧૦} ॥ ૧૨ ॥

અં ઉત્તરાત્માનો વિવેક કરતા અર્થાત્ તેને પૃથક્પણે બાણતા, પૂર્વ આત્મા (તેની) દેહતાને પામે તે ઉત્તર (પછીના કોશાત્મા) વડે પૂર્વ આત્મા પરિપૂર્ણ હોવાથી (તે બે મધ્યે) દેહિદેહભાવ (સંભવે છે) ૯૨

ઉપર કહેલ દેહિદેહભાવને પ્રકૃત વિષય પરત્વે, 'સત્યેવ' ઇત્યાદિવડે ચોળે છે -

સત્યેવં^૧ નિશ્ચિલં^૨ પૂર્વે^૩ શરીરં^૪ હાન્તિમાત્મનઃ^૫ ।

બ્રહ્માનન્દસ્તુ^૬ શારીરઃ^૭ પૂર્વસ્યાત્મેતિ^૮ નિર્ણયઃ^૯ ॥ ૧૩ ॥

અં એમ સતે (અર્થાત્ પૂર્વપૂર્વ કોશના શરીર પરત્વે ઉત્તરોત્તર કોશ આત્મારૂપે હોવાનું સિદ્ધ સતે) ઉપદના (શુદ્ધ) આનન્દાત્માની પૂર્વના સર્વ શરીરરૂપ છે, અને બ્રહ્માનન્દ પૂર્વ સર્વનો શારીર આત્મારૂપ છે, એમ નિર્ણય થયે ૯૩

હવે, તે આનન્દાત્મે તરવના જ્ઞાનના સાધનનું “અઘાતોઽનુગ્રહા ।
ઉત્તરવિદ્વાનમુ લોક પ્રેત્ય કથન ગચ્છતિ ૩ । આહો વિદ્વાનમુ લોક પ્રેત્ય કથિ
સ્તમ”નુક્તા ૩ ઉ ॥ અર્થ હવે (શિષ્યના આ પ્રશ્નો છે -) શુ કોઈ અવિદ્વાન પણ
(અહિથી) મરણ પામીને આ (બ્રહ્મરૂપ) લોકને પામે છે (વા નથી પામતો)
[અથવા] શુ કોઈ વિદ્વાન પણ (અહિથી) મરણ પામીને આ (બ્રહ્મરૂપ)
લોકને પામે ॥ (વા નથી પામતો) ’ તૈં ૨-૬ ઇત્યુકત શુત્યન્વય ‘અવળ’
ઇત્યાદિ વડે નિરૂપણ કરે છે -

શ્રવણં^૧ મનનં^૨ ચૌર્થે^૩ તત્ત્વજ્ઞાનસ્ય^૪ સાધને ।

ઉક્તનિર્ણયપર્યન્તં^૫ વિજ્ઞાનં^૬ શ્રવણાદ્વેત્^૭ ॥ ૧૪ ॥

અં ‘શ્રવણુ’ અને ‘મનન’ (એમ) ઉભય તત્ત્વજ્ઞાનના સાધન (છે)
અવશ્યથી ઉપ્પત્તિ નિર્ણયપર્યંત વિજ્ઞાન યાય છે ૯૪

શુદ્ધિદોષ વડે ઉત્પન્ન એવા વધુ સંદેહની ‘મનન’ વડે નિવૃત્તિ થાય
છે એમ ‘અય’ ઇત્યાદિવડે નિરૂપણ કરે ॥ -

અથ^૧ સ્વશુદ્ધિદોષેણ^૨ ચતઃ^૩ સંદેહસંભવઃ ।

અતોઽસૌ^૪ મનનં^૫ કુર્યાત્સંદેહાઃ^૬ સ્યુચ્ચયોઽસ્ય^૭ હિ ॥ ૧૫ ॥

અં ૫૭ જે અર્થે પોતાના બુદ્ધિદોષને લઈ સંદેહ સંભવે છે તે અર્થે આ અધિકારીએ મનન કરવું. આને ત્રણ પ્રકારના સંદેહ થાય છે તે પ્રસિદ્ધ છે. ૯૫ તે ત્રણ સંદેહ કયા તેના સ્વરૂપનું 'બ્રહ્મસ્તિ' ઇત્યાદિ વડે નિરૂપણ કરે છે:-

^{૧ ૨ ૪ ૩+૫+૬ ૭ ૮ ૯ ૧૧ ૧૦}
 બ્રહ્માસ્તિ નો વેત્યેકઃ સ્યાદજ્ઞાની મુચ્યતે ન વા ।

^{૧૨ ૧૩ ૧૪ ૧૪+૧૬+૧૭ ૧૮+૧૯}
 તત્ત્વવિન્મુચ્યતે નો વેત્યપરો સંશયાલુભૌ ॥ ૧૬ ॥

અં 'પ્રશ્ન છે કે નહીં' એમ એક સંદેહ (છે); 'અજ્ઞાની મુક્ત થાય છે કે નહીં,' 'તત્ત્વવેત્તા મુક્ત થાય છે કે નહીં,' એમ બીજા બે સંશય (થાય) છે. ૯૬ હવે અઢાવીશ શ્લોક વિષે પ્રશ્નનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ કરી, પહેલા નાસ્તિક પક્ષ મૂઢપુરૂષ ગૃહણ કરે એમ 'યદસ્તિ' ઇત્યાદિ વડે નિરૂપણ કરે છે:-

^{૧ ૨ ૩ ૪ ૫}
 યદસ્તિ નામરૂપાભ્યાં વ્યાપ્તં તદ્વિદ્યાદિકમ્ ।

^{૬ ૭ ૮+૯+૧૦+૧૨ ૧૩}
 બ્રહ્મ નિર્નામરૂપત્વાન્નાસ્તીત્યાહ વિમૂઢધીઃ ॥ ૧૭ ॥

અં જે નામ અને રૂપ વડે વ્યાપ્ત છે તે આકાશાદિક છે. નામ અને રૂપથી રહિત હોવાથી પ્રશ્ન હોતું નથી એમ મૂઢબુદ્ધિપુરૂષ કહે છે. ૯૭

વિવેકી પુરૂષ અસ્તિપક્ષને ગૃહણ કરે છે એમ 'વિવેકી' ઇત્યાદિ વડે નિરૂપણ કરે છે:-

^{૧ ૨ ૩ ૪ ૫}
 વિવેકીઃ બ્રહ્મણઃ સત્તાં સૃષ્ટિકામાદિहेतुभिः ।

^{૧ ૨ ૩ ૪ ૫}
 સાધયન્ बहुधा मूढं बोधयेन्मोहनुत्तये ॥ ૧૮ ॥

અં વિવેકી પુરૂષે સૃષ્ટિવિષયક કામના ઇત્યાદિ હેતુ-ઉપપત્તિ-વડે પ્રશ્નની સત્તા બહુ પ્રકારે સિદ્ધ કરી, મોહના નિવારણાર્થે મૂઢને બોધ કરવો. ૯૮

"સોઝકામયત્ बहुस्यां प्रजायेये अर्थः-તેણે કામના કરી હું અનેકરૂપે થાઉં, અધિક સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરું," ઇતિ શ્રુતિનું વિવરણ કરી, કામપૂર્વકસાધના પ્રદાસિદ્ધિનું 'અકામયત' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે નિરૂપણ કરે છે:-

^{૧ ૨ ૩ ૪ ૫}
 अकामयत् सृष्ट्यादौ परमात्मा स्वमायया ।

^{૬ ૭ ૮ ૯ ૧૦ ૧૧ ૧૨ ૧૩}
 बहुस्यामहमेवातः प्रजायेयेति कामना ॥ ૧૯ ॥

પ્રતિપક્ષ: ૯૮ અસ્તિપક્ષ-પ્રશ્ન છે એમ માનનાર પદ.

અં પરમાત્માએ સૃષ્ટિના આરંભમાં પોતાની માયાના ચોગે કામના કરી. 'હું જ બહુરૂપે થાઉં,' 'તે અર્થે' અધિક સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરે' એ રીતની (તેની) કામના હોય છે.) ૯૯

સૃષ્ટિ પરત્વે, બ્રહ્મના ઉપાદાનત્વ તથા નિમિત્તત્વનું 'સ્વસ્થૈષ' ઇત્યાદિ-વડે નિરૂપણ કરે છે:—

^{૨+૩} સ્વસ્થૈવ વહુધા ^૪ ચૌક્તેરુપાદાનં ^૫ મૃદાદિવત્ ।

તથા ^૬ કામયિતૃત્વેન ^૭ નિમિત્તત્વં ^૮ કુલાલવત્ ॥ ૧૦૦ ॥

અં અને તે (બ્રહ્મ), 'સ્વતઃ' જ બહુ પ્રકારનો થાય છે' એમ ઉક્તિને લીધે, મૃત્તિકા આદિ પ્રમાણે (સૃષ્ટિનું) ઉપાદાન કારણ છે). તેજ પ્રમાણે કામના કરવાપણને લઈ કુલાલ પ્રમાણે (તેનું) નિમિત્તત્વ છે). ૧૦૦

બ્રહ્મ નિર્વિશેષ છે તથાપિ 'માયા'ને લઈ ઉપાદાનત્વ અને નિમિત્તત્વ ધર્મ' તે (બ્રહ્મ)ને વિષે ઘટાવેલા છે એમ 'નિર્ધર્મકે' ઇત્યાદિવડે નિરૂપણ કરે છે:—

^{૨+૩} નિર્ધર્મકેષ્ટ્યાત્મતત્વે ^૪ નિમિત્તત્વં ^૫ સ્વમાયયા ।

^૬ ઉપાદાનત્વસહિતં ^૭ માયા ^૮ દુર્ઘટકારિણી ॥ ૧૦૧ ॥

અં સર્વધર્મરહિત આત્મતત્વને વિષે પોતાના માયાશ્રુણે ઉપાદાનત્વ સહવર્તમાન નિમિત્તત્વ (સંભવે છે) [કારણ] માયા દુર્ઘટ વાત કરનારી છે). ૧૦૧

માયાનું દુર્ઘટકારિત્વ અસિદ્ધ નથી એમ 'અસમાન્ય' ઇત્યાદિવડે નિરૂપણ કરે છે:—

^૨ અસંભાવ્યં ^૩ ન ^૪ માયાયામુપાલભ્મં ^૫ ન ^૬ સાઽર્જ્જતિ ।

^૭ તત્તો ^૮ વેદો ^૯ યથા ^{૧૦} વ્રૂતે ^{૧૧} સૃષ્ટિરેપા ^{૧૨} તથેજ્યતામ્ ^{૧૩} ॥ ૧૦૨ ॥

અં માયાને વિષે (તે) અસંભાવ્ય નથી. તે (માયા) નિંદાને પાત્ર નથી તેથી વેદ જે પ્રમાણે કહે છે તે પ્રમાણે આ સૃષ્ટિ ઇષ્ટ હો. ૧૦૨

હવે, 'સ તપોડતપ્યત' ઇત્યાદિથી માંડી, 'યદિદં ક્વિચં' ઇત્યન્ત શ્રુતિનું વ્યાખ્યાન કરવા 'તસ્મૃષ્ટા તદેષાતુમાવિશત્' ઇત્યુક્ત શ્રુતિનું (તૈં ૨-૬) 'સૃજ્યમ્' ઇત્યાદિવડે વિવરણ કરે છે:—

× ટિપ્પણ: ૧૦૦ આ શ્લોકવડે વેશેષિકાદિ મતનું અવેદિકપણું સૂચવે છે.

કામિત્વમાલોચકત્વં સપૃત્વં ચ પ્રવેષ્ટતા ।

મોગ્યાકારશ્ચ પૃથૈર્તે બ્રહ્મસદ્ભાવહેતવઃ ॥ ૧૦૭ ॥

અં કામિત્વ-કામના કરવાપણુ, આલોચન-ધક્ષણ કરવાપણુ, સન્નિધિ-પણુ, અને પ્રવેશકરવાપણુ અને લોગ્યાકાર, આ પાંચ પ્રકારના અસ્તિત્વના હેતુરૂપ છે ૧૦૭

હવે કામિત્વાદિક ધર્મનું 'સદ્રૂપ' તથા 'પ્રવેષ્ટતાત્' ઇત્યાદિ વડે નિરૂપણ કરે છે —

સદ્રૂપઃ પરમાત્મા સ્યાત્કામિત્વાત્સ્વર્ગકામિવત્ ।

આલોચનાન્મન્ત્રિવત્સન્ત્રપૃત્વાચ્ચ કુલાલવત્ ॥ ૧૦૮ ॥

પ્રવેષ્ટતાત્સર્પવત્સન્ મોગ્યત્વાચ્ચોદનાદિવત્ ।

નાનુમાનૈરેવ કિંતુ વિદ્વત્પ્રત્યક્ષતોઽપિ સન્ ॥ ૧૦૯ ॥

અં પરમાત્મા સદ્રૂપ છે, કારણ તે કામનાવાનું છે સ્વર્ગની કામના કરનારા પ્રમાણે તે વિચાર કરે છે એટલે મન્ત્રિ પ્રમાણે સતો તથા જગત્ને ઉત્પન્ન કરનાર હોવાથી કુલારની પેઠે વિદ્યમાન છે ૧૦૮

પ્રવેશ કરનાર હોવાથી તે સર્પ પ્રમાણે વિદ્યમાન છે અને તે લોગ્યરૂપ હોવાથી ભાત આદિ પ્રમાણે વિદ્યમાન છે આ પ્રમાણે તે કેવળ અનુમાનો વડે સિદ્ધ થાય છે એમ નહીં કિન્તુ, વિદ્વાનના અનુભવથી પણ તે (બ્રહ્મ) વિદ્યમાન છે એમ સિદ્ધ થાય છે ૧૦૯

તત્સત્યમિત્યાચક્ષતે (તેં ૨-૬) આ શ્રુતિ અનુસાર, બ્રહ્મ જ જગત્ સ્વરૂપે જ્ઞાન્તિને લઇને ભાસે છે તેથી સર્વ બ્રહ્મ છે એમ વિદ્વાદાયતુ 'યત્' ઇત્યાદિ વડે નિરૂપણ કરે છે —

યત્સત્યં બ્રહ્મ પૂર્વોક્તં તદેવ જગદાત્મના ।

માતિ આન્ત્યા તતઃ સર્વં બ્રહ્મેત્યાચક્ષતે વૃથાઃ ॥ ૧૧૦ ॥

અં જે પૂર્વોક્તા 'સત્ય' રૂપ બ્રહ્મ તેજ જ્ઞાન્તિને લઇને જગત્સ્વરૂપે ભાસે છે તેથી, વિદ્વાન 'સર્વ બ્રહ્મ' છે એમ કહે છે ૧૧૦

જ્ઞાન્તિને લઇને જગત્ પ્રકારે વિશેષ કલ્પિત છે એમ 'સર્વ' ઇત્યાદિવડે સદૃશતા નિરૂપણ કરે છે —

સર્પધારાદિકા^૩ ભ્રાન્ત્યા^૧ કલ્પિતા^૨ તત્ત્વદર્શને^૪ ।

૧+૩ ૪ ૮ ૧૧+૧૨ ૯ ૧૦
રજ્જુરવે^{૧+૩} યથા^૪ તદ્વદ્^૮ વ્રહ્મૈવ^{૧૧+૧૨} સર્વલં^૯ જગત્^{૧૦} ॥ ૧૧૧ ॥

અં બ્રાંતિને લઇને કલ્પેલા સર્પ તથા (પાણીની) ધારા આદિ, તત્ત્વકષ્ટિ થતાં જે પ્રમાણે રજ્જુ જ છે તે પ્રમાણે સકલ જગત્ બ્રહ્મ જ છે. ૧૧૧

નામરૂપ યુક્ત હોવાથી ‘જગત્’ સત્ય છે અને નામરૂપનેા અભાવ હોવાથી ‘બ્રહ્મ’ તેમ નથી એમ પૂર્વપક્ષનેા મત સમીચીન નથી કેમકે, જગતને વિષે બ્રહ્મનું ‘સત્ત્વ’ અનુવૃત્ત હોય છે એમ ‘નામરૂપયુત્તરવેન’ ઇત્યાદિ વડે નિરૂપણ કરે છે:—

નામરૂપયુત્તરવેન^૨ જગત્સદ્વ્રહ્મ^{૧ ૩} નેતિ^૪ યત્^{૫+૬} ।

૮+૧૦ ૧૨ ૧૧ ૧૩
પૂર્વપક્ષિમતં^{૮+૧૦} તન્ન^{૧૨} વ્રહ્મસત્ત્વં^{૧૧} તદીક્ષ્યતામ્^{૧૩} ॥ ૧૧૨ ॥

અં જગત્ નામરૂપવડે યુક્ત હોવાને લઇને ‘સત્ય’ છે પણ બ્રહ્મ (તેમ) વિદ્યમાન નથી એમ પૂર્વપક્ષિમત તે (ચોખ્ખ) નથી. તે બ્રહ્મનું જ ‘સત્ત્વ’ ॥ એમ બોલેા. ૧૧૨

વ્યોમાદિ જગતને વિષે બ્રહ્મસત્ત્વ અનુવૃત્ત છે એમ ‘રજ્જુવૈર્ધ્ય’ ઇત્યાદિ વડે સહક્રાંત નિરૂપણ કરે છે:—

રજ્જુદૈર્ધ્ય^૧ યથા^૨ સર્પધારાદિજ્વનુગચ્છતિ^૪ ।

૧ ૫
વ્રહ્મસત્ત્વં^૧ તથા^૫ વ્યોમવાય્વાદિજ્વનુગચ્છતિ^૪ ॥ ૧૧૩ ॥

અં જે પ્રમાણે સર્પ, પાણીની ધારા ઇત્યાદિ (અમ) મધ્યે રજ્જુનું દૈર્ઘ્યપણું અનુવૃત્ત હોય છે તે પ્રમાણે બ્રહ્મનું સત્ત્વ આકાશ તથા વાયુ ઇત્યાદિક મધ્યે અનુવૃત્ત હોય છે. ૧૧૩

હવે, બ્રહ્મની ઉપાદાનકારણતા પ્રમાણભૂત હોવાનું સિદ્ધ કરવા, “અસદ્વા દદમપ્રત્યાસીતતો વૈ સદજાવત તદાત્માનં સ્વયં કુરુત” અર્થ:—આ (જગત) ‘અસત્’ (નામરૂપથી વિપરીત સ્વરૂપવાળું બ્રહ્મ) હતું, તે (બ્રહ્મ)થી પ્રસિદ્ધ ‘સત્’ (નામરૂપાત્મક જગત) ઊત્પન્ન થયું, તે (બ્રહ્મ) પોતે પોતાને રચતું હતું” (તેં ૨-૭) ઇતિ શ્રુતિનું ‘અસદેવેદમગ્રે’ ઇત્યાદિ વડે વ્યાખ્યાન કરે છે:—

× ટિપ્પણ: ૧૧૨ જુઓ શ્લોક ૯૭;

× ટિપ્પણ: ૧૧૩ દૈર્ઘ્યપણું—લંબાઇ; સત્ત્વ—સત્તા.

^{૫+૬} ^૧ ^૪ ^૭ ^૨ ^૩
અસદવેદમયેઽમૂઢામરૂપાત્મકં જગત્ ।

^૯ ^૮ ^{૧૦} ^{૧૧} ^{૧૩+૧૪} ^{૧૨}
પથાન્તુ બ્રહ્મણા સૃષ્ટં સદમૂઢવ્રહ્મસત્ત્વતઃ ॥ ૧૧૪ ॥

અં આ નામરૂપાત્મક જગત્ આગળ (સૃષ્ટિની પૂર્વે) 'અસત્ય' જ હતું.
પથ પછી પ્રજ્ઞવડે ઉત્પન્ન કરેલ (તે), પ્રજ્ઞની સત્તાને લીધે 'સત્ય'રૂપ થયું. ૧૧૪
પ્રજ્ઞ જગદાકારે પરિણમે તો તેના (પ્રજ્ઞના) અવિકારીપણાને બાધ આવે
આ આશંકા 'તદ્બ્રહ્માત્માન' ઇત્યાદિવડે પરિકાર કરે છે:—

^૧ ^૩ ^{૫+૬} ^૪ ^૨
તદ્બ્રહ્માત્માનમેવેમં સચ્ચિદાનન્દલક્ષણમ્ ।

^{૧૧} ^{૧૦} ^{૭+૮} ^૯
અકાર્પીજગદાકારં સ્વયમેવ સ્વમાયયા ॥ ૧૧૫ ॥

અં તે સચ્ચિદાનન્દ લક્ષણ પ્રજ્ઞે આ આત્માને-પોતાને જ પોતે જ
પોતાની માયાવડે જગદાકાર કર્યું. ૧૧૫

પ્રજ્ઞ જગદાકાર થયું તે, પ્રત્યેક વસ્તુ વિશે અવભાસતા પ્રજ્ઞના
'અસ્તિ', 'ભાતિ' અને 'પ્રિય' એમ ત્રણ ધર્મોથી સિદ્ધ છે એમ
'અસ્તિ' ઇત્યાદિ વડે નિરૂપણ કરે છે:—

^૧ ^૨ ^૩ ^{૪+૫} ^૬ ^૭
અસ્તિ ભાતિ પ્રિયં ચૈતિ પ્રતિવસ્ત્વંભાસતે ।

^૮ ^૯ ^{૧૧} ^{૧૦} ^{૧૩} ^{૧૨}
ત ણ્તે સચ્ચિદાનન્દા બ્રહ્મણા ભાન્તિ વસ્તુપુ ॥ ૧૧૬ ॥

અં 'છે', 'ભાસે છે', અને 'પ્રિય'રૂપ એમ (ત્રણ ધર્મ) પ્રત્યેક વસ્તુ
મધ્યે અવભાસે છે. તે આ પ્રજ્ઞ મધ્યેના સત્-ચિત્-આનન્દ (ધર્મો) વસ્તુ
મધ્યે ભાસે છે. ૧૧૬

શ્લોક ૧૦૬ મા નિર્દેશ કરેલ 'સત્' તથા 'ત્વત્'ના અભાવનું 'નામરૂપે'
ઇત્યાદિ વડે દિગ્દર્શન કરે છે:—

^૧ ^૨ ^૩ ^૪
નામરૂપે ઘટાદીનાં પ્રાગભાવયુતે તતઃ ।

^૬ ^૮ ^{૯+૧૦} ^{૧૧}
અભાવત્વં ચ ભાવત્વં પર્યાયેણૈક્ષ્યતે તયોઃ ॥ ૧૧૭ ॥

અં (જે કારણે) ઘટાદિ પદાર્થનાં નામ અને રૂપ પ્રાગભાવવડે યુક્ત હોય છે તે
કારણે તેમનું અભાવપણું તથા ભાવપણું કમપૂર્વક અનુભવાય છે. ૧૧૭

ભાવત્વ અને અભાવત્વ નામરૂપના ધર્મ, નોથી એમ 'જાગમાપાયિ'
ઇત્યાદિ વડે નિરૂપણ કરે છે:—

‘રસ દેવાય લક્ષ્યાગન્દી ભવતિ’ અર્થ.-આ (પુરૂષ) પ્રસિદ્ધ રસને જ પામીને આનંદી થાય છે (તેં ૨-૭) આ શ્રુતિનું ‘મૂઢસ્ય’ ઇત્યાદિ વડે નિરૂપણ કરે છે.—

^૧મૂઢસ્ય ^૨મધુરાદિઃ ^૪સ્યાદ્રસો ^૩બ્રહ્મ ^૫વિવેકિનઃ ।

^૭મધુરાદિભુગાનન્દી ^{૧૦+૧૧}બ્રહ્મવિચ્છ ^૬તથા ^{૧૨}સુખી ॥ ૧૨૨ ॥

અં મૂઢને મધુરાદિ રસ હોય અને વિવેકીને બ્રહ્મ (રસ હોય) મધુરા દિકના લોગ લોગવનારને (જે પ્રમાણે) આનન્દ થાય તે પ્રમાણે બ્રહ્મવેત્તા પણ સુખી (થાય છે) ૧૨૨

કો દેવાગ્યાસ્ક પ્રાણ્યાત્ અર્થઃ જો [હૃદયરૂપ] આકાશમા આ (બ્રહ્મરૂપ) આનંદ ન હોય (તો) કોણ અપાનરૂપ ચેષ્ટા (પ્રત્યાસક્રિયા) કરે અને કોણ પ્રાણનરૂપ ચેષ્ટા (પ્રત્યાસક્રિયા કરે ?) (તેં ૨-૭) આ શ્રુતિનું ‘વદ્યાનન્દો’ ઇત્યાદિ વડે વ્યાખ્યાન કરે છે —

^૨બ્રહ્માનન્દો ^૩ન ^૪ચેદત્ર ^૫દેહં ^૬કો નામ ^૭ચેષ્ટયેત્ ।

^{૧૦}પ્રાણાક્ષાણાં ^{૧૨}ચેષ્ટકત્વં ^{૧૩}ન ^૬તત્ર ^{૧૧}કરણત્વતઃ ॥ ૧૨૩ ॥

અં કાર્યકરણસંઘાત રૂપ દેહને વિષે બ્રહ્માનન્દ ન હોય તો ત્હેને ખરેખર કોણ ચેષ્ટાયુક્ત કરે ? ત્યા, પ્રાણ તથા ઇન્દ્રિયાદિકનું સાધનપણું હોય જ એટલે ચેષ્ટકત્વ સહવે નહીં ૧૨૩

“વપ દેવાગન્દયતિ” અર્થ-પ્રસિદ્ધ આ(પરમાત્મા જ લોકને પુરવાનુસાર) આનંદ કરાવે છે’ (તેં ૨-૭) આ શ્રુતિનું ‘ન’ ઇત્યાદિવડે વ્યાખ્યાન કરે છે —

^૩ન ^૧કેવલં ^૨ચેષ્ટકત્વં ^૪વિષયાનન્દહેતુતા ।

^૬અપ્યલ્પવિષયાન્ ^૭લઘ્વા ^{૧૦}સ્વાનન્દે ^{૧૧}મંજ્ઞતિ ક્ષણમ્ ॥ ૧૨૪ ॥

અં તે (બ્રહ્માનન્દ)નું કેવળ ચેષ્ટકપણું હોય એમ નહીં (કિન્તુ) વિષયાનન્દનું હેતુપણું (પણ હોય છે) [કેમકે પ્રત્યેક પ્રાણ] અલ્પ વિષયોને (પણ) પામીને સ્વાનન્દમધ્યે ટાણબર મગ્ન થાય છે ૧૨૪

શ્લોક ૬૬ મા કહેલા ત્રણ સંદેહો મધ્યે ‘બ્રહ્મ છે કે નહીં’ એમ પ્રથમ સંદેહ નિવૃત્ત કરી, ત્રાની તથા અત્રાનીના મુક્તિ-વિષયક વિચારનું ‘વિષયાનન્દ પયંતે’ ઇત્યાદિ વડે નિરૂપણ કરે છે—

‘રસ દેવાય લઘ્વાનન્દી ભવતિ’ અર્થ:-આ (પુરૂષ) પ્રસિદ્ધ રસને જ પામીને આનંદી થાય છે (તેં ૨-૭) આ શ્રુતિનું ‘મૂઢસ્ય’ ઇત્યાદિ વડે નિરૂપણ કરે છે:-

^૧મૂઢસ્ય ^૨મધુરાદિઃ ^૪સ્યાદ્રસો ^૩બ્રહ્મ ^૫વિવેકિનઃ ।

^૭મધુરાદિભુગાનન્દી ^{૧૦+૧૧}બ્રહ્મવિચ્છ ^૮તથા ^{૧૨}સુખી ॥ ૧૨૨ ॥

અં મૂઢને મધુરાદિ રસ હોય અને વિવેકીને બ્રહ્મ (રસ હોય). મધુરા-
નિકના લોગ લોગવનારને (જે પ્રભાણે) આનંદ થાય તે પ્રભાણે બ્રહ્મવેતા
પણ સુખી (થાય છે.) ૧૨૨

કો દેવાન્યાર્તકઃ પ્રાણ્યાત્ અર્થઃ જો [હૃદયરૂપ] આકાશમાં આ (બ્રહ્મરૂપ)
આનંદ ન હોય (તો) કોણ અપાનરૂપ ચેષ્ટા (પ્રત્યાસક્રિયા) કરે અને કોણ
પ્રાણનરૂપ ચેષ્ટા (પ્રત્યાસક્રિયા કરે ?) (તેં ૨-૭) આ શ્રુતિનું ‘વજ્રાનન્દો’ ઇત્યાદિ
વડે વ્યાખ્યાન કરે છે:-

^૨બ્રહ્માનન્દો ^૩ન ^૪ચેદગ્ર ^૫દેહ ^૬કો નામ ^૭ચેષ્ટયેત્ ।

^{૧૦}પ્રાણાક્ષાણાં ^{૧૨}ચેષ્ટકત્વં ^{૧૩}ન ^૮તત્ર ^{૧૧}કરણત્વતઃ ॥ ૧૨૩ ॥

અં કાર્યકરણસંઘાત રૂપ દેહને વિષે બ્રહ્માનન્દ ન હોય તો તેને ખરેખર
કોણ ચેષ્ટાસુક્ત કરે ? ત્યાં, પ્રાણ તથા ઇન્દ્રિયાદિકનું સાધનપણું હોય છે એટલે
ચેષ્ટકત્વ સંભવે નહીં. ૧૨૩

‘‘વપ દેવાનન્દયતિ અર્થઃ-પ્રસિદ્ધ આ(પરમાત્મા જ લોકને પુણ્યાનુસાર)
આનંદ કરાવે છે’’ (તેં ૨-૭) આ શ્રુતિનું ‘ન’ ઇત્યાદિવડે વ્યાખ્યાન કરે છે:-

^૭ન ^૧કેવલં ^૨ચેષ્ટકત્વં ^૪વિપયાનન્દહેતુતા ।

^૬અપ્યલ્પવિપયાન ^૭લઘ્વા ^{૧૦}સ્વાનન્દે ^૮મંજતિ ^૯ક્ષણમ્ ॥ ૧૨૪ ॥

અં તે (બ્રહ્માનન્દ)નું કેવળ ચેષ્ટકપણું હોય એમ નહીં (કિન્તુ) વિપયાનન્દનું
હેતુપણું (પણ હોય છે). [કેમકે પ્રત્યેક પ્રાણ] અલ્પ વિપયોને (પણ) પામીને
સ્વાનન્દમધ્યે’ સ્થુભર મન થાય છે. ૧૨૪

શ્લોક ૯૬ માં કહેલા ત્રણ સંદેહો મધ્યે ‘બ્રહ્મ છે કે નહીં’ એમ પ્રથમ
સંદેહ નિવૃત્ત કરી, જ્ઞાની તથા અજ્ઞાનીના મુદ્ધિ-વિષયક વિચારનું ‘વિપયાનન્દ
પર્યન્તેઃ’ ઇત્યાદિ વડે નિરૂપણ કરે છે:-

* ટિપ્પણ: ૧૨૩ ચેષ્ટકત્વ-જિજ્ઞાસાપણું.

વિપયાનન્દપર્યન્તૈઃ કામસ્ટપ્ત્યાદિહેતુભિઃ ।

વ્રહ્મસત્ત્વે સ્થિતે મુક્તિશ્ચિન્ત્યતે વિદ્વદ્ગ્રજોઃ ॥ ૧૨૫ ॥

અં વિપયાનન્દપર્યન્તના કામના, સ્ટપ્તિ ઇત્યાદિ હેતુઓવડે પ્રહ્મનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ થતાં (અતઃ પરં) વિદ્વાન્ અને અવિદ્વાન્ના મુક્તિવિષયનો વિચાર કરાય છે. ૧૨૫

વિદ્વાન્ મુક્ત થાય છે તો અન પશુ મુક્ત થાય છે અને અન બદ્ધ થાય ॥ તો વિદ્વાન્ પશુ બદ્ધ થાય છે એમ શંકાનો 'વિદ્વાન્' ઇત્યાદિવડે અનુવાદ કરે છે:—

વિદ્વાન્વ્રહ્મેતિ મુક્તશ્ચત્ મુચ્યેતાજ્ઞોઽપ્યર્મિજવત્ ।

વ્રહ્મરૂપોઽપિ વદ્ધશ્ચેદ્ગ્જોઽભિજ્ઞોઽપિ વદ્યતે ॥ ૧૨૬ ॥

અં વિદ્વાન્ પ્રહ્મરૂપ છે તેથી તે મુક્ત થાય છે એમ કહે તો અન પશુ અભિજ્ઞની પેરે મુક્ત થાય; અન પ્રહ્મરૂપ છતાં બદ્ધ હોય તો વિદ્વાન્ પશુ બદ્ધ હોય. ૧૨૬

પૂર્વોક્ત સંદેહનું 'મૈવ' ઇત્યાદિ વડે સમાધાન કરે છે:—

મૈવ વ્રહ્માત્મેક્યબોધ ઈર્વૈકો મોક્ષકારણમ્ ।

એક્યદર્શી મુચ્યતેઽતો ભેદદર્શી ન મુચ્યતે ॥ ૧૨૭ ॥

અં એમ મ હો. (કેમકે) કેવળ પ્રહ્માત્મેક્યબોધ મોક્ષનું કારણ છે. એથી એક્યદર્શી મુક્ત થાય અને ભેદદર્શી મુક્ત થાય નહીં. ૧૨૭

આ જ વિષય સંબંધમાં 'કર્ણાકારે' ઇત્યાદિ વડે હાંતકથન કરે છે:—

કર્ણાકારે સમેઽપ્યસ્મિન્શ્ચોરદર્શી વિભેતિ હિ ।

સ્થાણુદર્શી નિર્મયોઽતસ્તત્ત્વબોધઃ પ્રયોજકઃ ॥ ૧૨૮ ॥

અં (સ્થાણુ અને ચોરનો) બિંધ્વં આકાર સમાન છે તથાપિ, આને વિરે ચોર સમજનાર પહીવે છે. સ્થાણુ સમજનાર નિર્ભય હોય છે એથી, તત્ત્વબોધ (નિર્ભયપણાનું) કારણ છે. ૧૨૮

આ વિષયને દેવતાઓના હાંતપૂર્વક 'જ્ઞાતે' ઇત્યાદિ વડે સ્પષ્ટીભૂત કરે છે:—

x ટિપ્પણ: ૧૨૭ પ્રહ્માત્મેક્યબોધ-બદ્ધ તથા આત્મા એક હોવાનું ગાન.

^{૨+૪} જ્ઞાતે^૧પિ ^{૪+૫}કર્મકાણ્ડાર્થે^૧ વેદાન્તાર્થમજાનતઃ ।

^{૧૦+૧૨} જન્માદિભીર્મવત્યેવ^૭ વાચ્વાદીનાં^૬ યથા^૮ તથા^૯ ॥ ૧૨૯ ॥

અં કર્મકાણ્ડનો અર્થ બ્રહ્મ હોય તથાપિ વેદાન્તનો અર્થ સાક્ષાત્ ન બ્રહ્મનારને જે પ્રમાણે વાયુ આદિ (દેવો)ને (તે પ્રમાણે) જન્મ (મરણ) આદિની ક્ષીતિ નિશ્ચે થાય છે ૧૨૯

આત્માના અજ્ઞાનને ક્ષીણ દેવતાઓને પણ લય થાય છે એમ 'વાયુ' ઇત્યાદિ વડે પુનઃ નિરૂપણ કરે છે:—

^૧વાયુઃ^૨ સૂર્યો^૩ વહ્નિરિન્દ્રો^૪ મૃત્યુશ્ચાતીતજન્મનિ ।

^{૧૦}ધર્મજ્ઞા^{૧૧} અપ્યતત્ત્વજ્ઞા^{૧૩} ઇદાની^{૧૧} વિમ્બયતીશ્વરાત્ ॥ ૧૩૦ ॥

અં વાયુ, સૂર્ય, અગ્નિ, ઇન્દ્ર અને મૃત્યુ પૂર્વજન્મ મધ્યે ધર્મજ્ઞ હતા તથાપિ તત્ત્વજ્ઞ નહોતા એટલે (તેઓ) અધુના ઇશ્વરથી જડીયે છે ૧૩૦

હવે, 'મેષાઽનન્દસ્ય મીમાંસા મયતિ અર્થ'—(તે પ્રશ્નના) આનન્દનો તે આ સૂક્ષ્મ વિચાર થાય છે" (તેં ૨-૮) ઇત્યાદિ શ્રુતિનુ 'જ્ઞાનો' ઇત્યાદિ વડે અવતરણ કરે છે:—

^૧જ્ઞાની^{૨+૪} કામાનેતિ^૨ સર્વાન્^૭ "રસો^૧ વૈ^૫ સ"^૪ ઇતિ^૬ શ્રુતમ્ ।

^{૧૦}બ્રહ્માનન્દં^{૧૧} સ્ફુટીકર્તુ^{૧૩} મીમાંસાઽનન્દગોચ્યતે^{૧૪} ॥ ૧૩૧ ॥

અં 'જ્ઞાની સર્વ' કામનાને પ્રાપ્ત કરે છે, (અને) 'તે નિશ્ચે રસ રૂપ છે,'—એમ શ્રુતિમા કહેલું છે (એથી હવે) બ્રહ્માનન્દનુ સ્પષ્ટીકરણ કરવા આનન્દ-વિષયક મીમાંસા કહેવાય છે ૧૩૧

પૂર્ણ આનુપાનન્દ અને દેવાનન્દની અવધિના સ્વરૂપનુ 'સમ્પૂર્ણ' ઇત્યાદિ વડે નિરૂપણ કરે છે:—

^૫સમ્પૂર્ણો^૪ માનુષાનન્દઃ^૩ સાર્વભૌમે^૧ ગુણૈર્યુતે ।

^૧હિરણ્યગર્ભે^૭ સમ્પૂર્ણો^{૧૦} દેવાનન્દો^{૧૧}ઽવધી^{૧૧} હિં તૌ ॥ ૧૩૨ ॥

અં સર્વગુણયુક્ત સાર્વભૌમ મધ્યે માનુષાનન્દ મ પૂર્ણ (છે) [તે પ્રમાણે] હિરણ્યગર્ભ મધ્યે દેવાનન્દ સપૂર્ણ (હોય છે) તે બે (આનન્દ) બે અવધિ રૂપ જ (છે) ૧૩૨

■ દિપ્ત્યુ ૧૨૯ જુઓ 'મીમાંસાજ્ઞાત વતે અર્થ'—આ (શ્રેણી)ના ભયવડે વાયુ વાય છે', (તેં ૨-૮)

નિષ્કામ આત્મજ્ઞાનીને સર્વકામાસિ થાય છે એમ ‘મધ્યસ્થે’ ઇત્યાદિ વડે નિરૂપણ કરે છે:—

^૧મધ્યસ્થે ^૨પૂર્વપુણ્યાનામુત્કર્પાદ્વિ^૩ર્ધતે ^૪સુખમ્ ।

૭૫૮ ૮૫૧૦ ૧૧ ૧૨ ૧૩
સર્વે^૧પાં^૨ યત્સુ^૩ખં તત્તુ^૪ નિષ્કામે^૫ જ્ઞાનિની^૬પ્યતે ॥ ૧૩૩ ॥

અં (મનુષ્ય તથા દેવની) મધ્યમાં હોનાર ગંધર્વાદિક મધ્યે^૧ પૂર્વપુણ્યાના ઉત્કર્ષને લીધે સુખ વધે છે. (પણ) તે સર્વેયનું જે સુખ તે તો નિષ્કામ જ્ઞાની પુરૂષ મધ્યે^૨ (હોય છે) એમ શ્રુતિ કહે છે. ૧૩૩

હવે, સર્વ કામનાની પ્રાપ્તિ તેજ પૂર્વોક્ત ‘રસ’ છે એમ કહી તે એક છે એમ “સ યથાયં પુરુષે યથાસાધાદિત્યે સ યત્કઃ અર્થઃ—તે જે આ પુરૂષ વિષે (છે,) ને જે આ સૂચક વિષે (છે) તે એક (છે)” (તૈં ૨-૮) આ શ્રુત્યન્વય ‘સર્વકામાસિ:’ ઇત્યાદિ વડે નિરૂપણ કરે છે:—

^૩સર્વકામાસિરે^૨પાથ^૧ રસા^૪સ્થાનન્દ^૫ ઉચ્યતે ।

^૭અધ્યાત્મમધિ^૬મૂતં^૫ ચાધિ^{૧૧}દૈવં^{૧૦} ચૈક^{૧૨} એવ^{૧૩} સઃ ॥ ૧૩૪ ॥

અં એથી, આ સર્વકામનાની પ્રાપ્તિ તે ‘રસાખ્ય’ આનન્દ છે એમ કહેવાય છે. તે અધ્યાત્મ, અધિભૂત અને અધિદેવ આનન્દ એક જ (છે). ૧૩૪

તેથી જ, નિષ્કામ પુરૂષનો આનન્દ ગંધર્વાદિ સર્વ પુણ્યવાનના આનન્દ જેવો હોય છે એમ ‘સર્વે’ ઇત્યાદિ વડે નિરૂપણ કરે છે:—

^૧સર્વે^૨ સ્વસ્વપદે^૩ તૃપ્તાઃ^૪ કામયન્તે^૫ ન તત્પદમ્ ।

^૭જ્ઞાની^૬ તુ^૫ દોષદૃષ્ટ્યા^{૧૦}ત્ર^{૧૧} નિષ્કામસ્તૈઃ^{૧૨} સમસ્તતઃ^{૧૩} ॥ ૧૩૫ ॥

અં (ગંધર્વાદિ) સર્વ પોતપોતાના સ્થાને^૧ તૃપ્ત (હોય છે) [તેથી તેઓ] તત્પદની કામના કરતા નથી પણ જ્ઞાની તે વિષયો મધ્યે દોષદૃષ્ટિ કરી નિષ્કામ (થાય છે) તેથી તે તેમના સરજો છે. ૧૩૫

હવે, ઉપર (શ્લો. ૧૩૪) આધ્યાત્મિક આદિ આનન્દ એક જ છે એમ કહ્યું તેનું દર્શાવતી ‘ચુમુક્તૌ’ ઇત્યાદિ વડે સ્પષ્ટીકરણ કરે છે:—

× ટિપ્પણ: ૧૩૪ જિજ્ઞાસુને અધ્યાત્મ, બ્રહ્મથી માંડી સ્થાવરાંત પ્રાણીને અધિભૂત અને દેવોને અધિદેવ આનન્દ થાય છે.

^૧ હુ^૨મુ^૩ત્સૌ^૪ પુ^૫રુ^૬પે^૭ન્યે^૮ષુ^૯ મનુ^{૧૦}ષ્યે^{૧૧}ષુ^{૧૨} ચ^{૧૩} ચૌ^{૧૪}ઽસ્તિ^{૧૫} યઃ ।

આ^{૧૬}દિ^{૧૭}ત્યે^{૧૮} ચા^{૧૯}ન્ય^{૨૦}દે^{૨૧}વૈ^{૨૨}ષુ^{૨૩} સ^{૨૪} આ^{૨૫}નન્દો^{૨૬} ન^{૨૭} ભિ^{૨૮}ચ^{૨૯}તે ॥ ૧૩૬ ॥

અં છતાંયુ પુરુષો મધ્યે અને અન્ય પુરુષો મધ્યે જે (આનન્દ) હોય, તે જે સૂર્ય અને અન્ય દેવો મધ્યે આનન્દ હોય તે ભિન્ન નથી ૨૩૬
પરપ્રેમાસ્પદત્વ લક્ષણ સર્વ વિષે એક જ હોય છે તેથી આનન્દ ભિન્ન નથી એમ 'પરપ્રેમાસ્પદત્વસ્ય' ઇત્યાદિ વડે નિરૂપણ કરે છે —

પર^૧પ્રે^૨મા^૩સ્પદ^૪ત્વ^૫સ્ય^૬ લ^૭ક્ષ^૮ણ^૯સ્યૈ^{૧૦}ક^{૧૧}રૂ^{૧૨}પતઃ ।

લ^{૧૩}ક્ષ^{૧૪}યા^{૧૫}નન્દો^{૧૬} ન^{૧૭} ભિ^{૧૮}ન્નઃ^{૧૯} સ્વા^{૨૦}દ^{૨૧}સ્વ^{૨૨}ખ^{૨૩}ળ^{૨૪}કૈ^{૨૫}રસો^{૨૬} હ્યતઃ ॥ ૧૩૭ ॥

અં 'પદમ પ્રેમનુ આસ્પદત્વ,' આ લક્ષણ (તથા આનન્દ મધ્યે) એકરૂપ હોવાથી આનન્દ ભિન્ન ન હોય એથી, તે આનન્દ નિશ્ચે, અખડ એકરસ છે ૧૩૭
આ રીતે, આનન્દ એક જ છે એમ બાળી શાળી અખડેકરસ સ્વાનન્દ વિષે જ પ્રતિષ્ઠિત થાય છે એમ 'યથ' ઇત્યાદિ વડે નિરૂપણ કરે છે.—

ય^૧થ^૨ વિ^૩દ્વા^૪ન્ સ્વ^૫પુ^૬ત્રા^૭દેઃ^૮ કો^૯શ^{૧૦}પ^{૧૧}દ્વા^{૧૨}ત્પ્ર^{૧૩}કલ્પિ^{૧૪}તાત્ ॥

ઘૃ^૧તુ^૨થા^૩યા^૪સ્વ^૫ખ^૬ળ^૭કૈ^૮રસે^૯ સ્વા^{૧૦}નન્દે^{૧૧} પ્ર^{૧૨}તિ^{૧૩}તિ^{૧૪}ષ્ઠતિ ॥ ૧૩૮ ॥

અં એ પ્રમાણે બાણનાર, સ્વપુત્રાદિક કોશપદ્ધિ થકો નિવૃત્ત થઈ, અખડેકરસ 'આત્માનન્દ' મધ્યે પ્રતિષ્ઠિત થાય છે ૧૩૮

શુષ્ક બ્રહ્માનન્દ અમર્થ છે એમ (શ્લોક ૧૪૦) નિરૂપણ કરવા સાફ, સાર્વભૌમાદિક આનન્દ તે, બ્રહ્માનન્દનો લેશમાત્ર છે એમ 'સાર્વભૌમાદિકામન્દા' ઇત્યાદિ વડે કહે છે —

સાર્વ^૧ભૌ^૨મા^૩દિકા^૪નન્દાઃ^૫ પૂ^૬ર્વે^૭ભ્યઃ^૮ શત^૯સં^{૧૦}ખ્યયા ॥

પરૌ^૧ધિકા^૨સ્તૈ^૩ તુ^૪ લે^૫શા^૬ બ્રહ્મા^૭નન્દ^૮સ્ય^૯ વિન્દુ^{૧૦}વત્ ॥ ૧૩૯ ॥

અં સાર્વભૌમાદિક આનન્દ, પૂર્વના કરતા પાછળના (આનન્દ) શતપટ અધિક (હોય છે) પરંતુ, તે બ્રહ્માનન્દના બિંદુ સરખા લેશમાત્ર છે ૧૩૯

“યતો વાચો નિર્વર્તન્તે અમાપ્ય મનસા સહ આનન્દો બ્રહ્મણો વિદ્વાન્ । ન વિમેતિ કુતઘનેતિ ” અર્થ.—જેથી મન સહિત વાણીઓ નહિ પ્રાપ્ત થઈને પાછી કરે છે, (તે) બ્રહ્મણે બાણનાર કોઈથી પણ ભય પામતો નથી ”, (તૈં ૨-૪) આ શ્રુતિ 'સમાત્' ઇત્યાદિ વડે વ્યાખ્યાન કરે છે —

^૧તસ્માદિયત્તા ^૩નૈવાસ્ય ^{૪+૮}વક્તું ^૫ધ્યાતું ^૬ચ ^૭શક્યતે ।

^{૧૪}નં ^{૧૫+૧૬}વિભેત્યેવ ^{૧૦}તં ^{૧૧}વિદ્વાન્ ^{૧૩}જન્મહેતોઃ ^{૧૨}કૃતશ્ચન ॥ ૧૪૦ ॥

અ૦ તેથી, આ (પ્રધ્યાન-દ)ની ઈચ્છાનું વર્ણન કે ચિંતન કરતું શક્ય જ ન હોય. તે (આત્મા)ને જાણનાર કોઈ પણ જન્મ(મરણ) નિમિત્ત પડીતો જ નથી. ૧૪૦

ધર્મ અને અધર્મ ભીતિનાં કારણ છે તે પ્રત્યેક અનાત્મજ્ઞને અતિશય સંતાપે, પરંતુ વિદ્વાનને તે કાંઈ કરી શકે નહીં એમ ‘પુણ્ય’ ઇત્યાદિ વડે નિરૂપણ કરે છે:—

^૧પુણ્યં ^{૩+૪}નાકરણં ^૫કસ્માત્પાપં ^૬તુ ^૭કૃતવાન્કૃતઃ ।

^૮इति ^{૧૧}चिन्ता ^{૧૩}तपत्यज्ञं ^{૧૨}ज्ञानिनं ^{૧૪}न ^{૧૫}तपत्यसौ ॥ ૧૪૧ ॥

અ૦ (મેં) પુણ્ય શા માટે કર્યા નહીં અને પાપ શાથી કર્યાં? એમ આ ચિન્તા અજ્ઞને તાપ દે છે, જ્ઞાની ને તાપ દેવી નથી. ૧૪૧

વિદ્વાનને પુણ્યપાપ સંતાપ કાં દેતા નથી તેનું ‘તાપકરણં’ ઇત્યાદિ વડે નિરૂપણ કરે છે:—

^૩तापकत्वं ^૧तयोर्विद्वानुपेक्षानुष्ठितस्त्वयोः ।

^૧आत्मानं ^૭प्रीणयन् ^૫वैधात्सुहृदीकुरुते ^૬धियम् ॥ ૧૪૨ ॥

અ૦ તે (ધર્મ અને અધર્મ)ની (કર્મે) ઉપેક્ષા અને અનુદાન તે પરત્વે તાપકપણું હોય છે એમ વિદ્વાન-જાણનાર આત્મજ્ઞાન થકી પોતાને તૃપ્ત-બલયુક્ત કરીને બુદ્ધિને અતિશય દૃઢ કરે છે. ૧૪૨

હવે, દેહેન્દ્રિયકૃત પુણ્યપાપને આત્મતયા જોતો સર્વાત્મતા માતો જીવન્મુક્ત થાય એમ બૃગુવલ્લીના સારાંશનું ‘દેહેન્દ્રિયકૃતે’ ઇત્યાદિ વડે નિરૂપણ કરે છે:—

× ટિપ્પણ: ૧૪૦ ઇપ્તા-આટલો હોવાપણું; પાપ.

× ટિપ્પણ: ૧૪૧ જુઓ એવું જ શબ્દ ન તપતિ કિમં સાધુ નશ્વરવમ । કિમં પાપમકર વમિપતિ અર્થ—શા માટે મેં ગુણ (કર્મ) ન કર્યું, શા માટે મેં પાપ કર્યું એમ એને નિશ્ચય હિંસ કરાવતાં નથી. ” (તિ-૨-૧)

× ટિપ્પણ: ૧૪૨ જુઓ—સ ય એવં વિદ્વાનેતે આત્માનં સ્પૃણુતે । ઉમેરો એવં એતે આત્માનં સ્પૃણુતે । ય એવં વેદ । અર્થ—જે એમ જાણનાર (હ) તે એ (બી)ને આત્મભાવે જુવે છે; જે એમ જાણે છે આજ એ જાણેને આત્મભાવે જુવે છે (તિ-૨-૧) ।

દેહેન્દ્રિયકૃતે^૧ પુણ્યપાપૈ^૨ ચાત્મતયા^૩ સદા^૪ ।

પश्यन्^૭ સર્વાત્મતાં^{૧૦} સ્વસ્ય^૬ ગાયન્^{૧૧} સામ્નાવૃત્તિષ્ઠતે^૮ ॥ ૧૪૩ ॥

અં દેહ તથા ઇન્દ્રિય વડે કરેલાં પુણ્ય અને પાપને સદા આત્મરૂપે ભેતો (તે) સામવડે પોતાની સર્વાત્મતા ગાતો રહે છે. ૧૪૩

હવે, અહમન્નમહમન્નં (તૈં ૩-૧૦) ઇત્યાદિ સામનો અર્થતઃ ઉદ્ભવ કરી સર્વાત્મતા-ગાયનના સ્વરૂપનું 'અહમન્નં' ઇત્યાદિ વડે નિરૂપણ કરે છે:—

અહમન્નં^૧ તથાન્નાદઃ^૨ શ્લોકકૃચ્છતરૌ^૩ ઽપ્યહમ્^૪ ।

इति^{૧૦} સર્વાત્મતાં^{૧૧} ગાયન્^{૧૨} જીવન્મુક્ત^{૧૩} ઇતીયતે^{૧૪} ॥ ૧૪૪ ॥

અં 'હું' અત્ત (હું)' 'હું' અન્નાદ (હું)' 'હું' શ્લોક કરનાર તેમજ ઇતર (હું)' આ રીતે સર્વાત્મતાનું ગાયન કરનાર એવો તે જીવન્મુક્ત છે એમ કહેવાય છે. ૧૪૪

જીવન્મુક્ત્યવસાના પ્રશ્નવિધાનું અંતરંગ સાધન વિચાર તેજ એક ॥ અને તે વડે ભૃગુએ પ્રશ્નને બાંધ્યું એમ કહી ભૃગુવક્ષીના સારાંશને 'જીવન્મુક્ત્યવસાનાયાઃ' ઇત્યાદિ વડે ઉપસંહાર કરે છે:—

जीवन्मुक्त्यवसानाया^૧ विद्याया^૨ मुख्यसाधनम् ।

विचारो^૫ ब्रह्मणस्तेन^૪ भृगुर्ब्रह्मावबुद्धवान्^૭ ॥ ૧૪૫ ॥

અં જીવન્મુક્તિ પરત્વે પર્યવસાન પામનાર વિદ્યાનું મુખ્ય સાધન પ્રશ્નને વિચાર છે. તે વડે ભૃગુએ પ્રશ્નને બાંધેલું. ૧૪૫

હવે, સંન્યાસરૂપી આત્મજ્ઞાનનું સાધન તેજ સર્વાત્મ 'તપ' છે એમ 'સત્યં' ઇત્યાદિ વડે કહે છે:—

सत्यं^૧ तपो^૨ दमः^૩ शान्तिर्दानं^૪ धर्मः^૫ प्रज्ञानयः^૬ ।

अग्निहोत्रं^૧ यागयोगौ^{૧૦} न्यासश्चैतैर्वૃ^{૧૨} મુક્તતામ્^{૧૩} ॥ ૧૪૬ ॥

અં સત્ય, (યથાર્થ બાંધણું) (ઉપવાસાદિ) તપ, (બાહ્ય ઇન્દ્રિયોનું) દમન, ચિત્તનું સમાધાન, (સત્પાત્રને) દાન, ધર્મ, પ્રજ્ઞા, (ગાહ'પત્યાદિ)

* ટિપ્પણ: ૧૪૩ સર્વાત્મતા-સર્વના આત્મારૂપે હોવાપણું: ૧૪૪ અન્નાદ-અન્નામ્લક.

* ટિપ્પણ: ૧૪૬ નારાયણોપનિષદના ૬૨ મા અનુવાદમાં આત્મતાનનાં સાધન નમ્નાયેલાં છે તે જુઓ; જુઓ ૪ તત્ત્વોડવત (તૈં ૧-૨).

અભિ, અભિહોત્ર, (દર્શપિણ્યમાસાદિ) યાગ, ધ્યાન અને ત્યાગ (સંન્યાસ) આ વડે આત્માને બાંધવાની ઇચ્છા કરવી. ૧૪૬

ન્યાસોઽધિકં તપો ન્યાસી યુજીતાત્માનમોમિતિ ।

યૌગિનસ્તસ્ય દેહાંશા યાગાંગૈરશ્વિલૈઃ સમાઃ ॥ ૧૪૭ ॥

અં ન્યાસ તે ઉત્તમ તપ (છે) [તેથી] સંન્યાસી પુરૂષે યોતાના ચિત્તને 'ઓમ્' એમ કહી એકાગ્ર કરવું અર્થાત્ 'ઓમ્' કહી આત્માનું અનુસંધાન કરવું. તે યોગીના દેહના અંશે સર્વ યાગાંગનાં સરખા (છે). ૧૪૭

અહોરાત્રાદિકાલાસ્તુ સમા દર્શાદિયાગકૈઃ ।

જીવનં સત્રતુલ્યં સ્યાન્મુચ્યતે યોગિસેવકઃ ॥ ૧૪૮ ॥

અં અને અહોરાત્રાદિક કાલ દર્શાદિ યાગ સરખા (છે). તેનું જીવન સત્ર સરખું (છે). તે યોગીની સેવા કરનાર મુક્ત થાય છે. ૧૪૮

ઉત્તરાયણ તથા દક્ષિણાયન મધ્યે મરણ પામે તે યોગીની શી ગતિ થાય તેનું 'સ' ઇત્યાદિ વડે નિરૂપણ કરે છે:—

સ ચોત્તરાયણે પ્રેત આદિત્યં પ્રાપ્ય મુચ્યતે ।

અયનૈ દક્ષિણે પ્રેતશ્ચન્દ્રં પ્રાપ્ય ન મુચ્યતે ॥ ૧૪૯ ॥

અં અને તે ઉત્તરાયણ વિષે મરેલ આદિત્યને પામી મુક્ત થાય છે, દક્ષિણ અયન વિષે મરેલ ચન્દ્રલોકને પામી મુક્ત થાય નહીં. ૧૪૯

હવે, તૈત્તિરિક વિદ્યાપ્રકાશનો 'તૈત્તિરીયકવિદ્યાયાઃ' ઇત્યાદિ વડે ઉપસંહાર કરે છે:—

તૈત્તિરીયકવિદ્યાયાઃ પ્રકાશનોપસેવિતઃ ।

વુમુત્સૂનનુગૃહ્ણતું વિદ્યાતીર્થમહેશ્વરઃ ॥ ૧૫૦ ॥

અં તૈત્તિરિકવિદ્યાના વ્યાખ્યાન વડે ઉપાસના કરાયલા વિદ્યાતીર્થ-મહેશ્વર જીવાણું ઉપર અનુગ્રહ કરે. ૧૫૦

ઇતિ તૈત્તિરીયક વિદ્યાપ્રકાશ નામક દ્વિતીય અધ્યાય સમાપ્ત.

—૧૪૯૭૭—

અધ્યાય ૩ જો

હવે, છાન્દોગ્ય ઉપનિષદનું વ્યાખ્યાન કરવા શ્વેતકેતુએ આરૂણિ થકી જે પ્રશ્નવિદ્યા પ્રાપ્ત કરી તેનો અનાયાસે બોધ થાય તે અર્થે 'છાન્દોગ્યે' ઇત્યાદિ વડે પ્રતિજ્ઞા કરે છે:—

^૧છાન્દોગ્યે ^૨શ્વેતકેતુર્યામારુણે^૩ર્લબ્ધવાનિમામ્^૪ ।

^૫બ્રહ્મવિદ્યાં સંગ્રહે^૬ણ વક્ષ્યે^૭હં સુખર્વાધયે ॥ ૧ ॥

અં છાન્દોગ્ય મધ્યે શ્વેતકેતુએ જે આરૂણિ થકી પ્રાપ્ત કરી (તે) આ પ્રશ્નવિદ્યાનું, અનાયાસે બોધ સિદ્ધ થાય તે અર્થે હું 'સંગ્રહપૂર્વક' વ્યાખ્યાન કરું છું. ૧

વેદનું અધ્યયન કરી શ્વેતકેતુ ગર્વપૂર્વક પરાક્રમુખ થતાં તેને આત્મા-ભિમુખ કરવા, શુદ્ધિએ અતિવિરમયપૂર્વક ઉપદેશ કર્યાનું 'વેદાનધીત્ય' ઇત્યાદિ વડે નિરૂપણ કરે છે:—

^૧વેદાનધીત્ય ગર્વે^૨ણ શ્વેતકેતુઃ^૩ પરાક્રમુખઃ^૪ ।

^૫આસીત્પ્રત્યક્^૬મુખીકર્તુ^૭ ગુરુરાહાતિવિસ્મયમ્ ॥ ૨ ॥

અં વેદનું અધ્યયન કરીને પાવિત્ર્યના અભિમાનને લઇને શ્વેતકેતુ અનાત્મનિષ્ઠ થયેલો. (તેને) આત્મનિષ્ઠ કરવા શુદ્ધ અત્યંત વિરમયપૂર્વક કહે છે. ૨ શુદ્ધિએ અતિવિરમયપૂર્વક જે વાક્યોપદેશ કરેલો તેનું 'પ્રકતત્ત્વે' ઇત્યાદિ વડે નિરૂપણ કરે છે:—

^૧एकतत्त्वे^૨ શ્રુતે^૩ સર્વમશ્રુતં^૪ ચ શ્રુતં^૫ ભવેત્ ।

^૬અમતં^૭ ચ^૮ મતં^૯ તદ્વદવિજ્ઞાતં^{૧૦} ચ^{૧૧} બુદ્ધયતે^{૧૨} ॥ ૩ ॥

અં (જે) એક તત્ત્વોપદેશનું શ્રવણ કર્યે સર્વ નહિં સાંભળેલું સાંભળેલું થાય છે અને નહિ તર્ક કરેલું તર્ક કરેલું (થાય છે) ને નહિ નિશ્ચય કરેલું નિશ્ચય કરેલું થાય છે. ૩

× ટિપ્પણ. ૧ જુઓ સર્વાન્વેદાનધીત્ય મહામના અર્થે: સર્વ વેદોનું અધ્યયન કરીને મોટો માનનારો પ્રવાદિથી માંડી, 'કયં નુ મયઃ સ જાદેસો મયતિ અર્થ: હે ભગવન્.' કેવી રીતે તે આદેશ થાય છે (જા. ૬-૧-૨-૩);

× ટિપ્પણ. ૨ જુઓ 'એકતત્ત્વો વચ્ચ સોમ્યેદ મહામના' ઇત્યાદિથી માંડી, 'અવિજ્ઞાત વિજ્ઞાત' (જા. ૬-૧-૩);

એક તત્ત્વના જ્ઞાન વડે સર્વજ્ઞાન કેમ સિદ્ધ થાય છે તે 'ન' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થ^૧ વડે નિરૂપણ કરે છે:-

નગ્વેદજ્ઞાનમાત્રેણ યજુર્વેદાદિ બુદ્ધ્યતે ।

તસ્માદેકધિયા સર્વ જ્ઞાનં સ્યાદિત્યલૌકિકમ્ ॥ ૪ ॥

અં ૦ કેવળ નગ્વેદના જ્ઞાનવડે યજુર્વેદાદિનું જ્ઞાન સિદ્ધ થાય નહિ. તેથી, એક વસ્તુના જ્ઞાન વડે સર્વ પ્રકારનું જ્ઞાન થાય એમ કહેતું અદૃષ્ટચર છે. ૪
"યથા સૌમ્યેકેન મૃત્પિષ્ઠેન સર્વમુંગમયં વિજ્ઞાતં સ્યાત્ અર્થ:-"હે પ્રિયકર્શન ! જેમ એક માટીના પિંડા વડે (માટીના પિંડા જ્ઞાત થયે) સર્વ માટીનાં કાર્ય વિજ્ઞાત થાય છે " ઇત્યાદિથી માંડી, "યથં સૌમ્ય જ્ઞ આદેશો ભવતિ અર્થ:-"હે સૌમ્ય ! એવી રીતે તે ઉપદેશ થાય છે, " ઇત્યન્ત (છાં. ૬-૧-૪-૬-૧-૬) શ્રુત્યન્વય, પૂરોક્ત શંકાનું 'મૈવ' ઇત્યાદિ ૨૧ શ્લોક (૫-૨૬) વડે સમાધાન કરે છે:-

મૈવ મૃદ્ધેમલોહેષુ લૌકિકેષ્વસ્ય દર્શનાત્ ।

મૃદાદિજ્ઞાનતઃ સર્વ મૃન્મયં જ્ઞાયતે સ્ફુટમ્ ॥ ૫ ॥

અં ૦ (તું કહે છે) તેમ અલોકિક-અદૃષ્ટચર વાત નથી. લૌકિક એવાં માટી, સુવણ્ણ^૨ તથા હોદા વિષે આ (જ્ઞાન)નું દર્શન હોય છે તેથી, માટી આદિ પદાર્થના જ્ઞાન થકી સર્વ માટીમય પદાર્થોનું સ્પષ્ટ જ્ઞાન થાય છે. ૫

મૃદાઘટાશરાવાયા વિકારાસ્તત્તદાકૃતિઃ ।

મૃદ્વૌધાદ્ બુદ્ધ્યતે નૈતિ યદુચ્યત ન બુદ્ધ્યતામ્ ॥ ૬ ॥

અં ૦ ઘડો શશવ આદિક પદાર્થો માટીના વિકાર (હોય છે). તે તે પ્રદાદિક આકૃતિનું જ્ઞાન માટીના બોધવડે થતું નથી એમ જે કહે તેના ઉપર વિશ્વાસ ન કરવો. ૬

આકૃતિ રૂપ આધેય ભાગના જ્ઞાનથી આધારરૂપ પદાર્થનું જ્ઞાન થાય એમ ઉદાહરણપૂર્વક 'આકૃત્યાધારભાગઃ' તથા 'આધારભાગમાત્રેડપિ' ઇત્યાદિ બે શ્લોક વડે નિરૂપણ કરે છે:-

આકૃત્યાધારભાગો યૌ ઘટસ્યાસૌ તુ બુદ્ધ્યતે ।

આધારો મૃત્તિકાઽધેય આકારશ્ચોભયં ઘટઃ ॥ ૭ ॥

અં ઘડાનો જે આકારના આધારરૂપ ભાગ (તે) તે ('આ ઘડો') એમ સાત થાય છે. માટી આધારરૂપ, આકાર આધેયરૂપ અને ઘડો ઉભયાત્મક છે. ૭

આધારભાગમાત્રે^૧પિ જ્ઞાતે^૨ જ્ઞાતૌ^૩ ઘટૌ^૪ ભવેત્ ।

ગોપુચ્છમાત્રસંસ્પર્શાદોસ્પર્શત્રતપૂર્તિવત્ ॥ ૮ ॥

અં આધારભાગ માત્રનું જ્ઞાન થયે, ગાયના પુછડાના સ્પર્શથી ગોસ્પર્શ મતની પૂર્તિ થાય તે પ્રમાણે ઘડો સાત થાય. ૮

આકારનું જ્ઞાન થયે ઘડાનું જ્ઞાન થાય એમ 'આકૃતેઃ' ઇત્યાદિ વડે દ્વિતીયનું નિરૂપણ કરે છે:—

આકૃતેર્યદ્વદજ્ઞાને^૧ ઘટાજ્ઞાનં^૨ ત્વયોચ્યતે^૩ ।

તદ્વદાધારબોધેન^૪ ઘટૌ^૫ બુદ્ધઃ^૬ કૃતૌ^૭ ન હિ^૮ ॥ ૯ ॥

અં જે પ્રમાણે આકારનું અજ્ઞાન હોય તે, તું એમ કહે છે કે ઘડાનું અજ્ઞાન થાય તે પ્રમાણે આધારરૂપ પદાર્થના જ્ઞાન વડે ઘડો શાથી સાત ન હોય? ૯

આકાર અને આધારરૂપ પદાર્થનાં અવયવો સરખાં હોય છે એમ 'આકૃત્યાધારયોઃ' ઇત્યાદિ વડે નિરૂપણ કરે છે:—

આકૃત્યાધારયોસ્તુલ્યં^૧ ભાગત્વં^૨ ન મૃદં^૩ વિના ।

કેવલાકૃતિમાત્રઃ^૪ સન્ ઘટઃ^૫ ક્વાપિ^૬ સમીક્ષ્યતે ॥ ૧૦ ॥

અં આકાર તથા આધારરૂપ પદાર્થનું ભાગત્વ સરખું (હોય છે). માટી વિના કેવળ આકારમાત્ર સતો એવો ઘડો કયાયે પણ અનુભવાતો નથી. ૧૦

માટી તથા ઘડો લિન્ન દ્રવ્યો છે અને તેનિત્યસંબદ્ધ છે એમ તાકિંક મતનું 'મૃદૂપાત્' ઇત્યાદિ વડે નિરૂપણ કરે છે:—

મૃદૂપાત્કારણદ્રવ્યાત્કાર્યદ્રવ્યં^૧ ઘટાદિકમ્ ।

અન્યત્તત્સમવેતં^૨ હિ^૩ મૃદીતિ^૪ પ્રાહ તાર્કિકઃ ॥ ૧૧ ॥

× ટિપ્પણ: ૧૦ આકાર-આધેયભાગ; ભાગત્વ-ધર્મવ્યવસ્થા.

× ટિપ્પણ: ૧૧ યથા સ્વસ્મદ્વિસ્તેનાપ્રતીયમાનો ઘટઃ સ્વસ્મદ્વિષ્નો ન ભવતિ અર્થ - જે પ્રમાણે પોતાથી જિજ્ઞ સ્વરૂપે અપ્રતીત થતો ઘડો પોતાથી જિજ્ઞ ન હોય આમ યુક્તિ છે;

અં ઘડો વગેરે કાર્યપદાર્થ માટીરૂપ કારણપદાર્થ થકી લિન્ન (છે). તે નિશ્ચયે, માટી, વિષે, નિત્યસંબદ્ધ (છે) એમ તાર્કિક મતવાળો કહે છે. ૧૧ તાર્કિકમતવાળાનું કહેવું લોક-સમ્મત નથી એમ 'સ્વયુક્ત્ય' ધત્યાદિ વડે નિરૂપણ કરે છે:—

^૧સ્વયુક્ત્યાઽસૌ ^૨તથા ^૩ઘૂટે ^૪નત્વેતલ્લોકસમ્મતમ્ ।

^૫ઘટે ^{૧૦}મૃદઃ ^{૧૧}પૃથગ્મૂતે ^{૧૨}કીદૃક્ ^{૧૩}તત્ત્વમુદીર્યતામ્ ॥ ૧૨ ॥

અં આ. (તાર્કિક) તે પ્રમાણે કહે છે (પરંતુ) સ્વયુક્ત્યા તે લોકસિદ્ધ નથી; ઘડાને માટી થકી લિન્ન હોવાનું કહે (તો) કેવું તત્ત્વ હોય (તે) કહો. ૧૨ માટીથી લિન્નભૂત ઘડાનું તત્ત્વ તે શું વાણીવડે ઉચ્ચાર થાય તે અથવા, માટી વિના ઘડાને જુદો આણવો તે એમ બે વિકલ્પો મધ્યે પ્રથમ વિકલ્પ નિસ્તત્ત્વ છે એમ 'વાચૈવારમ્બયતે' ધત્યાદિવડે નિરૂપણ કરે છે:—

^૧વાચૈવારમ્બયતે ^૨કિં ^૩વા ^૪પૃથગાનીયતે ^૫વદ્ ।

^૬વાચૈવારમ્બયતે ^{૧૨}તત્ત્વં ^{૧૩}કિંચિન્ન ^{૧૪}સ્યાત્ ^{૧૦}સ્વપુષ્પવત્ ॥ ૧૩ ॥

અં વાણીવડે (માટીથી પૃથક્ ઘડાનું) નામોચ્ચારણ થાય છે તે (તેનું તત્ત્વ છે) કિંવા, તેને પૃથક્ આણીયે છીએ (તે તેનું તત્ત્વ છે) તે કહે. વાણીવડે નામોચ્ચારણ પરત્વે ગગનપુષ્પની પ્રમાણે કંઈ પણ તત્ત્વ ન હોય. ૧૩

પૂર્વોક્ત ઘટે ગગનપુષ્પની પ્રમાણે નિસ્તત્ત્વ હોય તે ઉદાહરણનું 'મૃગતૃણામ્બસિ' ધત્યાદિ વડે વિસ્તારપૂર્વક નિરૂપણ કરે છે:—

^૧મૃગતૃણામ્બસિ ^૨સ્નાતઃ ^૩સ્વપુષ્પકૃતશેઝરઃ ।

^૪વન્ધ્યાપુત્રો ^૫ઇતિ ^૬પ્રોક્તો ^૭નિસ્તત્ત્વમાર્ણિલં ^૮સ્વલ્લુ ॥ ૧૪ ॥

અં મૃગજળ મધ્યે સ્નાન કરેલ ગગનકુસુમનો મુગટ પહેરેલ એમ વણવેલ વન્ધ્યાપુત્ર (આ) સર્વ, નિશ્ચયે નિસ્તત્ત્વરૂપ છે. ૧૪

માટી વિના ઘડાને દેશાન્તર લઈ જવાય છે એમ જીજ્ઞે વિકલ્પ દ્વિપિત છે એમ 'પૃથગાનયનં' ધત્યાદિ વડે નિરૂપણ કરે છે:—

^૧પૃથગાનયનં ^૨કર્તુ ^૩ધીમતામપિ ^૪ન શક્યતે ।

^૫અતોઽનૃતો ^૬ઘટો ^૭નૈવ ^૮સત્ય ^૯ઇત્યભ્યુપેયતામ્ ॥ ૧૫ ॥

અ૦ (ઘડાને) માટીથી બૂદો આણવાનું કરવું તે બુદ્ધિમાન વડે પણ શક્ય નથી. એથી ઘડો મિથ્યા (છે) સત્યરૂપ નથી જ એમ સમજવું. ૧૫

વેદાંતી તેને (ઘડાને) માટી વિષે આરોપિત હોવાનું કહે છે અને આરોપની પૂર્વે અને પશ્ચાત્ તેનો અભાવ હોય છે તેથી તે મિથ્યા છે એમ 'સમવાય' તથા 'આરોપાત્' ઇત્યાદિ એ શ્લોકો વડે નિરૂપણ કરે છે:—

^૨ ^૧ ^૩ ^{૧૨} ^{૧૩} ^{૧૧}
સમવાયસ્ત્વયા પ્રોક્ત આરોપં દ્રુમહૃ વયમ્ ।

^૫ ^૪ ^૬ ^૭ ^૮ ^{૧૦}
સ્થાનાવારોપિતશ્ચૌરો યથા મૃદિ ઘટસ્તથા ॥ ૧૬ ॥

^૧ ^૨ ^૪ ^૩ ^{૫+૬} ^૭
આરોપાત્પૂર્વમૂર્ધ્વ ચ તદભાવાદસત્યતા ।

^૮ ^{૧૦} ^૯ ^{૧૧} ^{૧૨+૧૩} ^{૧૫} ^{૧૬} ^{૧૪} ^{૧૭}
આદાવન્તે ચ યન્નાસ્તિ વર્તમાનેઽપિ તત્તથા ॥ ૧૭ ॥

અ૦ તે (માટી તથા ઘડાનો) સમવાય-સંબંધ હોવાનું કહ્યું. જે પ્રમાણે સ્થાણુ મધ્યે ચોરની કલ્પના થાય તે પ્રમાણે માટી મધ્યે ઘડાની કલ્પના થાય એમ અને “આરોપ” હોવાનું કહીએ છીએ. ૧૬

આરોપની પૂર્વે તથા પાછળ તે (ઘડા)નો અભાવ હોવાથી તે અસત્ય છે. આદિમાં અને અન્તમાં જે ન હોય તે વર્તમાન (કાળ) માં પણ તે પ્રમાણે જ (અસત્ય) હોય છે. ૧૭

માટી તેજ કેવળ ત્રિકાલાબાધિત સત્ય છે અને ઘડો સત્યાનુતાત્મક છે એમ ‘કાલત્રયાનુગઃ’ ઇત્યાદિ વડે નિરૂપણ કરે છે:—

^૧ ^૨ ^૩ ^૫ ^૪ ^૭
કાલત્રયાનુગઃ સ્થાણુઃ સત્યો મૃચ્ઞ તથૈક્ષ્યતામ્ ।

^૬ ^૮ ^{૧૦} ^{૧૧} ^{૧૨+૧૩}
સત્યાનૃતે ચ મિથુનીકૃત્ય કુમ્ભ ઇતીર્યતે ॥ ૧૮ ॥

અ૦ ત્રણે કાળ મધ્યે હોનાર સ્થાણુ સત્યસ્વરૂપ (છે) અને માટી તેજ પ્રમાણે (છે) એમ સમજવું. અને સત્ય તથા મિથ્યાનું ભેદકું કરીને (આ) ‘ઘડો’ એમ ઉચ્ચારણ થાય છે. ૧૮

ઘડા તથા માટીનો વાચક શબ્દ તેની પ્રતીતિ તથા કાર્ય પૃથક્ હોય છે અને ઘડા તથા માટીનો દ્વિવિધ વ્યવહાર વિદ્યમાન હોય છે તથાપિ વિવેકી સત્ય વસ્તુનું ગૃહણ કરે અને અસત્યનો ત્યાગ કરે છે એમ ‘શબ્દપ્રત્યયકાર્વાણિ’ ‘દ્વિવિધવ્યવહારસ્ય’ ‘દ્વૈતો’ ઇત્યાદિ ત્રણ શ્લોક વડે નિરૂપણ કરે છે:—

x દ્વિપણ: ૧૬ આરોપ-કલ્પના; ૧૮ ત્રિકાલાબાધિત-ત્રણે કાળમાં નારા ન પામે તેનું; સત્યાનુતાત્મક-સત્યાસત્યરૂપ.

શબ્દપ્રત્યયકાર્યાણિ સન્તિ મૃદ્ઘટયોઃ પૃથક્ ।

સ્થાણૌ ચૌરે ચ દૃષ્ટાનિ પૃથક્ તાનિ તથાત્ર ચ ॥ ૧૯ ॥

અ- (જે પ્રમાણે) માટી તથા ઘડાનાં શબ્દ, જ્ઞાન તથા ક્રિયાત્મક વ્યવહાર બિન્ન હોય છે તેજ પ્રમાણે વળી અહીં સ્થાણ અને ચોર મધ્યે દેખાતાં-અનુભવાતાં-તે (શબ્દાઘટમક વ્યવહાર) બિન્ન હોય છે. ૧૯

દ્વિવિધવ્યવહારસ્ય સદ્ભાવેઽપિ વિવેકિનઃ ।

સત્યાયાં મૃદિ તાત્પર્યં નાનૃતેઽસ્તિ ઘટાદિકે ॥ ૨૦ ॥

અ- જે પ્રકારના વ્યવહારનો સફલાવ હોય તથાપિ વિવેકી પુરૂષને સત્ય સ્વરૂપ માટી પરત્વે તાત્પર્ય (હોય છે). તે ઘટાદિક મિથ્યા પદાર્થ પરત્વે હોતું નથી. પદાર્થના સ્વતંત્ર તથા અનૃત ભાગ મધ્યે સત્ય ભાગ પ્રત્યે આદર કરવો યોગ્ય છે એમ 'દક્ષૌ' ઇત્યાદિ વડે ઉદાહરણપૂર્વક નિરૂપણ કરે છે:-

દક્ષૌ રસોઽસ્ત્યૂજીર્ષં ચ રસં ગૃહ્ણાતિ બુદ્ધિમાન્ ।

નર્જીર્ષમેવં કુમ્ભેઽપિ મૃદ્ભાગે યુક્ત આદરઃ ॥ ૨૧ ॥

અ- શેરડી મધ્યે રસ અને રસરહિત સઠા (એમ બે) હોય છે. (તે મધ્યે) બુદ્ધિમાન પુરૂષ રસને ગૃહણ કરે છે સાઠાને નહીં એમ ઘડા મધ્યે પણ માટી ભાગ પરત્વે આદર કરવો યોગ્ય છે. ૨૧

ઉભયાત્મક ઘટાદિક વિષે જે માટી આદિનો ભાગ હોય તેનો આદર કરવો એમ 'યે' ઇત્યાદિ વડે નિરૂપણ કરે છે -

યે ઘટાદિપુ મૃદ્ભાગા જ્ઞાતવ્યા આદરેણ તૈ ।

સર્વેઽપિ રાશિવિજ્ઞાનાદેવ જ્ઞાતા ભવન્તિ હિ ॥ ૨૨ ॥

અ- ઘડા આદિ પદાર્થો મધ્યે જે માટીનો ભાગ હોય તે આદરપૂર્વક દ્રવ્ય (હોય છે) [ઝરણ કે] [ઘટાદિક] સર્વે (વિદ્યાર્થી) પણ રાશિના (માટીના) વિજ્ઞાન થકી જ જાણ થાય છે. ૨૨

× ટિપ્પણ ૨૦ દ્વિવિધ ને બદલે વિવિધ પાઠ યોગ્ય છે

× ટિપ્પણ ૨૨ યથા સૌંદર્યેન શ્રુતિજ્ઞેન સર્વ મુખ્યં વિજ્ઞાત સ્વાત્ આ શ્રુતિના તાત્પર્યનું

નિરૂપણ કરેલું છે; ઉભયાત્મક-સત્યાનૃતાત્મક

માટી એક હોય તથાપિ તેના ઉપાધિ વડે ભિન્ન આકારરૂપ સત્ય ભાગ આરોપિત હોય છે એમ 'મૃદઃ' ઇત્યાદિ વડે નિરૂપણ કરે છે:—

^૧મૃદ ^૨એક્યેઽપિ ^૩સર્વત્વમાકારૈસ્તદુપાધિભિઃ ।

નિરૂપાધિકવિજ્ઞાનાત્સર્વોપહિતધીર્ભવેત્ ॥ ૨૩ ॥

અન્ માટીનું એકપણું હોય તથાપિ તેના ઉપાધિભૂત આકારો વડે (તેનું) સર્વત્વ (સિદ્ધ હોય છે). નિરૂપાધિક (માટી)ના વિજ્ઞાન થકી (ઘટાધાત્મક) સર્વ ઉપહિત (પદાર્થ)નું જ્ઞાન થાય. ૨૩

માટીનો હાંત, લોહું તથા સુવર્ણાદિ પરત્વે 'કટકાદૌ' ઇત્યાદિ વડે ઘટાવે છે:—

કટકાદૌ સત્યભાગા બુદ્ધા હેમાધિયા તથા ।

કુઠારાદૌ સત્યભાગા બુદ્ધ્યન્તે લોહબુદ્ધિતઃ ॥ ૨૪ ॥

અન્—(માટીના મૃદભાગનું જે પ્રમાણે ઘટાદિ મધ્યે જ્ઞાન થાય છે) તે પ્રમાણે સુવર્ણના વિજ્ઞાન થકી કઠાં આદિ (સુવર્ણના પદાર્થો મધ્યે) સુવર્ણના સત્ય ભાગનું જ્ઞાન થાય છે. લોહાના વિજ્ઞાન થકી કુહાડી આદિ મધ્યે (લોહાના) સત્ય ભાગનું જ્ઞાન થાય છે. ૨૪

પ્રત્યેક કાર્યપદાર્થનું જ્ઞાન તેના ઉપાદાનના વિજ્ઞાન થકી સિદ્ધ થાય એમ અનેક હાંત હોવાનું 'ચચત્કાર્ય' ઇત્યાદિ વડે નિરૂપણ કરે છે:—

^{૧+૨+૩}ચચત્કાર્ય ^૪તસ્ય ^૫તસ્ય ^૬ધીઃ ^૭સ્વોપાદાનબુદ્ધિતઃ ।

ઈતિ વ્યાપ્તિં વિવક્ષિત્વા દૃષ્ટાન્તા વહવઃ શ્રુતાઃ ॥ ૨૫ ॥

અન્ જે જે વિકારપદાર્થ હોય તે તે વિકાર પદાર્થનું જ્ઞાન તે (પદાર્થ)ના ઉપાદાન કારણના વિજ્ઞાન થકી (થાય છે) એમ વ્યાપ્તિની વિવક્ષા પરત્વે અનેક ઉદાહરણો શ્રુતિ વિષે દર્શાવેલા છે. ૨૫

એક વસ્તુના જ્ઞાનથી સર્વ વસ્તુનું જ્ઞાન સિદ્ધ થાય તે 'અલૌકિક' જ એમ (શ્લો. ૪) ઉપર કહેલું તે યોગ્ય નથી એમ 'નર્વ' ઇત્યાદિ વડે નિરૂપણ કરે છે:—

^૧સર્વ ^૨જગદુપાદાને ^૩શ્રુતે ^૪સતિ ^૫ભવેચ્છુતમ્ ।

^૬મતે ^૭જ્ઞાતે ^૮મતં ^{૯+૧૦}જ્ઞાતમિત્યલૌકિકતા ^{૧૧}કુતઃ ॥ ૨૬ ॥

અં ૦ જગતના ઉપાદાન કારણનું શ્રવણ ચતે સર્વ^૧ (પદાર્થ)^૨નું શ્રવણ કર્યું થાય. (તેનું) મનન કર્યું મનન કર્યું થાય (તેનું) જ્ઞાન થયે (સર્વનું) જ્ઞાન મળ્યું થાય એમ કહેતાં અલોકિકતા શાથી (હોય ?) ૨૬

શ્રવણ તથા મનનાદિક પ્રત્યેક સ્વતંત્ર હોવાનું તથા તે કેવી રીતે સિદ્ધ થાય તેનું ‘શ્રવણ’ ઇત્યાદિ વડે નિરૂપણ કરે છે:—

^૧શ્રવણં ^૨ગુરુશાસ્ત્રાભ્યાં ^૩મનનં ^૪તુ ^૫સ્વયુક્તિભિઃ ।

વિજ્ઞાનં ^૬સ્વાનુભૂત્યેતિ ^૭શ્રવણાદેરસંકરઃ ॥ ૨૭ ॥

અં ૦ શ્રવણ શુદ્ધ તથા શાસ્ત્ર વડે અને મનન સ્વયુક્તિ વડે અને વિજ્ઞાન સ્વાનુભવ વડે (સિદ્ધ થાય છે) એમ શ્રવણાદિકનું અસાંકય^૮ હોય છે. ૨૭

પૂર્વોક્ત એકેભોધ વડે ચેતકેતુ આત્માભિયુષ્ થતાં તેને ‘સર્વોપાદાન’નું ‘સ્વેતકેતુઃ’ ઇત્યાદિ વડે નિરૂપણ કરે છે:—

શ્વેતકેતુઃ ^૧સર્વબોધમેકબોધેન ^૨વિદ્વસન્ ।

પ્રત્યક્ષમુલ્લોભવન્તસ્મૈ ^૩સર્વોપાદાનમીરિતમ્ ॥ ૨૮ ॥

અં ૦ એક વસ્તુના જ્ઞાનવડે સર્વ^૪ વસ્તુનું જ્ઞાન સિદ્ધ થાય (એ સિદ્ધાંત) ઉપર શ્રદ્ધાયુક્ત થતાં શ્વેતકેતુ આત્માભિયુષ્ થયો. તેને ‘સર્વોપાદાન’નો ઉપદેશ કર્યો. ૨૮

હવે, “સદેવ સોમ્યેદમમ માસીદેકમેવાકિતીયં” (છાં. ૬-૨-૧) આ કૃતિનું છ શ્લોકવડે નિરૂપણ કરતાં, માટી આદિની પેઠે સૃષ્ટિની પૂર્વે કેવળ ‘સત્’ તત્ત્વ ઉપાદાનરૂપે હતું એમ ‘૬૬’ તથા ‘મૃદ્દેમલોહવસ્તુનિ’ ઇત્યાદિ શ્લોકવડે નિરૂપણ કરે છે:—

^{૧૦}૬૬ ^{૧૧}જગન્નામરૂપયુક્તમય ^{૧૨}સદીક્ષયતે ।

^{૧૪}સૃષ્ટેઃ ^{૧૫}પુરા ^{૧૬+૧૮+૨૦}સદવાસીન્નામરૂપવિવર્જિતમ્ ॥ ૨૯ ॥

^૧મૃદ્દેમલોહવસ્તુનિ ^૨વિકારોત્પત્તિતઃ ^૩પુરા ।

^૪નિર્વિકારાણ્યુપાદાનમાત્રાણ્યાસન્ ^૫યથા ^૬તથા ॥ ૩૦ ॥

x ટિપ્પણ: ૨૭ અસાંકય-સ્વતંત્ર હોવાપણું; આ સંબંધમાં ભુજો “આત્મા તા બરે દ્રવ્યઃ પ્રોતપ્ત્યઃ સતત્ત્વઃ” ।

x ટિપ્પણ: ૨૮ સર્વોપાદાન-સર્વના ઉપાદાનકારણરૂપ હોવાપણું. એકેભોધ-એક સત્ત્વ વસ્તુનો અનુભવ.

અં જે પ્રમાણે કાયોત્પત્તિની પૂર્વે માટી સુવર્ણ તથા હોદું નિર્વિકાર-
ઉપાદાનમાત્ર રૂપે હતાં તે પ્રમાણે નામરૂપયુક્ત આ જગત આજે
સત્યરૂપે દેખાય છે તે સૃષ્ટિની પૂર્વે નામ તથા રૂપથી રહિત સત્ય-
સ્વરૂપ જ હતું. ૨૯-૩૦

તે 'સત્' તત્ત્વ સ્વગતાદિ ત્રણે લેહથી રહિત છે એમ 'સ્વ' ઇત્યાદિ
વડે નિરૂપણ કરે છે:—

સ્વસજાતિવિજાત્યુત્પન્નભેદત્રયવિવર્જનાત્ ।

૧ ૪ ૧ ૨ ૧+૭ ૮ ૬
૧કમેવાદ્વિતીયં તત્સદ્રસ્તિત્યવગમ્યતામ્ ॥ ૩૧ ॥

અં સ્વગત, સભતીય અને વિભતીય લેહના ત્યાગ થકી તે એક જ
અદ્વિતીય સત્ય વસ્તુ છે) એમ સમજવું. ૩૧

વૃક્ષ, આદિ પરત્વે આ લેહત્રય સિદ્ધ હોવાતું 'વૃક્ષસ્ય' ઇત્યાદિ વડે
નિરૂપણ કરે છે:—

૨ ૩ ૪ ૫
વૃક્ષસ્ય સ્વગતો ભેદઃ શાસ્ત્રાદ્યવયૈસ્તથા ।

૧ ૭ ૬
વૃક્ષાન્તરાત્સજાતીયો વિજાતીયઃ શિલાદિતઃ ॥ ૩૨ ॥

અં (જે પ્રમાણે) શાખાદિકે અવયવોને લઈ વૃક્ષનો સ્વગત લેહ છે)
તેજ પ્રમાણે અન્યવૃક્ષ થકે સભતીય (લેહ અને) શિલા આદિ થકી વિભ-
તીય (લેહ હોય છે). ૩૨

'સત્' તત્ત્વ સાવયવ નથી તેથી તે લેહત્રયરહિત એક અખંડરૂપ ॥
એમ 'જ' ઇત્યાદિ વડે નિરૂપણ કરે છે:—

૧ ૧ ૪ ૫ ૭
ન સત્યવયવાઃ સન્તિ તેનૈકં સ્યાદક્ષણ્ડકમ્ ।

૮ ૧૧ ૧૦ ૧૨
જાત્યભાવાત્સજાતીયં વિજાતીયં ચ દુર્ભણમ્ ॥ ૩૩ ॥

અં 'સત્' તત્ત્વ સાવયવ હોતું નથી તેને લઈ (તે) એક અવયવ-
શૂન્ય છે). ભતિનો અભાવ હોવાથી સભતીય અને વિભતીય (લેહ)
હુઈં છે. ૩૩

સર્વલેહરહિત અખંડ-અવયવશૂન્ય હોય તે 'સત્' તત્ત્વ ॥ એમ
'પ્રકાદિભિઃ' ઇત્યાદિ વડે નિરૂપણ કરે છે:—

एकादिभिः^२पदैर्भेदत्रयमत्र^३ निवार्यते^४ ।

सर्वभेदविहीनं^५ यदखण्डं^७ तत्सदीक्ष्यताम्^{८+१०} ॥ ३४ ॥

અ૦ અહીં એક (ભેદાદિત્રીય) આદિ પદોવડે (સ્વગતાદિ) લેહત્રયનું નિવારણ કરાય છે. જે સર્વભેદરહિત અખણ્ડરૂપ (છે) તે 'સત્' તત્ત્વ છે (એમ) સમજાવું. ૩૪

સુષ્ટિની પૂર્વે કેવળ 'અસત્' (શૂન્ય) હતું એમ શૂન્યવાદિમતનો 'અસ્તીતિ' ઇત્યાદિ વડે અનુવાદ કરે છે:—

अस्तीति^{१+२} शब्दबुद्धी^४ द्वे^३ दृश्येते^५ नामरूपयोः ।

तदभावात्पुरा^७ सृष्टेः^८ शून्यमाहुरवैदिकाः^{१०+१२} ॥ ३५ ॥

અ૦ 'છે' એમ બે શબ્દબુદ્ધિ નામરૂપ પરત્વે ભેદોમાં આવે છે. તે (શબ્દબુદ્ધિ) નો અભાવ હોવાથી સુષ્ટિની પૂર્વે શૂન્ય (હોય છે) એમ શૂન્ય-મતવાદીઓ કહે છે. ૩૫

પૂર્વોક્તમતનું 'નામરૂપાત્મક' તથા 'શૂન્યજસ્ત્વે' ઇત્યાદિ બે શ્લોકોવડે ઉદાહરણપૂર્વક ખંડન કરે છે:—

नामरूपात्मकं^३ शून्यात्किलैतदुपपद्यते^४ ।

तदयुक्तं^५ न वन्ध्यायाः^{१०} पुत्रात्पुत्रान्तरोद्भवः^{११} ॥ ३६ ॥

शून्यजत्वे^१ नाम^२ शून्यं^३ रूपं^४ शून्यमितीदृशः^५ ।

शून्यानुबेधो^१ भासेत^२ सद्बन्धस्त्ववभाસते^{३+૧૦} ॥ ૩૭ ॥

અ૦ ખરેખર, આ નામરૂપાત્મક (જગત) શૂન્ય થકી ઉત્પન્ન થાય તે અયોગ્ય (છે) કિમકે વાંઝણીના પુત્ર થકી અન્યપુત્રની ઉત્પત્તિ ન હોય. ૩૭
શૂન્યથી બે (તે બન્નેની) ઉત્પત્તિ હોય તો નામ શૂન્યરૂપ (થાય), રૂપ શૂન્યરૂપ થાય એમ બે રીતની શૂન્યપ્રતીતિ ભાસે; (કિન્તુ) સતપ્રતીતિ ભાસે છે. ૩૭

તેથી, સુષ્ટિની પૂર્વે એક અદ્વિતીય 'સત્' તત્ત્વ જ હતું એમ 'તત્.' ઇત્યાદિ વડે નિરૂપણ કરે છે:—

x ટિપ્પણ: ૩૪. અહીં 'સદેવ સોમ્યેદમમ જાણીદેભોવાદિત્રીયમ્' આ વાક્યાર્થનો ઉપ-સંહાર કરેલો છે.

તતઃ સત્કારણં સત્તુ સર્વસૃષ્ટ્યર્થનૈક્ષત ।

વહુ સ્યામહમવાતઃ પ્રજાયેયેતિ માયયા ॥ ૩૮ ॥

અં ૦ તેથી 'સત્' તત્ત્વ કારણુ (છે) અને 'સત્' તત્ત્વે સૃષ્ટ્યર્થ હું જ અનેકરૂપ થાઉં એથી માયાવડે સૃષ્ટિ રચું એમ વિચાર કર્યો. ૩૮

આ માયિક સૃષ્ટિથી અદ્વૈત 'સત્' તત્ત્વની અસિદ્ધિ થતી નથી એમ 'વસ્તુતઃ' ઇત્યાદિ વડે નિરૂપણ કરે છે:—

વસ્તુતો વહુભાવશ્ચેદદ્વૈતં સદ્વિનશ્યતિ ।

મામૃત્નાશ ઇતિ શ્રુત્યા પ્રકર્યેણ જનિઃ શ્રુતા ॥ ૩૯ ॥

અં ૦ અનેકપણુ એ યથાર્થરૂપ હોય તો અદ્વૈત 'સત્' તત્ત્વની અસિદ્ધિ થાય (પરંતુ) તેની અસિદ્ધિ ન થાય એમ શ્રુતિ તેણે માયાપૂર્વક ઉત્પત્તિનું નિરૂપણ કરેલું છે. ૩૯

માયાના સ્વરૂપનું 'પ્રકર્ષ' ઇત્યાદિ વડે નિરૂપણ કરે છે:—

પ્રકર્ષો નામ પૂર્વસ્માદાધિક્યમધિકા તુ યા ।

સા માયા ન સતી નાપિ શૂન્યા સ્યાદ્ દૂષિતત્ત્વતઃ ॥ ૪૦ ॥

અં ૦ પૂર્વથી અધિક તેને 'પ્રકર્ષ' (કહે છે) અને તે પ્રકારની જે અધિક સ્વરૂપની માયા તે દૂષિતપણુને લીધે સત્યસ્વરૂપ ન હોય તેમજ શૂન્યસ્વરૂપ ન હોય. ૪૦

અનેકરૂપત્વ આ રીતે માયિક હોવાથી સત્યતત્ત્વના અદ્વિતીયપણુને બાધ આવતો નથી એમ 'માયયા' ઇત્યાદિ વડે નિરૂપણ કરે છે:—

માયયા વહુરૂપત્વે સદ્દૈતં ન નશ્યતિ ।

માયિકાનાં હિં રૂપાણાં દ્વિતીયત્વમસમ્ભવિ ॥ ૪૧ ॥

અં ૦ માયાના યોગે અનેકરૂપપણુ હોય છે એટલે 'સત્' અદ્વૈત તત્ત્વની અસિદ્ધિ થતી નથી કેમકે માયિકરૂપોનું દ્વિતીયપણુ અસંભવે (છે). ૪૧

માયા અચિન્ત્યશક્તિવાળી છે એટલે બ્રહ્મ વિષે ઉપાદાન તથા નિમિત્તપણુ ઉભય દુર્ઘટ નથી એમ 'અચિન્ત્યશક્તિ' ઇત્યાદિ વડે નિરૂપણ કરે છે:—

અચિન્ત્યશક્તિર્માયાઽતી દુર્ઘટં ઘટયત્યસૌ ।

ઉપાદાનનિમિત્તત્વે કલ્પેતે સતિ માયયા ॥ ૪૨ ॥

અં અને ચૈતન્યસયુક્તા 'આહંકાર' પ્રાણધારણ કરવા થકી 'જીવ'રૂપ થાય છે (તે) સર્વ દેહોમધ્યે પગથી માથા સુધી વ્યાપ્ત થાય છે ૫૩

સત્ તત્ત્વ મધ્યે સંસાર આરોપેલો છે તે 'આરોપ'ની નિવૃત્ત્યર્થ 'વિચાર' કરવો યોગ્ય છે એમ 'સદ્વસ્તુન્યેવ' ઇત્યાદિ વડે નિરૂપણ કરે છે —

સદ્વસ્તુન્યેવમારોપ્ય સંસારો માયયા કૃતઃ ।

અવિચારકૃતારોપનિવૃત્ત્યર્થ વિચાર્યતામ્ ॥ ૫૪ ॥

અં એ રીતે 'સત્' વસ્તુ-પ્રકારને વિષે 'આરોપ' કરીને માયા તેણે મંસાર રચેલો છે (તેથી) અવિચારકૃત 'આરોપ'ની નિવૃત્ત્યર્થ વિચાર કરવો ઘટે છે ૫૪

હવે, 'ત્રિવૃત્તકરણ' ઇત્યાદિ વડે 'વિચાર'નું નિરૂપણ કરે ॥ —

ત્રિવૃત્તકરણમગ્ન્યાદૌ સ્પષ્ટં તૌંવદ્વિચારિણઃ ।

પ્રસિદ્ધે તૈજસેઽપ્યગ્નાવવન્નાંશાવવસ્થિતૌ ॥ ૫૫ ॥

અં 'વિચાર' કરનારને નિરૂક્ત અગ્નિ આદિ મધ્યે 'ત્રિવૃત્તકરણ' રૂપ (છે) પ્રસિદ્ધ તૈજસ અગ્નિ મધ્યે પણ જળ તથા અક્તના અરો અવસ્થિત હોય છે ૫૫

અગ્નિની જ્વાળા મધ્યે લાલ આદિરૂપ ડોના હોય છે તેનું 'જ્વાલાયા' ઇત્યાદિ વડે નિરૂપણ કરે છે —

જ્વાલાયાં રોહિતં રૂપં વહુલં તત્તુ તૈજસઃ ।

કિંચિદ્દુક્લમપામેતત્ કિંચિત્કૃણં તુ ભૂમિગમ્ ॥ ૫૬ ॥

× ટિપ્પણ ૫૪ આરોપ-૩૬૫ના ભુએ 'જળારોપપ્રવાદાઘ્યા નિષ્પ્રપચ પ્રપચયતે' ।

× ટિપ્પણ ૫૫ 'યથા તુ સ્થલ સોમ્યેમા તિલોદેવતાઽત્રિવૃત્તિર્દેવા ભવતિ તન્મે વિજાનીહિ' અહીંથી માઠી, યદાગ્ને રોહિત રૂપ તેજસસ્વદ્ગં ચક્ષુઃજ્વાલ સદર્પા ચત્કૃણ સદગ્નસ્વાપાગદાગ્નેરમિત્ત કાવા રમ્મણ વિકારો નામધેય ત્રીણિ રૂપાણીત્યેવ સત્ત્વ" આ ક્રુતિપર્વતનું વ્યાખ્યાન કરે છે અર્થ-હે સોમ્ય ! જેવી રીતે (શરીરથી ગદાર) પ્રસિદ્ધ આ ત્રણ દેવતા એક એક ત્રિવૃત્ત ત્રિવૃત્ત ધાય છે તે મારાથી વિરપટ જાણ' (છા ૬-૩-૪) ત્રિવૃત્ત અગ્નિનું જે રાતું રૂપ (છે) તે (અનિવૃત્ત) તેજનું રૂપ (છે) જે ધોણુ (રૂપ છે) તે અનિવૃત્ત જળનું (રૂપ છે ને) જે કાણુ (રૂપ છે) તે (અનિવૃત્ત) પૃથ્વીનું રૂપ છે, તેથી હવે અગ્નિમાથી અગ્નિપણું મય વાણીનો વિષય કાર્ય (અગ્નિ એવું નામ) નામ માત્ર [છે તેથી અગ્નિ એવું જ્ઞાન મિથ્યાજ છે,] ત્રણ રૂપોજ માત્ર સત્ય (છે) (છા ૬-૪-૧) ।

જાન જ્વાળા મધ્યે બહુ લાલરૂપ છે તે તે તેજનું (રૂપ છે). કાંઈક ધોળું (રૂપ છે) તે જળનું (છે) અને કાંઈક કાળું તે પૃથ્વિનું છે. ૫૬
પૂર્વોક્ત ભૂતગત ત્રણે રૂપનો વિવેક કરતાં ભૌતિક અગ્નિ 'નામમાત્ર' છે એમ 'રૂપત્રયે' ઇત્યાદિ વડે નિરૂપણ કરે છે:—

રૂપત્રયે ભૂતગતે વિવિક્તે ભૌતિકોઽનલઃ ।

કારણવ્યતિરેકેણ વાચૈવારમ્ભ્યતે વૃથા ॥ ૫૭ ॥

જાન (તેજ આદિ) પદાર્થગત ત્રણ રૂપને વિચારપૂર્વક પૃથક્ કરે તે ભૌતિક અગ્નિ 'નામમાત્ર' છે (એથી વાણીના ઉપાદાનત્વને લીધે) કારણભાવને લઈ મિથ્યા છે. ૫૭

પ્રસિદ્ધ વાણી તથા આકાશરૂપી સુષ્ટિને છોડી તેજાદિ ત્રણ પ્રદાર્થની સુષ્ટિ કેમ પૂર્વે પ્રતિષ્ઠાન કરેલી છે તેનું 'જગત્' ઇત્યાદિ વડે નિરૂપણ કરે છે:—

જગતશ્ચાક્ષુપસ્યેત્થં મિથ્યાત્વં વક્તુમાદિતઃ ।

તેજોઽવન્નત્રયસ્યાત્ર ચાક્ષુપસ્યોદિતા જનિઃ ॥ ૫૮ ॥

જાન એ રીતે, આક્ષુપ જગતના મિથ્યાપણાનું નિરૂપણ કરવા અહીં (છાંદોગ્ય મધ્યે) આક્ષુપ તેજ જળ તથા અગ્નની ઉત્પત્તિનું પ્રથમ નિરૂપણ કરેલું છે. ૫૮

એ રીતે, આદિત્યાદિક કાયો અગ્નિની પેરે મિથ્યા સ્વરૂપ છે એમ 'આદિત્ય' ઇત્યાદિ વડે નિરૂપણ કરે છે:—

આદિત્યચન્દ્રવિદ્યુત્સુ મિથ્યાત્વં વહિવન્નયેત્ ।

ગૃહીત્વૈતાવતા વ્યાપ્તિં કાર્યમિથ્યાત્વમૂહાતામ્ ॥ ૫૯ ॥

જાન અગ્નિની પેરે, આદિત્ય, ચંદ્ર અને વિદ્યુત પરત્વે મિથ્યાપણું સિદ્ધ કરેલું. આટલાવડે વ્યાપ્તિ ગૃહણ કરીને કાર્યનું મિથ્યાપણું સિદ્ધ કરવું. ૫૯
તેજાદિક કાર્યપદાર્થ મિથ્યા સિદ્ધ થતાં તેમનું કારણરૂપ 'સત્' એક જ 'સત્ય' ॥ એમ 'તેજોઽવન્નત્રયકાર્યોર્જા' ઇત્યાદિ વડે નિરૂપણ કરે છે:—

x દ્રિપણ: ૫૯ ભુજો 'વદાદિત્યસ્ય સોક્ષિત્વં સ્વ' ઇત્યાદિથી માંડી 'યત્ત્વં' ૫૯૮; (જા. ૬-૪. ૨ થી ૬. ૨-૪). વ્યાપ્તિપદ-આશ્ચર્ય તત્ત્વરૂપવ્યતિરેકેણ વિગ્રા અર્થઃ—જે કાર્ય હોય તે કારણના અભાવે પ્રત્યક્ષરૂપ હોય.

તેજોઽવન્નારવ્યકાર્યાણાં મિથ્યાત્વે સ્યાત્સદ્વચ્ચમ્ ।

કારણં સત્યમેવાં તુ પૂર્વેવાં જ્ઞાનિનાં મતિઃ ॥ ૬૦ ॥

અં 'તેજઃ', 'જળ' તથા 'અગ્નિ'સંકલે કાર્યપદાર્થનું (એ રીતે) મિથ્યાપણું સિદ્ધ થાય એટલે 'સત્' અદ્વય હોવાનું સિદ્ધ થાય કિન્તુ, એમના કારણ રૂપ 'સત્' તત્ત્વ સત્ય છે [એમ] પૂર્વના બ્રહ્મવેત્તાઓનો મત છે. ૬૦

હવે, યમા નુ સહુ સોમ્યેમાઃ અર્થઃ-હે સોમ્ય ! જેવી રીતે પ્રસિદ્ધ આ ત્રણ (દેવતા)....(છાં. ૬-૪-૭) ઇત્યાદિથી ઉપક્રમ કરતાં, અગ્નમશિત્ ઇત્યાદિથી લઇ 'યોઽગ્નિષ્ઠઃ સા વાક્' (છાં. ૬-૫-૨-૩) અર્થઃ-અગ્નિવાક્ષણ કર્યું....'જે અર્થ'ત સૂક્ષ્મભાગ તે વાણી થાય છે' ઇત્યન્ત શ્રુતિ વાક્યાનુસાર 'દૃશ્યે', 'યદન્ત્ર' તથા 'માણ' ઇત્યાદિ ત્રણ શ્લોકવડે કથન કરતાં પ્રથમ ભૌતિકતા ક્યાં રહેલી છે તેનું નિરૂપણ કરે છે:-

દૃશ્યે વાહ્યે ભૌતિકત્વમસ્તુ દેહે તુ નૌ તથા ।

इति मूढमतेनુत्यै देहे भौतिकतोच्यते ॥ ६१ ॥

અં બ્રહ્મ કશય (જગત) પરત્વે 'ભૌતિકપણું' જાણે હો પણ દેહ પરત્વે એ પ્રમાણે હોતું નથી એમ મૂઢપુરુષના સિદ્ધાંતનું નિરસન કરવા દેહ પરત્વેની 'ભૌતિકતા'ની ઉક્તિ કશાય છે. ૬૧

જાણણ કરેલું અન્ન સ્થૂલ-સૂક્ષ્માદિ ત્વરૂપે શરીર મધ્યે જેવી રીતે પરિણમી છે તેનું 'યદન્ત્ર' ઇત્યાદિવડે નિરૂપણ કરે છે:-

यदन्त्रं पार्थिवं मुक्तं तद्धीमाँसपुरीषकैः ।

सूक्ष्ममध्यस्थूलभागैर्देहेऽस्मिन्परिणम्यते ॥ ६२ ॥

અં જે પાર્થિવ અગ્નિ જાણણ કરેલું હોય તે નિશ્ચે મન માંસ તથા વિદ્યા આદિ-

x ટિપ્પણ: ૬૦ 'एतद्दस्य वै तद्विदांसं ब्राह्म: पूर्वं महाशाला महाश्रोत्रिया अर्थ:-૩૫ અને (નિશ્ચયરથુને) જાણનાર પૂર્વના પ્રસિદ્ધ મહાશૃંગરથો (ને) મહાશ્રોત્રિયો' ઇત્યાદિથી માંડી, (છાં. ૬-૪-૫) 'यद्विज्ञातमिनामृदित्येतत्सामेव देवतानां समास इति तद्विदांसक: अर्थ:- (દીપાંતરથી આગેલ વિલક્ષણ પક્ષી આદિક) જે અવિદ્યાત જેવું (પ્રતીત) થયું આ (પણ) આ (ત્રણ) દેવતાઓનોજ સમુદાય (છે) એમ તેને જાણતા હવા.' (છાં. ૬-૪-૭) ઇત્યાદિ પર્યંત સંદર્ભતાત્પર્યનું કથન કરેલું છે.

રૂપ સૂક્ષ્મ મધ્યમ તથા સ્થૂલ અંશના યોગે આ દેહ મધ્યે પરિણામને પામે છે. ૬૨

જળની પરિણતિ ત્રણ પ્રકારની હોવાનું તથા; ઘૂતાદિ તેજસ પદાર્થ થકી વાણી આદિનો હોદ ઉપરિચય હોવાનું, 'પ્રાણ' ઇત્યાદિ વડે નિરૂપણ કરે છે:—

પ્રાણલોહિતમૂત્રાંશૌરપો પરિણતિસ્ત્રિધા ।

વાદ્મજાસ્થિવિભેદઃ સ્યાત્ ઘૃતતૈલાદિતેજસઃ ॥ ૬૩ ॥

અં—જળની પરિણતિ (સૂક્ષ્માદિક અંશના યોગે), પ્રાણ લોહી તથા મૂત્રસ્વરૂપે ત્રણ પ્રકારની (હોય છે). ઘી તથા તેલ આદિ તેજસ પદાર્થ થકી વાણી મગજ તથા હાડકાંરૂપ વિભેદ પ્રાપ્ત થાય છે. ૬૩

પદાર્થના સ્થૂલ તથા મધ્યમ અંશ મધ્યે 'કારણાનુગતિ' સ્પષ્ટ હોય છે એમ 'સ્થૂલ' ઇત્યાદિ વડે ઉદાહરણપૂર્વક નિરૂપણ કરે છે:—

સ્થૂલે ચ મધ્યમે ભાગે કારણાનુગતિઃ સ્ફુટા ।

ધીપ્રાણવાયુ સંદેહં દધિદૃષ્ટાન્તતોઽનુદત્ ॥ ૬૪ ॥

અં—કારણનું અનુસ્યુતપણું સ્થૂલ તથા મધ્યમ અંશ મધ્યે સ્પષ્ટ (હોય છે), મન પ્રાણ તથા વાણી મધ્યે (સૂક્ષ્મમાંશ હોવાનો) સંદેહ દહીંના દૃષ્ટાંતવડે નષ્ટ કરેલો છે. ૬૪

દહીંના દૃષ્ટાંતવડે સૂક્ષ્માંશસિદ્ધિનું 'ઘૃતે' ઇત્યાદિવડે નિરૂપણ કરે છે:—

ઘૃતૈ વિલીનો દધ્યંશોઽનુગતો ભાતિ ન સ્ફુટઃ ।

તર્થાપિ દધિકાર્યત્વં વિદ્યતે સર્વસમ્મતમ્ ॥ ૬૫ ॥

× ટિપ્પણ: ૬૪ કારણાનુગતિ—કારણનું અનુસ્યુતપણું; ભુજો 'દત્તઃ સોમ્ય સમ્માધ્યમા-
નસ્ય યોડગિમા ॥ કર્ણઃ સમુદીપતિ તત્તર્પિર્ભવતિ ॥૧॥ એવમેવતલ્લ સોમ્યાન્સ્યાર્યમાનસ્ય યોડગિમા ચ
કર્ણઃ સમુદીપતિ તન્મનો ભવતિ ॥૨॥ જ્યો સોમ્ય વીરમાનાનાં યોડગિમા ચ કર્ણઃ સમુદીપતિ ત પ્રાણો
ભવતિ ॥૩॥ તેજસઃ સોમ્યાર્યમાનસ્ય યોડગિમા ચ કર્ણઃ સમુદીપતિ સો વાગભવતિ અર્થઃ—હે સોમ્ય !
મયન કરેલા દહીંનો જે સૂક્ષ્મભાવ ॥ તે જીર્ણ (થયો છે) તે એકત્ર થઈ (માંખણભાવે)
ઉપર ગમન કરે છે તે વી થાય છે. હે પ્રિયદર્શન ! એમજ નિશ્ચય બરાબર કરેલા અનલને જે
સૂક્ષ્મ ભાવ (છે) તે જીર્ણ (થયો હતો) એકત્ર થઈ ઉપર જાય છે તે મન થાય છે. હે
સોમ્ય ! પાન કરેલા જળનો જે સૂક્ષ્મભાવ (છે) તે જીર્ણ (થયો હતો) એકત્ર થઈ ઉપર
જાય ॥ તે પ્રાણ છે. હે પ્રિયદર્શન ! ખાધેલ તેજનો (વી આદિનો) જે સૂક્ષ્મભાવ (છે)
તે જીર્ણ (થયો હતો) એકત્ર થઈ ઉપર જાય તે વાણી થાય છે; (છાં. ૬-૬-૧-૪)

અ૦—ધી મધ્યે અનુવૃત્ત દહીંના અંશ ગુપ્ત ભાસે છે (પણ તે) સ્પષ્ટ (ભાસતો) નથી તથાપિ (તે ધી) દહીંના કાર્યરૂપે હોવાનું સર્વામાન્ય છે. ૬૫
અતીન્દ્રિયપણુને લીધે મન આદિ મધ્યે ‘કારણાનુગતિ’ પ્રત્યક્ષપણે સ્પષ્ટ હોય નહિં એમ ‘તથા’ ઇત્યાદિ વડે નિરૂપણ કરે છે:—

તથા^૧ મનઃપ્રાણવાચ્ચાં^૨ ભવત્વજ્ઞાદિકાર્યતા^૩ ।

અતીન્દ્રિયત્વાત્પ્રત્યક્ષા^૪ કારણાનુગતિર્ન^૫ હિ^૬ ॥ ૬૬ ॥

અ૦ તે પ્રમાણે મન પ્રાણ તથા વાણી અન્નાદિકના કાર્યરૂપે હોવાનું સિદ્ધ હો. (કેમકે) અતીન્દ્રિયપણુને લીધે (અન્નાદિક)ની ‘કારણાનુગતિ’ નિક્ષે પ્રત્યક્ષ હોતી નથી. ૬૬

‘મન’ નિત્યદ્રવ્ય છે તે અન્નનું કાર્ય ન હોય એવા ‘તાર્કિક’ મતનું અંગારદષ્ટાંતદ્વારા ‘નિત્યદ્રવ્ય’ ઇત્યાદિ આર સ્થોકે વડે ખંડન કરે છે:—

નિત્યદ્રવ્યં^૧ મનો^૨ નાન્નકાર્યમિત્યાહ^૩ તાર્કિકઃ^૪ ।

સ^૫ ઈવોડ્ઙ્ગારદષ્ટાંતદ્વારેણ^૬ પ્રતિવોધ્યતે^૭ ॥ ૬૭ ॥

અ૦ મન નિત્યદ્રવ્ય (છે) (તે) અન્નનું કાર્ય નહોત્ય એમ (જે) ‘તાર્કિક’ કહે છે તે આ (પુરૂષ) અંગારાના ઉદાહરણવડે પ્રતિવોધિત થાય છે. ૬૭

અગ્નિના અંગારાનું ઉદાહરણ દર્શાવી તેને સિદ્ધાંત પરત્વે ‘યથા’ ઇત્યાદિ વડે યોગે છે:—

યથા^૧ સ્વયોત્તમાત્રઃ^૨ સ્યાદ્ઙ્ગારઃ^૩ કાષ્ઠસંક્ષયે^૪ ।

કાષ્ઠવૃત્તૌ^૫ જ્વલત્યગ્નિસ્તથા^૬ વિદ્યાત્મનોડ્ઙ્ગયોઃ^૭ ॥ ૬૮ ॥

× ટિપ્પણ: (૬૭-૭૦) ‘યોદ્યક્ત્વં સોમ્ય પુરુષઃ પચદશાહાનિ માશીઃ કામમયં વિવાડડ-પોમય. પ્રાણો ન વિવતો વિચ્છેત્યતે અર્થ-હે પ્રિયદર્શન ! સોળ કળાવાળો પુરૂષ (છે, તેને પ્રત્યક્ષ કરવા ઇચ્છતો હોય તો) પંદર દિવસ ભોજન ન કરે. પ્રાણ જ્વલનું કાર્ય (છે તેથી જલ) નહિ પીનાર (તારો પ્રાણ) નીકળો જાય (માટે) ઇન્દ્રિય પ્રમાણે જલ પીને ’ (છાં. ૬-૭-૧) ઇત્યાદિથી ઉપક્રમ કરીને ” સદ્ પચ દશાહાનિ નાશાડય અર્થ:-(મનના અનમય પ્રાણને પ્રત્યક્ષ કરવા ઇચ્છતો) તે (સ્વેતકિતુ) પંદર દિવસ ભોજન ન કરતો હોય ” (છાં. ૬-૭-૨) ઇત્યાદિથી સદ્ આ ખડગી સમાપ્તિ પર્વતના તાત્પર્યનું નિરૂપણ કરે છે.

કલા-આધેસા અગ્નિનો જ અત્યંત સૂક્ષ્મ ભાગ છે તે વડે શક્તિ પામેલી મનની શક્તિ સોળ પ્રકારે વિભાગ પામીને તે પુરૂષની ‘કલા’ કહેવાય છે.

રૂપ સૂક્ષ્મ મધ્યમ તથા સ્થૂલ અંશના યોગે આ દેહ મધ્યે પરિણામને પામે છે. ૬૨

જળની પરિણતિ ત્રણ પ્રકારની હોવાનું તથા ઘૂતાદિ તૈજસ્ય પદાર્થ થકી વાણી આદિનો લેહ ઉપસ્થિત હોવાનું, 'પ્રાણ' ઇત્યાદિ વડે નિરૂપણ કરે છે:—

પ્રાણલોહિતમૂત્રાંશૌરપાં પરિણતિસ્ત્રિધા ।

વાદ્મજાસ્થિવિમેદઃ સ્યાત્ ઘૃતતૈલાદિતેજસઃ ॥ ૬૩ ॥

જળની પરિણતિ (સૂક્ષ્માદિક અંશના યોગે) ત્રણ લોહી તથા મૂત્રસ્વરૂપે ત્રણ પ્રકારની (હોય છે). ઘી તથા તેલ આદિ તૈજસ્ય પદાર્થ થકી વાણી મળતા તથા હાડકાંરૂપ વિભેદ પ્રાપ્ત થાય છે. ૬૩

પદાર્થના સ્થૂલ તથા મધ્યમ અંશ મધ્યે 'કારણાનુગતિ' સ્પષ્ટ હોય છે એમ 'સ્ફૂટ' ઇત્યાદિ વડે ઉદાહરણપૂર્વક નિરૂપણ કરે છે:—

સ્થૂલે ચ મધ્યમે ભાગે કારણાનુગતિઃ સ્ફુટા ।

ધીપ્રાણવાયુ સંદેહં દધિદૃષ્ટાન્તતોઽનુદત્ ॥ ૬૪ ॥

જળ—કારણનું અનુસૂતપણું સ્થૂલ તથા મધ્યમ અંશ મધ્યે સ્પષ્ટ (હોય છે). મન પ્રાણ તથા વાણી મધ્યે (સૂક્ષ્માંશ હોવાનો) સંદેહ હઠીના દૃષ્ટાંતવડે નષ્ટ કરેલો છે. ૬૪

હઠીના દૃષ્ટાંતવડે સૂક્ષ્માંશસિદ્ધિનું 'યુતે' ઇત્યાદિવડે નિરૂપણ કરે છે:—

ઘૃતે વિલીનો દધ્યંશોઽનુગતો ભાતિ ન સ્ફુટઃ ।

તર્થાપિ દધિકાર્યત્વં વિદ્યતે સર્વસમ્મતમ્ ॥ ૬૫ ॥

* ટિપ્પણ: ૬૪ કારણાનુગતિ—કારણનું અનુસૂતપણું: જુઓ 'દહ્નઃ સોમ્ય સામ્યમાનસ્ય યોડગિમા સ કર્ણઃ સમુદીપતિ તત્તપિર્નવતિ ॥૧॥ એવમેષતલ સોમ્યાપસ્યાર્યમાનસ્ય યોડગિમા સ કર્ણઃ સમુદીપતિ તન્મનો ભવતિ ॥૨॥ જર્ણ સોમ્ય પીત્યમાનાર્ણ યોડગિમા સ કર્ણઃ સમુદીપતિ સો વાગ્મવતિ અર્ધઃ—દે સોમ્ય ! મયન કરેલા હઠીનો જે સૂક્ષ્મભાવ છે તે જીર્ણ (થયો) તે) એકત્ર થઈ (માંબજીભાવે) ઉપર મમન કરે છે તે ઘી થાય છે. દે પ્રિયદર્શન ! એમજ નિશ્ચય લગુણ કરેલા અમનો જે સૂક્ષ્મ ભાવ છે તે જીર્ણ (થયો) જનો) એકત્ર થઈ ઉપર ભપ છે તે મન થાય છે. દે સોમ્ય ! પાન કરેલા જળનો જે સૂક્ષ્મભાવ છે તે જીર્ણ (થયો) જનો) એકત્ર થઈ ઉપર ભપ છે તે પ્રાણ છે. દે પ્રિયદર્શન ! આયેત્ત તેજનો (ઘી આદિનો) જે સૂક્ષ્મભાવ છે તે જીર્ણ (થયો) જનો) એકત્ર થઈ ઉપર ભપ તે વાણી થાય છે; (ઈ. ૬-૧-૧-૪)

અ૦—ધી મધ્યે અનુવૃત્ત દહીંના અંશ શુભ ભાસે છે (પણ તે) સ્પષ્ટ (ભાસતો) નથી તથાપિ (તે ધી) દહીંના કાર્યરૂપે હોવાનું સર્વામાન્ય છે. ૬૫ અતીન્દ્રિયપણાને લીધે મન આદિ મધ્યે ‘કારણાનુગતિ’ પ્રત્યક્ષપણે સ્પષ્ટ હોય નહિં એમ ‘તથા’ ઇત્યાદિ વડે નિરૂપણ કરે છે:—

તથા મનઃપ્રાણવાચાં ભવત્વન્નાદિકાર્યતા ।

અતીન્દ્રિયત્વાત્પ્રત્યક્ષા કારણાનુગતિર્ન હિ ॥ ૬૬ ॥

અ૦ તે પ્રમાણે મન પ્રાણ તથા વાણી અન્નાદિકના કાર્યરૂપે હોવાનું સિદ્ધ હો. (કેમકે) અતીન્દ્રિયપણાને લીધે (અન્નાદિક)ની ‘કારણાનુગતિ’ નિત્યે પ્રત્યક્ષ હોતી નથી. ૬૬

‘મન’ નિત્યદ્રવ્ય છે તે અન્નનું કાર્ય ન હોય એવા ‘તાકિંક’ મતનું અંગારદષ્ટાંતદ્વારા ‘નિત્યદ્રવ્ય’ ઇત્યાદિ આર શ્લોકો વડે ખંડન કરે છે:—

નિત્યદ્રવ્યં મનો નાન્નકાર્યમિત્યાહ તાર્કિકઃ ।

સં ણ્પોઽન્નારદષ્ટાંતદ્વારેણ પ્રતિવોધ્યતે ॥ ૬૭ ॥

અ૦ મન નિત્યદ્રવ્ય (છે) (તે) અન્નનું કાર્ય નહોત્ય એમ (જે) ‘તાકિંક’ કહે છે તે આ (પુરૂષ) અંગારાના ઉદાહરણવડે પ્રતિવોધિત થાય છે. ૬૭

અગ્નિના અંગારાનું ઉદાહરણ દર્શાવી તેને સિદ્ધાંત પરત્વે ‘યથા’ ઇત્યાદિ વડે ચોળે છે:—

યથાં જ્વલ્યોત્તમાત્રઃ સ્યાદન્નારઃ કાષ્ઠસંક્ષયે ।

કાષ્ઠવૃત્તૌ જ્વલત્યગ્નિસ્તથાં વિદ્યાત્મનોઽન્નયોઃ ॥ ૬૮ ॥

× ટિપ્પણ: (૬૭-૭૦) ‘વૌદશકલ: સૌમ્ય પુરુષ: વચ્ચદશાહનિ માત્રી: કામમય: વિવાડડ-પોમય. પ્રાણો ॥ વિવતો ચિચ્છેત્યતે અર્થ:—હે પ્રિયદર્શન ! સોળ કળાગણો પુરૂષ (છે, તેને પ્રત્યક્ષ કરવા ઇચ્છતો હોય તો) પંદર દિવસ બોજન ન કર. પ્રાણ જલનું કાર્ય (છે તેથી જલ) નહિ પીનાર (તારો પ્રાણ) નીકળી જાય (માટે) ઇચ્છા પ્રમાણે જલ પીજે ’ (છં. ૬-૭-૧) ઇત્યાદિથી ઉપક્રમ કરીને “ સદ્ વચ્ચ દશાહનિ જાદાડચ અર્થ:—(મનના અનમય પ્રાણને પ્રત્યક્ષ કરવા ઇચ્છતો) તે (સ્વેતકેતુ) પંદર દિવસ બોજન ન કરતો હોય ” (છં. ૬-૭-૨) ઇત્યાદિથી લઈ આ અહીં સમાપ્તિ પર્યંતના તાત્પર્યનું નિરૂપણ કરે છે. કલા-આધેશા અગ્નિને જ અત્યંત સૂક્ષ્મ ભાગ છે તે વડે વૃદ્ધિ પામેલી મનની ચક્તિ સોળ પ્રકારે વિભાગ પામીને તે પુરૂષની ‘કલા’ કહેવાય છે.

જાં જે પ્રમાણે અંગારા કાઠાભાવે આગીયા જેવડા થાય (અને)
કાઠ હોય ત્યારે જ્વાળા સ્વરૂપે પ્રજ્વલિત હોય તે પ્રમાણે મન તથા અન્ત
સંબંધમાં સમજવું. ૬૮

તેજ વિપયનું 'સ્વકતે' ઇતિ વાક્યાર્થ વડે સ્પષ્ટીકરણ કરે છે:-

ત્યક્તોઽન્ને પશ્વદશસુ દિનેષુ ક્ષીયતે જનઃ ।

તેન સ્મર્તુ ન શક્તોઽભૂત શ્વેતકેલુસ્સ કિંચન ॥ ૬૯ ॥

જાં પંદર દિવસ પર્યંત અજનો ત્યાગ કર્યે મન હીણ થાય છે. તેને
લઇને તે શ્વેતકેલુ કાંઈ પણ સ્મરણ કરવાને શક્તિમાન નહોતો. ૬૯

એ રીતે, હવે મનના 'અજમયપણુ'ને અન્વય-વ્યતિરેક પૂર્વક સિદ્ધ કરે છે:-

અન્નન પુષ્ટ મનસિ વેદાન્ સસ્માર તત્ક્ષણાત્ ।

અન્વયવ્યતિરેકાભ્યાં મનોઽન્નમયમિવ્યતામ્ ॥ ૭૦ ॥

જાં મન અંતઃકરણે પુષ્ટ થતાં (તેને) વેદોનું તત્ક્ષણે સ્મરણ થયું (તેથી)
મન 'અજમય' (છે) એમ અન્વય-વ્યતિરેક પૂર્વક ઇષ્ટ હો. ૭૦

'સત્' તત્વથી લિન્ન ભૂતસૃષ્ટિ નથી એમ પિષિક્તાર્થનું 'ભૌતિકાચે'
ઇત્યાદિ વડે નિરૂપણ કરે છે:-

ભૌતિકત્વૈઽસ્થિલસ્યૈવ સ્થિતે ભૂતાતિરેકતઃ ।

તન્નાસ્તિ તદ્વદ્ભૂતાનિ નૈવ સદ્યતિરેકતઃ ॥ ૭૧ ॥

જાં અખિલ (જગત)નું 'ભૌતિકપદ્ય' એ રીતે હોવાથી ભૂતપદ્યથી
અતિરિક્ત ભૌતિક પદ્યાર્થ નથી તે ચેરે 'સત્'થી લિન્ન ભૂતપદ્યો હોતાંજ
નથી. ૭૧

જગતનું કારણ અદૈત 'સત્' ॥ એટલા જ્ઞાનમાત્રવડે છવપણું નિવૃત્ત
થાય નહિ એમ 'જગત' ઇત્યાદિ વડે કહે છે:-

જગતઃ કારણં યત્સદદૈત તદ્વિજિજિવાન્ ।

શ્વેતકેલુસ્તાવતાસ્ય જીવત્વં ન નિવર્તતે ॥ ૭૨ ॥

x રિપ્પણ: ૭૨ લુઓ 'તદ્વાસ્ય વિજિજિવિતિ (છાં. ૬-૪-૬); અર્થ:-મનના અત્તપણાને
તે જાણતો હોય' તથા 'સ્વપ્નાન્તે મે સોમ્ય વિજિજિવિતિ અર્થ:-હે સોમ્ય ! મારા કહેવાથી
મુપ્રસિદ્ધો સારી રીતે નિશ્ચય કર' (છાં. ૬-૮-૧).

અં ૦ જગતનું કારણ એ ‘સત્’ અદ્વૈત (તત્ત્વ) તેનો સ્વેતકેતુ ને અનુભવ થયો. (કિન્તુ) તેટલા (જ્ઞાનમાત્ર વડે) આવું ‘જીવપાણુ’ ટળતું નથી. ૭૨
આત્માના પ્રદક્ષત્વજ્ઞાન વડે ‘જીવપાણુ’ ટળે એમ ‘સ્વસ્ય’ ઇત્યાદિ વડે નિરૂપણ કરે છે:—

સ્વસ્ય^૧ બ્રહ્મત્વ^૨બોધેન^૩ જીવત્વ^૪મપગ^૫ચ્છતિ ।

इत्यभिप्रेत्य^{૪+૫} तं^૭ शिष्यं^૮ पुनः^૯ प्रोत्साहयत्यसौ^{૧૦} ॥ ૭૩ ॥

અં ૦ ‘જીવપાણુ’ આત્માના પ્રદક્ષપણના જ્ઞાનવડે ટળે છે એમ અભિપ્રાય કહી આ (ઉદાહરકે) તે શિષ્યને પુનઃ પ્રોત્સાહિત કરે છે. ૭૩

‘સત્’ તત્ત્વ તે આત્માનું સ્વરૂપ છે એમ સુપુત્રિ મધ્યે સ્પષ્ટ જણાય છે એમ ‘સ્વપિતાવસાનં’ ઇત્યાદિ વડે નિરૂપણ કરે છે:—

स्वप्नावसानं^૪ जानीहि^૫ मम^૬ व्याकुर्वतो^૭ मुखात् ।

स्वस्य^૧ स्वरूपं^૭ सत्त्वमिति^{૮+૯+૧૦} सुप्तौ^{૧૧} स्फुटं^{૧૨} खलु^{૧૩} ॥ ૭૪ ॥

અં ૦ યોધ કરનાર હું તેના સુપ્રથકી (તું) સુપુત્રિનો નિશ્ચય કર. આત્માનું સ્વરૂપ ‘સત્’ તત્ત્વ (છે) એમ સુપુત્રિ મધ્યે નિશ્ચે સ્પષ્ટ (છે) ૭૪

હવે ‘સ્વપિતિ’ પદાર્થના તાત્પર્યનું ‘યદા’ તથા ‘તિદન્ત’ ઇત્યાદિ બે શ્લોકવડે નિરૂપણ કરે છે:—

यदा^૧ सुपुतिमाप्नोति^૨ पुमानेतं^૩ तदा^૪ जनाः ।

स्वपितित्याहुरेतस्य^{૮+૯+૧૦} तात्पर्यं^{૧૧} प्रविचिन्स्यताम्^{૧૨} ॥ ૭૫ ॥

અં ૦ પુરૂષ જ્યારે સુપુત્રિને પામે છે ત્યારે લોકો તે સુપુત્રિમાન પુરૂષને તે સ્વપિતિ-સુવે-છે એમ કહે છે (તેથી) આ (‘સ્વપિતિ’ પદના) તાત્પર્યને છેક વિચારવું. ૭૫

પૂર્વોક્તપદ વસ્તુતત્ત્વનું અવબોધક છે એમ ‘તિદન્ત’ ઇત્યાદિ વડે નિરૂપણ કરે છે:—

तिदन्तं^૪ पदमज्ञानां^૫ सुवन्तं^૬ तु^૭ विवेकिनाम् ।

स्यान्निद्राणस्य^૫ नामैतद्वस्तु^૬ तत्त्वावभासकम्^{૧૦} ॥ ૭૬ ॥

x ટિપ્પણ ૭૫ તાત્પર્ય-‘સ્વપિતિ’ શબ્દ સવનકર્તાનો બોધક કે સ્વસ્વરૂપ બોધક છે તે, જુઓ “યત્રેતસ્ય સ્વપિતિ નામ અર્થ-જ્યારે પુરૂષ સુવે છે આ નામવાળો થાય છે ત્યારે...” (છાં ૬-૮-૧) ।

x ટિપ્પણ ૭૬ સ્વપિતિ-સ્વપ્ન+અપીતિ, સુવન્તમ્-‘સ્વ’ અન્તવાયુ પદ, તિદન્તમ્-‘તિ’ અન્તવાયુ પદ=અપીતિ.

જા૦ અગ્ર લોકોવડે પ્રયુક્ત શયન કરનાર પુરુષનું નામક ('તિદન્ત')
પદ શયનકર્તાનું બોધક હોય છે અને વિવેકીઓ વડે પ્રયુક્ત 'સુવન્ત' પદ
સ્વરૂપબોધક હોય છે આ-સ્વપિતિ-(૫૬) નિત્યે વર્તવ્યોધક (છે) ૭૬

સ્વપ્ન તથા જાગૃતમધ્યે 'જીવ' 'સત્' વર્તવ્યી સિન્ન જેવો પ્રતીત થાય
કિન્તુ સુષુપ્તિ મધ્યે તે 'સત્' વર્તવ્ય સહ એકવિત થાય છે એમ 'સ્વપ્નજાગરયોઃ'
ઈત્યાદિ વડે નિરૂપણ કરે છે —

સ્વપ્નજાગરયોર્જીવઃ સત્ત્વાદ્વિજ્ઞવદ્ભવેત્ ।

સુષુપ્તૌ સમ્યગ્કર્ત્ત્વં યાતિ સદ્વસ્તુનાં સહ ॥ ૭૭ ॥

જા૦ 'જીવ' સ્વપ્ન તથા જાગૃત અવસ્થા મધ્યે 'સત્' વર્તવ્યી સિન્ન જેવો
પ્રતીત થાય (તથાપિ) તે સુષુપ્તિ મધ્યે 'સત્' વસ્તુ સહ રૂઢી રીતે
એકપણાને પામે છે ૭૭

'પ્રાણધારણુ'રૂપકપાદિને લઇને આત્માને 'જીવભાવ' પ્રાપ્ત થાય છે કિન્તુ,
સ્વરૂપત તે 'સત્'રૂપ છે એમ 'સ્વપિતિ' પદથી સ્પષ્ટ સિદ્ધ થાય ॥ એમ
'જીવભાવ' ઈત્યાદિ વડે નિરૂપણ કરે છે —

જીવત્ત્વમાત્મનઃ પ્રાણધારણાન્ન સ્વભાવતઃ ।

સદ્ગુપ્ત્વં સ્વતસ્તત્તુ સ્ફુટં સ્વપિતિનામતઃ ॥ ૭૮ ॥

જા૦ પ્રાણધારણુ કરે છે તે ઘડી આત્માને 'જીવભાવ' (પ્રાપ્ત થાય છે)
સ્વરૂપત ('જીવભાવ') ન (હોય) સદ્ગુપ્તપણુ સ્વત સિદ્ધ (છે) અને તે
'સ્વપિતિ' પદાર્થ વડે સ્પષ્ટ (થાય છે) ૭૮

હવે, તે 'સ્વપિતિ' પદના અર્થનું 'સ્વપ્નપીતિ' ઈત્યાદિ વડે નિરૂપણ કરે છે

સ્વપ્નપીતીતિ નામ્નોઽસ્ય નિરુક્તિરવગમ્યતામ્ ।

સ્વરૂપં વાસ્તવં સુષુપ્તૌ પ્રાપ્યમિત્યુદિતં ભવેત્ ॥ ૭૯ ॥

x ટિપ્પણુ ૭૭ જુઓ ' સત્તા સૌમ્ય તદા સ્મૃતી મનસિ અર્થ-અજ્ઞાની સાથે દે
પ્રિયદશન । તે ત્યારે એકલાવને પામેલો થાય છે ' (જા ૬-૮-૧)

x ટિપ્પણુ ૭૮-૭૯ જુઓ ' સ્વપ્નપીતૌ મનસિ સ્વપ્નપીતૌ સ્વપિતી-વાચકને સ્વપ્નપીતો
મનસિ અર્થ- (જીવભાવને પરિભાગ કરી) પોતાના (સદ્ગુપ્ત) ને પામેલો થાય છે તેથી
આને સુષુ છે એમ (લોકિક) જનો કહે છે (તે કરી) પોતાને જ (આત્મસ્વરૂપને જ)
પામેલો થાય છે ' (જા ૬-૮-૧)

અં આ 'સ્વમપીતિ' નામનું તાત્પર્ય બહુ. યથાર્થ સ્વરૂપ સુષુપ્તિ મध्ये પ્રાપ્ત (છે) એમ (તે 'સ્વમપીતિ') [૫૬ વડે] નિરૂપ્ત થાય છે ૫૬

બ્રહ્મતાદિકે ત્રણે અવસ્થાઓ મનની ઉપાધિવડે જન્ય હોય છે અને તે આત્માને હોતી નથી એમ શકુનિના ઉદ્ઘાટરણપૂર્વક 'ઉપાધે' ઇત્યાદિ વડે નિરૂપણ કરે છે —

उपाधेर्मनसो जाग्रत्सुष्यवस्थे हि नात्मनः ।

इत्यभिप्रैत्य शकुनिदृष्टान्तः प्रोच्यते धियः ॥ ૮૦ ॥

અં મનની ઉપાધિ થકી બ્રહ્મત તથા સુષુપ્તિ આદિ અવસ્થા (થાય છે). આત્માને તે (અવસ્થાઓ) નિશ્ચે હોય નહીં એમ અભિપ્રાયે મનનો 'શકુનિ-દૃષ્ટાંત' કહેવાય છે. ૮૦

શકુનિ-બાજના ઉદ્ઘાટરણક્રમ 'શકુનિ' ઇત્યાદિ વડે નિરૂપણ કરે છે —

शकुनिः सूत्रवद्धो यः स गच्छन् विविधा दिशः ।

अलब्ध्वाधारमाकाशे बन्धनस्थानमात्रजेत् ॥ ૮૧ ॥

અં (ધાતકને) દોરડે બાંધેલ જે બાજ પક્ષિ તે વિવિધ દિશા પ્રતિ બંધને આકાશ મध्ये આશ્રય નહીં પામી (પોતાના) બન્ધનસ્થાનરૂપ (દોરડા) પ્રતિ આગમન કરે ૮૧

હવે, પૂર્વોક્ત દૃષ્ટાંતને 'સત્તત્ત્વે' ઇત્યાદિ વડે સિદ્ધાંત પરત્વે થોળે છે:-

सत्तत्त्वे मायया बद्धं मनो जागरणं व्रजेत् ।

अलब्ध्वा तत्र विश्रान्तिं सत्तत्त्वे लीयते पुनः ॥ ૮૨ ॥

x ટિપ્પણ ૮૦ બુએ " સ ચયા શકુનિ પ્રવદ્ધો દિશ દિશ પતિત્વાડ્યગ્રાડડયતનમલ ત્વા બન્ધનમેવોપધયત એવમેવ સદ્ સોમ્ય તન્મનો દિશ દિશ પતિત્વાડ્યગ્રાડડયતનમલબ્ધ્યા પ્રાણ મેવોપધયતે પ્રાણવપનં હિ સોમ્ય સન અર્થ -જેમ તે બાજ (પક્ષિ ધાતકના હાથમા રાખેલા) દોરડાવડે બધાયસો (હોષ્ઠ મોકલે ચલા માટે) પ્રત્યેક દિશા પ્રતિ ઉડીને (બધનથી) બીજે આશ્રય નહિ પામીને તે બધનનો જ આશ્રય કરે " એમજ હે સોમ્ય! પ્રમિદ્ધ તે મન (મનોરૂપ ઉપાધિવાળો જીવ) (અવિદ્યા, કામ અને કર્મવડે બ્રહ્મત અવસ્થામા સુષુપ્ત દુ આદિરૂપ) પ્રત્યેક દિશાનો અભિભવ કરીને (અજ્ઞથી) બીજે વિશ્રામસ્થાન નહીં પામીને અજ્ઞનો જ આશ્રય કરે છે હે સોમ્ય! અજ્ઞરૂપ બધનવાગુ મન (જીવ) [છે] (જા ૧-૮-૨)

જાન માયાના યોગે 'સત્' તત્ત્વ પરત્વે આંધેલ મન જાગરણ (આદિ) દશાને પામે (તથાપિ) [જાગરણાદિ અવસ્થા] મધ્યે વિશ્રાંતિ ન પામતાં તે પુનઃ 'સત્' તત્ત્વ મધ્યે લયને પામે છે. ૮૨

ગત્યાગતીરૂપ 'સંસાર' બિગ્નસ્થાનીય આત્મા મધ્યે કલ્પિત છે ઇત્યાદિતું 'આત્મચ્છાયાપિ' ઇત્યાદિ વડે નિરૂપણ કરે છે:—

આત્મચ્છાયાપિ મનસા સદાગચ્છતિ ગચ્છતિ ।

ગત્યાગતી તુ સંસારઃ સ ચ સ્વાત્મનિ કલ્પિતઃ ॥ ૮૩ ॥

જાન આશાય પણ (મુપુત્તિ મધ્યે) મન વડે સત્ત્વરૂપને પામે છે (અને) મન વડે જાગરણાદિને પામે છે. અને (તે) ગમનાજમન સંસાર (છે) અને તે બિગ્નસ્થાનીય આત્મા વિષે કલ્પિત (છે). ૮૩

મુપુત્તિ મધ્યે મનોલય થતાં ચૈતન્યનાત્મા સ્વરૂપપૂર્વક અવસ્થિત હોય છે એમ 'મનોલયે' ઇત્યાદિ વડે નિરૂપણ કરે છે:—

મનોલયેન્નુપાધિઃ સન્નાત્મા સંસારવર્જિતઃ ।

સ્વેન વાસ્તવરૂપેણ સુપુતાવવતિષ્ઠતે ॥ ૮૪ ॥

જાન મુપુત્તિ મધ્યે મનોલય થતાં આત્મા ઉપાધિરહિત સંસારવર્જિત સ્વરૂપેણ પોતાના યથાર્થસ્વરૂપપૂર્વક અવસ્થિત હોય છે. ૮૪

આત્મબોધના 'દારેશતું' 'ચિચ્છાયા' ઇત્યાદિ વડે નિરૂપણ કરે છે —

ચિચ્છાયા ચ વપુઃ સ્થૂલમિન્દ્રિયાણ્યાત્મવોધને ।

દ્વારાણીત્યાહ મન્ત્રાણ્યં રૂપં રૂપમિતિ સ્ફુટમ્ ॥ ૮૫ ॥

જાન ચિચ્છાયા અને સ્થૂલ શરીર તથા ઇન્દ્રિયો આત્મબોધ યથાર્થ દારેશ (છે) એમ 'રૂપં રૂપં' (પ્રત્યેક દેહપ્રતિ) ઇત્યાદિ આ મંત્ર સ્પષ્ટ છે. ૮૫

તે પ્રતિચ્છાયારૂપ થાય છે એમ 'દેહે' ઇત્યાદિ વડે નિરૂપણ કરે છે:—

દેહે દેહે પ્રતિચ્છાયારૂપોઽમૃત્સ્વાત્મચુદ્રયે ।

માયામિરિન્દ્રો વહુધા દેહોઽમૃત્સ્વાત્મચુદ્રયે ॥ ૮૬ ॥

x ટિપ્પણ: ૮૩ ચ્છાગચ્છતિ ને જાહે ચ્છાગચ્છતિ પાઠ પણ છે.

x ટિપ્પણ: ૮૪ બુદ્ધો સ્વ રૂપ પ્રતિરૂપો અમૃત આ ચંતનું તાત્પર્ય છે. (જઠ. ૨-૧-૧૦)

x ટિપ્પણ: ૮૬ બુદ્ધો 'રિન્દ્રો માયામિ' પુરુષ રૂપ રૂપ છે.

અં સ્વાત્મબોધન અર્થે (તે) પ્રત્યેક દેહ-પરત્વે પ્રતિચ્છાયારૂપ થયા. સ્વાત્મબોધન અર્થે પરમાત્મા માયાના ચોરો અનેક દેહસ્વરૂપ થયા. ૮૬

ઇન્દ્રિય તથા મન આદિ સ્વાત્માવબોધ થવામાં સહકારી હોવાનું તથા મનસહવર્તમાન 'ચિચ્છાયાનો' સુપુત્રિ મધ્યે લય થવાથી 'આત્માવબોધ' થવાનું 'ઇન્દ્રિયાશ્ચ' ઇત્યાદિ વડે નિરૂપણ કરે છે:—

ઇન્દ્રિયાશ્ચાસ્તેન યુક્તાસ્તચ્ચ સ્વાત્માવબુદ્ધયે ।

છાયામાશ્રિત્ય તત્રાત્મા વોધિતઃ સુસિવર્ણનાત્ ॥ ૮૭ ॥

અં તે (મન) વડે ઇન્દ્રિયરૂપી અશ્વો જોડેલા છે તે અને તે (મન) (પરંપરયા) 'સ્વાત્મબોધ' સિદ્ધ કરવામાં [સહકારી કારણો હોય છે] ત્યાં (તે સ્થૂલ શરીર તથા ઇન્દ્રિય મધ્યે) છાયાનો આશ્રય કરીને સુપુત્રિના વહુનથકી આત્માનો પ્રાધ થાય છે. ૮૭

હવે, સ્થૂલદેહ દ્વારા 'સ્વાત્માવબોધ' થવાનું 'અશનાયાપિપાસોક્ત્યા' ઇત્યાદિ કથા શ્લોકવડે નિરૂપણ કરે છે:—

અશનાયાપિપાસોક્ત્યા દેહમાશ્રિત્ય વોદ્યતે ।

અશનાયાપિપાસાશ્ચ દ્વયં સ્વપિતિનામવત્ ॥ ૮૮ ॥

અં જૂખ તથા તરપનાં સ્વરૂપની ઉક્તિ વડે, (સ્થૂલ) દેહનો આશ્રય કરીને (આત્મા)નો બોધ થાય છે. 'જૂખ' 'તરપ' એ બે નામ 'સ્વપિતિ' નામની ચેરે (અન્ન તથા વિવેકીવડે જિન્નાર્થવાચક છે). ૮૮

'અશનાયા' શબ્દના ભિન્ન અર્થ હોવાનું 'અશનાયા' ઇત્યાદિ વડે નિરૂપણ કરે છે:—

× ટિપ્પણ: ૮૭ "આત્માને રશિન વિદિ શરીરે રથમેવ તુ । મુદ્ધિ ॥ સારથિ વિદિ મન પ્રમદમેવ ચ (કલો. ૧. ૩. ૩.) અહીંથી માંડી ઇન્દ્રિયાણિદયાનાહુવિષયસ્તેષુ ચોચરાન્ । આલેન્દ્રિય મનોયુક્તં મોષતેવ્યાહર્મનીષિણ્, " (કઠ. ૧-૩-૪) પર્વત જીઓ.

× ટિપ્પણ: ૮૮ "અશનાપિપાસે મે સોમ્ય વિજાનીદીતિ ચત્રેતત્પુત્રોડશિષિપિતિનામાડપ, એવ તદશિતં નયન્તે સદ્યયા જોનાયોડસજાય પુસ્થાનય હત્યેય ત્વદપ આચરતે અશનાયેતિ । તર્જતદ્વુ ગમુત્પતિતે સોમ્ય વિજાનીદિ મેદમગૂલ અવિવ્યતીતિ અર્થ:—હે સોમ્ય ! જૂખ તરપને (તેના સ્વરૂપને) આરા કમન થકી સારી રીતે ભણુ જ્ઞાતે પુરૂષ ખાવાને છંટે છે, આ નામવાળો થાય છે, ત્યારે ભણુ કરેલા (કારણ અજ્ઞાતે પીધેતુ) જલ જ લઈ ભણ છે. તેમા [દષ્ટાત કહેવાય છે:—] જેમ માથેને લઈ જનાર ગોવાળ અથોને લઈ જનાર અધવાળ અને પુરૂષને લઈ જનાર સેનાપતિ કહેવાય તેમ જણુ કરેલ અન્નને લઈ જનાર (જલને) ત્યારે

અશનાયા^૨ જનૈઃ^૧ પ્રોક્તા^૪ સુધા^૩ વસ્તુવિવેકિભિઃ^૫ ।

નયન્ત્યશિતમિત્યેવમપ્સુ^૬ નિર્વચનં^૭ ભવેત્^૮ ॥ ૮૯ ॥

અં સાધારણ હોકો 'અશનાયા'ને સુધા કહે છે વસ્તુનો વિવેક બહુનારા પુરૂષો ('અશનાયા' શબ્દનો જલ પરત્વે પ્રયોગ કરે છે) આપેલ (અત્રને લઈ જાય છે એમ (યુતિકૃત) નિર્વચન છે ૮૯

યુતિકૃત નિર્વચનનું 'પ્રોક્તા' ઇત્યાદિ વડે નિરૂપણ કરે છે —

પીતા^૧ આપૌજ્ઞાનં^૩ મુક્તં^૨ દ્રવીકૃત્ય^૪ નયન્ત્યતઃ^૫ ।

અશનાયૈતિશબ્દોક્તા^૬ વિષ્ણ્વાસોત્પત્તિરજ્ઞતઃ^૭ ॥ ૯૦ ॥

અં પ્રાપ્તે જળ પ્રાપ્તે અન્નને દ્રવીભૂત કરીને લઈ જાય છે એથી 'અશનાયા' એમ શબ્દોક્તિ (છે) વિદ્યા તથા માસની ઉત્પત્તિ અન્ન થકી (થાય છે) ૯૦

અત્રાદિકનું 'મુક્ત' શુ તેનું વિષ્ણ્વાસદેવરજ્ઞ ઇત્યાદિ વડે નિરૂપણ કરે છે —

વિષ્ણ્વાસૈતુરજ્ઞં^૧ યદેતસ્યોત્પાદકં^૨ જલમ્^૩ ।

જલસ્યોત્પાદકં^૪ તેજસ્તસ્ય^૫ ચૌત્પાદકં^૬ ચ સત્^૭ ॥ ૯૧ ॥

અં 'જલ' વિદ્યા તથા માસનું હેતુભૂત જે અન્ન તેનું ઉત્પન્ન કરનાર (છે) અને 'તેજ' જલનું ઉત્પન્ન કરનાર અને 'સત્' તત્ત્વ તે (તેજ)નું ઉત્પન્ન કરનાર (છે) ૯૧

આ રીતે કાર્યકારણભાવાનુસાર 'અનુમાન' તથા 'વિશ્વાસ'પૂર્વક 'સત્' તત્ત્વ જગતનું પરમ મૂલકારણ હોવાનું 'અનુમાયાજ્ઞ' ઇત્યાદિવડે નિરૂપણ કરે છે —

લોકિક જ્ઞાને વડે અજ્ઞાનામાં કહેવાય છે હે સોમ્ય ! ત્યાં (રસાદિવડે શરીર ઉપન્યુ છે તેથી તે કાર્ય છે) આ ઉત્પત્તિ ચપલા (શરીરરૂપ) ધર્મને બાજુ આ (કાર્ય) કારણરૂપિત નહીં હશે' (જાં ૬-૮-૩) તેમજ " સ્વ ક્વ મૂલ સ્વાદન્વગ્રાપાદેવમેવ સત્ત્વ સોમ્યાથેન શુચિનાપો મૂલમન્નિષ્પ્રાદિ સોમ્ય શુભેન તેજોમૂલમન્વિષ્ણ્વે તેનવા સોમ્ય પુમેન સમૂલમન્વિષ્ણ્વે સન્મૂલા સોમ્યેમા સર્વા પ્રજા સદાયતના સપ્રતિષ્ઠા અયન્ને (શરીર)નું અત્યથી બીજે કયા મૂલ હોય ? અતઃ જ મૂલ છે હે સોમ્ય । એવી રીતે જ નિશ્ચય અતરૂપ કાર્યવડે જલ રૂપ મૂળને બાજુ હે સોમ્ય । જલરૂપ કાર્ય વડે તેજોરૂપ મૂળને બાજુ હે સોમ્ય । તેજોરૂપ કાર્ય વડે સદૃપ મૂળને બાજુ હે સોમ્ય । આ સર્વ પ્રભુ સદૃપ મૂળવાળી (સ્થિતિકાલવા) સદૃપ આશ્રયવાળી તે (અનમા) સદૃપ પરિરોધવાળી (છે) જાં ૬-૮-૪ જુઓ

^૩અનુમાયાત્ર ^૧કાર્યેણ ^૨જ્ઞેયં ^૪તત્કારણં ^૫પરમ્ ।

^૭સન્મૂલકારણં ^૬જ્ઞેયં ^{૧૦}સ્યાદ્વિશ્વાસો^૮નુમાનતઃ ॥ ૧૨ ॥

અં અહીં કાર્ય'વડે અનુમાન કરીને તેનું પરમ કારણ જાણવા યોગ્ય (થાય છે). 'સત્' તત્ત્વરૂપી મૂલ કારણ 'વિશ્વાસ' અને 'અનુમાન'પૂર્વક જાણવા યોગ્ય થાય છે. ૯૨

વિશ્વાદિક અન્નથી ઉત્પન્ન થાય એમ પૂર્વોક્ત કાર્યકારણભાવનું 'પુરીષા-
દાનકાર્ય' તથા કોઢાદયેન' ઇત્યાદિ વડે અ-વય-વ્યતિરેકપૂર્વક નિરૂપણ કરે છે:

^{૧૫}પુરીષાદાનકાર્ય ^{૧૬}સ્યાત્સત્યેવાન્ને^{૧૭}સ્ય ^{૧૮}સત્ત્વતઃ ।

^૩સત્યામેવ ^૪યથા ^૧કુન્મ્ભો ^૨મૃદિ ^૫દૃષ્ટો ^૬ન ^૭ચાન્યથા ॥ ૧૩ ॥

^૪ત્રીહાદ્યન્નં ^{૨+૩}સતીજ્ઞેવ ^૫દૃષ્ટમપ્સુ ^૧ન ^૭ચાન્યથા ।

^{૧૬}આપશ્ચ ^૬સ્વેદરૂપાઃ ^{૧૫}સ્યુઃ ^{૧૭}સત્યેવોળ્લે ^{૧૮}હિ ^{૧૯}તેજસિ ॥ ૧૪ ॥

અં જે પ્રમાણે' માટી વિદ્યમાન હોય તો થડો દૃષ્ટ (થાય) અને અન્ય પ્રકારે' નહીં (તે પ્રમાણે) આ ('સત્'તત્ત્વ)ની સત્તા થકી અન્ન છતે જ વિશ્વાદિક કાર્ય પ્રાપ્ત થાય. ૯૩

જળ હોય તો જ ત્રીહિ આદિ અન્ન દૃષ્ટ (હોય) અને અન્યપ્રકારે' ન હોય; તેમજ નિશ્ચે, ઉષ્ણ તેજ છતે જ સ્વેદરૂપ જળ ઉત્પન્ન થાય. ૯૪

'સત્' તત્ત્વનું અન્ય 'બ્રૂણ' કલ્પનું યોગ્ય નથી કેમકે તેથી 'અનવસ્થા' હોય થાય એમ 'તેજશ્ચ' ઇત્યાદિ વડે નિરૂપણ કરે છે:—

^૨તેજશ્ચ ^૩ભાવરૂપત્વાત્સંભવેન્ન ^૪સતા ^૫વિના ।

^૬સતસ્તૂપત્તિરાહિત્યાન્નાન્વેજ્યં ^{૧૨}કારણાન્તરમ્ ॥ ૧૫ ॥

અં વળી, 'તેજ' ભાવરૂપ હોવાથી 'સત્' તત્ત્વવિના (તેની) ઉત્પત્તિ સંભવે નહિ' અને 'સત્' તત્ત્વ ઉત્પત્તિરહિત હોય તેથી (તે 'સત્' તત્ત્વના) કારણાન્તરની અન્વેષણા કરવી યોગ્ય નથી. ૯૫

'સત્' તત્ત્વનું 'અદ્વય'પણું આગળ ઉપપાદન કર્યું છે જ એમ 'યથા' ઇત્યાદિ વડે નિરૂપણ કરે છે:—

યથા ભૂતાતિરેકેણ^૧ ભૌતિકં^૨ નૈવ વિચ્યતે^૩ ।

ભૂતાનિ^૪ ચ સતો^૫ન્યાનિ^૬ તથા^૭ નૈત્યુપપાદિતમ્^૮ ॥ ૧૬ ॥

અં ૦ પ્રમાણે 'ભૌતિક' (સદિ) ભૂતપદાર્થથી અતિરિક્ત ન જ વિદ્યમાન હોય તે પ્રમાણે વળી, ભૂતપદાર્થો 'સત્' તત્ત્વથી અતિરિક્ત ન જ હોય એમ આગળ ઉપપાદન કરેલું છે. ૯૬

સકલ દેહો 'સત્' તત્ત્વમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે તે વિષે જ સ્થિત હોય છે અને તે વિષે જ લય પામે છે એમ 'સત્' તત્ત્વ 'અદ્વય'રૂપ છે એમ 'સમ્યક્ષા.' ઇત્યાદિવડે નિરૂપણ કરે છે:-

સન્મૂલાઃ સકલા દેહા^૧ ઇદાર્ની^૨ ચ સતિ^૩ સ્થિતાઃ^૪ ।

અન્તે સત્યવ^૫ લીયન્તે^૬ વિદ્યાત્સત્તત્ત્વમદ્વયમ્^૭ ॥ ૧૭ ॥

અં સકલ દેહો 'સત્યમૂલક' (છે) અને અધુના 'સત્' તત્ત્વ મધ્યે સ્થિત (છે) [અને] અન્તમાં 'સત્' વિષે જ લીન થાય છે (તેથી) 'સત્' ને અદ્વય ભણવું. ૯૬

હવે 'અશનાયામુલેને' ઇત્યાદિ વડે પિપાસામુખે આ 'સત્' તત્ત્વ વિષે બુદ્ધિનો પ્રવેશ કરાવે છે:-

અશનાયામુલેનેત્ય^૧ સત્તત્ત્વે^૨ ધીઃ^૩ પ્રવેશિતા^૪ ।

પિપાસામુલતો^૫ન્યસ્મિન્^૬ સતિ^૭ ધીરવતાર્યતૈ^૮ ॥ ૧૮ ॥

અં આ પ્રમાણે અશનાયામુખે બુદ્ધિનો 'સત્' તત્ત્વ મધ્યે પ્રવેશ કરાવ્યો. આ 'સત્' તત્ત્વ મધ્યે પિપાસામુખે પણ બુદ્ધિનો પ્રવેશ કરાય છે. ૯૮

હવે, 'હદ્યવેતિ', 'પીતૈ', 'શાન્ત્યા', 'સેષે' ઇત્યાદિ ચાર શ્લોક વડે તે પ્રકારના 'બુદ્ધિપ્રવેશ'નું નિરૂપણ કરે છે:-

હદ્યવેતિ^૧ પિપાસાયાઃ^૨ પર્યાયસ્તં^૩ ત્રિવેકિનઃ^૪ ।

ઉદકં^૫ નયતીત્યેવં^૬ તેજસ્યેવ^૭ પ્રયુજતે^૮ ॥ ૧૯ ॥

અં 'ઉદક' ઇતિ પિપાસાને પર્યાય (અર્થ) [છે]. ત્રિવેકી (પર્યાય) તેના, 'ઉદકને લઈ જાય તે' એ રીતે 'તેજ' પરત્વેજ પ્રયોગ કરે છે. ૯૯

x ટિપ્પણ: ૯૬ બુદ્ધિ 'સન્મૂલા. લોમ્યના પ્રમા સદાચરતા. સદ્વર્તિતા.' ।

પીતં^૧ જલં^૨ શરીરસ્થં^૩ તેજસા^૪ જીર્યતે^૫ તતઃ^૬ ।

મૂત્રં^૭ રક્તં^૮ ચ^૯ નિષ્પન્નં^{૧૦} દ્રવત્વાજ્જલજે^{૧૧} ઊર્મે^{૧૨} ॥ ૧૦૦ ॥

અં પીથેલ જળ શરીરસ્થ (સતું) તેજ વડે જીર્ણ થાય છે તેથી મૂત્ર અને લોહી ઉત્પન્ન થાય છે. દ્રવપણુને લીધે તે ઉભય જલોત્પન્ન છે. ૧૦૦ પૂર્વોક્ત 'અનુમાનવ્યાસિ' સર્વત્ર યોજન કરવા અર્થે તેની અહીં પુનરોક્તિ કરેલી છે એમ 'તામ્યાં' ઇત્યાદિ વડે નિરૂપણ કરે છે:—

તામ્યામપો^૧ન્નુર્માયન્તે^૨ તામિસ્તેજસ્તતસ્તુ^૩ સત્^૪ ।

વ્યાસિં^{૧૦} ગૃહીત્વા^{૧૧} સર્વત્ર^{૧૨} યોજનાયોદિતં^{૧૩} પુનઃ^{૧૪} ॥ ૧૦૧ ॥

અં તે રક્તમૂત્રવડે (તેમનું) જળ 'મૂલ' હોવાનું અનુમાન થાય છે, જળ વડે તેમનું અને તે (તેજ) યકી તે ('સત્' તત્ત્વમૂલ હોવા)નું અનુમાન થાય છે (એમ) 'વ્યાસિ' ગૃહણ કરીને (તેનો) સર્વત્ર પ્રયોગ કરવા (અહીં) પુનરોક્તિ કરેલી છે. ૧૦૧

તે 'વ્યાસિ'નો સર્વત્ર પ્રયોગ કેવી રીતે કરવો તેનું 'દેહે' ઇત્યાદિ વડે નિરૂપણ કરે છે:—

દેહૈ^૧ યૈ^૨વ્યવાઃ^૩ સન્તિ^૪ પદાર્થાઃ^૫ સન્તિ^૬ તૈ^૭ વર્હિઃ^૮ ।

તૈષુ^૯ સર્વેષુ^{૧૦} સન્માત્રરૂપત્વમવધાર્યતામ્^{૧૧} ॥ ૧૦૨ ॥

અં દેહ વિષે જે અવયવો છે તે બાહ્ય પદાર્થો છે તે સર્વ મધ્યે 'સત્' તત્ત્વજ અનુસૂત છે એવો નિશ્ચય કરવો. ૧૦૨

દેહ મધ્યે તથા દેહની બહાર ઉદેશીને 'આત્માવબોધ'નો ઉપદેશ કરવા પૂર્વે દેહાદિકની કૌતિકતાનું નિરૂપણ કરી હવે ઇન્દ્રિયદ્વારા 'સત્' તત્ત્વનો બોધ કરવા મરણક્રમનું નિરૂપણ કરે છે:—

ભૌતિકત્વં^૧ પુરા^૨ પ્રોક્તં^૩ સદ્વક્તું^૪ દેહવાહ્યયોઃ^૫ ।

ઇન્દ્રિયદ્વારતો^૬ વૌહું^૭ પ્રોચ્યતે^૮ મરણક્રમઃ^૯ ॥ ૧૦૩ ॥

x ટિપ્પણ : ૧૦૩ 'અસ્ય સોમ્ય પુરુષસ્ય...દેવતાયામ્ અર્થઃ-હે સોમ્ય ! મરનાર આ પુરુષની વાણી મનમાં લીન થાય છે, વળી મન પ્રાણમાં લીન થાય છે, પ્રાણ તેજમાં, તેજ પરદેવતામાં લીન થાય છે' (છાં. ૬-૮-૬).

અં દેહ તથા ણાદિ સુષ્ઠિનો આશ્રય કરીને 'સત્' તત્ત્વનો બોધ કરવા પૂર્વે (સુષ્ઠિના) 'લૌતિકપણા'નો ઉપદેશ કર્યો. (હવે) ઇન્દ્રિયદ્વારા તે ('સત્')નો બોધ કરવા મરણક્રમનું નિરૂપણ કરાય છે. ૧૦૩

મરણ સમયે વાગાદિ વૃત્તિનો મન વિષે મનોવૃત્તિનો પ્રાણ વિષે ઇત્યાદિ 'લય' થાય તેનું નિરૂપણ કરે છે:—

ઘ્રિયમાણસ્ય વાગાદિવૃત્તિર્મનાસિ લીયતે ।

મનોવૃત્તેર્લયઃ પ્રાણે પ્રાણવૃત્તેસ્તુ તેજસિ ॥ ૧૦૪ ॥

અં મરનારની વાગાદિ વૃત્તિ મન મધ્યે લય પામે છે; મનોવૃત્તિનો લય પ્રાણ વિષે અને પ્રાણવૃત્તિનો લય તેજ વિષે (થાય છે). ૧૦૪

પ્રાણવૃત્તિનો 'લય' તેજ વિષે કયા પ્રકારે થાય છે તેનું નિરૂપણ કરે છે:—

શ્વાસસ્યોપરતાવુષ્ણં સ્પૃષ્ટા જીવનનિશ્ચયમ્ ।

કુર્વન્ત્યુષ્ણં તુ તત્તેજઃ સદ્વસ્તુનિ વિલીયતે ॥ ૧૦૫ ॥

અં પ્રાણ ઉપરામ પામતાં (મનુષ્યો) ઉષ્ણતાનો સ્પર્શ કરીને (મરનારો) હવે હું કે નહિ એમ નિશ્ચય કરે છે. અને તે ઉષ્ણ 'તેજ' 'સત્' તત્ત્વ મધ્યે વિલય પામે છે. ૧૦૫

'શિરઘાયા' દેહ તથા ઇન્દ્રિયદ્વારા જે 'વસ્તુ'નો ઉપર બોધ કર્યો તેજ (૧૦૬-૧૧૧) 'સૂક્ષ્મવસ્તુ' ('સત્' તત્ત્વ) આ જગતનું મૂલ છે એમ શ્લોકો વડે નિરૂપણ કરે છે:—

છાયાદેહેન્દ્રિયદ્વારેઃ પદાર્થો યોઽત્ર बोधितः ।

સ एष सर्वजगतोऽणिमा वस्त्वन्तरं ન તુ ॥ ૧૦૬ ॥

શિરઘાયા દેહ તથા ઇન્દ્રિયદ્વારા જે વસ્તુનો અહીં બોધ કર્યો તે આ 'સૂક્ષ્મ' સ્વરૂપ-સત્ તત્ત્વ સર્વ જગતનું (મૂલ છે) અને (પરમાણુ આદિ) અન્ય વસ્તુ (મૂલ) નથી. ૧૦૬

એકજ વસ્તુ સ્થૂલ તથા સૂક્ષ્મસ્વરૂપે એમ બે પ્રકારે જાણે છે એમ નિરૂપણ કરે છે:—

સ્થૂલત્વાણુત્વરૂપાભ્યાં વસ્ત્વેકં માસતે દ્વિધા ।

સ્થૂલમિન્દ્રિયગમ્યત્વાન્નામરૂપાત્મકં જગત્ ॥ ૧૦૭ ॥

અં સ્થૂલત્વ તથા સૂક્ષ્મત્વ રૂપોને લીધે એક વસ્તુ એ પ્રકારે લાગે છે. નામરૂપાત્મકે જગત ઇન્દ્રિયગમ્ય હોવાથી 'સ્થૂલ' (છે). ૧૦૭

અનિન્દ્રિયગમ્ય હોવાથી 'સત્' તત્ત્વ 'સૂક્ષ્મ' છે અને સ્થૂલચદિ 'સદ્દાત્મક' છે એમ નિરૂપણ કરે છે—

સદદ્વૈતં ભવેત્સૂક્ષ્મમિન્દ્રિયાવિષયત્વતઃ ।

एतदात्मकतैवास्य स्थूलस्येतीह युज्यते ॥ ૧૦૮ ॥

અં ઇન્દ્રિયનું અવિષયભૂત હોય છે તેથી 'સત્' અદ્વૈત (તત્ત્વ) 'સૂક્ષ્મ' હોય, સ્થૂલની 'સદ્દૈતાત્મકતા' જ છે એમ અહીં યુક્ત છે. ૧૦૮

અં વસ્તુનો પૂર્વોક્ત 'સૂક્ષ્મભાવ' તે જ 'સત્ય' છે અને 'સ્થૂલભાવ' 'ભાયાકલ્પિત' છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે—

अणुत्वं वस्तुनः प्रोक्तं यत्तत्सत्यमबाधनात् ।

स्थूलत्वं मायया क्लृप्तं ज्ञानेनैतस्य बाधनात् ॥ ૧૦૯ ॥

અં વસ્તુનું જે 'સૂક્ષ્મપણું' કહ્યું તેનો બાધ થતો નથી તેથી તે 'સત્ય' સ્વરૂપ (છે). 'સ્થૂલપણું' ભાયાવડે કલ્પિત (છે) કેમકે તેનો જ્ઞાનવડે બાધ (થાય છે). ૧૦૯

અબાધ્ય 'આત્મા' કલ્પિત હોતો નથી ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે—

अवाच्यो यः स एवात्मा सर्वस्य न तु कल्पितः ।

श्वेतकेतो यदद्वैतं तदसि त्वं न मानवः ॥ ૧૧૦ ॥

અં જે અબાધ્ય હોય છે તેજ સર્વનો 'આત્મા' (છે) અને તે કલ્પિત (હોતો નથી). હે શ્વેતકેતો ! જે અદ્વૈત છે તે તું છે. તું (સ્થૂલ દેહરૂપ) માનવી નથી. ૧૧૦

તું 'આર્હંકાર' કે 'બુદ્ધિ'રૂપ નથી ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે—

चिच्छायावानहंकारोऽधीते वेदचतुष्टयम् ।

ત્વં તુ સાક્ષ્યૈવ તસ્યાતઃ સદસિ ત્વં ન ચેતરઃ ॥ ૧૧૧ ॥

× ટિપ્પણુ: ૧૦૮ સદ્દૈતાત્મકતા—સત્ અદ્વૈત સ્વરૂપતા.

× ટિપ્પણુ: ૧૦૯ જુઓ તત્ત્વત્વં સ આત્મા તત્ત્વમસિ (ભા. ૬-૧-૪).

અં ચિચ્છાયાસંપન્ન 'અહંકાર' ચારે પ્રેક્ષાનું અધ્યયન કરે છે. અને ત્વં તેનો સાક્ષિ જ (છ) એથી, ત્વં 'સત્' વત્ત્વરૂપ (છ) અન્ય નહીં. ૧૧૧
સ્વેતકેતુની હૃદયગ્રંથી વિવેકપૂર્વકે જોદાઈ તથાપિ બુદ્ધિદોષ રૂપ
'સંશય'તું માળન કરવા તેણે પુનઃ પૃચ્છા કરાવું નિરૂપણ કરે છે:—

મિત્તોઽમૃદ્ધૃદયગ્રન્થિઃ સ્વેતકેતોર્વિવેકતઃ ।

ધીદાપં સંશયં માર્ઘ્યું મૂયો વ્રૂહીત્યવોચત ॥ ૧૧૨ ॥

અં 'સ્વેતકેતુની હૃદયગ્રંથી વિવેકને લીધે જોદાઈ ગઈ (તથાપિ) બુદ્ધિ-
દોષાન્ય 'સંશય' સમૂળગો રાખવા 'પુનઃ કહો' એમ (તેણે) વિદ્વક્ષિ કરી. ૧૧૨
પૂર્વોક્ત 'સંશય'તું નિરૂપણ કરે છે:—

સતા સમ્પચતે જીવઃ સુપુતાવિત્યુદીરિતમ્ ।

તથા ચૈત્સર્તિ સમ્પન્નોઽહમિત્યસ્ય કુતો ન ધીઃ ॥ ૧૧૩ ॥

અ સુપુતિ મધ્યે 'અવ' 'સત્' વત્ત્વ સાથે સંપન્ન થાય છે. એમ કહ્યું તે
પ્રમાણે હોય તો હું સંતોષપન્ન છઉં એમ આ (અવને) બુદ્ધિ શાથી ન હોય ૧૧૩
ઉદાહરણપૂર્વક આ પૂર્વોક્ત સંકેતાતું નિરસન કરે છે:—

નાનાવૃક્ષરસૈવ્યેન સમ્પન્ને મધુનિ સ્થિતઃ ।

ન વુઘ્યતે રસોઽસ્યેતિ તથા સર્વલયાન્ન ધીઃ ॥ ૧૧૪ ॥

અં (જે પ્રમાણે) બિન્ન વૃક્ષોના રસના એકાંપણને લઈ પ્રાપ્ત
મધુલાવ મધ્યે રહેલો રસ આ અમુક (વૃક્ષ)નો રસ છે એમ ન જણાય તે
પ્રમાણે સર્વલવણાધિના લવણાવને લીધે તેનું રાન હોતું નથી. ૧૧૪
સુપુતિ મધ્યે 'અવ'ની ઉપાધિનો લય થાય તથાપિ તે ઉપાધિની બીજી-
રૂપ ધર્માધર્મસંસ્કારલક્ષણ વાસનાનો લય થતો નથી તેથી તે ધર્માધર્મસંસ્કાર-
પરિત ન્યાયાદિક દેહ વિષે પુનઃ જન્મે છે એમ નિરૂપણ કરે છે:—

જીવોપાધિલયેઽપ્યત્ર તદ્વીજસ્યાવશેષતઃ ।

તદુપાધિક ઇવાસ્મિન્દેહેઽન્યેયુઃ પ્રવર્તેતે ॥ ૧૧૫ ॥

- x ટિપ્પણ: ૧૧૨ જુઓ " મ્વ એવ-મ્વ મળન્ત મિત્તાપયતુ (ઘાં ૬-૧-૪).
ii ટિપ્પણ: ૧૧૪ જુઓ " યથા મોઘ મધુ...અપ્યમાદ્દ ઇતિ " (ઘાં. ૬-૧-૧-૨).
x ટિપ્પણ: ૧૧૫ જુઓ " ત દ્વ બ્યપ્રો...તત્ત્વમપિ ચેતકેતો " (ઘાં. ૬. ૧. ૧-૪)
' પ્રવર્તેતે ' જાલે ' પ્રવૃત્તેતે ' એમ પાકાનર છે.

અં સુપુત્રિ મધ્યે ^૧લવની ઉપાધિ-કાર્યકારણસંધાત-નો લવ થાય તથાપિ તે ઉપાધિનાં બીજ અવશિષ્ટ હોય ^૨તેથી તે (પૂર્વજાવિત) વાસનાબીજથી ઉપહિત આ (વ્યાગ્રાદિકના) દેહ વિષે જ પુનઃ જન્મ પ્રવર્તે છે. ૧૧૫

શિષ્યતું ^૩‘ચિત્તેકાગ્ર’ સિદ્ધ થાય તે અર્થે ^૪શુદ્ધ પૂર્વોક્ત બોધતું પુનઃ નિરૂપણ કરે છે:—

ચિત્તૈકાગ્રયાય તત્ત્વેકા પરિહાર્યા ^૧તુ ^૩વસ્તુપુ ।

પૂર્વોક્તમેવ તદ્વોદ્ધું ^{૧૦}તદેવાહ ^{૧૧}પુનર્ગુરુઃ ॥ ૧૧૬ ॥

અં કિન્તુ ચિત્તની એકાગ્રતા સિદ્ધ થાય તે અર્થે ^૧‘વસ્તુ’ પરત્વે તે સંબંધી શંકાનો પરિહાર કરવો યોગ્ય છે (તેથી) ^૩શુદ્ધ તે પૂર્વોક્તનો જ બોધ કરવા તેનું તે જ કથન કરે છે. ૧૧૬

‘પણ્ડિતમન્યતા’ તેજ અવિશ્વાસ તથા શંકાનું બીજ છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

પ્રાણમન્યતયા તત્ત્વમવિશ્વસ્ય સ્વશંક્યા ।

પુનઃ પુનરપૃચ્છત્તં પ્રત્યાહાસી ^{૧૨}પુનઃ પુનઃ ॥ ૧૧૭ ॥

અં ‘પણ્ડિતમન્યતા’ને લઇને ‘સત્’ તત્ત્વ સંબંધમાં અવિશ્વાસ કરી આત્મવિષયક શંકાના યોગે (શિષ્યે) તે (શુદ્ધ) ને પુનઃ પુનઃ પૃચ્છા કરી (અને) આ (શુદ્ધિ) તેનો પુનઃ પુનઃ પ્રશ્નચર હીધુ. ૧૧૭

સુપુત્રિમાંથી ભગવણ્ દશામાં આવતાં લવને ‘સત્’ તત્ત્વ યકી હું આંચો એ શુદ્ધિ દેશ ન હોય એમ પ્રશ્નોક્તિ કરે છે:—

સુપુત્રી ^{૧૨}બુદ્ધ્યમાવેડપિ ^{૧૩}પુનર્જાગરણેડસ્તિ ^{૧૪}ધીઃ ।

આગચ્છં સત ^{૧૫}ઇત્યેવં ^{૧૬}તદા ^{૧૭}કસ્માન્ન ^{૧૮}વેત્યસી ॥ ૧૧૮ ॥

અં સુપુત્રિ મધ્યે શુદ્ધિનો અભાવ હોય તથાપિ, ભગવણ્ દશા મધ્યે શુદ્ધિ પુનઃ પ્રાપ્ત હોય ^૧એમ છે ત્યારે આ (લવ) ‘સત્’ તત્ત્વ યકી હું આંચો એમ શાથી બાણતો નથી ? ૧૧૮

સુપુત્રિ મધ્યે લવ સદૃશને બાણ્યા વિના સદૃશ યામે ^૨તેથી તેને ‘સત્’માંથી આંચાનું (સદ્વિષયક જ્ઞાનનું) વિસ્મરણ હોય છે ઇત્યાદિ કહે છે:—

સુતૌ સદ્રૂપમજ્ઞાત્વા સદૈક્યં પ્રાપ્તવાંસ્તતઃ ।

સતૌ નાગમનં સ્માર્યમપામસ્મરણં યથા ॥ ૧૧૯ ॥

અં સુધૃષિ મધ્યે સદ્રૂપને જાણ્યા વિના (તે) અદૈક્યને પ્રાપ્ત થએલો તેથી જે પ્રમાણે (સમુદ્રને મળનારી) નદીઓને (આ ‘ગંગા’ ‘આ હું નર્મદા’ એમ) [યોતાના સ્વરૂપનું] અસ્મરણ હોય તેમ ‘સત્’ તત્ત્વ થકી હું આંઓ છું એમ સ્મરણ રહેલું યોગ્ય નથી: ૧૧૯

હાંતને સિદ્ધાંત પરત્વે યોજે છે:—

ગંગાજલં પ્રવિશ્યાન્ધૌ મેધેનાકૃપ્ય સિચ્યતે ।

નાજ્ઞાતત્વાત્સ્મૃતિસ્તત્ર તદ્વદત્ર સ્મૃતિર્ન હિ ॥ ૧૨૦ ॥

અં ગંગાજળ સમુદ્ર વિષે પ્રવેશ કરીને (તે) મેધવડે આકર્ષાઈ સિંચાય ત્યાં (તેના પૂર્વ સ્વરૂપના) અજ્ઞાનને લીધે (ગંગાજળ હોવાની) સ્મૃતિ ન હોય તે પ્રમાણે અહીં સ્મૃતિ નિષ્કે ન હોય. ૧૨૦

‘વાસનાવશ’થી બ્યાપ્રાદિ પુનઃ જન્મને પામે છે ઇત્યાદિ વિવક્ષાક્ષિત કરે છે:—

વ્યાધાદિઃ સુત એવાત્ર બુદ્ધ્યતે વાસનાવશાત્ ।

ન નષ્ટા વાસનેત્યેવં વિવાક્ષિત્વોચ્યતે પુનઃ ॥ ૧૨૧ ॥

અં ‘વાસનાવશ’થી, સૂતેલો જ બ્યાપ્રાદિ અહીં (આ જન્મમાં) જાગ્રત થાય છે. એ રીતે વાસના નષ્ટ થતી નથી એમ વિવક્ષાને લઈને પુનઃ ઉક્તિ કરાય છે. ૧૨૧.

‘મય પહે મા મળવાનું વિજ્ઞાપયતુ’ (છાં. ૬-૧૦-૩) આ મંત્રના તાત્પર્યનું ત્રણ શ્લોકવડે વૃક્ષના ઉદાહરણપૂર્વક નિરૂપણ કરે છે:—

જીવસ્ય નશ્વરસ્યૈક્યં ન નિત્યેન સતેતિ ચૈત્ ।

જીવો ન નશ્વર નિત્ય ‘સત્’ તત્ત્વ સહ એક્યતા ન હોય એમ

(કહે તો તે યુક્ત નથી). ક્યાંએ પણ જીવ નાશ પામતો નથી એમ (જીવપૂર્ણ) વૃક્ષની ચેરે વિચાર કરવો. ૧૨૨

x દિપણ: ૧૧૬ શ્લોક-‘સત્’ તત્ત્વ સાથે એક્યતા: ૧૨૧ વિવક્ષા-કહેવાની ઇચ્છા.

શા^૬ખાં^૪ વૃ^૩ક્ષે^૨ જીવ^૭પૂર્ણે^૫ જીવ^૧સ્ત્યજતિ^૩ યામસૌ^૫ ।

શુ^૮ખ્યેન્નાન્યા^{૧૦} તથા^૯ જીવે^{૧૧}પગતે^{૧૨} મ્રિયતે^{૧૩} વપુઃ^{૧૪} ॥ ૧૨૩ ॥

અ૦ (ને પ્રમાણે) આ (જીવ) જીવપૂર્ણ વૃક્ષમધ્યે ને શાખાનો ત્યાગ કરે (તે) સૂકાય ખીજ ના (સૂકાય) તે પ્રમાણે જીવ નીકળી ગયે ‘શરીર’ મરે છે. ૧૨૩ નામરૂપસુક્ષ્મ સ્થૂલદેહ નામરૂપરહિત સૂક્ષ્મ ‘સત્’ તત્ત્વ થકી શી રીતે ઉત્પન્ન થાય તેનું વડના વૃક્ષની ઉત્પત્તિપૂર્વક નિરૂપણ કરે છે:—

નામરૂપયુતં^૧ સ્થૂલં^૨ તદ્દ્વીનાત્સદ્ગોઃ^૩ કથમ્^૪ ।

ઉત્પન્નામિતિ^૧ ચેદ્વીજાદ્વૃક્ષવદીક્ષ્યતામ્^૨ ॥ ૧૨૪ ॥

અ૦ નામરૂપાત્મક સ્થૂલ(દેહ) સૂક્ષ્મ ‘સત્’ તત્ત્વ થકી શી રીતે ઉત્પન્ન થાય એમ (કહે) તો તેનો, ખીજ થકું વડનું વૃક્ષ ઉત્પન્ન થાય (તે પ્રમાણે) વિચાર કરવો. ૧૨૪

પૂર્વોક્ત સિદ્ધાંત ન્યાય તથા શાસ્ત્રી સિદ્ધ છે તેથી ‘અન્તર્મુખ’ થઈ તેના ઉપર ‘વિદ્યાસ’ રાખવાનું કહે છે:—

ન્યાયાગમાખ્યાં^૧ સિદ્ધં^૨ ચ શ્રદ્ધાહીનઃ^૩ પરાઈમુખઃ^૪ ।

ન^૧ બુદ્ધ્યતે^૨ શ્વેતર્કતો^૩ શ્રદ્ધસ્વાન્તર્મુખો^૪ ભવ^૫ ॥ ૧૨૫ ॥

અ૦ અને (તે) ન્યાય તથા શાસ્ત્રવડે સિદ્ધ (છે). શ્રદ્ધારહિત તથા પરાઈમુખ (બુદ્ધ)ને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય નહીં (તેથી) હે શ્વેતર્કતો ! (તું) ‘શ્રદ્ધાશુક્રા’ થા અને ‘અન્તર્મુખ’ હો. ૧૨૫

આ સર્વવ્યાપક ‘સત્’ તત્ત્વને સર્વ કોઈ કેમ ન જાણે અને મુમુક્ષુ તેને કેમ જાણે તેનું ઉદાહરણપૂર્વક નિરૂપણ કરે છે:—

તત્સર્વત્ર^૪ સ્થિતં^૩ કસ્માન્^{૧+૨} સર્વે^૫ વિદુરીદૃશમ્^૧ ।

મુમુક્ષુસ્તુ^{૧૦} કથં^૯ વેત્તીત્યત્ર^{૧૧} દૃષ્ટાન્ત^{૧૨+૧૩+૧૪} ઉચ્યતે^{૧૫} ॥ ૧૨૬ ॥

અ૦ આ રીતનું સર્વત્ર વ્યાપ્ત તે (‘સત્’ તત્ત્વ) તેને સર્વ કોઈ કેમ ન જાણે ? અને મુમુક્ષુ (તેને) કેવી રીતે જાણે આ સંબંધમાં અહીં ઉદાહરણ કહેવાય છે. ૧૨૬

x ટિપ્પણ: ૧૨૩ જુઓ “જીવપેત...ન જીવો મ્રિયતે” (જા. ૬-૧૧-૧)

x ટિપ્પણ: ૧૨૬ જુઓ “જવન...ન નિમાલ્યતેડૈવ ફિલેતિ” (જા. ૬-૧૨-૧-૨);

ઉદાહરણનું નિરૂપણ કરે છે:—

લવણસ્ય ઘને નીરે વિલીનં વૈત્તિ ન ત્વચ્ચા ।

જિદ્વયા વૈત્તિ તદ્વત્સદુપાયનેવ બુદ્ધ્યતે ॥ ૧૨૭ ॥

અં ઘાટા જળમધ્યે^૧ મીઠાના ગાંગડાને ત્વચ્ચાસ્પર્શવડે (તે) જાણે નહીં (કિન્તુ) જીવો વડે (આખવાથી) જાણે તે પ્રમાણે ‘સત્’ તત્ત્વ ‘ઉપાય-પૂર્વક’ જ જાણી શકાય છે. ૧૨૭

તે ‘સત્’ તત્ત્વ ઇદ્રિયગમ્ય ન હોય તો કયા ઉપાયે જાણી શકાય તેનું નિરૂપણ કરે છે:—

સત્તિ સર્વેન્દ્રિયાગમ્યે કં ઉપાય સં ંચ્યતે ।

ઉપાય ઉપદેશોઽત્ર ભવેદ્ગન્ધારમાર્ગવત્ ॥ ૧૨૮ ॥

અં ‘સત્’ તત્ત્વ સર્વ ઇન્દ્રિયો વડે અજમ્ય હોય એટલે (તેને જાણવાનો) કયો ‘ઉપાય’ (હોય) તે કહેવાય છે. આ વિષયમાં ગન્ધાર દેશના માર્ગની પેરે ‘ઉપદેશ’ ઉપાય (છે). ૧૨૮

કોઈ કૃપાળુ ‘માર્ગદર્શક’ હોય એમ કહી ઉદાહરણનું નિરૂપણ કરે છે:—

ગન્ધારાયો વને નીતસ્તસ્કરૈર્વદ્ધનૈત્રકઃ ।

તસ્ય વન્ધં વિમુચ્યાત્ર કૃપાલુમાગમાદિશત્ ॥ ૧૨૯ ॥

અં તસ્કરણે^૧ નેત્રે^૨ ઘાટા આંધી જેને ગન્ધાર દેશથી વન મધ્યે લાવેલા તેનું જનન વિમુક્ત કરીને આ (પુરુષ) પરત્વે (કોઈ) કૃપાળુ પુરુષે માર્ગ બતાવ્યો. ૧૨૯

હયાંતસિદ્ધ અર્થને સિદ્ધાંત પરત્વે ઘટાવે છે:—

તૈનાદિષ્ટમવિસ્મૃત્ય શ્રીમાન્ ગન્ધારમાતવાન્ ।

અવિદ્યયા વૃત્તં તત્ત્વં વૈત્ત્યેવમુપદેશતઃ ॥ ૧૩૦ ॥

અં (તે) શ્રીમાન્ પુરુષ તે (કૃપાળુ માર્ગદર્શક) વડે દર્શાવેલો (માર્ગ) વિસ્મૃત ન કરી ગન્ધાર દેશને પ્રાપ્ત થયો. એ રીતે (અચુક) અવિદ્યાવડે દેશાયલ તત્ત્વને ‘ઉપદેશ’ થકું જાણે છે. ૧૩૦

x ટિપ્પણ: ૧૨૮ જુઓ. “યથા સોમ્ય પુરુષ ગન્ધારેભ્યો...આચાર્યવાનુદયો વેદ” (છાં. ૬-૧૪-૧-૨);

જાની પુરૂષને સંચિત તથા આગામી કર્મોનો નાશ તથા અસંપદ^૧ હોય છે એટલે પ્રારબ્ધનો ભોગપૂર્વક^૨ ક્ષય થતાં તે મુક્ત થાય એમ નિરૂપણ કરે છે:-

અશ્લેષનાશૌ વિદુષઃ સચ્ચિતાગામિકર્મણોઃ ।

પ્રારબ્ધે ભોગસંક્ષીણે મુચ્યતે ન લુ જાયતૈ ॥ ૧૩૧ ॥

અ૦ જાનીને સંચિત તથા આગામી કર્મોનો (જ્ઞાનવડે) નાશ તથા અસંપદ^૧ (હોય) [તેથી] પ્રારબ્ધનો ભોગપૂર્વક^૨ નાશ (સતે) [તે] મુક્ત થાય છે (કિંતુ પુનઃ) જન્મને પામતો નથી. ૧૩૧

મૂઢ તથા વિવેકી પુરૂષનાં મરણે તે 'સમાન' હોય એમ નિરૂપણ કરે છે:-

કીદૃશૌ મૃતિરસ્યેતિ ચૈદ્વાર્ગાદિલયાદયા ।

મૂઢસ્ય તદ્વદેવાસ્ય વૈલક્ષણ્યં ન કિચ્ચન ॥ ૧૩૨ ॥

અ૦ આ (વિવેકી)નું મૃત્યુ કેવા પ્રકારનું હોય એમ (કહે તો) જે પ્રમાણે મૂઢ (પુરૂષ)નું (મૃત્યુ) વાણી આદિના લયથી (થાય) તે પ્રમાણે જ આ (જાની)નું (થાય) [તે ઉભય મધ્યે] કાંઈ (પણ) વિલક્ષણતા ન (હોય). ૧૩૨

ઉપર પ્રમાણે ઉભયનાં મૃત્યુ સમાન હોય તથાપિ એક મુક્ત થાય બીજો નહીં એમ વિષમતાનું ઉદાહરણપૂર્વક નિરૂપણ કરે છે:-

સમાનાયાં મૃતાવૈકો મુક્તો નાન્યઃ કૃતો વદ્ ।

સત્યાનૃતાભિસન્ધત્વં વૈષમ્યં જ્ઞાનિમૂઢયોઃ ॥ ૧૩૩ ॥

અ૦ (ઉભયનાં) મૃત્યુ સમાન હોય (તથાપિ) એક મુક્ત થાય [અને] બીજો નહીં (એમ) [શાથી] તે કહે. જાની તથા મૂઢપુરૂષનું 'અસત્યાનુસંધાન' તથા 'અસત્યનુસંધાન' (તે જ) વિષમતારૂપ (હોય છે). ૧૩૩

પૂર્વોક્ત 'સત્યાનુસંધાન' તથા 'અસત્યાનુસંધાન'નું ઉદાહરણપૂર્વક નિરૂપણ કરે છે:-

તસ્કરાતસ્કરૌ ચૌર્યશઙ્ક્યા તલરક્ષકૈઃ ।

ચૃહીતૌ ન કૃત્ત ચૌર્યમિત્યાહુરુભાવપિ ॥ ૧૩૪ ॥

x ટિપ્પણ: ૧૩૧ જુઓ "તસ્ય તાવદેવચિરં...સંપત્ત્ય ઇતિ" (લં. ૬-૧૪-૨).

x ટિપ્પણ: ૧૩૨ જુઓ "પુરુષ સોમ્યોતોપતાપિનં...ન જાનાતિ" (જાં. ૬-૧૫-૧-૨).

x ટિપ્પણ: ૧૩૩ જુઓ "પુણ્ય સોમ્યોત હસ્તચૃહીતં...ન દગ્ધતે" (જાં. ૬-૧૬-૧-૨).

૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬ ૭
 યૃહીતઃ પરશું તત્તૈ તૌ તૈયોસ્તસ્કરોઽનૃતમ્ ।

અભિસંધાય દગ્ધઃ સન્ હન્યતે તલરક્ષકૈઃ ॥ ૧૩૫ ॥

અં તલના રક્ષકોએ ચોરીના ચક્રવડે ચોર તથા અચોર પુરૂષ એમ (બેને) પકડયા તે ઉભય પુરૂષે પણ ‘અમે ચોરી કરી નથી’ એમ કહ્યું. ૧૩૪
 તે ઉભયે તપાવેલી કોહાલીને (હાથમાં) ગ્રહણ કરી, તે ઉભયમધ્યે જે ચોર હતો તે અસત્યનું અભિસંધાન કરતાં દગ્ધ સતો તલના રક્ષકોવડે હણાય છે. ૧૩૫

હાંતસિદ્ધ અર્થને સિદ્ધાંત પરત્વે ચોજે છે:—

૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬ ૭
 અતસ્કરઃ સત્યસન્ધો ન દગ્ધો મુચ્યતે ચ તૈઃ ।

૬ ૧૦ ૮ ૧૩ ૧૧ ૧૨
 અજ્ઞાન્યનૃતસન્ધોઽત્ર સત્યસન્ધસ્તુ તત્ત્વવિત્ ॥ ૧૩૬ ॥

અં અને અ-ચોર પુરૂષ ‘સત્યસંધ’ (સતો) દગ્ધ થયો નહીં (તેથી) તેઓ (તેને) મુક્ત કરે છે. અહીં, અજ્ઞાની (પુરૂષ) ‘અસત્યસંધ’ (હાથ છે). [અને] તત્ત્વવેત્તા ‘સત્યસંધ’ (હાથ છે). ૧૩૬

પુરૂષ યથાનુસંધાન બદ્ધ કે મુક્ત થાય એમ નિરૂપણ કરે છે:—

૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬ ૭
 મર્ત્યોઽહમિતિ સન્ધાય મ્રિયતે જાયતે ચ સઃ ।

૬ ૮ ૧૦ ૧૧ ૧૨ ૧૪ ૧૩ ૧૫
 બ્રહ્માહમિતિ સન્ધાય મુચ્યતે ન ચ જાયતે ॥ ૧૩૭ ॥

અં ‘હું મર્ત્ય છું’ એમ અનુસંધાન-અનુભવ-કરીને (મૃદ) મરણને તથા જન્મને પામે છે. (અને તત્ત્વવેત્તા) ‘હું બ્રહ્મા છું’ એમ અનુભવ કરીને મુક્ત થાય છે અને (પુનઃ) જન્મતો નથી. ૧૩૭

અનેક હાંતો વડે ઉપદેશ કર્યાના ‘અયોજન’નું નિરૂપણ કરે છે:—

૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬ ૭
 બુદ્ધિદોષં સમાધાતું દૃષ્ટાન્તાસ્તેસ્તવાત્ર કિમ્ ।

૮ ૯+૧૦+૧૧+૧૨ ૧૩ ૧૪
 ત્વં સદવત્યમિપ્રત્ય નવકૃત્વ ઉપાદિશત્ ॥ ૧૩૮ ॥

x દિપ્પલ્લ: ૧૩૬-સત્યસંધ-સત્યને જાણનાર.

x દિપ્પલ્લ: ૧૩૮ જુઓ " હૃદયમિદં સર્વં તત્ત્વં સ આત્મા તત્ત્વમિતિ ધેતવતો "

(છાં. ૬-૧૬-૨).

જાં દષ્ટાંતો યુદ્ધિદોષને ટાળવા (ભલે સમર્થ હો) [તથાપિ] અહીં તે વડે તને શું (પ્રયોજન) ? તું (શ્વેતકેતુ) ‘સત્’ સ્વરૂપ જ છે એમ અભિ-પ્રાયશી (ઉદાસક)) અરૂણિએ નવ વાર ઉપદેશ કયો. ૧૩૮

‘શ્વેતકેતુએ અજ્ઞાન નિવૃત્ત થયે ‘મનનપૂર્વક’ સંશયોચ્છેદ થતાં ‘સત્’ .
‘અદ્વૈત’ તારવને બાણુ એમ નિરૂપણ કરે છે:—

મિન્નગ્રન્થિઃ શ્વેતકેતુર્મનનાચ્છિન્નસંશયઃ ।

સદ્દ્વૈતં સ્વમાત્માનં વિશિષ્ટેણાવબુદ્ધવાન્ ॥ ૧૩૯ ॥

જાં આત્મા તથા અનાત્માનો તાદાશ્યાધ્યાસ ટળી જતાં શ્વેતકેતુએ, ‘મનન’ વડે ‘સંશયો’ છેક નાશ પામતાં યોતાના આત્માને ‘સત્’ તથા ‘અદ્વૈત’ રૂપે વિશેષ રીતે બાણુ. ૧૩૯

વિધારણ્યસુનિના ગુરુ વિદ્યાતીર્થમહેશ્વરના અનુગ્રહની પ્રાર્થના કરે છે:—

શ્વેતકેતોર્બ્રહ્મવિદ્યા વ્યાख्याતા સ્ફુટમેતયા ।

તુષ્ટોઽસ્માનનુગ્રહાતુ વિદ્યાતીર્થમહેશ્વરઃ ॥ ૧૪૦ ॥

જાં શ્વેતકેતુવાળી બ્રહ્મવિદ્યા આ (અંથ) વડે સ્ફુટ રીતે વ્યાખ્યાતા થઇ, (તેથી) વિદ્યાતીર્થમહેશ્વર અંતુષ્ટ મહા અમારા ઉપર અનુગ્રહ કરે. ૧૪૦

ઇતિ શ્વેતકેતુવિદ્યાપ્રકાશનામક

તૃતીય અધ્યાય સમાપ્ત.

અધ્યાય ૪ થો

સર્વ^૧ શોક નિવૃત્ત કરવા સનત્કુમારે નારદને ઉપદેશી પ્રશ્નવિધાનું નિરૂપણ કરે છે:—

સનત્કુમારઃ^૨છાન્દોગ્યે^૩ નારદાયોપદિષ્ટવાન્^૪ ।

વિદ્યામેતાં^૫ પ્રવક્સ્યે^૬ત્ર સર્વશોકનિવૃત્તયે ॥ ૧ ॥

અ. 'છાંદોગ્ય' ગ્રંથે^૨ સનત્કુમારે નારદને (એ વિદ્યાને) ઉપદેશ કરેલો તે વિદ્યાનું (હું) સર્વપ્રકારના શોક નિવૃત્ત થાય તે અર્થે અંહી (આ અધ્યાય વિષે) નિરૂપણ કરે છું. ૧

પુરાણ તથા વેદાદિક શાસ્ત્રસંપન્ન હોવા છતાં 'અનાત્મવિત્ત્વ'ને લઇને નારદને શોક પ્રાપ્ત થયો એમ નિરૂપણ કરે છે:—

પુરાણપશ્ચમાન્^૭ વેદાન્^૮ શાસ્ત્રાણિ^૯ વિવિધાનિ^{૧૦} ચ^{૧૧} ।

જાત્વા^{૧૨}પ્યનાત્મવિત્ત્વેન^{૧૩} નારદઃ^{૧૪} શોકમાત્તવાન્^{૧૫} ॥ ૨ ॥

અ. પુરાણસહિત પાંચે વેદો અને વિવિધ શાસ્ત્રોનું અધ્યયન કરેલું તથાપિ આત્મજ્ઞાનથી વર્જિત હોવાથી નારદને 'શોક' પ્રાપ્ત થયેલો. ૨

શોકનાં 'નિમિત્ત' તુ^{૧૬} નિરૂપણ કરે છે:—

વેદાભ્યાસાત્પુરા^{૧૭} તાપત્રયમાત્રેણ^{૧૮} શોકિતા^{૧૯} ।

પશ્ચાત્ત્વભ્યાસવિસ્મારભંગગર્વે^{૨૦}શ્ચ^{૨૧} શોકિતા^{૨૨} ॥ ૩ ॥

અ. વેદનો અભ્યાસ કર્યા પૂર્વે^{૨૦} (અધ્યાત્મિક આદિ) ત્રણ તાપોને લઇને શોક-હોવાપણું (પ્રાપ્ત થાય છે) અને તે (વેદાભ્યાસ) પછી અભ્યાસની વિરમ્ભિતિ પશાજ્ય અને ગર્વને લીધે શોક-હોવાપણું (પ્રાપ્ત થાય છે). ૩

શોકની પાર જવા નારદ ગુરૂ સમીપ ગયાનું કરે છે:—

શોકં^{૨૩} તરત્યાત્મવિદિત્યભિજ્ઞેભ્યઃ^{૨૪} શ્રુતં^{૨૫} વચઃ^{૨૬} ।

શોકપારં^{૨૭} નયેત્યુક્ત્વા^{૨૮} નારદો^{૨૯} ગુરુમાત્તવાન્^{૩૦} ॥ ૪ ॥

x દિપણ: ૧ છશિખરો છઠો અખાષ પરમાર્થ તત્ત્વો ઉપદેશ પ્રધાન છે. તેમાં 'સદાત્મિકત્વ'નો નિર્ણય કરેલો છે; સાતમા અખાષમાં શાખાયનદર્શનવત્ 'જ્ઞાનાખ્ય' નિરતિશય તત્ત્વનો નિર્દેશ કરેલો છે.

x દિપણ: ૨ જુઓ "અપીદિ મય...પારં તાત્પર્ય" (છાં. ૭-૧-૧-૨), અનાત્મ-વિત્ત્વ-આત્માને ન જાણવાપણું.

અં ‘આત્મવેત્તા (પુરૂષ) શોકને તરી બંધ છે’ એમ વચન શાસ્ત્રાભિર
પુરૂષો થકું સાંભળેલું છે. (મને) શોકની પાર લઈ બંધો એમ કહી નારદ
શુરને પ્રાપ્ત થયા. ૪

નારદની ‘શબ્દવાસના’ બોધને તેને શુર પ્રજ્ઞ નામની ઉપાસના કરવા
કહે છે:—

વહુગ્રન્થાભ્યાસતસ્તે^૧ મહતી^૨ શબ્દવાસના^૩ ।

નામ^૧ બ્રહ્મેત્યુપાસ્સ્વાત^૭ ઇતિ^૮ પ્રોવાચ^૫ તં ગુરુઃ^{૧૦} ॥ ૫ ॥

જા અનેક ગ્રન્થોનો અભ્યાસ કરીને તુંને મહાન ‘શબ્દવાસના’ (ઉત્પત્તિ
થઈ છે) એથી ‘નામ’ પ્રજ્ઞ છે એમ (બ્રહ્મદેવતા) ‘નામોપાસના’ કર એમ
શુરએ તેને કહ્યું. ૫

‘શબ્દવાસના’નો ત્યાગ કરવાથી ‘બ્રહ્મવાસના’ પ્રાપ્ત થશે ઇત્યાદિ શુર
નિરૂપણ કરે છે:—

સ્વશબ્દવાસના^૧ ત્યક્ત્વા^૨ પ્રાપ્યસિ^૪ બ્રહ્મવાસનામ્^૩ ।

પશ્ચાદ્બ્રહ્મણ^૫ આત્મત્વં^૬ વક્ષ્યામીતિ^૭ ગુરોર્મતિઃ^{૧૦+૧૧} ॥ ૬ ॥

અં તારી પોતાની ‘શબ્દવાસના’નો ત્યાગ કરીને (તું) ‘બ્રહ્મવાસના’ને
પ્રાપ્ત થઈશ (તે) ચણી (હું) બ્રહ્મના આત્મારૂપે હોવાપણીને ઉપદેશ કરીશ
એમ શુરએ અભિપ્રાય (કહ્યો). ૬

બ્રહ્મદેહિપૂર્વક^૧ કેવળ ‘નામોપાસના’થી શોક નિવૃત્ત થતો નથી તેથી તે
(‘નામોપાસના’)થી કાંઈ અધિક પદાર્થની ઉપાસના પરત્વે પૂછે છે:—

બ્રહ્મદેવતા^૧ નામમાત્રધ્યાનાન્નાપૌતિ^૩ શોકિતા^૫ ।

इत्यभिप्रेत्य^{૧+૭} નામ્નોઽસ્માદધિકં^{૧૦} પૃષ્ટવાનસૌ^{૧૨} ॥ ૭ ॥

અં શોકપણું, બ્રહ્મદેહિપૂર્વકે નામમાત્રનું ધ્યાન કરવાથી ટળતું નથી એમ
અભિપ્રાયે આજે નામથી (કાંઈ) અધિક વસ્તુ હોય તેની પૃચ્છા કરી. ૭

નામના કારણરૂપે હોવાથી ‘વાણી’ તેનાથી (તે નામથી) અધિક હોય છે
ઇત્યાદિક નિરૂપણ કરે છે:—

× ટિપ્પણ: ૫ ભુઓ “ નામેવૈતન્નામોપાસ ” (છાં. ૭-૧-૪);

× ટિપ્પણ: ૭ ભુઓ “ અસ્તિ મયતો નામ્નો મૂલ: ” (છાં. ૭-૧-૫);

વા^૧હ્ના^૨મ્નઃ^૩ કારણત્વેનાધિકૃતિ^{૪+૫} બ્રહ્મદર્શનમ્ ।

વા^૭ચિ^૬ પ્રા^૬હ ગુરુઃ^{૧૦} શિષ્યઃ^{૧૨} પૂર્વવત્પૃષ્ઠવાન્^{૧૩} પુનઃ^{૧૧} ॥ ૮ ॥

અં 'વાણી' નામના કારણરૂપે હોવાથી તેનાથી અધિક (છે) એમ વાણી પ્રત્યે ગુરુએ પ્રદક્ષિ કરી ('વાગુપાસના' કરવા) કહ્યું. (એટલે) શિષ્યે પુનઃ પહેલાંની પ્રમાણે પૂછ્યું. (અર્થાત વાણીથી કાંઈ અધિક છે કે કેમ ? એમ પૂછ્યું). ૮

વાણીથી કાંઈ અધિક ■ ઇત્યાદિ શિષ્યગુરુની પ્રશ્નોત્તરપરંપરાનું (શ્લોક ૮-૨૪) નિરૂપણ કરે છે:—

આપ્રાણમિત્ત આરંભ્ય પૂર્વસ્માદુત્તરાધિકે ।

પ્રવર્તતે શિષ્યગુર્વોઃ પ્રશ્નોત્તરપરંપરા ॥ ૯ ॥

અં અહીંથી આરંભીને 'આણુ' પર્યંત પહેલા કરતાં પછીની વસ્તુ અધિક છે (એમ) શિષ્ય તથા ગુરુના પ્રશ્ન તથા ઉત્તરની પરંપરા પ્રવર્તે છે. ૯

વાણીથી 'મન' અધિક હોવાનું ઉપપત્તિપૂર્વક નિરૂપણ કરે છે:—

ઇચ્છાત્મકં મનો વાચોઽધિકં તત્કારણત્વતઃ ।

સત્યામેવ વિવક્ષાયાં વક્તુમારમતે પુમાન્ ॥ ૧૦ ॥

અં ઇચ્છાત્મક 'મન' તે (વાણી)ના કારણરૂપે હોવાથી વાણીથી અધિક (છે). વિવક્ષા સતે જ ગુરુએ બોલવાનો આરંભ કરે છે. ૧૦

'સંકલ્પ' ઇચ્છાનું કારણ તથા 'ચિન્તા' સંકલ્પનું કારણ છે ઇત્યાદિક નિરૂપણ કરે છે:—

સંકલ્પ્યેદં સમ્યગિતિ તદિચ્છતિ પુમાન્સ્તતઃ ।

સંકલ્પો હેતુરિચ્છાયાશ્ચિત્તં સંકલ્પકારણમ્ ॥ ૧૧ ॥

× ટિપ્પણ: ૮ ભુએ 'વાગ્વાવ નામ્નો મૂલતી' (જાં ૭-૨-૧)

× ટિપ્પણ: ૯ ભુએ "ઘલ્લિ મયલ્લે વાચો મૂલ...પ્રાણો વા આશયા મૂલતિ"

(જાં ૭-૨-૩ થી ૭-૧૫-૧ પર્યંત).

× ટિપ્પણ: ૧૦ વિવક્ષા-બોલવાની ઇચ્છા.

× ટિપ્પણ: ૧૧ ભુએ "સંકલ્પો વાગ્મનસો મૂલતિ" (જાં ૫-૪-૧) તથા

ચિત્ત વાગ્મનસો મૂલતિ" (જાં ૭-૫-૧).

અં પુરૂષ 'આ સમીચીન છે' એમ સંકલ્પ કરીને તેની ઇચ્છા કરે છે. તેથી 'સંકલ્પ' ઇચ્છાનું કારણ (છે) [અને] 'ચિત્ત' સંકલ્પનું કારણ (છે). ૧૧ ચિત્તથી 'ધ્યાન' અધિક છે ધ્યાનથી 'વિજ્ઞાન' અને વિજ્ઞાનથી 'બલ' અધિક છે ઇત્યાદિક નિરૂપણ કરે છે:—

વિક્ષિપ્તચિત્તાદૈકાગ્ર્યં^૨ ધ્યાનમભ્યધિકં^૩ તતઃ^૪ ।

ધ્યેયવિજ્ઞાનમધિકં^૫ જ્ઞાતાદભ્યધિકં^{૧૦} બલમ્^૬ ॥ ૧૨ ॥

અં વિક્ષિપ્ત ચિત્ત થકી એકાગ્ર 'ધ્યાન' અધિક (છે) તે (ધ્યાન) થકી ઉપાસ્ય બસતું 'વિજ્ઞાન' અધિક (અને) જ્ઞાન થકી 'બલ' અધિક (છે). ૧૨ બલથી જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય ■ તેથી તે જ્ઞાનથી અધિક છે તથા 'અગ્ર' બલનું કારણ 'બલ' અન્નનું અને 'તેજ' જળનું ઇત્યાદિક નિરૂપણ કરે છે:—

જ્ઞાનહેતુદેહબલં^૨ બલં^૩ સ્યાદગ્રકારણમ્^૪ ।

આપોઽગ્રહૈતવોઽપાં^૫ તુ^૬ તેજઃ^{૧૧} કારણમીરિતમ્^{૧૦} ॥ ૧૩ ॥

અં દેહબલ જ્ઞાનનું કારણ, અન્ન બલનું કારણ, જળ અન્નનું કારણ, અને અગ્રનું કારણ તેજ (છે) એમ કહેલું છે. ૧૩

હવે, તેજનું કારણ વાયુસહિત 'આકાશ,' તેનું કારણ ઇન્દ્રિયની 'સ્મૃતિ' અને તેનું કારણ સદિવિષયક 'કામના' છે ઇત્યાદિક નિરૂપણ કરે છે:—

હેતુઃ^૩ સવાયુરાકાશસ્તેજસો^૨ વિચિતઃ^૪ પુનઃ^૫ ।

ત્ત્વવ્યસ્મૃતિરીશસ્ય^૧ ત્ત્વવાશા^૨ સ્મૃતિકારણમ્^૩ ॥ ૧૪ ॥

અં વાયુસહિત 'આકાશ' તેજનું કારણ (છે). વળી, ઇન્દ્રિયની ત્ત્વવ્યવિષયક 'સ્મૃતિ' આકાશનું કારણ (અને) સદિવિષયક 'કામના' તે સ્મૃતિનું કારણ (છે). ૧૪

'નામોપાસના' થી માંડી 'ઇશકામનોપાસના' પર્વત તત્ત્વ પરત્વે 'બ્રહ્મદર્શન' કરવાથી યોગ્ય ફલપ્રાપ્તિ થવાનું નિરૂપણ કરે છે:—

■ ટિપ્પણ ૧૨ જુઓ 'ધ્યાન...યત્તં વાવ વિજ્ઞાનાદ્યઃ' (છાં. ૫-૬-૧ થી ૫-૮-૧).

x ટિપ્પણ: ૧૩ જુઓ "અગ્ર વાવ...તેજો વાવાદ્યો ભૂયઃ (છાં. ૫-૧-૧ થી ૫-૧૧-૧

પર્વત) .

x ટિપ્પણ: ૧૪ જુઓ "આકાશો વાવ...આસાસ સ્વાદ્યવતી" (છાં. ૫-૧૨-૧ થી

૫-૧૪-૧) .

નામાદ્યાશાન્તતત્ત્વેષુ બ્રહ્મદૃષ્ટિં કરોતિ યઃ ।

સ પુમાદ્ધિમતે સર્વે તત્ર તત્રોચિતં ફલમ્ ॥ ૧૫ ॥

અં એ 'નામ'થી માંડી 'કામના' પર્યંતના તત્ત્વો પરત્વે 'બ્રહ્મદર્શન' કરે છે તે પુરૂષ : ત્યાં તત્રોચિત સર્વ ફલને પ્રાપ્ત કરે છે. ૧૫

પૂર્વોક્ત (નામોપાસનાદિક) 'પ્રતીકોપાસના'થી શોક ટળતો નથી તેો તેનાથી કાંઈ અધિક છે ? એમ શિષ્ય પૂછે છે:—

પ્રતીકોપાસનૈરેતૈર્વાહ્યાસૈઃ પ્રશોચતિ ।

ન શોકં તરતીત્યુક્ત્વા હ્યપૃચ્છત્સોઽધિકં પુનઃ ॥ ૧૬ ॥

અં અનેક પરિશ્રમયુક્ત (આ) 'પ્રતીકોપાસના' વડે અધિક શોક થાય છે (કિન્તુ) તે શોકને તરે નહીં એમ કહીને તેણે પુનઃ (ધ્યારની કામનાથી) અધિક શું તે પૂછ્યું. ૧૬.

'પ્રાણોપાસના' તેથી અધિક ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

પરાકૃપદાર્થધ્યાનેષુ ફલેષુ ચ વિરક્તિઃ ।

દૃઢાં પ્રત્યગ્નિર્વિદિપાં દૃષ્ટ્વા પ્રાણમુપાદિશત્ ॥ ૧૭ ॥

અં (નામાદિકથી માંડી આશા-ધ્યારકામના પર્યંત) બ્રહ્મ (અનાત્મ) પદાર્થના ધ્યાન તથા (તેનાં) ફલ પરત્વે વૈરાગ્યપૂર્વક (શિષ્યની) દૃઢ પ્રત્યગ્નિર્વિદિપા બોધને (અંકુશ) 'પ્રાણોપાસના'નો ઉપદેશ કર્યો. ૧૭

'પ્રાણુ' આત્માનો પ્રતિનિધિ છે એટલે તે પરમાત્મલક્ષક હોવાથી તેનો ઉપદેશ યુક્ત છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

ન મુર્યં પ્રત્યગ્નાત્મત્વં યદપિ પ્રાણવસ્તુનઃ ।

તથાપ્યાત્મપ્રતિનિધિઃ સમ્મર્વદાત્મલક્ષકઃ ॥ ૧૮ ॥

અં નોકે 'પ્રાણુ'વસ્તુનું પ્રત્યાગ્નાત્મપણું મુખ્યરૂપ નથી તથાપિ (તે) આત્માનો પ્રતિનિધિરૂપ હોવાથી પરમાત્મલક્ષક હોઈ શકે. ૧૮

x ટિપ્પણ: ૧૬ પ્રતીકોપાસના-અદ્વૈતપ્રણામનાથી લીધે ઉપાસનામાત્ર. બુદ્ધો 'અસ્તિ' મગ્ધ શાશ્વાત મૂયઃ (છાં ૭-૧૬-૨).

x ટિપ્પણ: ૧૭ પ્રાણુ-લિંગસંધાનોપદિત અવ; બુદ્ધો "પ્રાણો વા આશ્વાત મૂયાવિ" (છાં ૭-૧૬-૧). પ્રત્યગ્નિર્વિદિપા-પ્રત્યાગ્નાત્મ તત્ત્વ બાબુવાની અભાસ.

‘પ્રાણ’ આત્માનો પ્રતિનિધિ હોવાનું શ્રુત્યનુસાર પ્રતિપાદન કરે છે.—

કસ્મિન્નુત્કાન્ત ઉત્કાન્તો ભવિષ્યામિ સ્થિતે સ્થિતઃ ।

इति वीक्ष्यासृजत्प्राणं परमात्मेति हि श्रुतिः ॥ १९ ॥

અં કોણ ઉત્કાત થયે ઉત્કાત થાઉ (કોણ) સ્થિત મતે (હું) સ્થિત (હોઉ) એમ વિચારી ‘પ્રાણ’ને સરખ્યો નિશ્ચે (પ્રાણ) પરમાત્મા (છે) એમ શ્રુતિ (છે) ૧૯
અહુ આદિકે સર્વ પ્રાણ મધ્યે આશ્રિત છે તેથી તે ‘આત્મા’રૂપ છે ઇત્યાદિ દષ્ટાતપૂર્વકે નિરૂપણ કરે છે —

चक्रस्यारा यथा नाभावाश्रिताश्चक्षुरादिकम् ।

आश्रितं निखिलं प्राणे ततस्तस्यात्मता भवेत् ॥ ૨૦ ॥

અં જે પ્રમાણે ચક્રના આશર્યો નાભિ મધ્યે આશ્રિત હોય છે (તે પ્રમાણે) અહુ આદિકે સર્વ ‘પ્રાણ’ મધ્યે આશ્રિત (છે) તેથી તે (પ્રાણ)ની આત્મતા—આત્મરૂપ હોવાપણું ઘટે છે ૨૦

‘પ્રાણ’ સર્વાત્મક છે અને તેથી તે પરમાત્મારૂપ છે ઇત્યાદિ બે શ્લોકો વડે યુક્તિપૂર્વકે નિરૂપણ કરે છે —

अश्वेन याति पुरुषो दत्ते विप्राय गां पुमान् ।

प्राण एवाश्वादिशब्दैरुक्तो न तु शवः क्वचित् ॥ ૨૧ ॥

पितृमात्रादिशब्दैश्च प्राणः प्रोक्तः शवो न तु ।

तस्मात्सर्वात्मकः प्राणः परमात्मैति निश्चयः ॥ ૨૨ ॥

અં પુરૂષ અશ્વવડે પ્રવાણ કરે છે, પુરૂષ વિપ્રને ગાયનું દાન કરે છે, (તેમા) ‘અશ્વાદિ’ શબ્દો વડે ‘પ્રાણ’ની જ ઉગ્નિ કરાય છે કિન્તુ ક્વચિત્ શબની (ઉગ્નિ) થતી નથી ૨૧

અને પિતા તથા માતા આદિ શબ્દો વડે પ્રાણની ઉગ્નિ—ગ્રાધ થાય છે કિન્તુ શબનો નહીં. તેથી સર્વાત્મક ‘પ્રાણ’ પરમાત્મારૂપ (છે) એમ નિશ્ચય (થાય છે) ૨૨

x ટિપ્પણ ૧૮ ઉત્કાત—ઉત્કમણ કરેલ અર્થાત્ મરણને પ્રાપ્ત થયેલ

x ટિપ્પણ ૨૦ શ્રુત્યો ‘યથા વાઅરા.. સમર્પિતમ્’ (હા ૬-૧૫-૧)

x ટિપ્પણ ૨૧ શ્રુત્યો ‘વ્રજગ્જ્ઞાન વ્રજગ્જ્ઞાણીયીઃ’ (હા ૭-૧૫ ૧, ૨, ૧)

આ રીતે યુક્તિ તથા બુદ્ધિપૂર્વક જે જિજ્ઞાસુ પુરૂષ 'પ્રાણુ' પરમાત્મા છે એમ નિશ્ચય કરે તેને 'અતિવાદી' કહે છે ઇત્યાદિક નિરૂપણ કરે છે:—

૧ યો વુમુત્સુરસૌ પ્રાણમેવં પદ્યન્ ગુરુક્તિતઃ ।

યુક્તયા ધિયા ચ વૈ ચિન્વન્નતિવાદીતિ કથ્યતે ॥ ૨૩ ॥

અં જે આ છસાસુ (પુરૂષ) 'પ્રાણુ'ને શરૂના ઉપદેશ થકી એ રીતે હોવાનું બાણે અને યુક્તિ તથા બુદ્ધિ ત્રહે વિચાર કરે (તે) ને 'અતિવાદી' એમ કહે છે. ૨૩

'અતિવાદી' કાને કહે તેનું નિરૂપણ કરે છે.—

નામાચાશાન્તતત્ત્વાનિ યઃ પ્રાણોઽતીત્ય વર્તતે ।

તમાત્માનં વર્ષિત યસ્માદતિવાદી ભવેત્તતઃ ॥ ૨૪ ॥

અં 'નામ'થી માડીને 'આશા'—'ઈશ્વરકામના'—પર્યંતના તત્ત્વોને ઉદભવીને જે પ્રાણુ રહેલો છે તેને જે કારણે આત્મારૂપ હોવાનું કહે છે તેથી (તે) 'અતિવાદી' થાય. ૨૪

'પ્રાણુઆત્મા'નું તકાદિકથી ખંડન થઈ શકતું નથી તેથી તે નિશ્ચયાત્મક છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે—

તર્કાદિપ્લાવકેભ્યોઽયં નિર્મીઃ સન્ સ્વાતિવાદિતામ્ ।

અઙ્ગીકુર્યાદેવ યસ્માત્સન્દેહો નાત્ર વિદ્યતે ॥ ૨૫ ॥

અં જે કારણે આ ('અતિવાદી') તર્કથી (પ્રાણુઆત્માનું) નિરસન કરનાર થકો, નિર્ભય સતો પોતાની 'અતિવાદિતા'નો અગિકાર કરે જ (અને છુપાયે નહિ) (તેથી) આ ('પ્રાણુઆત્મા') વિષયમાં સન્દેહ નથી. ૨૫

'નામ' આદિક તત્ત્વોપદેશથી અસંતુષ્ટ થવાથી નારહે પુનઃ પુનઃ પૃષ્ઠા કરેલી ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

નામાદીનામનાત્મત્વં સ્પષ્ટમિત્યત્ર નારદઃ ।

અસન્તુષ્ટોઽધિકં તત્ત્વં પપ્રચ્છેવ પુનઃ પુનઃ ॥ ૨૬ ॥

x ટિપ્પણ: ૨૩ “ ય યા એવ ..ત્રયાણાપદ્યુતીત । (તાં ૭-૧૫-૪)

x = ૨૪ અતિવાદી-અતીત્ય-ઉદભવીને-વદે તે

x „ ૨૫ પ્રાણુઆત્મા-પ્રાણુ આત્મારૂપ હોવાપણ

અં નામાદિ તત્ત્વ 'અનાત્મ' છે એમ સ્પષ્ટ થતાં નારદે અસંતુષ્ટ થઇને તેથી અધિક તત્ત્વની પુનઃ પુનરેવ પૃચ્છા કરેલી. ૨૬

સુષુપ્તિ મધ્યે 'પ્રાણુ' (લિંગસંઘાત્મક જીવ)ને શોક હોતો નથી તેથી તે આત્મા છે એમ પ્રતિપાદન થતાં નારદ સંતુષ્ટ થયા ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:-

^૫પ્રાણાત્મત્વં ^૧તુ ^૬સમ્ભાવ્યં ^૭સમ્યક્ ^૮તસ્યોપપાદનાત્ ।

^{૧૦}શોકશ્ચ ^{૧૧}સુષૃપ્તૌ ^{૧૨}પ્રાણસ્ય ^{૧૩}ન ^{૧૪}દૃષ્ટોઽતસ્તુતોપ સઃ ॥ ૨૭ ॥

અં કિન્તુ, તે (પ્રાણુ)ની આત્મતા ફરી રીતે પ્રતિપાદન થાય છે તેથી 'પ્રાણુઆત્મત્વ' સંભાવ્ય છે. વળી, સુષુપ્તિ મધ્યે જીવને શોક અનુભવાતો નથી એથી તે (નારદ) સંતુષ્ટ થયા. ૨૭

શ્રદ્ધાળુ તથા યોગ્ય હોવાથી નારદને શુદ્ધ પ્રજ્ઞા વિના અધિક તત્ત્વનો ઉપદેશ કરે છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:-

^૧શ્રદ્ધાલું ^૨યોગ્યશિષ્યં ^૩તમુદ્ધરામીત્યસૌ ^૪ગુરુઃ ।

^૫અપૃષ્ટોઽપ્યધિકં ^૬તત્ત્વં ^૭સ્વયમેવાપદિષ્ટવાન્ ॥ ૨૮ ॥

અં આ શુદ્ધે તે શ્રદ્ધાળુ તથા યોગ્ય શિષ્યનો ઉદ્ધાર કરે એમ (વિચારી) પૂછ્યા વિના પણ પોતે જ અધિક તત્ત્વનો ઉપદેશ કર્યો. ૨૮

'પ્રાણુ' 'માયાજન્ય' છે તેથી તે આત્મા ન હોય ઇત્યાદિ સંકાતુવાદ કરે છે:-

^૧આત્મોપલક્ષકઃ ^૨પ્રાણો ^૩ન ^૪ત્વાત્મેપોઽનૃતત્ત્વતઃ ।

^૫નામરૂપાત્મકઃ ^૬પ્રાણો ^૭માયયોત્પાદિતો ^૮હ્યસૌ ॥ ૨૯ ॥

અં કિન્તુ, આ આત્મોપલક્ષક 'પ્રાણુ' અસત્યરૂપ હોવાથી આત્મારૂપ ન હોય કેમકે, આ નામરૂપાત્મક 'પ્રાણુ' માયાવદે જ ઉત્પાદન કરેલો છે. ૨૯

અસત્ય હોય તથાપિ તે પ્રતિગિબની પેરે 'સત્યોપલક્ષક' છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:-

^૧અનૃતોઽપ્યેય ^૨સત્યસ્ય ^૩લક્ષકઃ ^૪પ્રતિવિમ્બવત્ ।

^૫મુખસ્ય ^૬પ્રતિવિમ્બેન ^૭મુખં ^૮સ્વસ્યોપલક્ષ્યતે ॥ ૩૦ ॥

અં આ ભલે અસત્ય હોય તથાપિ પ્રતિગિબની પેરે સત્ય વસ્તુનો ઉપલક્ષક છે. મુખના પ્રતિગિબ વડે પોતાનું મુખ ઉપલક્ષિત થાય છે. ૩૦

તે નામાદિ ઇદંબુદ્ધિગમ્ય વસ્તુઓ વડે આત્મા ઉપલક્ષિત થતો નથી. કિન્તુ પ્રાણુવડે તે ઉપલક્ષિત થાય છે ઇત્યાદિક નિરૂપણ કરે છે:—

આત્મેદંબુદ્ધિગમ્યૈસ્તૈરાશાન્તૈર્નાપલક્ષ્યતે ।

પ્રાણોઽદંબુદ્ધિગમ્યેષુ સ્થિતત્વાદાત્મલક્ષકઃ ॥ ૩૧ ॥

અં તે અપ્રૃથગ્ ‘દામના’ પર્યંતના ઇદંબુદ્ધિગમ્ય પદાર્થો વડે આત્મા ઉપલક્ષિત થતો નથી. ‘પ્રાણુ’ અદંબુદ્ધિગમ્ય (પદાર્થો મધ્યે) રહેલો છે તેથી તે આત્મલક્ષક છે. ૩૧

પ્રાણાત્મજ્ઞાન થકી ‘અતિવાદિત્વ’ અસુખ્ય છે અને સત્યાત્મજ્ઞાન થાય તો તે ‘અતિવાદિત્વ’ ‘સુખ્ય’રૂપ થાય ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

અત ઇવાતિવાદિત્વમસ્તિ પ્રાણાત્મવેદનાત્ ।

અમુખ્યં તચ્ચ મુખ્યં તુ ભવેત્સત્યાત્મવેદનાત્ ॥ ૩૨ ॥

અં એથી જ ‘પ્રાણુ’ આત્મા છે એમ જાણવાથી અતિવાદિપણુ ગોણુ છે અને તે સત્યાત્માને જાણવાથી તો ‘સુખ્ય’રૂપ થાય. ૩૨

હું સત્યપૂર્વક ‘અતિવાદી’ થાઉં અને અસત્યાત્મતાનો પરિત્યાગ કરે એમ સંતુષ્ટ થઈને નારદ કહે છે:—

કારુણ્યાતિશયં દૃષ્ટ્વા સન્તુષ્ટો નારદોઽવ્રવીત્ ।

સત્યેનૈવાતિવાદીસ્યામનૃતસ્યાત્મતાં ત્યજન્ ॥ ૩૩ ॥

અં નારદે, (શુદ્ધી) અત્યંત કૃપા જોઈને (અસત્ય વસ્તુ આત્મારૂપ ન હોય એમ નિશ્ચય કરી) ‘અસત્યાત્મતા’નો ત્યાગ કરી સત્યવડે જ હું ‘આત્મવાદી’ થાઉં (એમ) સન્તુષ્ટ છતાં કહ્યું. ૩૩

વિજ્ઞાન તથા મનનાદિપૂર્વકે ‘સત્ય’ તત્ત્વનો વિચાર કરવો ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

વિચારણીયં તત્સત્યં વિજ્ઞાનમનનાદિભિઃ ।

ધ્યાનવાન્નોક્તિમાત્રેણ બુદ્ધ્યતેત્યવ્રવાદ્મુરુઃ ॥ ૩૪ ॥

અં તે ‘સત્ય’ વસ્તુનો વિજ્ઞાન તથા મનનાદિ વડે વિચાર કરવો

x ટિપ્પણુ : ૩૧ ઇદંબુદ્ધિગમ્ય-‘આ’ રૂપે જાણવા યોગ્ય. આત્મલક્ષક-આત્મબોધક.

x ટિપ્પણુ : ૩૩ જુઓ “સોદૃ...સત્યેનાતિવદાનિ” (છા. ૭-૧૬-૧); અસત્યાત્મતા-અસત્ય વસ્તુનું આત્મ-રૂપે હોવાપણું.

x ટિપ્પણુ : ૩૪ જુઓ સત્ય...વિજિજ્ઞા સિત્ત્વ” (છા. ૭-૧૬-૧).

ઘટેછે. ધ્યાનસંપન્ન (પુરૂષ) ઉક્તિમાત્ર વડે જ્ઞાનસંપન્ન થાય નહીં એમ શુદ્ધે કહ્યું. ૩૪

હવે, 'વિજ્ઞાન' આદિના 'સ્વરૂપ'નું તથા તેના 'કારણ' ઇત્યાદિનું (૩૫-૩૮) શ્લોકવડે નિરૂપણ કરે છે:—

^૨સંશયં ^૩ચ ^૪વિપર્યાસં ^૫નિરાકૃત્ય ^૬વિશેષતઃ ।

^૧યદા ^૮જાનાતિ ^૭વિજ્ઞાનાત્સત્યવાદી ^{૧૦}ભવેત્તદા ^{૧૧}॥ ૩૫ ॥

અં અત્યારે સંશય અને વિપર્યાસનું વિશેષરીતે નિરાકરણ કરીને વિજ્ઞાન-અનુભવ-પૂર્વક (સત્ય)ને જાણે ત્યારે 'અતિવાદી' થાય. ૩૫

વિજ્ઞાન 'મનન' થકી મનન 'શ્રદ્ધા' થકી સિદ્ધ થાય ઇત્યાદિક નિરૂપણ કરે છે:—

^૧વિજ્ઞાનહેતુર્મનનમન્વયવ્યતિરેકમાક્ ।

^૧શ્રદ્ધા ^૫મનનહેતુઃ ^૭સ્યાદાગમાચાર્યવાક્યયોઃ ॥ ૩૬ ॥

અં અન્વય તથા વ્યતિરેકસાધ્ય 'મનન' વિજ્ઞાનનું કારણ છે. જ્ઞાન તથા આચાર્યના વાક્ય થકી મનનનું કારણ 'શ્રદ્ધા' (સિદ્ધ) થાય. ૩૬ શ્રદ્ધાનું કારણ 'નિષ્ઠા' અને નિષ્ઠાનું કારણ ચિત્તની એકાગ્રતા છે ઇત્યાદિક નિરૂપણ કરે છે:—

^૨શ્રદ્ધાયાઃ ^૪કારણં ^૫નિષ્ઠા ^૭સદા ^૮શુશ્રૂષણં ^૯હિ ^{૧૦}સા ।

^{૧૦}ચિત્તૈકાગ્રયગતિર્યાસૌ ^{૧૧}નિષ્ઠાયાઃ ^{૧૨}કારણં ^{૧૩}ભવેત્ ॥ ૩૭ ॥

અં 'નિષ્ઠા' તે શ્રદ્ધાનું કારણ છે. નિષ્ઠે, સર્વદા સેવા કરવી તે તે (નિષ્ઠા છે). જે આ ચિત્તની 'એકાગ્રતા' છે તે નિષ્ઠાનું કારણ હોય. ૩૭

સુક્તિ સુખરૂપ છે એમ શુદ્ધિ, ઇન્દ્રિયસંયમ તથા ચિત્તની એકાગ્રતા કરનાર કૃતિની પ્રયોજિકા છે; તેવી શુદ્ધિ વિના ચિત્તની એકાગ્રતા ન થાય ઇત્યાદિક નિરૂપણ કરે છે:—

^૨સુખમસ્તીતિ ^{૩+૪}ધીર્મુક્તૌ ^૫કૃતેસ્તસ્યાઃ ^૭પ્રયોજિકા ।

^{૧૦}તદ્વિહીનો ^{૧૧}યમાયૈર્નો ^{૧૨}ચિત્તૈકાગ્રયં ^{૧૩}કરોતિ ^{૧૪}હિ ॥ ૩૮ ॥

અં સુક્તિ મધ્યે સુખ છે એવી શુદ્ધિ, ઇન્દ્રિયના સંયમ તથા ચિત્તની

× ટિપ્પણ: ૩૫ શુઓ. "યદા વે...સત્યે વદન્તિ" (જી. ૭-૧૭-૧).

× ટિપ્પણ: ૩૮ કૃતિ-ઇન્દ્રિયનો સંયમ તથા ચિત્તની એકાગ્રતા.

‘એકાગ્રતાની’ પ્રયોજિકા-સાધક-(છ) કેમકે તેવી ‘બુદ્ધિરહિત’ હોય તે નિશ્ચે, યમાદિ વડે ચિત્તની એકાગ્રતા કરતો નથી. ૩૮

હવે, ‘ભૂમા’^૧ સુખસ્વરૂપ^૨ ઇત્યાદિક નિરૂપણ કરે છે:—

સુખં^૧ કિમિતિ^૨ ચૈદ્ભૂમા^૩ સુખમલ્પે^૪ તુ તન્ન^૫ હિ^૬ ॥

ક્લિદ્યત્યલ્પધનો^{૧૫} ઽન્યસ્મિન્^{૧૨} ધનવાહુલ્યદર્શનાત્^{૧૩} ॥ ૩૯ ॥

અં સુખ શું એમ (કહે તો) ‘ભૂમા’ (તે સુખ છે) અને નિશ્ચે, અલ્પ મધ્યે તે સુખ ન હોય. અલ્પ ધનવાળો (પુરૂષ) ખીલ વિષે બહુ ધન જોઈને કલેશને પામે છે. ૩૯

હવે, ‘ભૂમા’ કાણ અને ‘અલ્પ’ શું તે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

ભૂમ્નઃ^૧ સુખત્વે^૨ ભૂમા^૩ કઃ^૪ કિમલ્પમિતિ^૫ ચૈચ્છદૃણુ^૬ ॥

જ્ઞાતૃજ્ઞેયજ્ઞાનહીનો^{૧૦} ભૂમા^{૧૨} ઽવિચ્છેદદર્શનાત્^{૧૩} ॥ ૪૦ ॥

અં ‘ભૂમા’ સુખરૂપ છે તો ‘ભૂમા’ કાણ? (અને) ‘અલ્પ’ શું એમ (કહે) તો સાંભળ. જ્ઞાતા જ્ઞેય તથા જ્ઞાનથી રહિત હોય તે, (તે વિષે) દિગ્દાદિ કાંઈ પણ વિચ્છેદદર્શનનો અભાવ હોવાથી ‘ભૂમા’રૂપ છે. ૪૦

હવે, ‘અલ્પ’ પદાર્થનું નિરૂપણ કરે છે:—

જ્ઞાતૃજ્ઞાનજ્ઞેયરૂપં^૧ માયાકાર્યમિદં^૨ જગત્^૩ ॥

વહુવિચ્છેદયુક્તત્વાદલ્પમિત્યભિધીયતે^૬ ॥ ૪૧ ॥

અં જ્ઞાતા જ્ઞાન અને જ્ઞેયરૂપ માયાકાર્ય આ જગત અનેક વિચ્છેદથી યુક્ત હોવાથી ‘અલ્પ’ એમ કહેવાય છે. ૪૧

‘ભૂમા’ અમૃતરૂપ તથા ‘અલ્પ’ વસ્તુ મત્વરૂપ છે એમ નિરૂપણ કરે છે:—

અચ્છેદ્યો^૧ ઽયમદાહ્યો^૨ ઽયમક્લેયો^૩ ઽજ્ઞાપ્ય^૪ ઈયં^૫ ચ^૬ ॥

ભૂમા^૧ તસ્માદમત્યો^{૧૦} ઽયમલ્પં^{૧૨} મત્યમતદિધમ્^{૧૩} ॥ ૪૨ ॥

અં આ ‘ભૂમા’ અચ્છેદ્ય અદાહ્ય અને અજ્ઞાપ્ય જ (છ) તેથી (તે) અમત્યરૂપ (છ) [અને] ‘અલ્પ’ વસ્તુ તદિધ ન હોવાથી મત્યરૂપ (છ). ૪૨

x ટિપ્પણ: ૩૮ ભુમા “જુગે મગતો ચિત્તિજાલ હવિ” (પા. ૭-૧૨-૧).

x ટિપ્પણ: ૪૦ ભૂમા-અવગ્યાપ: “ભૂમાનં મગતો...તત્ત્વમ્” (પા. ૭-૧૨-૧) થી ૭-૧૨-૧); વિચ્છેદદર્શન-પરિચ્છિન્ન સ્વરૂપ.

x ટિપ્પણ: ૪૨ તદિધ-નો રીતનો.

‘અદ્યતા’ સંસારકાલ મધ્યે જ હોય છે તેથી જગતને મર્ત્યરૂપ કહે છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

સંસારકાલ^૨ ^૩એવાસ્તિ^૪ ન^૫ મુક્તાવલ્પતા^૬ તતઃ^૭ ।

મુક્તૌ^૮ જ્ઞાનનિવર્ત્ય^૯ ત્વાન્મર્ત્ય^{૧૦} જગદિતીર્ય^{૧૧}તે ॥ ૪૩ ॥

અં અદ્યતા’ સંસારકાલે જ હોય છે મુક્તિ પરત્વે હોય નહિ તેથી મુક્તિ જ્ઞાન-નિવર્ત્ય હોય છે એટલે જગતને ‘મર્ત્ય’ એમ કહે છે. ૪૩ ‘ભૂમા’ સંસાર તથા મોક્ષ ઉભયકાળ વિષે વિદ્યમાન છે અને તે અખંડાનન્દસ્વરૂપ ‘આત્મા’રૂપ છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

સંસારમોક્ષયોર્ભૂમા^૧ વિદ્યતે^૨ સૌષ્ઠૃતત્વતઃ^૩ ।

અલ્પબૈકરસાનન્દઃ^૪ સૌણ્યમાત્મા^૫ સ્વયંપ્રભઃ^૬ ॥ ૪૪ ॥

અં અમૃત સ્વરૂપ હોવાથી ‘ભૂમા’ સંસાર તથા મોક્ષકાળ મધ્યે વિદ્યમાન હોય છે. અખંડેકસ્વરૂપ આનન્દસ્વરૂપ તે આ સ્વયંપ્રકાશ ‘આત્મા’રૂપ છે. ૪૪

સમાધિ આદિ દશા મધ્યે ‘ભૂમા’ ‘સ્વપ્રકાશ’ હોવાનું નિરૂપણ કરે છે:—

મૂર્છાસુપ્ત્યોસ્તાદ્શોણ્યમજ્ઞાનેન^૧ તિરોહિતઃ^૨ ।

સમાધિસુત્તિમૂર્છાસુ^૩ ભાસતે^૪ સાધનં^૫ વિના^૬ ॥ ૪૫ ॥

અં મૂર્છા તથા સુપુત્તિ મધ્યે અજ્ઞાનવડે દંકારી ગયલ તે (‘ભૂમા’) સમાધિ સુપુત્તિ તથા મૂર્છા (અવસ્થા) મધ્યે સાધન વિના પ્રકાશમાન હોય છે. ૪૫

‘સ્વપ્રકાશ’ હોવા છતાં અજ્ઞાનના આવરણને લઇને તે વિરૂપદ ભાસતો નથી ઇત્યાદિ ઉદાહરણપૂર્વક નિરૂપણ કરે છે:—

મેઘેનાચ્છાદિતઃ^૧ સૂર્યો^૨ યથા^૩ તદ્વત્સ્વયંપ્રભઃ^૪ ।

અજ્ઞાનેનાવૃતો^૫ ભૂમા^૬ પ્રાણિભિર્ને^૭ વિભાવ્યતે^૮ ॥ ૪૬ ॥

અં જે પ્રમાણે મેઘવડે દંકારલો સૂર્ય (પ્રકાશે નહીં) તે પ્રમાણે ‘ભૂમા’ ‘સ્વપ્રકાશ’ (છે તથાપિ) અજ્ઞાનવડે આવૃત્ત હોવાથી પ્રાણિઓને તે દીસતો નથી. ૪૬

‘સ્વપ્રકાશ’ ‘આત્મચૈતન્ય’ અજ્ઞાનનું વિરોધી નથી કિંતુ તેનું સાધક છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

સ્વપ્રકાશાત્મચૈતન્યમજ્ઞાનસ્ય ન વાધકમ્ ।

ભાસકં પ્રત્યુત્તૈતસ્ય સ્વાનન્દસ્ય યથા તથા ॥ ૪૭ ॥

અં ‘સ્વપ્રકાશ’ ‘આત્મચૈતન્ય’ અજ્ઞાનનું બાધક ન હોય કિંતુ, જે પ્રમાણે તે સ્વાનન્દનું પ્રકાશક હોય છે તે પ્રમાણે આ (અજ્ઞાન)નું પ્રકાશક છે. ૪૭ ‘આનન્દ’ તથા ‘અજ્ઞાન’નું સુપુત્રિ મધ્યે ચૈતન્યવડે પ્રકાશન સિદ્ધ છે ઇત્યાદિક નિરૂપણ કરે છે:—

આનન્દાજ્ઞાનયોઃ સુતૌ ચૈતન્યેનાંવભાસનાત્ ।

ઉત્થિતઃ સુક્ષ્મસ્વાપ્સં ન જાનેન્ન્યદિતિ સ્મરેત્ ॥ ૪૮ ॥

અં સુપુત્રિ મધ્યે ‘આનન્દ’ તથા ‘અજ્ઞાન’નું ચૈતન્યવડે પ્રકાશન હોય છે તેથી ભગ્વત યતાં ‘હું’ સુખે સૂતેલો, હું બીજું કંઈ જાણતો નથી’ એમ જમરણ થાય છે. ૪૮

‘સ્વપ્રકાશ’ ‘આત્મચૈતન્ય’ અખિલ અજ્ઞાનનું ટાળનાર છે ઇત્યાદિ ઉદાહરણપૂર્વક બે શ્લોકવડે નિરૂપણ કરે છે:—

અરણિસ્થો યથા વહ્નિર્ન દહદરણિ તથા ।

પશ્ચાન્મથનજાતોઽસૌ સાકલ્યેનારણિ વહેત્ ॥ ૪૯ ॥

તથા વેદાન્તવાક્યોત્પર્ધાવૃત્તૌ પ્રતિવિમ્બિતમ્ ।

સ્વપ્રકાશાત્મચૈતન્યં કૃત્સ્નાજ્ઞાનસ્ય વાધકમ્ ॥ ૫૦ ॥

અં જે પ્રમાણે અરણિના કાંઈ મધ્યે રહેલ અગ્નિ અરણિને બાળે નહીં કિંતુ, મન્યન પશ્ચાત્ ઉત્પન્ન થયેલ આ (અગ્નિ) અરણિને છેક બાળી લાસીભૂત કરે-૪૯

—તે પ્રમાણે વેદાંતવાક્યરૂપ (મન્યન)થી ઉત્પન્ન બુદ્ધિવૃત્તિ મધ્યે પ્રતિબિમ્બિત ‘સ્વપ્રકાશ’ ‘આત્મચૈતન્ય’ અખિલ-સનિદાન-અજ્ઞાનનું ટાળનાર (હોય છે). ૫૦

સામાધિ મધ્યે વિજ્ઞાનપૂર્વક ‘ભૂમાનન્દ’નો અનુભવ કરીને ંયુત્યાનકાળે તેને પ્રગટ કરે છે ઇત્યાદિક નિરૂપણ કરે છે:—

^૧તસ્માદ્વિજ્ઞાનસહિતઃ ^૨સમાધાવનુભૂય ^૫હિ ^૧।

^૪ભૂમાનન્દં ^૩યથાશાસ્ત્રં ^{૧૦}સ્મૃત્વા ^{૧૧}વ્યુત્થાય ^૮વર્તેત્ ^૮ચ ॥ ૫૧ ॥

અં તેથી વિજ્ઞાનસહિત યથાશાસ્ત્ર 'ભૂમાનન્દ' નિરતિશયાનન્દ-નો સમાધિ મધ્યે નિશ્ચે અનુભવ કરી અને (સમાધિ યથી) વ્યુત્થાન કરીને સ્મરણપૂર્વક અભિલાષ કરે છે. ૫૧

જ્ઞાતા આદિ 'ત્રિપુટી' સ્વપ્ન તથા જાગૃત વિષે 'ભૂમાનન્દ'ને તિરોધિત કરે છે કિન્તુ, વિવેકીજન તે 'ત્રિપુટી'નો અભિભવ કરે છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:-

^૧જ્ઞાતૃજ્ઞાનજ્ઞેયરૂપા ^૩ત્રિપુટી ^૧સ્વપ્નજાગૃતોઃ ।

^૪ભૂમાનન્દં ^૫તિરોધતે ^૬વિદ્વાંસ્ત્વભિમવૃત્યમુર્મ ॥ ૫૨ ॥

અં સ્વપ્ન તથા જાગૃત્ કયા મધ્યે જ્ઞાતા જ્ઞાન તથા જ્ઞેયરૂપી 'ત્રિપુટી' નિરતિશયાનન્દને ઢાંકી દે છે અને વિવેકી (જન) તેનો પરાભવ કરે છે. ૫૨ જ્ઞાતાદિક 'ત્રિપુટી'નું નિરૂપણ કરે છે:-

^૧ચિચ્છાયાવાનહંકારો ^૨જ્ઞાતા ^૩સ્યાચ્ચક્ષુરાદિજા ।

^૫બુદ્ધિવૃત્તિર્ભવેજ્ઞાનં ^૬જ્ઞેયા ^૮રૂપરસાદયઃ ॥ ૫૩ ॥

અં ચિચ્છાયા વિશિષ્ટ અહંકાર 'જ્ઞાતા' હોય, ચક્ષુ આદિજન્ય બુદ્ધિવૃત્તિ 'જ્ઞાન' હોય (અને) રૂપ તથા રસાદિક તે 'જ્ઞેય' રૂપ (હોય). ૫૩ 'તત્ત્વવેત્તા' 'ત્રિપુટી'નો સદા અનાહર કરે અને 'ભૂમાનન્દ' વિષે આહર કરે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:-

^૨ત્રિપુટી ^૩માયિકી ^{૫+૬}મિથ્યેત્યેવ ^૭વિજ્ઞાય ^૧તત્ત્વવિત્ ।

^૮તામુપેક્ષ્ય ^{૧૦+૧૫}કરોત્યેવ ^{૧૦}ભૂમાનન્દે ^{૧૨}ભરં ^{૧૧}સદા ॥ ૫૪ ॥

અં 'તત્ત્વવેત્તા' 'ત્રિપુટી' માયિકી મિથ્યા છે એમ જ નિશ્ચય કરીને તેની ઉપેક્ષા કરી 'ભૂમાનન્દ' પરત્વે સદા આહર કરે છે. ૫૪

આ 'ભૂમાનન્દ'ના 'આશ્રય' વિષયમાં નારદે પૃચ્છા કર્યાનું નિરૂપણ કરે છે:-

અખણ્ડૈકરસં^૩ ભૂમાનન્દં^૪ શ્રુત્વા^૫ સ નારદઃ^૨ ।

ભૂમ્યસંભાવનાં^૧ મત્વા^૭ પપ્રચ્છાધારમસ્ય^૮ હિ^{૧૧} ॥ ૫૫ ॥^{૧૦ ૯ ૧૨}

અં નારદે, અખંડૈકરસ 'ભૂમાનન્દ'નું શ્રવણ કરી, તે 'ભૂમા' પરત્વે અસંભાવના માની, આ ('ભૂમાનન્દ')નો 'આશ્રય'—અધિધાન—શું તે વિષે જ પૂછ્યા કરી. ૫૫

પૂર્વોક્ત 'અસંભાવના'ને ઉપપાદન કરે છે:—

સત્યાધારે^૨ પરિચ્છેદો^૩ નિરાધારો^૪ ન વુધ્યતે^૫ ।

૯+૧૦ ૮ ૭ ૧૧+૧૨ ૧૩ ૧૪

યદ્યદ્દટાદિકં^૧ લોકે^૨ તત્સર્વં^૩ કચિદાશ્રિતમ્^૪ ॥ ૫૬ ॥

અં (અન્ય) આધાર—'આશ્રય'—હોય તો પરિચ્છેદ (ઉપસ્થિત થાય) [અને] નિરાશ્રય (વસ્તુ)નું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય નહીં. લોક વિષે ઘટાદિક જે જે (પદાર્થ હોય છે) તે સર્વે કયાંએ 'આશ્રિત' (હોય છે). ૫૬

વ્યવહારતઃ તેના 'આશ્રય' શું હોય કે વસ્તુતઃ તેના 'આશ્રય' શું હોય? એ બે પક્ષ મધ્યે પ્રથમ પક્ષ પરત્વે તો તે 'ભૂમાનન્દ' પોતાના મહિમા વિષે જ 'આશ્રિત' હોય ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

વ્યવહારદશાયાં^૧ કિમાધારઃ^૨ પૃચ્છયતે^૩ ઽથવા^૪ ।

વસ્તુતો^૬ વ્યવહારે^૮ તુ^૭ મહિમ્ન્યેવાયમાશ્રિતઃ^{૧૦+૧૧} ॥ ૫૭ ॥^{૯ ૧૨}

અં વ્યવહારદશા મધ્યે તેના શું આધાર હોય (એમ) પૂછે છે અથવા વસ્તુતઃ (તેના શું આધાર એમ પૂછે છે). વ્યવહાર દશામધ્યે તો આ ('ભૂમાનન્દ') [પોતાના] મહિમામાં જ 'આશ્રિત' હોય છે. ૫૭

'મહિમા' પદાર્થનું નિરૂપણ કરે છે:—

પરાસ્ય^૧ શક્તિર્વિવિધેત્યેવં^૨ શ્રુત્યન્તરેરિતા^૩ ।

ભૂમ્નઃ^૬ શક્તિર્ભવેન્માયા^{૧૦ ૧૨} તદર્થો^{૧૧} મહિમાઽશ્વિલઃ^{૧૪ ૧૩} ॥ ૫૮ ॥^{૧૨}

અં આની પરાશક્તિ વિવિધ પ્રકારની છે એમ એ રીતે બીજી શ્રુતિ મધ્યે નિરૂપણ કરેલો 'ભૂમા'ની શક્તિ તે 'માયા' હોય. (અને) અખિલ 'મહિમા' તે 'માયાકાર્ય' (છે). ૫૮

'મહિમાસંહત' જગત વિષે જ આનન્દ લાસે છે તે 'ભૂમાનન્દ' છે ઇત્યાદિક નિરૂપણ કરે છે:—

× ટિપ્પણ: ૫૫ ભુમો "■ મળતઃ કલ્પિતપ્રતિષ્ઠિતઃ" (હા. ૭-૨૪-૧).

× ટિપ્પણ: ૫૬ નિરાધાર—નિરધિધાન.

મહિમા^૨સ્ત્યે જગત્યસ્મિન્ય^૩ આનન્દો^૪વભાસતૈ^૫ ।

સ^૭ ભૂમાસ્ય^૮ પરિચ્છેદો^{૧૧} વ્યવહારે^{૧૦} ન દુપ્યતિ^{૧૨ ૧૩} ॥ ૫૯ ॥

અ૦ આ ‘મહિમા’ન્ય’ જગત વિષે જે આનન્દ ભાસે તે ‘ભૂમાનન્દ’ છે. આનો વ્યવહાર પરત્વે પરિચ્છેદ હોય તેમાં કોઈ દોષ નથી. પણ વસ્તુતત્ત્વનો વિચાર કરતાં તે ‘ભૂમાનન્દ’ ‘મહિમા’ વિષે પ્રતિષ્ઠિત ન હોય ઈત્યાદિ યુક્તિપૂર્વક બે શ્લોકવડે નિરૂપણ કરે છે:—

વસ્તુતત્ત્વવિચારે^૨ તુ^૧ ન મંહિમ્નિ^૪ પ્રતિષ્ઠિતઃ^૫ ।

મહિમા^૭ સ્યાદ્ગવાશ્વાદિર્મૂનો^{૧૨} નાધાર^૬ ઇવ^૮ હિ^{૧૦ ૧૧ ૧૩} ॥ ૬૦ ॥

અ૦ કિન્તુ, વસ્તુતત્ત્વનો વિચાર કરતાં તે (ભૂમાનન્દ) ‘મહિમા’ વિષે પ્રતિષ્ઠિત હોતો નથી. ગાયાત્રિક ‘મહિમા’-વિભૂતિ-નિશ્ચે ‘ભૂમાનન્દ’ નો ‘આશ્રય’ ન જ હોય ૬૦

‘ભૂમાનન્દ’થી અન્ય વસ્તુ નથી એટલે બીજી વસ્તુ તેના આશ્રયરૂપે હોય નહિ ઈત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

અન્યસ્મિન્હિ^૨ મહિમ્ન્યન્યો^૧ રાજાદિઃ^૪ પ્રતિતિષ્ઠતિ^૫ ।

મૂનો^૭ નાન્યદ્રસ્તુ^{૧૦ ૮} તસ્માત્કુત્રાસૌ^{૧૧ ૧૩} પ્રતિતિષ્ઠતિ^{૧૨ ૧૪} ॥ ૬૧ ॥

અ૦ નિશ્ચયે, અન્ય વિભૂતિ મધ્યે અન્ય રાજા આદિ આશ્રિત હોય (કિન્તુ) ‘ભૂમા’થી અન્ય વસ્તુ નથી તેથી આ ક્યાં આશ્રિત હોય ? ૬૧

નિરાધાર આકાશની પેરે નિરાધાર ‘ભૂમા’નું જ્ઞાન યુક્તિપૂર્વક પ્રાપ્ત થઈ શકે ઈત્યાદિક નિરૂપણ કરે છે:—

યથા^૧ લોકે^૨ નિરાધાર^૩ આકાશો^૪સ્તિ^૫ તથા^૬ કુતઃ^૮ ।

ભૂમા^૭ ન સ્યાદતો^{૮ ૧૦ ૧૧} યુક્ત્યા^{૧૨} નિરાધારો^{૧૩+૧૪}પિ^{૧૫} વુઘ્યતામ્ ॥ ૬૨ ॥

અ૦—જે પ્રમાણે લોકમાં નિરાધાર આકાશ હોય છે તે પ્રમાણે ‘ભૂમા’ યાત્રી (તેમ) ન હોય ? એથી નિરાધાર હોય તથાપિ યુક્તિવડે તેનું જ્ઞાન છે. ૬૨ તે ‘ભૂમાનન્દ’ વ્યવહારિકદશામાં ચૂન્ય હોય નહિ કિન્તુ ‘સ્વયંપ્રકાશ’ છે ઈત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

વ્યાવહારિક આનન્દે વ્યુત્પત્તેઃ શૂન્યતા ન હિ ।

વ્યુત્પન્નો યૌક્તિકશ્ચૈવ એકાગ્ર્યે ભાસતે સ્વયમ્ ॥ ૬૩ ॥

અં વ્યાવહારિક આનન્દવિષે, (ભૂમા પદની) વ્યુત્પત્તિ વિચારતાં 'શૂન્યતા' નિશ્ચે હોય નહિ. વ્યુત્પત્તિ તથા અનુમિતિપૂર્વકે વિચારતાં આ ('ભૂમાનન્દ') નિદિધ્યાસન મધ્યે ચોતે પ્રકાશે છે. ૬૩

હવે, છતાંમુના 'બોધક્રમ'નું નિરૂપણ કરે છે:—

બોધક્રમો બુભૂત્સૂનાં વિસ્પષ્ટમભિધીયતે ।

ચતુર્દિક્ષવથ ऊर्ध्वं च भूमा बोद्धव्य आदितः ॥ ૬૪ ॥

અં છતાંમુઓના 'બોધક્રમ' (અંહી) વિસ્પષ્ટરૂપે કહેવાય છે. 'ભૂમા' નો આરે દિશામાં નીચે અને ઉપર આદિથી માંડી બોધ પ્રાપ્ત કરવો યોગ્ય છે. ૬૪ 'ભૂમા'ની 'સર્વત્ર-સત્તા'નું ઉપપાદન કરે છે:—

સત્તાભાનપ્રીતયોઽત્ર વીક્ષ્યન્તે સર્વવસ્તુપુ ।

સચ્ચિદાન્દરૂપોઽતો ભૂમા સર્વત્ર તિષ્ઠતિ ॥ ૬૫ ॥

અં જગતમાં સર્વ વસ્તુ મધ્યે 'સત્તા', 'ભાન'—ભાસવાપણું—તથા 'પ્રીતિ'—આનન્દ—રૂપાય છે એથી સચ્ચિદાન્દનરૂપ ભૂમા સર્વત્ર રહે છે. ૬૫ 'ભૂમા'ની 'સર્વાત્મકતા'નું વ્યતિરેકપૂર્વકે પ્રતિપાદન કરે છે:—

ભૂમ્નો વિયોગે વસ્તૂનિ નૈવ સન્તિ ન ભાન્તિ ચ ।

પ્રિયત્વં દૂરતસ્તૈષાં ભૂમા સર્વાત્મકસ્તતઃ ॥ ૬૬ ॥

અં 'ભૂમા'નો વિયોગ (સતે) [અન્ય] વસ્તુઓ વિષમાન હોય જ નહિ અને ભાસે નહિ. (એટલે) તેમનું પ્રિય-હોવાપણું (તો) દૂર (રહું) તિથી 'ભૂમા' (સત્ ૮૨૨) 'સર્વાત્મક' (હોય છે). ૬૬

'ભૂમા' પરત્વે જગદ્ભાનિત ટાળી આ 'ભૂમા'નું સર્વત્ર અહંકારપૂર્વકે અનુસંધાન કરવું ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

જગદ્ભાન્તિ નિવાર્યાસ્ય તાટસ્વ્યવિનિવૃત્તયે ।

અહંકારેણ ભૂમાનુસંધેયઃ સર્વદિક્ષસૌ ॥ ૬૭ ॥

x ટિપ્પણ. ૬૫ છંદો "ઇ એવાપણા...ર્વ" (છં. ૫-૨૫-૧).

અં આ (ભૂમા) પરત્વે જગદ્ધાન્તિનો નિરાસ કરી, (તેની) તટસ્થતા ટળે તે અર્થે આ ભૂમાનુ સર્વ^૧ દિશાઓ મધ્યે અહંકારસ્વરૂપે અનુસધાન કરવું ૬૭
‘હું સર્વરૂપ છું’ આ પ્રકારે ભૂમાની ‘સર્વાત્મકતા’નું અનુસધાન કરવું એમ પ્રતિપાદન કરે છે —

^{૧+૬} સન્ત્યેવ^૪ સચ્ચિદાનન્દા^૨ દેહાદિ^૩પ્વપિ^૧ વાલ્યવત્ ।

^૭ ભૂમા^૮હંકારયોગ્યો^૯સ્તો^{૧૦}હં^{૧૧} સર્વમિતિ^{૧૨} વા શ્રયેત્^{૧૩} ॥ ૬૮ ॥

અં અથવા બાહ્યની પેરે દેહાદિ પરત્વે પણ સચ્ચિદાનન્દ હોય છે જ (એથી) ‘ભૂમા’ અહંકાર યોગ્ય ॥ એથી ‘હું સર્વરૂપ છું’ એમ અનુસધાન કરવું ૬૮

દેહાદિ-ઉપરિલિખિત અહં પદવાચ્ય ભૂમાની ‘સર્વાત્મકતા’ સી રીતે સિદ્ધ થાય તેનું નિરૂપણ કરે છે —

ગૃહૈકદેશે^૧ઽવસ્થાય^૨ સાર્વભૌમો^૩હમિત્યસૌ^૪ ।

^૧ રાજા^૨ભિમન્યતે^૩ તદ્વદ્ભૂમા^૪હમિતિ^૫ નૌ^૬ કુતઃ ॥ ૬૯ ॥

અં ગૃહના એક પ્રદેશ મધ્યે રહીને ‘આ હું સાર્વભૌમ રાજા છું’ એમ અભિમાન કરે તે પ્રમાણે ‘હું ‘ભૂમા છું’ એમ (અભિમાન) શાથી ન (હોય) ? ૬૯

આ કેવળ ‘આભિમાનિક’ ભૂમાપણું જમરૂપ છે એવી શકાનું નિરાકરણ કરે છે —

^{૩+૪} આભિમાનિકમેવેદ^૧ ભૂમાત્મત્વમિતિ^૨ ભ્રમમ્ ।

^૭ નિરાકર્તું^૧ સર્વદિ^૨ક્ષુ^૩ ભૂમ્નો^૪ જ્ઞેયા^૫ ચિદાત્મતા ॥ ૭૦ ॥

અં આ ભૂમાપણું કેવળ આભિમાનિક હોય છે એવો જમ ટાળવા, ભૂમાની ‘ચિત્સ્વરૂપતા’ સર્વ દિશાઓ મધ્યે હોય છે એમ સમજવું ૭૦
અહંકાર જ્ઞાનવડે લય પામે ત્યારે ‘ચિદાત્મા’ જ અવશિષ્ટ રહે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે —

અહં^૧શબ્દશ્ચિદાત્માનં^૨ સાહંકારં^૩ વ્રવીતિ^૪ હિં ।

અહંકારે^૧ ચોધલીને^૨ ચિદાત્મવાશિ^૩ન્યતે ॥ ૭૧ ॥

જાં 'હુ' શબ્દ નિચ્છે, અહંકારયુક્ત. ચિદાત્માનો યોધ કરે છે (તેથી) અહંકાર યોધ-સ્વરૂપસાક્ષાત્કાર-વડે (સ્વરૂપ મધ્યે) લય પામતાં કેવળ 'ચિદાત્મા' અવશિષ્ટ રહે છે. ૭૧

આ પ્રમાણે પૂર્વોક્ત કર્મે શ્રવણ મનન તથા ધ્યાનપૂર્વક તત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર કરે તે 'જીવ-મુક્ત' થાય ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

ક્રમેણાનેન યસ્તત્ત્વં પश्यन् શાસ્ત્રવિचारतः ।

યુક્ત્યા મત્વા ધિયા વૈત્તિ જીવન્મુક્તો ભવેદસૌ ॥ ૭૨ ॥

જાં આ કર્મપૂર્વક જો (પુરૂષ) તત્ત્વને ('મૂઝેવાયસ્તાત્'—ભૂમા જ નીચે છે ઇત્યાદિ શ્રુતિવિચાર રૂપ શ્રવણથી) બાણીને યુક્તિપૂર્વક (તેટું) મનન કરી ધ્યાનપૂર્વક સાક્ષાત્કાર કરે તે 'જીવ-મુક્ત' થાય છે. ૭૨

'જીવ-મુક્ત' પુરૂષ તે પછી પ્રારબ્ધાનુસાર આત્મકીડા આદિક વ્યવહારને કર્મે સિદ્ધ કરે છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

જીવન્મુક્તો રતિક્રીડામિથુનાનન્દલक्षणान् ।

વ્યવહારાન્ ક્રમેણૈતિ પ્રારબ્ધસ્યાનુસારતः ॥ ૭૩ ॥

જાં 'જીવ-મુક્ત' પુરૂષ આત્મકીડા તથા આત્મમિથુન તથા આત્મા-નન્દરૂપી વ્યવહારને પ્રારબ્ધફલના 'વેગ'પૂર્વક પ્રાપ્ત કરે છે. ૭૩

પૂર્વોક્ત પ્રારબ્ધકર્મનો 'વેગ' ચાર પ્રકારનો છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

સુखदुःखप्रदारब्धकर्मवेगश्चतुर्विधः ।

તીવ્રૌ મધ્યૌ મન્દૌ સુખૌ વૈત્તિ તસ્ય વિધાઃ મતાઃ ॥ ૭૪ ॥

જાં સુખ તથા દુઃખપ્રદ પ્રારબ્ધકર્મનો 'વેગ' ચાર પ્રકારનો (હોય છે). તીવ્ર, મધ્ય, મન્દ અને સુખ. જોમ તેના ચાર પ્રકાર માનેલા છે. ૭૪
હવે, 'આત્મરતિત્વ'નું નિરૂપણ કરે છે:—

તીવ્રવેગે સ પશ્વાદિતુલ્યો નાત્માનમીક્ષતે ।

આત્મનિ પ્રીતિરસ્તીતિ ભવેદાત્મરતિસ્તદા ॥ ૭૫ ॥

જાં (પ્રારબ્ધફલ કર્મનો) 'તીવ્ર' વેગ હોય ત્યારે તે પશુ આદિ સમાન

(સતો) આત્માને જાણીતો નથી. (અને જ્યારે) આત્મા પરત્વે પ્રીતિ-આનન્દ-હોય છે એમ (જાણનારો) યાચ છે ત્યારે આત્મતત્ત્વ વિષે પ્રેમવાળો યાચ છે. ૭૫

‘મધ્ય’ પ્રકારનો વેગ હોય ત્યારે ભોગપ્રધાનતાને લઈ બાળકની પેઠે આત્મકીડા કરે છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

મધ્યવેગે^૨ તુ^૧ ભોગાનાં^૪ પ્રાધાન્યં^૫ સંયદા^{૧૨} તદા^૩ ।

કૃત્વા^૬ વકાશમાત્માનાં^૮ વદન્^૭ ક્રીડતિ^{૧૧} ચાલવત્^{૧૩} ॥ ૭૬ ॥

જ અને (પ્રારબ્ધકર્મનો) ‘મધ્યવેગ’ હોય એટલે જ્યારે ભોગોનું પ્રાધાન્ય યાચ ત્યારે આત્માને સ્ફુરણસંપન્ન કરીને બાળકની પેરે પ્રોત્તો તે કીડા કરે છે. ૭૬

હવે, ‘આત્મમિથુનપણા’નું નિરૂપણ કરે છે:—

મન્દવેગે^૧ તિરસ્કૃત્ય^૨ ભોગાન્પ્રાयेण^૩ ચિન્તયન્^૪ ।

ધિયાત્માનાં^૫ દ્વન્દ્વસુખં^{૧૦} પ્રાપ્નોતિ^{૧૧} મિથુને^{૧૨} યથા^{૧૩} ॥ ૭૭ ॥

અં ‘મન્દવેગ’ હોય ત્યારે ભોગોનો પ્રાયશઃ તિરસ્કાર કરીને મનવડે આત્માનું ચિન્તન કરતાં જે પ્રમાણે મિથુન મધ્યે પ્રાપ્ત (યાચ) [તે પ્રમાણે તે] સુખ પ્રાપ્ત કરે છે. ૭૭

જીવન્મુક્તાનાં આત્મરતિ આદિ ત્રણેનું નિરૂપણ કરી હવે તેના ‘આત્મા-નન્દપણા’નું નિરૂપણ કરે છે:—

સુસવેગે^૧ ઇતિ^૨ નિર્વિઘ્નો^૩ નિર્વિકલ્પસમાધિભાક્^૪ ।

આત્માનન્દાવશેષઃ^૫ સન્નાસ્તે^૬ મુક્તવદ્વયઃ^૭ ॥ ૭૮ ॥

અં તેનો વેગ સુપુષ્પ-ઉપરામ પામેલ-હોય ત્યારે અત્યંત નિર્વિઘ્ન નિર્વિકલ્પ સમાધિનું સેવન કરનાર (તથા) આત્માનું આનન્દસ્વરૂપ અવશિષ્ટ રૂપે સતો (તે જીવન્મુક્ત) મુક્તની પેરે અધ્વય રૂપે હોય છે. ૭૮

દેહપાત થયે તે જીવન્મુક્ત પુરૂષ ‘સ્વતત્ત્વ’ તથા ‘કામચારી’ યાચ ઇત્યાદિક નિરૂપણ કરે છે:—

સ્વરાદ્^૧ સ્યાત્પતિતે^૨ દેહે^૩ નાન્યાર્થાનો^૪ વિમૂઢવત્^૫ ।

તસ્ય^{૧૧} સર્વેષુ^{૧૨} લોકેષુ^{૧૩} કામચારો^{૧૪} ભવેત્^{૧૦} સ્વહૃ^{૧૧} ॥ ૭૯ ॥

અં દેહપાત થયે (તે) સ્વતંત્ર થાય છે. વિમૂઢ-અજ્ઞાની-ની પેરે અન્યને આધીન (થાય નહિ). સર્વલોકમધ્યે નિશ્ચે, તેની કામાનુસાર પ્રવૃત્તિ થાય છે. ૭૯
'કામચાર' પદાર્થનું બે શ્લોકવડે સુક્તિ-પુરઃસર નિરૂપણ કરે છે:—

માયયા કલ્પિતા લોકાસ્તે સર્વે ભૂમરૂપતામ્ ।

મુક્તસ્ય પ્રાપ્તુવન્ત્યેવ સર્વલોકાત્મકસ્તતઃ ॥ ૮૦ ॥

અં તે સર્વેય માયાવડે કલ્પાયલા લોકો સુક્તિ (પુરૂષ)ની ભૂમસ્વરૂપતાને પ્રાપ્ત થાય છે જ. (એ રીતે) (તે) સર્વલોકાત્મક (છે) તેથી— ૮૦

કામચારોઽતિવિશ્રમ્ભઃ પ્રતિવન્ધવિવર્જિતઃ ।

સર્વસ્ય સ્વસ્વરૂપેઽસ્તિ પ્રતિવન્ધો ન કોઽપિ હિ ॥ ૮૧ ॥

અં-તે જીવન-સુક્તિ પુરૂષને અપ્રતિહત તથા સર્વત્ર આત્મસ્વરૂપે હોવા-પણાના વિશ્વાસરૂપ એવો 'કામચાર' (પ્રાપ્ત થાય). તેને સર્વ પદાર્થની સ્વસ્વરૂપપ્રાપ્તિ પશ્ચે કોઈપણ પ્રતિબન્ધ નિશ્ચે હોતો નથી. ૮૧

મૂઢ પુરૂષ તે પોતાના આત્માને 'ભૂમા' સ્વરૂપ હોવાનું જાણતો નથી ઇત્યાદિ બે શ્લોકવડે નિરૂપણ કરે છે:—

ભૂમાત્માનં ન જાનાતિ મૂઢઃ કિન્ત્વન્યથેક્ષતે ।

જીવોઽહમીશ્વરાધીનો ધર્માધર્મયુતાસ્તિતિ ॥ ૮૨ ॥

અં મૂઢ (પુરૂષ) પોતાના આત્માને ભૂમા-નિરતિશય સ્વરૂપ હોવાનું જાણતો નથી. કિન્તુ, 'હું' જીવ રૂપ, ઇશ્વરાધીન (તથા) પુણ્યપાપયુક્ત (છે) એમ પોતે અન્યથેક્ષણ કરે છે. ૮૨

પૂર્વોક્ત મૂઢ પુરૂષને 'કામચાર' સિદ્ધ હોય નહિ ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

તસ્યેશ્વરો ભવેદ્રાજા લોકઃ કર્માર્જિતઃ ક્ષયી ।

કામચારસ્તુ લોકેષુ સર્વથાસ્ય ન સંભવેત્ ॥ ૮૩ ॥

ઇશ્વર તે (મૂઢ)નો રાજા હોય (અને) [તેનો] કર્મોપાન્નિત લોક નાશવંત-અનિત્ય (થાય) અને આનો લોકમધ્યે કામચાર-યથેષ્ટપ્રવૃત્તિ-સર્વપ્રકારે સંભવે નહિ. ૮૩ ;

x ટિપ્પણ ૮૦ સર્વલોકાત્મક-સર્વલોકસ્વરૂપ

x ટિપ્પણ ૮૨ અન્યથેક્ષણ-અન્યસ્વરૂપે હોવાનું માનવું તે.

x " ૮૩ 'કર્માર્જિત' એમ પાઠાન્તર છે.

જીવન્મુક્તનું અખિલ જગત્ આત્મા થકી ઉત્પન્ન થયું હોય છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

જીવન્મુક્તસ્તત્ત્વાવિધઃ શાસ્ત્રયુક્ત્યનુભૂતિભિઃ ।

તસ્ય પ્રાણાદિકર્માન્તં જગત્સ્વાત્મન ઉદ્દતમ્ ॥ ૮૪ ॥

અં જે જીવન્મુક્ત પુરૂષ શાસ્ત્ર યુક્તિ તથા અનુભવવડે ‘તત્ત્વવેત્તા’ હોય તેનું પ્રાણથી માંડી કર્મપર્યંત જગત્ આત્માથકી ઉપજેલું હોય છે. ૮૪ પૂર્વોક્ત ‘જીવન્મુક્ત’ (પુરૂષ) ‘કૃતકૃત્ય’ હોય છે અને તેને પ્રાણાદિક વસ્તુના ધ્યાનાદિકનું પ્રયોજન હોતું નથી ઇત્યાદિ કહી બે સ્લોકવડે ઉપસંહાર કરે છે:—

તસ્માત્પ્રાણાદિવસ્તૂનાં ધ્યાનૈનાસ્ય ફલૈન વા ।

જીવન્મુક્તસ્ય નાર્થોઽસ્તિ કૃતકૃત્યઃ સુખી હ્યસૌ ॥ ૮૫ ॥

અં તેથી આ જીવન્મુક્ત (પુરૂષ)ને પ્રાણાદિક (અનાત્મ) વસ્તુના ધ્યાન વા ફલવડે કંઈ પ્રયોજન હોતો નથી કેમકે તે ‘કૃતકૃત્ય’ (અને) સુખી (હોય છે.) ૮૫

‘જ્ઞાની’ મૃત્યુ તથા રોગાદિ લયથી નિર્મુક્ત હોય છે તથા તેને સર્વ જગત્ તે પોતાનો આત્મા છે એમ ‘અર્વાત્મભાવ’ ચિદ્ધ હોય છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

ન મૃત્યું પદ્યતિ જ્ઞાની ન રોગં નાપિ દુઃખિતામ્ ।

સર્વં સ્વાત્મતયા બુદ્ધ્વા સર્વમાપ્નોતિ સર્વથા ॥ ૮૬ ॥

અં જ્ઞાની પુરૂષ મૃત્યુને જોતો-અનુભવતો-નથી, રોગ (અને) દુઃખિતાને પણ જોતો નથી. (કિન્તુ) [તે] સર્વ (જગત્)ને પોતાના આત્માસ્વરૂપે હોવાનું જાણીને સર્વ પદાર્થને સર્વપ્રકારે પ્રાપ્ત કરે છે. ૮૬

તે ‘વિદેહયુક્ત’ ચતાં બ્રહ્મસ્વરૂપ હોવાથી માયાવડે સર્વ જગત્ને સર્વે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

વિદેહમુક્તો બ્રહ્મત્વાત્સર્વં સૃજતિ માયયા ।

યૈન યદ્વીક્ષ્યતે તસ્મૈ તદ્દૃષ્ટ્વં સ્વં પ્રદર્શયેત્ ॥ ૮૭ ॥

× ટિપ્પણ: ૮૪ જુઓ “તસ્ય હ જગત્...પ્યાત્મત એવં તર્વ” (છાં. ૫-૨૬-૧).

× ટિપ્પણ: ૮૫ જુઓ “ન પદ્યતિ મૃત્યુ...સર્વથા” (છાં. ૫-૨૬-૨).

× ટિપ્પણ: ૮૭ જુઓ “સ એકમ...પ્રમાણ ...” (છાં. ૫-૨૬-૨).

અં તે 'વિદેહમુક્તા' (સતો) પ્રજ્ઞ સ્વરૂપે હોવાથી માયાના યોગે સર્વ જગતને સજે છે. જે સ્વરૂપે જે પદાર્થને જીવે તે સ્વરૂપે તે પદાર્થ અતિ તે પોતાને તે સ્વરૂપે પ્રદર્શાવે. ૮૭

શબ્દાદિક વિષયવિજ્ઞાન રાગદ્વેષાદિથી રહિત હોવાથી ચિત્ત નિર્મળ થતાં, તે પોતાના આત્માને 'ભૂમા' સ્વરૂપે હોવાનું સર્વદા સ્મરે છ ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

વિષયાહરણં શુદ્ધં રાગદ્વેષાદિર્વર્જનાત્ ।

તતઃ શુદ્ધધિયાત્માનં મૂમાનં સર્વદાસ્મરેત્ ॥ ૮૮ ॥

અં રાગ તથા દ્વેષથી નિર્મુક્ત હોવાથી (તે જીવન્મુક્ત પુરૂષનું) વિષય-વિજ્ઞાન નિર્મળ (થાય) તેથી નિર્મળ ચિત્તને લઈને તે પોતાના આત્માને સર્વદા અવિચ્છિન્ન 'ભૂમા' સ્વરૂપે હોવાનું સ્મરે છે. ૮૮

ભૂમાસ્વરૂપનાં સ્મરણ થકી અજ્ઞાનની અવિચ્છિન્નતા નાશ થતાં, નારદ નિર્મળ ચિત્તવાળા થયા ઇત્યાદિક નિરૂપણ કરે છે:—

શોકાદિસર્વગ્રન્થીનાં મૂમ્નઃ સ્મૃત્યા વિમોક્ષણાત્ ।

શુદ્ધધીર્નારદસ્તસ્મૈ તમઃ પારમદર્શયત્ ॥ ૮૯ ॥

અં ભૂમાસ્વરૂપના સ્મરણ થકી શોકાદિક હૃદયગ્રન્થીઓ ગળી જતા નારદ નિર્મળ ચિત્તવાળા (થયા). તેને (સનત્કુમારે) અજ્ઞાનનો અન્ત દર્શાવ્યો. ૮૯ વિદ્યાતીર્થમહેશ્વરના અનુગ્રહની આશના કરે છે.—

સનત્કુમારવિદ્યાયાસ્તાત્પર્યં સ્પષ્ટમૌરિતમ્ ।

તેન કુર્યાન્મયિ કૃપાં વિદ્યાતીર્થમહેશ્વરઃ ॥ ૯૦ ॥

અં સનત્કુમારે (ઉપદેશેલી) પ્રજ્ઞાવિદ્યાનું તાત્પર્ય (એ) સ્પષ્ટ કહ્યું. તેને લઈ વિદ્યાતીર્થમહેશ્વરે મારા પરત્વે અનુગ્રહ કરો.

ઇતિ સનત્કુમારવિદ્યાપ્રકાશ નામક અતુર્થ અધ્યાય સમાપ્ત.

અધ્યાય ૫ મો

વિરોચન^૧ તથા ઇન્દ્રને પ્રજાપતિએ ‘છાંદોગ્ય’ મધ્યે ‘આત્મવિદ્યા’નો ઉપદેશ કરેલો તે સહેલાઈથી સમજાય તે અર્થે તેનું સહેલપતઃ નિરૂપણ કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરે છે:—

પ્રજાપતિઃ^૧ સ્વાત્મવિદ્યાં^૨ છાન્દોગ્યે^૩ बहुधा^૪ ज्वरीत् ।

વિરોચનાય^૫ ચૈન્દ્રાય^૬ तां^૭ वक्ष्ये^૮ सुखबुद्धये^૯ ॥ ૧ ॥

અં છાંદોગ્યોપનિષદ મધ્યે પ્રજાપતિ-શ્રદ્ધાએ વિરોચન તથા ઇન્દ્રને જે ‘આત્મવિદ્યા’નો અનેકથાઃ ઉપદેશ કરેલો તેનું અનાયાસે જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય તે અર્થે નિરૂપણ કરે છે. ૧

શુશ્રુણુએ આ ‘અસંસારી’ આત્માનું અન્વેષણ કરવું ઘટે છે ઇત્યાદિ પ્રજાપતિના વચનનું દશ શ્લોક (૨-૧૧) વડે નિરૂપણ કરે છે:—

असंसार्यमात्मा^૧ सान्वेष्टव्यो^૨ मुमुक्षुणा^૩ ।

प्रजापतिरिति^૪ प्राह^૫ प्रसंगेन^૬ स्वसंसदि^૭ ॥ ૨ ॥

અં આ આત્મા અસંસારી (છે) તેનું શુશ્રુણુ તેણે અન્વેષણ-નિરીક્ષણ-કર્તવ્ય (છે) એમ પ્રજાપતિએ પોતાની સજ્ઞા મધ્યે પ્રસંગવશાત્ ઉપદેશ કર્યો. ૨ હવે, ‘અસંસારી’ ઇશ્વરનું નિરૂપણ કરે છે:—

यो निःपापो^૧ ज्जरो^૨ मृत्युशोकक्षु^૩ च्छृद्विवर्जितः^૪ ।

सत्यो^૫ स्य^૬ कामः^૭ संकल्पश्चासंसारि^૮ स^૯ ईश्वरः^{૧૦} ॥ ૩ ॥

અં જે નિષ્પાપ અજર તથા મૃત્યુ, શોક, ક્ષુધા અને તૃપાથી રહિત (હોય છે) તેની કામના તથા સંકલ્પ ‘સત્ય’ (હોય છે) [અને] તે ‘અસંસારી’ ‘ઇશ્વર’ (છે). ૩

ઇશ્વર ‘અકેર્તાત્મા’ તથા ‘ચિ-આત્મ’ હોય તેથી તે નિષ્પાપ ■ તથા જરા-મૃત્યુરૂપી દેહધર્મ વિહાતમાને ન હોય ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

પાપં^૧ કર્તુર^૨કર્તાત્મા^૩ ચિન્માત્રઃ^૪ પાપવાન્^૬ કથમ્^૫ ।

જરામૃત્યુ^૭ દેહધર્મો^૮ વિચેતે^{૧૧} ન ચિતસ્તતઃ^{૧૦} ॥ ૪ ॥

અં ૦ પાપ કર્તાને (હોય). અર્કર્તા (તથા) ચિન્માત્ર (હોય તે) કયા પ્રકારે પાપવાન્ (હોય) ? જરા તથા મૃત્યુ દેહના ધર્મો (છે) તેથી તે ‘ચિદ્રૂપ’ આત્માને વિદ્યમાન ન હોય. ૪

હવે, ‘ચિદ્રૂપ’ આત્માને ‘શોકાદિક’ ત્રણે પદાર્થ ન હોય ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

શોકઃ^૧ સ્યાન્મનસો^૨ ધર્મઃ^૩ ક્ષુત્તૃષ્ણે^૪ પ્રાણગે^૫ ઉર્મ્મ^૬ ।

‘ચિદ્રૂપસ્યાત્મનાં^{૧૦} નૈવ^{૧૧} સન્તિ^{૧૨+૧૩} શોકાદયસ્ત્રયઃ^{૧૪} ॥ ૫ ॥

અં ૦ શોક મનનો ધર્મ હોય (અને) ક્ષુધા તથા તૃષ્ણા ઉભય પ્રાણગત (ધર્મ) હોય. શોકાદિક ત્રણે ‘ચિદ્રૂપ’ આત્માને ન જ હોય. ૫

‘ચિન્માત્ર’ આત્માને પણ કામ તથા સંકલ્પકારક માયા હોય છે અને અને તેથી માયાવી હૃદયને કામ સંકલ્પ વિદ્યમાન હોય છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

ચિન્માત્રસ્યાપ્યસ્તિ^૧ માયા^૨ કામસંકલ્પકારિણી^૪ ।

ત્તદ્વ્યામિ^૭ જગદિત્યાદિ^૮ કામો^૯ માયાવિનોઽસ્તિ^{૧૦} હિ^{૧૧} ॥ ૬ ॥

અં ૦ ‘ચિન્માત્ર’ આત્માને પણ કામ તથા સંકલ્પને ઉત્પન્ન કરનારી ‘માયા’ હોય છે. (તેથી) ‘જગત સર્જન’ ઇત્યાદિ કામના માયાવીને નિમ્મે હોય છે. ૬

‘ચિદ્રૂપ’ આત્માના સંકલ્પ સ્વરૂપને દર્શાવતાં ‘કામ’ તથા ‘સંકલ્પ’ની વ્યાવહારિક સત્યતાનું નિરૂપણ કરે છે:—

આકાશાદિપદાર્થાસ્તુ^૧ યથાપૂર્વ^૨ ભવન્તિ^૩ વહ^૪ ।

સંકલ્પોઽસ્તિ^૭ તતો^૮ જ્ઞેયા^૯ વ્યાવહારિકસત્યતા^{૧૦} ॥ ૭ ॥

અં ૦ અને આકાશાદિ પદાર્થો અહીં યથાપૂર્વ ઉત્પન્ન હો (એમ) સંકલ્પ હોય છે તેથી (તેમની) ‘વ્યાવહારિક’ સત્યતા હોય છે એમ જાણવું. ૭

x ટિપ્પણુ. ૪ “અપહતપાપા વિગ્રહો વિગતુ.” આ મંત્રમાત્રને ઉપપાદાન કરે છે

x ટિપ્પણુ. ૫ “વિગ્રહો વિગ્રહસ્તોઽપિપાત” આ મંત્રમાત્રને ઉપપાદાન કરે છે.

x ટિપ્પણુ. ૬ “સત્યક્રમ સત્યગત્ય” આ મંત્રમાત્રને ઉપપાદાન કરે છે.

પરમાત્માનું અન્વેષણ કરવાનું તથા ‘અન્વેષણ’ કાને કહે તેનું નિરૂપણ કરે છે:—

અન્વેષ્યઃ પરમાત્માર્થ માયાતત્કાર્યલક્ષિતઃ ।

ગુરુશાસ્ત્રકૃતો बोधस्तस्यान्वेषणमुच्यते ॥ ૮ ॥

અ. માયા તથા તેના કાર્યવડે લક્ષિત આ પરમાત્માનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું યોગ્ય છે. ગુરુ તથા શાસ્ત્રવડે કરાયેલ ઉપદેશ તેનું ‘અન્વેષણ’ કહેવાય છે. ૮

આ પરમાત્માનું ‘વિજ્ઞાન’ તથા ‘સ્વાત્માનુભવ’ શી રીતે સિદ્ધ થાય ઇત્યાદિકનું નિરૂપણ કરે છે:

તત્તોન્નુભૂત્યા વિજ્ઞાનુમેષ્ટવ્યો ધીનિરોધતઃ ।

ધ્યાયન્ યુક્ત્યા ચ મન્વાનઃ સ્વાત્માનુભવમાપ્નુયાત્ ॥ ૯ ॥

અ. નિરૂક્તા અન્વેષણલક્ષણપણાન્તર અનુભૂતિપૂર્વક પરમાત્માનું વિજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું યોગ્ય છે. યુક્તિપૂર્વક મનન કરીને અને નિરિધ્યાસનપૂર્વક ધ્યાન કરીને ‘સ્વાત્માનુભવ’ પ્રાપ્ત કરવો. ૯

આવી રીતનો જ્ઞાનવાન પુરૂષ સર્વ લોક તથા સર્વ કામને પ્રાપ્ત કરે અને તેથી તેની ‘સર્વલોકાત્મતા’ સિદ્ધ થાય ઇત્યાદિક નિરૂપણ કરે છે:—

ય एवं વૈત્યસૌ સર્વાલ્લોકાન્કામાંશ્ચ વિન્દતે ।

લોકાધિષ્ઠાનરૂપત્વાત્સર્વલોકાત્મતા ભવેત્ ॥ ૧૦ ॥

અ. જે જે રીતે જ્ઞાનવાન-આત્મવેત્તા-હોય તે સર્વલોક તથા કામનાને પ્રાપ્ત કરે છે (અને) તેથી લોકના અધિષ્ઠાનરૂપ હોવાથી તેની ‘સર્વલોકાત્મતા’ સિદ્ધ થાય છે. ૧૦

‘આત્મવેત્તા’ને સર્વ કામનાઓ સિદ્ધ થાય ઇત્યાદિક નિરૂપણ કરે છે:—

કામાસ્તુ વિપયાનન્દાઃ સ્વાત્માનન્દસ્ય તેઽશ્વિલાઃ ।

લેશાસ્તતઃ સર્વકામપ્રાપ્તિરાત્મવિદોઽસ્તિ હિ ॥ ૧૧ ॥

× ટિપ્પણ: ૮ “અન્વેષ્યઃ” આ મત્રભાગને ઉપપાદાન કરે છે,

× ટિપ્પણ: ૯ શ્રુત્યો “ય વિજિજ્ઞાસિતવ્યઃ” (છાં. ૮-૪-૩) ।

× ટિપ્પણ: ૧૦ સર્વલોકાત્મતા-સર્વલોકસ્વરૂપતા;

× ટિપ્પણ: ૧૧ શ્રુત્યો “ય સર્વાશ્ચ લોકાન્ વાપ્નૈ” (છાં. ૮-૪-૩) ।

અં અને કાઓ વિપયાનન્દરૂપ (છે). તે અખિલ (વિપયાનન્દો) સ્વાત્માનન્દના લેશમાન (છે) તેથી 'આત્મવેત્તા'ને નિશ્ચે, સર્વ કામનાની પ્રાપ્તિ હોય છે. ૧૧

પ્રભપતિનું આ વચન સાંભળી દેવ તથા અસુરો 'પરમાત્મતત્ત્વ' જાણવાની છાસાવાંછા થયા ઇત્યાદિક નિરૂપણ કરે છે:—

૧ ૨ ૩ ૪ ૫
एतत्प्रजापतेर्वाक्यं श्रुत्वा देवासुरास्तदा ।

૧+૭ ૧૧ ૬ ૧૦
उभयऽपि बुभुत्सन्तः परमात्मानमादरात् ॥ ૧૨ ॥

અં પ્રભપતિનું આ વાક્ય સાંભળીને દેવ તથા અસુરો ઉભય પક્ષ તથા પરમાત્માને આદરપૂર્વક જાણવાને ઉત્સુક થયા. ૧૨

તે પછી, ઇન્દ્ર તથા વિરોચન સત્યલોકે વિષે જઈ પ્રભપતિનું સેવન કરવા લાગ્યા ઇત્યાદિક નિરૂપણ કરે છે:—

૧ ૨ ૩ ૪ ૫
देवराजोऽसुरेशश्च तौ द्वाविन्द्रविरोचनौ ।

૧+૭ ૧૧ ૬ ૧૦
सत्यलोकं प्राप्य तस्मिन्नसेवेतां प्रजापतिम् ॥ ૧૩ ॥

અં દેવરાજ (ઇન્દ્ર) અને અસુરરાજ તે બે ઇન્દ્ર અને વિરોચન સત્ય-લોકને પ્રાપ્ત થઈ તે મધ્યે પ્રભપતિનું સેવન કરવા લાગ્યા. ૧૩

અહુ મધ્યે જે 'પુરૂષાદૃતિ' દેખાય છે તે 'આત્મા' છે ઇત્યાદિક પ્રભપતિએ તે ઉભયને બોધ કર્યાનું નિરૂપણ કરે છે:—

૧ ૨ ૩ ૪ ૫
द्वात्रिंशद्वर्षसेवातः प्रसन्नोऽसौ प्रजापतिः ।

૧+૭ ૧૧ ૬ ૧૦
अक्षिलक्षितमात्मानं ताम्भ्यां द्वाभ्यामवोचत ॥ ૧૪ ॥

અં પ્રભપતિએ જાત્રીશ વર્ષ પર્યંતની સેવા થઈ પ્રસન્ન થઈને તે ઉભયને આ અહુલક્ષિત આત્માનો (અર્થાત્ અહુવિષે રહેલો 'પુરૂષ' તે આત્મા જ એમ) બોધ કર્યો. ૧૪

જાત્રીશ વર્ષાવિષે આશિરૂચે સ્થિત રોષ અહુવિષે જે 'પુરૂષ' દેખાય છે તે 'પરમાત્મા' છે ઇત્યાદિક નિરૂપણ કરે છે:—

× દિપ્પણ: ૧૨ જુઓ "તત્ત્વમયે...પદ્મવર્ણનુ (ઈ. ૮-૭-૧-૪) ।

× દિપ્પણ: ૧૪ જુઓ "તૌ દ...વત્ર" (ઈ. ૮-૭-૪) ।

पूर्णत्वात्पुरुषो योऽस्ति परमात्मायमक्षणि ।

जाग्रत्साक्षितया स्थित्वा विद्वद्भिः सुविभाव्यते ॥ १५ ॥

અંબૂલું પણાને લીધે પુરૂષરૂપ જે જાગ્રત્ દશામયે^૧ સાક્ષિત્વરૂપે^૨ રહીને ચક્ષુવિષે હોય છે તે આ પરમાત્મા (છે) [જોમ] વિદ્વાન પુરૂષો રૂઢી રીતે વિભાવના કરે છે. ૧૫

‘જીવ’ જાગ્રત-સાક્ષી ન હોય કિન્તુ ‘પરબ્રહ્મ’ જ જાગ્રત-સાક્ષી છે ધત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

विच्छायावांनहंकारो मूढैरात्मैति भाव्यते ।

कर्ता भोक्ता स जीवः स्यात्परब्रह्मैव साक्ष्यसौ ॥ १६ ॥

અં મૂઢ પુરૂષો વિચ્છાયાવાન અહંકારને આત્મારૂપે અનુભવે છે. તે કર્તાભોક્તારૂપ ‘જીવ’ (સાક્ષી ન હોય) કિન્તુ આ ‘પરબ્રહ્મ’ જ (જાગ્રતદશાનો) સાક્ષી હોય. ૧૬

હવે, તે બ્રહ્મના ‘અમૃતપણુ’^૧ તથા ‘નિર્ભયપણુ’^૨ નિરૂપણ કરે છે:—

ब्रह्मणो मरणभावादमृतत्वं तदीर्यते ।

अद्वितीयतया भीतिहेत्वभावाच्च निर्भयम् ॥ १७ ॥

અં બ્રહ્મને મરણનો અભાવ હોય તેથી તે ‘અમર’ કહેવાય છે. અને અદ્વિતીયરૂપ હોવાથી ભયનો અભાવ હોય એટલે તે ‘નિર્ભય’ (કહેવાય છે). ૧૭

‘રાજસ’ ચિત્ત હોવાથી તે ઉભય, પ્રજાપતિની ઉક્તિના તાત્પર્યને સમજી શક્યા નહિ ધત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

प्रजापत्युक्तितात्पर्यं नानुबुद्धमुभावपि ।

राज्यवासनया चित्तं तदीयं राजसं खलु ॥ १८ ॥

અં તે ઉભય પણ પ્રજાપતિના બોધનું તાત્પર્ય^૧ બહી શક્યા નહિ. નિશ્ચે, તેમનું ચિત્ત રાજ્યવાસનાને લઈ ‘રાજસ’ (હોય છે): ૧૮

x ટિપ્પણ: ૧૫ જીઓ ‘પુરુષ:’ આ પદાર્થનું વ્યાખ્યાન છે.

x ટિપ્પણ: ૧૭ જીઓ “एतदसुखमय...ब्रह्म” (છાં. ૮-૭-૧).

x ટિપ્પણ: ૧૮ જીઓ “अयं यो एषः” (છાં. ૮-૭-૪).

તે ઉભયના તાત્પર્યાનવબોધનું નિરૂપણ કરે છે:—

અન્ય^૧દેહસ્ય^૨ યા^૩ છાયા^૪ સા^૫ ચક્ષુ^૬પુપલમ્યતે ।

તામેવાત્મતયા^૭ પ્રાહૈત્યેપા^૮ બુદ્ધિરમૂત્તયોઃ ॥ ૧૯ ॥

અં અન્ય દેહની જે 'છાયા' તે ચક્ષુ મધ્યે' ઉપલબ્ધ થાય ॥ તેને 'આત્મા' હોવારૂપે' ઉપદેશ કર્યો એમ 'આ બુદ્ધિ' તેમને ઉત્પન્ન થઈ. ૧૯ જળ તથા આકાશ' મધ્યે' જે 'છાયા' દેખાય તંજ આત્મા? કે શું એમ તે ઉભય પૃચ્છા કરે છે:—

છાયાત્માનં^૧ દૃઢીકર્તુ^૨ પુનઃ^૩ પપ્રચ્છતુર્ગુરુમ્ ।

અપ્સ્વાદર્શે^૪ ચ^૫ યા^૬ દૃષ્ટછાયાત્મા^૭ સોડ્યમેવ^૮ કિમ્ ॥ ૨૦ ॥

અં 'છાયા' તેજ આત્મા છે એમ નિશ્ચય કરવાને જળ તથા આરસી મધ્યે' જે છાયાત્મા દેખાય છે તે (ચક્ષુ મધ્યે' હોવાનો ઉપદેશ કરેલો) તે આ જ શું? (એમ) શુદ્ધને પુનઃ પૂછવા લાગ્યા. ૨૦

સહા મધ્યે' માનભંજ થાય તેથી તે ઉભયના અન્યથાજ્ઞાનનું નિરાકરણ ત્યાં કર્યું નહિ ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

તદીયમન્યથાજ્ઞાનં^૧ બુદ્ધ્યાપિ^૨ ન^૩ નિરાકરોત્ ।

સમામધ્યે^૪ માનભંગે^૫ બુદ્ધિર્ઞશો^૬ ભવેદિતિ ॥ ૨૧ ॥

તેમના અન્યથા-વિપરીત-જ્ઞાનને સમજીને પણ સહામધ્યે (નિરાકરણ કરતાં) માનભંજ થાય અને તેથી બુદ્ધિજ્ઞાન થાય એમ (સમજીને) નિરાકરણ કર્યું નહિ. ૨૧

પ્રભાપતિએ જળ ભરેલા કુંડા આદિના દષ્ટાંતરૂપી ઉપાયવડે તે ઉભયને બોધ કરવાનો વિચાર કર્યો ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

સ્વેનાક્ષણયુપદિષ્ટો^૧ યઃ^૨ સં^૩ સર્વત્રાપિ^૪ તિષ્ઠતિ ।

ઈત્યુક્ત્યોપાયતસ્તૌ^૫ દ્વૌ^૬ વોધયામીત્યમન્યત ॥ ૨૨ ॥

અં એવે 'જે ચક્ષુ મધ્યે' દેખાય છે તે આત્મા છે' એમ ઉપદેશ કરેલો.

તે (પુરુષાકૃતિ) સર્વત્ર પણ હોય જ એમ દર્શાવવાપૂર્વક બન્નેને (હું) બોધ કરું એમ વિચાર કર્યો. ૨૨

હવે, જળયુક્ત કુંડાના દર્શાવતું નિરૂપણ કરી ‘છાયા’ આત્મારૂપ ન હોય એ ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

શરાવૈ જલયુક્તે વા કેવલૌ વીક્ષ્ય તૌ પુનઃ ।

સાલાંકારાવવેક્ષ્યાથ છાયા નાત્મેતિ બુદ્ધ્યતામ્ ॥ ૨૩ ॥

અં જળયુક્ત કુંડા મધ્યે^૧ તે કેવળ અનલંકારયુક્ત (દિહોને) ભેદને તથા પુનઃ અલંકારયુક્ત ભેદને હવે ‘છાયા’ તે આત્મા ન હોય એમ (તમે) જાણો. ૨૩

પૂર્વોક્ત દર્શાવવડે ‘છાયા’નું ‘અનાત્મપણું’ અને આત્માનું ‘નિર્વિકાર-પણું’ જલ્દી જાણી શકાય ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

છાયાયા અન્યથાત્વં સ્યાત્ સાક્ષી ચૈકવિધઃ સ્થિતઃ ।

આત્મત્વં નિર્વિકારસ્ય શબ્દયતે વૌદ્ધુમઞ્જસા ॥ ૨૪ ॥

અં ‘છાયા’નું અન્યથાપણું હોય છે અને ‘સાક્ષી’ (આત્મા) એક (જ) સ્વરૂપે સ્થિત હોય છે. (એમ) નિર્વિકાર વસ્તુના આત્મારૂપે હોવાપણાનો બોધ જલ્દી સિદ્ધ થાય છે. ૨૪

પાપાધિક્યના પ્રતિબંધને લઈ તે ઉભયને પૂર્વોક્ત બોધ જલ્દી સિદ્ધ ન થયો ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

તથાપિ પાપવાદુલ્યપ્રતિવદ્ધધિયાનુભૌ ।

છાયાત્મતાં શરાવોક્ત્યા દૃષ્ટાં કૃત્વાત્યતુખ્યતામ્ ॥ ૨૫ ॥

અં તથાપિ અધિક પાપને વધ પ્રતિબંધવાળી બુદ્ધિ હોવાથી તે ઉભય (જલ્દી બોધને પ્રાપ્ત નહિ). જળના કુંડાના દર્શાવવડે ‘છાયાત્મતા’-છાયા આત્મારૂપે હોવાપણું-તેનો અનુભવ કરીને તેઓ અત્યંત સંતુષ્ટ થયા. ૨૫

પૂર્વોક્ત ‘પ્રતિબંધ’ને લઈ શુદ્ધે તેમની ઉપેક્ષા કરી અને તેથી બન્ને પોતપોતાના લોક વિષે ગયા ઇત્યાદિ બે શ્લોકવડે નિરૂપણ કરે છે:—

અક્ષિ^૧ચ્છાયા^૨ દેહજન્યા^૩ તયા^૪ દેહોપલક્ષણાત્ ।

દેહ^૫ આત્મા^૬ સ્વસ્વદેહં^૭ સદા^૮ પૂજયતામસુરાઃ ॥ ૩૦ ॥

અં અહુ મધ્યેની ‘છાયા’ દેહજન્ય (છ) તે વડે દેહનુ ઉપલક્ષણ થાય છે તેથી ‘દેહ’ આત્મા (છ) [આટે] હે અસુરો ! પોતપોતાના દેહનુ સદા પૂજન-પરિપાલન-કરેા ૩૦

હવે, ‘આસુરસમ્પ્રદાય’નુ નિરૂપણ કરે છે —

દેહ^૧ દેહો^૨ઽત્ર^૩ ભોગો^૪ઽસ્તિ^૫ મુક્તિઃ^૬ સ્યાચ્છવપૂજયા ।

ઇત્યાસુરઃ^૭ સમ્પ્રદાયઃ^૮ પ્રાયેણાચાપિ^૯ દૃશ્યતે ॥ ૩૧ ॥

અં અહીં દેહ દેહ-સ્થિત- (મતે) ભોગ પ્રાપ્ત થાય (અને) શબની પૂજાવડે મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય એમ ‘આસુરી’ સમ્પ્રદાય અચાપિ પ્રાપ્તયા અનુભવાય છે ૩૧

ઈન્દ્રે શુ કથું તે હવે બે શ્લોકોવડે નિરૂપણ કરે છે —

ઈન્દ્રસ્તુ^૧ સાત્વિકત્વેન^૨ મનનં^૩ કુરુતે^૪ ધ્વનિં ।

આન્ધ્યાદયો^૫ઽપિ^૬ છાયાયામલંકારદયો^૭ ચથા ॥ ૩૨ ॥

અં કિન્તુ ઈન્દ્ર, જે પ્રમાણે અલકારાદિક પ્રતિગિબ વિષે (અલકારા-દિકરૂપે દેખાય) [તે પ્રમાણે] અધપણુ આદિક પણુ દેહવિષે (અધરૂપે) દેખાય [એમ] સાત્વિકત્વપૂર્વક માર્ગમા મનન કરે છે ૩૨

ઈન્દ્ર શુ ‘મનન’ કરે છે તેનુ ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે —

ઈદં^૧ સત્યનંધં^૨ જ્ઞાનં^૩ દેહજ્ઞપ્તિ^૪ નંધં^૫ મદેદ્ ।

एवं^૬ મત્ત્વા^૭ સમાગત્ય^૮ ગુરોરગ્રે^૯ તથા^{૧૦}ઽવર્તીત્ ॥ ૩૩ ॥

અં એમ સતે, દેહની ‘છાયા’ ‘આભાસ’ પ્રગટરૂપે કેમ હોઈ શકે ? એમ મનન કરીને ગુરૂની સમીપમા આવી (તેણે) તે પ્રમાણે કહ્યુ ૩૩ હવે, ગુરૂએ તે ઈન્દ્રને શુ વચન કહ્યુ તેનુ નિરૂપણ કરે છે —

x ટિપ્પણ ૩૧ જુઓ ‘તસ્માદન્ય યજ્ઞાન’ (છા ૮-૮-૫)

x ટિપ્પણ ૩૨ જુઓ ‘અથ દેન્દ્રો પુનરેવાય’ (વાં ૮-૧-૧-૨)

પાપક્ષયાય^૧ દ્વાત્રિંશદ્વર્ષાણિ^૩ તપસે^૨ વસ^૪ ।

પૂર્વોપદિષ્ટં^{૫+૧} મૂયોઽપિ^{૮+૫} વ્રવીમીત્યાહ^{૧૨} તં^{૧૧} ગુરુઃ^{૧૦} ॥ ૩૪ ॥

અં પાપનો નાશ થાય તે અર્થે બત્રીસ વર્ષ તપ કરવા રહે. (એટલે) પુનરપિ પૂર્વે ઉપદેશ કરેલો બોધ પુનઃ કરીશ એમ શુદ્ધિ તેને કહ્યું. ૩૪

બ્રહ્મતદશા વિષે સ્થૂલદેહની આત્મા સાથે 'સાંકર્યતા' જણાય છે તેથી સ્વપ્નમધ્યે જે સાક્ષી છે તે 'આત્મા' છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

જાગ્રતિ^૧ સ્થૂલદેહેન^૩ સાંકર્ય^૨ શંક્યતે^૪ તતઃ^૫ ।

સ્વપ્ને^૬ યશ્ચરતીવાસી^૭ સાક્ષ્યાત્મેત્યવગમ્યતામ્^{૮+૧૩} ॥ ૩૫ ॥

અં બ્રહ્મતમધ્યે સ્થૂલદેહની સાથે (આત્માની) 'સાંકર્યતા'—અલેક-હોવાની શંકા ઉત્પન્ન થાય છે તેથી સ્વપ્નમધ્યે જે સંચાર કરતો હોય તેમ જણાય છે તે 'સાક્ષી' 'આત્મા' છે એમ બહુવ્ર. ૩૫

દેહબિંબ વિષે રહેલા અંધપણ તથા રાજાદિક દોષો સ્વપ્ન મધ્યે હોતા નથી તેથી તે શાંતિ પામ્યો ઇત્યાદિક નિરૂપણ કરે છે:—

આન્ધ્યરોગાદયો^૧ દોષોઽચ્છાયાયાં^૨ દેહવિમ્બગાઃ^૩ ।

ભાન્તિ^૪ સ્વપ્ને^૫ તુ^૬ નૈવેતિ^૭ તુષ્ટો^{૮+૧૦} વત્રાજ^{૧૧} પૂર્વવત્^{૧૨} ॥ ૩૬ ॥

અં દેહરૂપી બિંબવિષે હોનારા અંધપણ તથા રાજાદિક દોષો (દેહની) છાયામધ્યે (બ્રહ્મતવિષે) ભાસે છે કિન્તુ સ્વપ્ન વિષે વહિ જ એમ તુષ્ટ ધર્મ પહેલાંની પેરે (તે ઇન્દ્ર) ચિરં ગયો. ૩૬

ત્યાં 'મનન' કરતાં ચોર તથા વ્યાગ્રાદિકનો ભય આદિક દોષો સ્વપ્ન વિષે હોવાનું ઇન્દ્ર નિરૂપણ કરે છે:—

મન્વાનઃ^૧ સન્નન્યદોપાનપશ્યત્સ્વપ્નમાર્ત્મનિ^૨ ।

ચોરવ્યાગ્રાદયોઽધ્નતીત્યાદીનાગત્ય^૩ ચાત્રવીત્^૪ ॥ ૩૭ ॥

x ટિપ્પણ: ૩૪ બુઓ " દુર્ભાગ્ય...વર્ષાણિ " (છા. ૮-૧-૧) ।

x ટિપ્પણ: ૩૫ બુઓ " ય શ્વ...ભાન્તિ " (છા. ૮-૧-૧) ।

x ટિપ્પણ: ૩૬ બુઓ " શ્વ ધાન્તહૃદયઃ...પ્રસન્ન " (છા. ૮-૧-૧) ।

અં મનન કરતાં, ચોર તથા બ્યાઘ્રાદિક વધ કરે છે ઇત્યાદિક અન્ય-
દોષો સ્વમાત્મા મધ્યે હોવાનું જોયું અને આવીને કહ્યું (સ્વમનવિષે પણ
'વાસનાદેહ' છે એમ) કહ્યું. ૩૭

સ્વપ્ન વિષે પણ 'વાસનાદેહ' હોવાની શંકા રહે તેથી સુષુપ્તિ વિષે
હોનાર 'સાક્ષિ' તે આત્મા છે ઇત્યાદિક નિરૂપણ કરે છે:—

સ્વપ્ને^૧પિ^૨ વાસના^૩દેહઃ^૪ શંક્યે^૫તેતિ^૬ સુષુપ્તિ^૭ગમ્ ।

સાક્ષિ^૮નં પ્રોક્ત^૯વાસ્તસ્મે^{૧૦} દ્વાત્રિ^{૧૧}શદ્વર્ષ^{૧૨}સેવિને^{૧૩} ॥ ૩૮ ॥

અં સ્વપ્નવિષે પણ 'વાસનાદેહ' હોવાથી (તે આત્મા છે એમ) શંકા
ઉત્પન્ન થાય એમ (કહેતાં) બત્રીશ વર્ષ^{૧૨} પર્યંત સેવન કરનાર (ઈન્દ્ર)ને સુષુપ્તિ
વિષે હોનાર સાક્ષિ તે આત્મા છે એમ ઉપદેશ કર્યો. ૩૮

'સુષુપ્તિસ્થ' આત્મા જાગૃત્ત્વોપયુક્ત હોવાનું તથા તે વિનષ્ટ જેવા
હોવાનું ઈન્દ્ર કહે છે:—

તુષ્ટો^૧ગચ્છત્સુષુપ્તિ^૨સ્થે^૩ જાડયં^૪ દોષમ^૫વૈક્ષત ।

વિનષ્ટ^૬સદશઃ^૭ સુતાવાત્મત્યાગત્ય^{૮ ૧૧ ૧૨} ચાગ્રવીત્^{૧૩} ॥ ૩૯ ॥

અં (પૂર્વોક્ત ઉપદેશથી) સંતુષ્ટ થઈ તે (ચેર) ગયો. (કિન્તુ) સુષુ-
પ્તિસ્થ (સાક્ષિરૂપ આત્મા વિષે) જડપણ-અસાનરૂપ-દોષ-જોયો અને (તેથી)
સુષુપ્તિ મધ્યે આત્મા 'વિનષ્ટપ્રાય' છે એમ આવીને (પ્રભાવતિને) કહ્યું. ૩૯
પાપનાશને લીધે ઈન્દ્રે અમૂર્ત 'કારણુદેહ'ને જાણ્યો ઇત્યાદિક
નિરૂપણ કરે છે:—

અમૂર્ત^૧ કારણં^૨ દેહં^૩ વોહું^૪ પાપક્ષયાદસૌ^૫ ।

શક્તો^૬મૃતિર્દિ^૭ સન્તુષ્ટઃ^{૮ ૧૦ ૧૩ ૧૪ ૧૨ ૨૧} પુનઃ^{૧૫} પ્રોવાચ^{૧૬} તં ગુરુઃ ॥ ૪૦ ॥

અં પાપનાશને લીધે આ (ઈન્દ્ર) અમૂર્ત 'કારણુદેહ'ને-અસાનને
જાણવાને સમર્થ થયો એમ (જાણી) સંતુષ્ટ થઈ ગુરુએ તેને પુનઃ
ઉપદેશ કર્યો. ૪૦

વધુ પાંચ વર્ષ સેવા કરતાં ગુરુએ તે ઈન્દ્રને સ્પષ્ટ ઉપદેશ કર્યાનું
નિરૂપણ કરે છે:—

■ ટિપ્પણ: ૩૮ જુઓ "સદ્ગુણાનિ...વિજ્ઞાનતયેષ આત્મા" (ભા ૮-૧૦-૪, ૮-૧૧-૧)।

x ટિપ્પણ: ૪૦ જુઓ "દ્વયેદૈવઃ...તસ્ય દ્વોવાચ" (ભા. ૮-૧૧-૨) ।

૩ ૪ ૨ ૧
પશ્ચવર્ષાણિ સેવસ્વ પાપશેષક્ષયાય તે ।

૫ ૬ ૮ ૯ ૭ ૧૦ ૧૧
ઇત્યુક્ત્વા સેવતે તસ્મૈ ગુરુઃ સ્પષ્ટમુપાદિશત્ ॥ ૪૧ ॥

અં તારા પાપશેષનો નાશ થાય તે અર્થે પાંચ વર્ષ વધુ સેવા કરે
એમ કહીને શુદ્ધ સેવનાર એવા તેને સ્પષ્ટ ઉપદેશ કર્યો. ૪૧

‘સ્થૂલ’ ‘સૂક્ષ્મ’ તથા ‘કારણશરીર’ એમ ત્રણે ‘અનિત્ય’ છે
ઇત્યાદિક શુદ્ધ નિરૂપણ કરે છે:—

૧ ૨ ૪ ૫ ૩ ૬ ૧૧ ૧૨
મઘવન્ યત્ત્વયા બુદ્ધં શરીરં તત્ત્રિધા સ્થિતમ્ ।

૭ ૮ ૧૦ ૯ ૧૩+૧૪ ૧૫ ૧૧
સ્થૂલં સૂક્ષ્મં કારણં ચ તત્તુ સર્વં વિનશ્વરમ્ ॥ ૪૨ ॥

અં હે ઇન્દ્ર ! જે શરીરનું આત્મારૂપે હોવાનું વાને જ્ઞાન થયું તે ‘સ્થૂલ’
‘સૂક્ષ્મ’ અને ‘કારણ’ રૂપ એમ ત્રણ પ્રકારે રહેલાં ॥ કિંતુ તે સર્વ
‘અનિત્ય’ છે. ૪૨

આ શરીરનો ભવના ‘ભોગાધિષ્ઠાન’ રૂપ છે તેથી તે આત્મા ન હોય
ઇત્યાદિક નિરૂપણ કરે છે:—

૫
અનશ્વરાત્મતત્ત્વસ્ય પ્રવેણ્ડુર્જિવરૂપતઃ ।

૬ ૧ ૨ ૧૦ ૮ ૯ ૧૧ ૧૨
ભોગાધિષ્ઠાનમૈવૈતદ્વપુર્નાસ્યાત્મતાઽસ્તિ હિ ॥ ૪૩ ॥

અં આ શરીર, ભવરૂપે પ્રવેશનાર અનશ્વર આત્મતત્ત્વના ભોગનું
અધિષ્ઠાન છે. નિક્ષે, આની આત્મતા-આત્મા હોવાપણું-સિદ્ધ ન હોય. ૪૩

પૂર્વોક્ત ત્રણે શરીરનો ત્રણે દશાવિધે ‘પ્રકાશક’ ‘સાક્ષિ’ તેજ
આત્મા હોય ઇત્યાદિક નિરૂપણ કરે છે:—

૧ ૨ ૩
જાગ્રત્સ્વપ્નસુપ્તપુ ભાસયેયોવપુસ્ત્રયમ્ ।

૫ ૬ ૭ ૧૦ ૮
સ સાક્ષ્યાત્મા વ્રહ્મતાસ્ય સુખદુઃખાદિવર્જનાત્ ॥ ૪૪ ॥

જાગ્રત, સ્વપ્ન તથા સુપ્તિ મધ્યે જે ત્રણે શરીરનો ‘પ્રકાશક’ સાક્ષી
હોય તે આત્મા (હોય) [અને] તે સુખ તથા દુઃખાદિથી રહિત હોવાથી તેને
‘વ્રહ્મતા’-વ્રહ્મસ્વરૂપે હોવાપણું-(ધટે). ૪૪

આત્માના ‘પ્રતિબિમ્બ’ રૂપ ‘બ્રહ્મા’ ‘ભવ’નું નિરૂપણ કરે છે:—

× ટિપ્પણ: ૪૨ ભુઓ “મઘવન્ત્યં વા...શરીર” (વા ૮-૧૨-૧)

× ટિપ્પણ: ૪૩ ભુઓ “તદસ્યા...પિણ્ય” (ઈ. ૮-૧૨-૧)

આત્મનઃ^૧ પ્રતિવિમ્બો^૨ યઃ સૌંડ્યં^૩ દેહં^૪ પ્રવિષ્ટવાન્^૫ ।

પ્રતિરૂપો^૬ વમ્ભૂવેતિ^૭ શ્રુત્યન્તરસમીરણાત્ ॥ ૪૫ ॥

અં આત્માનો જે ‘પ્રતિબિમ્બ’ તે આ દેહ વિષે પ્રવિષ્ટ થયેલો કેમકે તે (આત્મા) ‘પ્રતિરૂપ’ થયો એમ અન્ય શ્રુતિ વિષે કહેલું છે. ૪૫ તે ‘ભાક્તા’ રૂપ ‘જીવ’ ત્રણે દેહ મધ્યે તાદાત્મ્યાભિમાન કરી પુણ્યા-પુણ્યને લોગવે છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

સં મોક્તૌ^૧ ત્રિપુ^૨ દેહૈપુ^૩ તાદાત્મ્યમભિમન્યતે ।

સશરીરઃ^૪ સ્વકર્માત્મે^૫ મુંક્તૈઽવશ્યં^૬ પ્રિયાપ્રિયે ॥ ૪૬ ॥

અં તે (‘યરમાત્મા’) ‘ભાક્તા’ રૂપે સતો ત્રણે દેહ પરત્વે તાદાત્મ્યા-ભિમાન કરનાર થાય છે. (તેથી) શરીરસંપન્ન સતો પોતાનાં કર્મજન્ય પુણ્યાપુણ્યને અવશ્ય લોગવે છે. ૪૬

પુણ્યાપુણ્ય, ‘અશરીર’ ‘સાક્ષિ’ આત્માને સ્પર્શ કરતાં નથી તેથી ‘સાક્ષી’ને સંસારનો અભાવ હોય છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

અશરીરં^૧ સાક્ષિણં^૨ તુ^૩ સ્પૃશેતે^૪ ન પ્રિયાપ્રિયે ।

સંસારસ્તદભાવૌ^૫ દ્વૌ^૬ સુસ્થિતૌ^૭ કર્તૃસાક્ષિણોઃ ॥ ૪૭ ॥

અં કિન્તુ, પુણ્ય તથા અપુણ્ય અશરીરી સાક્ષી (આત્મા)ને સ્પર્શ કરે નહીં (કેમકે) સંસાર અને તેનો અભાવ ઉભય (અનુકરમે) ‘કર્તા’ તથા ‘સાક્ષિ’ પરત્વે સુસ્થિત હોય છે. ૪૭

અણ પુણ્યને ‘અવિવેક’ને લઈને સાક્ષિ વિષે દુઃખ આદિક ‘અભિ-માન’ દેખાય છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

एवं^૧ व्यवस्थितेऽप्यज्ञઃ^૨ કર્તૃદેહૈપુ^૩ સાક્ષિણમ્ ।

અશરીરં^૪ પ્રવૈર્યાશુ^૫ સુખં^૬ દુઃખં^૭ ચ મન્યતે ॥ ૪૮ ॥

x ટિપ્પણ: ૪૬ જુઓ “ભાક્તો વ...રપદતિસ્ત્ય” (પા. ૮-૧૨-૧).

x ટિપ્પણ: ૪૭ જુઓ “અશરીર...સ્પૃશનઃ” (પા. ૮-૧૨-૧).

x ટિપ્પણ: ૪૮ જુઓ “અશરીરો...જ્ઞાનઃ પુણ્યઃ” (પા. ૮-૧૨-૨-૨).

અં એ શરીરે (ઉપર કહ્યું તેમ) વ્યવસ્થા હોય છે તથાપિ અસાની પુરૂષ કતાદેહ પરત્વે અશરીરી સાક્ષિનો પ્રવેશ કરાવીને (અર્થાત્ તાદાત્મ્યા-ધ્યાસ કરીને) જલદી સુખીને દુઃખી હોવાનું માને છે. ૪૮

‘વિવેક’ અને શરીરસ્થનું ‘અભિમાન’ ત્યજતાં કેવળ ‘સાક્ષિ’ શ્રદ્ધાત્મરૂપે વ્યવસ્થિત રહે છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

વિવેકૈ સતિ સાક્ષ્યેવ શરીરેભ્યઃ સમુત્થિતઃ ।

સ્વાભાવિકેન બ્રહ્માત્મરૂપેણ વ્યવતિષ્ઠતે ॥ ૪૯ ॥

અં (શરીરસ્થથી આત્મા જિનન હોવાનો) વિવેક સતે, ત્રણે શરીરના ‘અભિમાન’થી નિમુક્ત કેવળ ‘સાક્ષી’ સ્વાભાવિક શ્રદ્ધાત્મ સ્વરૂપે વ્યવસ્થિત રહે છે. ૪૯

હવે સાક્ષિસમાન ‘દેહરહિત’ એવા દૃષ્ટાંતનું નિરૂપણ કરે છે:—

અસ્મિન્નર્થે સાક્ષિતુલ્યા દૃષ્ટાન્તા દેહવર્જિતાઃ ।

વાય્વશ્રવિચ્યુતાં નાસ્તિ હસ્તપાદાદિમદ્વપુઃ ॥ ૫૦ ॥

અં આ અર્થમાં સાક્ષિ સમાન દેહરહિત-અશરીર- (વાયુ આદિ) દૃષ્ટાંતો (હોય છે). વાયુ, અક્ષ તથા વિદ્યુતને હાથપગયુક્ત (અશરીર) વધુ હોતું નથી. ૫૦

વાયુ તથા આકાશાદિકે ‘અશરીરી’ તત્ત્વો વૃદ્ધિ સમયે આકાર- (સ્પૃલાકાર) સંપન્ન થાય છે ઇત્યાદિકે નિરૂપણ કરે છે:—

અદેહા વૃદ્ધિસિદ્ધ્યર્થમાકારાન્કાંચિદામુષ્મન્ ।

વૃદ્ધિનિષ્પાદકસ્તત્તદાકારો વ્યોમ્નિ દૃશ્યતે ॥ ૫૧ ॥

અં અશરીર (સૂક્ષ્મ આકારવાળાં) (વાયુ આદિકે તત્ત્વો) વૃદ્ધિ સિદ્ધ થાય તે અર્થે કાંઈ પણ પ્રકારના આકારને આપ મતાં, વૃદ્ધિને ઉત્પાદન કરનાર તે તે (ઐશ્વર્યરૂપ) આકારો આકાશ :મધ્યે દેખાવા છે. ૫૧

વૃદ્ધિકાળપૂર્વે તે આકારો-આકૃતિઓ શૂન્ય હોય છે તે ગ્રીષ્મ ઋતુમાં ‘સંતાપસંજ્ઞક’ પરંબ્યોતિ સ્વરૂપને પામે છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

x દિપણ: ૪૯ જુઓ “તસ્માચ્ચરીતાત્” (છા. ૮-૧૨-૨).

x દિપણ: ૫૦ જુઓ “અચીતો વાયુ.” (છા. ૮-૧૨-૨).

x “ ૫૧ જુઓ “કાચિદા” આમ પણ પાઠ છે.

આકારા વૃષ્ટિકાલાત્રાગ્ વ્યોમ્નિ ગૂઢા ન તુ સ્ફુટાઃ ।

તતો વ્યોમ્નઃ સમુત્થાય નિદાધે જ્યોતિરાપ્નુવન્ ॥ ૫૨ ॥

અં તે આકૃતિઓ વૃષ્ટિકાળની પૂર્વે આકાશમધ્યે ગૂઢ સ્વરૂપે રહેલી હોય છે કિન્તુ તે સ્ફુટસ્વરૂપ હોતી નથી. તેથી ગ્રીષ્મઋતુકાળે આકાશ ધરી સમુત્થાન કરી જ્યોતિસ્વરૂપને પામતાં-૫૨

‘સંતાપ’-તેજ-નામની સંજ્ઞાને પાત્રી વૃષ્ટિકાળે તે આકૃતિઓ સ્વસ્વ-રૂપે પ્રત્યક્ષ સિંચાય છે ઇત્યાદિક નિરૂપણ કરે છે:—

સંતાપાર્ણ્યં પરં જ્યોતિઃ પ્રાપ્યતે ન દઢીકૃતાઃ ।

વૃષ્ટિકાલે સ્વસ્વરૂપં સ્ફોરયન્તીતિ દૃશ્યતે ॥ ૫૩ ॥

અં ‘સંતાપ’-અકૃષ્ટ ઉષ્ણભાવ-સંજ્ઞક પરંજ્યોતિઃ સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થાય છે (કિન્તુ) તે દઢ-સ્થૂલ-સ્વરૂપ યથલી હોતી નથી. વૃષ્ટિકાળે તે (આકૃતિઓ) સ્વસ્વરૂપને સિંચતી હોય તેમ દેખાય છે. ૫૩

તેજ પ્રમાણે (દૃષ્ટાંતને સિદ્ધાંત પરત્વે યોજતાં) આ ‘અશરીરી સાક્ષી’ અજ્ઞાનને લઈ દેહ વિષે ગૂઢ રહેલો તે ‘વિવેકે’ કરીને પ્રગટ થાય છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

તથાયમશરીરઃ સન્ સાક્ષ્યજ્ઞાનતિરોહિતઃ ।

દેહૈન્તર્મય વપુષો વિવેકેન સમુત્થિતઃ ॥ ૫૪ ॥

અં તેજ પ્રમાણે આ ‘અશરીર’ સતો, અજ્ઞાનને લઈને દંકાયલ ‘સાક્ષી’ દેહ મધ્યે ગૂઢ રહીને વિવેકને લઈ દેહથી બહાર બીરીને-૫૪

તે પરં જ્યોતિઃ સ્વરૂપે મહાવાક્યોત્થ ઉપદેશવડે બ્રહ્મસ્વરૂપને પ્રાપ્ત થાય છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

પરં જ્યોતિર્બ્રહ્મરૂપં પ્રાપ્ય વાક્યોત્થવોધતઃ ।

સ્વેન વાસ્તવરૂપેણ નિર્દેષેનાવભાસતે ॥ ૫૫ ॥

× ટિપ્પણ: ૫૨ શુભો “તદયેતાન્યમુ...નિષ્પદ્યતે” (ઈ. ૮-૧૨-૨).

× ટિપ્પણ: ૫૪ શુભો “અવમેવેવપ્રસાદઃ” (ઈ. ૮-૧૨-૩).

■ ટિપ્પણ: ૫૫ શુભો “પરં જ્યોતિઃ...નિષ્પદ્યતે” (ઈ. ૮-૧૨-૨).

અં (પૂર્વોક્ત દેહ જ્ઞાન ઇત્યાન યથેત્) ' પરં વ્યોતિઃ ' વાક્યોત્થ ઉપદેશ થકી શ્રદ્ધાસ્વરૂપને પ્રાપ્ત થઇ પોતાના યથાર્થ સ્વરૂપે નિર્દોષપૂર્વક પ્રકાશે છે. ૫૫

સાક્ષી સ્વતઃ નિર્મળ (સમ્પ્રસાદઃ) સ્વરૂપ હોય છે કિન્તુ, તે ' દેહતાદાત્મ્ય ' લીધે અવિદ્યાવડે કલુષિત થાય છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

સ્વતઃ સાક્ષી સંપ્રસાદઃ કાલુષ્યેણ વિવર્જનાત્ ।

અવિદ્યાયા સ્યાત્કાલુષ્યં દેહતાદાત્મ્યવિભ્રમાત્ ॥ ૫૬ ॥

અં (અવિદ્યાદિક) દોષવડે નિમુક્ત હોવાથી સાક્ષી (આત્મા) સ્વતઃ શુદ્ધ (હોય છે). અવિદ્યાને લઈ દેહતાદાત્મ્યના વિભ્રમને લીધે દોષપણું પ્રાપ્ત થાય છે. ૫૬

જાગરદશાદ્દેથી મહાન સ્વપ્ન મધ્યે સહેજ સહોષતા હોવાનું અને સુષુપ્તિ મધ્યે સૂક્ષ્મમાત્ર અભિમાનનો અભાવ હોવાથી આત્મા શુદ્ધ સ્વરૂપ હોય ॥ ઇત્યાદિ બે શ્લોકવડે નિરૂપણ કરે છે:—

જાગરે સ્થૂલસૂક્ષ્માભ્યાં તાદાત્મ્યાદ્વ્યાધયોઽસ્થિલાઃ ।

આધયશ્ચાસ્ય સન્તીદિં મહત્કાલુષ્યમિષ્યતે ॥ ૫૭ ॥

અં જાગર મધ્યે સ્થૂલ તથા સૂક્ષ્મ (દેહના) તાદાત્મ્યને લીધે આ ' સાક્ષી ' (આત્મા) ને સમગ્ર વ્યાધિ તથા આધિઓ હોય છે એમ આ મહાન સહોષપણું તેને પ્રાપ્ત હોય છે. ૫૭

ઈપત્કલુપતા સ્વપ્ને સૂક્ષ્મમાત્રાભિમાનતઃ ।

સુષૌ તેનાપિ હીનત્વાદયમાત્મા પ્રસીદતિ ॥ ૫૮ ॥

અં સ્વપ્નમધ્યે સૂક્ષ્મમાત્ર અભિમાનને લીધે સહેજ સહોષતા (દિખાય) છે [કિન્તુ] સુષુપ્તિ મધ્યે તે (સૂક્ષ્મમાત્ર અભિમાન) નો પણ અભાવ હોય છે તેથી આ આત્મા શુદ્ધ સ્વરૂપ હોય છે. ૫૮

સુષુપ્તિ મધ્યે અજ્ઞાનરૂપી બીજ હોય છે તેનો વિવેક કરતાં બીજ નાશ થયે આત્મા શુદ્ધ સ્વરૂપે રહે ॥ ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

કાલુષ્યવીજમજ્ઞાનમસ્ત્યત્રાર્થવિવેકિનઃ ।

વીજેનાપિ વિહીનત્વાત્સમ્યગેવ પ્રસીદતિ ॥ ૫૯ ॥

અં 'અંહી' (સુષુપ્તિ મધ્યે) સદોષતાનું 'ળીજ' અજ્ઞાન હોય છે (કિન્તુ) દેહાદિક પદાર્થથી વિવેક કરનારને 'ળીજ'નો પણ અભાવ થવાથી તે ('સાક્ષી' આત્મા) રૂડી રીતેજ શુદ્ધ સ્વરૂપે સિદ્ધ થાય છે. ૫૯
'જીવ' સ્વતઃ 'સાક્ષી'રૂપ છે અને દેહાદિકથી વિવેચન થતાં આ સાક્ષિ સ્વરૂપનો અનુભવ સિદ્ધ થાય ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

સ્વતઃ સાક્ષી સમ્પ્રસાદસ્તત્ત્વરૂપાનુભૂતયે ।

સમુત્થાનં મર્વેદસ્ય દેહાદિભ્યો વિવેચને ॥ ૬૦ ॥

અં 'જીવ' સ્વતઃ સાક્ષીરૂપે (હોય છે.) વિવેકપૂર્વક, તે (શુદ્ધ) સ્વરૂપનો અનુભવ કરવા અર્થે આ (આત્મા)નું દેહાદિ થકી (દેહાત્મભાવના ત્યાગરૂપ) સમુત્થાન થાય છે. ૬૦

આ 'સાક્ષિ' આત્માની જીવત્વ-નિવૃત્તિના અર્થે 'મહાવાક્યો' મધ્યે બ્રહ્મસ્વરૂપનો ઉપદેશ કર્યા ઇત્યાદિનું નિરૂપણ કરે છે:—

સમુત્થિતસ્ય જીવત્વનિવૃત્તયૈ બ્રહ્મરૂપતામ્ ।

મહાવાક્યાનિ સર્વાણિ વૉધયન્ત્યતિયત્નતઃ ॥ ૬૧ ॥

અં સર્વેય મહાવાક્યો, સમુત્થાન કરેલ (સાક્ષી)નું 'જીવપાત્રું' ટાળવા (તેની) 'બ્રહ્મસ્વરૂપતા'નો અત્યન્ત-ચત્નપૂર્વક ઉપદેશ કરે છે ૬૧

અશુભધ્યે જે પુરૂષાકૃતિની છાયા દેખાય છે તેમ કહેતુ તે, મહાવાક્યાદિકના બોધ થકી પરબ્રહ્મ છે એમ સિદ્ધ થાય છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

પરં જ્યોર્તિર્બ્રહ્મરૂપં પ્રાપ્ય વાક્યાર્થવૉધતઃ ।

ઉત્તમઃ પુરુષઃ સ સ્યાચ્ચ પુરાક્ષિણિ વર્ણિતઃ ॥ ૬૨ ॥

અં જે પહેલાં અશુભધ્યે (સાક્ષિ સ્વરૂપે હોવાનો) ઉપદેશ કરેલો તેજ, વાક્યાર્થના ઉપદેશ થકી પરંબોધિતસ્વરૂપ બ્રહ્મરૂપને પ્રાપ્ત થઈ 'ઉત્તમ પુરૂષ' રૂપે સિદ્ધ થાય છે. ૬૨

'ઉત્તમતા' કોને કહે તેનું નિરૂપણ કરે છે:—

દેહાદજ્ઞાનતઃ કાર્યાત્કારણાચ્ચાચમુત્તમઃ ।

જીવત્વહાનાદ્બ્રહ્મત્વમાવાચ્ચોત્તમતૉચિતા ॥ ૬૩ ॥

અં દેહરૂપી કાર્યથી અને અજ્ઞાનરૂપ કારણથી આ (પુરુષાત્મા) 'ઉત્તમ' (છે). છત્વત્વબાધ તથા પ્રકાશત્વભાવને લીધે તેની ઉત્તમતા હોવાનું ઘટે છે. ૬૩ પૂર્વોક્ત ઉક્તિને શ્રી ભગવાનના વાક્યવડે બે શ્લોકમાં દ્રઢાવે છે:—

^૭દ્રાવિમૌ ^૧પુરુષૌ ^૨લોકે ^૩ક્ષરશ્ચાક્ષર ^૪એવ ^૫ચ ॥

^{૧૦}ક્ષરઃ ^{૧૧}સર્વાણિ ^{૧૨}મૃતાનિ ^{૧૩}કૂટસ્થૌઽક્ષર ^{૧૪}ઉચ્યતે ॥ ૬૪ ॥

અં 'ક્ષર' અને 'અક્ષર' ના એમ લોક મધ્યે આ બે પુરુષો (છે). 'ક્ષર' તે સર્વ જૂતો અને 'અક્ષર' તે કૂટસ્થ (એમ) કહેવાય છે. ૬૪ 'ક્ષર' તથા 'અક્ષર' તત્ત્વનું નિરૂપણ કરી હવે, 'પુરુષોત્તમ' કાણુ તે નિરૂપણ કરે છે:—

^૩ઉત્તમઃ ^૪પુરુષસ્ત્વન્યઃ ^૫પરમાત્મેત્યુદાહૃતઃ ॥

^{૧૨+૧૩}इत्याह ^૮भगवान् ^{૧૦}कार्यकारणाभ्यां ^{૧૧}तमुत्तमम् ॥ ૬૫ ॥

અં કિન્તુ, (તે ઉભયથી) અન્ય 'ઉત્તમ પુરુષ' તે 'પરમાત્મા' એમ કહેવાયલ છે. શ્રી ભગવાન, તેને કાર્ય તથા કારણ સ્વરૂપથી ઉત્તમ હોવાનું કહે છે. ૬૫

આવે. 'ઉત્તમ પુરુષ' તો મૂઢ પુરુષને વિદ્યમાન હોય તો તત્ત્વવેત્તાને આ મૂઢ પુરુષ વચ્ચે શો ભેદ ? એમ શંકાવાનનું નિરૂપણ કરે છે:—

^૨ઉત્તમોઽયં ^૩પુમાન્ ^૪મૂઢપ્રાણિનામપિ ^૫વિચ્યતે ॥

^૭तत्र ^૮तत्त्वविदः ^{૧૦}कोऽतिशयः ^{૧૧+૧૨}स्यादिति ^{૧૩+૧૪}चेच्छृणु ॥ ૬૬ ॥

અં 'ઉત્તમ પુરુષ'—'પરમાત્મા'—મૂઢ પ્રાણિઓને પણ વિદ્યમાન હોય તો ત્યાં તત્ત્વવેત્તા થકી શું ભેદ હોય એમ કહે તો સાબળ. ૬૬ પૂર્વોક્ત શંકાનું વીથ (૬૭-૮૭) શ્લોકવડે નિરાસન કરતાં 'તત્ત્વવેત્તા' પુરુષ ઉત્તમ પ્રકાશરૂપને સર્વન જીવે છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

^૨सं ^૩तूत्तमब्रह्मरूपं ^૪तत्त्ववित्स्वात्मवस्तुनि ॥

^૫पर्येति ^૬स्वात्मबुद्ध्यैतं ^૭सर्वदहस्थमीक्षितो ॥ ૬૭ ॥

જા૦ કિન્તુ, તે 'તત્ત્વવેત્તા' પુરૂષ સ્વાત્મવસ્તુ પરત્વે ઉત્તમ બ્રહ્મ-સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થાય છે. (અને) આ સર્વ દેહરૂપ (આત્માને) પોતાનો આત્મા હોવાનું બુદ્ધિપૂર્વક અનુભવે છે. ૬૭

તે 'તત્ત્વવેત્તા' પુરૂષે ઇન્દ્રાદિક દેહને પામી જે ભોગ ભોગવેલા તે તે દેહનું કદાપિ સ્મરણ કરે નહિ ઇત્યાદિ જે શ્લોકવડે નિરૂપણ કરે છે:—

ઇન્દ્રારાજાદિદેહેષુ નાનાં^૧ શાંયાનાં^૨ ભક્ષયન્^૩ ।

બાલૈઃ^૪ સાકં^૫ હસન્સ્ત્રીભિઃ^૬ કદાચિદ્રમતે^૭ સહ ॥ ૬૮ ॥

યાનૈઃ^૮ ક્વાપિ^૯ જ્ઞાતિમિશ્ર^{૧૦} સહિતો^{૧૧} મોદતે^{૧૨} खलु ।

ન કદાચિત્સ્મરત્યેતદ્વપુર્જનસમીપગમ્ ॥ ૬૯ ॥

જા૦ ઇન્દ્ર તથા રાજાદિકના દેહો મધ્યે^૧ જાતભાતનાં^૨ ખાધ પદાર્થોનું^૩ ભક્ષણ કરતાં, બાલકો સહ હસતાં, કવચિત્(તે) સ્ત્રીઓ સહ રમણ કરે છે. ૬૮ વળી કદાં સ્થલે^૪ તે નિથે, અધ્યાદિકવડે તથા જ્ઞાતિમિશ્રિઓવડે આનન્દને પામે છે. (તથાપિ) તે આ મનુષ્યગામી દેહનું કદાપિ સ્મરણ કરતો નથી. ૬૯

પૂર્વે વિવેકાભાવને લઇને દેહ-તાદાત્મ્યને લીધે પૂર્વેના દેહો મધ્યે^૧ જે કદાં દુઃખાનુભવ થએલો તેનો, વિવેકને લઈ હવે તેને અભાવ હોય છે ઇત્યાદિ તેર શ્લોકવડે (૭૦-૮૩) નિરૂપણ કરે છે:—

एतद्देहेन तादात्म्यभ्रान्त्या दुःखमभूत्पुरा ।

विवेकेन भ्रमेऽप्यते तदुःखं नाद्य वीक्षते ॥ ૭૦ ॥

જા૦ પૂર્વે આ દેહ સાથે તાદાત્મ્ય-ભ્રાન્તિને લઇને દુઃખ ઉત્પન્ન થયતું. (કિન્તુ) તે દુઃખને, 'વિવેક' વડે (તાદાત્મ્ય) ભ્રમ ટળતાં હવે અનુભવતો નથી. ૭૦

આ 'તત્ત્વવેત્તા'-જ્ઞાની-ને ઇન્દ્રાદિક દેહો મધ્યે^૧ પૂર્વે દેહતાદાત્મ્ય નહોતું એટલે તેને તે તે દેહગત દુઃખની ચંકા પણ હવે ન હોય ઇત્યાદિક નિરૂપણ કરે છે:—

इन्द्राराजादिदेहेषु न तादात्म्यं पुरापि च ।

अतो न तद्देहदुःखशंकाऽप्यस्याद्य विद्यते ॥ ૭૧ ॥

x. ટિપ્પણ: ૬૮ જુઓ "જલન...ગીર" (જા. ૮-૧૨-૩)

અં વળી, પૂર્વે તેને ઇન્દ્ર તથા રાબલિકના દેહ પરત્વે તાદાત્મ્ય ન હોતું એથી આને તે તે દેહગત દુઃખની ચંકાપણ આજે વિદ્યમાન હોતી નથી. ૭૧

‘તત્ત્વવેત્તા-જ્ઞાની’ - સાક્ષી આત્માવડે સાક્ષિભૂત તે તે દેહગત સાક્ષ્ય સુખોને, અભિમાની હોય કિન્તુ દુઃખોને અભિમાની ન હોય ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:-

સુખાનિ તદેહગાનિ સાક્ષી સર્વાણ્યવેક્ષતે ।

સાક્ષ્યાત્મત્વાભિમાની તન્ જ્ઞાની તાન્યભિસન્યતે ॥ ૭૨ ॥

અં સાક્ષી (આત્મા) તે દેહગત સર્વ સુખોને ભુવે છે. (કિન્તુ) જ્ઞાની પુરૂષ સાક્ષ્યસ્વરૂપ તે સુખોને અભિમાની થઈ તેનું અભિમાન કરનારો થાય છે. ૭૨

દુઃખો માયિક હોવાથી ‘તત્ત્વવેત્તા’ તેનો અભિમાન કરનારો થાય નહીં ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:-

દુઃખાન્યર્પીક્ષતે સાક્ષી તથાપ્યેતૈષુ તત્ત્વવિત્ ।

નાભિમાનમુપાદત્તે દુઃખાનાં માયિકત્વાત્ ॥ ૭૩ ॥

અં ‘સાક્ષી’ આત્મા દુઃખોને પણ જોનારો હોય છે તથાપિ ‘તત્ત્વવેત્તા’ પુરૂષ દુઃખો અચત્ત્વ હોવાથી તે પરત્વે અભિમાનને ગૃહણ કરનારો થતો નથી. ૭૩

વિવયગત આનન્દ અર્થાત મુખ પ્રદ્યાનન્દના ‘લેશ’ રૂપે હોય છે તેથી તે આનન્દમુખ પરત્વે ‘તત્ત્વવેત્તા’ ને પક્ષપાત હોય છે ઇત્યાદિક નિરૂપણ કરે છે -

બ્રહ્માનન્દસ્ય લેશાઃ સ્યુરાનન્દા વિપયોત્થિતાઃ ।

અતસ્તત્ત્વવિદઃ પક્ષપાતો હૈતૈષુ વિચિત્તે ॥ ૭૪ ॥

અં વિવયજન્ય મુખ પ્રદ્યાનન્દના ‘લેશ’ રૂપે (હોય છે) એથી ‘તત્ત્વવેત્તા’ ને તે પરત્વે પક્ષપાત હોય ॥ ૭૪

‘સર્વાત્મદર્શી’ પુરૂષને સુખાનુભવ હોય દુઃખાનુભવ નહોય ઇત્યાદિક શ્રુત્યન્તર વાક્યનું નિરૂપણ કરે છે -

^૧પુણ્યમેવા^૨મુમા^૩પ્રોતિ^૪ ન^૫ દૈવા^૬ન્યાપમા^૭ન્યુયાત્ ।

इति श्रुत्यन्तरं ब्रूते सुखं सर्वात्मदर्शिनः ॥ ७५ ॥

અ૦ તે 'સર્વાત્મદર્શી' પુરુષને જ પ્રાપ્ત કરે છે (અને) દેવથી પાપને પ્રાપ્ત કરે નહીં એમ 'સર્વાત્મદર્શી' - તત્ત્વવેત્તા - (પુરુષ) ને સુખાનુભવ કરનાર હોવાનું અન્ય શ્રુતિમાં કહેલું છે. ૭૫

તે 'સર્વાત્મદર્શી' પુરુષ હઃખાભિમાની હોય નહીં ઇત્યાદિક તે શ્રુતિ-વાક્યથી બોધ કર્યાનું નિરૂપણ કરે છે:—

^૧પ્રજાઃ^૨ શોચન્તિ^૩ યત્કિંચિ^૪ત્તાસામેવ^૫ ભવેદિદમ્ ।

न सर्वात्मदृशोऽस्तीति प्राहैतदपि सा श्रुतिः ॥ ७६ ॥

અ૦ મનુષ્યો જે કાંઈનો શોક - હઃખ કરે છે તેમને જ આ શોકરૂપ વસ્તુ પ્રાપ્ત થાય છે, 'સર્વાત્મદર્શી' - સર્વ પ્રાણિનો આત્મા તે પોતાનો આત્મા છે એમ ભણનાર-ને (આ શોક) હોતો નથી એમ પણ તે શ્રુતિ કહે છે. ૭૬

'સર્વાત્મત્વ' હોય તથાપિ તે પુરુષને દેહાદિ દોષલેપ ન હોય ઇત્યાદિ સૂર્યઃકષાંતપૂર્વક નિરૂપણ કરે છે:—

^૧સર્વાત્મત્વે^૨પિ^૩ દેહાદિ^૪દોષલેપો^૫ ન મે^૬ઽસ્તિ^૭ હિ ।

अदुष्टा सूर्यभा यद्वच्चण्डालादिस्पृगप्यसौ ॥ ७७ ॥

અ૦ 'તત્ત્વવેત્તાને' સર્વાત્મપણું લહે હોય તથાપિ મને દેહાદિનો દોષલેપ નિશ્ચય પ્રાપ્ત થતો નથી. જે પ્રમાણે સૂર્યનાં કિરણો (અર્થસ્પર્શી હોય તથાપિ) શુદ્ધ હોય (તે પ્રમાણે) ચંડાળાદિકને સ્પર્શ કરનાર હોય તથાપિ આ (શુદ્ધ હોય છે). ૭૭

તે તે દેહાદિકને દોષાભાવ કેમ હોય તે ઉપપાદન કરે છે:—

^૧બ્રહ્માદ્યાઃ^૨ સ્થાવરાન્તા^૩ યૈ^૪ પ્રાણિનો^૫ મૈ^૬ વપુઃ^૭ સ્મૃતાઃ ।

कामक्रोधादयो दोषा जायेरन् मै कुतोऽन्यतः ॥ ७८ ॥

અ૦ પ્રમાણી લઈ સ્થાવર પદાર્થ પર્વત જે પ્રાણિયો હોય છે તેનાં શરીર તે ભારાં છે એમ સ્મૃતિમાં કહેલું છે. (તેથી) અને શાયી અન્ય યદી કામ તથા ક્રોધાદિક દોષો ઉત્પન્ન થાય ? ૭૮

એ રીતે દુઃખાભિમાનરહિત હોવાથી તે કેવળ સુખમાત્રને ગૃહસ્થ
કરનારા હોય ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

इ^१त्याचा^३र्या^२ ब्रह्मबो^६धकुश^४ला अभवन् पु^४रा ।

सुखमात्रग्राहिणोऽत्र दृष्टान्ताः सन्त्यनेकशः ॥ ७९ ॥

અવ એ રીતે બ્રહ્મબોધમાં નિપુણ આચાર્યો પૂર્વે સુખમાત્રને શ્રદ્ધ કરનાર સુખાભિમાનનો બોધ કરાવનારા થઈ ગયા. આ સંબંધમાં (સુખાભિમાન પરત્વે) અનેક દૃષ્ટાંતો છે. ૭૬

હવે 'દષ્ટાન્ત'નું નિરૂપણ કરે છે:—

वृक्षे^२ मधुकरः^१ पुष्परसं^३ गृह्णाति^४ नैतरत्^५ ।

यतिभिर्क्षामुपादत्ते नाशौचं कस्यचिद्गृहे ॥ ८० ॥

જાન મધમાખ વૃક્ષ મધ્યે' પુષ્પરસને ગૃહણ કરે છે, બીજી કાંઈ નહિ.
પતિ સંન્યાસી શિક્ષાને ગૃહણ કરે છે. તે કોઈને ઘેર અસીસને ગૃહણ કરે નહિ. ૮૦

મૂખને પણ સુખપરત્વે પક્ષપાત હોય તથાચિ દેહતાવાત્મ્યને વિશ્વમશ્ન કરવા તથા નિત્યસુખાનુભવ કરવા 'તત્ત્વજ્ઞાન' ઇદ્ર ઇત્યાદિ એ પ્રલોકવટે નિરૂપણ કરે છે:—

मूर्खस्यापि सुखे पक्षपातोऽस्तीत्युच्यते यदि ।

तर्हि तस्य प्रसिद्धयर्थं तत्त्वं सोऽप्यवगच्छतु ॥ ८१ ॥

तत्त्वे बुद्धे स्वदेहेन तादात्म्यं न स्मरत्यसौ ।

तेन^६ दुःखे^७ विनष्टे^८ सुखमेव^९ सदैव^{१०} क्षते ॥ ८२ ॥

અ. મૂખને પણ મુખ પરત્વે પક્ષપાત હોય છે એમ જો કહેવાય તો તે (મુખ)ની, પ્રસિદ્ધિયર્થે તે પણ 'તત્ત્વાવબોધ' પ્રાપ્ત કરે. ૮૧

‘તત્વાવબોધ’ સિદ્ધ થયે આ (મૂઠ) સ્પર્દેહ સહ તાદાત્મ્યનું સ્મરણ કરે નહીં તેને લઈ દુઃખનો વિનાશ થયે તદનન્તર તે ‘મુખ’ને જ સદા અનુભવ કરનારો થાય છે. ૮૨

અનુભવ કરનારા માય છ. ટર
 દેહતાદાત્મ્યનું અસ્મરણ કરે તો દેહનિર્વાહ શી રીતે સિદ્ધ થાય ? ઇતિ
 શંકાનું હાંતપૂર્વક ત્રણ સ્થોકવડે નિરસન કરે છે:—

તાદાત્મ્યસ્યાઽસ્મૃતૌ દેહનિર્વાહો નેતિ ચેચ્છૃણુ ।

અશ્વાદિનેવ પ્રાણેન પ્રેરિતં રક્ષ્યતે વપુઃ ॥ ૮૩ ॥

અ૦ દેહસાથેના તાદાત્મ્યભાવનું અસ્મરણ થાય તો દેહનિર્વાહ ન થાય એમ (૪૬) તો સાંભળ. શરીર, અશ્વાદિક વડે જેમ (૨૫) પ્રેરાય તેમ પ્રાણ તેણે પ્રેરાયલ સ્તુતું રક્ષિત થાય છે. ૮૩

અરવાદિકના હાંતનું નિરૂપણ કરે છે—

રથે પ્રયોગયોગ્યોઽશ્વઃ શિક્ષિતઃ સારથિં વિના ।

સ્વયમેવ સદાભ્યાસાદ્ગત્તવ્યં પ્રાપયેત્સવલ્લુ ॥ ૮૪ ॥

અ૦ રથે જોડવાયોગ્ય અશ્વ કેળવાયેલ (સતો) સારથિ વિના નિશ્ચે, પોતેજ સદાના અભ્યાસને લીધે ગત્તવ્ય પ્રદેશ પ્રત્યે પ્રાપ્ત કરાવે છે.

પૂર્વોક્ત હાંત અર્થને ‘સિદ્ધાન્ત’ પરત્વે ઘટાવે છે—

ઈશ્વરેણાસ્ય દેહસ્ય પ્રેરણાય નિયોજિતઃ ।

પ્રાણસ્તખ્તભોગદેશેઽમું દેહં નયતિ કર્મણા ॥ ૮૫ ॥

અ૦ આ દેહની પ્રેરણાઈ ઇશ્વર તેણે નિયોજેલ પ્રાણ આ દેહને કર્મો-તુસાર તેના ભોગપ્રદેશ પ્રત્યે આણે છે. ૮૫

‘જીવ-મુક્તા’ ને પણ પ્રારબ્ધફલકર્મોની દેહરક્ષાદિ પરત્વે આવશ્યકતા હોય છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે—

ગર્ભસ્થાનાં ચ વાલાનાં નિર્વાહો વપુષો યથા ।

જીવન્મુક્તસ્ય દેહૅપિ નિર્વાહઃ સ્યાત્તથા ન કિમ્ ॥ ૮૬ ॥

અ૦ ગર્ભસ્થ પુરૂષ અને બાલકના શરીરનો નિર્વાહ-રક્ષણ-જે પ્રમાણે થાય છે તે પ્રમાણે ‘જીવ-મુક્તા’ નો દેહ પરત્વે નિર્વાહ પણ શું ન થાય ? ૮૬

શ્લોક ૬૬ માં જે શંકા કરેલી તેના હવે ઉપસંહાર કરે છે—

સમાધાવાત્મરૂપેણ વ્યુત્થાને મોગ્યરૂપતઃ ।

સર્વાનન્દાન્સદા મુક્તે મુક્તસ્યાતિશયો હ્યયમ્ ॥ ૮૭ ॥

અં ('તત્ત્વવેત્તા') પુરૂષ સમાધિ મધ્યે આત્મસ્વરૂપે (અને)
 ંયુત્થાનકાળે ભોગ્યરૂપે [એમ] સર્વ આનન્દોને સદા ભોગવે છે આજ 'મુક્તા'
 પુરૂષનો ('મૂઠ' થકી) લેહ છે ૮૭

'મુક્તા' પુરૂષે જાણેલ સાક્ષી તે જ સર્વ ઇન્દ્રિયો મધ્યે ભાસે છે એમ
 જાણવું ઇત્યાદિ આઠ (૮૮-૯૬) શ્લોકવડે નિરૂપણ કરે છે —

મુક્તેન^૧ બુદ્ધઃ^૨ સાક્ષ્યે^૩પ સર્વા^૪ક્ષેષુ^૫ વિભાલ્યતામ્ ।

તત્તદિન્દ્રિયસંયુક્તત્રિપુટી^૬ ભાસંયત્યસૌ^૭ ॥ ૮૮ ॥

જાં મુક્તા પુરૂષ તેણે અનુભવેલ આ સાક્ષી સર્વ ઇન્દ્રિયો મધ્યે (ભાસે
 છે) એમ જાણવું આ ('સાક્ષી') તે તે ઇન્દ્રિયોવડે વિશિષ્ટ (જાત
 જ્ઞાન તથા જ્ઞેય રૂપ) 'ત્રિપુટી'ને પ્રકાશનાર છે ૮૮

હવે, પૂર્વોક્ત ત્રિપુટીભાસક 'સાક્ષી'ના 'ઇન્દ્રિયભાસકપણા' નું
 નિરૂપણ કરે છે. —

ભાસમાને^૧ સાક્ષિતત્ત્વે^૨ તદ્ભાસા^૩ ભાસ્યમિન્દ્રિયમ્ ।

ચક્ષુર્વિયત્યભિવ્યાપ્ય^૪ રૂપં^૫ સર્વં^૬ પ્રકાશયેત્^૭ ॥ ૮૯ ॥

અં 'સાક્ષિતત્ત્વ' પ્રકાશમાન સતે, તેના પ્રકાશવડે (ચક્ષુ) ઇન્દ્રિય
 પ્રકાશ્ય (હોય છે) [કેમકે] ચક્ષુ (ઇન્દ્રિય) આકાશ મધ્યે અભિવ્યાપ્ત
 થઇને સર્વરૂપને પ્રકાશે છે. ૮૯

હવે, ત્રિપુટીભાસકપણુ દર્શાવવા દ્રષ્ટાદિત્રિપુટીનું નિરૂપણ કરે છે —

દ્રષ્ટાહંકૃત્યવચ્છિન્નો^૧ દર્શનં^૨ ચક્ષુષઃ^૩ ક્રિયા ।

દૃશ્યં^૪ રૂપમિયં^૫ સર્વા^૬ ત્રિપુટી^૭ ભાતિ સાક્ષિણિ ॥ ૯૦ ॥

અં અહંકારથી અવચ્છિન્ન તે દ્રષ્ટા ચક્ષુની ક્રિયા તે દર્શન તથા
 રૂપ દૃશ્ય (છે) [એમ] આ સર્વ 'ત્રિપુટી' 'સાક્ષી' મધ્યે પ્રકાશે છે ૯૦
 ઇન્દ્રિયો સાક્ષીભાસ્ય હોય છે તથાપિ તે તે ઇન્દ્રિયોની ઉપયોગિતા
 હોય છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે —

સાક્ષિણો^૧ ભાસકત્ત્વે^૨પિ રૂપગન્ધાદિભિત્તયે ।

ચક્ષુર્ગ્રાણાદ્યક્ષજાતં^૩ સર્વસાધારણં^૪ મનઃ ॥ ૯૧ ॥

અં 'સાક્ષી' ઇન્દ્રિયોનો ભાસક છે તથાપિ ચક્ષુ તથા 'દ્રાષ્ટૃદિક' ઇન્દ્રિયવર્ગની રૂપ તથા ગન્ધાદિ વિષયના વિવેકધુસારની સિદ્ધયથ' (આવ-
શ્યકતા છે) [અને] મન, રૂપ તથા ગન્ધાદિકના જ્ઞાનનું પણ સાધારણ
કારણ છે. ૯૧

પૂર્વોક્ત 'સાક્ષી' રૂપ 'ઉત્તમપુરુષ' ગન્ધાદિક વિષયોના ભોગ
કરવારૂપે જ્ઞાતાદિક ત્રિપુટીને પ્રકાશ કરનાર હોય છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ
કરે છે:—

જિઘ્રાણીમમહં^૧ ગન્ધમિત્યાદિ ત્રિપુટીમિમામ્^૨ ।

સદા^૩ ભાસયતે સાક્ષી સ^૪ યવાત્માત્તમઃ^૫ પુમાન્ ॥ ૧૨ ॥

અં 'હું' આ ગન્ધને તપું^{૧૦} છું' ઇત્યાદિ આ 'ત્રિપુટી' ને 'સાક્ષી'
સદા પ્રકાશ કરનાર છે. (એથી) તે જ આત્મા ઉત્તમ પુરુષરૂપ છે. ૯૨

આ 'સુકૃતાત્મા' તું^{૧૧} 'મન' દેવી નેત્ર રૂપ છે તે વડે પોતાના આત્મા
મધ્યે બ્રહ્મલોકસ્થિત 'કામો' ને ભોગવે છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

મનોઽસ્ય દૈર્ઘ્યં^{૧૨} ચક્ષુઃ સ્યાત્કાલત્રયવિભાસનાત્ ।

તેન^{૧૩} મુંક્તે^{૧૪} બ્રહ્મલોકસ્થિતાન્કામાન્નિજાત્મનિ ॥ ૧૩ ॥

અં ત્રણે કાળમાં પ્રકાશનાર હોવાથી આ ('સુકૃતાત્મા') તું 'મન'
દેવી ચક્ષુરૂપ છે. તે વડે તે પોતાના આત્મા વિષે બ્રહ્મલોક મધ્યે રહેલા
કામોને ભોગવે છે. ૯૨

દેવો પણ તે જ આત્માને ઉપાસીને સર્વ 'કામ' તથા 'લોક' ને
પામે છે તથા આત્મતત્ત્વ જાણીને 'સર્વાત્મતા' ને પ્રાપ્ત થાય છે ઇત્યાદિ
નિરૂપણ કરે છે:—

દેવાઃ સર્વે તમાત્માનમુપાસ્ય પ્રાપ્નુવન્ત્યમૂન્ ।

કામાલ્લોકૌશ્ચાત્મતત્ત્વં^{૧૧} બુદ્ધ્વા સર્વાત્મતાં^{૧૨} જગુઃ ॥ ૧૪ ॥

અં સર્વેય દેવો, તે આત્માની ઉપાસના કરીને આ 'કામો' તથા

× ટિપ્પણ: ૯૨ જુઓ " જયયો...જિઘ્રાણિ " (છાં. ૮-૧૨-૫).

× ટિપ્પણ: ૯૩ જુઓ " મનોબ્રહ્મલોકે " (છાં. ૮-૧૨-૫, ૬).

× ટિપ્પણ: ૯૪ જુઓ " રીવાણ...જામાઃ " (છાં. ૮-૧૨-૬).

ન થાય તો તે વિના [વિદ્યા] પ્રાપ્ત થતી નથી આ વિવે વિશિષ્ટનનો
દષ્ટાન્ત નિરૂપણ કરેલો છે ૯૮

^૧ગુરુઃ ^૨કારુણિકો ^૩ભૂત્વા ^૪સૌદવાયાસં ^૫પુનઃ ^૬પુનઃ ।

^{૮+૯}પ્રજાપતિરિવ ^{૧૦}પ્રાપ્તાનનુગૃહીત ^{૧૧}સર્વથા ॥ ૯૯ ॥

અં ગુરુએ દરેણાયુક્ત થઈ પુન પુન પરિશ્રમ સહન કરીને પ્રજા-
પતિની ધેર (પોતાની સમીપમા) પ્રાપ્ત થયેલા (શિષ્યોને) સર્વ પ્રકારે
અનુગ્રહ કરેલો ૯૯

^૩પ્રજાપતેરિયં ^૪વિદ્યા ^૫કથિતાનુગ્રહાદ્ગુરોઃ ।

^૬સચ્ચિદ્વ્યાનનુગૃહ્ણાતુ ^૭વિદ્યાતીર્થમહેશ્વરઃ ॥ ૧૦૦ ॥

અં ગુરુની કૃપા થકી પ્રજાપતિની આ વિદ્યા વણવેલી છે (તેથી)
'વિદ્યાતીર્થમહેશ્વર' ગુરુ સચ્ચિદ્વ્યાના ઉપર અનુગ્રહ કરે ૧૦૦

ઇતિ પ્રજાપતિવિદ્યાત્રકાશ નામક પાંચમો અધ્યાય સમાપ્ત.

અધ્યાય છઠો

સુષુપ્તોપનિષદ મધ્યે 'અગિરા' મુનિએ અથર્વણ 'શૌનક' ને 'બ્રહ્મવિદ્યા' નો ઉપદેશ કરેલો તેની પ્રતિજ્ઞા કરે છે:—

ब्रह्मविद्यां शौनकाय यामुवाचांगिरा मुनिः ।

अथर्वणे मुण्डकेऽसौ विशदीकृत्य वक्ष्यते ॥ १ ॥

અ. સુષુપ્ત (ઉપનિષદ) મધ્યે 'અગિરા' મુનિએ અથર્વણ 'શૌનક' ને કહેલી તે (બ્રહ્મવિદ્યા) [અર્ચી] સ્પષ્ટીકરણ કરી કહેવાય છે. ૧

શૌનક અગિરાની સમીપમાં યથાશક્તિ પ્રાપ્ત થઈ બ્રહ્મવિદ્યાવિષયક પ્રશ્ન બે સ્લોકવડે કરે છે તેનું નિરૂપણ કરે છે:—

चतुर्मुखादिके सम्प्रदाये यो मुनिरंगिराः ।

उपसद्य यथाज्ञास्त्रમેतं पप्रच्छ शौनकः ॥ २ ॥

અ. બ્રહ્મા આદિક સમ્પ્રદાય મધ્યે' ને અગિરા મુનિ યથા તેની સમીપમાં યથાશક્તિ પ્રાપ્ત થઈને શૌનકે આ પૂછ્યુ. ૨

પૂર્વોક્ત પ્રશ્નનું નિરૂપણ કરે છે:—

एकस्मिन्विदिते सर्वे विज्ञातमिति वैदिकी ।

प्रसिद्धिरस्ति तद्वस्तु किं स्यान्निश्चित्य मे वद ॥ ३ ॥

અ. એક (વસ્તુ)નું જ્ઞાન યથા સર્વ (વ્યવસ્થા)નું વિજ્ઞાન સિદ્ધ થાય એમ વૈદિકી શ્રુતિ પ્રસિદ્ધ ॥ તેા તે વસ્તુ કયાં તે નિશ્ચય કરી મને સંભળાવો. ૩ પૂર્વોક્ત પ્રશ્નના ઉત્તરમાં 'પરા' તથા 'અપરા' નામની બે પ્રકારની વિદ્યા છે ઇત્યાદિક નિરૂપણ કરે છે:—

शृणु विद्ये उभे तावद्वेदितव्ये परापरे ।

पृष्टं वस्तु तयोर्मध्ये गम्यते परविद्यया ॥ ४ ॥

x દિપણ: ૨ ભુઓ " જ્ઞાનકો દ...મર્ચિ " (મુદ્ ૧-૧-૧).

x દિપણ: ૩ ભુઓ " ચેનાર્થત .. વિજ્ઞાત " .

x દિપણ: ૪ ભુઓ " તર્મ સ દોશચ...મધિગમ્યતે " (મુદ્ ૧-૧.૨, ૫,)

અં સાંજળ. 'પરા' તથા 'અપરા' નામની જે વિદ્યા બંધુના યોગ્ય છે. તે જે મધ્યે પૂછેલ વસ્તુ (તત્ત્વ) 'પરા' વિદ્યાવડે પ્રાપ્ત થાય છે. ૪ હવે, 'પરા' તથા 'અપરા' વિદ્યાનું સ્પષ્ટીકરણ કરે છે:—

પઢંગસહિતા વેદા વિજ્ઞાયન્તે યયા ધિયા ।

સા ધીરપરવિદ્યા સ્યાદ્બ્રહ્મધીસ્તુ પરા મતા ॥ ૫ ॥

અં જે જ્ઞાનવડે છ અંગોસમેત વેદોનું વિજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય તે જ્ઞાન-વિદ્યા—'અપરા' વિદ્યા હોય. કિન્તુ, બ્રહ્મવિદ્યા 'પરા'—ત્રેષ્ઠ-(વિદ્યા) હોવાનું કહેલું છે. ૫

ઉપનયન-પુરઃસર વેદાધ્યયન ખાત્રે કરીને 'બ્રહ્મવિદ્યા' પ્રાપ્ત થાય એમ નહીં કિન્તુ, આચાર્યના 'ઉપદેશપૂર્વક' વૈરાગ્ય થયે તે પ્રાપ્ત થાય ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

ઉપનીતેન વિજ્ઞેયા વેદાઃ સર્વે ન તાવતા ।

બ્રહ્મધીઃ કિન્તુ વૈરાગ્યે સ્યાદાચાર્યોપદેશતઃ ॥ ૬ ॥

અં સર્વ વેદોનું ઉપનયન-સંસ્કારપૂર્વક વિજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું તેટલા વડે બ્રહ્મવિદ્યા (પ્રાપ્ત) ન થાય. કિન્તુ, આચાર્યના ઉપદેશથી વૈશિષ્ઠ્ય સત્તા પ્રાપ્ત થાય. ૬

'પરા' તથા 'અપરા' ઉભય વૈદિકી વિદ્યા છે તથાપિ વૈરાગ્યાદિક અધિકાર લેઈને લીધે 'પરા' વિદ્યાનું પૃથક્ વર્ણન કરે છે ઇત્યાદિક નિરૂપણ કરે છે:—

વૈદિક્યન્યધિકારસ્ય મેદાદુક્તાં પૃથક્ પરા ।

વિપ્રાઃ પરિવ્રાજકાશ્ચ તિષ્ઠન્તીતિ યથા તથા ॥ ૭ ॥

અં જે પ્રમાણે બ્રાહ્મણો અને સન્યાસીઓ (પૃથક્) હોય છે તે પ્રમાણે 'પરા' વિદ્યા વૈદિકી હોવા છતાં અધિકારના લેઈને લીધે તેનું પૃથક્ નિરૂપણ કરેલું છે. ૭

વળી, વૈરાગ્યસંપન્ન થઈને કર્મ કરતાં 'ચિત્તશુદ્ધિ' દ્વારા 'પરા' વિદ્યા સિદ્ધ થાય છે એમ ઉભય વિદ્યા વચ્ચે આ પણ લેઈ છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

યસ્યામપરવિદ્યાયાં કર્માણ્યુક્તાનિ સાધકાઃ ।

કુર્વન્તિ કર્મભિઃ શુદ્ધિઃ પરવિદ્યાં કરોતિ હિ ॥ ૮ ॥

અં જે 'અપરા' વિદ્યા મध्ये આધક પુરૂષે કર્મે કરે છે. કેમકે, કર્મેવડે ચિત્તશુદ્ધિ થતાં 'પરવિદ્યા' નિષ્ણે પ્રાપ્ત થાય છે. ૮

હવે, 'પરવિદ્યા' યકી 'અક્ષર' તત્ત્વનું જ્ઞાન થતાં સર્વ જગત્નું જ્ઞાન સિદ્ધ થાય ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

પરયા વાક્ષરં જ્ઞેયમેતસ્મિન્નિવૃદિતે સતિ ।

સર્વ જગદ્ભવદુઃખં તસ્ય સર્વાત્મકત્વતઃ ॥ ૯ ॥

અં અને 'પરા' વિદ્યાવંડે 'અક્ષર' તત્ત્વ જેવ (હોય છે). આ (અક્ષરતત્ત્વ)નું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતે, તે (તત્ત્વ)ની "સર્વાત્મકતા" હોવાને લીધે સર્વ જગત્નું જ્ઞાન સિદ્ધ થાય. ૯

'કર્મજ્ઞાન' અનુધાન વિના ફલક ન હોય. કિન્તુ, 'બ્રહ્મજ્ઞાન' પોતે ઉત્પન્ન થતાં જેવ જ ફલક હોય એમ પણ ઉભય વિદ્યા મध्ये લેક છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

ન વિનાંનુષ્ઠિતં કર્મવેદનં પર્યવસ્યતિ ।

બ્રહ્મધીસ્તાવતૈવ સ્યાંત્ફલદેતિ પરા મતા ॥ ૧૦ ॥

અં કર્મજ્ઞાન અનુધાન વિના ફલક ન હોય (કિન્તુ) બ્રહ્મજ્ઞાન તેટલાથી જ ફલક થાય એમ હોવાથી તેને 'પરા' કહેલી છે. ૧૦

પૂર્વોક્ત જેવ અક્ષર તત્ત્વ કેવું હોય ઇત્યાદિક નિરૂપણ કરે છે:—

તદ્વેદ્યમક્ષરં કીદૃગિતિ ચેદમિધીયતે ।

જ્ઞાનેન્દ્રિયેન વિજ્ઞેયં બ્રહ્મં કર્મેન્દ્રિયેન વા ॥ ૧૧ ॥

અં તે જેવ અક્ષરતત્ત્વ કેવું હોય એમ કહીતો કહીએ છીએ કે તે જ્ઞાનેન્દ્રિયવડે વિજ્ઞેય નથી અથવા, કર્મેન્દ્રિયવડે આદ્ય નથી. ૧૧

x ટિપ્પણ. ૮ જુઓ "તમેતપાત્માન...પ્રસિદ્ધં ચજ્ઞે...ડનાતકેન" ।

x ટિપ્પણ. ૯ જુઓ "પરા...મધિગમ્યતે" (મુખ્ય ૧-૧-૧) ।

x ટિપ્પણ. ૧૧ જુઓ "ચત્તપદેસ્વ...પીતા." (મુખ્ય. ૧-૧-૧) ।

તે 'અક્ષરતત્ત્વ' જોત તથા વર્ણાદિકથી રહિત છે ઇત્યાદિક નિરૂપણ કરે છે:—

^૪ ન ^૩ ગોત્રં ^૨ કાર્યપાદ્યસ્તિ ^૫ વર્ણ: ^૬ શુક્લાદિકશ્ચ ^૭ નં ।

^{૧૧} ન જ્ઞાનેન્દ્રિયમસ્ત્યસ્ય ^{૧૦} નાપિ ^{૧૨} કર્મેન્દ્રિયં ^{૧૩} તથા ॥ ૧૨ ॥

અં તેને કાર્યપાદિક જોત નથી અને શુક્લ આદિ કોઇ વર્ણ નથી. જ્ઞાનેન્દ્રિય નથી તે પ્રમાણે કર્મેન્દ્રિય પણ નથી. ૧૨

વળી, તે 'અક્ષરતત્ત્વ' 'નિત્ય' તથા 'વ્યાપક' છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

^૧ નિત્યોઽક્ષરપદાર્થોઽયં ^૨ તદ્વિનાશાનિરૂપણાત્ ।

^૩ વિર્ભુર્વિવિધભાવિત્વાત્તત્ત્વં ^૪ સર્વાત્મકત્વતઃ ॥ ૧૩ ॥

અં આ 'અક્ષર'તત્ત્વ તેનો વિનાશ (શ્રુતિ વિષે) કહેલો નથી તેથી 'નિત્ય' (છે), અને તે સર્વાત્મક હોવાથી બ્રહ્માદિકથી સ્થાવરાંત પ્રાણિકોદે હોનાર હોય છે એટલે 'વ્યાપક' છે. ૧૩

તે 'અક્ષરતત્ત્વ' 'સર્વગત' છે તેથી તેને દેશકાલાદિક થકી પરિચ્છેદ હોતો નથી ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

^૧ આકાશવત્સર્વગોઽતઃ ^૨ પરિચ્છેદો ^૩ નં ^૪ દેશતઃ ।

^{૧૦} ન કાલતોઽપિ ^૯ નિત્યત્વાદ્વિભુત્વાન્નાપિ ^{૧૧} વસ્તુતઃ ^{૧૨} ॥ ૧૪ ॥

અં તે આકાશની પેરે 'સર્વગત' છે એથી તેને દેશ થકી પરિચ્છેદ ન હોય. 'નિત્ય' હોવાથી કાલ થકી પણ પરિચ્છેદ ન હોય. (અને) 'વ્યાપક' હોવાથી વસ્તુ થકી પણ પરિચ્છેદ ન હોય. ૧૪

તે સર્વગત હોય તથાપિ સૂક્ષ્મસ્વરૂપ હોવાથી જ્ઞાનાદિક ઇન્દ્રિયવડે ગ્રાહ્ય ન હોય ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

^{૧+૨} સર્વગસ્યાપિ ^૩ સૂક્ષ્મત્વાદક્ષાગોચરતોદિતા ।

^૪ પરિમાણાલ્પતા ^૫ નાત્ર ^૬ સૌક્ષ્મ્યં ^૭ દુર્લક્ષ્યતા ^૮ તું ^૯ તત્ ॥ ૧૫ ॥

અં તે ('અક્ષરતત્ત્વ') સર્વગત હોય છે તથાપિ 'સૂક્ષ્મ' હોવાથી

ઇન્દ્રિયોને અગોચર હોવાનું કહેવું છે. અહીં અત્થ પરિભાષુ-અભૂતવ હોતું નથી અને તે 'સૂક્ષ્મત્વ' દર્શકય હોય છે. ૧૫

'અક્ષરતત્ત્વ'નું 'સ્વરૂપ' પણ સૂક્ષ્મ હોય છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે—

હસ્તગ્રાહ્યો ઘટઃ સ્થૂલો ધ્વનિઃ સૂક્ષ્મસ્તદગ્રહાત્ ।

સ્વરૂપસૌક્ષ્મ્યમેતત્સ્યાદક્ષરેઽપિ ભવોદિદમ્ ॥ ૧૬ ॥

અં ઘટો હસ્તવડે ગ્રહણ કરાય તેથી તે સ્થૂલ (છે). [અને] યજ્ઞ તેનું ગૃહણ ન કરાય તેથી સૂક્ષ્મ (છે). આ (તેનું) સ્વરૂપસૌક્ષ્મ્ય-સ્વરૂપનું સૂક્ષ્મ હોવાપણું-છે. (તેજ પ્રમાણે) 'અક્ષરતત્ત્વ' પરત્વે પણ આ સ્વરૂપ-સૌક્ષ્મ્ય હોય છે. ૧૬

આ 'અક્ષરતત્ત્વ'ને વ્યયાદિકે છ 'વિકારો' હોતા નથી ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે—

ધનસ્યેવ વ્યયો નાસ્ય વિક્રિયાદેરસમ્ભવાત્ ।

સ્થિરજંગમભૂતાનાં હેતું તં મન્વતે બુધાઃ ॥ ૧૭ ॥

અં આ (૧૧૧)ને વિક્રિયા આદિનો અસંભવ હોય છે તેથી ધનની જેરે તેનો અપચયરૂપ વ્યય થતો નથી. જ્ઞાની પુરૂષો, તેને સ્થાવર તથા જંગમ પદાર્થોના કારણરૂપે માને છે. ૧૭

હવે 'પરાવિદ્યા'નો ઉપસંહાર કરે છે—

યદુક્તલક્ષણં તત્ત્વ કૌટસ્થ્યાદક્ષરં ભવત્ ।

તદયથા વેદ્યતે સયં પરાવિદ્યેતિ કીર્તિતા ॥ ૧૮ ॥

જે ઉપર કહેલા લક્ષણવાળું (તત્ત્વ) છે તે તો 'કૌટસ્થ'—નિર્વિકાર-હોવાથી અક્ષરસ્વરૂપ હોય. તેનું જે વડે જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય તે આ 'પરાવિદ્યા' (છે) એમ કહેવું છે. ૧૮

આ 'અક્ષરતત્ત્વ' અન્ય સાધનથી રહિત હોવાથી જૂતપ્રાણિઓના 'ચોનિ'રૂપે કહેવાય નહિ ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે—

ન યુક્તં ભૂતયોનિત્વં સાધનાન્તરવર્જનાત્ ।

એકસ્માચ્ચેતનાદ્ધ્વરિજડાનામપ્યસંભવાત્ ॥ ૧૯ ॥

અં અન્ય સાધનના અભાવને લીધે આને ભૂતપ્રાણિઓનું 'યોનિપાણું' ઘટે નહિં. એક ચેતન વસ્તુ થકી અનેક જડ પદાર્થોની ઉત્પત્તિ પણ ન હોય તેથી પણ (ભૂતયોનિપાણું ન ઘટે) ૧૬

હવે, 'અક્ષરતત્ત્વ' થકી જગત્ કેવી રીતે ઉત્પન્ન થાય છે તે દષ્ટાંત-પૂર્વકે નિરૂપણ કરે છે:—

^૪ ^૧ ^૨ ^૩ ^૪ ^૬ ^૭
બહ્વોષધ્યો યથૈકસ્યા ભૂમેર્જાતા યથા જડાઃ ।

^૮ ^૯ ^{૧૦} ^{૧૧} ^{૧૨} ^{૧૩} ^{૧૪}
કેશાશ્ચેતનતો જાતાસ્તથા ત્વક્ષરતો જગત્ ॥ ૨૦ ॥

અં જે પ્રમાણે એક ભૂમિ થકી અનેક ઓષધિઓ ઉત્પન્ન થાય, જે પ્રમાણે જડ કેશ ચેતન શરીર થકી ઉત્પન્ન થાય તે પ્રમાણે 'અક્ષરતત્ત્વ' થકી જગત્ ઉત્પન્ન થાય છે. ૨૦

'અક્ષરતત્ત્વ' જગત્નું 'હેતુ'રૂપ કેવી રીતે છે તેનું દષ્ટાંતપૂર્વક નિરૂપણ કરે છે:—

^૨ ^૧ ^૪ ^૫ ^૭ ^૯
ઊર્ણનાભિર્યથા તન્તૂન્ સૃજતે સંહરત્યપિ ।

^૩ ^૮ ^{૧૨} ^{૧૧} ^{૧૦}
અન્યાનપેક્ષસ્તદ્વત્સ્યાદક્ષરસ્યાપિ હેતુતા ॥ ૨૧ ॥

અં જે પ્રમાણે કરોળીયો અન્ય પદાર્થની અપેક્ષા વિના તન્તુને સર્જે છે અને વળી સંહારે-ગૂંઠણ કરે-છે તે પ્રમાણે 'અક્ષરતત્ત્વ'ની પણ હેતુતા-જગત્નું કારણ હોવાપણું-બાજી. ૨૧

હવે, 'અક્ષર'-'અક્ષરતત્ત્વ'—થકી જગત્ની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થાય છે તે 'ક્રમાદિકે'નું નિરૂપણ કરે છે:—

^૧ ^૨ ^૪ ^૩ ^૫
બ્રહ્મણો જગદુત્પત્તેઃ ક્રમોઽયમવગમ્યતામ્ ।

^૬ ^૭ ^૮ ^{૧૦}
વક્ષ્યમાણેન તપસા બ્રહ્માદાતુષ્ચીયતે ॥ ૨૨ ॥

અં બ્રહ્મ થકી જગત્ની ઉત્પત્તિને આ ક્રમ બાજીએ હવે પછી કહે-વાતા 'તપ'વડે પ્રથમ બ્રહ્મ સ્થૂલતાને પામે છે. ૨૨

તે બ્રહ્મ કેવી રીતે ઉપચય-'સ્થૂલભાવ'—ને પામે છે તેનું દષ્ટાંતપૂર્વક નિરૂપણ કરે છે:—

× ટિપ્પણ ૨૧ ભુએ "યયોર્ણનામિઃ...વિશે" (મુખ. ૧-૧-૭)

× ટિપ્પણ ૨૨ ભુએ "તપસાં ચીયતે...ચાક્રં" (મુખ. ૧-૧-૮).

અંકુરોત્પાદકં વીજમુચ્છૂનં સ્યાદથા જલાત્ ।

સૃજ્યસ્ય વુદ્ધયા સંયુક્તં સ્યાદ્રહ્યોપચિતં તથા ॥ ૨૩ ॥

અં ૭ પ્રમાણે જળ થકી મિશ્રિત વીજ અંકુરને ઉત્પાદન કરનાર હોય તે પ્રમાણે સજ્ય પદાર્થના જ્ઞાનવડે સંયુક્ત બ્રહ્મ 'સ્થૂલભાવ' ને પામે. ૨૩ પછી, તે બ્રહ્મ થકી પ્રપંચનું 'અંકુર' નામનું 'અન્ન' ઉત્પન્ન થાય છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

ભોગ્યવર્ગોકુરાણ્યં^૩ યદન્નં^૪ તજ્ઞાયતે^૫ તતઃ^૬ ।

અવ્યાકૃતં^૭ વ્યાચિકીર્ણવસ્યમન્નમિહોચ્યતે^૮ ॥ ૨૪ ॥

અં ૮ તે (બ્રહ્મ)થકી પ્રપંચનું 'અંકુરસંકે' અન્ન ઉત્પન્ન થાય છે. હવે પછી સર્જન કરવાની અવસ્થાને પ્રાપ્ત 'અવ્યાકૃત' તત્ત્વ આ મંત્ર વિશે 'અન્ન' રૂપે કહેવાય છે. ૨૪

તે 'અન્ન' થકી પ્રાણ મન આદિ 'સત્યાખ્ય' ભૂતપંચક ઉત્પન્ન થયું ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

તસ્માદન્નાત્ક્રિયાશક્તિઃ^૧ પ્રાણો જ્ઞાનસ્ય સાધનમ્ ।

મનશ્ચાજાયત સ્થૂલં સત્યાણ્યં^૨ ભૂતપંચકમ્ ॥ ૨૫ ॥

અં ૯ તે અન્નથકી ક્રિયાશક્તિરૂપ પ્રાણ જ્ઞાનના સાધનરૂપ મન તથા સત્યસંકે સ્થૂલ (પંચીકૃત) પંચભૂતો ઉત્પન્ન થયાં. ૨૫

અને તે સ્થૂલ પંચભૂતો થકી ભૂમિ આદિ લોકો ઉત્પન્ન થયાં ઇત્યાદિક નિરૂપણ કરે છે:—

તતો^૩ ભૂમ્યાદયો^૪ લૌકા^૫ જ્યોતિષ્ટોમાદિકર્મસુ ।

અમૃતાણ્યં^૬ સ્વર્ગફલમિત્યં^૭ સર્વમજાયત ॥ ૨૬ ॥

અં ૧૦ તે થકી ભૂમિ આદિ લોકો (અને) જ્યોતિષ્ટોમાદિ કર્મમાં (કર્મજન્ય) 'અમૃત' નામક સ્વર્ગફલ એમ સર્વ ઉત્પન્ન થયું. ૨૬

આ 'માયોપાધિક' 'સર્વજ્ઞ' 'પરમાત્મા' તેજ જગત સજે છે ઇત્યાદિક નિરૂપણ કરે છે:—

^{૧+૨} ^૩ ^૪ ^૫ ^૬ ^૭ ^૮
 બ્રહ્મૈવ જગદાકારં સ્યાચ્ચેત્તદ્વિકૃતં ભવેત્ ।

૯ ૧૦ ૧૧+૧૨ ૧૩ ૧૪+૧૫ ૧૬

નોચેજ્જગન્ન જાયેતેત્યત્ર પ્રતિવિધીયતે ॥ ૨૭ ॥

અં જગદાકાર જગદાકાર થાય તો આ (બ્રહ્મ) વિકારી થાય અને તેમ ન થાય તો જગતની ઉત્પત્તિ ન થાય એમ અંહી ઉપાધિનું કથન કરાય છે. ૨૭

નિરૂપાધિક બ્રહ્મતત્ત્વ જગદાકારે લાગે નહિ તેથી 'માયોપાધિક' 'પરમાત્મા' થકી જ જગત્ ઉત્પન્ન થાય ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

^૧ ^૩ ^૪ ^૫
 નિરૂપાધિ બ્રહ્મતત્ત્વં જગદાકારમાદ્ ન હિ ।

^૧ ^૨ ^૩ ^૪ ^૫ ^૬ ^૭ ^૮ ^૯ ^{૧૦} ^{૧૧}
 માયોપાધિક ઇવાયં સર્વજ્ઞઃ સૃજતે જગત્ ॥ ૨૮ ॥

અં નિશ્ચે, નિરૂપાધિક બ્રહ્મતત્ત્વ જગદાકારને સેવનાર ન હોય. (કિન્તુ) માયોપાધિક આ સર્વજ્ઞ (ઇશ્વર) જ જગતને સર્જે છે. ૨૮

હવે 'સર્વજ્ઞ' 'સર્વવિત્' તથા 'તપઃ' પદના અર્થનું નિરૂપણ કરે છે:—

^૧ ^૨ ^૩ ^૪ ^૫
 સામાન્યવૃત્ત્યા સર્વજ્ઞો વિશેષેણ ચ સર્વવિત્

^{૧+૨} ^૩ ^૪ ^૫ ^૬ ^૭ ^૮ ^૯ ^{૧૦} ^{૧૧} ^{૧૨} ^{૧૩}
 જ્ઞાનમેવ તપોઽસ્યાસ્માજ્જગદ્વેદાયજાયત ॥ ૨૯ ॥

અં સામાન્ય વૃત્તિને લઈ તે 'સર્વજ્ઞ' અને વિશેષવૃત્તિને લઈ 'સર્વવિત્' (કહેવાય છે.) 'જ્ઞાન' તેજ આત્મ 'તપ' (છે). આમાંથી વેદાદિક જગત્ ઉત્પન્ન થયું. ૨-

પરવિદ્યા વડે જગતનું કારણ અદ્વૈત બાણુપૂં ઘટે અને તેના જ્ઞાન વડે સર્વ જગતના તત્ત્વનું જ્ઞાન સિદ્ધ થાય ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

^૧ ^૨ ^૩ ^૪ ^૫ ^૬ ^૭ ^૮ ^૯ ^{૧૦} ^{૧૧}
 જગત્કારણમદ્વૈતં જ્ઞાતવ્યં પરવિદ્યાયા ।

^૧ ^૨ ^૩ ^૪ ^૫ ^૬ ^૭ ^૮ ^૯ ^{૧૦} ^{૧૧}
 જ્ઞાતેઽસ્મિન્ સર્વજગતસ્તત્ત્વં યત્તદ્વિબુદ્ધ્યતે ॥ ૩૦ ॥

અં પરવિદ્યા વડે જગતનું કારણ અદ્વૈત બ્રહ્મ જ્ઞાતવ્ય છે. આનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત સતે, જે સર્વ જગતનું તત્ત્વ હોય છે તેનું જ્ઞાન સિદ્ધ થાય છે. ૩૦

અં 'અપરાવિદ્યા' કર્મોનુકૂળ દ્વારા 'પરાવિદ્યા'ને સિદ્ધ કરે તથા અપરાવિદ્યાવિહિતકર્મનું ફક્ત અવશ્યભાવી હોય છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

અપરા^૨ વેદવિદ્યા^૩ તુ કર્માનુષ્ઠાનમાર્ગતઃ^૧ ।

સાધનં^૧ પરવિદ્યાયાઃ^૫ સત્યં^૬ તત્કર્મણઃ^૭ ફલમ્^૮ ॥ ૩૧ ॥

અ૦ કિન્તુ, ‘અપરા’ વેદવિદ્યા કર્માનુષ્ઠાનદ્વારા ‘પરવિદ્યા’નું સાધન
(છ) [અપરાવિદ્યાવિહિત] તે કર્મોનું ફલ અવશ્યભાવી હોય છે. ૩૧

પૂર્વોક્ત ‘સત્ય’ પદનું નિરૂપણ કરે છે:—

કામ્યકર્મફલં^૧ સ્વર્ગો^૨ નિત્યકર્મફલં^૩ ધિયઃ^૪ ।

શુદ્ધિસ્તદ્ધોભયં^{૫+૩} કર્મ કૃત્વાવશ્યમવાપ્નુયાત્^{૧૦ ૧૧ ૧૨} ॥ ૩૨ ॥

અ૦ કામ્યકર્મોનું ફલ સ્વર્ગ (અને) નિત્યકર્મોનું ફલ ચિત્તશુદ્ધિ (છ), અને તે ઉભય (ફલ) કર્મ કરીને અવશ્ય પ્રાપ્ત થાય છે (તેથી અવશ્ય ફલને આપનાર હોવાથી કર્મ પછી ‘વ્યાવહારિક’ સત્ય સ્વરૂપ છે). ૩૨

કર્મફલની ઇચ્છાવાળાએ લોગમોક્ષાર્થ કર્મ કરવા તેજ પ્રસિદ્ધ માર્ગ છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

હૈ^૧ સત્યકામાઃ^૨ કર્માણિ^૩ મંત્રત્રાહ્વણદર્શિનઃ^૪ ।

કુરુત્વમેપ^૫ વઃ^૬ પન્થા^૭ ભોગમોક્ષપ્રસિદ્ધયે^૮ ॥ ૩૩ ॥

અ૦ હે વેદના મંત્ર તથા પ્રાણણ ભાગમાં નિપુણ કર્મફલની ઇચ્છા કરનારાઓ! તમે કર્મો કરો. લોગ તથા મોક્ષ અર્થે તમારે આ પ્રસિદ્ધ માર્ગ છે. ૩૩

અગ્નિહોત્રાદિક કર્મ કરવાનું તથા તેના અભાવે સાત જન્મોમાં દુર્ગતિ હોવાનું નિરૂપણ કરે છે:—

અગ્નિહોત્રં^૧ જુહાત્યાદૌ^૨ કુર્યાદિશાદિકાનંથ^૫ ।

તદભાવે^{૧૦} જન્મસુ^{૧૨} સ્યાત્સસસ્વેતસ્ય^૬ દુર્ગતિઃ^૭ ॥ ૩૪ ॥

અ૦ પ્રથમ (સ્વવિહિત) અગ્નિહોત્ર કર્મ કરી તદનન્તર દશાદિક કર્મ કરવાં તે ન કરે તો આને સાત જન્મવિષે દારિદ્ર ઉત્પન્ન થાય. ૩૪

x ટિપ્પણ- ૩૨ જુઓ “તદેતસ્ય...લોકે” (મુદ્. ૧-૨-૧).

x ટિપ્પણ- ૩૪ જુઓ “વદા મેતાયતે...દિવસિ” (મુદ્. ૧-૨-૧-૧).

પૂર્વોક્ત કર્મ^૧ યથાવિધિ કરનારને ‘આહુતિ’ નામના દેવતા પુણ્યાર્જિત ‘ઇન્દ્રલોક’ વિષે આજ્ઞા છે ઇત્યાદિ બે શ્લોકવડે નિરૂપણ કરે છે:—

કાલ્યાદિવહ્નિજિહ્વાસુ^૨ હોતારં તં યથાવિધિ^૩ ।

આહુત્યાલ્યાદેવતાસ્તાં^૪ ઇન્દ્રલોકે^૫ નયન્તિ^૬ હિ ॥ ૩૫ ॥

પ્રિયંવદન્ત્ય^૭ एहीति^૮ वहन्त्यः^૯ સૂર્યરશ્મિભિઃ^{૧૦} ।

પુણ્યાર્જિતો^{૧૧} લોક^{૧૨} एष^{૧૩} इत्युक्त्वा^{૧૪} प्रापयन्ति^{૧૫} तम् ॥ ૩૬ ॥

અ૦ કાલી આદિ અગ્નિની જીહ્વાઓ-જ્વાળાઓ-મધ્યે^૨ યથાવિધિ આહુતિ આપનાર કર્મ કરનારને તે ‘આહુતિ’ નામના દેવતા ઇન્દ્રલોક મધ્યે^૫ નિશ્ચયે આજ્ઞા છે. ૩૫

અ૦ ‘આયો’ એમ પ્રિય વચન બોલતી સૂર્યનાં કિરણો વડે તેને વહી જતી તે (‘આહુતિ’ દેવતા) ‘આ’ પુણ્યસિદ્ધ સ્વર્ગલોક છે’ એમ કહી તે યજ્ઞમાનને તે પ્રાપ્ત કરાવે છે. ૩૬

કામ્યકર્મફલનું નિરૂપણ કરી હવે, કર્મ ‘ઇશ્વરાર્પણ-બુદ્ધિપૂર્વક’ કરાય તો સંસાર ત્યાગ્ય છે એવી (વૈરાગ્ય) બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

કામ્યકર્મફલં પ્રોક્તમીશ્વરાર્પિતકર્મણઃ ।

ફલં સંસારહેયત્વબુદ્ધિઃ સાંઽથ વિવિચ્યતે ॥ ૩૭ ॥

અ૦ કામ્યકર્મના ફલનું કથન કર્યું. ‘ઇશ્વરાર્પિત’ કર્મ હોય તેનું ફલ સંસારત્યાગબુદ્ધિ છે. હવે, તે (સંસારત્યાગબુદ્ધિ-વૈરાગ્ય)નું વિવેચન કરાય છે. ૩૭

યજ્ઞાદિકર્મ સંસારસમુદ્ર તરી જવામાં ‘શિથિલ’ સાધન છે ઇત્યાદિ ઉદાહરણપૂર્વક નિરૂપણ કરે છે:—

ક્ષુદ્રાયાસ્તરણં નયાઃપ્રસિદ્ધચત્યદૃઢૈઃ^૧ પ્લવૈઃ^૨ ।

ન સમુદ્રસ્ય યજ્ઞશ્ચ તદ્વચ્છિથિલસાધનમ્ ॥ ૩૮ ॥

× ટિપ્પણ: ૩૬ જુઓ. “કાલી...મંડાલોક:” મુખ ૧-૨-૪-૬).

× ટિપ્પણ: ૩૮ જુઓ. “પ્લવા...યન્તિ” (મુખ. ૧-૨-૭).

અં શિથિલ હોડીઓ વડે નાની નદીનું તરણ (યદ્ય શકે) [કિન્તુ] સસુદ્રનું તરણ ન થાય. અને યજ્ઞ તે પ્રભાણે (મોક્ષનું) શિથિલ-વિનાશી-સાધન છે. ૩૮

તેથી, કર્મનિષ્ઠા જન્મમરણને પુનઃ પુનઃ પ્રાપ્ત કરાવનારી હોય છે અને તે વડે મોક્ષ સિદ્ધ થતો નથી ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

તેનાપ્રોતિ^૩ સ્વર્ગમાત્રં ન^૧ તુ મોક્ષં તથા સર્તિ^૪ ।

કર્મનિષ્ઠા^{૧૦} જરામૃત્યુ^{૧૩} પ્રાપ્નુવન્તિ^{૧૧ ૧૨} પુનઃ પુનઃ ॥ ૩૯ ॥

અં તે (યજ્ઞ) વડે માત્ર સ્વર્ગફલ પ્રાપ્ત કરે છે કિન્તુ, મોક્ષ પ્રાપ્ત કરતો નથી. તેમ સતે, કર્મનિષ્ઠા જન્મમરણને પુનઃ પુનઃ પ્રાપ્ત કરાવે છે. ૩૯

જ્યોતિષ્ટેભાદિક કર્મોવડે સંસારનું ‘મૂળ’ (અવિદ્યા) નષ્ટ થતું નથી તેથી તે સુક્ષિપ્તનાં કારણરૂપ ન હોય ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

જ્ઞાનવદ્દૈદિકત્વેન કર્મણો મુક્તિર્હતુતા ।

અસ્તીતિ^{૫+૬} ચૈન્ન^{૭ ૮} સંસારમૂલહેત્વનિરાકૃતેઃ ॥ ૪૦ ॥

અં જ્ઞાનની પેરે, વૈદિક સ્વરૂપ હોવાથી કર્મને સુક્ષિપ્તની કારણતા સિદ્ધ છે એમ (કહે તો) સંસારનું મૂલહેતુ-અજ્ઞાનથીજ-નિરાકૃત થતું નથી તેથી તેમ નથી ૪૦

‘અવિદ્યા’ સંસારનું મૂળ છે અને કર્મજડ પડિતમન્ય પુરૂષો તે વિષે પ્રવૃત્ત રહ્યા કરે છે અને તેથી તેઓ સદ્ અદ્વય બ્રહ્માત્માને જાણતા નથી ઇત્યાદિ બે શ્લોકવડે નિરૂપણ કરે છે:—

અવિદ્યા^૧ સંસૃતે^૨ મૂલમેતસ્યામેવ કર્મિણઃ^{૫+૬} ।

વર્તન્તે^૭ ન તુ જાનન્તિ^{૧૨ ૮ ૧૩ ૧૧} બ્રહ્માત્માનં સદ્દ્વયમ્^{૬ ૧૦} ॥ ૪૧ ॥

અં ‘અવિદ્યા’ સંસાર-જન્મમરણ-નું મૂલ છે. કર્મિણઃ આ (અવિદ્યા) વિષે જ પ્રવૃત્ત થાય છે કિન્તુ, તેઓ ‘સત્ય’ તથા ‘અદ્વય’ બ્રહ્મસ્વરૂપને જાણતા નથી. ૪૧

^૨પણ્ડિતં^૩મન્યતાં પ્રાપ્તાઃ^૪ કર્મકાણ્ડાર્થવેદનાત્ ।

^૫ગુરુશ્ચ^૬ તાદૃગેવાતો^૭ હ્યન્ધનીતાન્ધવસ્થિતાઃ ॥ ૪૨ ॥

અં ૦ કર્મકાણ્ડના જ્ઞાનને લીધે તેઓ પોતાને પંડિત માનનારા થયા હોય છે. અને ગુરુ તેવાજ (છે) એથી નિશ્ચયે, તેઓ આંધળે દોરેલા આંધળાની પેરે અવસ્થિત હોય છે. ૪૨

પૂર્વોક્ત 'કર્મિષ્ઠ' પુરૂષો અવિદ્યાને લક્ષ મિથ્યા કૃતાથ' હોવાનું માને છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

^૩અહં^૪ યજ્ઞવા^૫ વાજપેયરાજસૂયાદિભિર્મલૈઃ ।

^૬કૃતાર્થ^૭ ઇતિ^૮ રાગેણ^૯ મત્વા^{૧૦} ભોગક્ષયે^{૧૧} પતેત્ ॥ ૪૩ ॥

અં ૦ વાજપેય તથા રાજસૂયાદિક યજ્ઞોત્તરે યજ્ઞન કરીને હું કૃતાર્થ થયો છું એમ (કર્મક્ષણના) રાગવડે પુણ્યભોગનો નાશ થયે (સંસારમાં) પડે છે. ૪૩ સ્વર્ગમાંથી પતન થયે તે 'કર્મિષ્ઠ' કયાં અવતરે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

^૩વરિષ્ઠં^૪ કર્મ^૫ મત્વાસ્માન્^૬હ્યૌ^૭ન્યન્નૈવ^૮ વેત્યસૌ ।

^{૧૧}સ્વર્ગાદાગત્ય^{૧૨} વિપ્રત્વં^{૧૩} પ્રાપ્નોતિ^{૧૪} શ્વાદિજન્મ^{૧૫} વા ॥ ૪૪ ॥

અં ૦ આ ('કર્મિષ્ઠ') કર્મને શ્રેય સ્વરૂપ માનીને આ (કર્મ) થકી અન્ય શ્રેયસ સાધન છે એમ ભણતો જ નથી (તેથી) સ્વર્ગથકી પાછો વળી તે વિપ્રપણને અથવા જ્ઞાન આદિક યોગિને પામે છે. ૪૪

નિત્યકર્મ થકી ચિત્ત નિર્ભંજ થયેલ ઉપાસક વૈશમ્યસંપન્ન થાય ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

^૨કર્માન્તરં^૩ ચૈદ્રમ્યં^૪ સ્યાદિપ્રત્વં^૫ શ્વાદિતા^૬ન્યથા ।

^૭અસારતામિમાં^૮ વૅત્તિ^૯ શુદ્ધધીર્નિત્યકર્મભિઃ ॥ ૪૫ ॥

અં ૦ અન્ય રમણીય કર્મ હોત તો વિપ્રપણું તથા જ્ઞાનાદિક યોગિજન્મ અન્યથા થાય એમ આ (જન્મની) 'અસારતા' ને નિત્યકર્મવડે ચિત્ત શુદ્ધ થયેલ (ઉપાસક) ભણે છે. ૪૫

x ટિપ્પણ: ૪૨ ભુઓ " ભવિષ્યા...ક્યવન્તે " (મુષ્ ૧-૨-૮) ।

x ટિપ્પણ: ૪૫ ભુઓ " દ્વાર્ણ...વિશન્તિ " (મુષ્. ૧-૨-૧૦) ।

અત્યંત કલેશ પછી 'ઉપાસક' 'બ્રહ્મલોક' પામે કિન્તુ તેને પણ મુક્તિ વિલંબાય ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

ઉપાસકો^૧ બ્રહ્મલોક^૨ પ્રાપ્નોત્યાવૃત્તિવર્જિતમ્ ।

તથાપિ^૩ ભૂયાનાયાસો^૪ મુક્તિશ્ચાસ્ય^૫ વિલમ્બતે ॥ ૪૬ ॥

અં 'ઉપાસક' ગમાગમનરહિત 'બ્રહ્મલોક'ને પ્રાપ્ત થાય તથાપિ તેમાં અત્યંત પરિશ્રમ (છે) અને આ (ઉપાસક)ને મુક્તિ વિલંબાય છે. ૪૬ બ્રહ્મલોકપ્રાપ્તિપર્યંત સંસારરૂપ કર્મફલથી 'વિરક્ત' (મુમુક્ષુએ) શુદ્ધ પાસે જલું ઇત્યાદિ ત્રણ સ્ત્રોતકવડે નિરૂપણ કરે છે:—

પરીક્ષ્ય^૧ કર્મજાલો^૨કાન્કર્મણા^૩ મુક્ત્યસંભવાત્ ।

વિરક્તો^૪ બ્રહ્મવૌધાર્થ^૫ ગુરુમેતિ^૬ યથાવિધિ ॥ ૪૭ ॥

અં પુણ્યપ્રાપ્તલોક (અનિત્ય છે) જેમ પરીક્ષા કરીને (અને) કર્મકવડે મુક્તિનો અસંભવ હોય છે તેથી, (તે કર્મકથી) 'વિરક્ત' (મુમુક્ષુ) બ્રહ્મજ્ઞાનાર્થ શુદ્ધ પ્રત્યે યથાવિધિ પ્રાપ્ત થાય છે. ૪૭

વેદ 'અક્ષર આત્મતત્ત્વ' અત્યંત સૂક્ષ્મ હોવાથી 'શુદ્ધ' વિના તેનો બોધ ન થાય ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

✓ વેદાન્તાનામનેકત્વાત્સંશયોનાં^૧ વહુસ્વતઃ ।

વેદ્યસ્યાપ્યતિસૂક્ષ્મત્વાન્ન^૨ જાનાતિ^૩ ગુરું^૪ વિના^૫ ॥ ૪૮ ॥

અં વેદો અનેક હોવાથી અનેક સંશયો ઉપસ્થિત થાય. વળી, જેય વસ્તુ અત્યંત સૂક્ષ્મ હોવાથી શુદ્ધના 'બોધ' વિના (તે) તેને જાણી શકે નહીં. ૪૮ 'શુદ્ધબોધ'થી થવળું, મનન તથા નિદિધ્યાસન યકી અજ્ઞાનાદિકને નાશ થાય ઇત્યાદિ. નિરૂપણ કરે છે:—

શ્રવણાન્મનનાદ્યાનાદપ્યુપાયાદ્^૧ ગુરુદિતાત્ ।

અજ્ઞાનસંશયો^૨ જહ્યાદિપરીતાં^૩ ચ^૪ ભાવનામ્ ॥ ૪૯ ॥

× ટિપ્પણ: ૪૬ જુઓ "તપ યદ્દે...હ્યવ્યયાત્મા" (મુખ. ૧-૨-૧૧).

× ટિપ્પણ: ૪૭ જુઓ "પરીક્ષ્ય...વક્ત્રનિઃશ્વ" (મુખ. ૧-૨-૧૨).

અં વળી, ગુરૂએ ઉપદિશેલ શ્રવણ, મનન તથા નિદિધ્યાસન રૂપ ઉપાય થકી અજ્ઞાન તથા સંશય અને વિપરીત બુદ્ધિને તે દાળે છે. ૪૯

હવે, ગુરૂએ પણ પ્રહાવિધાનો ‘સંપ્રદાય’ પ્રવૃત્ત થાય તે અર્થે ‘યોગ્ય’ શિષ્યને અક્ષર (પ્રહા) તત્ત્વનો બોધ કરનારી વિધાનો ઉપદેશ કરવો ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

ગુરુશ્ચૈ યોગ્યશિષ્યાય વિદ્યામક્ષરવૌધિનીમ્ ।

શ્રૂયાત્સ્વકીયવિદ્યાયાઃ સમ્પ્રદાયપ્રવૃત્તયે ॥ ૫૦ ॥

અં વળી, ગુરૂએ ચોતાની વિદ્યાનો (પરંપરારૂપ) ‘સંપ્રદાય’ પ્રવૃત્ત થાય તે અર્થે અક્ષરતત્ત્વનો બોધ કરનારી પ્રહાવિધાનો ઉપદેશ કરવો. ૫૦

તે ‘અક્ષરતત્ત્વ’ ‘સત્ય’ તથા ‘માયાસંપન્ન’ છે અને તેમાંથી આપ્તું જગત્ ઉત્પન્ન થાય છે ઇત્યાદિ ઉદાહરણપૂર્વક નિરૂપણ કરે છે:—

તદેતદક્ષરં સત્યં માયાશક્તિસમન્વિતમ્ ।

તસ્માત્સર્વે સમુત્પન્ના વિસ્ફુલિંગા યથાગ્નિતઃ ॥ ૫૧ ॥

અં તે આ ‘અક્ષરતત્ત્વ’ સત્યસ્વરૂપ (છે). તે માયાશક્તિસંપન્ન (સતે) તે થકી જે પ્રભાણે અગ્નિથકો તણખા ઉત્પન્ન થાય (તે પ્રભાણે) સર્વેય પદાર્થો ઉત્પન્ન થયા છે. ૫૧

તે ‘અક્ષરતત્ત્વ’ ‘સ્વયંપ્રકાશ’ છે તથા માયારૂપ અક્ષરતત્ત્વથી પર છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

અક્ષરાત્મા સ્વયંજ્યોતિર્માયારૂપાક્ષરાત્પરઃ ।

અચિન્ત્યશક્તિરનૃતા માયાઽસ્મિન્કલ્પયેજ્જગત્ ॥ ૫૨ ॥

અં અક્ષરતત્ત્વ સ્વયંપ્રકાશ (તથા) માયારૂપ અન્યક્ત તત્ત્વથી પર (છે). આને વિષે અચિન્ત્યશક્તિ અસત્ય માયા જગતની કલ્પના-રચના-કરે છે. પર

આ ‘માયાવી’ (ધ્રુવર) થકી પ્રાણાદિક તથા આકાશાદિક ઉત્પન્ન થાય છે ઇત્યાદિ સદિની ‘ઉત્પત્તિ’નું નિરૂપણ કરે છે:—

x ટિપ્પણ: ૫૧ બુઓ “તદેતત્સત્ય...ચૈવાપિયન્તિ ।” (મુખ્ડ. ૨-૧-૧).

x ટિપ્પણ: ૫૨ બુઓ “ દિવ્યો ભૂમર્ત્તે...પરઃ ” (મુખ્ડ. ૨-૧-૨).

^૧માયા^૨વિનો^૩સ્માત્પ્રાણાદિ^૪ વિયદાદિ^૫ ચ^૬ જાયતે^૭ ।

^૮તતો^૯ વિરાડમૂત્તસ્મિન્નવશિષ્ઠમમૂજગત્^{૧૦} ॥ ૫૩ ॥

જા૦ આ માયાવી-ઈશ્વર-ચક્રી પ્રાણાદિક તથા આકાશાદિક સૂક્ષ્મસદિ ઉત્પન્ન થાય છે (અને) તેથી 'વિરાડ-ત્મા' ઉત્પન્ન થાય છે, (અને) તે વિષે બ્રાહ્મીનું જગત ઉત્પન્ન થયું છે, ૫૩

'પુરૂષતત્ત્વ' માયાએ કરીને સર્વ જગતરૂપે બાંધે છે ઇત્યાદિ તથા શ્લોકવડે નિરૂપણ કરે છે:—

^૧પુરુષો^૨ માયયા^૩ સર્વજગદ્રૂપેણ^૪ ભાસતે^૫ ।

^૬સર્વે^૭ પુરુષ^૮ એવાતો^૯ વસ્તુતત્ત્વાવલોકને^{૧૦} ॥ ૫૪ ॥

જા૦ માયાને કાંઈ 'પુરૂષ'-પરબ્રહ્મતત્ત્વ-સર્વજગત રૂપે પ્રકાશે છે, એથી વસ્તુતત્ત્વનો વિચાર કરતાં સર્વ જગત બ્રહ્મરૂપ જ છે, ૫૪

સ્થૂલાદિ ત્રણે દેહક્રમમાં જે 'સાક્ષિચૈતન્ય' વિદ્યમાન છે તે જ 'સર્વાત્મક' બ્રહ્મ છે ઇત્યાદિક નિરૂપણ કરે છે:—

^૧દેહત્રયગુહાયાં^૨ યચ્ચૈતન્યં^૩ સાક્ષિ^૪ વિચ્યતે^૫ ।

^૬एतत्सर्वात्मकं^૭ ब्रह्मेत्येवं^૮ बुद्ध्वा^૯ तमो^{૧૦} नुदત^{૧૧} ॥ ૫૫ ॥

જા૦ (સ્થૂલાદિક) ત્રણ દેહો ક્રમમાં જે સાક્ષિરૂપ ચૈતન્ય વિદ્યમાન છે તે 'સર્વાત્મક' બ્રહ્મ છે એમ બાણીને અજ્ઞાનને દાગવું, ૫૫

પૂર્વોક્ત 'સર્વાત્મક' બ્રહ્મના જ્ઞાનવડે અવિદ્યારૂપી ગાંઠ ગળી જાય ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

^૧अज्ञोऽहमिति^૨ तादात्म्यमज्ञानस्यात्मतास्ति^૩ यत्^૪ ।

^૫अविद्याग्रन्थिरेव^૬ स्यात्सा^૭ च^૮ बोधाद्वિકીर्यते^૯ ॥ ૫૬ ॥

જા૦ 'હું અજ્ઞાની છું' એમ જે (દેહ) તાદાત્મ્યરૂપ અજ્ઞાનનું રૂપરૂપ છે તે અવિદ્યાની 'ગાંઠ' જ છે (છે) અને તે 'જ્ઞાન' ચક્રી નાશ પામે છે, ૫૬

જેથી 'અવિદ્યાગાંઠ' નાશ પામે તે 'જ્ઞાન'નું નિરૂપણ કરે છે:—

x ટિપ્પણ ૫૩ બુદ્ધો "एतस्याहमवते प्राणो...च" (મુદ્ર, ૨-૧-૨)

x ટિપ્પણ ૫૪ બુદ્ધો "पुरुष एवेद ..सोम्य" (મુદ્ર, ૨-૧-૧૦)

આવિર્ભૂતં^૧ સ્વયં^૨ ભાનાત્સ્વત્વાત્સાન્નિહિતં^૩ ચ^૪ યત્^૫ ।

બ્રહ્માસ્મિન્કલ્પિતં^૭ સર્વમિતિ^૮ ધીર્વોધ^૯ ઉચ્યતે^{૧૦} ॥ ૫૭ ॥

અં જે સ્વયં પ્રકાશ હોવાથી પ્રકાશ સ્વરૂપ અને આત્માસ્વરૂપ હોવાથી જે સન્નિહિત-સમ્યક્સ્થિત-છે (તે) બ્રહ્મ (છે). આને વિષે સર્વ (જગત) કલ્પિત છે એવી બુદ્ધિને 'જ્ઞાન' કહે છે. ૫૭

પૂર્વોક્ત બુદ્ધિ ચંચળ હોય તો તે ચંચળતાને શીરીતે ટાળવી તેના 'ઉપાય' આદિનું પાંચ શ્લોકવડે નિરૂપણ કરે છે:—

સા ધીશ્ચેન્ન^૧ સ્થિરા^૨ તર્હિ^૩ પ્રણવેન^૪ વિચિન્તયેત્^૫ ।

વાર્ણેન^૬ વિધ્યતે^૭ લક્ષ્યં^૮ વિધ્યેદ્બ્રહ્મ^૯ તથા^{૧૦} ધિયા^{૧૧} ॥ ૫૮ ॥

અં પૂર્વોક્ત બુદ્ધિ સ્થિર ન થાય તો પ્રણવ (ઓંકાર) વડે વિચિન્તન કરવું. જે પ્રમાણે લક્ષ્ય (નિશાન) બાણવડે વિધાય તે પ્રમાણે બુદ્ધિવડે બ્રહ્મને વિધવું. ૫૮

ધીર્વાણા^૧ ધનુરોંકારો^૨ બ્રહ્મ^૩ તદ્લક્ષ્યમુચ્યતે^૪ ॥

અપ્રમત્તેન^૫ વેદ્યવ્યં^૬ લગ્ના^૭ બ્રહ્મણિ^૮ ધીર્ભવેત્^૯ ॥ ૫૯ ॥

અં (બ્રહ્મ) બુદ્ધિ તે બાણ, 'ઓંકાર' (પ્રણવ) તે ધનુ, (અને) બ્રહ્મ તે લક્ષ્યરૂપ કહેવાય છે. તે લક્ષ્યબ્રહ્મને અપ્રમાદપૂર્વક-નિદિધ્યાસનપૂર્વક-વિધવું એટલે બુદ્ધિ બ્રહ્મ મધ્યે લગ્ના થાય. ૫૯

દૃઢં^૧ લગ્નં^૨ બાલશલ્યમાકૃષ્ટમપિ^૩ નાવજેત્^૪ ।

મુક્તશલ્યઃ^૫ સમાગચ્છેદ્વાણ^૬ એવ^૭ વૃથા^૮ યથા^૯ ॥ ૬૦ ॥

અં નાનો શલ્ય દૃઢ ચોટેલો જેંચતાં પણ જહાર ન નીકળે. કિન્તુ જે પ્રમાણે શલ્યરહિત બાણ જ વૃથા આવે. (જે રીતે-). ૬૦

પૂર્વોક્ત દૃષ્ટાંતને સિદ્ધાંત પરત્વે ઘટાવે છે:—

× ટિપ્પણ. ૫૭ બુઓ " જાવિ...નામ " (૨-૨-૧)

× ટિપ્પણ. ૫૮ બુઓ " ધનુર્ગદ્દેશ્વા...તન્મયો ભવેત " (૨-૨-૩, ૪).

બ્રહ્મસંલગ્નધીરેવ^૨ સ્વયં^૩ નાયાતિ^૪ કુત્રચિત્^૫ ।

કિન્ત્વકિંચિત્કરં^૭ ચક્ષુરાયેવાયાતિ^૮ વાહ્યતઃ^{૯+૧૦+૧૧} ॥ ૬૧ ॥

અં એ રીતે^૨ બ્રહ્મ વિષે સંલગ્ન થયલી બુદ્ધિ પોતે ક્યાંયે બહાર નજે નહિ. કિન્તુ કાંઈ પણ પ્રવૃત્તિ ન કરનાર-શૂન્ય-અક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિયો જ આહાર આવે છે. ૬૧

જેની બુદ્ધિ બ્રહ્મસંલગ્ન હોય અને જે કેવળ ચક્ષુરાદિ બાહ્ય પ્રવૃત્તિ કરે તેને ‘અવ-મુક્ત’ કહે છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

દર્શનાદિક્રિયાઃ^૧ કુર્વન્^૨ યથાપૂર્વં^૩ ચ^૪ ઇન્દ્રિયૈઃ^૫ ।

સિદ્ધચસિદ્ધી^૭ ન જાનાતિ^૮ જીવન્મુક્તઃ^૯ સં^{૧૦} ઉચ્યતે^{૧૧} ॥ ૬૨ ॥

અં જે ઇન્દ્રિયોત્કલે^૧ યથાપૂર્વ^૨ દર્શનાદિ ક્રિયા કરતો લાભાલાભ ન જાણે (અર્થાત્ તેમને સમાન જણે) તે ‘અવ-મુક્ત’ કહેવાય છે. ૬૨

પંચીકરણશ્ર-યોક્ત પ્રકારે ‘પ્રણવધ્યાન’ કરતાં, જગતનું સદા એક જ અધિષ્ઠાન હોવાનો અનુભવ થાય ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

✓ પञ્ચીકૃતોક્તમાર્ગેણ^૧ પ્રણવધ્યાનમાચરેત્^૨ ।

તત્તો^૪ જગદધિષ્ઠાનમેકમેવ^{૫+૬} સદેક્ષ્યતે^{૭+૮} ॥ ૬૩ ॥

અં પંચીકરણના પૂર્વોક્ત માર્ગવડે પ્રણવધ્યાન કરવું. તેથી જગતનું અધિષ્ઠાન એક જ હોવાનું સદા અનુભવાય છે. ૬૩

લોકિકી આદિ સર્વ વાણીનો પરિત્યાગ કરી કેવળ બ્રહ્મચિન્તાન કરે તો ‘હૃદયઅનિયમો’ વિનાશ પામે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

લૌકિકીર્વૈદિકીશ્ચાન્યાઃ^૧ સર્વા^૨ વાચઃ^૩ પરિત્યજેત્^૪ ।

ધ્યાયેચ્છેદ્દ્વ્યં^૫ તસ્યાત્ર^૬ ધીયન્ધ્યાદિ^૭ વિનશ્યતિ^૮ ॥ ૬૪ ॥

અં લૌકિકી, વૈદિકી અને બીજી સર્વેય વાણીનો પરિત્યાગ કરે (અને) બ્રહ્મનું ચિન્તાન કરે તો અહો-આ જ-મમાં-તેની હૃદયઅનિયમો આદિ વિનાશને પામે. ૬૪

પૂર્વોક્ત ‘પરાવર’ રૂપ ‘અક્ષરતત્ત્વ’નો અનુભવ થતાં હૃદયઅનિયમો છેદાઈ જાય તથા ‘સંશયો’ દળી જાય ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

મિથ્યતે હૃદયગ્રન્થિશ્છિદ્યન્તે સર્વસંશયાઃ ।

ક્ષીયન્તે ચાસ્ય કર્માણિ તસ્મિન્દૃષ્ટે પરાવરે ॥ ૬૫ ॥

અં તે શ્રેષ્ઠ-કારણરૂપ-તથા કનિષ્ઠ-કાર્યરૂપ પરમાત્માનો 'આ સાક્ષાત્ હું છું' એમ સાક્ષાત્કાર થયે આ (પુરૂષ)ની (અનાત્મ પદાર્થની કામનારૂપ) સુદ્ધિની અંધિઓ વિનાશ પામે છે, (જેવાદિ સંબંધના) સર્વ સંશયો છિદાઈ જાય છે અને (પ્રારબ્ધ કર્મ વિનાનાં) [જન્મ જન્માન્તરનાં] કર્મો ક્ષય પામે છે. ૬૫

પૂર્વોક્તા 'પરાવર' પરમાત્માના સ્વરૂપ ઇત્યાદિનું નિરૂપણ કરે છે:—

પરમવ્યાકૃતં યસ્માદવરં સ્યાદ્વિદાત્મનઃ ।

દૃષ્ટે તસ્મિન્નહંકારચિતોર્ગ્રન્થિર્વિભિથતે ॥ ૬૬ ॥

અં જે વિદાત્મા થકી (સ્વકાર્યની અપેક્ષાએ) પરમ અવ્યક્ત તત્ત્વ કનિષ્ઠરૂપ છે તેનો સાક્ષાત્કાર થયે 'અહંકારચિતિ'ની અન્ય વિશેષરીતે લેધાય છે. ૬૬

માયા, 'અહંકાર' તથા 'ચિતિ'ની પરસ્પર અન્યને દહીબૂત કરે છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

અહંકારસ્ય કર્તૃત્વં ચિત્યધ્યસ્ય તથા ચિત્તઃ ।

સ્ફૂર્તિં ચાહંકૃતૌ ગ્રન્થિ કુર્યાન્માયા તથોર્દદમ્ ॥ ૬૭ ॥

અં માયા, અહંકારનું કર્તાપણુ ચૈતન્ય મધ્યે કલ્પીને (અને) તેજ પ્રમાણે ચૈતન્યનાં સ્પુરણ અહંકાર મધ્યે કલ્પીને તે ઉભયની અન્ય દહ કરે છે. ૬૭

પૂર્વોક્ત અન્ય વિવેકપૂર્વક લેહાતાં પ્રક્ષતતત્ત્વસંબંધી 'સંશયો' ઉદાય તથા લાવિજન્મોત્પાદક કર્મનો ક્ષય થાય ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

મિન્ને ગ્રન્થૌ વિવેકેન સંશયાં વ્રહ્મતત્ત્વગાઃ ।

છિદ્યન્તે સ્યાન્નાવિજન્મહેતુર્કર્મક્ષયસ્તથા ॥ ૬૮ ॥

અં (જે પ્રમાણે) વિવેક વડે (હૃદય) અન્ય બેહાતાં પ્રક્ષતતત્ત્વ સંબંધી સંશયો ઉદાય છે તે પ્રમાણે લાવિ જન્મનાં કારણબૂત કર્મનો ક્ષય થાય. ૬૮

પૂર્વોક્ત અન્યિ લેદાતા, મુમુક્ષુને હૃદયકોશ મધ્યે આનન્દરૂપ, શુદ્ધ તથા જ્યોતિઓના જ્યોતિરૂપ પ્રદાતરૂપ દૃષ્ટવ્ય છે ઇત્યાદિ બે શ્લોકવડે નિરૂપણ કરે છે:—

આનન્દરૂપ^૧ હૃત્કોશે^૨ યદ્ભાર્તિ^૩ પ્રાણિનાં^૪ સદા^૫ ।

તત્ત્વુભ્રં^૭ જ્યોતિષાં^૮ જ્યોતિર્દૃષ્ટવ્યં^{૧૦} તન્મુમુક્ષુભિઃ^{૧૧} ॥ ૬૯ ॥

અં પ્રાણિઓના હૃત્કમળ મધ્યે જે આનન્દરૂપે સદા ભાસે છે તે શુદ્ધ જ્યોતિઓના જ્યોતિરૂપ છે (અને) તે મુમુક્ષુઓ તેમને દૃષ્ટવ્ય-અનુભવવા યોગ્ય-છે. ૬૯

તે શુદ્ધ જ્યોતિના પ્રકાશ થકી અખિલ જગત પ્રકાશે છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

ભાસકો^૧ અપિ^૨ સૂર્યાદ્યાસ્તદ્ભાસયિતુમક્ષમાઃ^૪ ।

તસ્મિન્નાદૌ^૬ ભાસમાને^૭ તદ્ભાસા^૮ ભાસતેઽર્ચિલમ્^{૧૦} ॥ ૭૦ ॥

અં સૂર્ય આદિ પ્રકાશક જ્યોતિઓ પણ તે (પ્રદક્ષજ્યોતિ)ને પ્રકાશવા અક્ષમય છે. આરંભમાં તે (પ્રદક્ષજ્યોતિ) પ્રકાશતાં અખિલ (જગત્) તેના પ્રકાશવડે પ્રકાશે છે. ૭૦

આ 'અક્ષર (પ્રદક્ષ) તત્ત્વ' સર્વત્ર પ્રકાશે છે તથા જગત્ તેનાથી ભિન્ન નથી ઇત્યાદિ ઉદાહરણપૂર્વક બે શ્લોકવડે નિરૂપણ કરે છે:—

સર્વાસુ^૧ દિક્ષુ^૨ તદ્ભાર્તિ^૩ તસ્મિન્નંતર્ભવત્યદઃ^૪ ।

જગત્તતઃ^૬ પૃથક્કુનાસ્તિ^૭ તરંગાદિર્જલાદ્યથા^૮ ॥ ૭૧ ॥

અં તે 'અક્ષરતત્ત્વ' સર્વ દિશા મધ્યે પ્રકાશે છે આ જગત્ તે વિશે અન્તર્ભૂત હોય છે. તેથી જે પ્રમાણે તરંગાદિ જલથી ભિન્ન ન હોય તે પ્રમાણે તે (જગત્) પ્રદક્ષથી ભિન્ન નથી. ૭૧

હવે, 'અક્ષરપ્રદક્ષતત્ત્વ'નું વિજ્ઞાન થતાં સકલ જગતનું વિજ્ઞાન સિદ્ધ થાય ઇત્યાદિ ઉપસહાર કરે છે —

જલતત્ત્વં^૧ તરંગાદૌ^૨ વ્રહ્મતત્ત્વં^૩ તથાઽર્ચિલે^૪ ।

તત્તો^૬ વ્રહ્મણિ^૭ વિજ્ઞાતે^૮ વિજ્ઞાતં^૯ સર્વલં^{૧૦} ભવેત્^{૧૧} ॥ ૭૨ ॥

અં (જે પ્રમાણે) તરંગ-મોઘ-આદિને વિષે જલતત્ત્વ (અનુસ્યૂત છે) તે પ્રમાણે અખિલ (જગત્ મધ્યે) પ્રધાતત્ત્વ (અનુસ્યૂત છે). તેથી પ્રધાતત્ત્વનું વિજ્ઞાન-સાક્ષાત્કાર-ચતાં સકલ (જગત્) નું વિજ્ઞાન સિદ્ધ થાય. ૭૨

પૂર્વોક્ત 'અક્ષરતત્ત્વ' સમાધિ વિષે જ અખડૈકરસરૂપે પ્રકાશે છે. 'વ્યુત્થાન-અગર' -દશામધ્યે' લોકતા તથા અલોકતા ભિન્ન સ્વરૂપે પ્રકાશે છે ઇત્યાદિ જે શ્લોકવડે ઉદાહરણપૂર્વક નિરૂપણ કરે છે:—

અત્વખડૈકરસં^૧ વ્રહ્મ^૨ સમાધાવેવ^{૩+૪} ભાસતે^૫ ।

વ્યુત્થાને^૧ મોક્ત્રમોક્તારૌ^૨ ભાસતે^૩ પક્ષિવત્પૃથક્^૪ ॥ ૭૩ ॥

અં અખડૈરસ પ્રધા સમાધિ મધ્યે જ પ્રકાશમાન હોય છે. (કિન્તુ) 'અગર' મધ્યે પક્ષીની ધેરે લોકતા અને અલોકતારૂપે ભિન્ન પ્રકાશે છે. ૭૩ પૂર્વોક્ત દ્વંદ્વાંતનું સ્પષ્ટીકરણ કરતાં તત્સિદ્ધાંતને દાષ્ટાન્તિક પ્રતિ ઘટાવે છે:—

વૃક્ષે^૬ પક્ષી^૭ ફલં^૮ મુંકે^૯ ક્ષુધિતોઽન્યસ્તુ^{૧૦} વીક્ષતે^{૧૧} ।

ચિદ્ધ્યાવાનહંકારો^{૧૨} મુંકે^{૧૩} ચિદ્રીક્ષતે^{૧૪+૧૫} તથા^{૧૬} ॥ ૭૪ ॥

અં (જે પ્રમાણે) ભૂખ્યુ પક્ષી વૃક્ષ મધ્યે' ફલનું લક્ષણ કરે કિન્તુ (અ-ભૂખ્યુ) નોથા કરે છે તે પ્રમાણે ચિદ્ધ્યાવાનો 'અહંકાર' સંપન્ન ('જીવાત્મા') (કર્મ) લોગવે છે (અને) 'ચિદાત્મા' સાક્ષીરૂપે અવસ્થિત હોય છે. ૭૪

ચિદ્ધ્યાન્તિને લઈ 'લોકતા' રૂપ 'જીવ' શોધ કરે છે અને તે બ્રાન્તિ લોકતુનિષ્ઠ હોય છે ઇત્યાદિ જે શ્લોકવડે નિરૂપણ કરે છે:—

વૌધાત્પુરા^{૧૭+૧૮} તુ^{૧૯} ચિદ્બ્રાન્ત્યા^{૨૦} મન્ના^{૨૧} મોક્તરિ^{૨૨} શોચતિ^{૨૩} ।

સા^{૨૪} બ્રાન્તિમૌક્તુનિષ્ઠૈવ^{૨૫} તદ્વિવેકોઽપિ^{૨૬} મોક્તૃગઃ^{૨૭} ॥ ૭૫ ॥

અં કિન્તુ, જ્ઞાનની પૂર્વે ચિદ્બ્રાન્તિને લઈ લોકતા પરત્વે નિમગ્ન થઈ જે શોધ કરે છે તે બ્રાન્તિ, કેવળ લોકતુનિષ્ઠા-લોકતૃગા-હોય છે) અને તેનો (બ્રાન્તિ-નિવર્તક) 'વિવેક' પણ લોકતુનિષ્ઠ હોય છે. ૭૫

x ટિપ્પણ ૭૨ જુઓ "મજ્ઞેવેદમમૃતે...પુસ્તકાત્" (૨-૨-૧૧).

x ટિપ્પણ: ૭૩ જુઓ "દ્વા મુર્ખાં મુગ્ધાં" (૨-૧-૧).

x ટિપ્પણ ૭૫ જુઓ "સમાને...નિમગ્નઃ" (૨-૧-૨).

પૂર્વોક્ત 'જ્ઞાતિ' તથા 'વિવેક' ભોગના અવાન્તર ભેદ છે અને તે ઉભય ચૈતન્ય પરત્વે અધ્યસ્ત હોય છે કિન્તુ તે વાસ્તવરૂપ હોતા નથી ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

મોગાવાન્તરભેદૌ^૩ હિ^૪ જ્ઞાતિતદ્વાધકાવૃમૌ^૫ ।

ઇતરારોપવત્તૌ^૬ ચ^૭ ચિત્ત્યધ્યસ્તૌ^૮ ન^૯ વાસ્તવૌ^{૧૦} ॥ ૭૬ ॥

અં જ્ઞાતિ તથા તેની નિવૃત્તિ કરનાર વિવેક ઉભય નિશ્ચે, ભોગના અવાન્તર-ગૌણ-ભેદ (છે). અને તે જીવેશ આદિ આરોપની પેરે ચૈતન્ય પરત્વે અધ્યસ્ત-કલ્પિત-હોય છે. તે વાસ્તવરૂપ ન હોય. ૭૬

જ્યારે સાધકે પુરૂષ સ્વયંબોધિતસ્ત્વરૂપ કર્તા ભોક્તાને 'વિવેકપૂર્વક' ઇશ્વરસ્ત્વરૂપે જુએ ત્યારે તે પુણ્યપાપરહિત થઇ 'અક્ષરતત્ત્વ' વિષે રમણ કરનારો થાય છે ઇત્યાદિ બે શ્લોકવડે નિરૂપણ કરે છે:—

વિવિનંતિ^૧ યદા^૨ મોક્તા^૩ પુણ્યપાપે^૪ તદાસ્ય^૫ નૌ^૬ ।

ક્રીડત્યાત્મન્યસૌ^૭ ધ્યાનાદ્^૮ દ્યૂતાદૌ^૯ મૂઢવત્સદા^{૧૦} ॥ ૭૭ ॥

અં જ્યારે ભોક્તા જીવ તથા ઇશ વચ્ચે 'વિવેક' કરે છે ત્યારે તેને પુણ્ય તથા પાપ રહેતા નથી. (કિન્તુ) તે દ્યૂતાદિક વિષે મૂઢની પેરે, ધ્યાન-પૂર્વક સદા આત્મતત્ત્વ પરત્વે રમણ કરનારો થાય છે. ૭૭

પૂર્વોક્ત આત્મરમણ કરનાર, એક બ્રહ્મવેતા હોય છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

આત્મન્યેવ^{૧+૨} રતિ^૩ કુર્યાત્સર્વદા^૪ નિત્યકર્મવત્^૫ ।

વરિષ્ઠો^૬ બ્રહ્માવિત્સ્વેપ^૭ વ્યર્થક્ષણવિવર્જનાત્^૮ ॥ ૭૮ ॥

અં નિત્યકર્મની પેરે, આત્મતત્ત્વ પરત્વે જ સર્વદા પ્રીતિ કરવી (તે માણે પ્રીતિ કરનાર) આ ('સાધક' પુરૂષ) વ્યર્થક્ષણરહિત હોવાથી વેતાઓ મધ્યે એક છે. ૭૮

'સત્યાદિકે' વિદ્યા અધિકારનાં કારણ છે અને પૂર્વોક્ત એક બ્રહ્મવેતા પરાવિદ્યા પરત્વે મુખ્યાધિકારી છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

x નિરૂપણ ૭૭ જુઓ "યદા યય વચ્ચે..વરિષ્ઠ" (૧-૧-૪)

^૧સત્યં ^૨તપો ^૩બ્રહ્મચર્યં ^૪વિદ્યાધિકૃત્તિકારણમ્ ।

મુખ્યાર્થિકારી વિદ્યાયાં વરિષ્ઠો બ્રહ્મવિદ્ભવેત્ ॥ ૭૯ ॥

અં 'સત્ય', 'તપ' (અને) 'બ્રહ્મચર્ય' વિદ્યાધિકારનાં કારણ છે. (૫૨) વિદ્યા પરત્વે શ્રેષ્ઠ 'બ્રહ્મવેત્તા' મુખ્યાર્થિકારી હોય. ૭૬

પૂર્વોક્ત અક્ષર-બ્રહ્મ-તત્ત્વ 'અન્તર્મુખતા' વિના ચક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિયો-વડે કદાપિ ગૃહ્ય ન કરાય ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

^૪ન ^૩ચક્ષુષા ^૬નાપિ ^૮વાચા ^૭નાન્યૈરક્ષેશ્ચ ^{૧૦}ગૃહ્યતે ।

^{૧૫}ન ^{૧૪}કર્મણા ^{૧૭}ન ^{૧૬}તપસા ^૨વિનાન્તર્મુખતાં ^૧કંચિત્ ॥ ૮૦ ॥

અં (આ 'અક્ષરતત્ત્વ') અન્તર્મુખતા વિના ચક્ષુવડે ક્વચિત્ ગૃહ્ય કરાતું નથી. તે વાણીવડે પણ અને અન્ય ઇન્દ્રિયોવડે, કર્મવડે (તથા) તપ-વડે ગૃહ્ય કરાતું નથી. ૮૦

ધ્યાનવડે અન્તર્મુખ થતાં 'મહાવાક્ય' થકી બ્રહ્મસ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર થાય છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

ધ્યાનેનાન્તર્મુખો ^૩વાક્યાદ્બ્રહ્માત્માનમવેક્ષતે ।

વિશુદ્ધબુદ્ધિરાત્મજો ^{૧૦}યથા ^{૧૧}વર્ત્તે ^{૧૨}તથા ^{૧૩}ભવેત્ ॥ ૮૧ ॥

અં ધ્યાનપૂર્વક અન્તર્મુખ (સતો) મહાવાક્ય થકી (તે) બ્રહ્મસ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર કરે છે. વિશુદ્ધ અન્તઃકરણવાળો આત્મજ જે પ્રભાણે ઉદિત કરે તે પ્રભાણે (કામ તથા લોકસિદ્ધિ) થાય છે. ૮૧

^૧ભૂતિકામો ^૨વિમૂલ્યર્થમાત્મજં ^૩સર્વદા ^૪ચર્ચયેત્ ।

^૬નિષ્કામસ્તમુપાસીનો ^૭વેત્તિ ^૮બ્રહ્મત્વમાત્મનઃ ॥ ૮૨ ॥

અં વિમૂતિની ઇચ્છાવાળાએ વિમૂતિ સિદ્ધ થાય તે અર્થે આત્મજ્ઞાનીનું સર્વદા અર્ચન કરવું. (અને) નિષ્કામી હોય તે, તે (આત્મજ્ઞાની)ની ઉપાસના કરી આત્માના બ્રહ્મત્વનું જ્ઞાન મેળવે છે. ૮૨

× ટિપ્પણ: ૭૬ જુઓ "સત્યે...આત્મા" (૧-૧-૫).

× ટિપ્પણ: ૮૧ જુઓ "યં યં...સંવિમાતિ" (૧-૧-૧૦).

× ટિપ્પણ: ૮૨ જુઓ "સંવેદતત્ત્વ...દતિવર્ત્તન્તિ" (૧-૨-૧).

પૂર્વોક્તરીત્યે^૧ 'કામનાવાન્' પુરુષ જે જે લોગની કામના કરે અથવા જે જે લોકનું ચિન્તન કરે તેને પ્રાપ્ત કરે છે અને 'આત્મજ્ઞાની' પુરુષને તો જીવતાં જ સર્વ કામનાઓ લય પામે છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

કામશ્રૈષ્ઠ્યપરઃ કામૈસ્તત્ર તત્ર પ્રજાયતે ।

જીવન્નવાત્મવિત્સર્વકામાનાં લયમાપ્નુયાત્ ॥ ૮૩ ॥

જાન લોગાદિકને જ શ્રેયસ્કર માનનાર તે તે લોગોવડે યુક્ત થઈ તે તે લોક મધ્યે જન્મને પામે (કિન્તુ) 'આત્મવેત્તા' પુરુષને જીવતાં જ સર્વ કામનાનો નાશ થાય છે, ૮૩

પૂર્વોક્ત 'અક્ષરતત્ત્વ' કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

ન વેદપાઠવાહુલ્યાન્ન વહુશ્રુતિતસ્તથા ।

આત્મા લભ્યોઽથ દેવોર્યં વૃણુતે તેન લભ્યતે ॥ ૮૪ ॥

જાન આત્મા (અક્ષરતત્ત્વ) વેદના બહુ પાઠ કરવાથી પ્રાપ્ત ન હોય. તે પ્રમાણે બહુ શ્રવણવડે પ્રાપ્ત ન હોય. એટલે 'આત્મદેવ' જેને અનુગ્રહ કરે છે તેને તે પ્રાપ્ત થાય છે. ૮૪

કર્મ પ્રજ્ઞાર્પણ કરતાં 'ઈશ્વરતુષ્ટિ' થાય અને ઇશ્વરના 'અનુગ્રહ' થકી 'અદ્વૈતવાસના' થાય ઇત્યાદિ 'આત્મસિદ્ધિઉપાય'નું નિરૂપણ કરે છે -

ઈશ્વરાનુગ્રહાદેવ ભવેદ્વૈતવાસના ।

તસ્માદ્બ્રહ્માર્પિતં કર્મ કુર્યાદીશ્વરતુષ્ટયે ॥ ૮૫ ॥

જાન અદ્વૈતવાસના કેવળ ઇશ્વરના અનુગ્રહ થકી પ્રાપ્ત થાય તેથી ઇશ્વર તુષ્ટિના અર્થે પ્રજ્ઞાર્પિત કર્મ કરવા, ૮૫

'ઈશ્વરાનુગ્રહ' સિદ્ધ થાય ત્યારે પરમાત્મા તેના સ્વરૂપને કેવી રીતે પ્રકાશિત કરે છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે.—

ઈશાનુગ્રહયુક્તસ્ય સચ્ચિદાનન્દલક્ષણામ્ ।

તન્નું વિવૃણુતે સ્વીયાં પરમાત્મા હ્યશેષતઃ ॥ ૮૬ ॥

× ટિપ્પણ ૮૩ જુઓ "કામાન ..મન્યમાન" (૧-૨-૨).

× ટિપ્પણ: ૮૪ જુઓ "નાયમાત્મા ..ભમ્ય," (૧-૨-૨)

અ૦ પરપાત્મા, ઈશ્વરાનુગ્રહ મ પન્ન પુરૂષના સમ્યક્દાન-દલક્ષણ સ્વરૂપને નિશ્ચે, સમગ્ર રીતે પ્રકાશિત કરે છે ૮૬

જેના શ્રવણાદિકે પ્રબળ ન હોય તેનો આત્મા બ્રહ્મસિદ્ધ થતો નથી ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે —

^૧ શ્રવણં ^૩ મનનં ^૪ ધ્યાનં ^૧ યસ્ય ^૬ ન ^૫ પ્રવલં ^૭ ભવેત્ ।

^૮ પ્રમાદો ^૯ વાસ્તિ ^{૧૦} વિષયાસક્ત્યાત્મા ^{૧૨} ન ^{૧૩} સ ^{૧૪} બુદ્ધ્યતે ॥ ૮૭ ॥

અ૦ જેનું શ્રવણ મનન તથા ધ્યાન બળવાન ન હોય અથવા, (જેને) પ્રમાદ હોય તે વિષયાસક્ત ચિત્તવાળો બ્રહ્મસિદ્ધ થાય નહિ ૮૭

સન્યાસાદિઆશ્રમોપેત તપ જેને ન હોય તેની બુદ્ધિ નિર્મળ ન હોય એટલે તે જ્ઞાનવૃક્ષ હોય નહિ ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે —

^૧ તપો ^૪ નાસ્ત્યાશ્રમોપેતં ^૨ યસ્ય ^૧ શુદ્ધા ^૬ ન ^૫ તસ્યધીઃ ।

^{૧૨} સમ્પત્યા ^{૧૧} શ્રવણાદીનામસૌ ^{૩૦} જ્ઞાને ^{૧૩} ન ^{૧૪} તૃપ્યતિ ^{૧૫} ॥ ૮૮ ॥

અ૦ જેને સન્યાસાદિ ‘આશ્રમયુક્તા’ ‘તપ’ સિદ્ધ ન હોય તેની બુદ્ધિ નિર્મળ ન હોય આ (પુરૂષ) શ્રવણાદિકની સમ્પત્તિને લઇને જ્ઞાન પરત્વે વૃક્ષ થતો નથી ૮૮

હવે, કાણ ‘યુક્તા’ થાય તેનું નિરૂપણ કરે છે —

^૧ વેદાન્તધીનિશ્ચિતાર્થઃ ^૨ સન્યાસાચ્છુદ્ધબુદ્ધયઃ ।

^૫ બ્રહ્મદૃષ્ટૌ ^૧ સ્થિરાશ્વાન્તે ^૪ મુચ્યન્તે ^૭ મૂલકારણાત્ ॥ ૮૯ ॥

અ૦ વેદાન્તથી ઉપજેલા વિજ્ઞાનના અર્થમાં હૃદનિશ્ચયવાળા સન્યાસયોગ થકી શુદ્ધચિત્તવાળા અને બ્રહ્મદર્શન પરત્વે સ્થિર હોય તેઓ ‘પરાન્ત’ કહેવા અજ્ઞાન થકી મુક્ત થાય છે ૮૯

‘પરાન્ત’ તથા ‘અપરાન્ત’ યદનું નિરૂપણ કરે છે —

^૧ સંસારિણાં ^૨ દેહપાતોઽપરાન્તઃ ^૪ પુનરુદ્ભવાત્ ।

^૧ પરાન્તો ^૨ વિદુષાં ^૪ દેહપાતઃ ^૭ પુનરનુદ્ભવાત્ ॥ ૯૦ ॥

x ટિપ્પણ ૮૮ જુઓ ‘જ્ઞાનેન તૃપ્યતિ’ એમ પણ પાડે છે

x ટિપ્પણ ૯૦ જુઓ ‘વેદાન્તવિજ્ઞાન તર્ક’ (૧-૨-૧), પરાન્ત-અર્થ ૧૫, અપરાન્ત-સાપેક્ષિક ૧૫.

પૂર્વોક્તરીત્યે 'કામનાવાન્' પુરૂષ જે-જે લોગની કામના કરે અથવા જે જે લોકનું ચિન્તાન કરે તેને પ્રાપ્ત કરે છે અને 'આત્મજ્ઞાની' પુરૂષને તો જીવતાં જ સર્વ કામનાઓ લાયકામે છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

કામશ્રેષ્ઠથપરઃ કામૈસ્તત્ર તત્ર પ્રજાયતે ।

જીવન્નેવાત્મવિત્સર્વકામાનાં લયમાપ્નુયાત્ ॥ ૮૩ ॥

જા. લોગાદિકને જ એચકર માનનાર તે તે ભોગોવડે યુક્ત થઇ તે તે લોક મધ્યે જન્મને પામે છે (કિન્તુ) 'આત્મચેત્તા' પુરૂષને જીવતાં જ સર્વ કામનાનો નાશ થાય છે. ૮૩

પૂર્વોક્ત 'અક્ષરતત્ત્વ' દેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

ન વેદપાઠવાહુલ્યાન્ન વહુશ્રુતિતસ્તથા ।

આત્મા લભ્યોઽથ દૈવોયં વૃણુતે તેન લભ્યતે ॥ ૮૪ ॥

જા. આત્મા (અક્ષરતત્ત્વ) વેદના બહુ પાઠ કરવાથી પ્રાપ્ત ન હોય. તે પ્રમાણે બહુ શ્રવણવડે પ્રાપ્ત ન હોય. એટલે 'આત્મદેવ' જેને અનુગ્રહ કરે છે તેને તે પ્રાપ્ત થાય છે. ૮૪

કર્મ પ્રદર્શન કરતાં 'ઈશ્વરતુષ્ટિ' થાય અને ઇશ્વરના 'અનુગ્રહ' થકી 'અદ્વૈતવાસના' થાય ઇત્યાદિ 'આત્મસિદ્ધિઉપાય'નું નિરૂપણ કરે છે:—

ઈશ્વરાનુમહાદેવ ભવેદદ્વૈતવાસના ।

તસ્માદ્બ્રહ્માર્પિતં કર્મ કુર્યાદીશ્વરતુષ્ટયે ॥ ૮૫ ॥

જા. અદ્વૈતવાસના કેવળ ઇશ્વરના અનુગ્રહ થકી પ્રાપ્ત થાય તેથી ઇશ્વર તુષ્ટિના અર્થે પ્રદર્શાપિતં કર્મ કરવાં. ૮૫

'ઈશ્વરાનુગ્રહ' સિદ્ધ થાય ત્યારે પરમાત્મા તેના સ્વરૂપને દેવી રીતે પ્રકાશિત કરે છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

ઈશાનુગ્રહયુક્તસ્ય સચ્ચિદાનન્દલક્ષણામ્ ।

તનું વિવૃણુતે સ્વીયાં પરમાત્મા હ્યશેષતઃ ॥ ૮૬ ॥

x ટિપ્પણ: ૮૩ જુઓ. "કામાન્...મન્યાનઃ" (૧-૨-૨).

x ટિપ્પણ: ૮૪ જુઓ. "નાયમાત્મા...લભ્યઃ" (૧-૨-૨)

અં પરપાત્મા, ઈશ્વરાનુગ્રહે ચંપન્ન પુરુષના સચ્ચિદાનન્દલક્ષણ સ્વરૂપને નિશ્ચે, સમગ્ર રીતે પ્રકાશિત કરે છે. ૮૬

જેનાં શ્રવણાદિક પ્રબળ ન હોય તેનો આત્મા બ્રહ્મસિદ્ધ થતો નથી ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

^૧શ્રવણં ^૩મનનં ^૪ધ્યાનં ^૧યસ્ય ^૬ન ^૫પ્રવલં ^૭ભવેત્ ।

^૬પ્રમાદો ^૮વાસ્તિ ^{૧૦}વિષયાસક્ત્યાત્મા ^{૧૨}ન ^{૧૩}સ ^{૧૪}બુદ્ધ્યતે ॥ ૮૭ ॥

અં જેનું શ્રવણ મનન તથા ધ્યાન બળવાન ન હોય અથવા, (જેને) પ્રમાદ હોય તે વિષયાસક્ત ચિત્તવાળો બ્રહ્મસિદ્ધ થાય નહિ. ૮૭

સંન્યાસાદિઆશ્રમેષુ તપ જેને ન હોય તેની બુદ્ધિ નિર્મળ ન હોય એટલે તે જ્ઞાનવૃક્ષ હોય નહિ ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

^૧તપો ^૪નાસ્ત્યાશ્રમોપેતં ^૨યસ્ય ^૬શુદ્ધા ^૮ન ^૧તસ્યઽધીઃ ।

^{૧૨}સમ્પત્યા ^{૧૧}શ્રવણાદીનામસૌ ^{૧૦}જ્ઞાને ^{૧૩}ન ^{૧૪}તૃપ્યતિ ॥ ૮૮ ॥

અં જેને સંન્યાસાદિ ‘આશ્રમયુક્ત’ ‘તપ’ સિદ્ધ ન હોય તેની બુદ્ધિ નિર્મળ ન (હોય). આ (પુરુષ) શ્રવણાદિકની સમ્પત્તિને લઈને જ્ઞાન પરત્વે તૃપ્ત થતો નથી ૮૮

હવે, કોણ ‘યુક્ત’ થાય તેનું નિરૂપણ કરે છે:—

^૧વેદાન્તધીનિશ્ચિતાર્થાઃ ^૨સંન્યાસાચ્છુદ્ધબુદ્ધયઃ ।

^૫બ્રહ્મદૃષ્ટૌ ^૪સ્થિરાશ્વાન્તે ^૩મુચ્યન્તે ^૬મૂલકારણાત્ ॥ ૮૯ ॥

અં વેદાંતથી ઉપજેલા વિજ્ઞાનના અર્થમાં દૃઢનિશ્ચયવાળા સંન્યાસયોગ થકી શુદ્ધચિત્તવાળા અને બ્રહ્મદર્શન પરત્વે સ્થિર હોય તેઓ ‘પરાંત’ કહે’ અજ્ઞાન થકી મુક્ત થાય છે. ૮૯

‘પરાંત’ તથા ‘અપરાંત’ પદનું નિરૂપણ કરે છે:—

^૧સંસારિણાં ^૨દેહપાતોઽપરાન્તઃ ^૪પુનરુદ્ભવાત્ ।

^૮પરાન્તો ^૬વિદુષાં ^૭દેહપાતઃ ^૮પુનરુદ્ભવાત્ ॥ ૯૦ ॥

× ટિપ્પણ: ૮૮ જુઓ “જ્ઞાને તૃપ્યતિ” એમ પણ પાડ છે.

× ટિપ્પણ: ૯૦ જુઓ “વેદાન્તવિજ્ઞાન...સર્વે” (૧-૨-૬), પદ્મ-અર્ચન લય; અપરાન્ત-સાપેક્ષિક લય.

અનારવ્ધાનિ^૧ કર્માણિ^૨ વિજ્ઞાનમયનામકઃ^૩ ।

કર્તા^૪ ચ વિદ્યાયા^૫ લીનઃ^૬ સ્વસ્મિન્કાઠિન્યવદ્ધૃતે^૭ ॥ ૧૪ ॥

અં અનારવ્ધ કર્મો અને 'વિજ્ઞાનમય' નામક કર્તા વિદ્યાને લઈ કંઈ ધૃત (ધી) એકરસ થઈ જાય તેમ સ્વ-બ્રહ્મ-વિષે લય પામે છે. ૯૪

તે 'વિજ્ઞાનમય' કર્તા ('જીવાત્મા') કેવી રીતે 'લય' -પરમપદ-ને પામે તે ઇત્યાદિનું ઉદાહરણપૂર્વક નિરૂપણ કરે છે:-

અઘાવસ્તં^૪ યાન્તિ^૫ નયો^૬ નામરૂપે^૭ વિહાય^૮ હિં^૯ ।

તથા^{૧૦} વિદ્વાન્નામરૂપાન્મુક્તો^{૧૧} યાતિ^{૧૨} પરં^{૧૩} પદમ્ ॥ ૧૫ ॥

અં (જે પ્રમાણે) નદીઓ પોતાનાં નામ તથા સ્વરૂપોનો ત્યાગ કરીને નિમ્ને સમુદ્ર મધ્યે લય પામે તે પ્રમાણે જ્ઞાની (બ્રહ્મવેત્તા) પુરૂષ નામરૂપથી મુક્ત (સતો) પરમપદને પામે છે. ૯૫

'અક્ષરતત્ત્વ'ના સાક્ષાત્કાર કરનાર બ્રહ્મવેત્તાની શું 'ગતિ' થાય ઇત્યાદિકનું બે શ્લોકવડે નિરૂપણ કરે છે:-

યઃ^૧ કોઽપિ^{૨+૩} બ્રહ્મ^૪ વૈત્યેય^૫ બ્રહ્મૈવ^૬ ભવતિ^૭ સ્વયમ્^૮ ।

અબ્રહ્મવિત્તસ્ય^{૧૫} કુલે^{૧૬} ન સ્યાદેતદ્વિવોદતઃ^{૧૭+૧૮, ૧૯} ॥ ૧૬ ॥

અં જે કોઈ બ્રહ્મને (આ રીતે) જાણે તે પોતે બ્રહ્મ જ થાય છે. જો ઉપદેશજ્ઞાન થકી તેના કુલ મધ્યે કોઈ અ-બ્રહ્મવેત્તા ન થાય ૯૬

શૌકં^૧ તરતિ^૨ પાપ્માનપિ^{૩+૪} ધીર્મનિધનો^૫ પ્રૈલિન્ ॥

મુક્તો^૬ બ્રહ્માત્મવોદેન^૭ ભવત્યેવામૃતો^{૮+૯} પ્રલિન્ ॥ ૧૭ ॥

અં તે શૌકને તરે છે તથા પાપને તરે છે. બ્રહ્મવૈત્થના જ્ઞાનવડે સમગ્ર જીવ્યગ્રન્થિઓથી મુક્ત થઈ નિમ્ને દેવન સ્વરૂપ થાય છે. ૯૭

આ બ્રહ્મવિદ્યાનો 'ઉપદેશ' કેને કેને કંઈક નિરૂપણ કરે છે:-

x ટિપ્પણ: ૯૫ જુઓ "વત્ત વત્ત" (૧-૨-૮)

x ટિપ્પણ: ૯૬-૯૭ જુઓ "દ દે દે" (૧-૨-૧)

ક્રિયાવન્તઃ શ્રોત્રિયા^૨ યૈ^૩ સગુણબ્રહ્મચિન્તકાઃ^૪ ।

તેપામેવં^{૫+૬} બ્રહ્મતત્ત્વવિદ્યામૈતાં^૭ વદેદ્દુષઃ^૮ ॥ ૯૮ ॥

અં ગાની પુરૂષે, જે કર્મિષ્ઠ શાસ્ત્રાભિજ્ઞ તથા સગુણબ્રહ્મચિન્તક હોય તેને
જ આ બ્રહ્મતત્ત્વ (‘અક્ષરતત્ત્વ’)ની વિદ્યાનો ઉપદેશ કરેલો. ૯૮

અંગિરાએ પૂર્વોક્ત બ્રહ્મવિદ્યાનો ઉપદેશ ‘શૌનક’ને કરેલો હતો તેથી
નિરૂપણ કરે છે—

અંગિરાઃ શૌનકાયૈતસત્ત્વં^{૩+૪} બ્રહ્મોપદિષ્ટવાન્ ।

નમસ્કૃત્ય^૬ બ્રહ્મવિદો^૭ બ્રહ્મવિદ્યામવાપ્નુયાત્ ॥ ૯૯ ॥

અં અંગિરાએ શૌનકને આ ‘સત્ત્વ’ બ્રહ્મનો ઉપદેશ કરેલો. બ્રહ્મ-
વેત્તાઓને નમસ્કાર કરીને આ બ્રહ્મવિદ્યા સિદ્ધ હો. ૯૯

શૌનકસ્ય^૨ બ્રહ્મવિદ્યા^૩ વિસ્પષ્ટમુપવર્ણિતા^૪ ।

તુષ્ટોઽસ્માનનુચક્ષાતુ^૫ વિદ્યાતીર્થમહેશ્વરઃ ॥ ૧૦૦ ॥

અં (આ) ‘બ્રહ્મવિદ્યા’ શૌનકને વિસ્પષ્ટરીતે વર્ણવેલી. ‘વિદ્યાતીર્થ-
મહેશ્વર’ સંતુષ્ટ (સતી) અમારા ઉપર અનુગ્રહ કરે. ૧૦૦

હતિ સુષ્ટોપનિષદિવરણ નામક છઠો અધ્યાય સમાપ્ત.

x ટિપ્પણ: ૯૮ જુઓ “ક્રિયાવન્તઃ...ચીર્ણમ” (૧-૨-૧૦).

x ટિપ્પણ: ૯૯ જુઓ “તદેતત્ત્વ...પરમન્દ્રિયમ્” (૧-૨-૧૧)

અધ્યાય ૭ મો

(પ્રશ્નોપનિષદ)

હવે, પ્રશ્નોપનિષદનું વ્યાખ્યાન આરંભ છે —

અથર્વણે^૧ પિપ્પલાદઃ^૨ ષણ્મુનિભ્યો^૩ યદબ્રવીત્ ।

તત્સર્વં^૪ પ્રવિવિચ્યાન્ન^૫ પ્રવક્ષ્યામિ^૬ પૃથક્^૭ પૃથક્^૮ ॥ ૧ ॥

અં ૦ અથર્વણુવેદ મધ્યે 'પિપ્પલાદે' ('કાત્યાયાનાદિક') ૭ મુનિઓને તે ('પ્રશ્નવિદ્યા') નો ઉપદેશ કરેલો તે સર્વનો વિવેક કરીને અહીં (હું) પૃથક્ પૃથક્ પ્રવચન કરીશ ૧

સશુણ્વપ્રશ્નચિન્તક તે મુનિઓએ પરબ્રહ્મનો સાદાત્કાર બજાવવા શુ કર્યું તે નિરૂપણ કરે છે —

મુનયો વેદતાત્પર્યાત્સગુણઘ્નહાચિન્તકાઃ ।

પરં^૧ બ્રહ્માપેક્ષમાણાઃ^૨ સમિદ્ધસ્તા^૩ ગુરું^૪ યયુઃ^૫ ॥ ૨ ॥

અં ૦ તે મુનિઓ વેદનું તાત્પર્ય સશુણ્વ પ્રશ્ન છે એમ માની સશુણ્વપ્રશ્નના ચિન્તક (હતા) પર પ્રશ્ન બજાવવાની અપેક્ષાવાળા થતા, તેઓ હાથમાં સમિધ આદિ લઈને ગુરૂ (પિપ્પલાદ) ની સમીપમાં ગયા ૨

એક વર્ષ પર્વત 'ગુરૂસેવા' કરવા વડે વિદ્યા સમ્પન્ન રીતે રહે તેથી તેઓ ગુરૂ પાસે વર્ષ પર્વત રહ્યા ધૃત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે —

ગુરૂપસત્તિસમ્પૂર્ણ વર્ષ^૧ ગુર્વાન્તિકે^૨ જ્વસન્ ।

સમ્યક્^૩ ફલતિ^૪ વિર્યેપા^૫ વાર્ષિકમ્યા^૬ ગુરુસેવયા ॥ ૩ ॥

અં ૦ તેઓ 'ઉપસત્તિ' સપૂર્ણ થાય તે અર્થે ગુરૂની સમીપમાં એક વર્ષ પર્વત રહ્યા (કિમકે) વાર્ષિક ગુરૂસેવાવડે આ વિદ્યા સમ્પન્ન રીતે રહે તે ૩

પૂર્વોક્ત મુનિ મધ્યે 'કાત્યાયાને' 'રથૂવ' દેહના 'જન્મક્રમ' તી પૃ-૭ કરેલી તે ધૃત્યાદિનું નિરૂપણ કરે છે —

x ટિપ્પણ ૨ જુઓ ' મુકેના ચ ઉપનિષદ " (૧-૧)

x ટિપ્પણ ૩ જુઓ ' તાદૃશ ધ્વસ્ય " (૧-૩)

કાત્યાયનો^૨ઽપૃચ્છદાદૌ^૪ સ્થૂલદેહજનિક્રમમ્ ।

ફલં^૭ ત્વપરવિદ્યાયાસ્તત્ર^૬ સ્પર્ટીભવિષ્યતિ ॥ ૪ ॥

અં આરંભમાં 'કાત્યાયન' અનિએ સ્થૂલ દેહના જન્મક્રમ વિષે પ્રશ્ન કર્યો. કિન્તુ, આ પ્રશ્ન મધ્યે^૬ અપરવિદ્યાનું ફલ સ્પષ્ટીભૂત થયે. ૪
પૂર્વોક્ત (ઉત્તરાર્ધ મંત્રના) અર્થનું સ્પષ્ટીકરણ કરે છે:—

કર્મોપાસ્તિ^૨શ્ચાપરસ્યા^૫ વિદ્યાયાં^૪ શ્રૂયતે^૭ દ્વયમ્ ।

તત્ફલં^{૧૨} જન્મકટું^{૧૦} તદિત્યભિપ્રેત્ય^{૧૧} વર્ણયતે ॥ ૫ ॥

અં કર્મ અને ઉપાસના ઉભયનું અપર વિદ્યા મધ્યે^૫ શ્રવણ કરાય છે. જન્મનું કટું તે તેનું ફલ ॥ એમ અભિપ્રાયે^{૧૧} કરીને તે ('સ્થૂલદેહજન્મ-કર્મ')નું (વૈશાખ્યોત્પત્તિ અર્થે) વર્ણન કરાય છે. ૫

'પ્રજાકામ' પ્રજાપતિએ શું કર્યું તે નિરૂપણ કરે છે:—

પ્રજાપતિઃ^૨ પ્રજાકામો^૧ વિરાદ્સૃષ્ટેરનન્તરમ્ ।

સૃષ્ટવ્યાલોચનાલ્પ્યં^૧ તત્તપઃ^૭ કૃત્વાસૃજત્પ્રજાઃ ॥ ૬ ॥

અં સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરવાનો ઇચ્છાવાળા પ્રજાપતિએ વિરાટની ઉત્પત્તિ કર્યા પછી તદનન્તર સદ્વ્યવસ્થા-સંકલ્પાત્મક (જે) 'તપ'—વિચાર—તે કરી પ્રજા ઉત્પન્ન કરી. ૬

પ્રજાપતિએ, આરંભમાં 'અગ્ન' તથા 'પ્રાણુ' નામનું 'લોગ્યાત્મક' તથા 'લોકનાત્મક' જોડકું તથા તેના અભિમાની દેવોને સન્માન ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

ભોગ્યભોક્ત્રાત્મકં^૨ દ્વન્દ્વં^૩ રયિપ્રાણાલ્પમાદિતઃ ।

સૃષ્ટ્વા^૫ભિમાનિ^૧દેવૌ^૬ ચન્દ્રાદિત્યૌ^{૧૦} ચ સૃષ્ટવાન્ ॥ ૭ ॥

અં 'અગ્ન' તથા 'પ્રાણુ'સંસૃક 'લોગ્યાત્મક' તથા 'લોકનાત્મક' જોડાને આરંભમાં સૃષ્ટિને વળી તે ('અગ્ન' તથા 'પ્રાણુ')ના અભિમાની દેવ (લોગ્યાત્મક) 'ચન્દ્ર'ને તથા (લોકનાત્મક) 'સૂર્ય'ને સન્માન. ૭

'ચન્દ્ર'ના લોગ્યાત્મક અભિમાનિપણ્યનું નિરૂપણ કરે છે:—

x ટિપ્પણ: ૪ જુઓ "અથ ક્વચી...માથ ચ" (૧-૨-૧૫).

x ટિપ્પણ: ૬ જુઓ "પ્રજાકામો વૈ...રયઃ" (૧. ૪-૫). સૃષ્ટિ-સર્જન કરવાનો પદાર્થ.

મૂર્ત્તમોપધ્યાદિ ભૌમ્યં શબ્દગન્ધરસાદિકમ્ ।

અમૂર્ત્તમનયોર્વૃદ્ધિં દેવશ્ચન્દ્રઃ કરોતિ હિ ॥ ૮ ॥

અં ઓપધિ આદિ મૂર્ત્ત લોઽપ્યપદાર્થ (અને) શબ્દ ગન્ધ તથા રસાદિક અમૂર્ત્ત (લોઽપ્યપદાર્થ છે) અને 'ચન્દ્ર', આ ઉભય (પદાર્થ)ની નિશ્ચય વૃદ્ધિ કરે છે. ૮

હવે 'સૂર્ય'ના 'ભોક્ત્રાત્મક' અભિમાનિપણાનું નિરૂપણ કરે છે:—

આદિત્ય ઉદ્યન્મોક્તૃણાં તત્તદિગ્વર્તિનામિમાન્ ।

પ્રાણાન્પ્રવર્તયેદ્મોક્તૃનેતેઽન્નં મુજ્જતે તતઃ ॥ ૯ ॥

અં આદિત્ય ઉદય થતાં, તે તે દિશાઓ મધ્યે પ્રવૃત્ત ભોક્તાઓના ભોક્તારૂપ 'પ્રાણો'ને પ્રવર્તાવે છે તેથી તેઓ અન્નનુ લક્ષણ કરે છે. ૯

હવે, 'સૂર્ય' અહોરાત્રાદિ કાલનો સંપાદક હોવાનું નિરૂપણ કરે છે:—

ચન્દ્રસ્થિતિમહોરાત્રં સૂર્યઃ સમ્પાદયત્યતઃ ।

તત્સમૂહસ્વરૂપોઽસૌ કાલઃ સંવત્સરોઽભવત્ ॥ ૧૦ ॥

અં એથી સૂર્ય ચન્દ્રસ્થિતિ તથા અહોરાત્રને સંપાદન કરનારો છે. તે (અહોરાત્ર)નો સમૂહ સ્વરૂપ આ કાલ તે 'સંવત્સર' થાય છે. ૧૦

'અભ્યપતિ' તે 'સંવત્સર' સ્વરૂપ છે અને તે બે પ્રકારનો છે એટલાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

યદ્યદુત્પદ્યતે તત્તત્સ્યાદુપાધિઃ પ્રજાપતેઃ ।

પ્રજાપતિર્વત્સરાત્મા સ પુનર્દિવિધોઽભવત્ ॥ ૧૧ ॥

અં જે જે (પદાર્થ) ઉત્પન્ન થાય છે તે તે 'અભ્યપતિ'ની ઉપાધિરૂપ હોય. 'અભ્યપતિ'—બ્રહ્મા—'સંવત્સર' સ્વરૂપ છે [અને] તે વધી બે પ્રકારનો થયો. ૧૧

પૂર્વોક્ત બે 'પ્રકાર'નું નિરૂપણ કરે છે:—

x ટિપ્પણ ૯ ભુઓ "અથાદિત્ય...પ્રવર્તયતિ" (૧-૬).

x ટિપ્પણ ૧૧ ભુઓ "સવત્સરો વે...પુનર્વર્તન્તે" (૧-૬).

અમૃતાં^૫ વત્સરાંશૌ^૨ દ્રાવયન્^૧ દક્ષિણોત્તરે^૩ ।

ચન્દ્રાદિત્યૌ^૭ તત્ર^૧ દેવૌ^૬ દક્ષિણોત્તરમાર્ગયોઃ ॥ ૧૨ ॥

અ૦ ‘સંવત્સર’ના બે અંશો—વિભાગ—તે ‘દક્ષિણાયન’ અને ‘ઉત્તરાયન’ રૂપે થયા. તેમાં ચન્દ્ર તથા આદિત્ય દક્ષિણ તથા ઉત્તરમાર્ગના દેવો (છે). ઇષ્ટાપૂતાદિ કર્મ કરનાર કયા લોકને પામે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

ઈષ્ટાપૂર્તકૃતશ્ચન્દ્રં^૩ યાન્તિ^૫ દક્ષિણમાર્ગતઃ^૧ ।

આવર્તન્તે^૫ પુનસ્તત્ર^૭ કર્મમુક્તિર્ન^૬ વિદ્યતે^{૧૦} ॥ ૧૩ ॥

અ૦ ઇષ્ટાપૂતાદિ કર્મ કરનારા દક્ષિણમાર્ગ ચક્રી ‘ચન્દ્રલોક’ને પામે છે (અને ત્યાંથી) પુનરાવર્તન પામે છે. ત્યાં કર્મમુક્તિ હોતી નથી. ૧૩

હવે યોગીની શું ‘અતિ’ હોય અર્થાત તે કયા ‘લોક’ને પામે તે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

યોગિનઃ^૧ સગુણધ્યાનાદ્રવિમુત્તરમાર્ગતઃ^૩ ।

ગત્વા^૫ તન્મંડલં^૧ ભિત્ત્વા^૭ બ્રહ્મલોકં^{૧૦} વ્રજન્તિ^૬ હિ ॥ ૧૪ ॥

અ૦ યોગીઓ સગુણપ્રજ્ઞાના ચિન્તાન ચક્રી ઉત્તરમાર્ગે સૂર્યલોકમાં ૦/૪ સૂર્યમંડલને લેરી, નિમ્ને ‘બ્રહ્મલોક’ને પામે છે. ૧૪

હવે ‘ભાસ’ ‘પ્રભાપતિ’ છે અને ચન્દ્રરવિ તે ઉભય પક્ષના અભિમાની દેવતા છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

આસીત્પ્રજાપતિર્માસઃ^૧ પક્ષૌ^૩ શુક્રેતરાવિહ^૬ ।

યૌ^૫ તયૌશ્ચ^૭ રવિશ્ચન્દ્રોઽભિમન્તારાવુભૌ^{૧૦} સ્થિતૌ^{૧૧} ॥ ૧૫ ॥

અ૦ ‘ભાસ’ ‘પ્રભાપતિ’ રૂપ છે. અને અહીં શુકલ અને કૃષ્ણ એવા બે પક્ષ છે તેના સૂર્ય અને ચન્દ્ર ઉભય અભિમાની દેવતારૂપે સ્થિત છે. ૧૫

હવે ‘સૂર્યોપાસક’ને શું ‘ફલ’ પ્રાપ્ત થાય તે નિરૂપણ કરે છે:—

x ટિપ્પણ: ૧૩ પૂર્ત-વાવફવા તગાવાદિક ખોટાવવા તથા અજપ્રદાન, ઇટિ-અનિયમોગન તથા વંધદેવ.

x ટિપ્પણ: ૧૪ શુભો “અયોતારેણ...પ્રદાવરેણ” (૧-૧૦).

રવિધ્યાયી^૨ તુ^૧ કૃષ્ણો^{૩+૪}પિ^૫ કુર્વન્^૬ શુક્લફલં^૭ વ્રજેત્ ।

શુક્લપક્ષે^૮ ફલાધિક્યં^૯ શાસ્ત્રોક્તં^{૧૦} કામ્યકર્મણામ્ ॥ ૧૬ ॥

અ૦ વળી, ‘સૂર્યોપામ્નક’ કૃષ્ણપક્ષ મધ્યે પણ કર્મ કરે તો તેને શુક્લપક્ષના કર્મનું ફલ મળે ‘કામ્ય’ કર્મ કરનારાઓને શુક્લપક્ષમાં અધિક ફલ મળે છે એમ શાસ્ત્રમાં કહેલું છે ૧૬

હવે, ‘દિવસ-રાત્ર’ જ ‘પ્રજાપતિ’ છે અને સૂર્ય તથા ચન્દ્ર તેના દેવતા છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે —

પ્રજાપતિરહોરાત્રરૂપો^૧ઽમૃદહિ^૨ દેવતા ।

રવિશ્વન્દ્રો^૩ રાત્રિર્દેવો^૪ રાત્રાવેવ^{૫+૬} રતિસ્તતઃ^૭ ॥ ૧૭ ॥

અ૦ ‘પ્રજાપતિ’ ‘દિવસરાત્ર’રૂપે થયા દિવસ વિષે સૂર્ય દેવતા (છે) [અને] ચન્દ્ર રાત્રિદેવ (છે) તેથી રાત્રિ વિષે જ (સીસેવનરૂપ) પ્રીતિ હોય છે ૧૭

પૂર્વોક્તારીત્યે ‘લોકાત્માત્મક’ તથા ‘લોગ્યાત્મક’ નોડકુ સ્થીને પ્રજા (પ્રજાપતિ) ‘અન્ન’રૂપે થયા ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે —

ભોક્તૃભોગ્યાત્મકં^૧ દ્રન્દ્રં^૨ સૃષ્ટા^૩પ્યેય^૪ પ્રજાપતિઃ ।

અન્નરૂપો^૫ઽમ્બવત્તસ્માદન્નાદ્રેતસ્સમુદ્ભવઃ^૬ ॥ ૧૮ ॥

અ૦ ‘લોકાત્માત્મક’ તથા ‘લોગ્યાત્મક’ નોડકુ સ્થીને વળી આ પ્રજાપતિ ‘અન્ન’રૂપે થયા તે અન્ન થકી ‘વીર્ય’ની ઉત્પત્તિ (થાય છે) ૧૮

પૂર્વોક્ત ‘વીર્ય’ થકી પ્રજાપતિ થાય છે ઇત્યાદિ ત્રણ શ્લોકોવડે નિરૂપણ કરે છે —

રેત્સો^૧ઽમુઃ પ્રજાઃ^૨ જાતાં^૩ રેતઃ^૪ સૈકં^૫ પ્રજાપતેઃ ।

વ્રતં^૬ ચરન્તિ^૭ ચત્પુત્રં^૮ પુત્રીં^૯ ચૌત્પાદયન્તિ^{૧૦} હિ ॥ ૧૯ ॥

અ૦ આ ‘પ્રજા’ વીર્ય થકી ઉત્પન્ન થાય છે વીર્ય પ્રજાપતિનું ચિયન (છે) ને ‘પ્રજાપતિવ્રત’ને આચરે તો પુત્ર તથા પુત્રીરૂપ (યુગલને) નિરૂપે ઉત્પાદન કરે છે ૧૯

× ટિપ્પણ ૧૭ જુઓ ‘અહોરાત્રો તથુગ્યન્તે’ (૧-૧૩)

× ટિપ્પણ ૧૮ જુઓ ‘અન્નુર્વિપ્રજાપતિ’ (૧-૧૪)

× ટિપ્પણ ૧૯ જુઓ ‘તથેદ’ (૧-૧૫)

હવે, પ્રદ્ધલોકને કોણ પામે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

ब्रह्मचर्यरता^१ ऊर्ध्वरेतसो^२ ब्रह्मचिन्तकाः^३ ।

ब्रह्मलोकं^४ व्रजन्त्यन्ये^५ निस्तपस्का^६ न यांति^७ तम्^८ ॥ २० ॥

પ્રદ્ધચર્યપાળનારા, ઉર્ધ્વે વીર્યધારણકરનાર ‘બ્રહ્મચિન્તક’ (ઉપાસકો) પ્રદ્ધલોકને પામે છે. (કિન્તુ) અન્ય તપરહિત (પુરૂષો) તે લોકને પામતા નથી. ૨૦

હવે, ‘ભાર્ગવ’ યુનિના પ્રશ્નનું નિરૂપણ કરે છે:—

कात्यायनेन^१ यत्पृष्टं^२ हेयं^३ जन्म^४ तदीरितम्^५ ।

भार्गवः^६ सूक्ष्मदेहस्य^७ स्थूलैः^८ प्राक्षीद्विवेचनम्^९ ॥ २१ ॥

અં ‘કાત્યાયન’ યુનિએ જે ત્યાગ-કરના-યોગ્ય દેહજન્મવિષયક પ્રશ્ન કરેલો તેનું વર્ણન કર્યું. ‘ભાર્ગવ’ યુનિએ સ્થૂલદેહના સ્થૂલદેહ પરત્વે વિવેચન સંબંધી પ્રશ્ન કર્યો. ૨૧

બળી, ‘ભાર્ગવે’ બીજા પ્રશ્નો કરેલા તેનું નિરૂપણ કરે છે:—

तस्मिन्विवेचिते^१ स्थूलस्यानात्मत्वं^२ स्फुटं^३ भवेत्^४ ।

धारको^५ द्योतकः^६ श्रेष्ठ^७ इत्यप्राक्षीदसौ^८ त्रयम्^९ ॥ २२ ॥

અં તે સૂક્ષ્મદેહનો સ્થૂલદેહ પરત્વે વિવેક સિદ્ધ થતાં સ્થૂલદેહની અનાત્મતા-મિથ્યાત્વ-સ્પષ્ટ થાય. (દેહને) ધારણ કરનાર, પ્રકાશિત કરનાર, [તથા] તે મધ્યે શ્રેષ્ઠ (દિવ) કોણ? એમ ત્રણ પ્રશ્ન આણે પૂછ્યા. ૨૨

દેહનું ‘ધારણ’ એ પ્રકારનું હોય છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

देवाः^१ कति^२ स्थूलदेहं^३ धारयन्त्यत्र^४ धारणम्^५ ।

द्विविधं^६ जननं^७ तस्य^८ प्रेरणं^९ चेति^{१०} तद्वयम्^{११} ॥ २३ ॥

અં કેટલા દેવો સ્થૂલદેહને ધારણ કરનારા છે? અહીં તે ‘ધારણ’ એ પ્રકારનું છે. તે (દેહ)નું જનન-જનમનું-તથા પ્રેરણ-‘પ્રેરાણ’-એમ તે એ પ્રકારનું છે. ૨૩

જ્ઞાન તથા ક્રિયા પરત્વે કયા દેવો તે દેહને પ્રકાશ કરનારા તથા પ્રેરણા કરનારા છે તથા તે મધ્યે શ્રેષ્ઠ કોણ? ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

x ટિપ્પણ: ૨૧ યુઓ “મગ્ધન...વરિષ્ઠ:” (૨-૧).

જ્ઞાનવર્ગે^૨ ક્રિયાવર્ગે^૩ સ્થિતાઃ^૪ કે^૫ માસયન્તિ^૬ તમ્^૭ ।

પ્રેરણાસ્થ્યે^૮ ધારણે^૯ ઽસ્મિન્શ્રેષ્ઠો^{૧૦} દેવેષુ^{૧૧} કો^{૧૨} ભવેત્^{૧૩} ॥ ૨૪ ॥

અં કયા (દેવો) જ્ઞાનવર્ગ તથા ક્રિયાવર્ગ પરત્વે સ્થિત (સતા) તે (દેહ) ને પ્રકાશે છે આ (દેહના) પ્રેરણાસત્તક ધારણકર્મ પરત્વે દેવો મધ્યે કોણુ શ્રેષ્ઠ હોય છે? ૨૪

ઉપર કહ્યું તેમ (શ્લો ૨૧) સૂક્ષ્મદેહનો વિવેક કરતા સૂક્ષ્મદેહ ડેવી રીતે અનાત્મ સિદ્ધ થાય છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે—

કાઠિન્યં^૧ ચ દ્રવોષ્ણત્વે^૨ ચલનં^૩ છિદ્રમિત્યર્મા^૪ ।

દૃઢ્યન્તે^૫ ઽજ્ઞાઃ^૬ પશ્ચભૂતજન્યો^૭ ઽતો^૮ દેહ^૯ ણ્યતે^{૧૦} ॥ ૨૫ ॥

અં કઠિનપણુ, દ્રવ-પ્રવાહીપણુ-તથા ઉષ્ણપણુ, શાલવાપણુ-ક્રિયાપણુ- (અને) છિદ્ર એમ આ (પચભૂતોના ધર્મો દેહ મધ્યે) દેખાય છે એથી, દેહ પચભૂતજન્ય (અર્થાત્ અનાત્મ) છે એમ પ્રાપ્ત થાય છે, ૨૫

હવે, વાગાકિક કર્મેન્દ્રિયસમૂહ તેને પ્રકાશે નહિ કિન્તુ જ્ઞાનેન્દ્રિયસમૂહ તે દેહને પ્રકાશે ॥ ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે—

વાકપાણ્યાદિઃ^૧ ક્રિયાવર્ગઃ^૨ ક્રિયાં^૩ કુર્વન્ન^૪ માસયેત્^૫ ।

જ્ઞાનવર્ગો^૬ મનશ્ચક્ષુરાદિકો^૭ માસયેદ્રપુઃ^૮ ॥ ૨૬ ॥

અં વાણી તથા હસ્તાદિ કર્મેન્દ્રિયવર્ગ ક્રિયા કરતો (સતો) દેહને પ્રકાશ કરનારો ન હોય (કિન્તુ) મન-ચક્ષુ-આદિ જ્ઞાનેન્દ્રિયવર્ગ તેને પ્રકાશ કરનાર છે ૨૬

પ્રેરણાસત્તક દેહધારણ કરનાર તો 'પ્રાણ'જ હોય છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે—

પ્રેરણાસ્થ્યાં^૧ ધારણાં^૨ સુ^૩ પ્રાણ^૪ એવ^૫ કરોતિ^૬ હિં^૭ ।

મૃતેન્દ્રિયાભિમાનિન્યો^૮ દેવતા^૯ ગર્વમાનુવન્^{૧૦+૧૧} ॥ ૨૭ ॥

× ટિપ્પણુ ૨૪ જુઓ "ઋત્વ એતથકાવ્યન્તે" (૧-૧) જ્ઞાનવર્ગ-જ્ઞાનેન્દ્રિયસમૂહ, ક્રિયાવર્ગ-કર્મેન્દ્રિયસમૂહ

× ટિપ્પણુ ૨૬ જુઓ "તસ્મૈ ય હોવાવાકો.. વિષરગ્ન" (૧-૨).

અં કિન્તુ 'પ્રાણુ'જ નિશ્ચે પ્રેરણાનામક ધારણા કરનાર હોય છે. (તથાપિ) જૂતેન્દ્રિયોના અભિમાની દેવતા ગર્વને પામ્યા. ૨૭

હું 'ગર્વ'ને પામ્યા તે નિરૂપણ કરે છે:—

વયં^૧ દેહમવપ્તમ્ય^૨ પ્રેરયામો^૩ ગૃહાદિપુ^૪ ।

પ્રાણદેવો^૫ન્યદેવાનામેર્ત^૬ ગર્વ^૭ ન્યવારયત્ ॥ ૨૮ ॥

અં અમે દેહને અશિયિત કરીને જુહાદિ મધ્યે' (કાચ' પરત્વે) પ્રેરીએ છીએ. (તેથી) 'પ્રાણુ' (મુખ્ય) દેવે અન્ય (વાગાદિ) દેવોનો આ ગર્વ ટાળ્યો. ૨૮ અન્યદેવોનો ગર્વ કેવી રીતે ઉતારે છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે।—

યૂયં^૧ માં પ્રાપ્નુત^૨ આન્તિમહમેવાત્ર^૩ પશ્ચથા^૪ ।

પ્રાણાપાનાદિભિર્ભોગૈર્ધારયामિ^૫ હૃદો^૬ વપુઃ ॥ ૨૯ ॥

અં તમે તે આન્તિ-ગર્વ-ને માં પામ્યો. હુંજ અહીં (આ દેહ મધ્યે) પ્રાણુ તથા અપાનાદિ વ્યપારોવડે ધાંચ પ્રકારે નિશ્ચે, આ દેહને ધારણ કરનાર છું. ૨૯

તાનવિશ્વસતો^૧ દેવાન્વિશ્વાસયિતુમેષ^૨ તુ ।

દેહાન્નિર્ગન્તુમુદ્યુક્તો^૩ હાસન્^૪ દેવાશ્ચ^૫ વિહલાઃ ॥ ૩૦ ॥

અં આ ('મુખ્ય' 'પ્રાણુ') તે અવિશ્વાસ કરનાર દેવોને (પોતે દેહપ્રેરક છે એમ) વિશ્વાસ કરાવવા દેહચક્રી ખૂદાર નીકળવા પ્રવૃત્ત થયો. એટલે તે દેવો વળી નિશ્ચે, વિશ્વેષ થયા. ૩૦

મધુકરરાજના દૃષ્ટાંતપૂર્વક મુખ્યપ્રાણના 'દેહધારણુત્ત્વ'નું નિરૂપણ કરે છે:—

સ્થિતે^૧ સ્વરાણિ^૨ તિષ્ઠન્તિ^૩ નિર્ગચ્છન્તિ^૪ ચ નિર્ગતે^૫ ।

મધુકૃન્માક્ષિકા^૧ દેવાશ્વાસન્^૨ પ્રાણવશાસ્તથા^૩ ॥ ૩૧ ॥

x ટિપ્પણ: ૨૮ જુઓ "તાન્વરિષ્ઠ પ્રાણ ઉવાચ" (૨-૨).

x ટિપ્પણ: ૨૯ જુઓ "ભોગે: ને ગદ્યે 'માગે:' પાઠ યોગ્ય છે.

x ટિપ્પણ: ૩૦ જુઓ "તેજઘદદાના...સુન્વન્તિ" (૨-૪).

અં (જે પ્રમાણે) મધ કરનારી માખીઓ તેમનો રાજા સ્થિત (સતે) સ્થિત હોય અને તે જહાર નીકળે તો તેઓ જહાર નીકળે તે પ્રમાણે દેવો પ્રાણાધીન હોય છે. ૩૧

દેવો કેવી રીતે પ્રાણાધીન હોય છે તે ઉદાહરણપૂર્વક નિરૂપણ કરે છે:—

^૧પ્રાણઃ ^૨સૂત્રં ^૩તૈનં ^૪વદ્ધાઃ ^૫સર્વે ^૬તત્તદ્વશાં ^૭ઈમે ।

^{૧૦}ઉત્કાન્તિ ^{૧૧}વારયન્તસ્તૈ ^{૧૨}પ્રાણં ^{૧૪}તુપ્તુરુદરાત્ ॥ ૩૨ ॥

અં પ્રાણ સૂત્રરૂપ છે. તે વડે સર્વેય (અન્યદેવો) બાધેલા છે તેથી આ તેને આધીન હોય છે. તેઓ ઉત્ક્રમણને વારતા પ્રાણની આકરપૂર્વક સ્તુતિ કરવા લાગ્યા. ૩૨

પૂર્વોક્ત બીજા પ્રશ્નનો હવે ઉપસહાર કરે છે:—

^૧દેહોઽકિઞ્ચિત્કરઃ ^૩પ્રાણ ^૪યં સંસારકારણમ્ ।

^{૧૦}માર્ગવો નિશ્ચિકાયેર્ત્યં ^{૧૧}પિપ્પલાદેન ^{૧૨}વોધિતઃ ॥ ૩૩ ॥

અં દેહ કાર્ય પણ કાર્ય કરવાને અસમર્થ છે (અને) પ્રાણ જ સંસારનું કારણ-ધારણ કરનાર-છે એમ ‘માર્ગવે’ નિર્ણય કર્યો આ પ્રમાણે ‘પિપ્પલાદે’ તેને બોધ કરેલો ૩૩

આ ‘મુખ્યપ્રાણનું’ ‘ધ્યાન’ તે કમમુખિનું કારણ છે તેમી હવે, પ્રાણવિષયક છ પ્રશ્નો ‘કૌશલ્ય’ મુનિએ પૂછ્યાનું નિરૂપણ કરે છે —

^૧ક્રમમુક્તિર્હેતુરસ્ય ^૨પ્રાણસ્ય ^૩ધ્યાનમિત્યસૌ ।

^{૧૦}કૌશલ્યઃ ^{૧૧}પ્રાણવિપર્યાનપદ્મપ્રશ્નનકરોત્સ્ફુટમ્ ॥ ૩૪ ॥

અં આ મુખ્યપ્રાણનું ‘ધ્યાન’ તે કમમુખિનું કારણ ॥ એમ (ભણી) આ ‘કૌશલ્ય’ મુનિએ પ્રાણવિષયક ૧૧ પ્રશ્નો સ્પષ્ટરીતે કર્યા. ૩૪

પૂર્વોક્ત પ્રાણવિષયક છ પ્રશ્નનું નિરૂપણ કરે છે —

^૩પ્રાણોઽયં ^૪કુત્ ઉત્પન્નઃ ^૫કથમેષ ^૬વપુર્વજેત્ ।

^{૧૦}સ્વરૂપં ^{૧૧}પ્રવિભજ્યેષ ^{૧૨}કથં ^{૧૩}દેહોઽવતિષ્ઠતે ॥ ૩૫ ॥

× ટિપ્પણ ૨૨ જુઓ. ‘एकोऽमातपत्येय सूर्य ...धीय प्रज्ञा च विवेकि’ (૧૫.૧૧).
■ ટિપ્પણ ૩૫ જુઓ. “मगन्तु ..स्वमप्यात्म” (૧. ૧)

^{૧૫} કેન ^{૧૬} વૃત્તિવિશેષેણ ^{૧૭} દેહાદુત્કાન્તિમાપ્નુયાત્ ।

^{૨૦} વાહ્યં ^{૨૧} જગત્કથં ^{૨૨} ધત્તે ^{૨૩} તસ્યાધ્યાત્મધૃતિઃ ^{૨૪} કથમ્ ॥ ૩૬ ॥

અ० આ પ્રાણુ શાયકી ઉત્પન્ન થયો ? તે કયા પ્રકારે દેહપ્રતિ પ્રાપ્ત થાય ? તે પોતાના પ્રાણુ તથા (અધ્યાનાદિક) સ્વરૂપને પ્રવિભક્ત કરીને દેહ મધ્યે કયા પ્રકારે અવસ્થિત હોય ? (તે) કયા વિશેષવૃત્તિ વડે દેહયકી ઉત્ક્રાંતિને પ્રાપ્ત થાય ? આદ્ય જગતને કયા પ્રકારે ધારણ કરે ? તેની અધ્યાત્મ ધૃતિ કયા પ્રકારે (સિદ્ધ હોય ?) ૩૫-૩૬

ઉપાસ્તિથદ્વા વડે સંતુષ્ટ થતાં 'પિપ્પલાદ' મુનિ પૂર્વોક્ત પ્રશ્નોના ઉત્તર આપે છે:—

ઉપાસ્તિશ્રદ્ધયા સર્વે વિશેષં પૃષ્ટવાનિતિ ।

^૧ તુષ્ટા ^૭ ગુરુવાચૈર્પા ^{૧૨} પ્રશ્નાનાં ^૬ સ્પષ્ટમુત્તરમ્ ॥ ૩૭ ॥

અ० (આણે) ઉપાસનાશ્રદ્ધાને લઈ સર્વ વિશેષરીતે પૂછ્યું; અર્થાત્ અતિપ્રશ્નો કયાં એમ સંતુષ્ટ થઈ શુદ્ધે આ પ્રશ્નોના સ્પષ્ટ ઉત્તર કહ્યા. ૩૭

પૂર્વોક્ત પ્રશ્નોનું કમરૂઠું ઉત્તર-નિરૂપણ કરે છે:—

પરમાત્મન ઉત્પન્નઃ પ્રાણ આત્મા ત્વવિક્રિયઃ ।

^{૧૦+૧૧} અવિકૃત્યૈવ ^{૧૩} દેહં ^{૧૨} સ્વં ^૭ દેહચ્છાયા ^૬ યથોચિતા ॥ ૩૮ ॥

અ० પ્રાણુ પરમાત્મા યકી ઉત્પન્ન થાય છે. કિન્તુ આત્મા અવિકારી (છે). જે પ્રમાણે દેહ-છાયા ઉત્પન્ન થાય છે (તે પ્રમાણે) [તે આત્મા] અવિકારપૂર્વક પોતાના દેહને (ચિત્તછાયારૂપે) [પામે છે]. ૩૮

^૧ છાયાઽનૃતૈવ ^{૨+૪} દૃષ્ટા ^૪ ચૈત્રાણોઽપ્યાત્મનિ ^૬ કલ્પિતઃ ।

^{૧૦} યથા ^{૧૧} દર્પણદીપ્ત્યાદિર્માયોપાધિસ્તથાત્મનઃ ॥ ૩૯ ॥

અ० (પુરૂષની) પ્રતિબિંબરૂપ છાયા મિથ્યા છે તેા પ્રાણુ પણ આત્મા

x ટિપ્પણ: ૩૬ જુઓ અધ્યાત્મધૃતિ-અક્ષુરોદિકના-આકારે-સ્થિતિ.

x ટિપ્પણ: ૩૭ જુઓ " સ હોવાચાતિ પ્રમાનૃચ્છસિ " (૩-૨).

x ટિપ્પણ: ૩૮ જુઓ " આત્મન એવ પ્રાણો જાયતે " (૩-૩).

વિષે કલ્પિત-મિથ્યા-છે જે પ્રમાણે દર્શણ આદિ (મુખની) ઉપાધિ છે તે પ્રમાણે માયા આત્માની ઉપાધિ છે ૩૯

હવે, સ્થલદેહ મધ્યે 'પ્રાણાગમન'ના 'કારણ'નું નિરૂપણ કરે છે -

पूर्वकले^१ कृतं^२ कर्म^३ मनसा^४ यत्तदेव^५ हि ।

प्राणस्य^{१०} स्थूलदेह^{११}ेषु समागमनकारणम् ॥ ४० ॥

અં ૦ પૂર્વકલ્પ મધ્યે મનવડે જે કાર્ક કર્મ કરેલું હોય તે જ નિશ્ચયે, સ્થૂલદેહો મધ્યે પ્રાણના સમાગમનનું કારણ (છે) ૪૦

હવે, ('સુખ્ય' 'પ્રાણ' પોતાની ખીણ (અપાનાદિ) વૃત્તિઓને શરીરમધ્યે કેવી રીતે પ્રવિણકન કરે છે તેનું દેહાત્મપૂર્વક નિરૂપણ કરે છે -

ग्रामेष्वधिकृतान्सम्राड्विनिर्मुक्ते^१ यथा^२ पृथक्^३ ।

प्राणो^{१०} वृत्तीः^{११} स्वकीयास्ता^{१२} विनिर्मुक्ते^{१३} यथायथम् ॥ ४१ ॥

અં ૦ જે પ્રમાણે રાજા (પોતાના) અધિકારીઓને ગ્રામો મધ્યે ભિન્ન ભિન્ન વિનિયુક્ત કરે (તે પ્રમાણે) 'પ્રાણ' પોતાની તે વૃત્તિઓને યથાયોગ્ય (ભિન્ન ભિન્ન) વિનિયુક્ત કરે છે. ૪૧

પૂર્વોક્ત અપાનાદિ 'વૃત્તિઓ'ને કયા વિનિયુક્ત કરે છે તે નિરૂપણ કરે છે -

मलमूत्रविसर्गार्थमपानं^१ स्थापयेदधः^२ ।

मुखनासिकयोः^३ कुर्वन्स्वयं^४ श्वासमवस्थितः^५ ॥ ४२ ॥

અં ૦ 'અપાન'વાયુને મલમૂત્રના ત્યાગાર્થ નીચે સ્થાપે છે (પ્રાણ) પોતે શ્વાસ સપાદન કરતો, મુખ તથા નાસિકા મધ્યે અવસ્થિત હોય છે ૪૨ 'સમાન'વાયુને શરીરની મધ્યમા સ્થાપન કરે ૥ ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે ૥ -

समानः^३ स्थापितो^४ मध्ये^५ भुक्तमन्नं^६ समं^७ नयेत् ।

अन्नाप्यायनतो^{१०} मूर्द्धच्छिद्रैः^{११} सप्तविधो^{१२} भवत् ॥ ४३ ॥

અં ૦ (શરીરના) મધ્યભાગમા સ્થાપન કરેલો 'અમાન'વાયુ સપ્તજી

× ટિપ્પણ ૪૦ જુઓ 'મનોરપિરતેનાત્પાત્સિઝરી' (૧-૨)

× ટિપ્પણ ૪૧ જુઓ યપા સપ્રાદેવા 'સપ્તવિધો ભવન્તિ' (૧-૪-૫)

કરેલ અન્નને સરખું નયન કરે છે. અન્નની વૃદ્ધિને લીધે (તે) અધુર્ધ-
(અક્ષુપ્ત)આદિ મસ્તક મધ્યેના છિદ્રો વડે સાત પ્રકારનો થાય છે. ૪૩

હવે, 'જીવાત્મા' ક્યાં રહેલો હોય છે તથા 'મૂલનાડીઓ' કેટલી હોય છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

હૃત્પૃષ્ઠરીકે^૨ જીવાત્મા^૧ સ્થિતસ્તદ્દહુર્ભિર્વૃતમ્^૪ ।

નાડીભેદૈર્મૂલનાડીસંખ્યા^૩ ચૈકાર્ધિકં^{૧૦} શતમ્^{૧૧} ॥ ૪૪ ॥

અં તેજ પ્રમાણે 'જીવાત્મા' હૃદયકમળ મધ્યે રહેલો છે. તે હૃદય અનેક પ્રકારની નાડીઓવડે ઠંકાયલું છે. અને મૂલનાડીઓની સંખ્યા એકસોએક છે, ૪૪

હવે, 'વ્યાન' વાયુ ક્યાં રહે છે તથા 'શાખા' નાડીઓ તથા 'પ્રતિશાખા' નાડીઓ કેટલી હોય તે નિરૂપણ કરે છે:—

પ્રત્યેકં^૫ શતસંખ્યાઃ^૪ સ્યુઃ^૧ શાખાનાહ્યસ્તથા^૨ પુનઃ^૩ ।

દ્વાસપ્તતિસ્ત્રહસ્ત્રાણિ^૭ પ્રતિશાખાઃ^૯ પ્રકીર્તિતાઃ ॥ ૪૫ ॥

અં તેજ પ્રમાણે 'શાખા' નાડીઓ વળી પ્રત્યેક સેંકડો સંખ્યાની હોય છે. 'પ્રતિશાખા' ઓ બહોતેરહજાર હોવાનું વર્ણન કરેલું છે. ૪૫

હવે 'વ્યાન' તથા 'ઉદાન' વાયુ ક્યાં રહે છે તેનું તથા તેના 'કાર્ય'નું નિરૂપણ કરે છે:—

તાંસુ^૩ સર્વાસ્વસ્થાય^૪ વ્યાનોઽયં^૨ કુરુતે^૫ વલમ્^૬ ।

કરોત્યુદાન^{૧૨} ઉત્ક્રાન્તિં^{૧૧} કણ્ઠસ્થો^{૧૩} હ્યન્યજન્મને^{૧૦} ॥ ૪૬ ॥

અં આ 'વ્યાન' વાયુ પૂર્વોક્ત નાડીઓ મધ્યે રહીને તેમને બલદાન કરે છે. 'ઉદાન' વાયુ કંઠસ્થ (સતો) અન્ય જન્મ પ્રાપ્ત્યર્થે નિશ્ચયે ઉત્ક્રમણ કરે છે. ૪૬

પ્રાણ તથા તેની પંચવૃત્તિઓનાં 'સ્થાન' તથા 'કાર્યાદિક' ના નિરૂપણનો 'ઉપસંહાર' કરે છે:—

× ટિપ્પણ: ૪૪ જુઓ "હૃદિ ગોષાત્મા ॥ ઇત્યેકસતં ગાહીનામ્" (૩-૬)

× ટિપ્પણ: ૪૫ જુઓ "તાસાં શતં શતમેકેશ્વાઃ" (૩-૬).

× ટિપ્પણ: ૪૬ જુઓ "આણં વ્યાનચરતિ...સુમાન્યામેવ મનુષ્યલોકં" (૩-૬-૭).

× ટિપ્પણ: ૪૭ જુઓ ઉત્ક્રાન્તિ-પ્રાણનું દેહની જઘાર નીકળી ઉઘે જરૂં.

વિભજ્ય^૪ પૃથ્વાત્માનમેવં^૩ દેહૈ^૨ વ્યવસ્થિતઃ^૧ ।

ઉદાનવાયુનોત્ક્રાન્તિરુક્તા^૭ વૌહિરયોચ્યતે^{૧૧} ॥ ૪૭ ॥

અં અ રીત્યે^{૧૦} મુખ્યપ્રાણ પોતાને પાંચ પ્રકારે વિભક્ત કરીને દેહ મધ્યે^૯ રહેલો છે. ઉદાનવાયુવડે તે (મુખ્ય પ્રાણની) ઉત્ક્રાન્તિનું વર્ણન કર્યું. હવે પ્રાણકૃતક^૮ ‘અહિધર્મિણુ’^૬નું કથન કરાય છે. ૪૭

હવે, પૂર્વોક્ત પ્રાણ પૃથિવી આદિ બાહ્ય જગતને કેવી રીતે ધારણ કરે છે ઇત્યાદિકનું નિરૂપણ કરે છે:—

આપોભૂમિવિયદ્વાયુત્તેજસાં^૩ યેઽભિમાનૈનઃ^૪ ।

દેવાસ્તદ્રૂપસઃ^૧ પ્રાણો ધત્તે^{૧૦} વાહ્યમિદં^૭ જગત્^૬ ॥ ૪૮ ॥

અં મુખ્યપ્રાણ, જલ ભૂમિ આકાશ વાયુ અને તેજના જે અભિમાની હોય છે તે રૂપે આ બાહ્ય જગતને (આધિભૌતિક^૯ ‘દેવસ્વરૂપે’^૮) ધારણ કરે છે. ૪૮

હવે, તેજ ‘મુખ્યપ્રાણ’ના ‘અધ્યાત્મ’^૬ દેવસ્વરૂપે^૮ અક્ષુરાદિકને ધારણ કરવાપણાનું નિરૂપણ કરે છે:—

પુનસ્તદેવતારૂપઃ^૧ શારીરાંશ્ચક્ષુરાદિકાન્^૪ ।

પ્રાણાદીનનુચ્છ્રાતીત્યાધ્યાત્મં^૬ ધારણં^૭ ભવેત્^{૧૦} ॥ ૪૯ ॥

પણી, તે તેના દેવતારૂપે (સતો) શરીરગત અક્ષુ-આદિ (તથા) પ્રાણાદિકને અનુગૃહ્ણ કરે છે તે (તેનું) ‘અધ્યાત્મ’^૬ ધારણ-કરવાપણું છે. ૪૯
સૂચનો અનુગ્રહ અક્ષુરાદિ પરત્વે છે તે પ્રમાણે અન્યત્ર હોય છે ઇત્યાદિક નિરૂપણ કરે છે:—

રવેનુગ્રહશ્ચસુપ્યસ્તિ^૧ તદ્વત્પરેષ્વપિ^૪ ।

અપાનાદિયુ મૃમ્યાદેરુપકારોઽસ્તિ^{૧૧+૧૨} શાસ્ત્રતઃ^{૧૦} ॥ ૫૦ ॥

અં સૂચનો અનુગ્રહ અક્ષુ પરત્વે હોય છે તે પ્રમાણે ભૂમિથી લઈ અપાનાદિક અન્ય પદાર્થો પરત્વે પણ શાસ્ત્રતઃ તેનો (સમાન) ઉપકાર હોવાનું સિદ્ધ છે. ૫૦

‘ઉદાન’વાયુ તેનેદેવાનુગૃહીત હોય ॥ તેથી તે, દેહની ઉચ્છ્વતા શાંત થતાં દેહાન્તર પ્રતિ ગમન કરે છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

તેજોદેવતયોદાનોઽનુગૃહીતો યતસ્તતઃ ।

શરીરોપ્ણયે પ્રજાંતેઽસ્માદ્દેહાદેહાંતરં વ્રજેત્ ॥ ૫૧ ॥

જા૦ કેમકે ‘ઉદાન’વાયુ ‘તેજો’દેવતા વડે અનુગૃહીત હોય છે (અર્થાત્ તેજોદેવ તેનો અભિમાની દેવ છે) તેથી શરીરની ઉચ્છ્વતા પ્રજાંત થયે (તે) દેહચક્રી અન્યદેહ પ્રત્યે ગમન કરે છે. ૫૧

પૂર્વોક્ત ગ્રાણુ કેવી રીતે ક્યાં ઉત્ક્રમણ કરે છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

મનસ્યેકીભવન્ત્યાદાવિન્દ્રિયાણિ તદાત્મનઃ ।

યં દેહં ભાવયેત્તત્ર યાતિ પ્રાણઃ સર્જીવકઃ ॥ ૫૨ ॥

જા૦ ત્યારે આરંભમાં પોતાની ઇન્દ્રિયો મન મધ્યે એકત્રિત થાય છે. (તે પછી) ગ્રાણુ, જીવસમૈત જે દેહની ‘ભાવના’ કરે છે ત્યાં ગમન કરે છે. ૫૨ હવે ‘ગ્રાણુપાશ્ચક’ના ‘ફલ’નું નિરૂપણ કરે છે:—

પદસુ પ્રશ્નેયુ નિર્ણીતં પ્રાણં ઘ્યાયતિ યઃ પુમાન્ ।

સોપાધિકબ્રહ્મવેદી સં ક્રમેણ વિમુચ્યતે ॥ ૫૩ ॥

જા૦ જે પુરુષ (પૂર્વોક્ત) છ પ્રશ્નો મધ્યે નિર્ણય કરેલ મુખ્યગ્રાણુની ઉપાસના કરે ॥ તે સશુભપ્રશ્નવેદ્યા (સતો) કર્મે કરીને વિમુક્ત થાય છે. ૫૩ અપરવિદ્યાના ફલરૂપ બ્રહ્મલોકપ્રાપ્તિપર્યંત સંસારવિપયક પ્રશ્નોનું નિરૂપણ કર્યું. હવે, ગાર્ગ્યમુનિએ ‘બ્રહ્મપ્રાપ્તિવિપયક’ પાંચ પ્રશ્નો પૂછ્યા તેનું નિરૂપણ કરે છે:—

બ્રહ્મલોકાન્તસંસારોપરવિદ્યાફલં તતઃ ।

ગાર્ગ્યસ્તુ પરવિદ્યાર્થે પञ્ચપ્રશ્નાંનવોચત ॥ ૫૪ ॥

જા૦ બ્રહ્મલોકપર્યંત સંસાર ‘પરવિદ્યા’ના ફલરૂપે હોય છે તેથી ‘ગાર્ગ્ય’ મુનિએ તેા પરવિદ્યાવિપયક પાંચ પ્રશ્નો પૂછ્યા. ૫૪ તે પાંચ પ્રશ્નોનું નિરૂપણ કરે છે:—

કાનિ^૨ સ્વપન્તિ^૩ કાન્યત્ર^૪ જાગ્રતિ^૫ સ્વપ્નદક્^૬ ચ^૭ કઃ^૮ ।

સુતૌ^૯ સુખં^{૧૧} ભવેત્કસ્ય^{૧૨} જગત્કસ્મિન્વિલીયતે^{૧૩} ॥ ૫૪ ॥

અ૦ આ પુરૂષ વિષે કોણ સુવે છે કોણ જાગે ॥ અને કોણ સ્વપ્નદ્રષ્ટા (છે) ? સુપુત્રિ મધ્યે કોને સુખ થાય છે ? (અને) કોને વિષે જગત વિલય પામે છે ? ૫૪

હવે, તે પ્રશ્નો મધ્યે પ્રથમ પ્રશ્નો ઉત્તર નિરૂપણ કરે છે —

દશોન્દ્રિયાણિ^૧ વાહ્યાનિ^૨ સ્વપન્ત્યન્તરિયા^૩ સહ^૪ ।

રશ્મયોઽસ્તિ^૫ યથા^૬ યાન્તિ^૭ સંધ્યાયાં^૮ રવિણા^૯ સહ^{૧૦} ॥ ૫૬ ॥

અ૦ બાહ્ય દશ ઇન્દ્રિયો, જે પ્રમાણે સદ્વા મધ્યે ફરેલો સૂર્ય સહ અસ્ત (પામે છે) [તે પ્રમાણે] અન્તર્યુદ્ધિ સહ (તે પુરૂષ વિષે) સૂવે ॥ ૫૬ ઉપર કહ્યા પ્રમાણે ઇન્દ્રિયો સુતેલી હોય એટલે શ્રવણ તથા દર્શનાદિક ક્રિયાનો અભાવ હોય ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે —

શ્રવણાદિક્રિયા^૧ નૈવ^૨ સુત્ત્વાદિતિ^૩ ગમ્યતે^૪ ।

તદાપિ^૫ જાગ્રતિ^૬ પ્રાણાઃ^૭ શ્વાસાદેરવિલોપનાત્^૮ ॥ ૫૭ ॥

અ૦ ઇન્દ્રિયો સુતેલી હોય તેથી શ્રવણાદિ ક્રિયા (પ્રવૃત્ત) ન જ હોય એમ સિદ્ધ થાય છે તથાપિ તે સમયે શ્વાસાદિકનું વિલોપન-વિલપ-હોતું નથી તેથી પ્રાણો જાગ્રત હોય છે ૫૭

પૂર્વોક્ત સુપુત્રિદશા મધ્યે જઠરાગ્નિ પ્રવૃત્ત હોય છે તથા પ્રાણનું યાગાગ્નિરૂપે ઉપાસન કરતા શુ શ્વ માત્ર થાય તે ઇત્યાદિકનું નિરૂપણ કરે છે:—

જાઠરાગ્નિઃ^૧ પટુર્ભૂત્વા^૨ મુક્તં^૩ જરયતે^૪ તદા^૫ ।

પ્રાણાન્યાગાગ્નિરૂપેણ^૬ ધ્યાત્વા^૭ યાગફલં^૮ વ્રજેત્^૯ ॥ ૫૮ ॥

અ૦ તે (સુપુત્રિ) સમયે જઠરાગ્નિ ચચળ થઈને બાણુ કરેલ અન્નને પચાવે છે (તેથી) પ્રાણોની યાગાગ્નિરૂપે ઉપાસના કરતા યાગફલ પામે ૫૮

× ટિપ્પણ ૫૩ જુઓ 'ય एवं વિદ્મન્ પ્રાણ વિદ્યાયાયુતમસ્યુતે' (૧-૧૧-૧૨)

× ટિપ્પણ ૫૫ જુઓ 'મગબ્રેતસ્મિપુરો ભવન્તિ' (૪-૧)

× ટિપ્પણ ૫૬ જુઓ 'તસ્મૈ સદોવાચ સ્વપિતીત્યાચરણે ॥' (૪-૨)

હવે, ('કેણે સ્વપ્નદશા') એમ ત્રીજા પ્રશ્નના ઉત્તરનું નિરૂપણ કરે છે -

વાહ્યાક્ષાણામુપરમે મનો^૧નુપરતં^૨ યદા^૩ ।

જીવાત્મા તદુપાધિઃ^૪ સન્ તદા^૫ સ્વપ્નમવેક્ષતે^૬ ॥ ૫૯ ॥

અં બાહ્યેન્દ્રિયોના ઉપરામ સતે જ્યારે મન ઉપરામ પામેલું ન હોય ત્યારે 'જીવાત્મા' મનોપાધિવાત્ સતો સ્વપ્નને જોનાર થાય ॥ ૫૯

હવે, 'સ્વપ્ન' કોને કહે તે નિરૂપણ કરે છે -

નાડીપુ^૧ સંચરજીવો^૨ નાનાજન્મભિરર્જિતાઃ^૩ ।

વાસના^૪ વીક્ષતે^૫ સાંયં^૬ સ્વપ્ન^૭ इत्यभिधीयते^૮ ॥ ૬૦ ॥

અં જીવ નાડીઓ મધ્યે સચાર કરતો અનેક જન્મો મધ્યે પ્રાપ્ત કરેલી વાસનાઓને જુલે છે તે આ 'સ્વપ્ન' એમ કહેવાય છે ૬૦

હવે, 'સુપુત્તિ મધ્યે કોને સુષ્પ હોય છે' તે જોયા પ્રશ્નના ઉત્તરનું બે શ્લોકવડે નિરૂપણ કરે છે:-

દૃષ્ટિદ્રાણ્યાવૃતાનિ^૧ સ્યુઃ^૨ સુતૌ^૩ પિત્તારયતેજસા^૪ ।

ચિત્તોપાધિકજીવો^૫પિ^૬ પિત્તેનાત્રા^૭ભિભૂયતે^૮ ॥ ૬૧ ॥

અં સુપુત્તિ મધ્યે હૃદયના છિદ્રો પિત્તસંકલ્પેન વડે ઢકાયેલા હોય છે ચિત્તોપાધિકજીવ પશુ અર્હો-સુપુત્તિ-મધ્યે પિત્તવડે અભિભવ-પરાભવ-પામે છે ૬૧

દુઃખવૃત્ત્યુદયશ્ચિત્તે^૧ નાસ્તિ^૨ છિદ્રનિરોધતઃ^૩ ।

આત્માનન્દઃ^૪ સ્વપ્રકાશસ્તદા^૫ જીવસ્ય^૬ તિષ્ઠતિ^૭ ॥ ૬૨ ॥

અં તે સમયે છિદ્ર-ઇન્દ્રિયો-ના નિરોધ થકી ચિત્ત વિષે હ અવૃત્તિનો ઉદય હોતો નથી (કિન્તુ) જીવનો આત્માનન્દ 'સ્વપ્રકાશ' સ્વરૂપે સ્થિત હોય છે ૬૨

હવે, 'કોના વિષે જગત વિલીન થાય' આ પ્રશ્નના ઉત્તરનું નિરૂપણ કરે છે -

x ટિપ્પણ ૬૦ જુઓ 'તદયં દેવ સ્વપ્ને મર્ત્ય પદ્યતિ' (૪-૫)

x ટિપ્પણ ૬૧ જુઓ 'સ યદા તત્ત્વા મયતિ' (૪-૬)

સુતૌ^૭ ચ^૮ પ્રલયે^૯ મુક્તૌ^{૧૦} જગદાત્મનિ^{૧૧} લીયતે^{૧૨} ।

નિવાસવૃક્ષે^૪ લીયન્તે^૫ સન્ધ્યાયાં^૬ પક્ષિણો^૭ યથા^૮ ॥ ૬૩ ॥

અં જે પ્રમાણે 'પક્ષીઓ સન્ધ્યાવિષે નિવાસવૃક્ષ મધ્યે' લીન થાય (તે પ્રમાણે) સુષુપ્તિ પ્રલય અને મુક્તિવેલાયે જગત્ 'આત્મા' વિષે લીન થાય છે. ૬૩

પૂર્વોક્તા પ્રશ્નવિષયક 'જગત્' કોને કહે તે વચ્ચે સ્થોત્રકવડે નિરૂપણ કરે છે:-

તન્માત્રાણિ^૧ ચ^૨ ભૂતાનિ^૩ જ્ઞાનકર્મેન્દ્રિયાણ્યપિ^૪ ।

અન્તઃકરણભેદાશ્ચ^૫ શક્તી^૬ જ્ઞાનક્રિયાત્મિકે^૭ ॥ ૬૪ ॥

અં તન્માત્રાઓ અને પચમહાભૂતો, વળી જ્ઞાન તથા કર્મેન્દ્રિયો અને બિન્ન અન્તઃકરણવૃત્તિઓ, જ્ઞાન તથા ક્રિયાત્મિકાશક્તિ - ૬૪

एतेषां^૧ વિષયાઃ^૨ સર્વે^૩ દ્રષ્ટૃશ્રોત્રાદિનામકાઃ^૪ ।

जीवा^૫ન્तઃકરણસ્યો^૬પિ^૭ જગત્સર્વમિદં^૮ ભવેત્^૯ ॥ ૬૫ ॥

અં પૂર્વોક્ત પ્રકાર્યના દ્રષ્ટા તથા શ્રોત્રાદિનામક સર્વેય વિષયો તથા અન્તઃકરણસ્ય છવ, આ સર્વ મળી 'જગત્' થાય છે. ૬૫

નિદ્રા તથા પ્રલયાદિ મધ્યે જગત્ 'લીન' થાય છે એમ ઉપર કહ્યું (પ્રશ્નો ૬૩) તે 'સ્વરૂપ' નિરૂપણ કરે છે:-

न^૧ किञ्चिद्भाति^૨ નિદ્રાયાં^૩ લીનં^૪ સ્યાત્તદવેક્ષયા^૫ ।

सर्वेषां^૬ પ્રલયે^૭ ચદ્વન્મુક્તૌ^૮ તત્ત્વવિદસ્તથા^૯ ॥ ૬૬ ॥

અં જે પ્રમાણે પ્રત્યગભિન્ન બ્રહ્મના સાક્ષાત્કાર વડે સર્વેયનો પ્રલય થયે 'તત્ત્વવેક્ષા' ને કાંઈ પણ ('જગત્') ભાસે નહી તે પ્રમાણે નિદ્રાવસ્થા વિષે (જગત્ ભાસતું નથી તેથી) તે 'લીન' થાય છે. ૬૬

'પરમાત્મા' જગત્ના લય તથા સ્થિતિના આધારરૂપ છે તેથી તે (પરમાત્મા)નું 'ઉપાસન' કરવું ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:-

x ટિપ્પણ: ૬૩ જુઓ "સ યયા સોમ્ય...આત્મનિ સપ્રવિષ્ટો" (૪-૭).

x ટિપ્પણ: ૬૪ જુઓ "દૃષ્ટિવી ચ...વિષાદચિત્તવ્યં ચ" (૪-૮).

પરમાત્મા લયાધારો યયા તદ્વસ્થિતેરપિ ।

આધારસ્તેન જગતઃ પરમાત્મોપલક્ષ્યતામ્ ॥ ૬૭ ॥

અં જે પ્રમાણે 'પરમાત્મા' જગતના લયનો આધાર-અધિષ્ઠાન-છે તે પ્રમાણે તે તેની સ્થિતિનો પણ આધાર છે (તેથી) તે (જગદાધારત્વ) વડે 'પરમાત્મા'ને ઉપલક્ષિત કરવો. ૬૭

ઉપલક્ષયિતા તયા ઉપલક્ષ્ય કોષુ ધત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

ઉપલક્ષયિતા જીવો બુદ્ધૌ ચિત્પ્રતિવિમ્બકઃ ।

ઉપલક્ષ્યં બ્રહ્મ તત્તુ સ્યાદચ્છાયાદિરૂપકમ્ ॥ ૬૮ ॥

અં અન્તઃકરણ મધ્યે ચિત્પ્રતિબિંબરૂપ 'જીવ' ઉપલક્ષયિતા (અને) 'અક્ષતત્ત્વ' (જગદાધારત્વવડે) ઉપલક્ષ્ય છે. કિંતુ તે (અક્ષ) અચ્છાયા-અજ્ઞાન-તથા રૂપ આદિથી રહિત છે. ૬૮

પૂર્વોક્ત ઉપલક્ષ્ય 'અક્ષ' કેવું છે તેના 'સ્વરૂપ'નું નિરૂપણ કરે છે:—

છાયા તમસ્તેન હીનં શરીરત્રયવિવર્જિતમ્ ।

લૌહિત્યાદિગુણેર્હીનં શુદ્ધં ક્રોધાદ્યભાવતઃ ॥ ૬૯ ॥

અં તે અજ્ઞાનરૂપ-છાયાથી-રહિત, સૂક્ષ્માદિક-શરીરત્રયથી-રહિત, રક્તાદિ-ગુણોથી-રહિત (તથા) ક્રોધાદિકના અભાવને લઈ શુદ્ધ-સ્વરૂપ છે. ૬૯

અક્ષના પૂર્વોક્ત સ્વરૂપને બહુનારે 'સર્વજ્ઞ' તથા 'સર્વાત્મા' રૂપ હોય ધત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

અક્ષરં નાશહતૂનામભાવાદ્બ્રહ્મ તાદૃશમ્ ।

યો જાનાતિ સં સર્વજ્ઞઃ સર્વાત્મા ચ ભવેત્સલુ ॥ ૭૦ ॥

અં અક્ષ, (તેને) નાશ કરનાર કારણોના અભાવને લોધે અક્ષર-અવિ-

× ટિપ્પણ: ૬૭ જુઓ " એ દિ દિષ્ટ છાયા...સર્વો ભવતિ " (૪-૧-૧૦).

× ટિપ્પણ: ૬૮ જુઓ " અચ્છાયમ્ " (૪-૧૦).

× ટિપ્પણ: ૭૦ જુઓ " સ સર્વજ્ઞ. " (૪-૧૦).

નાશી-છે. જે તે પ્રકારના પ્રશ્નને બાણે-સાક્ષાત્કાર કરે-તે નિશ્ચે 'સર્વજ્ઞ' (તથા) 'સર્વાત્મા' રૂપ છે. ૭૦

હવે, પાંચમા પ્રશ્નનું બે શ્લોકવડે અવતરણ કરે છે:—

સત્યકામસ્તુ પૂર્વોક્તબ્રહ્માનુભવસાધનમ્ ।

પ્રણવધ્યાનમપ્રાક્ષીત્ફલભેદેન સંયુતમ્ ॥ ૭૧ ॥

અં વળી, ('શિષિ' શ્રુતિના પુત્ર) 'સત્યકામે' પૂર્વોક્ત બ્રહ્માનુ-ભવના સાધનરૂપ પ્રણવધ્યાન વિષયમાં 'ફલભેદ' પૂર્વક પૃચ્છા કરી. ૭૧

લોકેષુ જ્ઞાનકર્મભ્યાં સાંધ્યેષુ કર્તવ્યં વ્રજેત્ ।

આમૃતિપ્રણવધ્યાયી સં વિશેષમિદં વદ ॥ ૭૨ ॥

અં તે મરણપર્યંત 'પ્રણવ'ની ઉપાસના કરનાર પુરૂષ, જ્ઞાન તથા કર્મયુક્તિ સાંધ્ય (ઉભય) શ્લોક મધ્યે કયા (શ્લોક)ને પામે તે આ વિશેષ-લેખ-મને કહે. ૭૨

પૂર્વોક્ત પ્રશ્નના ઉત્તરનું નિરૂપણ કરે છે:—

શ્રુત્વૌકારઃ પ્રતીકં સ્યાદપરસ્ય પરસ્ય ચ્ચ ।

બ્રહ્મણોઽન્યતરદ્વદ્વા પ્રણવેન વિચિંતયેત્ ॥ ૭૩ ॥

અં સાંભળ. 'શ્રુતાર' અપર તથા પરબ્રહ્મનું પ્રતીક છે (તેથી) 'પ્રણવવડે' બેમાંથી એક બ્રહ્મનું વિચિંતન કરવું. ૭૩

હવે, 'પરપર' બ્રહ્મના 'સ્વરૂપ'નું નિરૂપણ કરે છે:—

વિરાઢાદ્યપરં તદ્વત્સત્યજ્ઞાનાત્મકં પરમ્ ।

માત્રાત્રયવિભક્તં તદપરં બ્રહ્મ ચિંતયેત્ ॥ ૭૪ ॥

અં (જે પ્રમાણે) 'અપર' બ્રહ્મ વિરાઢાદિ સ્વરૂપ છે તે પ્રમાણે 'પર' બ્રહ્મ સત્ય તથા જ્ઞાન સ્વરૂપ છે, (અનંદમ્) વધુ માત્રાવડે વિભક્ત 'પ્રણવ' તે 'અપર' બ્રહ્મ (એમ) ચિંતન કરવું. ૭૪

x ટિપ્પણ: ૭૧ ભુઓ " શીલ્ભઃ...જયતિ " (૧-૧).

x ટિપ્પણ: ૭૩ ભુઓ પ્રતીક-નમ્રોત્તી; મૂર્તિસ્વરૂપ.

x ટિપ્પણ: ૭૪ ભુઓ " એવં સત્યકામ...પ્રકૃતમનેતિ " (૧-૨).

પૂર્વેક્ત વ્રણ માત્રાઓ ઠહી તેના વિભાગ-ધ્યાનદિક નિરૂપણ કરે છે:—

^૧વિરાટ^૨કાર: ^૩સૂત્રાત્મો^૪કારો ^૫દ્યવ્યાકૃતં ^૬પુન: ॥

^૭મકાર ^૮ઇતિ વિજ્ઞેયો ^૯વિભાગો^{૧૦}પરાચિન્તને ॥ ૭૫ ॥

અં વિરાટ અકારરૂપ છે સૂત્રાત્મા ઉકારરૂપ છે અને વળી અવ્યાકૃત-અવ્યક્તમાયા-મકારરૂપ છે એમ વિભાગ અપરબ્રહ્મના ચિન્તન પરત્વે બાણવો. ૭૫

વિરાટસ્વરૂપમાત્રને ‘અકાર’ વડે ચિન્તન કરે તે નિરર્થક ન હોય અને તે પ્રકારના ચિન્તનવડે શું ‘ફલ’ પ્રાપ્ત થાય છતાંદિ બે શ્લોકવડે નિરૂપણ કરે છે:—

^૧સૂત્રવ્યાકૃતવિજ્ઞાન^૨હીનો ^૩યદિ ^૪વિચિન્તયેત્ ॥

^૫વિરાપ્માત્રં ^૬તમોંકારં ^૭તદાપિ ^૮વ્યર્થતા ન ^૯હિં ॥ ૭૬ ॥

અં બે સૂત્ર-હિરણ્યગર્ભ-તથા વ્યાકૃત (વિરાટ) તત્ત્વનો જ્ઞાનરહિત એવો તે વિરાટસ્વરૂપને જ ‘અકાર’સ્વરૂપે ચિન્તવે તોપણ તેમાં નિશ્ચે નિષ્ફળતા ન હોય. ૭૬

‘વિરાટ’ સ્વરૂપની ઉપાસનાવડે શું ફલ પ્રાપ્ત થાય તે નિરૂપણ કરે છે—

^૧ઋગાત્યદેવા: ^૨સહસ્રાં ^૩ભૂલોકં ^૪પ્રાપ્યન્તિ ^૫તમ્ ॥

^૬પૂર્વવાસનયા ^૭યોગમભ્યસ્યત્યધિકં ^૮પુન: ॥ ૭૭ ॥

અં ઋગાદિદેવો તેને એકદમ ભૂલોકને પ્રાપ્ત કરાવે છે. (અને ત્યાં તે) પૂર્વજન્મની વાસના વડે પુનઃ અધિક યોગનો અભ્યાસ કરે છે. ૭૭

હવે, વિરાટ તથા સૂત્રાત્મક સ્વરૂપનું બે (અનંત) માત્રાવડે ‘ઉપાસન’ કરે તો શું ‘ફલ’ પ્રાપ્ત થાય તેનું નિરૂપણ કરે છે:—

^૧વિરાટસૂત્રાત્મકં ^૨માત્રાદ્વયં ^૩ધ્યાત્વા ^૪તુ નીયતે ॥

^૫યજુર્વેદૈ: ^૬સોમલોકં ^૭પુનરાવૃત્તિસંયુતમ્ ॥ ૭૮ ॥

અં વળી, વિરાટ તથા સૂત્રાત્મક બે માત્રાનું ધ્યાન કરીને યજુર્વેદવડે પુનરાવર્તનસંયુત સોમલોક પ્રાપ્તિ (તેને) લક્ષ જવાય છે. ૭૮

× ટિપ્પણ ૭૫ ભુઓ. “ ॥ યયેન્માત્રમભિષ્ણાયીત ..મદ્માનમનુભવતિ ” (૫-૧)

× ટિપ્પણ ૭૮ ભુઓ. “ અથ યદિ દ્વિમાત્રેણ...પુનરાવર્તતે ” (૫-૬).

હવે, વિરાટ આદિનું 'ત્રિમાત્ર' સ્વરૂપે સ્મરણ કરવા શું 'ફલ' પ્રાપ્ત થાય ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

વિરાટસૂત્રાવ્યાકૃતાસ્ય^૧ ત્રિમાત્ર^૨ પ્રણવં^૩ સ્મરેત્ ।

સામવેદૈર્બ્રહ્મલોકં^૪ નીયતે^૫ મુક્તિકારણમ્ ॥ ૭૯ ॥

અં (જે) વિરાટ હિરણ્યગર્ભ તથા અન્યકૃત-માયા-નામક 'ત્રિમાત્રાત્મક' 'અણુવ' નું સ્મરણ કરે તે સામવેદો વડે મુક્તિના કારણરૂપ બ્રહ્મલોક પ્રતિ લઈ જવાય છે. ૭૯

એ રીતે, ઔંકારપૂર્વક 'અપર'બ્રહ્મના ચિન્તનવડે 'ક્રમમુક્તિ' સિદ્ધ થાય ઇત્યાદિ બે શ્લોકવડે નિરૂપણ કરે છે:—

સમસ્તજીવસંઘાસ્યઃ^૧ સૂત્રાત્મા યઃ^૨ પરાઽન્યતઃ^૩ ।

તસ્માદપિ^{૪+૭} પરં^૫ બ્રહ્મતત્ત્વં^૬ યત્તદવેક્ષતે^{૭+૧૦} ॥ ૮૦ ॥

અં અન્ય સુદિપદાર્થથી પર-એક-જે સમસ્તજીવસમૂહસંઘક હિરણ્યગર્ભાત્મા તેથી પણ પર જે 'બ્રહ્મતત્ત્વ' તેનો તે સાક્ષાત્કાર કરે છે. ૮૦ ઔંકારપૂર્વક 'અપર' બ્રહ્મનું ચિન્તન કરી કેવી રીતે ક્રમમુક્તિ પ્રાપ્ત થાય ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

ક્રમમુક્તિર્મવેદિત્થમપરબ્રહ્મચિન્તનાત્ ।

ઓંકારેણ^૧ પરં^૨ બ્રહ્મ^૩ ધ્યાત્વેક્ષિત્વા^{૪+૧૦} ચ^૫ મુચ્યતે^{૬+૧૧} ॥ ૮૧ ॥

અં 'ક્રમમુક્તિ' 'અપર'બ્રહ્મના ચિન્તનવડે આ રીતે સિદ્ધ થાય છે. ઔંકારવડે 'પર'બ્રહ્મનું ચિન્તન કરી અને તેનો સાક્ષાત્કાર કરીને (તે) મુક્ત થાય છે. ૮૧

સાનીપુરૂષ પૂવોક્તરીત્યા 'ઓંકારોપાસનાવડે' 'પરબ્રહ્મને પામે છે ઇત્યાદિ પૂવોક્ત વિષયનો ઉપસંહાર કરે છે:—

શાન્તં^૧ જરામૃત્યુહીનમભયં^૨ બ્રહ્મ^૩ યત્પરમ્ ।

તઙ્ઓંકારેણ^{૧૦+૧૧+૧૨} વિદ્વાન્^૨ યઃ^૩ સોઽન્વેતીતિ^૪ પૃથક્^૫ શ્રુતમ્ ॥ ૮૨ ॥

x ટિપ્પણ: ૭૯ ભુએ "યઃ પુનરેતિત્રિમાત્રેણ...પુરુષમીક્રતે" (૫-૫).

x ટિપ્પણ: ૮૦ ભુએ "તસ્માઽઙ્ગીકરણાત્પરામ્" (૫-૫).

x ટિપ્પણ: ૮૨ ભુએ "તિસો માત્રા...અમયે પર ચ" (૫-૬-૭).

અં જે જ્ઞાની હોય છે તે, જે ચાન્ત જરામરણથી-રહિત અભય પરબ્રહ્મ છે તેને વળી ઝોંકારની ઉપાસનાવડે પામે છે એમ પૃથક્ કૃતિમાં કહ્યું છે. ૮૨

હવે, પ્રશ્નની ‘પ્રત્યગાત્મતા’ જાણવા ‘ભરદ્વાજ’ મુનિ ‘પુરુષ’ તે કોણુ ઇત્યાદિ પૂછે તે (છઠ્ઠાપ્રશ્નના) અવતરણનું નિરૂપણ કરે છે:—

મુ^૧કૌ^૨ પ્રાપ્યં^૩ પરં^૪ વ્રહ્મ^૫ ચન્તસ્ય^૬ પ્રત્યગાત્મતામ્ ।

બુ^૮મુત્સુઃ^૯ સન્^{૧૦} ભરદ્વાજઃ^{૧૧} પુરુષં^{૧૨} પ્રપ્તુમિચ્છતિ ॥ ૮૩ ॥

અં મુક્તિ મધ્યે પ્રાપ્ત જે પરબ્રહ્મ તેની ‘પ્રત્યગાત્મતા’નું જ્ઞાન મેળવવાની ઇચ્છાવાળા સત્તા ભરદ્વાજ, ‘પુરુષ’ કોને કહે તે પૂછવાને ઇચ્છે છે. ૮૩

‘ભરદ્વાજ’ સોળકળાવડે શુક્ત ‘પુરુષ’ તે કયો ઇત્યાદિ જાણવા પૂછે છે:—

રાજપુત્રઃ^૧ પોઢશભિઃ^૨ કલાભિઃ^૩ પુરુષં^૪ યુતમ્ ।

અપૃ^૭ચ્છન્માં^૮ ન^૯ વેદાર્હ^{૧૦} વદ^{૧૧} તે^{૧૨} પુરુષં^{૧૩} મુને ॥ ૮૪ ॥

અં રાજપુત્રે અને સોળકળાવડે શુક્ત ‘પુરુષ’ તે કયો તે વિષે પૂછ્યું. હું તેને જાણતો નથી (તેથી) કહે અને । તે ‘પુરુષ’ના સ્વરૂપનું અને નિરૂપણ કરો. ૮૪

શૃ^૧વસૌ^૨ પુરુષો^૩ દૈહે^૪ હૃન્મધ્યે^૫ ભાસતે^૬ સદા ।

તસ્મિન્પ્રાણાદિનામાન્તા^{૧૧+૧૨} માયયૌત્પાદિતાઃ^{૧૦} કલાઃ ॥ ૮૫ ॥

અં સાંભળ. આ પુરુષ દેહમધ્યે હૃદયવિષે સદા પ્રકાશે છે. તે વિષે પ્રાણથી લઈ નાભ પર્વત સોળ કલાઓ આયારે ઉત્પાદન કરેલી છે. ૮૫ હવે, પૂર્વોક્ત સોળ ‘કલા’ તે કયી તે નિરૂપણ કરે છે:—

પ્રાણઃ^૧ શ્રન્ધા^૨ સ્વાદિમૂતપચ્ચકં^૩ વૈન્દ્રિયં^૪ મનઃ ।

અન્નં^૫ વીર્યં^૬ તપો^૭ મન્ત્રાઃ^૮ કર્મ^૯ લોકાશ્ચ^{૧૦} નામ^{૧૧} ચ ॥ ૮૬ ॥

× દિપ્ત્યુ ૮૪ જુઓ “મગવન દિવ્યનામ...પવાર્તે પુણ” (૧-૧).

× દિપ્ત્યુ ૮૫ જુઓ “દૈવાન્ત.પરીરે સોમ્વ...હગ” પ્રવવતિ” (૧-૧).

અં પ્રાણ થદા આકાશાદિ પાંચ મહાબૂત અને ઇન્દ્રિય મન અન્ન વીર્ય તપ મત્રો કર્મ અને લોક તથા નામ. ૮૬

પૂવોક્ત 'કલાઓ' તે પુરૂષ મધ્યે કલ્પિત છે તેથી તે પુરૂષની દેહો-પલબ્ધિ અથોગ્ય નથી ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

આરોપિતાઃ કલા યસ્મિન્પૂર્ણોઽસૌ પુરુષસ્તતઃ ।

ઉપલબ્ધિસ્તથાપ્યસ્ય દેહમધ્યે પ્રશસ્યતે ॥ ૮૭ ॥

અં જે વિષે કલાઓ કલ્પિત હોય છે તેથી આ 'પુરૂષ' 'પૂર્ણ' સ્વરૂપ છે. તથાપિ આ (પુરૂષ)ની દેહમધ્યે ઉપલબ્ધિ-પ્રાપ્તિ-હોવાનું ઇષ્ટ છે. ૮૭

પૂવોક્ત દેહોપલબ્ધિથી તે 'પુરૂષ'તત્ત્વ સુપ્રાપ્ત થાય છે તેથી જીવ-પણું ટાળવાનો બોધ સુગમ થાય છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

ચિદ્રૂપતાઽત્ર વિસ્પષ્ટા દર્શનશ્રવણાદિભિઃ ।

અપૈતિ જીવતા દેહ સ્થિતે પૂર્ણત્વબોધનાત્ ॥ ૮૮ ॥

અં આ દેહ મધ્યે ('પુરૂષ'ની) ચિદ્રૂપતા વિશેષ સ્પષ્ટ હોય છે (તેથી) દેહમધ્યે (તે 'પુરૂષ') સ્થિત થયે દર્શન (જ્ઞાન) તથા શ્રવણાદિવડે 'પૂર્ણ'સ્વરૂપ હોવાના બોધથી 'જીવપણું' ટળી જાય છે. ૮૮

'પુરૂષ'ના 'પૂર્ણ'ત્વ'ના બોધ થકી જીવપણું કેવી રીતે ટળે તે ચાર શ્લોકોવડે નિરૂપણ કરે છે:—

જીવત્વાપાદકોપાધિઃ પ્રાણસ્તસ્માજ્જનૈઃ સદા ।

પ્રાણોત્ક્રાન્તિસ્થિતી સ્વાત્મન્યારોપ્યતે મુમુક્ષુભિઃ ॥ ૮૯ ॥

અં 'પ્રાણ' જીવપણુને ઉત્પન્ન કરનારી ઉપાધિ (છે) તેથી તેની (પ્રાણની) ઉત્પત્તિ સાથે મુમુક્ષુઓવડે પ્રાણની ઉત્ક્રાંતિ તથા સ્થિતિનો પોતાના આત્મા વિષે આરોપ-કલ્પના-કરણ છે. ૮૯

હવે પરમાત્માએ વિચાર કરી પ્રાણને સન્યા ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

કસ્મિન્નુત્ક્રાન્ત ઉત્ક્રાન્તિમાપ્સ્યામીતિ વિચારયન્ ।

પરમાત્માઽસ્ટજપ્રાણાન્ જનારોપો ભવેત્તતઃ ॥ ૯૦ ॥

x ટિપ્પણ: ૮૭ જુઓ "દેહવાન્તઃ ચરીરે" (૬-૨).

x ટિપ્પણ: ૯૦ જુઓ "કસ્મિન્નુત્ક્રાન્તઃ...પ્રાણમસૃજત" (૬-૩-૪).

અં ‘પરમાત્મા’એ કોણ ઉત્કાંત થતાં-પ્રહાર નીકળો જતાં-મારે પ્રહાર નીકળવાનું થાય એમ વિચારીને પ્રાણોને સંજ્યાં તેથી જનારોપ-ઉત્પત્તિનો આરોપ-પ્રાપ્ત થાય છે. ૬૦

‘દેહસ્થ’ ‘ચિદ્રૂપતા’ તેજ ‘પૂર્ણપુરુષત્વ’ છે એમ બોધયકી અવપણું ટળે છે તેથી પુરુષની દેહોપલબ્ધિ ઇષ્ટ છે એમ ઉપર કહ્યું તેનો ઉપસંહાર કરે છે:—

जीवत्वस्यारोपितस्य^१ निवृत्त्यर्थं^२ चिदात्मनि^३ ।

देहस्थे^४ पूर्णरूपेण^५ पुरुषत्वं^६ विबुध्यताम् ॥ ૧૧ ॥

અં કલ્પેલ અવપણાની નિવૃત્તિ અર્થે દેહસ્થ ચિદ્રૂપતા પરત્વે પુરુષ-પણાને પૂર્ણસ્વરૂપે હોવાનું સમજવું. ૬૧

પ્રાણથી લઈ નામપર્યંત કલામય સર્વ જગતના ‘અધિષ્ઠાન’રૂપે હોવાથી પુરુષનું પૂર્ણત્વ ઘટે છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

जगत्प्राणादिनामान्तं^१ सर्वमस्मिन्प्रकल्पितम्^२ ।

सर्वाधिष्ठानरूपत्वात्^३ पूर्णत्वमुपपद्यते ॥ ૧૨ ॥

અં પ્રાણથી માંડી નામ પર્યંત સર્વ જગત આ (પુરુષ) વિષે પ્રકલ્પેલું હોય છે (તેથી) સર્વ (જગત)ના અધિષ્ઠાનરૂપે હોવાથી (પુરુષનું) ‘પૂર્ણત્વ’ ઉપપન્ન થોગ્ય-છે. ૬૨

પૂર્વોક્ત ‘કલામય’ સર્વ ‘જગત’નો ઉપદેશવડે આત્મા વિષે ‘લય’ થાય છે ઇત્યાદિ નદીના ઉદ્ઘાટરણપૂર્વક નિરૂપણ કરે છે:—

नदीष्वन्वि^१ प्रविष्टासु^२ लीयैते^३ रूपनामनी ।

कलास्वात्मनि^૪ बोधेन^૫ लीना^૬ स्वात्मान्विवस्थितः^૭ ॥ ૧૩ ॥

અં (જે પ્રમાણે) નદીઓ સમુદ્ર પ્રતિ પ્રવિષ્ટ (સતે) [તેમનાં]રૂપ તથા નામ લીન થાય છે (તે પ્રમાણે) ‘બોધ’વડે ‘કલા’ઓ આત્મા વિષે લીન થતાં આત્મા સમુદ્રની ચેરે સ્થિત હોય છે. ૬૩

પૂર્વોક્ત અંકલ-કલારહિત-‘આત્મા’ સુક્ત કહેવાય છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

x ટિપ્પણ: ૬૨ જુઓ “ સ પ્રાણમસજત...લોકેષુ ચ નામ ચ ” (૬-૪).

x ટિપ્પણ: ૬૩ જુઓ “ સ યથેમાનયઃ...કલોઽમૃતો ભવતિ ” (૬-૫).

મનુષ્યે^૩ભ્યો હિત^૩તમં વરં^૪ વૈ^૫ પ્રતર્દનઃ^૧ ।

હિતં^૧ હિત^૨તરં^૩ ચૈન્દ્રો^૪ મૈને^૫ હિત^૬તમં^૭ ધિયા^૮ ॥ ૪ ॥

અં 'પ્રતર્દને' મનુષ્યોના અર્થે અત્યંત કલ્યાણકારક વરની યાચના કરી અને 'ઇન્દ્રે' હિતસ્વરૂપ અધિક હિતસ્વરૂપ તથા અત્યંત હિતસ્વરૂપ એમ ત્રણ પ્રકારના વરનો પોતાની બુદ્ધિથી વિચાર કર્યો. ૪

હવે, હિતકારક અતિહિતકારક તથા અત્યંત હિતકારક છે, શું છે તે ઇત્યાદિક એ શ્લોકોવડે નિરૂપણ કરે છે.—

હિતં^૧ સ્વર્ગ^૨સુખં^૩ મર્ત્ય^૪સુખાદ^૫પ્યાધિક^૬ત્વતઃ^૭ ।

તદ્વૈરાગ્યં^૧ હિત^૨તરં^૩ યાગાદ્યા^૪યાસર્વજ્ઞાત^૫ ॥ ૫ ॥

અં સ્વર્ગસુખ, મર્ત્યસુખાદિક ચક્રી અધિક હોવાથી હિત સ્વરૂપ છે. (સ્વર્ગસુખ) ઘટો વેશગ્ય, તેમાં યાગાદિક કર્મના પરિશ્રમનો અભાવ હોય છે તેથી અધિક હિતકર છે. ૫

હવે 'અત્યંત' 'હિતકર' શું તે નિરૂપણ કરે છે:—

સ્વાત્મવૌધો^૧ હિત^૨તમો^૩ નિત્યાનન્દા^૪નુમૃતિદઃ^૫ ।

इति^૧ મત્ત્વેન્દ્ર^૨ આર્હેતં^૩ શિષ્યં^૪ જાનીહિ^૫ મામિતિ^૬ ॥ ૬ ॥

અં સ્વાત્મજ્ઞાન નિત્યાનન્દાનુભૂતિને દેનાર છે (તેથી) અત્યંત હિતકર છે એમ માનીને ઇન્દ્રે, 'મને જ્ઞાણ' ('મારા સ્વરૂપને જાણ') એમ તે શિષ્યને કહ્યું. ૬

હવે, પ્રતર્દનને, પૂર્વોક્ત ઇન્દ્રની (મારા સ્વરૂપને જાણ એમ) ઉક્તિથી પરમાત્માનો નિશ્ચય કેવી રીતે થાય છે તેનું સુક્તિપુરસ્કર પ્રતર્દનશંકા-બુદ્ધિ નિરૂપણ કરે છે:—

सहस्राक्षोऽहमित्युक्तेर्मदेह^૧ इति^૨ चैरणात्^૩ ।

अस्मच्छब्दो^૧ વપુસ્તસ્ય^૨ સ્વામિનં^૩ ચ વ્રવીત્યયમ્^૪ ॥ ૭ ॥

અં 'હું' હજાર આંખવાળો છું' એમ વચન થયું અને 'મારા દેહ' એમ આ ઉક્તિથી 'અસ્મત્' (હું) શબ્દવડે દેહ તથા તેના સ્વામી-સહમ-દેહ-નો બોધ થાય છે. ૭

x દિપ્તિ ૬ બુદ્ધિ "મામેવ વિજાનીહિ"

સ્પૃહદેહનો સ્વામી સૂક્ષ્મદેહ ચક્ષુગમ્ય ન હોય તથાપિ તે અનુમાનગમ્ય હોય છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે —

સહસ્રાક્ષવપુસ્તેન દૃષ્ટં સ્વામી તુ તદ્દશા ।

ન દ્રષ્ટું શક્યતે લિંગાત્પુરૈવાનુમિતઃ સ્વલ્પ ॥ ૮ ॥

(અં ઇન્દ્રનો) હજારો આંખવાળો દેહ પ્રતદન નેને દષ્ટિગોચર થયો કિન્તુ, તે (દેહનો) સ્વામી ‘સહસ્રદેહ’ તેની દષ્ટિવડે દેખાવો શક્ય ન હોય (કેમકે) તે નિષ્કે, પૂર્વેથી જ લિંગોવડે અનુમાન સિદ્ધ હોય છે ૮

પૂર્વોક્ત સૂક્ષ્મદેહ કેવી રીતે અનુમાનસિદ્ધ છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે —

સહસ્રાક્ષવપુઃ સ્વામિયુક્તં સ્યાદ્વ્યવહારતઃ ।

મચ્છશરીરવદિત્યર્થં ચાલેનાપ્યવગ્રહ્યતે ॥ ૯ ॥

અં હજારઆંખવાળો (સ્પૃહ) દેહ ‘માર શરીર’ તેની જેવે વ્યવહારત સ્વામિયુક્ત હોવાનું સિદ્ધ થાય એમ એ રીતે બાલક પણ મમને છે ૯

પૂર્વોક્ત શકાના નિરોક્ષણવડે પ્રતદન પૂર્વોક્ત ઇન્દ્રોક્તિ (‘મને બોળખ’) પરત્વે પરમાત્મવિષયક શું નિર્ણય ઉપર આંખો ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે —

અતો બુદ્ધિમતો વૉદ્ધુ યૌગ્યોઽસ્મચ્છવ્દલક્ષિતઃ ।

વિવક્ષિતઃ કશ્ચિદર્થ ઇતિ શિષ્યેણ નિશ્ચિતમ્ ॥ ૧૦ ॥

અં એથી બુદ્ધિમાન પુરૂષને બોધ પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય ‘મદમત્’ (હું) શબ્દસંલિપ કોઈ (અલૌકિક આત્મારૂપ) અર્થ વિવક્ષિત છે એમ શિષ્ય (પ્રતદન) તેણે નિર્ણય કર્યો ૧૦

પૂર્વોક્ત ‘અલૌકિક’ આત્માના જ્ઞાનવડે શું ‘ફલ’ પ્રાપ્ત થાય ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે —

અલૌકિકાત્મા જ્ઞેયોઽસ્તુ તદ્વિજ્ઞાનેન કિં ફલમ્ ।

ઈતિ ચૈદ્વદુઃખસંવંધરાહિત્યં તત્ત્વધૌફલમ્ ॥ ૧૧ ॥

અં અલૌકિક આત્મા જાણે બધુવાયોગ્ય હો (કિં) તેના વિજ્ઞાન-

અનુભવ-વડે શું ફલ ? એમ (કહે) તો દુઃખસંબંધનો અભાવ તે તત્ત્વ-જ્ઞાનનું ફલ છે. ૧૧

સ્થૂલદેહ વિષે રોગાદિજન્ય દુઃખ હોય છે, સૂક્ષ્મદેહ વિષે પુણ્યપાપકૃત ભય હોય છે (કિન્તુ, કેવળ 'ચિદાત્મા'ને ભય હોતો નથી અને 'દુઃખાભાવ' હોય છે તેથી દુઃખાભાવસંબંધી જ્ઞાન અત્યંત હિતકર છે ઇત્યાદિ એ શ્લોકવડે નિરૂપણ કરે છે:—

તસ્માદ્દિતતમં જ્ઞાનં દુઃખાભાવોઽન્ન વર્ણયતે ।

સહસ્રાક્ષે સ્થૂલદેહે દુઃખં રોગાદિજં ભવેત્ ॥ ૧૨ ॥

સ્વામિન્યસ્મિન્સૂક્ષ્મદેહે પુણ્યપાપકૃતં ભયમ્ ।

ત્વાપ્દ્રાદીનાં વર્ધેઽપ્યાસીદ્વયં નૈવ ચિદાત્મનઃ ॥ ૧૩ ॥

અં તેથી અહીં દુઃખાભાવ અત્યંત હિતકર જ્ઞાનરૂપે વર્ણવાય છે. હજારો આંખવાળા (ઇન્દ્રિયા) સ્થૂલદેહ મધ્યે રોગાદિજન્ય દુઃખ હોય છે. ૧૨

આ (સ્થૂલ) સ્વામી સૂક્ષ્મદેહ (નિ આત્મા માનીએ તો) આ મધ્યે પુણ્ય-પાપકૃત ભય હોય. (કિન્તુ), ચિદાત્માને ત્વષ્ટાના પુત્ર આદિનો વધ કરે તથાપિ કંઈ ભય પ્રાપ્ત હોતો નથી (તેથી ચિદાત્મા તેજ 'અસ્મત્' શબ્દો-પલક્ષિત છે). ૧૩

ત્વષ્ટાપુત્ર આદિનો વધ કયો તથાપિ ઇન્દ્રિયા ચિદાત્માને તે 'અસંગ' હોવાથી કંઈ પાપ પ્રસક્ત થયું નહીં ઇત્યાદિ ત્રણ શ્લોકવડે નિરૂપણ કરે છે:—

ત્વષ્ટુઃ પુત્રો વિશ્વરૂપ આસીદ્દેવપુરોહિતઃ ।

સ્વામિદ્રોહં ચકારાસૌ તં ત્વાપ્દ્રૂં હતવાનહમ્ ॥ ૧૪ ॥

અં ત્વષ્ટાનો પુત્ર વિશ્વરૂપ દેવોનો પુરોહિત હતો. તેણે સ્વામીદ્રોહ કયો (તેથી) એ તે ત્વષ્ટાપુત્રને હણ્યો. ૧૪

કર્તૃર્થમૂઢ્ઢાહત્યા ન ત્વસંગે ચિદાત્મનિ ।

વેદાન્તજ્ઞાનહીનાનાં યતીનાં હનને તથા ॥ ૧૫ ॥

અં (તેથી) અઘણહત્યા કર્તા પરત્વે પ્રસક્ત થઈ. કિન્તુ 'અસંગ' ચિદાત્મા

પરત્વે પ્રસક્ત ન થઈ. તે પ્રમાણે વેદાન્તજ્ઞાનથી રહિત ચતુર્થો-સંન્યાસીઓ-નો વધ કરતા (મારા) ચિદાત્માને કાંઈ (પાપપ્રસક્તિ થઈ નહીં) ૧૫

લોકત્રયે વદ્વિધાનસુરાન્હતવાનહમ્ ।

ચિદાત્મનોઽપિ મૈ તત્ર નૈવ લોમાપિ હિંસ્યતે ॥ ૧૬ ॥

અં મે ત્રણે લોકવિષે અનેક પ્રકારના અશુભને હણ્યા તથાપિ ત્યા હું-ચિદાત્માને વાળમાત્ર બાધ થતો નથી. ૧૬

ચિદાત્મા પુણ્યપાપાદિદોષથી રહિત છે તે જ્ઞાનનો મહિમા છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

માહાત્મ્યં મમ નૈતત્સ્યાત્કિન્તુ જ્ઞાનસ્ય તદ્ભવેત્ ।

અન્યોઽપિ માં ચિદાત્માનં વૈત્તિ વૈત્તત્ફલં ભવેત્ ॥ ૧૭ ॥

અં આ મહાત્માહાત્મ્ય ન હોય કિન્તુ તે જ્ઞાનનું (માહાત્મ્ય) હોય છે અન્ય પણ ચિદાત્માને બાળે તો તે ફલ પ્રાપ્ત થાય. ૧૭

‘જ્ઞાની’ આતાવધાદિક પાપ કરે તથાપિ તેને મોક્ષનો બાધ ન થાય ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

વાચા વા મનસા માતૃવધાદીન્કુરુતે યદિ ।

તથાપિ જ્ઞાનિનો મૌક્ષો ન હૈતૈર્વિનિવાર્યતે ॥ ૧૮ ॥

અં જો (જ્ઞાની) વાણી વા મનવડે માતાવધાદિક (પાપ) કરે તથાપિ તે જ્ઞાનીના મોક્ષને આ (કૃત્યો) બંદે બાધ આવતો નથી. ૧૮

પૂર્વોક્ત જ્ઞાનીને મુક્તિવિષયક નિશ્ચય હોવાથી તેને આનંદનાશ થાય નહિ ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

પાર્પકૃતવતોઽપ્યસ્ય મુખે હર્ષક્ષયો ન ભવેત્ ।

ન મુક્તિર્નશ્યતીત્યેવ શાસ્ત્રૈરસ્ય વિનિશ્ચયાત્ ॥ ૧૯ ॥

અં એ રીતે મુક્તિ નાશ થાય નહીં એમ આ (જ્ઞાનીને) શાસ્ત્રોવડે નિશ્ચય સિદ્ધ છે તેથી તે પાપ કરનાર હોય તથાપિ તેના મુખ વિષે હર્ષનાશ થાય નહિ. ૧૯

મૂઢપુરૂષને પણ તેના ચિન્માત્રસ્વરૂપને પાપલેપન ન હોય એટલે તેનામાં અને તત્ત્વવેત્તા વચ્ચે શું ભેદ ઇત્યાદિ શંકાત્યાનનું નિરૂપણ કરે છે:—

નનૂ મૂઢસ્થાપિ નાસ્તિ ચિન્માત્રે પાપલેપનમ્ ।

તતઃ કૌડતિશયસ્તત્ત્વવિદઃ સ્યાદિતિ ચેચ્છ્રુ ॥ ૨૦ ॥

અં મૂઢ-અજ્ઞાની-પુરૂષને પણ ચિન્માત્ર પરત્વે પાપલેપન હોતું નથી તેથી તેના અને તત્ત્વવેત્તા વચ્ચે શો ભેદ એમ કહે તો સાંભળ. ૨૦

ઉભયવચ્ચેના ભેદનું ત્રણ શ્લોકવડે નિરૂપણ કરે છે:—

અહંકર્તૃગતં પાપમજ્ઞાત્વારોપ્યતે ચિતિ ।

તેન ગ્લાનિર્મુખે ભાતિ જન્માપિ નરકે ભવેત્ ॥ ૨૧ ॥

અં પાપ અહંકર્તાગત હોય છે તે ન જાણીને (તેને) ચિદાત્મા પરત્વે આરોપિત કરે છે. તેને લઈ મુખ વિષે ગ્લાનિ ભાસે છે (અને) જન્મ પણ નરક મધ્યે થાય છે. ૨૧

જ્ઞાનેન કર્મણસ્તસ્ય વીજભાવો વિનશ્યતિ ।

જન્મપ્રરોહો નૈવાસ્તીત્યેવં નિશ્ચિત્ય હૃણ્યતિ ॥ ૨૨ ॥

અં તેના કર્મના 'વીજભાવ' જ્ઞાન તેણે વિનાશને પામે છે. એ રીતે (તેને) જન્મભાવ હોતો જ નથી એમ નિશ્ચય કરીને (તે) આનંદિત થાય છે. ૨૨

પૂર્વેક્તા જન્મભાવાને ઉદાહરણપૂર્વક નિરૂપણ કરે છે:—

દग्ધવીજં યથા લોકે ન પ્રરોહક્ષમં તથા ।

જ્ઞાનાગ્નિદ્ગ્ધં ચત્કર્મ ન તજ્જન્મપ્રદં ભવેત્ ॥ ૨૩ ॥

અં જે પ્રમાણે લોકમાં જેનું વીજ બળી ગયું હોય તે ઊગવાને સમર્થ ન હોય તે પ્રમાણે જે કર્મ જ્ઞાનાગ્નિવડે બળી ગયું હોય તે જન્મપ્રદ હોતું નથી. ૨૩

ઉપર કહ્યું તેમ જ્ઞાનીના કર્મનાં વીજ બળી ગયાં હોય તો તેઓ અજ્ઞાનીની જેમ પાપાયરણુ શાથી ન કરે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

તર્હિ^૧ તત્ત્વવિદઃ^૩ શ્રેષ્ઠાઃ^૨ મૂઢવન્નિયમેન^૪ તત્^૫ ।

કુતઃ^૮ પાપં^૬ ત્યજન્તીતિ^{૯+૧૦} ચૈદ્રહસ્યમિદં^{૧૧} શ્રુણુ^{૧૩} ॥ ૨૪ ॥

અં ત્યારે શ્રેષ્ઠ તત્ત્વવેત્તાઓ મૂઢ પુરુષની યેરે તે પાપનો નિયમપૂર્વક શાથી પરિત્યાગ કરે છે એમ કહે તો આ રહસ્ય (છે) તે સામળ. ૨૪

પૂર્વોક્ત 'રહસ્ય'નું નિરૂપણ કરે છે:—

યદ્યપ્યામુષ્મિકી^{૧+૨} હાનિનાસ્ત્યથાપ્યૈહિકી^૩ તુ સા^૪ ।

મહતી^{૧૦} વિચિત્રે^{૧૩} તેન^{૧૪} પાપં^{૧૫} યત્નેન^{૧૬} વર્જયેત્^{૧૭} ॥ ૨૫ ॥

અં ને કે (તે પાપાચરણથી) પારલૌકિક હાનિ નથી તથાપિ તે મહાન ઔહિકી (હાનિ) તો વિચિત્રાન છે તેને બધ પાપનો યતનપૂર્વક પરિત્યાગ કરવો. ૨૫

હવે, પૂર્વોક્ત તત્ત્વવેત્તા પાપાચરણ કરે તો 'ઔહિકી' મહાન હાનિ કેવી રીતે થાય તે ઇત્યાદિ બે શ્લોકવડે નિરૂપણ કરે છે —

શિષ્ટાસ્ત્યજન્તિ^૧ પાપિષ્ઠં^૨ પ્રત્યક્ષો^૩ નરકઃ^૪ સં^૫ હિ^૬ ।

તન્નિન્દકસ્તસ્ય^૮ પાપં^{૧૦} ગૃહીત્વા^{૧૧} નરકં^{૧૨} વર્જેત્^{૧૩} ॥ ૨૬ ॥

સ્તૌતા^૧ કર્મી^૨ તુ^૩ સંતર્ગાત્સ્વયમપ્યાચરેત્તથા^૪ ।

ઈત્યં^૬ દોષત્રયં^{૧૦} દૃષ્ટ્વા^{૧૧} શિષ્ટાઃ^{૧૨} પાપં^{૧૩} ત્યજન્તિ^{૧૪} હિ^{૧૫} ॥ ૨૭ ॥

અં શિષ્ટપુરુષો પાપિષ્ઠ પુરુષનો ત્યાગ કરે છે. કેમકે તે પ્રત્યક્ષ નરકરૂપ (છે). તે તત્ત્વવેત્તા પુરુષના નિન્દક હોય તે તેનું પાપ ગૃહણ કરીને નરક પ્રતિ ગમન કરે ૨૬

અં કિન્તુ તેના સ્તુતિ કરનાર કર્મિષ્ઠ પુરુષ પોતે પણ તેના ચશર્મ થકી તે પ્રમાણે પાપાચરણ કરે, એમ ત્રણ પ્રકારના દોષ બોધને શિષ્ટ પુરુષો પાપનો ત્યાગ કરે છે. ૨૭

વળી, તત્ત્વવેત્તા પુરુષો પાપત્યાગ કરે છે તેનું બીજું કારણ નિરૂપણ કરે છે:

કિંચ^૧ પુણ્યરતઃ^૨ પૂર્વ^૩ જ્ઞાનમાપ્નોતિ^૪ નાન્યથા^૫ ।

પશ્ચાચ્ચ^૬ તદ્વાસનયા^{૧૦} પુણ્યમવ^{૧૧+૧૩} કરોત્યસૌ^{૧૪} ॥ ૨૮ ॥

અં વળી, પુણ્યરત (પુણ્ય) પહેલાં જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે (તે અન્યથા ન થાય) વળી, તે પછી તે પુણ્યવાસનાને લીધે તે પુણ્યજ કરે છે. ૨૮

પૂર્વોક્ત તત્ત્વવેત્તાઓને પારલૌકિક ભય હોતો નથી તેનું સપ્રમાણ નિરૂપણ કરે છે:—

કિં વદ્વૃક્ત્યા તત્ત્વવિદો ન ભયં પારલૌકિકમ્ ।

ઉપદેશસહરુયાં ચ તથાચાર્યરુદીરિતમ્ ॥ ૨૯ ॥

અં બહુ ઉક્તિથી શુ (ફલ ?) તત્ત્વવેત્તાઓને પારલૌકિક ભય હોતો નથી. વળી, આચાર્ય (શ્રીશંકરાચાર્ય) ઉપદેશસાહસી મધ્યે તે પ્રમાણે વચન કહેલા છે. ૨૯

હવે શ્રી ‘આચાર્યવાક્ય’નું નિરૂપણ કરે છે:—

પરલોકભયં यस્ય નાસ્તિ મૃત્યુભયં તથા ।

તસ્યાત્મજ્ઞસ્ય શોન્યાઃ સ્યુઃ સત્રહ્નેન્દ્રા અપીશ્વરાઃ ॥ ૩૦ ॥

અં જેને પરલોકનો ભય હોતો નથી તેને તે પ્રમાણે મૃત્યુનો ભય (હોતો નથી) જ્ઞાતા તથા ઇન્દ્ર સહિત દેવતાઓ પણ ને આત્મજ્ઞપુણ્યને શોચ્યરૂપ હોય છે. ૩૦

હવે, ‘મને ઓળખ’ એમ ઉપર કહ્યા પ્રમાણે કહી આત્મજ્ઞાન પ્રત્યે વાળીને ‘હું’ પ્રાણરૂપ છું’ ઇત્યાદિ વાક્યવડે ઇન્દ્ર પ્રતિદંનને તત્ત્વબોધ આપે છે તે નિરૂપણ કરે છે:—

માં જાનીહીત્યેવમિન્દ્રઃ સ્વાત્મજ્ઞાને પ્રવર્ત્ય તમ્ ।

પ્રાણાઽસ્મીત્યાદિવાક્યેન તસ્મૈ તત્ત્વમવોચત ॥ ૩૧ ॥

અં એ રીતે ‘મને ઓળખ’ એમ (બોધ કહી) ઇન્દ્રે તેને સ્વાત્મજ્ઞાન પરત્વે વાળીને ‘હું’ કોણ છું’ ઇત્યાદિ વાક્યવડે તે (પ્રતિદંન) ને તત્ત્વજ્ઞાનનો બોધ કર્યો. ૩૧

હવે, પ્રાણ તથા પ્રજ્ઞાથી ક્રિયા તથા ચક્રિતવડે ‘આત્મા’ ઉપલક્ષિત હોય છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

પ્રાણપ્રજ્ઞે ક્રિયાજ્ઞાનશક્તી દ્વૈ લિંગદૃહગે ।

તદાધિષ્ઠાનરૂપત્વાત્તામ્યામાત્મોપલક્ષિતઃ ॥ ૩૨ ॥

અં પ્રાણ તથા પ્રણ આ બે લિંગદેહગત ક્રિયા તથા જ્ઞાનની શક્તિઓ (છે). આત્મા, તેના અધિક્ષાનરૂપ હોવાથી તે (બે) વડે ઉપલક્ષિત છે. ૩૨

હું પ્રાણ તથા પ્રણાત્મારૂપ છું અને તે ‘પ્રજ્ઞાત્મા’ આનન્દાદિરૂપ છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

^૩ પ્રજ્ઞાત્મા ^૨ પ્રાણરૂપોઽસ્મીત્યેવં ^{૪+૫} તસ્મા ^૬ અર્વાચત ^૭ ।

^૮ આનન્દોઽક્ષર ^૯ ઇત્યાદિનિર્ણયસ્તસ્ય ^{૧૦} ^{૧૨} ઉચ્યતે ^{૧૧} ॥ ૩૩ ॥ ^{૧૩}

અં એ રીત્યે હું પ્રાણરૂપ (તથા) પ્રણાત્મારૂપ છું એમ (ઇન્દ્રે) તેને બોધ કર્યો. (તેથી) [તે પ્રજ્ઞાત્મા] આનન્દ તથા અક્ષર ઇત્યાદિરૂપ છે એમ તેને નિર્ણય થયો તેનું (શ્રુતિ) કથન કરે છે. ૩૩

સ્વવાચક શબ્દને છોડી આત્મા નિરૂપત ઉપાધિઓવડે કેમ ઉપલક્ષિત છે એમ આશંકાનો પરિહાર કરે છે:—

^૧ અત્રોપાયૌ ^૨ નાસ્તિ ^૩ કશ્ચિદુપાધિમુપલક્ષકમ્ ।

^૪ વિનાત્મવાચકઃ ^{૧૦} શબ્દો ^{૧૧} યસ્માન્ન ^{૧૨} ક્વાપિ ^{૧૪} વીક્ષ્યતે ^{૧૫} ॥ ૩૪ ॥

મં અહીં ઉપલક્ષક ઉપાધિ(નો આશ્રય લીધો) વિના કાંઈ ઉપાય નથી કેમકે આત્મવાચક શબ્દ ક્યાંયે જોવામાં આવતો નથી ૩૪

શુણ તથા ક્રિયા આદિ શબ્દશક્તિઓનો આત્મા પરત્વે અભાવ હોય છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

^૧ લોકૈ ^૨ ગુણક્રિયાજાતિરૂઢયઃ ^૩ શબ્દ^૪હેતવઃ ।

^૭ નાત્મન્યતમોઽમીપાં ^૮ તેનાત્માનામિધીયતે ^{૧૦} ॥ ૩૫ ॥ ^{૧૧}

અં લોકમાં શુણ ક્રિયા જાતિ તથા રૂઢિ શબ્દપ્રવર્તક નિમિત્તરૂપે હોય છે. (કિન્તુ) આ મધ્યે કોઈ પણ આત્મા પરત્વે (શબ્દપ્રવર્તક હોતાં નથી) તેને લઇ (પૂર્વોક્ત ઉપાધિ વિના શબ્દવડે) આત્માનું અભિધાન-બોધ-યર્થ શકતો નથી. ૩૫

હવે, ચક્ષુ આદિ અન્ય ઉપાધિવડે આત્મા કેમ ઉપલક્ષિત ન થાય એમ આશંકા પ્રત્યે કહે છે:—

૨+૩ ૩ ૫ ૪
 ઉપાધિવ્યપિ સર્વેપુ સામીપ્યાત્પ્રત્યગાત્મનઃ ।

૬ ૯ ૭ ૧૦
 પ્રાણપ્રજ્ઞાદ્વયં યૌગ્યમત્યન્તં તેન લક્ષ્યતે ॥ ૩૬ ॥

અં (અશુઆદિ) સર્વ ઉપાધિઓ મધ્યે પ્રત્યગાત્માની સમીપમાં હોવાથી પ્રાણ તથા પ્રજ્ઞા ઉભય અત્યંત યોગ્ય છે તેને લઈ (આત્મા) ઉપલક્ષિત થાય છે. ૩૬

હવે 'પ્રાણુ' તથા 'પ્રજ્ઞાશક્તિ'નું નિરૂપણ કરે છે:—

૧ ૨ ૪ ૫
 પ્રાણશબ્દોઽભિધાવૃત્ત્યા વાયું ચેષ્ટકમાહ હિ ।

૧ ૨ ૩ ૪
 પ્રજ્ઞાશબ્દો જ્ઞાનહેતું બુદ્ધિં વક્તિ સ્વશક્તિઃ ॥ ૩૭ ॥

અં 'પ્રાણુ' શબ્દ તેની પદશક્તિપૂર્વક ચેષ્ટાકર્તા વાયુનો નિશ્ચે બોધ કરે છે. (અને) 'પ્રજ્ઞા' શબ્દ, સ્વશક્તિપૂર્વક જ્ઞાન કરનારી બુદ્ધિનો વાચક-બોધકરનાર-છે. ૩૭

હવે 'પ્રાણુ' તથા 'પ્રજ્ઞા' રૂપી ઉપાધિવડે આત્મા કેવી રીતે ઉપલક્ષિત થાય છે તેનું ઉદાહરણપૂર્વક નિરૂપણ કરે છે:—

તદ્બ્રાન્ત્યધિષ્ઠાનતયા તદ્દેતુત્વૌપચારતઃ ।

૪ ૩ ૬ ૫
 તામ્યામાત્મા લક્ષ્યમાણો જ્ઞેયઃ શાસ્ત્રાગ્રચંન્દ્રવત્ ॥ ૩૮ ॥

અં તે પ્રાણુ તથા પ્રજ્ઞા પ્રાંતિને લઈ આત્માના અધિષ્ઠાનરૂપે જણાય એટલે તે ઉભય હેતુરૂપ છે એમ મિથ્યાપ્રયોગ કરાય છે (તેથી) આત્મા, શાખાગ્ર ભાગવડે ચંદ્રમા ઉપલક્ષિત કરાય છે તેમ લક્ષ્યમાણ છે એમ સમજવું. ૩૮

હવે, 'માણોઽસ્મિ' આ વાક્યમાં 'અસ્મદ્' (અહ) શબ્દના અર્થનું બે શ્લોકોવડે નિરૂપણ કરે છે:—

૧ ૪
 દેહેન્દ્રિયાદયો ભાવા જ્ઞાનાદિવ્યાપૃતિક્ષમાઃ ।

૧ ૭ ૮
 યસ્ય સન્નિધિમાત્રેણ સૌઽહમિત્યવધારય ॥ ૩૯ ॥

અં જેની સન્નિધિમાત્રે કરીને દેહ તથા ઇન્દ્રિયાદિક પદાર્થો જ્ઞાનાદિ-ક્રિયાસમર્થ થાય છે તે 'હુ' પરમાત્મા છું એમ નિશ્ચય કરે. ૩૯

૫ ૬ ૮ ૯
 અજઠાત્મવદામાન્તિ યત્સાન્નિધ્યાજ્ઞઠા અપિ ।

૨ ૭+૮ ૯+૧૦
 દેહેન્દ્રિયમનઃપ્રાણાઃ સૌઽહમિત્યવધારય ॥ ૪૦ ॥

અઠ જેતા સાનિધ્ય થકી દેહ ઇન્દ્રિય મન તથા પ્રાણ જડ છે તથાપિ અ-જડવત (ચૈતન્યસંપન્ન) જાણે છે તે 'હું' (પરમાત્મા હું) એમ (ત) નિશ્ચય કર. ૪૦

ઉપાધિલક્ષિત આત્મતત્ત્વનો બોધ દુર્ઘટ હોય તો પૂર્વોક્ત ઉપાધિના શુભુની ઉપાસના કરવી ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

ઉપાધિલક્ષિતં તત્ત્વં યદિ^૧ વૌક્તું^૨ ન શક્નુયાઃ^૩ ।

તર્હ્યુપાધિર્દ્વયોપેતમુપાસ્સ્વ^૪ ગુણસંયુતમ્ ॥ ૪૧ ॥

અઠ જે પૂર્વોક્ત ઉપાધિલક્ષિતતત્ત્વ જાણવાને તું શક્તિમાન ન હો તો તે પ્રાણ તથા પ્રજ્ઞાદ્વયો અને ઉપાધિના શુભુની ઉપાસના કર. ૪૧

હવે, પ્રાણુના 'શુભુ' કયા તેની ઉપાસનાનું 'ફલ' શું ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

આયુષ્યમમૃત્તત્ત્વં^૧ ચ^૨ ગુણૌ^૩ પ્રાણસ્ય^૪ સંમતૌ^૫ ।

ફહાયુઃ^૬ પ્રાણતઃ^૭ સ્વર્ગે^૮ ચામૃતત્ત્વમિતિ^૯ સ્ફુટમ્ ॥ ૪૨ ॥

અઠ આયુષ્ય અને અમૃતત્ત્વ એ બે પ્રાણુના શુભ હોવાનું શાસ્ત્રસંમત છે. (તેમાં) આ લોકમાં જીવતાં લગી આયુષ્ય અને સ્વર્ગમધ્યે (મરણ બાદ) અમૃતત્ત્વ (પ્રાપ્ત થાય છે) એમ સ્પષ્ટ છે. ૪૨

હવે, પ્રજ્ઞાના શુભુની ઉપાસનાના 'ફલ'નું નિરૂપણ કરે છે:—

સત્યસંકલ્પતા^૧ પ્રજ્ઞાગુણૌ^૨ ધ્યાનાનુસારતઃ^૩ ।

ફલમાપ્રોતિ^૪ કામી^૫ ચૈન્નિષ્કામસ્તત્ત્વમીક્ષતે ॥ ૪૩ ॥

અઠ (ઉપાસક) કામી હોય તો (સત્યસંકલ્પતા રૂપ) પ્રજ્ઞાશુભુના ધ્યાનાનુસાર સત્યસંકલ્પતા રૂપ ફલને પામે છે. (કિન્તુ) નિષ્કામી હોય તો (ચિત્તની એકાગ્રતા દ્વારા) તેને 'તત્ત્વાનુભવ' થાય છે. ૪૩

પૂર્વોક્ત ઉપાધિઓની ઉપાસનાવડે એકાગ્રતા પ્રાપ્ત કરી તે બંનેનો 'વિવેક' કરવો ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

ઉપાસ્ત્યૈકાગ્રયમાપ્ત્વાથ^૧ તત્ત્વં^૨ વીક્ષિતુમાદૈતઃ^૩ ।

પ્રજ્ઞાપ્રાણાનુપાર્થી^૪ તૌ^૫ વિવેચ્યતાં^૬ યથાતથમ્ ॥ ૪૪ ॥

અં ઉપાસનાવડે (ચિત્તની) એકાગ્રતા પ્રાપ્ત કરીને તે પછી તત્ત્વનું જ્ઞાન મેળવવા આરંભમાં તે પ્રજ્ઞા તથા પ્રાણરૂપી ઉપાધિઓનો યથાતથા વિવેક કરવો. ૪૪

પૂર્વોક્ત ઉપાધિઓનો ઇન્દ્રિયોત્થકી વિવેક કરવા હવે જ્ઞાનેન્દ્રિય તથા કર્મેન્દ્રિયોનું નિરૂપણ કરે છે:—

શ્રોત્રં^૧ ત્વક્^૨ ચક્ષુષી^૩ જિહ્વા^૪ ગ્રાણં^૫ ધીન્દ્રિયપञ्चકમ્ ।

વાકપાણિપાદપાયુપસ્થાઃ^૭ કર્મેન્દ્રિયપञ्ચકમ્ ॥ ૪૫ ॥

અં જ્ઞાન આમટી આંખો જીહ્વા તથા નાક પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો છે. (અને) વાણી હંરત પગ ચુદા તથા ઉપસ્થ પાંચ કર્મેન્દ્રિયો છે. ૪૫

પૂર્વોક્ત ઉભય ઇન્દ્રિયોની પ્રવૃત્તિ પ્રજ્ઞા તથા પ્રાણની ક્રિયાને આધીન હોય ॥ ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

ઇન્દ્રિયાણા પ્રવૃત્તિઃ સ્યાત્પ્રજ્ઞાલોચનપૂર્વિકા ।

પ્રાણવાયુપ્રેરિતા ચૈત્ત્યેવ^૪ લોકે^૫ વ્યવસ્થિતિઃ ॥ ૪૬ ॥

અં ઇન્દ્રિયોની પ્રવૃત્તિ, પ્રજ્ઞા-વિચારબુદ્ધિ-પૂર્વક તથા પ્રાણવાયુવડે પ્રેરિત હોય ॥ એમ એ રીતે લોકમાં (ક્રિયા) વ્યવસ્થા (હોય છે.) ૪૬

અહુ આદિ ઇન્દ્રિયો પોતપોતાના વિષય પરત્વે એકસામટી પ્રવૃત્ત થાય ઇત્યાદિ અજ્ઞાનીઓના પૂર્વપક્ષનું નિરૂપણ કરે છે:—

તત્ર મૂઢાઃ^૧ કેચિદાહુર્યુગપચ્ચક્ષુરાદયઃ ।

સર્વે^૨પિ સ્વસ્વવિષયે^૩ પ્રવર્તન્ત^૪ ર્હતીદૃશમ્ ॥ ૪૭ ॥

અં ત્યાં (લોકમાં) અહુ આદિ સર્વેય (ઇન્દ્રિયો) પણ પોતપોતાના વિષય પરત્વે એક જ સમયે પ્રવૃત્ત થાય છે એમ એવાં કેટલાયક અજ્ઞાનીઓ કહે છે તે—૪૭

પૂર્વોક્ત (યુગપત્પ્રવૃત્તિવાદીના) પૂર્વપક્ષનું ત્વ સ્ત્રોત્રો વડે નિરસન કરે છે:—

તદસન્નિપુણો^૧પ્યત્ર ન શક્તઃ^૨ સૂક્ષ્મમીક્ષિતુમ્ ।

કાલાલ્પત્વેન^૩ સંચ્છાદ્ય^૪ ક્રમં^૫ ધૂર્તો^૬ વિડમ્બયેત્ ॥ ૪૮ ॥

* ટિપ્પણ: ૪૭ જુઓ " અજ્ઞાનીઓ-યુગપત્પ્રવૃત્તિવાદી માંખવાદીઓ). ૨ જુઓ ન હિ કથન વપ્તુચાત્...સર્વાણ્યેવંતાનિ પ્રજ્ઞાપયન્તિ " (૧-૨).

અં (ઉપર કહ્યું) તે અસત્ય છે. કુશળ (પુરૂષ) પણ (તેવું) સૂક્ષ્મ (ક્રમવું) ઈક્ષણ કરવાને સમર્થ ન હોય. ધૂર્ત (યુગપત્તપ્રવૃત્તિવાદી) 'સૂક્ષ્મક્રમ'ને થોડા કાલમાં ઢાંકીને વંચના કરે છે. ૪૮

પ્રજ્ઞા તથા પ્રાણની સહાય વિના ઇન્દ્રિયની પ્રવૃત્તિ થાય નહિ અને તે સહાય ક્રમભાવી-ક્રમેહોનાર-છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

પ્રજ્ઞાપ્રાણસહાયેન વિના નૈવેન્દ્રિયં ક્વચિત્ ।

પ્રવર્તતે સહાયસ્તુ ક્રમભાવીતિ નિશ્ચિતઃ ॥ ૪૯ ॥

અં ઇન્દ્રિયો પ્રજ્ઞા-બુદ્ધિ-તથા પ્રાણની સહાય વિના ક્વચિત્ પણ પ્રવૃત્ત થાય નહિ. કિન્તુ (પ્રજ્ઞાદિક) સહાય (તેમને) હોય છે (તેથી) તે ઇન્દ્રિયો ક્રમપ્રવૃત્તિવાળી હોય છે એમ નિશ્ચય છે. ૪૯

હવે પૂર્વોક્ત 'ક્રમપ્રવૃત્તિ' ને દ્રઢાવે છે અને પ્રજ્ઞા તથા પ્રાણની પ્રવૃત્તિ પણ ક્રમભાવી હોય છે એમ નિરૂપણ કરે છે:—

અન્યથા નિર્ચિલં વૈદં ધૂર્તો હૈકક્ષણે પઠેત્ ।

યા પ્રજ્ઞાપ્રાણયોર્વૃત્તિઃ સા સ્યાદ્દાગ્વૃત્તિવત્ક્રમાત્ ॥ ૫૦ ॥

અં જે ઉપર કહ્યું તેમ ન હોય તો ધૂર્ત પુરૂષ નિશ્ચે એક ક્ષણે સમગ્ર વેદનો પાઠ કરે. જે પ્રજ્ઞા તથા પ્રાણની પ્રવૃત્તિ છે તે વાણીની વૃત્તિની પેરે 'ક્રમિક' હોય છે. ૫૦

હવે, જ્યારે વાણી બોલવાની ક્રિયા કરે છે ત્યારે બીજી ઇન્દ્રિયો ઉપરામ પામેલી હોય ॥ ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

પ્રજ્ઞાપ્રાણાનુગ્રહેણ વાગ્યદાહ તદેતરે ।

ચક્ષુરાદ્યા ઉપરતાસ્તામનુવ્રુવતે સ્વહ ॥ ૫૧ ॥

અં જ્યારે પ્રજ્ઞા તથા પ્રાણના અનુગ્રહવડે વાણી બોલવાની ક્રિયા કરે ॥ ત્યારે ચક્ષુ આદિ અન્ય (ઇન્દ્રિયો) ઉપરામ પામેલી હોય (અને) તે વાણી બોલવાની ક્રિયા કરે તે સાથે (જે તે ચક્ષુ આદિ) નિશ્ચે-૫૧

જે ચક્ષુઆદિ પણ વાણી સાથે જ પ્રવૃત્ત હોય તો વાણીમાં વિન્નાયરણ થાય ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

મધ્યે (કોઈ) એક હોય છે એમ કહે તો ‘પ્રાણુ’ જીવનકારણના લધને એક (છે) ૫૫

‘પ્રાણુ’ એક છે તેથી આત્મબોધાર્થ પ્રાણોપાધિનો સમાશ્રય કવો ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે —

^૧તસ્માદુપેક્ષ્ય^૩ વાગાદીન્^૨ પ્રાણોપાધિઃ^૪ સમાશ્રિતઃ^૫ ।

આત્મવોધાય^૧ કિંચ્ચાયં^{૧૧} પ્રાણ^{૧૦} ઉત્થાપયેદ્વપુઃ^{૧૦} ॥ ૫૬ ॥

અં તેથી વાગાદિકની ઉપેક્ષા કરીને પ્રાણોપાધિનો આત્મબોધાર્થ સમાશ્રય કરેલો છે વળી, આ ‘પ્રાણુ’ રહેને ચેષ્ટાસપન્ન કરે છે ૫૬

પ્રાણુથી ‘મજ્ઞા’ એક છે કેમકે ‘મજ્ઞા’ પ્રાણુચેષ્ટાનો પ્રવર્તક છે સુપુતિમા ‘મજ્ઞા’નો લય હોય છે તેથી પ્રાણુવડે રહેલી ચેષ્ટા થતી નથી ઇત્યાદિ એ શ્લોકવડે નિરૂપણ કરે છે —

^૧નનુ^૨ સુતાવયં^૩ પ્રાણો^૪ દેહં^૫ નોત્થાપયત્યમુમ્^૬ ।

કિન્તુ^{૧૦} જાગરણે^{૧૧ ૧૩+૧૪ ૧૨} તસ્માત્પ્રજ્ઞૈવાત્ર^{૧૫} પ્રયોજિકા ॥ ૫૭ ॥

અં નિશ્ચે, સુપુતિ વિષે આ પ્રાણુ આ રહેતુ ઉત્થાપન-ચેષ્ટા-કરતો નથી કિન્તુ જાગરણદશા વિષે (કરે છે) તેથી પ્રાણોત્થાપન-પ્રાણુચેષ્ટાપ્રવૃત્તિ-પરતે ‘મજ્ઞા’ જ પ્રવર્તક છે ૫૭

^૪ચતુર્મિરુદ્ધતે^{૨ ૧} યન્તુ^૫ સર્વશક્ત્યા^૬ શરીરકમ્ ।

^{૧૦}તૂલાયતે^{૧૦} તદેવાહંધિયાઘ્રાતમિતોક્ષ્યતે^{૧૧+૧૩} ॥ ૫૮ ॥

અં વળી, જે શરીર (જાનેન્દ્રિય કર્મેન્દ્રિય જુદી તથા પ્રાણુ) આ ચાર વડે નિર્વાહિત થાય છે તે જ આભાસ-જુદી વડે અન્ધિત થતા તૂલ જેવું થઈ જાય છે એમ અનુભવસિદ્ધ છે ૫૮

‘મજ્ઞા’ તે જ ‘પ્રાણુ’ અને ‘પ્રાણુ’ તેજ ‘મજ્ઞા’ છે એ રીતે ઉભય મળીને એક ઉપાધિનો આશ્રય કવો ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે —

× ટિપ્પણ ૫૭ જુઓ ‘યો ય પ્રાણ ઇ પ્રજ્ઞ યા વે પ્રજ્ઞા સ પ્રાણ । (૧-૨)

× ટિપ્પણ ૫૮ ૧૧-૧૩નુ પુમકુ જુઓ ‘સદ્ દેવતાવન્મનુ શરીરે વસત યદ્દોત્તમાત્મ’

(૧-૨) તસ્માદેતમેગોચરપ્રાવીત ।” (૫-૩)

સત્યમેવ^૧ તતઃ^૨ પ્રજ્ઞા^૩પાધિઃ^૪ પ્રાણવદાશ્રિતઃ^૫ ।

પ્રજ્ઞાત્મા^૭ પ્રાણ^૮ એવૈકો^૯ મિલિત્વોપાધિરિપ્યતે^{૧૦} ॥ ૫૯ ॥

અં (પ્રાણુને કેવળ શરીરોત્થાપકત્વ-શરીરવેદપ્રવૃત્તિ-સિદ્ધ છે એમ ઉપર કહ્યું) તે સત્ય છે. તેથી પ્રાણુચ્છિત પ્રજ્ઞાપાધિનો (આત્મબોધાર્થ) સમાશ્રય કરવો. પ્રજ્ઞાત્મા પ્રાણુસ્વરૂપ એક જ છે. તે ઉભય મળીને ઉપાધિ ઇદ્ર હોય છે. ૫૯

‘પ્રાણુ’ તથા ‘પ્રજ્ઞા’ના પૂર્વોક્ત ઉત્થાપકત્વ-વેદપ્રવૃત્તિ-રૂપી ગુણના ચિન્તન થકી ચિત્તની એકાગ્રતા થાય ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

દ્વયોમૃતૌ^૧ જીવને^૨ ચ^૩ સહભાવાત્તદેકતા^૪ ।

ઉત્થાપકત્વાદુકથં^૭ તદિત્યૈકાગ્રયાય^૮ ચિન્તયેત્^૯ ॥ ૬૦ ॥

અં (‘પ્રાણુ’ તથા ‘પ્રજ્ઞા’) ઉભયની, મરણ તથા જીવનકથામાં સહભાવ હોવાથી તદેકતા છે. (તે ઉભય) ઉત્થાપનક્રિયા-વેદાક્રિયા-કરનાર હોય છે તેથી તેની ‘ઉકથ’ રૂપે ચિત્તની એકાગ્રતા અર્થે ઉપાસના કરવી. ૬૦

હવે પૂર્વોક્ત ‘ઉકથોપાસના’ વડે ચિત્તની એકાગ્રતા થતાં બુદ્ધિ (‘પ્રજ્ઞા’) સાક્ષીને ઓળખવા સમર્થ થાય તથા ‘પ્રાણુ’ જગતના કારણરૂપ હોવાથી તે આત્માનો બોધક છે ઇત્યાદિ છ શ્લોકવડે નિરૂપણ કરે છે:—

તત્રૈકાગ્રયે^૧ ક્ષમા^૨ બુદ્ધિર્વૌહું^૩ તત્સાક્ષિણં^૪ ભવેત્ ।

જગદ્દેતુતયાગ્ન્યેપ^૭ પ્રાણઃ^૮ સ્વાત્મોપલક્ષકઃ^૯ ॥ ૬૧ ॥

અં ત્યાં એકાગ્રતા (સતે) ‘પ્રજ્ઞા’ તેના સાક્ષિ (આત્મા)નું જ્ઞાન મેળવવા સમર્થ થાય છે. આ ‘પ્રાણુ’ પણ જગતની કારણતાને લઇને સ્વાત્માનો ઉપલક્ષક-બોધક-છે. ૬૧

‘પ્રાણુ’ જગતનું ‘કારણુ’ છે તે પ્રતિપાદન કરે છે:—

एकादशेन्द्रियाण्येषां^૧ विपयाश्च^૨ जगत्खलु^૩ ।

सुप्तौ सर्वं^૭ जगद्धीनं^૮ प्राणोपाधिकं^૯ आत्मनि ॥ ૬૨ ॥

અં અગીયાર ઇન્દ્રિયો અને તેના (શબ્દાદિક) વિષયો નિશ્ચે જગતરૂપ છે. સુપ્તિ મધ્યે સર્વ જગત ‘પ્રાણોપાધિક’ આત્મા મધ્યે લય પામે છે. ૬૨

હવે 'લય'નું નિરૂપણ કરે છે:—

ઇન્દ્રિયાણ્યેવ^{૧+૨} લીયન્તે^૩ વિષયા^{૪+૫} નેતિ^૬ ચૈન્ન^૭ તત્^૮ ।

પ્રાતીતિકસ્ય^{૧૦} જગતો^{૧૧} ભાનાભાવો^{૧૨} લયો^{૧૩} મતઃ^{૧૪} ॥ ૬૨ ॥

અ૦ ઇન્દ્રિયો જ લયને પામે છે વિષયો નહિ એમ કહે તો તેમ નથી. (કેમકે) પ્રાતીતિક-આભાસમાત્ર-જગતના પ્રકાશનના અભાવને 'લય' કહ્યો છે ૬૩

પૂર્વોક્ત પ્રાતીતિક જગત સુષુપ્તિમા લય પામે અને જાગરણ વિષે પુનઃ ઉત્પત્તિ થાય ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે.—

પ્રાતીતિકત્વં^૧ વેદાન્તસિદ્ધાન્તે^૨ જગતઃ^૩ સ્ફુટમ્^૪ ।

અતઃ^૫ સુતૌ^૬ જગહ્લીનં^૭ પ્રવોધે^૮ જાયતે^૯ પુનઃ^{૧૦} ॥ ૬૪ ॥

અ૦ જગતનું આભાસમાત્રપણું વેદાન્તસિદ્ધાન્ત વિષે સ્પષ્ટ છે. એથી, જગત સુષુપ્તિ વિષે લીન થઈ ફરી જાગૃતકથા વિષે પ્રતીતિ થાય છે. ૬૪

હવે, પ્રાણ આત્માપલક્ષક છે ઇત્યાદિક ઉપસંહાર કરે છે:—

પ્રાણપ્રતીતિરન્યસ્ય^૧ સુતૌ^૨ નાસ્તીતિ^{૩+૪} ચેત્તદા^૫ ।

પ્રાણોત્તિરન્યદદૃષ્યૈવ^{૧૦} પ્રાણેનાત્મોપલક્ષ્યતે^{૧૧} ॥ ૬૫ ॥

અ૦ આ (સૂતેલ પુરૂષને) સુષુપ્તિ વિષે પ્રાણપ્રતીતિ પણ હોતી નથી એમ કહે તો ત્યારે પ્રાણોક્તિ અન્યદદૃષ્યા જ હોય છે (તેથી) પ્રાણવડે આત્માનો બોધ થાય છે. ૬૫

જાગરણ વિષે આત્મા થકી ઇન્દ્રિયાદિકે જગત પુનઃ પ્રતીતિ થાય છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

પ્રવોધે^૧ સ્વાત્મનોઽક્ષાણિ^૨ જાયન્તે^૩ વિસ્ફુલિંગવત્^૪ ।

તૈભ્યોઽભિમાનિદેવાઃ^૫ સ્યુર્દૈવૈભ્યો^૬ વિષયા^૭ ઇમે^૮ ॥ ૬૬ ॥

અ૦ જાગરણ વિષે ઇન્દ્રિયો સ્વાત્માથકી અભિના તણુખાની પેરે ઉત્પત્તિ થાય છે. તે (ઇન્દ્રિયો) થકી તેના અભિમાની દેવો (અને) દેવો થકી આ લોકો ઉત્પન્ન થાય છે. ૬૬

પ્રજ્ઞાનુભવી પુરૂષ આ જગતને 'દદિસ્યદિ'રૂપે માને છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

દૃષ્ટિ^૩સ્થિતિ^૨મિમાં^૧ં બ્રહ્માનુભવી^૪ વદુ^૫ મન્યતે ।

સ્વપ્રવોધા^૭ત્સ્વસંસારો^{૧૦} લીયતે^૬ સ્વપ્રવચતઃ^૬ ॥ ૬૭ ॥

અં પ્રશ્નનો સાક્ષાત્કાર કરનાર પુરૂષ આ (જગત્)ને બહુધા દૃષ્ટિ-પ્રતિભાસિકજગત્-રૂપે માને છે કેમકે સ્વપ્રના અનુભવ થકી પોતાનો સંસાર સ્વપ્રની પેરે લય પામે છે. ૬૭

પૂર્વોક્ત ન્યાર્થે^૧ મરણ તથા મૂર્છાવસ્થામાં પ્રાતીતિક જગત્નો લય સમજવો ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

ન્યાયેનાનેન^૨ મરણે^૩ મૂર્છાદૌ^૪ ચૌહતાં^૫ લયઃ ।

લીનસ્ય^{૧૦} પુનરુત્પત્તૌ^{૧૧} વ્યવહારક્રમં^{૧૧} શૃણુ ॥ ૬૮ ॥

અં આ ન્યાયપૂર્વક, મરણ તથા મૂર્છામાં (જગત્નો) લય અંગિકાર કરવો. લીન થયેલ (જગત્) પુનઃ ઉત્પન્ન થાય તેનો વ્યવહારક્રમ (કહું તે) શ્રાવણ. ૬૮ હવે, પ્રાણોપાધિકે^૧ જીવાત્મા પૂર્વોક્ત વ્યવહાર કેવી રીતે કરે છે તે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

પ્રાણોપાધિકજીવાત્મા^૧ યદા^૧ વ્યવર્જિતી^૩ર્પિતી ।

તદા^૪ વાક્^૫ સ્તજતે^૭ શબ્દં^{૧૦} જીવો^{૧૦} વાચાં^{૧૧} વ્રવીતિ^{૧૧} તમ્ ॥ ૬૯ ॥

અં જ્યારે પ્રાણોપાધિકે^૧ જીવાત્મા વ્યવહાર કરવા ઇચ્છે ॥ ત્યારે વાણી શબ્દ ઉત્પન્ન કરે (અને) જીવાત્મા તેને વાણીવડે ઉચ્ચારે છે. ૬૯

એ રીતે, સર્વ વ્યવહારસિદ્ધિ પ્રાણમધ્યે તથા પ્રાણથી પ્રજ્ઞા અભિન્ન હોવાથી પ્રજ્ઞામધ્યે પર્યવસિત થાય છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

एवं^૧ सर्वत्र^૨ विज्ञेयं^૩ प्राणे^૪ सर्वासिरीरिता ।

प्रज्ञा^૭ प्राणादभिज्ञा^૮ऽतस्तस्यां^{૧૦} सर्वासिरुच्यते^{૧૧} ॥ ૭૦ ॥

અં એ રીતે, સર્વત્ર સમજવું. (કેમકે) મર્વવ્યવહારપ્રાપ્તિ પ્રાણ પરત્વે હોવાનું (શ્રુતિમાં) નિરૂપેલ ॥ પ્રજ્ઞા પ્રાણથકી અભિન્ન છે એથી સર્વ વ્યવહાર-સિદ્ધિ તે પરત્વે હોવાનું કહેવાય છે.

× ટિપ્પણ ૬૮ જુઓ “ યન્નૈત્યુચ્ય ભાર્ત ..દેવેન્નો દોષ ” (૧-૧)

× ટિપ્પણ ૯૦ જુઓ “ હય સત્તુ યપા પ્રજ્ઞાયાં ..ન ॥ પ્રજ્ઞાપેન્ગતી ક્ષયત સિધ્ધેષ પ્રજ્ઞાત્વે પ્રજ્ઞાપદે ” (૧-૭).

પ્રજ્ઞાપરત્વે સર્વવ્યવહારસિદ્ધિ હોવાનું ઉપર કહ્યું તે હવે પ્રતિપાદન કરે છે:—

^૧વાક્ ^૨પ્રજ્ઞાયા ^૪૯કમશમમિમાના^૩સ્વમાશ્રિતા ^૬।

^૭પ્રજ્ઞામિમાનવશતઃ ^૮શબ્દોચ્ચારણશક્તિયુક્ ॥ ૭૧ ॥

જા૦ વાણી, પ્રજ્ઞા વિષે અભિમાનવૃત્તિસંજ્ઞક એક 'અ'શનો આશ્રય કરી પ્રજ્ઞામિમાનવશ થકી શબ્દોચ્ચારણ કરવાની શક્તિવડે સંપન્ના (થાય છે.) ૭૧ તેજ રીતયે ત્વચ્ચા પશુ સ્પર્શશક્તિસંપન્ન થાય છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

^૧શરીરગા ^૨ત્વગપ્યેવ ^૪શક્તાઽમૂત ^૭સ્પર્શજે ^૬સુખે ।

^{૧૦}રતૌ ^{૧૧}પ્રજાતાવાનન્દે ^{૧૩}ચોપસ્થઃ ^{૧૨}શક્તિમાનમૂત ^{૧૪}॥ ૭૨ ॥

જા૦ એ રીતયે, શરીરગત ત્વચ્ચા પશુ સ્પર્શજન્ય મુખ્ય પરત્વે શક્તિમાન થાય છે. ઉપસ્થ (શુદ્ધિન્દ્રિય) કીડા પ્રત્યેત્પાદન તથા આનન્દ પરત્વે શક્તિમાન થાય છે. ૭૨

પૂર્વોક્ત કીડા આદિ પરત્વે ચિત્ત શક્તિમાન થાય ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

^૧ક્રીડા ^૨ચોત્પાદનં ^૪વીર્યમોક્ષશ્ચૌક્તમિદં ^૭ત્રયમ્ ।

^૬ધ્યેયં ^{૧૦}જ્ઞેયં ^{૧૨}ચ ^{૧૩}કામ્યાદૌ ^{૧૪}ચિત્તં ^{૧૫}શક્તમમૂત ^{૧૬}ખલુ ॥ ૭૩ ॥

જા૦ (ત્રી સાથે) કીડા પ્રત્યેત્પત્તિ તથા વીર્યમોક્ષ આ ત્રણ (સ્પર્શજન્ય મુખ્ય) કહેલાં છે. ધ્યેય જ્ઞેય તથા કામ્ય પદાર્થો પરત્વે ચિત્ત નિષ્કે શક્તિમાન થાય છે. ૭૩

સર્વે ઇન્દ્રિયોઃ પ્રશ્નવડે શક્તિમાન થાય છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

^૩સર્વેન્દ્રિયેષુ ^૧પ્રજ્ઞાયા ^૨અભિમાનોઽવધાર્યતામ્ ।

^૪અન્વયવ્યતિરેકાભ્યામુદાર્હાર્યોઽપ્રલિલેખસૌ ॥ ૭૪ ॥

જા૦ પ્રજ્ઞાના અભિમાનનો અંશ સર્વેન્દ્રિયો વિષે હોય છે એમ નક્કી સમજવું. આ અભિમાનનો અંશ અન્વય તથા વ્યતિરેકપૂર્વક સમગ્ર વિષયો પરત્વે નિરૂપિતવ્ય છે. ૭૪

‘અવ’ પ્રણાપૂર્વક વાચારૂઢ થાય ત્યારે નામોક્તિ આદિ સિદ્ધ થાય છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

પ્રજ્ઞયા^૩ વાચમા^૪રૂહ^૫ જીવો^૨ નામા^૬ભિવક્તિ^૭ ચ^૧ ।

અન્ય^૮ચિત્તો^૯ઽભવં^{૧૦} તેન^{૧૧} નાવો^{૧૨}ચમિતિ^{૧૩} ચોચ્ય^{૧૪}તે ॥ ૭૫ ॥

અં વળી, ‘અવ પ્રણાપૂર્વક વાચારૂઢ ચર્ધ નામાભિધાન કરનારો થાય છે. (કેમકે) હું’ અન્યચિત્ત હતો તેને લઈ હું’ ન બોલ્યો એમ પણ ઉક્તિ કરાય છે. ૭૫

‘વાગારોહ’ (વાચારૂઢ થવું) તથા ‘ચિત્તારોહ’ ઠાને કહે તે નિરૂપણ કરે છે:—

વક્ત્ર્યા^૧મીત્યા^૨ભિમાનો^૩યં^૪ વાગારો^૫હ^{૬+૭} ઇતીર્ય^૮તે ।

ધ્યા^{૧૦}સ્યામીત્યા^{૧૧}ભિમાના^{૧૨}ત્તુ^{૧૩} ચિત્તારો^{૧૪}હસ્તથા^{૧૫} ભવેત્ ॥ ૭૬ ॥

અં ‘હું’ કહીશ’ એમ આ અભિમાન તેને ‘વાગારોહ’ કહે છે અને તેજ પ્રમાણે ‘હું’ ધ્યાન કરીશ’ એમ અભિમાન થકી ‘ચિત્તારોહ’ થાય. ૭૬ હવે, ધી (પ્રણા)ની અભિમાન તથા ધ્યાનાદિરૂપી એ વૃત્તિ હોય છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

અભિમાનો^૧ઽપિ^૨ ધી^૩વૃત્તિઃ^{૪+૫} સા^૬ઽપિ^૭ પૂર્વ^૮ ભવેદ^૯ર્થ ।

ધિયા^{૧૦} ધ્યાના^{૧૧}દિરિત્યેકા^{૧૨} ધીઃ^{૧૩} ક્રમા^{૧૪}ત્કુરુતે^{૧૫} દ્વયમ્ ॥ ૭૭ ॥

અં અભિમાન પણ બુદ્ધિવૃત્તિ છે (અને) તે પણ પહેલી ઉત્પન્ન થાય તે પછી બુદ્ધિપૂર્વક ધ્યાનાદિરૂપ એક એમ તે ક્રમપૂર્વક એ, બુદ્ધિવૃત્તિ સંપાદન કરે છે. ૭૭

પ્રાણવિશે સર્વજગત લય તથા ઉત્પત્તિકાળે પ્રણા-બુદ્ધિવૃત્તિ-મધ્યે’ અવસ્થિત હોય તેમ તે સ્થિતિકાળે અવસ્થિત હોય છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

યથા^૧ પ્રાણે^૨ જગત્સર્વ^૩ લયોત્પત્યોર^૪વાસ્થિતમ્ ।

પ્રજ્ઞાયા^{૧૧} ચ^{૧૨} તથા^{૧૩} સર્વ^{૧૪} સ્થિતિકા^{૧૫}લે^{૧૬} વ્યવસ્થિતમ્ ॥ ૭૮ ॥

અં એ પ્રમાણે સર્વ જગત્ લય તથા ઉત્પત્તિકાલે પ્રાણુમધ્યે અવસ્થિત હોય છે તે પ્રમાણે વળી સર્વ (જગત) સ્થિતિકાલે પ્રમામધ્યે અવસ્થિત હોય છે ૭૮

આ રીતે પ્રજા તથા પ્રાણુ સ્વાત્મબોધ પરત્વે મુખ્ય ઉપાધિરૂપ છે તેથી જીવાત્માનો બોધ સિદ્ધ કરવા તે બેની ઉપાસના કરવી ઇત્યાદિ ઉપસહાર કરે છે -

પ્રજાપ્રાણૌ તતો મુલ્યોપાધી સ્વાત્માવબોધને ।

તદ્દ્વારેણાવબોધવ્યો જીવાત્માદૌ વિવેકિના ॥ ૭૯ ॥

અં ઉપર ૬૬ તેમ સ્થિતિકાલે જગત્ પ્રજા વિષે અવસ્થિત હોય છે તેથી પ્રજા તથા પ્રાણુ સ્વાત્મબોધ સિદ્ધ કરવામા મુખ્ય ઉપાધિ છે (તેથી) આરભમા વિવેકી તેણે જીવાત્માનો બોધ તે દ્વારા સિદ્ધ કરવો યોગ્ય છે ૭૯ કર્તાપૂર્વક વાણીવડે નામોક્તિ થાય છે અને તે કર્તાનો 'હુ'રૂપે અનુભવ થાય છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે.—

વાચા નામાભિવદનં યત્તત્સ્યાત્કર્તૃપૂર્વકમ્ ।

ક્રિયાત્વાત્કૃપિવત્કર્તા ચાહમિત્યનુભૂયતે ॥ ૮૦ ॥

અં વાણીવડે જે નામોચ્ચારણ થાય છે તે કર્તાપૂર્વક સિદ્ધ હોય છે અને બેતીનીપેરે (નામોચ્ચારણ-આદિનુ) ક્રિયાપણુ હોય છે તેથી 'હુ'કર્તા (છુ) એમ અભિમાનનો અનુભવ થાય છે ૮૦

પૂર્વોક્ત 'અહંબુદ્ધિ' શબ્દાદિવિષયક તેમજ દેહેન્દ્રિયાદિવિષયક ન હોય ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે—

શબ્દાદિવિષયેઽહંધીઃ કેનાપિ ન હિ શક્યતે ।

દેહેન્દ્રિયેષ્વપિ તથા મદીયત્વાવમાસનાત્ ॥ ૮૧ ॥

અં અહંબુદ્ધિ શબ્દાદિક વિષય પરત્વે કાઇને પણ નિઃશ્ચે હોઈ શકે નહિ. તેજ પ્રમાણે મદીયત્વ-મહાશયણ-અગદ કરનાર હોય છે તેથી તે (અહંબુદ્ધિ) દેહેન્દ્રિય આદિ પરત્વે પણ હોઈ શકે નહિ ૮૧

પૂર્વોક્ત 'અહંબુદ્ધિ' આનંદાત્મ દેહમધ્યે વ્યાપક હોય છે તેથી ચિત્-પ્રતિબિમ્બ-વિશિષ્ટ જીવાત્મા કર્તારૂપ છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે —

× ટિપ્પણ ૮૦ બ્રુમો “ ન કાચ વિચિત્રાલીલ ચતાર વિચાર સ ત્ત બાલેતિ વિચાર ” (૨-૮)

આનંદાગ્રમહંકારો વપુર્વ્યાપ્યાવતિષ્ઠતે ।

ચિદ્વિશ્વપ્રતિવિમ્વાભ્યાં વ્યાસોઽસૌ કર્તૃતાં વ્રજેત્ ॥ ૮૨ ॥

અં (પૂર્વોક્ત) અહંકાર નિષ્પર્યત શરીરને વ્યાપ્ત થઈ અવસ્થિત હોય છે. (તેથી) ચિદ્વિશ્વ તથા તેના પ્રતિબિમ્બવડે વ્યાપ્ત આ ('જીવાત્મા') કર્તાપણને પામે છે. ૮૨

પૂર્વોક્ત અહંકારના સ્વરૂપનું તથા તે દેહેન્દ્રિયાદિક વ્યાપારનો કર્તા હોવાનું ઇત્યાદિક નિરૂપણ કરે છે:—

ક્રિયાવૌશ્ચેતનઃ કર્તાહંકારસ્તાદશસ્તતઃ ।

કર્તા ભૂત્વાર્થિલૌકૈર્વ્યાપારાન્કુરુતેઽધિલાન્ ૮૩ ॥

અં તે પ્રકારનો (પ્રુદ્ધરૂપ) અહંકાર (લૌકવિષે) ક્રિયાવાનુ ચેતન (તથા) કર્તારૂપ છે તેથી (તે) કર્તા થઈને સમગ્ર ઇન્દ્રિયોવડે સમગ્ર વ્યાપારો કરનાર છે. ૮૩

પૂર્વોક્તરીત્યા 'સાભાસ' જીવાત્માનો વિવેક કરી હવે પરમાત્માનો વિવેક કરવાનું આરંભે છે:—

જીવાત્માનં વિવિચ્યેત્યં ચેતનં પ્રાણધારિણમ્ ।

વિવિચ્યાત્પરમાત્માનન્દં શુદ્ધચેતનમ્ ॥ ૮૪ ॥

અં આ રીત્યે પ્રાણધારણ ચેતનસ્વરૂપ જીવાત્માનો વિવેક કરીને આનન્દસ્વરૂપ શુદ્ધચેતન સ્વરૂપ આત્માનો વિવેક કરવો. ૮૪

પરમાત્માનો જીવાત્માકિથી કેવી રીતે વિવેક કરવો તે નિરૂપણ કરે છે:—

પ્રતિવિમ્વાહંકૃતિભ્યાં વિશ્વં નિષ્કૃણ્ય સાક્ષિણમ્ ।

વ્રહ્મેતિ વિદ્યાત્સર્વસ્ય તસ્મિન્નારોપિતત્ત્વતઃ ॥ ૮૫ ॥

અં સાક્ષિરૂપ બિમ્બસ્થાનીય ચેતનને પ્રતિબિંબ (જીવાત્મા) તથા સાભાસપ્રુદ્ધ થકું નિષ્કૃષ્ટ કરીને તે (બિમ્બસ્થાનીય ચેતન) વિષે સર્વ (જગત)નું આરોપિતપણું હોય ॥ તેથી તે (બિમ્બસ્થાનીય તત્ત્વ)ને પ્રદ્ય સમજવું. ૮૫

પ્રજ્ઞાસ્વરૂપ ભૂતપદ્યથો ગ્રાહ્યાગ્રાહકસ્વરૂપે' આ સંસારનો નિર્બોધ કરે છે
ઈત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

પ્રજ્ઞામાત્રા મૂતમાત્રા ગ્રાહ્યાગ્રાહકરૂપતઃ ।

સંસારં નિર્વહન્ત્યસ્મિન્નાત્મતત્ત્વે પ્રકલ્પિતાઃ ॥ ૮૬ ॥

અં ભૂતમાત્ર પ્રજ્ઞાસ્વરૂપ (છે) તે આ આત્મતત્ત્વ વિષે પ્રકલ્પિત (સત્તા)
વિષય તથા ઇન્દ્રિયસ્વરૂપે' સંસારનો નિર્બોધ કરે છે. ૮૬

વિષયો ઇન્દ્રિયો પરત્વે અને ઇન્દ્રિયો પ્રાણુલક્ષિત આત્મતત્ત્વ વિષે
આશ્રિત હોય છે ઈત્યાદિ ઉદ્ધાહરણપૂર્વક નિરૂપણ કરે છે:—

ચક્રસ્યારેખાશ્રિતા સ્યાન્નેમિર્નાભાવરાસ્તથા ।

અક્ષેષુ વિપયાસ્તાનિ ચાત્માનિ પ્રાણલક્ષિતે ॥ ૮૭ ॥

અં (જે પ્રમાણે) નેમિ ચક્રના આરા વિષે આશ્રિત હોય આરાઓ
નાણિ વિષે આશ્રિત હોય તે પ્રમાણે, વિષયો ઇન્દ્રિયો વિષે અને તે (ઇન્દ્રિયો)
પ્રાણુલક્ષિત આત્માવિષે આશ્રિત હોય છે. ૮૭

ચેષ્ટાકલ્પનનો હેતુરૂપ હોવાથી 'પ્રાણુ', બુદ્ધિકલ્પનની હેતુરૂપ હોવાથી
'પ્રજ્ઞા' રૂપ અને ઉલ્લાસમય હોવાથી તે 'આનન્દ' પરમાત્મા-રૂપ છે
ઈત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

ચેષ્ટાકલ્પનહેતુત્વાત્રાણો ધીકલ્પનસ્ય ચ ।

હેતુત્વેન ભવેત્પ્રજ્ઞા તતસ્ત્વાનન્દ એવ હિ ॥ ૮૮ ॥

અં તેથી 'પ્રાણુ' ચેષ્ટાત્પત્તિના કારણરૂપે હોય છે અને 'પ્રજ્ઞા'
બુદ્ધિકલ્પનાના કારણરૂપે હોય છે (અને) [ઉલ્લાસમય હોવાથી] 'આનન્દ'
જ નિશ્ચયે (પરમાત્મા) રૂપ થાય. ૮૮

વળી, પરમપ્રેમવિષયક હોવાથી જરા તથા મરણથી રહિત આત્માને
'નિત્યાનન્દતા' સિદ્ધ હોય છે ઈત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

પરપ્રેમાસ્પદતયા સર્વેષાં યો વિભાલસૌ ।

નિત્યાનન્દપરાત્મા સ્યાન્જિરામરણવર્જિતઃ ॥ ૮૯ ॥

અં જે સર્વ (પ્રાણિઓ)ને પરમપ્રેમના આશ્રયસ્થાનરૂપે પ્રકાશે છે તે આ જરા તથા મરણ પર્મથી રહિત (સતો) ‘નિત્યાનન્દ’ સ્વરૂપ પરમાત્મા હોવાનું સિદ્ધ થાય છે. ૮૯

ચિન્મયાવાન અહંકાર પુણ્યપાપવાન હોય ઇત્યાદિ સાત શ્લોકવડે નિરૂપણ કરે છે:—

ન^૩ પુણ્યેન^૧ ભવેદેવો^૨ ન^૭ પાપેન^૫ પશુર્ભવત્ ।

ચિન્મયાવાન^૬ અહંકાર^{૧૦} એવં^{૧૧} સ્યાત્પુણ્યપાપવાન^{૧૩} ॥ ૯૦ ॥

અં તે (પરમાત્મા) પુણ્યવડે દેવરૂપ ન થાય પાપવડે પશુરૂપ ન થાય (કિન્તુ) ચિન્મયાવાન અહંકારાભિમાની જીવાત્મા પુણ્ય તથા પાપવડે સંપન્ન થાય ૯૦

પુણ્યપાપાદિકનો સ્વાત્મા પરત્વે ‘આરોપ’ કરતાં દેવાદિક જન્મપ્રાપ્તિ થાય છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

તદીયે^૨ પુણ્યપાપે^૫ દ્વે^૩ દેહસ્થે^૪ ચ^૬ જરામૃતી ।

સ્વાત્મન્યારોપયેન્મૂઢસ્તતો^{૧૦} દેવાદિજન્મભાક્ ॥ ૯૧ ॥

અં અજ્ઞાની પુરૂષ, તેનાં જે દેહસ્થ પુણ્યપાપ તથા જરા અને મરણને સ્વાત્મા પરત્વે આરોપે છે તેથી (તે) દેવાદિજન્મને પામનારો થાય છે. ૯૧

નિર્લેપ પરમાત્મા પરત્વે કર્મબીજ રૂપ થયેલ હોવાથી જન્માંકુર હોતો નથી ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

આરોપે^૨ વાધિતે^૩ વૌધાત્કર્મ^૪ સ્યાદ્ગંધવીજવત્ ।

તતો^૭ જન્માંકુરો^{૧૦} નાસ્તિ^{૧૧+૧૨} નિર્લેપે^૬ પરમાત્મનિ ॥ ૯૨ ॥

અં જ્ઞાન થકી (દિહાદિક) કલ્પનાનો બાધ થયે કર્મ ભરતીજૂતબીજ-વાળું થાય તેથી નિર્લેપ પરમાત્મા પરત્વે જન્મનો આંકુર હોતો નથી. ૯૨

પરમાત્માને આધારૂપી કારણોપાધિ હોય તથાપિ તે કર્મનો ‘અધ્યક્ષ’ હોય છે કર્મ કરનાર ન હોય તેથી તેને કાંઈ દોષ નથી ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

× દિપ્પણ ૯૦ ભુઓ “ન સાપ્તા કર્મણા મૂયાન્ ..અય્યો લોકેઅય્યો હુત્તસ્સ” (૨-૬).

× દિપ્પણ ૯૨ ભુઓ “અપ હોવેન સાપુકર્મ” (૨-૬).

કાર્યોપાધેરભાવે^૨પિ^૩ કારણોપાધિમત્વતઃ ।

કર્મસ્યાસ્તિત્વતિ^૧ ચેદીશઃ^{૭+૮} કર્માધ્યક્ષો^{૧૦} ન કર્મકૃત્^{૧૧} ॥ ૧૩ ॥

અં (અન્તઃકરણરૂપી) કાર્યોપાધિનો અભાવ જોઈ હોય તથાપિ (માયા) રૂપી કારણોપાધિપણ હોવાથી આ (પરમાત્મા)ને કર્મ (પ્રસક્ત) હોય એમ (કહે તે) ઇન્ધર 'કર્મસાક્ષી' છે (તે) 'કર્મકર્તા' ન હોય. ૯૩

ઇન્ધર કેવળ પ્રેરક 'સાક્ષી' છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

કારયિત્વા^૩ પુણ્યમેવ^{૧+૨} કર્તારં^૪ સ્વર્ગમાપયેત્^{૫+૬} ।

પાપં^૭ તુ^૮ કારયિત્વા^{૧૦} તં^{૧૨} નરકં^{૧૩} પ્રાપયેદસૌ^{૧૪} ॥ ૧૪ ॥

અં (આ) પુણ્ય કરાવીને પુણ્યકર્તાને સ્વર્ગ પમાડે છે. કિન્તુ પાપ કરાવીને આ (ઇન્ધર) તેને નરક પમાડે છે. ૯૪

ઇન્ધર સમાન પ્રેરક છે તેનામાં કાંઈ વિષમતાહોય ન હોય ઇત્યાદિ પત્રાન્યન્યાયપૂર્વક નિરૂપણ કરે છે:—

પર્જન્યવરપ્રેરકત્વાન્નાસ્ય^૧ વૈપમ્યમાપતેત્^૨ ।

શાલ્યાદીન્^૩ વૃદ્ધા^૪ શૃષ્ટિર્વર્ધયેદ્વિપમાપિ^૫ નૌ^૬ ॥ ૧૫ ॥

અં વૃદ્ધિની પેરે પ્રેરકપણ હોવાથી આ (ઇન્ધર)ને વિષમપણ પ્રાપ્ત થતું નથી. વૃદ્ધિ શાલ્ય આદિ (ધાન્ય)ને વિશેષ વૃદ્ધિગત કરે છે તથાપિ (તેથી) તેને વિષમતા હોવી નથી. ૯૫

બીજલોકની પેરે સ્વસ્તવાસના જોડે કરીને જીવો પરત્વે તારતમ્ય હોય છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

ઉત્તમાધર્મભાવોઽન્^૧ તત્તદ્વીજેન^૨ કારિતઃ ।

તારતમ્યં^૩ ચ^૪ જીવેષુ^૫ સ્વસ્તવાસનયા^૬ કૃતમ્ ॥ ૧૬ ॥

અં અંહી (ધાન્ય વિશે) ઉત્તમ તથા અધમરૂપી તારતમ્ય હોય છે તે તે બીજલોકવડે સંપાદિત હોય છે. અને જીવો મધ્યે તારતમ્ય છે તે પોત-પોતાની વાસનાવડે સંપાદિત હોય છે. ૯૬

પૂર્વોક્ત આત્મા 'લોકપાત્ર' 'લોકાધિપતિ' તથા 'સર્વેશ્વરરૂપ' હો ઇત્યાદિ ઉપસંહારપૂર્વક નિરૂપણ કરે છે:—

માતૃવત્પાલયેલ્લોકં^૧ શિક્ષયેત્^૨ પિતૃવત્પ્રમુઃ^૩ ।

સ્વામી સ્યાદ્રાજવત્સોયં^{૧૨ ૧૩ ૧૧} મમાત્મેત્યવગમ્યતામ્^{૧૪ ૧૫} ॥ ૧૭ ॥

જાન તે આ મારે આત્મા લોકને માતાવત્ પાલનહાર હો. પિતાવત્ પ્રભુરૂપ (સતો) શિક્ષા કરે તથા રાજાવત્ સ્વામીરૂપ હો એમ સમજવું. (અર્થાત્ પાલક પ્રભુ તથા સ્વામીરૂપે મારે આત્મા જ છે એમ સમજવું.) ૬૭
માયોપાધિનું મિથ્યાપણું જાણે ॥ તેથી ઇશ્વર 'સંસારો' જીવરૂપ ન હોય કિન્તુ તે 'સ્વાનન્દૈકરસ' છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

માયોપાધૌ^૧ સ્થિતે^૨ તસ્ય^૩ મિથ્યાત્વં^૪ બુદ્ધ્યતે^૫ તતઃ ।

સંસારી^૬ જીવવન્નૈશઃ^{૭ ૧૦ ૭} સ્વાનન્દૈકરસો^{૧૨ ૧૩ ૧૧} હાયમ્ ॥ ૧૮ ॥

જાન માયારૂપી ઉપાધિ બધે સ્થિત હો (વધાધિ) તેનું મિથ્યાપણું જાણે છે તેથી ઇશ્વર જીવની પેરે સંસારી ન હોય (કિન્તુ) તે નિશ્ચયે સ્વાનન્દૈકરસ છે. ૬૮

સ્વાત્મકરૂપા તે ઇશ્વર 'આખડૈકરસાનન્દ' તથા 'મુક્ત' છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

અસ્વખંડૈકરસાનન્દો^૧ મુક્તો^૨ જ્યં^૩ સ્વાત્મદૃષ્ટિઃ ।

સંસારિદૃષ્ટ્યા^૪ સર્વેશ^૫ ઇતિ^૬ વિદ્ધિ^૭ પ્રતર્દન ॥ ૧૯ ॥

જાન સ્વાત્મકરૂપા આ (ઇશ્વર) આખડૈકરસાનન્દ (તથા) મુક્ત સ્વરૂપ (છે). (કિન્તુ) છે પ્રતર્દન! સંસારિકરૂપા તે 'સર્વેશ' છે એમ જાણ. ૬૯

ઇન્દ્રાનુગ્રહતઃ^૧ સૌ^૨મૂલ્કૃતકૃત્યઃ^૩ પ્રતર્દનઃ ।

एतद्व्याख्यानतस्तु^૪ પ્યાદિ^૫ વ્યાતીર્થમહેશ્વરઃ ॥ ૧૦૦ ॥

જાન તે પ્રતર્દન ઇન્દ્રના અનુગ્રહ થકી કૃતકૃત્ય થયો. વિદ્યાતીર્થ-મહેશ્વર આ વ્યાખ્યાન થકી સંતુષ્ટ હો. ૧૦૦

ઇતિ ઇન્દ્રપ્રતર્દનસંવાદ નામક આઠમો અધ્યાય સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧ મો

અન્નતશત્રુ તથા આહ્વાકિનો સંવાદ (કૌપીતકિશાબોપનિષત્
અધ્યાય ૪ થો)

અન્નતશત્રુરાજાએ આહ્વાકિને પ્રથમોથ કરેલો તેનું અહીં
નિરૂપણ કરે છે:—

રાજા^૧ ઘાલાંકયે^૩ પ્રાહ વિપ્રાય^૧ વ્રહ્મવેદનમ્^૫ ।

કૌપીતક્યા^૨શા^૨શાયમત્ર^૨ સ્પર્ધીકરોમિ^૩ તત્^૩ ॥ ૧ ॥

જાન રાજાએ કૌપીતકી શાખા(ના ઉપનિષદ) મધ્યે આહ્વાકિ પ્રાદ્યજને
પ્રથમોથ કરેલો તે અહીં સ્પષ્ટ કરે છે. ૧

આહ્વાકિ અપર-સશુણ્ય-પ્રદ્યવેત્તા ગર્વિષ્ઠ (હતો). અને અન્નતશત્રુ
રાજા પ્રદ્યવેત્તા તથા શરો હતો. ઇત્યાદિ બે શ્લોકોવડે પ્રસ્તાવ કરે છે:—

દત્તૌ^૧ વાલાંકિરપરવ્રહ્મવિત્^૨ સં કદાચન^૫ ।

અજાતશત્રુ^૩ કાશીશં^૪ બુવોર્ધયિપુરાંગતઃ^૫ ॥ ૨ ॥

જાન આહ્વાકિ (વિપ્ર) સશુણ્ય પ્રદ્યવેત્તા (સતો) ગર્વિષ્ઠ (હતો). તે ઠવશિત
કાશીના રાજા અન્નતશત્રુ પ્રતિ બોધ આપવાની ઇચ્છાવાળો અર્ધ આન્યો. ૨

અજાતશત્રુ^૨ વ્રહ્માત્મવેદનાચ્છૈર્યૈતૌ^{૫+૧} ઽપિ^૩ ચં ।

અન્તર્વહિશ્ચ^૬ નિઃશત્રુઃ^{૧૧} કાશ્યાં^૧ રાજાં^{૧૨} વશૂવ સઃ^{૧૩ ૧૦} ॥ ૩ ॥

જાન કાશીમધ્યે અન્નતશત્રુ નામનો, પ્રદ્યાત્મજ્ઞાન તથા શૌર્યતા યક્ષી
પણ અંકર તથા બહારના શત્રુઓથી નિયંત્રિત બોલો રાજા હતો. ૩

આહ્વાકિ ‘પ્રાણોપાસક’ સતો રાજાને ‘આદિત્યોપાસના’નો બોધ
કરે છે ઇત્યાદિ બે શ્લોકોવડે નિરૂપણ કરે છે:—

ગર્ગગોત્રજવિપ્રો^૨ ઽયં^૧ વાલાંકિનૈવ^૩ તત્ત્રવિત્^{૫+૧} ।

કિન્તુ^૭ પ્રાણોપાસકો^૮ ઽયં^{૧૧} દર્પે^{૧૦} મહતાવૃતઃ^{૧૨} ॥ ૪ ॥

અઃ આ ગર્ગગોત્રોત્પન્ન પ્રાણસ્ય આત્માકિ તત્ત્વવેત્તા નહોતો જ કિન્તુ,
આ 'પ્રાણોપાસક' (સતો) મહાત્મા ગર્ગવંદે આવૃત થયેલો. ૪

આત્માકિ, રાજાને શું બોધ આપે છે તે નિરૂપણ કરે છે:—

^૧ રાજન્વુ^૩મુત્સવે^૪ તુભ્યં^૫ પરં^૬ વ્રહ્મા^૭ વ્રવાણ્યહમ્ ।

^{૮+૯} હ્યુક્ત્વા^{૧૦}દિત્યપુરુષં^{૧૧+૧૨} વ્રહ્માપાસ્સ્વેત્યવોચત ॥ ૫ ॥

અઃ હે રાજન! હું ઉપદેશાર્થે તુને પરબ્રહ્મને બોધ કરું છું એમ
કહીને આદિત્યપુરુષને પ્રણમ્ય (તું) ઉપાસના કર એમ કહ્યું. ૫

અભાતશશુ રાજા આદિત્ય માંહેના પુરુષની ઉપાસનાનો નિષેધ કરી તે
ઉપાસનાના 'ફલ'નું તથા આદિત્યપુરુષની પેરે અન્નાદિ પાંચપદાર્થની ઉપા-
સનાના 'ફલ'નું નિરૂપણ કરે છે:—

^૧ રાજા^૩ નિવાર્ય^૪ તં^૫ પ્રાહં^૬ ફલં^૭ ધ્યેયગુણાનપિ ।

^૮ एवं^{૧૧} પચ્ચદશ^{૧૨} વ્રહ્માણ્યપ્યત્રાસાવવોચત ॥ ૬ ॥

અઃ રાજાએ તેનો નિષેધ કરી (તે ઉપાસનાના) ફલનું તથા ઉપાસ્ય
વસ્તુના ગુણનું નિરૂપણ કર્યું. આ (રાજા)એ એ રીતે અહીં ૫૬૨ પ્રણામપુરુષનું
નિરૂપણ કર્યું. ૬

તે ૫૬૨ 'પ્રણામપુરુષ-પદાર્થ' કયા તે નિરૂપણ કરે છે:—

^૧ ચન્દ્રે^૨ વિદ્યુતિ^૩ મૈઘૈ^૪ સ્વૈ^{૫+૬} વાયાવગ્નો^૭ જલે^{૮+૯}પિ^{૧૦} ચ ।

^{૧૦} આદર્શો^{૧૧} શ્રવણે^{૧૨} ગન્તૃશબ્દે^{૧૩+૧૪} છાયાકૃતાવપિ ॥ ૭ ॥

અઃ ચંદ્રવિષે, વિદ્યુતવિષે, મૈઘવિષે, આકાશવિષે, વાયુવિષે, અગ્નિવિષે,
અને જળવિષે પણ આદર્શવિષે, શ્રવણવિષે, ગમનકરનારની પાછળ ચનાર
શબ્દ તેને વિષે, છાયાકૃતિવિષે-૭

^૧ દેહે^૨ સ્વપ્ને^{૩+૪} દક્ષિણે^૫ક્ષણ્યપિ^૬ વામે^૭ઽગ્રવીરક્રમાત્ ।

^૮ સર્વત્ર^{૧૧} રાજા^{૧૨} પ્રત્યુક્તો^{૧૩} વિપ્રસ્તૂષ્ણીમવસ્થિતઃ ॥ ૮ ॥

અં દેહવિષે, સ્વપ્નવિષે, જન્મણી આંખવિષે તેમજ ડાબી આંખ વિષે (પુરુષ) ક્રમપૂર્વક સર્વત્ર હોય છે (એમ) તે બ્રાહ્મણ રાજાવડે પ્રત્યુક્ત (સતો) મીન થઈ રહેા. ૮

પૂર્વોક્ત પુરુષ બ્રહ્મ છે એવી ત્હારી ઉક્તિ વૃથા છે ઇત્યાદિ રાજા કહે છે:—

અજાતશત્રૂ^૯ રાજા^{૧૦ ૧૧} તં^૮ પરબ્રહ્મા^{૧૨}વિદુક્તવાન્ ।

પરબ્રહ્મ^૧ વદિ^૨પ્યામી^{૩+૫}ત્યુ^૪કિસ્ત્ર^૧વ મૃપા^૧ ભવેત્ ॥ ૯ ॥

અં ‘પરબ્રહ્મનું નિરૂપણ કરીશ’ એમ તારી ઉક્તિ વૃથા છે એમ પરબ્રહ્મના વેત્તા અજાતશત્રુ રાજાએ તેને કહ્યું. ૬

‘બ્રહ્મ’ જગત્ તથા પૂર્વોક્ત પુરુષોનો કર્તા છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

જગતઃ^૨ પુરુષાણાં^૪ ચ^૩ કર્તૃ^૫ વ્રહ્મા^૧તે^૧ વુષ્યતામ્ ।

વાલાકિઃ^૧ પરવિદ્યાર્થ^{૧૦} રાજાનમુપસન્નવાન્ ॥ ૧૦ ॥

અં ‘બ્રહ્મ’ જગત્ તથા પુરુષોનો કર્તા છે એમ જાણવું. બ્રાહ્મણે પરવિદ્યાના બોધ અર્થે રાજાની સમીપમા ગયો. ૧૦

પોતે હનિય હોવાથી ગુરૂત્વનો અંગિકાર ન કરતા હું ‘મુખ્ય’ બ્રહ્મ અવશ્ય વિજ્ઞાપન કરીશ ઇત્યાદિ રાજા કહે છે:—

રાજા^૧ નાંગીચકારૈ^૫તત્સ્વજાતેરધમત્વતઃ ।

ગુરુત્વં^૬ નાસ્તિ^{૧૦+૧૧} મૈ^૭ તુભ્યં^{૧૨} વ્રહ્મ^{૧૪} વિજ્ઞાપયામ્યહમ્ ॥ ૧૧ ॥

અં રાજાએ, પોતાની જાતિ (હનિય) ઉતરતી હોવાથી તેનો અંગિકાર છોડી નહીં. મને (તું બ્રાહ્મણ) તેલુ ગુરૂપણું હોય નહીં. હું (તને) બ્રહ્મ વિજ્ઞાપન કરીશ. ૧૧

‘સૂત્રાત્મા’ પરબ્રહ્મ છે એમ રાજાએ બોધ કર્યો ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

x ટિપ્પણ: ૬ જુઓ “તં હવાચ જાતરણુ” મુદ્ધ વં કિત મા સરદિષ્ઠા મદ્ર તે મવાણિ ” (૪-૧૮).

x ટિપ્પણ: ૧૦ જુઓ “મહેવાન ચો વં વત્તાકિ” “તત્ત ઉદ્ધ વત્તાકિઃ ઉમિત્તવાણિઃ” (૪-૧૮).

x ટિપ્પણ: ૧૧ જુઓ “તં હોવાચાજાતરણુઃ...ત્તગાગરિવ્વાજિ” (૪-૧૮)

૮+૯ ૨ ૧ ૩ ૧૦ ૧૧
 ઇત્યુક્ત્વા પાણિના વિપ્રમાદાયન્તઃપુરં ગતઃ ।

૪ ૫ ૬ ૭ ૧૨ ૧૩ ૧૪ ૧૫
 સૂત્રાત્મૈવ પરં વ્રહ્મ પ્રાણો જીવ ઇતીદૃશઃ ॥ ૧૨ ॥

અં વિપ્રને હાથવડે ગૃહણ કરી 'સૂત્રાત્મા' પરબ્રહ્મ (છે) એમ કહી શબ્દ અન્તઃપુરમાં ગયો. પ્રાણુ જીવરૂપ છે એમ આ રીતનો-૧૨

હવે, 'પ્રાણુ જીવ છે' એ રીતનો બાહ્યાકિનો નિશ્ચય તેને નિરાકરણ કરવા સુપુષ્પિમધ્યે પ્રાણુ લીન હોતો નથી ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

૬ ૭ ૧૦ ૧૧+૧૨ ૧૨
 બાલાકેર્નિશ્ચયસ્તસ્ય વ્યાવૃત્ત્યૈ સ્પષ્ટમાહ તમ્ ।

૧ ૨ ૩ ૪ ૫
 સુપુષ્પે પુરુષે પ્રાણો ન લીનશ્ચક્ષુરાદિવત્ ॥ ૧૩ ॥

અં પુરુષ સૂતેલ હોય ત્યારે 'પ્રાણુ' ચક્ષુઆદિની પરે લીન હોતો નથી એમ તે બાહ્યાકિના (પૂર્વોક્ત) નિશ્ચયનું નિરાકરણ કરવા તેને (શબ્દ) સ્પષ્ટ કર્યું. ૧૩

પ્રાણુ જીવાત્મા ન હોય કેમકે તે જડ છે ઇત્યાદિ યુક્તિપુરાસર પ્રતિપાદન કરે છે:—

૧ ૨ ૩ ૪
 જીવશ્ચેત્પ્રતિયુષ્યૈત સમાહૂતઃ સ્વનામભિઃ ।

૭ ૧૨ ૧૦ ૧૧
 ઇતિ મત્વાહ્યત્પ્રાણં શાસ્ત્રીયૈસ્તસ્ય નામભિઃ ॥ ૧૪ ॥

અં જો 'પ્રાણુ' જીવરૂપ (લોકતા) હોય તો તેનાં (લોકપ્રસિદ્ધ) નામો વડે ભગવત્ શાસ્ત્ર એમ માનીને (સૂતેલ પુરુષના) પ્રાણુને તેનાં શાસ્ત્રીય નામોવડે પોકાર્યો. ૧૪

શાસ્ત્રીય નામથી પોકારતાં તે સૂતેલ પુરુષ જીવ્યો નહીં કિન્તુ તેને લોકીય વતી હોરતાં તે જીવ્યો ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

૩ ૪ ૧ ૨ ૫
 નૌત્તસ્થૌ-સ પુમાન્કિન્તુ શિષ્ય ઈવાત્ર પૂર્વવત્ ।

૧૨ ૧૧ ૧૩ ૧૦ ૧૪ ૧૪
 યદ્યથાસૌ તાહિતઃ સુસઃ સમુત્તસ્થૌ ત્વરાન્વિતઃ ॥ ૧૫ ॥

અં તે પુરુષ જીવ્યો નહીં કિન્તુ, અહીં (સુપુષ્પિમધ્યે) પૂર્વવત્ સર્વ રહ્યો. આ સૂતેલ (પુરુષ)ને લોકીયવડે જ તાહન કરતાં શીઘ્ર જીવ્યો. ૧૫

પ્રાણુ ઘટની પેરે જડ છે અને તે (પ્રાણુ) થકી અતિરિક્ત 'જીવ' લોકતા છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

યથા^૧ મસ્માદૃતો^૨ વાહ્નિર્વાયુના^૩ જ્વાલ્યતે તથા^૪ ।

પ્રાણો^૫ નાત્મા^૬ વૌધહીનો^૭ ઘટવચસ્તુ^૮ બુધ્યતે ॥ ૧૬ ॥

અં જો પ્રમાણે સરભવડે ઠંકાયલ અગ્નિ વાયુવડે પ્રજ્વલિત કરાય છે તે પ્રમાણે 'પ્રાણુ' (અન્યથેતન્યપ્રેય) છે. આત્મા, ઘટની પેરે જાનહીન ન હોય. કિન્તુ, જે બ્રહ્મત કરાય છે તે-૧૬

જે સુષુપ્તિમાંથી જાગરાય છે તે 'જીવ' લોકતારૂપ છે એમ અન્ય શ્રુતિપૂર્વક નિરૂપણ કરે છે:—

ઇન્દ્રિયૈઃ^૧ સહિતો^૨ ભોક્તા^૩ જીવોઽસૌ^૪ ચેતનત્વતઃ^૫ ।

દ્વા^૬ સુપર્ણેતિ^૭ મન્ત્રેણ^૮ ચેતનો^૯ દ્વાબુદીરિતૌ^{૧૦} ॥ ૧૭ ॥

અં આ 'જીવ' ચેતનસ્વરૂપ હોવાથી ઇન્દ્રિયોવડે લોકતા (છે) "દ્વા સુપર્ણા" અર્થ:—જે સુંદર પાખવાળાં પક્ષીઓ "એમ મન્ત્રવડે જે ('લોકતા' તથા 'અભોક્તા'રૂપ) જે ચેતન્યવસ્તુનું નિરૂપણ કરેલું છે. ૧૭

તે જીવ્ય મધ્યે એક લોકતા અને બીજો અભોક્તા છે તેનું તથા લોકતાના સ્વરૂપ ઇત્યાદિનું નિરૂપણ કરે છે:—

તયોરન્યતરો^૧ ભોક્તાઽનનનન્યઃ^૨ પ્રકાશતે^૩ ।

ચિચ્છાયાવાનર્હકારો^૪ વ્યાપ્તો^૫ જાગરણે^૬ પુમાન્ ॥ ૧૮ ॥

અં તે જીવ્ય મધ્યે એક લોકતા (છે) [અને] બીજો ભોગ કર્યા વિના (સાક્ષિરૂપે) પ્રકાશે છે. ચિચ્છાયાવાન અર્હકાર જાગરણમધ્યે વ્યાપ્ત છે. પુરૂષ (જીવાત્મા)-૧૮

'જીવાત્મા' ઇન્દ્રિયોવડે વિષયોના લોકતા હોય છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

ઇન્દ્રિયૈર્વિષયાન્મુક્તે^૧ તં^૨ વોદ્ધારમબુધ્યત^૩ ।

પ્રાણાત્મવાદ્યસૌ^૪ ભોક્તૃવૌધેનૈવાતિવિસ્મિતઃ^૫ ॥ ૧૯ ॥

અં (પુમાન-જીવાત્મા) વિષયોને લોગવે છે (એમ) તે બોધાને બોધ કર્યો (તેથી) આ ' પ્રાણાત્મવાદી ', લોકા કોણ તેના ઉપદેશ થકી અત્યંત વિસ્મય પામ્યો. ૧૯

પૂર્વોક્ત રીત્યા પ્રકારને બાણી તે સન્તુષ્ટ થતા બાહ્યાક્રિયો વધુ પ્રશ્ન કર્યા નહિ ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે.—

बुद्धं ब्रह्मेति सन्तुष्टो नान्यत्प्रणुमपैक्षत ।

ज्ञापयिष्येऽहमित्येवं राजा तस्मै प्रतिश्रुतम् ॥ ૨૦ ॥

અં ' પ્રકારનો મને બોધ થયો ' એમ સન્તુષ્ટ થતા તેણે (બાહ્યાક્રિયો) અન્ય પ્રશ્ન પૂછવાની અપેક્ષા કરી નહીં. એ રીતે હું (અક્ષર) વિજ્ઞાપન કરીશ એમ રાજાએ તેને વચન આપ્યું. ૨૦

અક્ષર તથા વિનયસપત્ત શિષ્યને પૂછ્યા વિના પણ ઉપદેશ (બોધ) કરવો ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે.—

शिष्टं बोधयितुं तस्मात्स्वयं प्रभ्रांश्चकार सः

मन्दधीरपि यः श्रोता श्रद्धालुर्विनयान्वितः ॥ ૨૧ ॥

અં તેથી બાકીનો ઉપદેશ કરવા તે (રાજા)એ પોતે પ્રશ્નો ઉપસ્થિત કર્યા, જે શ્રોતા મન્દબુદ્ધિવાળો હોય તથાપિ અક્ષર (અને) વિનયસપત્ત હોય તેને—૨૧

રાજાએ હવે ત્રણ પ્રશ્ન ઉત્થાપિત કર્યા તે ઇત્યાદિક નિરૂપણ કરે છે.—

अष्टेनापि वक्तव्या तस्मै विद्येति शास्त्रधीः ।

यो भोक्ताऽश्रोतिथितः सौयं क्वाशायिष्ट पुरा क्व वा ॥ ૨૨ ॥

અં તેને (પૂર્વોક્ત મન્દધીશ્રોતાને) ન પૂછે તોપણ વિદ્યાનો બોધ કરવો એમ શાસ્ત્રનિર્ણય છે જે લોકતા અહીં જાહેરો તે આ ક્યા સૂતેલો ?

વા પૂર્વે કયા—૨૨

अमूर्क्षीरहिता सुप्तिः कुतो वाङ्मादयं पुमान् ।

वालाकिना अविज्ञातमिदं सर्वमिति स्वयम् ॥ ૨૩ ॥

x ટિપ્પણ ૨૨ જુઓ " ત હો વાચાજ્ઞવણુ " (૪-૧૬)

x ટિપ્પણ ૨૩ જુઓ " તરુ હ વાલાકિર્ન જણી " (૪-૧૮)

અં યુદિરહિત મુખમિ (પૂર્વે કયા) હતી? અથવા, આ પુમાન કયાથી પહોર નીકળ્યો? આ સર્વેય બાલાકિ તેને અવિજ્ઞાત હતુ એમ-૨૩

પૂર્વોક્ત ત્રણ પ્રશ્નના નિર્ણયનુ હવે નિરૂપણ કરે છે —

નિશ્ચિત્ય^૧ ત્રિતયસ્યાસ્ય^૩ નિર્ણયં^૨ સ્પષ્ટમવતીત્^૪ ।

હૃદયં^૫ કર્મલાકારં^૬ દેહમધ્યે^૭સ્ત્યધોમુલમ્^૮ ॥ ૨૪ ॥

અં (પોતે) નિશ્ચય કરીને, આ ત્રણે (પ્રશ્ન)ના નિર્ણયનુ સ્પષ્ટ નિરૂપણ કરે છે દેહમધ્યે કર્મવના આકારનુ હૃદય નીચાઓડાનુ હોય છે ૨૪

પૂર્વોક્ત હૃદયકમળ મધ્યે અહ કારોપાધિક આત્મા જીવસ્વરૂપે થયત કરી રહેલો છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે —

નાડયસ્તસ્માદ્વિનિર્ગત્ય^૧ વ્યામુવન્ત્યાસિલં^૨ વપુઃ ।

અહંકારોપાધિરાત્મા^૩ જીવો મૂલ્વા^૪ હૃદિ^૫ સ્થિતઃ ॥ ૨૫ ॥

અં તે (હૃદયકમળ યહી) નાડીઓ નીકળીને સમગ્ર શરીરને બ્યાપી રહે છે અહ કારોપાધિક આત્મા, જીવસ્વરૂપ યહને હૃદયવિષે રહેલો છે ૨૫

પૂર્વોક્ત જીવાત્મા નાડીઓવડે પ્રસરી જાગરણદશામા વિષયોને ઇન્દ્રિયો વડે જોગ કરે છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે —

નાડિભિઃ^૧ પ્રસૃતઃ^૨ સોક્ષ્ઠૈર્જાનિન્^૩ જાગરણે^૪ સ્થિતઃ ।

વાહ્યભોગપ્રદં^૫ કર્મ^૬ યદા^૭ ક્ષીણં^૮ તદા^૯ પુનઃ ॥ ૨૬ ॥

અં તે (જીવાત્મા) નાડીઓ દ્વારા પ્રસરી જાગરણદશામા ઇન્દ્રિયોવડે (બાહ્ય વિષયોને) જાણતો-અનુભવતો-સ્થિત હોય છે ત્યારે બાહ્યભોગપ્રદ કર્મોનો નાશ થાય ત્યારે પુનઃ-૨૬

પૂર્વોક્ત જીવાત્મા અવ્યય વિષે કેવી રીતે જોખતા હોય છે ઇત્યાદિ સ્વરૂપનુ નિરૂપણ કરે છે —

વાસનાભોગદે^૧ કર્મણ્યુદ્વુદ્ધે^૨ સ્વપ્નમાગ્ભવેત્^૩ ।

સ્વપ્ન નાડીજવૈક્ષયાથ^૪ કર્મણો^૫સ્ત્યાપિ^૬ સંક્ષયાત્^૭ ॥ ૨૭ ॥

× ટિપ્પણ ૨૫ જુઓ. સ હવે જ તાનુ તન્ન મયતિ " (૧-૧૧)

× ટિપ્પણ ૨૬ જુઓ. 'યદા સુપ્ત' એકપા મવતિ' (૪-૧૧),

અં વાસનાલોગપ્રદ કર્મ, બાગત થતાં નાડીઓ મધ્યે સ્વપ્નને અનુભવી સ્વપ્નલોકતા થાય છે. તે પછી આ કર્મનો પણ નાશ થતાં—૨૭

હવે સુષુપ્તિ વિષે જીવાત્માની સ્થિતિ તથા સ્વરૂપ ઇત્યાદિનું નિરૂપણ કરે છે:—

હૃદિ સંકોચમામૌતિ સાં સુષુપ્તિરિતીર્યતે ।

નાડીમૂલાનિ હૃત્પદ્મે પુરીતદ્દેષિતેઽવસન્ ॥ ૨૮ ॥

અં તે (જીવાત્મા) હૃદય મધ્યે સંકોચને પામે છે તે (સંકોચ) ‘સુષુપ્તિ’ એમ કહેવાય છે. પુરીતત નામની નાડીવડે વીંટળાયેલ હૃદયકમળ મધ્યે નાડીનાં મૂલો રહેલાં છે. ૨૮

જીવાત્મા સુષુપ્તિમાં પરમાત્મા મધ્યે લીન થાય છે તેનું તથા પરમાત્માના સ્વરૂપ ઇત્યાદિનું નિરૂપણ કરે છે:—

યાનિ તેષુ પ્રવિદ્યાન્તર્લીયતે પરમાત્માનિ ।

પરમાત્મા સ્વતઃ પૂર્ણઃ સચ્ચિદાનન્દલક્ષણઃ ॥ ૨૯ ॥

અં (પૂર્વોક્ત હૃદયકમળ મધ્યે) જે (નાડીઓ) (રહેલી છે) તેની અંકર પ્રવેશીને જીવાત્મા પરમાત્માત્મવામાં લીન થઈ જાય છે. પરમાત્મા પોતે પૂર્ણ સત્ય ચિત્ તથા આનન્દ સ્વરૂપ છે. ૨૯

પૂર્વોક્ત પરમાત્મા અહંકારે થકી પરિચિન્ન થતાં અજ્ઞાન થકી જીવ-સ્વરૂપ થાય છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

સૌહંકારપરિચ્છિન્નો જીવત્વારોપવાન્ભવેત્ ।

અજ્ઞાનકાર્યૌહંકારૌઽવસ્થિતઃ ફલમુક્તયે ॥ ૩૦ ॥

અં તે (પરમાત્મા) અહંકારવડે પરિચિન્ન-મર્યાદિત-(સત્તા) જીવ-ચક્ષુની કદમનાવાળા થાય છે. અજ્ઞાનના કાર્યરૂપ (ભ્રામણાધનરૂપ) અહંકાર, (ભ્રમત તથા સ્વપ્નદશામાં) ફલ લોગવવાને અવસ્થિત હોય છે. ૩૦

ફલપ્રદકર્મનો ક્ષય થતાં પરિચિન્નસ્વરૂપ જીવાત્મા સુષુપ્તિમાં (પૂર્ણસ્વરૂપ) પરમાત્મા મધ્યે લય પામે છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

ફલદે કર્મણિ ક્ષીણે લીયતેઽસૌ સ્વકારણે ।

પૂર્ણનૈર્વ્યમવામૌતિ પરિચ્છિન્નો યથા ઘટે ॥ ૩૧ ॥

અં આ (જીવાત્મા), ફલપ્રદ લોગ્ધકર્મનો નાશ થયે પોતાના કારણ (અજ્ઞાન) મધ્યે લીન થાય છે. (ત્યારે) પરિચિન્ન-મયાદિત-(જીવાત્મા) પૂર્ણસ્વરૂપ સહ ઐક્યતાને પામે છે. જે પ્રમાણે—૩૧

જીવાત્મા સુપુત્રિમાં પૂર્ણસ્વરૂપ મધ્યે લીન થાય છે તેનું કષ્ટાંતપૂર્વક નિરૂપણ કરે છે:—

નૃપૈઃ ઘટાકાશૃ પેક્યં વિયતા મહતા વ્રજેત્ ।

યદા ન કંચન સ્વપ્નં પર્યેત્સુતસ્તદાઽર્થિલમ્ ॥ ૩૨ ॥

અં (જે પ્રમાણે ઘટ) નાશ પામ્યે ઘટાકાશ મહાત્ આકાશ સાથે ઐક્યતાને પામે (તે પ્રમાણે જીવાત્મા પૂર્ણ-પરમાત્મા-સાથે ઐક્યતાને પામે છે.) સૂતેલ પુરૂષ ન્યારે કાંઈ પણ સ્વપ્ન ભેતો નથી ત્યારે સમમ-૩૨

સુપુત્રિકામાં સમમ વિષયાદિકનો સમૂહ પ્રાણ-પરમાત્મા-મધ્યે લય થાય છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

વિપયેન્દ્રિયજાતં યત્તત્પ્રાણં પ્રવિલીયતે ।

પ્રાણશબ્દો વાયુમાહ પરમાત્માનમપ્યસૌ ॥ ૩૩ ॥

અં (સુપુત્રિમાં) જે વિષય તથા ઇન્દ્રિયનો સમૂહ લેાય છે તે પ્રાણમધ્યે છેક લીન થાય છે. (તેથી) આ ‘પ્રાણુ’ શબ્દ વાયુ તથા પરમાત્માનો વાચક છે. ૩૩

વાયુ તથા પરમાત્મા ઉભય પરત્વે ‘પ્રાણુ’ શ્વાસક્રિયા તથા પ્રવેશ-ક્રિયાનો હેતુભૂત ॥ ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

પ્રવિષ્ટૈષ્ટાહેતુત્વમુભયત્રાપિ વિયતે ।

વાયૌ શ્વાસક્રિયાઃ સર્વાઃ સ્પૃષ્ટિસ્તુ પરમાત્માનિ ॥ ૩૪ ॥

અં વાયુ પરત્વે શ્વાસક્રિયા અને પરમાત્મા પરત્વે સ્પૃષ્ટિક્રિયા (એમ) ઉભયત્ર પણ (પ્રાણનું) પ્રવેશકરવાપણું તથા ચેષ્ટા-ક્રિયાનું હેતુપણું વિદ્યમાન છે. ૩૪

સૂતેલ પુરૂષની ઇન્દ્રિયાદિકનો લય પ્રાણવાયુ વિષે થાય છે એમ દષ્ટિ-સેદથી જણાય ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

x ટિપ્પણ: ૩૨ જુઓ “યદા હ્યઃ ... સર્વેષ્યતિ. સદાવેતિ” (૪-૧૧).

દૃષ્ટિભેદાદ્યૌશ્ચાક્ષલયૌ વક્તું હિ શક્યતે ।

સુતસ્યાક્ષલયઃ પ્રાણવાયાવિતિ તટસ્થંધીઃ ॥ ૩૫ ॥

અં દર્શનભેદ થકી વળી, (વાયુ તથા આત્મા) ઉભય પરત્વે ઇન્દ્રિયના લયની ઉક્તિ નિશ્ચયે કરી શકાય છે. સૂતેલ (પુરૂષ)ની ઇન્દ્રિયનો લય પ્રાણવાયુ વિષે થાય જ એમ (સૂતેલ પુરૂષની) પાસે ઉભેલ તટસ્થ પુરૂષને જણાય છે. ૩૫

હવે સૂતેલ પુરૂષની દૃષ્ટિએ ઇન્દ્રિયાદિક (જગત)નો લય પરમાત્મા વિષે થાય જ ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

અદ્વૈતે દ્વૈતવિલયં મન્યતે સુત ઉત્થિતઃ ।

સુતાભિપ્રાયમાશ્રિત્ય પરાત્મનિ જગલ્લયઃ ॥ ૩૬ ॥

અં સૂતેલ (પુરૂષ) ઉઠતાં તે, અદ્વૈત-પરમાત્મા-મધ્યે જગતનો વિલય થયારું માને છે. (એ. રીતે) સૂતેલ (પુરૂષ)ના અભિપ્રાયનો આશ્રય કરીને જગતનો લય પરમાત્મા વિષે છે એમ-૩૬

એ રીતે પૂર્વોક્ત બે પ્રશ્નોનો ઉત્તર સિદ્ધ થયો એમ ઉપસંહાર કરે છે:—

શ્રુત્યુક્તસ્તૈન પૂર્વોક્તપ્રશ્નયોરુત્તરં ભવૈત્ ।

કૈપોઽશયિષ્ઠ કુત્રેયં સુતિસ્ત્રોત્તરં ક્રમાત્ ॥ ૩૭ ॥

અં (જગતનો લય પરમાત્મા વિષે છે એમ) શ્રુત્યોક્તિ છે. તેને લઈ પૂર્વોક્ત બે પ્રશ્નોનો ઉત્તર સિદ્ધ થાય છે. આ (જીવાત્મા) કયા સૂતેલો તથા આ સુપુતિ કોના વિષે હોય છે તે સંજ્ઞાથી ઉત્તર ક્રમપૂર્વક (કહે છે-) ૩૭

પૂર્વોક્ત પ્રશ્નદ્વયના ઉત્તરદ્વયનું નિરૂપણ કરે છે:—

પરમાત્મન્યશયિષ્ઠાઽમૂદજ્ઞાને સુતિરિત્યદઃ ।

પરિચ્છિન્નસ્ય પૂર્ણાત્મતાદાત્મ્યં શયનં ભવૈત્ ॥ ૩૮ ॥

અં (તે જીવાત્મા) પરમાત્મા મધ્યે સૂતેલ થએલો. સુપુતિ, અજ્ઞાન મધ્યે રહેલી એમ આ પરિચ્છિન્ન-જીવાત્માનું-પૂર્ણાત્મતા સહ વાકામ્ય-અભેદ-તે શયન-અવસ્થા થાય. ૩૮

હવે, સુપુતિ કોને કહે ? તથા આ જીવાત્મા ક્યાંથી બહાર આંચો ? આ પ્રશ્નો ઉત્તર કહે છે:—

સાહંકારસ્ય^૧ જગતો^૨ વિલયઃ^૩ સુતિરુચ્યતે^૪ ।

કુત આગાદિતિ^૧ પ્રશ્નસ્યોત્તરં^૨ દૃશ્યતામિદમ્ ॥ ૩૯ ॥

અં આહંકારસંહિત જગતના વિલયને ‘સુપુતિ’ કહે છે. ‘ક્યાંથી આંચો ?’ આ પ્રશ્નો આ ઉત્તર સમજાવે. ૩૯

અજ્ઞાનાવૃત્ત પરમાત્મા થકી જીવાત્મા જગતમધ્યે પુનઃ બહાર આવે છે ઇત્યાદિ દર્શાતપૂર્વક નિરૂપણ કરે છે:—

અજ્ઞાનેનાશૃતાત્પૂર્ણાદાગચ્છતિ^૭ પરાત્મનઃ^૮ ।

યદા^૧ પ્રવુચ્યતે^૨ સુતસ્તદાગ્નેર્વિસ્ફુલિન્નવત્^૩ ॥ ૪૦ ॥

અં જ્યારે સુતેલો (પુરૂષ) જાગે છે ત્યારે અગ્નિ થકી તણુખા બહાર નીકળે તે પ્રમાણે અજ્ઞાનપટ હંકાયેલા પૂર્ણસ્વરૂપ પરમાત્મા થકી (જીવાત્મા) બહાર નીકળે છે. ૪૦

પરમાત્મા થકી ઇન્દ્રિયો તથા પ્રાણના અભિમાની દેવોની ઉત્પત્તિ થાય છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

પ્રાણા^૩ યથાયથં^૪ તસ્માજ્ઞાયન્તે^૫ પરમાત્મનઃ^૬ ।

પ્રાણાભિમાનિદેવાનામગ્ન્યાદીનાં^૭ જનિસ્તંતઃ^૮ ॥ ૪૧ ॥

અં તે પરમાત્મા થકી ઇન્દ્રિયાદિકે યથાયથ ઉત્પન્ન થાય ॥ અને તે ઇન્દ્રિયો થકી અગ્નિ આદિ પ્રાણાભિમાની દેવોની ઉત્પત્તિ થાય છે. ૪૧

પૂર્વોક્ત દેવો થકી વિષયો ઉત્પન્ન થાય છે એમ સાધારણુ અને આસાધારણુ એમ બે પ્રકારની સૃષ્ટિનું નિરૂપણ કરે છે:—

લોક્યન્તે^૧ વિષયા^૨ અક્ષૈસ્તે^૩ દેવેભ્યઃ^૪ સમુદ્ગતાઃ^૫ ।

સર્વસાધારણઃ^૬ સર્ગ^૭ એકઃ^૮ પ્રાતિસ્વિકો^૯ ડપરઃ^{૧૦} ॥ ૪૨ ॥

અં (પૂર્વોક્ત) દેવો થકી ઉત્પન્ન થયેલા (સર્ગ) તે વિષયો ઇન્દ્રિયોપકે

અનુભવાય છે (એ રીતે) એક સૃષ્ટિ સર્વસાધારણરૂપા અને બીજી અસાધારણરૂપા (એમ બે પ્રકારની સૃષ્ટિ હોય છે) ૪૨

પૂર્વોક્ત ઉભય સૃષ્ટિનું કહે કમપૂર્વક નિરૂપણ કરે છે —

આકાશાદિક્રમાદાયઃ પ્રાણાદિક્રમતોઽપરઃ ।

સર્વેષાં પ્રાણિનાં કર્મક્ષયે સ્યાત્પ્રલયો મહાન્ ॥ ૪૩ ॥

અ પ્રથમ સૃષ્ટિ આકાશાદિકં કમપૂર્વક (અને) બીજી પ્રાણાદિકં કમપૂર્વક (સિદ્ધ થાય છે) સર્વ પ્રાણિઓના કર્મનો નાશ થયે મહાન્ પ્રલય થાય છે ૪૩ વળી, સર્વ પ્રાણિઓનાં કર્મની ઉત્પત્તિ થયે ઈશ્વર મહાસૃષ્ટિ રચે છે અને એક પુરુષના કર્મનો નાશ થયે જે પ્રલય થાય તેને સુષિ કહે છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે —

પુનઃ કર્મોદ્ભવે તેષાં સ્યાન્મહાસૃષ્ટિરીશ્વરાત્ ।

एकस्य कर्मणि क्षीणे प्रलयः सुतिनामभूत् ॥ ૪૪ ॥

અ તે સર્વેષ પ્રાણીઓના કર્મ ઉત્પન્ન થતા વળી, ઈશ્વર થકી મહાસૃષ્ટિ સંપાદન થાય છે એક (પ્રાણી)ના કર્મ ક્ષીણ થયે સુતિનામક પ્રલય થાય છે ૪૪

તેજ રીતે, એક પ્રાણિના નવીન કર્મ ઉત્પન્ન થાય ત્યારે તેને જાગર-સૃષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય છે આ રીતે, અદ્વૈતતત્ત્વનો બોધ થાય તે અર્થેજ સર્વત્ર સૃષ્ટિનું કથન કરાય છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે —

પુનઃ કર્મોદ્ભવે તસ્ય સૃષ્ટિઃ સ્યાંજાગરાભિધા ।

✓ अद्वैततत्त्वबोधाय सृष्टिः सर्वत्र कथ्यते ॥ ૪૫ ॥

અ તે (પ્રાણિના) કર્મ ઉત્પન્ન થયે વળી, ફરી જાગરનામની સૃષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય છે (આ રીતે) સૃષ્ટિનું, અદ્વૈતતત્ત્વનો ઉપદેશ સિદ્ધ કરવા અર્થેજ સર્વત્ર નિરૂપણ કરાય છે ૪૫

આ રીતે, અત્ય વા મહાન્ સૃષ્ટિના સર્વત્રકથનવડે કેવળ 'સત્' અદ્વૈત તત્ત્વનો જ બોધ કરે છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે—

અલ્પા સાં મંહતૌ વાસ્તુ સદદ્વૈતં વિવુદ્ધયતે ।

प्रौढस्य राजगेहस्य द्वारं स्यात्पुरतो महत् ॥ ૪૬ ॥

અં (પૂર્વોક્તાસ્ટિ) ભલે અહ્ય સ્વરૂપની વા મહાન સ્વરૂપની હો (તથાપિ) 'સત્' અદ્વૈત તત્ત્વનો (તેના દ્વારા) વિશેષ રીતે બોધ કરાય છે. પ્રીત રાજમંદિરનું દ્વાર આગળ ચક્રી મહાન હોય ॥ ૪૬

પૂર્વોક્તા મહાન તથા અહ્યસ્વરૂપા સૃષ્ટિના ત્રયોજનાદિકનું રાજમંદિરનાં મહાન તથા અહ્ય દ્વારરૂપી દૃષ્ટાંતવડે પાંચ શ્લોકથી નિરૂપણ કરે છે:—

૧ ૨ ૩ ૪ ૫
પૃથ્વોન્ત:પુરદ્વારં ચૌરદ્વારાશ્ચમલ્પકમ્ ।

૭ ૮ ૯ ૧૦ ૧૧
મહાદ્વારેણ સહસ્રાં દુર્લભં રાજદર્શનમ્ ॥ ૪૭ ॥

અં (પૂર્વોક્ત રાજમંદિરની) પાછળ ચૌરદ્વાર નામનું અહ્ય અન્તા-પુરદ્વાર હોય છે. રાજનું દર્શન મહાદ્વારવડે સહસ્રાં દુર્લભ હોય છે. ૪૭

રાજદર્શન કેમ દ્વર્લભ હોય છે તેના કારણે ઇત્યાદિનું નિરૂપણ કરે છે:—

૧ ૨ ૩ ૪ ૫
જનસંમર્દવાહુલ્યાદ્વારાણાં ચ વહુત્વતઃ ।

૭ ૮ ૯ ૧૦ ૧૧
અલ્પદ્વારે સ્વામિભક્તો હઠાદ્રાજાનમીક્ષતે ॥ ૪૮ ॥

અં સ્વામિભક્ત પુરૂષ મનુષ્યોની ભારે ચેદનીને ક્ષીણ અને અનેક દાશે હોય છે તેથી હઠપૂર્વક અલ્પદ્વારમધ્યે રાજનું દર્શન કરે છે. ૪૮

પૂર્વોક્ત દૃષ્ટાંતને સિદ્ધાંતપ્રતિ પૂર્વાર્ધ શ્લોકવડે ઘટાવે છે:—

૧ ૨ ૩ ૪ ૫
દૃષ્ટિષ્ઠચાનુભૂત્યર્થી વૈત્યાત્માનં તથા હઠાત્ ।

૭ ૮ ૯ ૧૦ ૧૧
મહાસૃષ્ટ્યા તત્પદાર્થમાદૌ જ્ઞાત્વા તથા પુનઃ ॥ ૪૯ ॥

અં તેજ (પૂર્વોક્તાસ્ટિ) પ્રભાણે પ્રાતીતિકી સૃષ્ટિનો અનુભવ કરવાની ઇચ્છાવાળો (પુરૂષ) હઠપૂર્વક આત્મતત્ત્વને જાણે છે. મહાસૃષ્ટિ(ના અનુભવ) વડે આરંભમાં તેજ પ્રભાણે 'તત્' પદાર્થનો અનુભવ કરી પુનઃ—૪૯

'તત્' તથા ત્વે પદાર્થનું શોધન કરી મહાસૃષ્ટિદ્વારા તત્ત્વવિબોધ સિદ્ધ થવામાં વિલગ્ન થાય છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

૧ ૨ ૩ ૪ ૫
ત્વં પદાર્થ શોધાયિત્વા વાક્યાદ્વૌધો વિલમ્બતે ।

૭ ૮ ૯ ૧૦ ૧૧
તત્સાદિહાજાતશત્ત્વર્લાકેરવિલમ્બતઃ ॥ ૫૦ ॥

અં મહાવાક્યચક્રી 'ત્વં' પદાર્થ (ભવ)નું શોધન કરતાં ઉપદેશ (વક્ત્રવોધ) વિલગ્ન થાય છે. તેથી અનુભવશક્તિને બાકાકિને વિનાવિલગ્ન અર્હા—૫૦

હવે અનતશત્રુભાગ ઉપર કહ્યું તે કારણે આજ્ઞાક્રિને દાદ્યસૃષ્ટિ-
પ્રાતીતિક્રી-સૃષ્ટિદ્વાગ પ્રત્યગાભિન્ન પ્રદાનો બોધ કરે છે ઇત્યાદિ
નિરૂપણ કરે છે —

પ્રત્યગ્રહત્વવોધાર્થ દૃષ્ટિસૃષ્ટિમવોચત ।

સુસાવાસીચદજ્ઞાનમહંકારલયોઽન્ન હિ ॥ ૫૧ ॥

અં (અનતશત્રુએ) પ્રત્યગાત્મા પ્રદાનસ્વરૂપે છે એમ બોધ સિદ્ધ કરવા
પ્રાતીતિક્રી સૃષ્ટિનું કથન કર્યું સુપ્રસિદ્ધ મધ્યે જે અજ્ઞાન (હોય છે) ત્યા
નિશ્ચયે, અહંકારનો લય થાય છે ૫૧

લોગકાલે તે અહંકાર ઉત્પિત થતા, આત્મા તે અહંકારવડે અવશિષ્ટન્ન
થઈ પૂર્વવત્ કતાલોકાદ્યાપ થાય છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે —

સાહંકારઃ કર્મભોગકાલે સ્યાત્પુનસ્દગતઃ ।

તેનાપચ્છિન્ન આત્માપિ કર્તા ભોક્તાપિ પૂર્વવત્ ॥ ૫૨ ॥

અં તે અહંકાર લોગકાલે પુન ઉત્પન્ન થાય છે (તેથી) તે (અહંકાર)
વડે અવશિષ્ટન્ન-અસાત્-આત્મા પણ, પહેલાની જે રે વળી કતાલોકાદ્યા(થાય છે) ૫૨

પૂર્વોક્ત લોખા થકી ભોગની સાધનરૂપ ઇન્દ્રિય અને ઇન્દ્રિય થકી
ઇન્દ્રિયોના દેવોનો અનુગ્રહ ઉત્પન્ન થાય ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે —

ભોક્તરાત્મેન ઉત્પન્ન ભોગસાધનમિન્દ્રિયમ્ ।

ઇન્દ્રિયપ્રેરકો દેવાનુગ્રહસ્તત્ ઉદ્ભવતઃ ॥ ૫૩ ॥

અં આત્મારૂપ ભોખાથકી ભોગની સાધનરૂપ ઇન્દ્રિય ઉત્પન્ન થાય છે
(અને) તે (ઇન્દ્રિય) થકી ઇન્દ્રિયના પ્રેરક દેવોનો અનુગ્રહ ઉત્પન્ન થાય છે ૫૩

પૂર્વોક્ત અનુગૃહીત ઇન્દ્રિયો થકી શબ્દાદિ વિષયો ઉત્પન્ન થાય છે
ઇત્યાદિક નિરૂપણવડે પ્રાતીતિક્રી સૃષ્ટિનો ઉપસહાર કરે છે —

અક્ષેભ્યોઽનુગૃહીતેભ્યો લોકા ભાન્તિ સમુદ્રતાઃ ।

સૈયં પ્રાતીતિક્રી મૃષ્ટિસ્તસ્માજ્ઞાતા તતઃ સ્વયમ્ ॥ ૫૪ ॥

અં અનુગૃહ પામેલી ઇન્દ્રિયો થકી વિષયાદિક લોક ઉત્પન્ન થયા હોય

એમ પ્રતીત થાય છે. (એ રીતે) તે આ પ્રાતીતિકી સદિ અહંકારવિશિષ્ટ ચેતનયકી ઉત્પન્ન થયલી છે તેથી પોતે-૫૪

ઉપર કહું તેમ જગતનો કર્તા પરમાત્મા છે એવો બોધ અજ્ઞાનીને પણ સહેલાઈથી સિદ્ધ થાય ■ ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

જગત્કર્તા પરમેતિ ક્ષણાદ્વાલોઽપિ બુધ્યતે ।

ઈશ્વરો મહિમોપેતઃ સૌપ્યન્ન ઇતિ વાસના ॥ ૫૫ ॥

અં (એ રીતે) પરમાત્મા આકાશાદિક વ્યાવહારિક સદિનો કર્તા ■ એમ અજ્ઞાનીને પણ ક્ષણમાં (પરમાત્મ)બોધ કરાય છે. ઇશ્વર મહિમાસંપન્ન (છે) તે પણ અજ્ઞરૂપ છે એમ વાસના-૫૫

હવે, પૂર્વોક્તારીત્યા સર્વપ્રકારની સદિ કેવળ માયિકી છે ઇત્યાદિ ઉપસંહાર કરે છે:—

ધીમતાં ચિરમારુઢા વિયદાદિક્રમસ્તતઃ ।

કિં બ્રહ્મત્યાસ્તુ યા કાચિત્ સૃષ્ટિઃ સા માયિકી તતઃ ॥ ૫૬ ॥

અં (પૂર્વોક્ત વાસના) બુદ્ધિમાન પુરૂષેને લાંબાકાળથી આરૂઢ થયલી હોય છે. તે (ઇશ્વર)કહી આકાશાદિકની સદિ કેમ કરીને થાય છે. બહુ કહેવાતું શું પ્રયોજન? જે કાંઈ (પ્રાતીતિકી કે વ્યવહારિક) સદિ હોય તે નિમિષા છે. અને તે (સદિ) માયિકી હોય છે તેથી—

સુષુપ્તિ મધ્યે આત્મા, અદ્વિતીય તથા આનન્દરૂપે અનુભવાય છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

અદ્વિતીયાનન્દ આત્મા સુષુપ્તાવનુમૂયતે ।

અહંકારો માયિકો યસ્તદવચ્છિન્નચેતનઃ ॥ ૫૭ ॥

અં આત્મા સુષુપ્તિ મધ્યે અદ્વિતીય તથા આનન્દરૂપે અનુભવાય છે. જે માયિક અહંકાર વડે અવિચિન્ન થયલ છે ચેતન જેનું એવો-૫૭

અગરજીવિયે અહંકારાવાચિછન્ન આત્મા અગિલ દેહને બાધી રહે છે ઇત્યાદિ દ્વાંતપૂર્વક નિરૂપણ કરે છે:—

આત્મા જાગરણે કૃત્સ્નમાનલં વ્યાસુયાદ્રપુઃ ।

ગૃહોઽગ્નિરણૌ વ્યાપી તથા સુષૌ ચિત્તિર્વપુઃ ॥ ૫૮ ॥

એમ પ્રતીત થાય છે. (એ રીતે) તે આ પ્રાતીતિકી સદિ અહંકારવિશિષ્ટ ચેતનથી ઉત્પન્ન થયલી છે તેથી પોતે-૫૪

ઉપર કહ્યું તેમ જગત્નો કર્તા પરમાત્મા છે એવો બ્રાહ્મ અજ્ઞાનીને પણ રહેલાઈથી સિદ્ધ થાય ॥ ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

જગત્કર્તા^૧ પરાત્મોત્તિ^૨ ક્ષણાદ્વાલોપિ^૩ બુદ્ધ્યતે^૪ ।

ઈશ્વરો^૧ મહિમોષેતઃ^૨ સૌપ્યન્ન^૩ ઇતિ^૪ વાસના ॥ ૫૫ ॥

અં (એ રીતે) પરમાત્મા આકાશાદિકે વ્યાવહારિકે સદિનો કર્તા છે એમ અજ્ઞાનીને પણ સુષુપ્ત (પરમાત્મ)બ્રાહ્મ કરાચ છે. ઇશ્વર મહિમાસંપન્ન (છે) તે પણ આજરૂપ છે એમ વાસના-૫૫

હવે, પૂર્વોક્તરીત્યા સર્વપ્રકારની સદિ કેવળ માયિકી છે ઇત્યાદિ ઉપસંહાર કરે છે:—

ધીમતાં^૧ ચિરમારુઢા^૨ વિયદાદિક્રમસ્તતઃ^૩ ।

કિં વહૂત્યાઽસ્તુ^૧ યાં કાચિત્^૨ સ્ટાપ્તિઃ^૩ સાં માયિકી^૪ તતઃ ॥ ૫૬ ॥

અં (પૂર્વોક્ત વાસના) બુદ્ધિમાત્ર પુરૂષને લાખાકાળથી આરૂઢ થયલી હોય છે. તે (ઇશ્વર)ચક્રી આકાશાદિકની સદિ ક્રમે કરીને થાય છે. બહુ કહેવાનું શું પ્રયોજન? જે કોઈ (પ્રાતીતિકી કે વ્યવહારિકા) સદિ હોય તે મિથ્યા છે. અને તે (મિથિ) માયિકી હોય છે તેથી—

સુષુપ્તિ મધ્યે આત્મા, અદ્વિતીય તથા જ્ઞાનન્દરૂપે અનુભવાય છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

અદ્વિતીયાનન્દ^૧ આત્મા^૨ સુષુપ્તાવનુભૂયતે^૩ ।

અહંકારો^૧ માયિકો^૨ યસ્તદવચ્છિન્નચેતનઃ^૩ ॥ ૫૭ ॥

અં આત્મા સુષુપ્તિ મધ્યે અદ્વિતીય તથા જ્ઞાનન્દરૂપે અનુભવાય છે. જે માયિક અહંકાર વડે અવિચ્છિન્ન થયલ છે ચેતન જેનું એવો-૫૭

જગરણુવિષે અહંકારાવાચ્છિન્ન આત્મા અણિલ દેહને વ્યાપી રહે ॥ ઇત્યાદિ દર્શનપૂર્વક નિરૂપણ કરે છે:—

આત્મા^૧ જાગરણે^૨ કૃત્સ્નમાનસં^૩ વ્યાપ્તયાદ્રુપુઃ^૪ ।

મૂઢોઽક્ષિરણૌ^૧ વ્યાપી^૨ તથા^૩ સુસૌ^૪ ચિત્તિર્વપુઃ ॥ ૫૮ ॥

અં આત્મા, જાગરણદશામાં નષ્ટપર્યંત સમગ્ર શરીરને વ્યાપી રહે છે. (જે પ્રમાણે) અગ્નિ અરણિના કાષ્ઠમધ્યે ગૂઢ (સતો) વ્યાપી રહે છે તે પ્રમાણે ચૈતન્યાત્મા, સુષુપ્તિ મધ્યે દેહને-૫૮

ચિતિ—ચૈતન્યાત્મા-સુષુપ્તિ તથા જાગરણદશામધ્યે ઠેવી રીતે વ્યાપી રહે છે તે દહાંતપૂર્વક નિરૂપણ કરે છે:--

વ્યાપ્રોત્યવિધયા ગૂઢા જાગરે ક્ષુરવત્સ્થિતા ।

નાપિતસ્ય ક્ષુરાઃ પાત્રે સ્પષ્ટા ભાન્તિ પૃથક્સ્થિતાઃ ॥ ૫૯ ॥

અં ચૈતન્ય (સુષુપ્તિમધ્યે) અવિદ્યાવડે ગૂઢ (સતુ) દિહને વ્યાપી રહે છે. (તે ચૈતન્ય) જાગરણદશામાં અસ્વાની પેઠે (સ્પષ્ટ) વ્યક્ત હોય છે. વાળંદનાં જાગરે પાત્રવિધે પૃથક્ સ્થિત (સતો) સ્પષ્ટ દેખાય છે. (તે પ્રમાણે-) ૫૯

પૂર્વોક્ત રીત્યે ચક્ષુઆદિ મધ્યે ચૈતન્યનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ દેખાય છે તથા સર્વેય લોગસાધનો કર્તાત્માને અનુસરીને સ્થિત હોય છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:--

ચક્ષુરાદિપુ ચિહ્નેભાવઃ સ્પષ્ટા ભાન્તિ પૃથક્ તથા ।

સર્વેઽપિ કરણાત્માનઃ કર્તાત્માનમિમં સદા ॥ ૬૦ ॥

અં તે પ્રમાણે ચૈતન્યનું સ્વરૂપ ચક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિયો મધ્યે સ્પષ્ટ પૃથક્ પ્રતીત થાય છે. સર્વેય લોગસાધનરૂપ ઇન્દ્રિયો સદા આ કર્તારૂપ આત્માને- (અનુસરીને સ્થિત હોય છે.) ૬૦

જીવાત્મા ઇન્દ્રિયોવડે શબ્દાદિ વિષયોનો લોગ કરે છે અને ઇન્દ્રિયો શબ્દાદિક વિષયોને ગૂઢણ કરે છે ઇત્યાદિ દહાંતપૂર્વક નિરૂપણ કરે છે:--

અનુસૃત્યેવ તિષ્ઠન્તિ શ્રેષ્ઠિનં સ્વજનાં ઇવ ।

પુત્રમિત્રાદિભિઃ સ્વીયૈઃ સાર્જે શ્રેષ્ઠી ધની સદા ॥ ૬૧ ॥

અં (જીવાદિક) સ્વજનો શ્રેષ્ઠ પુરૂષને અનુસરી રહે છે તેમ (ઇન્દ્રિયો જીવાત્માને અનુસરીને સ્થિત હોય છે.) શ્રેષ્ઠ ધનિક પુરૂષ જે પ્રમાણે પોતાના પુત્ર તથા મિત્રાદિ સહ સદા-૬૧

મુંકે તેપિ તદિદ્યાર્થે કુર્વન્તો ભોજયન્તિ તમ્ ।

एवं जीवः स्वकीयाक्षैः सार्जं शब्दादिकान् सदा ॥ ६२ ॥

અં (અન્નાદિકનો) ઉપલોગ કરે છે (તે પ્રમાણે) તેઓ પણ તે (ધનિક)ના અર્થ ઈદાર્થ સંપાદન કરતા (સતા) તેની સેવા કરે છે. એ રીતે, જીવ મોતાની ઇન્દ્રિયો સહ શબ્દાદિક વિષયોનો સદા-૬૨

હવે, સુપુત્રિ મધ્યે આ લોકતારૂપ જીવાત્મા જ્યાં સ્થિત હોય છે અને જે થકી જાગરણ ઉદય પામે છે તે અદ્વૈત પરમાત્મા છે ઇત્યાદિ ઉપસંહાર કરે છે:—

મુંક્તે^૧ક્ષાણિ^૨ ચ^૩ શબ્દા^૪દીન^૫ ગૃહ્ણન્તિ^૬ સ્વામિતુ^૭ષ્ટયે^૮ ।

યત્ર^૯ તિષ્ઠતિ^{૧૦} ભોક્તા^{૧૧}સૌ^{૧૨} સુતૌ^{૧૩} જાગરણે^{૧૪} પુનઃ^{૧૫} ॥ ૬૩ ॥

અં ઉપલોગ કરે છે. અને ઇન્દ્રિયો, સ્વામી(રૂપ જીવાત્મા)ની તુષ્ટિ અર્થ શબ્દાદિક વિષયોને ગૃહણ કરે છે. આ લોકતા (જીવ) સુપુત્રિમા જ્યાં સ્થિત હોય છે (અને) જાગરણમાં પુનઃ-૬૩

યસ્મા^૧દુદૈતિ^૨ સો^૩દ્વૈતઃ^૪ પરમાત્મે^૫તિ^૬ બુદ્ધ્યતામ્^૭ ।

ઈત્યમ્^૧દ્વૈતવૌ^૨ધાર્ધમ^૩હંકારે^૪ પરે^૫શ્વરઃ^૬ ॥ ૬૪ ॥

અં જે થકી તે ઉદય પામે છે તે અદ્વૈત પરમાત્મા છે એમ સમજવું. આ રીતે અદ્વૈતવત્ત્વના ધોધાર્ધ પરમાત્મા અહંકાર પરત્વે-૬૪

સ્પષ્ટચિત્ર^૧પ્રતિબિમ્બો^૨ઽમૃદિતિ^૩ શ્રુત્યન્તરે^૪ શ્રુતમ્^૫ ।

યાવદ્^૧દ્વૈતમાત્માનમિન્દ્રો^૨ નૈવ^૩ વિજજિવાન્^૪ ॥ ૬૫ ॥

અં સ્પષ્ટચિદાભાસરૂપ થયો એમ અન્ય શ્રુતિમધ્યે કહેલું છે. ઇન્દ્રિયો લગી (આ) અદ્વૈત આત્મવત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર કર્યો નહીં-૬૫

અસુરા^૧ બહિરન્તઃસ્થાસ્તા^૨વદમ્યભવન્નિમમ્^૩ ।

બ્રહ્મિષ્ઠા^૧ અસુરાઃ^૨ સ્વર્ગે^૩ સ્થિતમેનં^૪ લવાધિરે^૫ ॥ ૬૬ ॥

અં ત્યાંલગી બાહર તથા અંદર રહેલા અશુભોએ તેને પરાજય કરેલો. (અને) બહારના (હિરણ્યકેશિયુ આદિ) અશુભોએ સ્વર્ગમાં રહેલા તેને ઉપદ્રવ કર્યો. ૬૬

આંતરશત્રુઓ કયા અને તેમને જોળખી વધ કરવાથી હું શાય તે ઇત્યાદિક નિરૂપણ કરે છે:—

× ટિપ્પણ. ૬૫ જીઓ “(૧) લવેન વીતેનભાટુરુત્ત કન્યે વ્યકાશપિ”
 “ (૧) જીઓ “લવાવત્ ... ભવન્તિ વર્તે” (૪-૨૦).

અન્તરા^૨ અસુરા^૩શ્ચિત્તે^૪ કામાદ્યા^૧ દુઃખદાયિનઃ^૫ ।

યદા^૧ વિજ્ઞાવાત્માનમસુરાન^૩વિલાંસ્તદા^૫ ॥ ૬૭ ॥

અં કામાદિકે આંતર અસુરો ચિત્ત મધ્યે દુઃખ દેનાર (હોય છે.)
જ્યારે આત્મસ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર કરે છે ત્યારે સમગ્ર અસુરોને-૬૭

હત્વા^૧ જયેન^૨ દેવાનાં^૩ શ્રેષ્ઠં^૪ સ્વારાજ્યમાતવાન્^૫ ।

અજાતશત્રુતામેતિ^{૮+૫} જાતબ્રહ્માત્મવોધતઃ^૭ ॥ ૬૮ ॥

અં હણીને જયવડે દેવોમધ્યે શ્રેષ્ઠ આધિપત્યને પામ્યો. (એ રીતે)
ઉત્પન્ન થયેલ પ્રજ્ઞાત્મબોધ થકી (તે) નિવેંરીપણાને પામે છે. ૬૮

સર્વાત્મદર્શી^૧ પુરૂષને અંદર કે બહારના શત્રુ ન હોય ઇત્યાદિ
નિરૂપણ કરે છે:-

અન્તર્વાર્હિર્વા^૪ કઃ^૩ શત્રુર્મમ^૨ સર્વાત્મદર્શિનઃ^૧ ।

બ્રહ્માદ્યાઃ^૮ સ્થાવરાન્તાઃ^૫ યૈ^{૧૦} પ્રાણિનો^{૧૧} મમ^{૧૩} તે^{૧૨} વપુઃ^{૧૪} ॥ ૬૯ ॥

અં સર્વાત્મદર્શી-મને કયો અંદરનો કે બહારનો શત્રુ હોય ? (કેમકે)
બ્રહ્માદી માંડી સ્થાવર પર્યંત જે પ્રાણીઓ હોય છે તે આરા દેહરૂપે છે. ૬૯

તેજ રીતે કામક્રોધાદિકે દોષો પદ્મ ઉપસ્થિત ન થાય એમ કહી
'અજાતશત્રુતા'-નિવેંરીપણાને પ્રતિપાદન કરે છે:-

કામક્રોધાદયો^૧ દોષો^૨ જાયેરન્મે^૩ કુતો^૪ન્યતઃ^૫ ।

અસુરાણાં^૭ સ્વાત્મતાસાવસુરત્વં^૮ હતં^{૧૦} ભવેત્^{૧૧} ॥ ૭૦ ॥

અં કામ તથા ક્રોધાદિકે દોષો મને અન્ય પ્રાણિ થકાં સાથી ઉત્પન્ન
થાય ? અસુરો આરા આત્મસ્વરૂપે હોય એટલે અસુરપણું હણાઈ જાય છે. ૭૦

અયમેવ^{૩+૫} જયસ્તસ્ય^૧ દેવેભ્યઃ^૫ શ્રેષ્ઠતા^૨ તતઃ^૭ ।

અદ્વૈતમપરાર્ધીનં^૮ સ્વારાદ્^{૧૦} સ્યાત્^{૧૧} તેન^{૧૨} તત્ત્વવિત્^{૧૩} ॥ ૭૧ ॥

અં (જે) (અન્ય) દેવો થકી શ્રેષ્ઠતા આજ તે (ઇન્દ્ર)નો જય. તે
(શ્રેષ્ઠતા) થકી અદ્વૈતસ્વતંત્ર સ્વારાજ્ય સિદ્ધ થાય (અને) તે (સ્વારાજ્ય)વડે
તત્ત્વવેત્તા થઈ-૭૧

પૂર્વોક્ત-રીત્યા, ઇન્દ્રિય આધિપત્ય સિદ્ધ થાય છે તે જ્ઞાનનો મહિમા છે ઇત્યાદિક નિરૂપણ કરે છે:—

^૧આત્માનં ^૨બોધયિત્વૈ^૩પામધિપો^૪પ્રધિકપાલનાત્ ।

^૫નૈતાદિન્દ્રસ્ય ^૬માહાત્મ્યં ^૭કિન્તુ ^૮જ્ઞાનસ્ય ^૯તત્ત્વતઃ ॥ ૭૨ ॥

અં (પૂર્વોક્તરીત્યા) આત્મતત્ત્વનો બોધ કરીને અધિકરીતે પાલન કરવાને ક્ષીણે તેમનો અધિપતિ થાય છે તે ઇન્દ્રનો મહિમા નથી કિન્તુ, યથાર્થ રીતે જ્ઞાનનો (મહિમા) છે. ૭૨

જે કાંઈ આ રીતે અદ્વૈત આત્મતત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર કરે તે ઇન્દ્રના જેવો થાય ઇત્યાદિક નિરૂપણ કરે છે:—

^૧અન્યો^૨પ્યદ્વૈતમાત્માનં ^૩વેત્તિ ^૪ચૈન્દ્રવદ્વેત્ ॥

^૫અજાતશત્રુર્વાલાકિં ^૬વિપ્રમિત્યમવોધયત્ ॥ ૭૩ ॥

અં અન્ય પણ અદ્વૈત આત્મતત્ત્વને જાણે તે (તે) ઇન્દ્રના જેવો થાય એમ અજાતશત્રુએ આશાકે બ્રાહ્મણને બોધ કર્યો. ૭૩

ઉત્તમવર્ણતા-આદિને ગર્વ છોડીને બ્રહ્મવિદ્યા પ્રાપ્ત કરવી ઇત્યાદિક આખ્યાયિકાના તાત્પર્યનું નિરૂપણ કરે છે:—

^૧તથૈવોત્તમતાર્ગર્વ ^૨ત્યક્ત્વા ^૩જાનીત ^૪બુદ્ધિમાન્ ॥

^૫વિદ્વાનપ્યુપસન્નાય ^૬દયાદિવાં ^૭મહાદરાત્ ॥ ૭૪ ॥

અં તેજ રીતે બુદ્ધિમાન પુરૂષ ઉત્તમતાનો ગર્વ ત્યજીને બ્રહ્મવિદ્યા પ્રાપ્ત કરવી. વિદ્વાન પુરૂષે પણ પોતાની સમીપ આવેલાને મહાન આદરપૂર્વક વિદ્યાદાન કરવું. ૭૪

^૧દેયાત્તામ્યાં ^૨સ્વમાર્ગં ^૩તં ^૪વિદ્યાતીર્થમહેશ્વરઃ ॥ ૭૫ ॥

અં વિદ્યાતીર્થમહેશ્વર તે વડે તેને સ્વભાવ-આત્મસ્વરૂપસિદ્ધિ-અર્પણ કરે. ૭૫

ઇતિ ક્રોધીતક્રીણાબોધનિપદિરણુ નામનો નવમો અધ્યાય સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૦ મો

(મૈત્રાયણી ઉપનિષદ)

^૧ મૈત્રાયણીયનામ્ની ^૨ યા ^૩ શાસ્ત્રા ^૪ સાં ^૫ યાજુષી ^૬ મતાં ।

^૭ તસ્યાં ^૮ શાકાયન્યમુનિર્વોધયામાસ ^{૧૦} ભૂપતિમ્ ॥ ૧ ॥

અ૦ મૈત્રાયણી નામની જે શાખા તે યજુર્વેદગતા હોવાનું નિરૂપણ કરેલું છે તે (શાખોપનિષદ) મધ્યે શાકાયન્ય મુનિએ ભૂપતિને (અધ્યા-વિદ્યાનો) બોધ કરેલો. ૧

બૃહદ્રથ રાજા રાજત્યાગ કરી આત્મતત્ત્વનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા શાકાયન્ય મુનિની સમીપમાં ગયા ઇત્યાદિકનું ત્રણ શ્લોકોવડે નિરૂપણ કરે છે—

^૧ બૃહદ્રથઃ ^૨ સ્વસ્ય ^૩ રાજ્યે ^૪ પુત્રં ^૫ સંસ્થાપ્ય ^૬ નિર્ગતઃ ।

^૬ વનં ^૮ મહત્તપસ્તપ્ત્વા ^{૧૦} વિદ્યાર્થે ^{૧૧} મુનિમાયયૌ ॥ ૨ ॥

અ૦ બૃહદ્રથ (રાજા) પોતાના રાજવિષે પુત્રને સ્થાપન કરીને વનમધ્યે નિર્ગત થયા. (ત્યાં) મહાત્મ તપ તપીને વિદ્યા અર્થે મુનિ પ્રત્યે આગ્યા. ૨

^૧ અશાશ્વતં ^૨ શરીરં ^૩ મૈ ^૪ કદા ^૫ યાયાત્તતઃ ^૬ પુરા ।

^૭ જ્ઞાસ્યામ્યાત્માનમાત્મજો ^૮ મુનિર્મા ^૯ વોધયિષ્યતિ ॥ ૩ ॥

અ૦ માટે અનિત્ય શરીર કયારે આશ્યું જાય ? તેથી તે આશ્યું જાય તે પૂર્વે હું આત્મતત્ત્વને જાણીશ. આત્મવેત્તા મુનિ મને ઉપદેશ કરશે—૩

^૧ इत्यभिप्रेत्य ^૨ સાષ્ટાંગં ^૩ પ્રાણિપત્ય ^૪ ભુવિ ^૫ સ્થિતઃ ।

^૬ વૃણીષ્વ ^૭ વરમિત્યુક્તો ^૮ વૃત્તવાનાત્મવેદનમ્ ॥ ૪ ॥

અ૦ એમ અભિપ્રાયે કરીને સાષ્ટાંગ પ્રણિપાત કરીને ભૂમિ વિષે સ્થિત થયા. ‘વર માગ’ એમ કહેતાં આત્મજ્ઞાન સંબંધી વર માગ્યો. ૪

લોગપ્રધાન રાજાએને આત્મજ્ઞાન હુઘટ છે તેથી અન્ય કામનાઓ માગવા કહેતાં તે રાજા, વૈરાગ્ય પ્રગટ કરી દેહેન્દ્રિયાદિકના દોષોનું બે સ્લોક વડે નિરૂપણ કરે છે:—

રાજા^૧ ભોગપ્રધાનાનાત્મજ્ઞાન^૨ સુદુઃશકમ્ ।

ઘૃણી^૩પ્ત્વ કામાનિત્યુક્તઃ^૪ સં મુનેઃ^૫ પાદમગ્રહીત્ ॥ ૫ ॥

અં ભોગપ્રધાન રાજાએને આત્મજ્ઞાન (પ્રાપ્ત થવું) સુદુઃશક (હાય છે) (તેથી) તું (અન્ય) કામનાની વાચના કર એમ કહેતાં તેણે મુનિના પગ ચૂકણ કર્યા. ૫

મુનિના પગ પકડી રાજા શું બોલ્યા તે નિરૂપણ કરે છે:—

પાદં^૧ સ્વિમૂર્ધન્યવસ્થાપ્ય^૨ સ્વવૈરાગ્યં^૩ પ્રકાશયન્ ॥

આધારે^૪ કરણે^૫ દોષાનવોચ્છ્રોક્તૃભોગ્યયોઃ ॥ ૬ ॥

અં પાદ પોતાને માથે અવસ્થાપિત કરી પોતાનો વૈરાગ્ય પ્રગટ કરતાં, લોકના તથા ભોગ્યના દેહ તથા ઇન્દ્રિય પરત્વે દોષો હોય છે તેનું નિરૂપણ કર્યું. ૬ હવે ભોગના અધિકરણ-આધાર-રૂપ દેહદોષોનું નિરૂપણ કરે છે:—

ભોગાધિકરણં^૧ દેહસ્તસ્ય^૨ દોષા^૩ ઈમે સ્ફુટાઃ ।

અસ્થિર્ચર્મસ્નાયુમજ્જામાંસશુક્રાદયોઽખિલાઃ ॥ ૭ ॥

અં દેહ (વિષય)ભોગનું અધિકરણ (છે). હાડકાં આમડું સ્નાયુ (નાડી) ચરબી માંસ તથા વીર્યાદિક આ સમગ્ર તેના સ્પષ્ટ દોષો છે. ૭

વીમત્સાઃ^૧ કરણૈર્જેષુ^૨ મજ્જતા^૩ મુજ્યન્તે^૪ કથમ્ ।

વિદૂર્ણસ્વાતે^૧ મગ્નઃ^૨ સન્ મુક્તે^૩ કોઽપિ^૪ ન બુદ્ધિમાન્ ॥ ૮ ॥

અં આ ભોગાધિકરણ મધ્યે^૧ મજ્જન કરનાર (પુરૂષ) તેણે^૨ (આ) જ્ઞાન ઉપજાવનાર નિષયો કેમ ભોગવાય ? કોઈપણ બુદ્ધિમાન્ (પુરૂષ) વિદ્યાથી પૂર્ણ^૩ ગત-બ્રહ્મ-મધ્યે^૪ મગ્ન થતો તેનો ઉપભોગ કરે નહીં. ૮

અવિદ્યાને લઇ અથાપિ પર્યંત મેં (રાજાએ) આ દેહાદિકને ઉપભોગ કર્યો હત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

પુરા^૨ ત્વવિવિધાચ્છન્નદોષો^૪ઽહં^૩ ભુક્તવાંસ્તતઃ^૫ ।

વાલો^{૭+૮}ઽપિ મૂઢો^૧ યત્કિંચિદ્યાદિષ્ટાદિકં^{૧૧} તથા^{૧૦} ॥ ૯ ॥

અં તેથી પૂર્વે મેં અવિધાને લઈ (પૂર્વોક્ત) દોષો વડે ઠંકાયેલો હોવાથી (લોગો) લોગબ્યા. (કિમકે) મૂઢ બાલક પણ તેજ પ્રમાણે વિષાદિક ચત્કિંચિત્તને લોગ કરે છે. ૯

હવે, લોગના સાધનરૂપ ચિત્ત મધ્યે દોષો હોય છે તેનું બે પ્રકારે દોષો નિરૂપણ કરે છે:—

ભોગાર્થિકરણે દોષા આસતાં ભોગસાધને ।

ચિત્ત^{૫+૬}ઽપિ વહ્વો^૭ દોષા વર્તન્તે^{૧૦} હિ નિરન્તરમ્ ॥ ૧૦ ॥

અં લોગાર્થિકરણ-દોષ-મધ્યે (પૂર્વોક્ત) દોષો હોય છે (એટલું જ નહિ) કિન્તુ, લોગના સાધનરૂપ ચિત્ત મધ્યે અનેકદોષો નિમ્ને નિરંતર હોય છે. ૧૦

હવે ચિત્તદોષોનું નિરૂપણ કરે છે:—

કામક્રોધો લોભમોહો વિપાદેર્ણ્યાભયાદયઃ ।

યૈ સન્ન્યેતૈર્થસ્તચિત્તે ભોગિનઃ^૫ કિં સુખં ભવેત્ ॥ ૧૧ ॥

અં જે કામ ક્રોધ લોભ મોહ વિપાદ ઇર્ણ્યા તથા ભયાદિક દોષ ॥ તે વડે ચિત્ત અસ્ત થયે લોગ કરનારને શું સુખ થાય? ૧૧

હવે ભોક્તાદોષોનું નિરૂપણ કરે છે:—

શ્રૂયતાં ભોક્તૃદોષો^૩શ્ચ ભોક્તારો^૫ વહ્વો^૭ મતાઃ ।

દેહાભિમાનિનો^૮ જીવા^૯ ઉત્તમા^{૧૦} મધ્યમાધમાઃ ॥ ૧૨ ॥

અં વળી, ભોક્તાના દોષોનું થવણું કરે. ભોક્તા અનેક નિરૂપિત છે. દેહાભિમાની જીવો, ઉત્તમ મધ્યમ તથા અધમ પ્રકારના (હોય છે). ૧૨

હવે અધમાદિક ભોક્તાઓનું નિરૂપણ કરે છે:—

દરિદ્રા^૧ અધમા^૨ જ્ઞેયા^૩ મધ્યમા^૪શ્ચક્રવર્તિનઃ^૫ ।

ગંધર્વા^૧દ્યા^૨ ઉત્તમાઃ^૩ સ્યુસ્તૈ^૪ સર્વે^૫ષિ^૬ ક્ષારિ^૭ણ્ણવઃ^૮ ॥ ૧૩ ॥

અં દરિદ્ર પુરૂષોને અધમ બાણવા. ચક્રવર્તી (રાજાઓ)ને મધ્યમ બાણવા. (બને) ગંધર્વાદિક ઉત્તમ (લોકતા) હોય તે પણ સર્વેષ વિનાશી હોય. ૧૩

પૂર્વોક્ત સર્વેષ લોકતા છવા મશકાદિની પેરે ઉત્પત્ત થઇને નાશ પામનારા હોય ॥ ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

ઉત્પન્ન^૧ધ્વસિનો^૨ યદ્વત્સ્યુર્દેશ^૩મશકા^૪દયઃ^૫ ।

તથૈવ^૧ સર્વમોક્તારો^૨ મ્રિયન્તે^૩ સ્વાયુષઃ^૪ ક્ષયે^૫ ॥ ૧૪ ॥

અં જે પ્રભાણે કાંસ તથા મન્થરાદિક (જંતુઓ) ઉત્પન્ન થઇને નાશ પામનારાં હોય છે તેજ પ્રભાણે સર્વલોકતા (છવા) પોતાના આયુષ્યને ક્ષય થયે મરણ પામે છે. ૧૪

કેવળ દેહ નાશ પામે તેમ નથી કિન્તુ, દેહસ્થ લોકતા નાશ પામે છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

મોક્તૌ^૧ ન મ્રિયતે^૨ કિન્તુ^૩ દેહ^૪ ઇત્યેતિ^૫ ચૈવ્લૂણ્^૬ ।

દેહસ્થસ્યૈવ^{૧૦+૧૧} મોક્તૃત્વં^{૧૨} તન્નરયેદ્રપુષા^{૧૩+૧૪} સહ^{૧૫} ॥ ૧૫ ॥

જાં લોકતા ન મરણ પામે કિન્તુ, દેહ જ (મરણ પામે) જોમ (કહે તો) સાંભળ. (કેમકે) દેહસ્થ (છવાત્મા)જું જ લોકતાપણું છે [અને] તે દેહ સાથે નાશ પામે. ૧૫

શ્રીમન્તને જૂત્યાદિકલક્ષ્મી હોય તે બધે તથાપિ તે લક્ષ્મી આદિને ત્યાગ કરી તે પણ દરિદ્રની પેરે મરણ પામે છે ઇત્યાદિ જે મ્લોકેષકે નિરૂપણ કરે છે:—

દરિદ્રાણાં^૧ ભોગહેતુઃ^૨ શ્રીમૃત્યાશ્ચ^૩ ન સન્ત્યય^૪ ।

સુદુમ્નપ્રમુખાણાં^{૧૦} તે વિદ્યન્તે^{૧૨} ચક્રવર્તિનામ^{૧૧} ॥ ૧૬ ॥

અં લોચનાં સાધનશૂન લક્ષ્મી તથા મોકશે દરિદ્ર પુરૂષોને હોવાં નથી. તે સુદુમ્નપ્રમુખ ચક્રવર્તી (રાજાઓ)ને હોય છે—૧૬

इति चैत्सन्तु सर्वेषां मिषतामेव मध्यगः ।

म्रियते चक्रवर्ती तां सन्त्यज्य महतीं श्रियम् ॥ १७ ॥

અં (ઉપર કહ્યું) એમ હોય તો તેમ ભલે હો. (તથાપિ) ચક્રવર્તી તે મહાન લક્ષ્મીનો સંત્યાગ કરીને સર્વેય જોનારની જ વચ્ચે મરણ પામે છે. ૧૭ ગંધર્વાદિકને અન્તર્ધાનાદિક શક્તિ ભલે હોય તથાપિ તે પણ નાશવંત છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

अन्तर्धानादिशक्तिश्चेद्गन्धर्वादेषु विद्यते ।

विद्यतां नाम मृत्युस्तु तेषां શાસ્ત્રેષુ કથ્યતે ॥ ૧૮ ॥

અં અન્તર્હિત થયું ઇત્યાદિક શક્તિ ગન્ધર્વાદિક પરત્વે હોય તો તે ભલે હો. કિન્તુ, શાસ્ત્ર મધ્યે તેમને (પણ) મૃત્યુ હોવાનું કહેલું છે. ૧૮ પૂર્વોક્ત રીતે નશ્વર લોકતાઓને મૃત્યુની ચિન્તાને લઈ કાંઈ ભોગ હોતો નથી ઇત્યાદિ દ્વાંતપૂર્વક નિરૂપણ કરે છે:—

भोक्तॄणां नश्वराणां को भोगः स्यान्मृत्युचिन्तया ।

शयानो भुवि नो कश्चिन्मूर्धુર્ધનमिच्छति ॥ ૧૯ ॥

અં નશ્વર લોકતાઓને મૃત્યુની ચિન્તા હોય ॥ એટલે તેને કયો ભોગ હોય ? (કિમકે) કોઈ પણ મરનાર (મરતી વેળાયે) ભૂમિ ઉપર પડેલો (સતો) ધનની ઇચ્છા કરતો નથી. ૧૯

લોકતાના દોષોનું નિરૂપણ પૂર્વોક્તરીત્યા કરી હવે, ભોગ્યદોષનું નિરૂપણ કરે છે:—

तिष्ठत्यसौ भोक्तृदोषो भोग्येऽपि श्रूयतामयम् ।

अधिगिर्यादिकं सर्वं नશ्वरं किमुतैतत् ॥ ૨૦ ॥

અં આ રીતનો લોકતાદોષ રહેલો છે. ભોગ્યપદાર્થ પરત્વે પણ આ (દોષ) હોવાનું સાંભળ. સમુદ્ર તથા ગિરિ વ્યાદિ સર્વ નશ્વર ॥ તે અન્ય પદાર્થનું શું (કહેવું) ? ૨૦

પૂર્વોક્તદોષો સહન કરી એકવાર સંસાર ભોગવી લેતાં તે નષ્ટ પામે એમ નથી કિન્તુ, સંસારની પુનરાવૃત્તિ થાય ॥ ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

^૧દોપાન્સો^૨દ્વા^૪ સઠ્ઠ^૩દુઃખુકઃ^{૫+૧} સંસારો^૭ નશ્યતીતિ^૭ ચૈત્ ।

^{૧૨}ન ભોગૈ^૬રાશ્રિતસ્યાસ્ય^{૧૦} સંસારાવૃત્તિ^{૧૧}દર્શનાત્ ॥ ૨૧ ॥

અ૦ (પૂર્વોક્ત) દોષોને સહન કરીને સંસાર એકવાર લોગવાઈ નાશ પામે એમ ન હોય કેમકે, લોગવડે આશ્રિત આને સંસારની પુનરાવૃત્તિ ભોવામાં આવે છે. ૨૧

લોગકાલે^૧ કરેલ કર્મ શાથી ફરી જન્મને આપનાર ન થાય ? ઇત્યાદિ પ્રશ્ન કરે છે:—

^૧ભોગકાલે^૨ કૃતં^૩ કર્મ^૪ કૃતો^૫ જન્મ^૬ દદાતિ^૭ નૌ ।

અન્ધકૂપસ્થિતો^{૧૦} ભૈક^{૧૧} ઇવાર્હ^{૧૨} સંસૃતિ^{૧૩} સ્થિતઃ ॥ ૨૨ ॥

અ૦ લોગકાલે^૧ કરેલ કર્મ શાથી જન્મ ન દેનાર થાય (તે કહો). (કેમકે) હું અધારૂપ વિષે સ્થિત દેહકા જેવા સંસાર વિષે રહેલો છું. ૨૨ ત્વં અમારી ગતિ છે અને ત્વં સંસારથી ઉદ્ધાર કરનાર છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

^૧સંસારકૂપપતિતમસ્માદુ^૨ઝર્તુમર્હસિ^૩ ।

^{૫+૧}સ્વમેવ^૬ ગતિરસ્માકમન્યા^૭ કાપિ^{૧૧} ન વિચ્યતે^{૧૨} ॥ ૨૩ ॥

અ૦ સંસારકૂપ વિષે પડેલ અને આ થકી ઉદ્ધાર કરવાને ત્વં યોગ્ય છે. (કેમકે) ત્વં અમારી ગતિ છે. કોઈ પણ બીજી (ગતિ) હોતી નથી. ૨૩ આ રીતે રાજાનો વેરાગ્ય બેઠું ત્વં કૃતકૃત્ય આદિ ॥ ઇત્યાદિક મુનિ સાત પ્રલોકવડે કહે છે:—

^૨રાજ્ઞો^૧સ્ય^૪ ત્રીચૈરાગ્ય^૫ દૃષ્ટ્વા^૬ મુખ્યાધિકારિતામ્ ।

^{૧૧+૧૨}તમાહ^૬ કૃતકૃત્યસ્વમાત્મજ્ઞો^૭સિ^૮ ન સંશયઃ ॥ ૨૪ ॥

અ૦ આ રાજાનો મુખ્યાધિકાર દર્શાવનાર ત્રીચૈરાગ્ય બેઠુંને (મુનિએ), ત્વં કૃતકૃત્ય (તથા) આત્મજ્ઞ (છે) તેમાં સંશય નથી (એમ) તેને કહ્યું. ૨૪ રાજાની કૃતકૃત્યતાનું નિરૂપણ કરે છે:—

x ટિપ્પણ: ૨૪ શુભો “અથ મહાબ્રહ્મવાક્ય: મુખ્યોત્તમવીજ્ઞાન મહારાજ ” (૨-૧).

યજ્ઞદાનાદિકૃત્યં^૨ તૈ^૩ જાતં^૪ વિવિદિ^૫પોદયાત્ ।

સફલં^૪ ન^{૧૧} પુનઃ^૬ કર્મ^૮ કર્તવ્યં^૭ તેઽન્ન^{૧૦} વિદ્યતે^{૧૨} ॥ ૨૫ ॥

અ० વિવિદિષા-જ્ઞાનેચ્છા-ના ઉદયને લીધે તારાં યજ્ઞ તથા દાનાદિકે કર્મો સફલ થયાં. અહીં, કર્તવ્ય કર્મ પુનઃ તને વિધમાન નથી. ૨૫

જ્ઞાનની પ્રતિબંધક વિષયાસક્તિ તને નથી તેથી તુંને જ્ઞાન હસ્તા-મલકપત્ત છે ઈત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

વિષયાસક્તિરેવાસ્ય^૧ જ્ઞાનસ્ય^૨ પ્રતિવન્ધિકા^૪ ।

एषा^૭ तु^૯ नास्ति^{૮+૯} ते^{૧૩} જ્ઞાનં^{૧૦} હસ્તપ્રાપ્તમિવ^{૧૨} સ્થિતમ્^{૧૩} ॥ ૨૬ ॥

અ० વિષયાસક્તિ તેજ આના જ્ઞાનને પ્રતિબંધ કરનાર (હોય છે) કિન્તુ તે નથી (તેથી) જ્ઞાન તુંને હસ્તગત હોય તેમ સ્થિત છે. ૨૬

હવે, આત્મજ્ઞાનના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરે છે:—

संसारहेयतां^૧ बुद्ध्वा^૨ त्यक्त^૪ तस्मिन्न^૫ शेषतઃ^૬ ।

यो^{૧+૭}વશિષ્ઠો^૮ ભાતિ^૯ સૌજ્યમેવાત્મત્યવગચ્છ^{૧૦+૧૧} ભોઃ^{૧૨} ॥ ૨૭ ॥

અ० સંસાર ત્યાગ્ય છે એમ બાહ્યીને તેનો સમગ્રરીતે ત્યાગ કર્યો જે અવશિષ્ટ જણાય તેજ આ આત્મા છે એમ હે! તું બાણ. ૨૭

પૂર્વોક્ત આત્મા 'હું' સ્વરૂપે અનેક મધ્યે જેવામાં આવે છે તો તેમાં આત્મા કયો? તે ઈત્યાદિકે બે શ્લોકવડે નિરૂપણ કરે છે:—

अवशिष्टो^૧જ્યમાત્મા^૨સાવહમિત્યેવ^૩ ગમ્યતે^૪ ।

મત્તમેદાદહં^{૧૦}બુદ્ધિર્વહુ^{૧૧}ખસ્ત્યત્ર^{૧૨+૧૩} કો^{૧૪} ભવેત્^{૧૫} ॥ ૨૮ ॥

અ० (પૂર્વોક્ત) અવશિષ્ટ આ આત્મા 'આ હું હું' એ રીતે જ પ્રસિદ્ધ છે. મત્તમેદાદહં અહંબુદ્ધિ અનેકમધ્યે હોય છે (તેથી) અહીં કયો (આત્મા) હોય? ૨૮

દેહ કર્તા તથા સાક્ષી આ ત્રણ મધ્યે કયો આત્મા? એમ શંકાત્યાગ કરે છે:—

દેહઃ^૧ કર્તા^૨ ચ સાક્ષી^૩તિ ત્રયો^{૪+૫} વાદિભિર્^૬રિતાઃ^૬ ।

આત્માનસ્તે^૭પુ^{૧૦} કતમો^{૧૧} ભવતો^{૧૨}મિમતો^{૧૩} વદ^{૧૪} ॥ ૨૯ ॥

અં દેહ કર્તા અને સાક્ષી એમ ત્રણ આત્મા હોવાનું વાદીઓ નિરૂપણ કરે છે. તે મધ્યે કયો (આત્મા) તમને ઇષ્ટ (છે) તે કહેા. ૨૬

પૂર્વોક્ત ત્રણ મધ્યે 'સાક્ષી' જ આત્મા છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે.—

સાક્ષ્યાત્મામિમતો^૧ નાન્યૌ^૨ તયોર્દોષાસ્ત્વયે^૩રિતાઃ^૪ ।

સંસારાન્તઃપાતિનો^{૧૦} તૌ^{૧૩} ન તયોરાત્મતો^{૧૨}ચિતા^{૧૪} ॥ ૩૦ ॥

અં સાક્ષી આત્મારૂપે ઇષ્ટ (છે). અન્ય કોઈ નહીં. (દેહ તથા કર્તા) ના દોષો તે નિરૂપણ કરેલા. તે ઉભય સંસારના અન્તઃપાતિ છે (તેથી) તેમની આત્મતા હોવાનું ચોક્કસ નથી. ૩૦

પૂર્વોક્ત સાક્ષી આશુપબ્યવહાર પરત્વે ભાસક હોવાથી તે (સાક્ષી) ચક્ષુ રૂપી ઉપાધિવાનું કહેવાય છે ઇત્યાદિ અગ્રીયાર શ્લોકવડે નિરૂપણ કરે છે —

ચાક્ષુપબ્યવહારે^૧સ્ય^૨ માસકત્વેન^૩ સાક્ષિતા^૪ ।

વિવેક્તું^૫ શક્યતે^૬ તસ્માદક્ષ્યુપાધૌ^૭ સ^૮ ડચ્યતે^{૧૦} ॥ ૩૧ ॥

અં આશુપબ્યવહાર મધ્યે ભાસકરૂપે હોવાથી આ (સાક્ષી) ની સાક્ષિતાનો વિવેક કરી શકાય છે. તેથી તેને ચક્ષુરૂપી ઉપાધીવાનું રૂપે (શ્રુતિમા) વર્ણવાય છે. ૩૧

દેહમધ્યે^૧સ્તિ^૨ હૃત્પદ્મં^૩ નાડીયુતમધો^૪મુખમ્ ।

નાડયસ્તૂર્ધ્વમધશ્ચેતં^૭ દેહં^૮ વ્યાપ્ય^{૧૦} વ્યવસ્થિતાઃ^{૧૩} ॥ ૩૨ ॥

અં દેહ મધ્યે નાડીવડેયુક્ત નીચામુળવાળું હૃદયકમળ હોય છે. અને નાડીઓ આ દેહને ઉપર તથા નીચે વ્યાપ્ત થઇને વ્યવસ્થિત હોય છે ૩૨

કર્તાભોક્તા રૂપ આહંકાર પૂર્વોક્ત હૃદય મધ્યે રહેલો છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

x ટિપ્પણ ૩૧ શ્રુતિ "અયોવાચાઘ્રમેનોર્ધ્વમુલ્લામ્લતો વ્યયમાનો વ્યયમાનસ્તમ પ્રતુદત્યેવ ધાત્મેત્યાહ મમવાન" (૨-૨)

અહંકારોઽન્ન ચિદ્યુક્તઃ કર્તા ભોક્તા હૃદિ સ્થિતઃ ।

મનોન્તઃકરણં સ્થિત્વા હૃદિ વૃત્ત્યા વહિર્નજેત્ ॥ ૩૩ ॥

અં અહંકાર ચિદ્યુક્ત (સતો) અહીં હૃદય મધ્યે ઠવાસિક્તા રૂપે રહેલો છે. (અને) મન તથા અન્તઃકરણરૂપે હૃદય વિષે રહીને વૃત્તિદ્વારા બહાર નિર્ગમન કરે છે. ૩૩

મનાદિકવૃત્તિદ્વારા તે, કેવી રીતે બહાર પ્રવૃત્ત થાય ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

રશ્મિવત્પ્રસ્વૃતા વૃત્તિર્નાડયાન્નોત્પાક્ષિગોલકમ્ ।

અસ્વતંત્રા વહિશ્ચક્ષુરિન્દ્રિયેણ સહ નજેત્ ॥ ૩૪ ॥

અં વૃત્તિ, કિરણોળી પેરે પ્રસરેલ (સતી) નાડીદ્વારા ચક્ષુગોલકને પ્રાપ્ત થાય છે. (પાતે) પરાધીન (સતી) ચક્ષુઃ ઇન્દ્રિય સાથે બહાર નિર્ગમન કરે છે. ૩૪

વૃત્ત્યાવચ્છિન્નચૈતન્ય, વૃત્તિસહ બહાર નિર્ગમન કરીને વિષયગત અજ્ઞાનને ટાળે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

વૃત્યવચ્છિન્નચૈતન્યં ઘટાકાશવદેતયા ।

વૃત્ત્યા સહ વહિર્ગત્વા તન્નાજ્ઞાનં નુદેત્ક્ષણાત્ ॥ ૩૫ ॥

અં વૃત્યવચ્છિન્નચૈતન્ય ઘટાકાશની પેરે આ વૃત્તિ સહ બહાર નિર્ગમન કરીને ત્યાં અજ્ઞાનને ક્ષણમાં ટાળે. ૩૫

પૂર્વોક્તવૃત્તિ વડે પદાર્થવિષયક અજ્ઞાન ટળે છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

તદ્વૃત્યાગમનાત્પૂર્વમજ્ઞાનેન સમાવૃતમ્ ।

ઘાહ્યં જગત્તદજ્ઞાનં તથા વૃત્ત્યાઽપસાર્યતે ॥ ૩૬ ॥

અં બાહ્ય જગત્, તે ચૈતન્યવિશિષ્ટવૃત્તિ-સાક્ષાત્ અન્તઃકરણ-ના આગમનની પૂર્વે અજ્ઞાનવડે સમાવૃત હોય છે. તે અજ્ઞાન તે વૃત્તિવડે ટળાય છે. ૩૬

પૂર્વોક્ત વૃત્તિનિષ્ચૈતન્ય અજ્ઞાનને કેવી રીતે ટાળે તેનું ઉદાહરણ-પૂર્વક નિરૂપણ કરે છે:—

વર્તિનિષ્ઠો યથા દીપસ્તમો નાશયતે તથા ।

ચૈતન્યં વૃત્તિનિષ્ઠં યત્તદજ્ઞાનસ્ય નાશકમ્ ॥ ૩૭ ॥

જાં જે પ્રમાણે લીવેટ મધ્યે રહેલી જ્યોતિ અધકારનો નાશ કરે તે પ્રમાણે જે વૃત્તિનિષ્ઠ-અન્તઃકરણસ્ય-ચૈતન્ય છે તે અજ્ઞાનનું નાશ કરનાર હોય છે ૭

પૂર્વોક્ત બહિર્ગત આક્ષિ (ચત-ન્ય)ને પ્રતિકૂલવિષયક હું ખ ન હોય કિન્તુ, તે મનને હોય ઇત્યાદિ જે શ્લોકવડે નિરૂપણ કરે છે —

૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬ ૭ ૮ ૯ ૧૦ ૧૧ ૧૨ ૧૩ ૧૪ ૧૫ ૧૬ ૧૭ ૧૮ ૧૯ ૨૦ ૨૧ ૨૨ ૨૩ ૨૪ ૨૫ ૨૬ ૨૭ ૨૮ ૨૯ ૩૦ ૩૧ ૩૨ ૩૩ ૩૪ ૩૫ ૩૬ ૩૭ ૩૮ ૩૯ ૪૦ ૪૧ ૪૨ ૪૩ ૪૪ ૪૫ ૪૬ ૪૭ ૪૮ ૪૯ ૫૦ ૫૧ ૫૨ ૫૩ ૫૪ ૫૫ ૫૬ ૫૭ ૫૮ ૫૯ ૬૦ ૬૧ ૬૨ ૬૩ ૬૪ ૬૫ ૬૬ ૬૭ ૬૮ ૬૯ ૭૦ ૭૧ ૭૨ ૭૩ ૭૪ ૭૫ ૭૬ ૭૭ ૭૮ ૭૯ ૮૦ ૮૧ ૮૨ ૮૩ ૮૪ ૮૫ ૮૬ ૮૭ ૮૮ ૮૯ ૯૦ ૯૧ ૯૨ ૯૩ ૯૪ ૯૫ ૯૬ ૯૭ ૯૮ ૯૯ ૧૦૦ ૧૦૧ ૧૦૨ ૧૦૩ ૧૦૪ ૧૦૫ ૧૦૬ ૧૦૭ ૧૦૮ ૧૦૯ ૧૧૦ ૧૧૧ ૧૧૨ ૧૧૩ ૧૧૪ ૧૧૫ ૧૧૬ ૧૧૭ ૧૧૮ ૧૧૯ ૧૨૦ ૧૨૧ ૧૨૨ ૧૨૩ ૧૨૪ ૧૨૫ ૧૨૬ ૧૨૭ ૧૨૮ ૧૨૯ ૧૩૦ ૧૩૧ ૧૩૨ ૧૩૩ ૧૩૪ ૧૩૫ ૧૩૬ ૧૩૭ ૧૩૮ ૧૩૯ ૧૪૦ ૧૪૧ ૧૪૨ ૧૪૩ ૧૪૪ ૧૪૫ ૧૪૬ ૧૪૭ ૧૪૮ ૧૪૯ ૧૫૦ ૧૫૧ ૧૫૨ ૧૫૩ ૧૫૪ ૧૫૫ ૧૫૬ ૧૫૭ ૧૫૮ ૧૫૯ ૧૬૦ ૧૬૧ ૧૬૨ ૧૬૩ ૧૬૪ ૧૬૫ ૧૬૬ ૧૬૭ ૧૬૮ ૧૬૯ ૧૭૦ ૧૭૧ ૧૭૨ ૧૭૩ ૧૭૪ ૧૭૫ ૧૭૬ ૧૭૭ ૧૭૮ ૧૭૯ ૧૮૦ ૧૮૧ ૧૮૨ ૧૮૩ ૧૮૪ ૧૮૫ ૧૮૬ ૧૮૭ ૧૮૮ ૧૮૯ ૧૯૦ ૧૯૧ ૧૯૨ ૧૯૩ ૧૯૪ ૧૯૫ ૧૯૬ ૧૯૭ ૧૯૮ ૧૯૯ ૨૦૦ ૨૦૧ ૨૦૨ ૨૦૩ ૨૦૪ ૨૦૫ ૨૦૬ ૨૦૭ ૨૦૮ ૨૦૯ ૨૧૦ ૨૧૧ ૨૧૨ ૨૧૩ ૨૧૪ ૨૧૫ ૨૧૬ ૨૧૭ ૨૧૮ ૨૧૯ ૨૨૦ ૨૨૧ ૨૨૨ ૨૨૩ ૨૨૪ ૨૨૫ ૨૨૬ ૨૨૭ ૨૨૮ ૨૨૯ ૨૩૦ ૨૩૧ ૨૩૨ ૨૩૩ ૨૩૪ ૨૩૫ ૨૩૬ ૨૩૭ ૨૩૮ ૨૩૯ ૨૪૦ ૨૪૧ ૨૪૨ ૨૪૩ ૨૪૪ ૨૪૫ ૨૪૬ ૨૪૭ ૨૪૮ ૨૪૯ ૨૫૦ ૨૫૧ ૨૫૨ ૨૫૩ ૨૫૪ ૨૫૫ ૨૫૬ ૨૫૭ ૨૫૮ ૨૫૯ ૨૬૦ ૨૬૧ ૨૬૨ ૨૬૩ ૨૬૪ ૨૬૫ ૨૬૬ ૨૬૭ ૨૬૮ ૨૬૯ ૨૭૦ ૨૭૧ ૨૭૨ ૨૭૩ ૨૭૪ ૨૭૫ ૨૭૬ ૨૭૭ ૨૭૮ ૨૭૯ ૨૮૦ ૨૮૧ ૨૮૨ ૨૮૩ ૨૮૪ ૨૮૫ ૨૮૬ ૨૮૭ ૨૮૮ ૨૮૯ ૨૯૦ ૨૯૧ ૨૯૨ ૨૯૩ ૨૯૪ ૨૯૫ ૨૯૬ ૨૯૭ ૨૯૮ ૨૯૯ ૩૦૦ ૩૦૧ ૩૦૨ ૩૦૩ ૩૦૪ ૩૦૫ ૩૦૬ ૩૦૭ ૩૦૮ ૩૦૯ ૩૧૦ ૩૧૧ ૩૧૨ ૩૧૩ ૩૧૪ ૩૧૫ ૩૧૬ ૩૧૭ ૩૧૮ ૩૧૯ ૩૨૦ ૩૨૧ ૩૨૨ ૩૨૩ ૩૨૪ ૩૨૫ ૩૨૬ ૩૨૭ ૩૨૮ ૩૨૯ ૩૩૦ ૩૩૧ ૩૩૨ ૩૩૩ ૩૩૪ ૩૩૫ ૩૩૬ ૩૩૭ ૩૩૮ ૩૩૯ ૩૪૦ ૩૪૧ ૩૪૨ ૩૪૩ ૩૪૪ ૩૪૫ ૩૪૬ ૩૪૭ ૩૪૮ ૩૪૯ ૩૫૦ ૩૫૧ ૩૫૨ ૩૫૩ ૩૫૪ ૩૫૫ ૩૫૬ ૩૫૭ ૩૫૮ ૩૫૯ ૩૬૦ ૩૬૧ ૩૬૨ ૩૬૩ ૩૬૪ ૩૬૫ ૩૬૬ ૩૬૭ ૩૬૮ ૩૬૯ ૩૭૦ ૩૭૧ ૩૭૨ ૩૭૩ ૩૭૪ ૩૭૫ ૩૭૬ ૩૭૭ ૩૭૮ ૩૭૯ ૩૮૦ ૩૮૧ ૩૮૨ ૩૮૩ ૩૮૪ ૩૮૫ ૩૮૬ ૩૮૭ ૩૮૮ ૩૮૯ ૩૯૦ ૩૯૧ ૩૯૨ ૩૯૩ ૩૯૪ ૩૯૫ ૩૯૬ ૩૯૭ ૩૯૮ ૩૯૯ ૪૦૦ ૪૦૧ ૪૦૨ ૪૦૩ ૪૦૪ ૪૦૫ ૪૦૬ ૪૦૭ ૪૦૮ ૪૦૯ ૪૧૦ ૪૧૧ ૪૧૨ ૪૧૩ ૪૧૪ ૪૧૫ ૪૧૬ ૪૧૭ ૪૧૮ ૪૧૯ ૪૨૦ ૪૨૧ ૪૨૨ ૪૨૩ ૪૨૪ ૪૨૫ ૪૨૬ ૪૨૭ ૪૨૮ ૪૨૯ ૪૩૦ ૪૩૧ ૪૩૨ ૪૩૩ ૪૩૪ ૪૩૫ ૪૩૬ ૪૩૭ ૪૩૮ ૪૩૯ ૪૪૦ ૪૪૧ ૪૪૨ ૪૪૩ ૪૪૪ ૪૪૫ ૪૪૬ ૪૪૭ ૪૪૮ ૪૪૯ ૪૫૦ ૪૫૧ ૪૫૨ ૪૫૩ ૪૫૪ ૪૫૫ ૪૫૬ ૪૫૭ ૪૫૮ ૪૫૯ ૪૬૦ ૪૬૧ ૪૬૨ ૪૬૩ ૪૬૪ ૪૬૫ ૪૬૬ ૪૬૭ ૪૬૮ ૪૬૯ ૪૭૦ ૪૭૧ ૪૭૨ ૪૭૩ ૪૭૪ ૪૭૫ ૪૭૬ ૪૭૭ ૪૭૮ ૪૭૯ ૪૮૦ ૪૮૧ ૪૮૨ ૪૮૩ ૪૮૪ ૪૮૫ ૪૮૬ ૪૮૭ ૪૮૮ ૪૮૯ ૪૯૦ ૪૯૧ ૪૯૨ ૪૯૩ ૪૯૪ ૪૯૫ ૪૯૬ ૪૯૭ ૪૯૮ ૪૯૯ ૫૦૦ ૫૦૧ ૫૦૨ ૫૦૩ ૫૦૪ ૫૦૫ ૫૦૬ ૫૦૭ ૫૦૮ ૫૦૯ ૫૧૦ ૫૧૧ ૫૧૨ ૫૧૩ ૫૧૪ ૫૧૫ ૫૧૬ ૫૧૭ ૫૧૮ ૫૧૯ ૫૨૦ ૫૨૧ ૫૨૨ ૫૨૩ ૫૨૪ ૫૨૫ ૫૨૬ ૫૨૭ ૫૨૮ ૫૨૯ ૫૩૦ ૫૩૧ ૫૩૨ ૫૩૩ ૫૩૪ ૫૩૫ ૫૩૬ ૫૩૭ ૫૩૮ ૫૩૯ ૫૪૦ ૫૪૧ ૫૪૨ ૫૪૩ ૫૪૪ ૫૪૫ ૫૪૬ ૫૪૭ ૫૪૮ ૫૪૯ ૫૫૦ ૫૫૧ ૫૫૨ ૫૫૩ ૫૫૪ ૫૫૫ ૫૫૬ ૫૫૭ ૫૫૮ ૫૫૯ ૫૬૦ ૫૬૧ ૫૬૨ ૫૬૩ ૫૬૪ ૫૬૫ ૫૬૬ ૫૬૭ ૫૬૮ ૫૬૯ ૫૭૦ ૫૭૧ ૫૭૨ ૫૭૩ ૫૭૪ ૫૭૫ ૫૭૬ ૫૭૭ ૫૭૮ ૫૭૯ ૫૮૦ ૫૮૧ ૫૮૨ ૫૮૩ ૫૮૪ ૫૮૫ ૫૮૬ ૫૮૭ ૫૮૮ ૫૮૯ ૫૯૦ ૫૯૧ ૫૯૨ ૫૯૩ ૫૯૪ ૫૯૫ ૫૯૬ ૫૯૭ ૫૯૮ ૫૯૯ ૬૦૦ ૬૦૧ ૬૦૨ ૬૦૩ ૬૦૪ ૬૦૫ ૬૦૬ ૬૦૭ ૬૦૮ ૬૦૯ ૬૧૦ ૬૧૧ ૬૧૨ ૬૧૩ ૬૧૪ ૬૧૫ ૬૧૬ ૬૧૭ ૬૧૮ ૬૧૯ ૬૨૦ ૬૨૧ ૬૨૨ ૬૨૩ ૬૨૪ ૬૨૫ ૬૨૬ ૬૨૭ ૬૨૮ ૬૨૯ ૬૩૦ ૬૩૧ ૬૩૨ ૬૩૩ ૬૩૪ ૬૩૫ ૬૩૬ ૬૩૭ ૬૩૮ ૬૩૯ ૬૪૦ ૬૪૧ ૬૪૨ ૬૪૩ ૬૪૪ ૬૪૫ ૬૪૬ ૬૪૭ ૬૪૮ ૬૪૯ ૬૫૦ ૬૫૧ ૬૫૨ ૬૫૩ ૬૫૪ ૬૫૫ ૬૫૬ ૬૫૭ ૬૫૮ ૬૫૯ ૬૬૦ ૬૬૧ ૬૬૨ ૬૬૩ ૬૬૪ ૬૬૫ ૬૬૬ ૬૬૭ ૬૬૮ ૬૬૯ ૬૭૦ ૬૭૧ ૬૭૨ ૬૭૩ ૬૭૪ ૬૭૫ ૬૭૬ ૬૭૭ ૬૭૮ ૬૭૯ ૬૮૦ ૬૮૧ ૬૮૨ ૬૮૩ ૬૮૪ ૬૮૫ ૬૮૬ ૬૮૭ ૬૮૮ ૬૮૯ ૬૯૦ ૬૯૧ ૬૯૨ ૬૯૩ ૬૯૪ ૬૯૫ ૬૯૬ ૬૯૭ ૬૯૮ ૬૯૯ ૭૦૦ ૭૦૧ ૭૦૨ ૭૦૩ ૭૦૪ ૭૦૫ ૭૦૬ ૭૦૭ ૭૦૮ ૭૦૯ ૭૧૦ ૭૧૧ ૭૧૨ ૭૧૩ ૭૧૪ ૭૧૫ ૭૧૬ ૭૧૭ ૭૧૮ ૭૧૯ ૭૨૦ ૭૨૧ ૭૨૨ ૭૨૩ ૭૨૪ ૭૨૫ ૭૨૬ ૭૨૭ ૭૨૮ ૭૨૯ ૭૩૦ ૭૩૧ ૭૩૨ ૭૩૩ ૭૩૪ ૭૩૫ ૭૩૬ ૭૩૭ ૭૩૮ ૭૩૯ ૭૪૦ ૭૪૧ ૭૪૨ ૭૪૩ ૭૪૪ ૭૪૫ ૭૪૬ ૭૪૭ ૭૪૮ ૭૪૯ ૭૫૦ ૭૫૧ ૭૫૨ ૭૫૩ ૭૫૪ ૭૫૫ ૭૫૬ ૭૫૭ ૭૫૮ ૭૫૯ ૭૬૦ ૭૬૧ ૭૬૨ ૭૬૩ ૭૬૪ ૭૬૫ ૭૬૬ ૭૬૭ ૭૬૮ ૭૬૯ ૭૭૦ ૭૭૧ ૭૭૨ ૭૭૩ ૭૭૪ ૭૭૫ ૭૭૬ ૭૭૭ ૭૭૮ ૭૭૯ ૭૮૦ ૭૮૧ ૭૮૨ ૭૮૩ ૭૮૪ ૭૮૫ ૭૮૬ ૭૮૭ ૭૮૮ ૭૮૯ ૭૯૦ ૭૯૧ ૭૯૨ ૭૯૩ ૭૯૪ ૭૯૫ ૭૯૬ ૭૯૭ ૭૯૮ ૭૯૯ ૮૦૦ ૮૦૧ ૮૦૨ ૮૦૩ ૮૦૪ ૮૦૫ ૮૦૬ ૮૦૭ ૮૦૮ ૮૦૯ ૮૧૦ ૮૧૧ ૮૧૨ ૮૧૩ ૮૧૪ ૮૧૫ ૮૧૬ ૮૧૭ ૮૧૮ ૮૧૯ ૮૨૦ ૮૨૧ ૮૨૨ ૮૨૩ ૮૨૪ ૮૨૫ ૮૨૬ ૮૨૭ ૮૨૮ ૮૨૯ ૮૩૦ ૮૩૧ ૮૩૨ ૮૩૩ ૮૩૪ ૮૩૫ ૮૩૬ ૮૩૭ ૮૩૮ ૮૩૯ ૮૪૦ ૮૪૧ ૮૪૨ ૮૪૩ ૮૪૪ ૮૪૫ ૮૪૬ ૮૪૭ ૮૪૮ ૮૪૯ ૮૫૦ ૮૫૧ ૮૫૨ ૮૫૩ ૮૫૪ ૮૫૫ ૮૫૬ ૮૫૭ ૮૫૮ ૮૫૯ ૮૬૦ ૮૬૧ ૮૬૨ ૮૬૩ ૮૬૪ ૮૬૫ ૮૬૬ ૮૬૭ ૮૬૮ ૮૬૯ ૮૭૦ ૮૭૧ ૮૭૨ ૮૭૩ ૮૭૪ ૮૭૫ ૮૭૬ ૮૭૭ ૮૭૮ ૮૭૯ ૮૮૦ ૮૮૧ ૮૮૨ ૮૮૩ ૮૮૪ ૮૮૫ ૮૮૬ ૮૮૭ ૮૮૮ ૮૮૯ ૮૯૦ ૮૯૧ ૮૯૨ ૮૯૩ ૮૯૪ ૮૯૫ ૮૯૬ ૮૯૭ ૮૯૮ ૮૯૯ ૯૦૦ ૯૦૧ ૯૦૨ ૯૦૩ ૯૦૪ ૯૦૫ ૯૦૬ ૯૦૭ ૯૦૮ ૯૦૯ ૯૧૦ ૯૧૧ ૯૧૨ ૯૧૩ ૯૧૪ ૯૧૫ ૯૧૬ ૯૧૭ ૯૧૮ ૯૧૯ ૯૨૦ ૯૨૧ ૯૨૨ ૯૨૩ ૯૨૪ ૯૨૫ ૯૨૬ ૯૨૭ ૯૨૮ ૯૨૯ ૯૩૦ ૯૩૧ ૯૩૨ ૯૩૩ ૯૩૪ ૯૩૫ ૯૩૬ ૯૩૭ ૯૩૮ ૯૩૯ ૯૪૦ ૯૪૧ ૯૪૨ ૯૪૩ ૯૪૪ ૯૪૫ ૯૪૬ ૯૪૭ ૯૪૮ ૯૪૯ ૯૫૦ ૯૫૧ ૯૫૨ ૯૫૩ ૯૫૪ ૯૫૫ ૯૫૬ ૯૫૭ ૯૫૮ ૯૫૯ ૯૬૦ ૯૬૧ ૯૬૨ ૯૬૩ ૯૬૪ ૯૬૫ ૯૬૬ ૯૬૭ ૯૬૮ ૯૬૯ ૯૭૦ ૯૭૧ ૯૭૨ ૯૭૩ ૯૭૪ ૯૭૫ ૯૭૬ ૯૭૭ ૯૭૮ ૯૭૯ ૯૮૦ ૯૮૧ ૯૮૨ ૯૮૩ ૯૮૪ ૯૮૫ ૯૮૬ ૯૮૭ ૯૮૮ ૯૮૯ ૯૯૦ ૯૯૧ ૯૯૨ ૯૯૩ ૯૯૪ ૯૯૫ ૯૯૬ ૯૯૭ ૯૯૮ ૯૯૯ ૧૦૦૦

વ્યાખ્યાનુવક્ષિલં તત્ર વ્યથા નામોતિ કાંચન ॥ ૩૮ ॥

જાં આ હૃદયસ્ય ચૈતન્યપદાર્થ ચક્ષુદ્વારા બહાર નીકળેલ (સતો) અભિલ (જગત)ને વ્યાપ્ત થતા, ત્યાં કાંઈપણ હું ખને પામતો નથી ૩૮

પ્રતિકૂલાનુ વિપયાયા વ્યથા સા તુ માનસી ।

ન ચૈતન્યગતેત્યવમાચાર્યાઃ સ્પષ્ટમનુબ્રુવન્ ॥ ૩૯ ॥

જાં કિન્તુ, પ્રતિકૂલવિષયને લીધે જે હું ખ થાય તે તો માનસિક (હોય છે) તે ચૈતન્યમત ન હોય એમ જો રીતે આચાર્યોએ સ્પષ્ટ કહેલું છે ૩૯ સાક્ષિને હું ખિતા ન હોય તે પ્રતિપાદન કરે છે —

દુઃખી યદિ ભવેદાત્મા કઃ સાક્ષી દુઃખિનો ભવેત્ ।

દુઃખિનઃ સાક્ષિતા નૈવ સાક્ષિણો દુઃખિતા તથા ॥ ૪૦ ॥

જાં જે આત્મા હું ખી હોય (તો) [તે] હું ખીનો કેણ સાક્ષી હોય ? કેમકે હું ખીતું (જે પ્રમાણે) સાક્ષિપણ ઘટે જ નહીં તે પ્રમાણે સાક્ષીને હું ખિતા હોય નહીં ૪૦

એથી વિક્રિયાવત્ત્વના-વિકારચુક્તાપણના-અભાવને લીધે આત્મા શુદ્ધિ પુત્તિની અનેક વિક્રિયાઓનો સાક્ષિ છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે ૭ —

નર્તે સ્યાદિક્રિયાં દુઃખી સાક્ષિતા કા વિકારિણઃ ।

ધીવિક્રિયાસહસ્રાણાં સાક્ષ્યતોઽહમવિક્રિયઃ ॥ ૪૧ ॥

જાં વિક્રિયા વિના હું ખી ન થાય વિકારી હોય તેને કયું સાક્ષિપણું (ઘટે ?) અનેક શુદ્ધિવિક્રિયાનો સાક્ષી છું એથી હું અવિક્રિય છું ૪૧

પૂર્વોક્ત સાક્ષી તે જીવાત્મા છે અને તેનું જીવપણુ જ્ઞાતિવડે કટિપત્ત છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે —

યઃ સાક્ષી ચિત્પદાર્થોઽસૌ જીવાત્મા તસ્ય જીવતા ।

અહંકારેણ તાદામ્યભ્રાંત્યૈવ પરિકલ્પિતા ॥ ૪૨ ॥

અ. ચિત્પદાર્થ રૂપ જે સાક્ષી તે જીવાત્મા (૭). તેની જીવતા, અહં-
કારને લઈ તાદામ્યભ્રાંતિ વડે જ પરિકલ્પિત છે. ૪૨

અહંકાર તથા દેહતાદાત્મ્ય થકી કલ્પિત આત્મા, સ્થૂલદેહથી વિવેક
કરતાં સહજ શુદ્ધ જણાય છે ઇત્યાદિ છ સ્ત્રોત્રવડે નિરૂપણ કરે છે:—

આત્માહંકારદેહાભ્યાં યુક્તઃ કલ્પિતઃ પુરા ।

વિવેચિતઃ સ્થૂલદેહાદીપદેવ પ્રસીદતિ ॥ ૪૩ ॥

અ. આત્મા, પૂર્વે અહંકાર તથા સ્થૂલદેહ સાથે (તાદામ્યસંબંધને લઈ)
યુક્ત (સતો) સ્થૂલદેહ થકી વિવેચિત થયે સહજ જ શુદ્ધ જણાય છે. ૪૩
સ્થૂલદેહથી વિવેક કરતાં અહંકારયુક્ત તે જીવાત્મા અને અહંકાર-
રહિત તે સાક્ષી હોય ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

બોધયિત્વા જીવતત્ત્વં જીવસ્ય બ્રહ્મરૂપતામ્ ।

બોધયામાસ સૌઽપ્યાત્મા સ્વૈન રૂપેણ તિષ્ઠતિ ॥ ૪૪ ॥

અ. (પૂર્વોક્ત રીતે) જીવતત્ત્વનો ઉપદેશ કરીને, જીવની બ્રહ્મસ્વરૂ-
પતાનો બોધ કર્યો. તે આત્મા પણ પોતાના સ્વરૂપપૂર્વક સ્થિત હોય છે. ૪૪
આત્મા, તેનો અહંકાર થકી વિવેક કરીએ ત્યારે શુદ્ધસ્વરૂપ સિદ્ધ
થાય ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

અહંકારાદિવિક્તશ્ચેત્દા સમ્યક્ પ્રસીદતિ ।

આધિવ્યાધ્યાસ્યકાલ્પ્યં ન ચિન્માત્રે કિંચન ॥ ૪૫ ॥

અ. (આત્માનો) અહંકારથી વિવેક કરે તો તે છેક શુદ્ધસ્વરૂપ થાય
છે (કેમકે) ચિન્માત્ર મધ્યે કાંઈ પણ આધિ તથા વ્યાધિનામનો મત્ત
હોતો નથી. ૪૫

આ સાક્ષીરૂપ આત્મા બ્રહ્મસ્વરૂપ છે એમ મહાવાક્ય થકી સિદ્ધ
થાય છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

x ટિપ્પણ ૪૩ જુઓ = “एष सप्रज्ञादोऽसमच्छरीरात्मजुगाय स्वेन ब्रह्मेणमिदित्यत्र वरं प्रयोति
ब्रह्मवदम्” (૭-૨-૧).

૧ ૨ ૪ ૩
 એપ સાક્ષી સંપ્રસાદો દેહદયસંમુત્થિતઃ ।

૫ ૬ ૭ ૮
 શાસ્ત્રસિદ્ધં પરં બ્રહ્મ જ્યોતિઃ પ્રાપ્નોતિ વાક્યતઃ ॥ ૪૬ ॥

જાન આ સાક્ષિ (સ્થૂલસૂક્ષ્મરૂપ) એ દેહદયકી સંમુત્થિત સતો શુદ્ધ રૂપરૂપ છે. (અને) તે શાસ્ત્રસિદ્ધ પરમ બ્રહ્મજ્યોતિસ્સ્વરૂપને મહાવાક્ય થકી પ્રાપ્ત થાય છે. ૪૬

પૂર્વોક્ત 'તથ્યમસિ' મહાવાક્યવડે, સાક્ષિથી હું જિન્ન છું એવો બ્રમ ટળી જાય છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

૪ ૫ ૩ ૧ ૨
 મત્તોજ્યૈદ્બ્રહ્મ પરમં સ્વપ્રકાશમિતિ બ્રમઃ ।

૧ ૨ ૩ ૪ ૫
 પુરાસીત્તત્ત્વમસ્યાદિવાક્યેનાસૌ નિવર્તતે ॥ ૪૭ ॥

જાન પરમ સ્વપ્રકાશ બ્રહ્મ મારાથી જિન્ન છે એવો બ્રમ પૂર્વે હતો તે 'તથ્યમસિ' આદિ મહાવાક્યવડે ટળી જાય છે. ૪૭

હવે, પરમજ્યોતિઃપ્રાપ્તિનું નિરૂપણ કરે છે:—

૧ ૨ ૩ ૪ ૫
 અબ્રહ્મત્વબ્રમાપાયો જ્યોતિઃપ્રાપ્તિરિતીર્યતે ।

૫ ૬ ૭ ૮ ૯
 તત્તોજ્યૈદ્બ્રહ્મણા સ્વેન રૂપેણ વ્યવતિષ્ઠતે ॥ ૪૮ ॥

જાન (જીવાત્મા) બ્રહ્મરૂપે-ન-હોવાપણારૂપ-બ્રમનું ટળી જવું તેને જ્યોતિઃપ્રાપ્તિ એમ કહે છે. તેથી આ (જીવાત્મા), બ્રહ્મ સાથે સ્વસ્વરૂપપૂર્વકે વ્યવસ્થિત થાય છે. ૪૮

આ રીતે પૂર્વોક્ત આત્મા, અબ્રમ તથા અબ્રમ આદિ બ્રહ્મસ્વરૂપ હોય છે ઇત્યાદિ ઉપસંહાર કરે છે:—

૧ ૨ ૩ ૪ ૫
 ઇવં વ્યવસ્થિતે ચોક્તાવાત્માનુભવગોચરઃ ।

૬ ૭ ૮ ૯ ૧૦ ૧૧ ૧૨
 સ ઇવ મૃતિમીત્યાદિરહિત બ્રહ્મ નૈતરત્ ॥ ૪૯ ॥

જાન એ રીતે વ્યવસ્થા (સતે) જે આત્મા અનુભવગોચર (યાય છે) તે જ મરણ તથા લય આદિથી રહિત બ્રહ્મરૂપે છે; અન્ય ન હોય. ૪૯

વિદ્યાનાં શ્રવણાદિકે ત્રણ સાધનો છે અને તેવડે અજ્ઞાનાદિકે નિવૃત્ત થાય છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

^૧શ્રવણં ^૨મનનં ^૩ધ્યાનં ^૪વિદ્યાયાઃ ^૫સાધનત્રયમ્ ।

અજ્ઞાનં ^૧સંશયો ^૭આન્તિરિત્યેતેપાં ^{૧૦}નિવર્તેકમ્ ^{૧૧} ॥ ૫૦ ॥

અં શ્રવણુ મનન તથા નિદિધ્યાસન, આ (ત્રણુ) વિદ્યાનાં સાધન છે. (તે ત્રણે) અજ્ઞાન સંશય તથા આન્તિ, આ (ત્રણનાં) ટાળનારાં છે. ૫૦ અજ્ઞાન તથા સંશય શાયકી ટળે તે નિરૂપણ કરે છે:—

^૨ગુરુપદેશશ્રવણાદજ્ઞાનં ^૩વિનિવર્તેતે ।

^૪ઉપપત્તિપરામર્શાત્સંશયાનાં ^૫નિવર્તનમ્ ॥ ૫૧ ॥

અં અજ્ઞાન, ગુરુના ઉપદેશના શ્રવણ થકી ટળે છે. (અને) યુક્તિ તથા વિચારથકી સંશયો ટળે છે. ૫૧

હવે આંતિ શાયકી ટળે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

^૧નિરન્તરધ્યાનતસ્તુ ^૨નશ્યતિ ^૪આન્તિવાસના ।

^૫રાજન્ ^૬તે ^૭શ્રવણં ^૮જાતં ^{૧૦}મનનં ^{૧૧}કુરુ ^{૧૨}યત્નતઃ ॥ ૫૨ ॥

અં વળી, આંતિવાસના નિરન્તરધ્યાન થકી ટળે છે. હે રાજન્! તુને શ્રવણુ સિદ્ધ થયું છે (તેથી) યત્નપૂર્વક મનન કર. ૫૨

પ્રમાણુવિષયક તથા સંપ્રદાય વા તત્ત્વવિષયક સંશય મનનથકી ટળે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

^૧પ્રમાણે ^૩સમ્પ્રદાયે ^૨વા ^૪તત્ત્વે ^૫વા ^૬સંશયો ^૭ભવેત્ ।

^૧ઉદિતે ^૩અનુદિતે ^૨વેતિ ^૪હોમઃ ^૫શાસ્ત્રાદિકલ્પિતઃ ^૭ ॥ ૫૩ ॥

અં (કેમકે) પ્રમાણુગત વા સંપ્રદાયગત વા તત્ત્વગત સંશય હોય (તે મનનથકી ટળે). ‘સૂર્યોદય યથે’ વા ‘સૂર્યોદય પૂર્વે’ એમ (જે પ્રમાણે) હોમ શાસ્ત્રથકી વિકલ્પિત હોય છે તેમ. ૫૩

પ્રહ્લવિદ્યા સંબંધમાં પ્રમાણુદિગત પૂર્વોક્ત સંશય હોતા નથી ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

× ટિપ્પણ: ૫૦ બુઓ “અથ ચન્નિવં પ્રહ્લવિયા સર્વોપનિદિધ્યાવા રાજનસ્માર્ક મંત્રેણ મ્યાહ્યાતાહ તે કમયિષ્યામિ” (૩-૩).

ન તથા ^૨બ્રહ્મ^૧વિદ્યેયં ^૩સર્વો^૪પનિપદોરણાત્ ।

ન પ્રમાણે ^૬સંશયો^૭ડતઃ ^૮સમ્પ્રદાયે^૯પિ નાસ્ત્યસૌ ॥ ૫૪ ॥

અં તે પ્રમાણે બ્રહ્મવિદ્યા (સમયમા નિકલ્પ હોતો નથી) [કેમકે] તે સર્વ ઉપનિષદોમધ્યે સ્વતઃ સિદ્ધ છે એથી, પ્રમાણ પરત્વે સંશય હોતો નથી (તેમજ) આ (સંશય) સપ્રદાય પરત્વે પણ હોતો નથી ૫૪

હવે, સપ્રદાયશુદ્ધિનુ નિરૂપણ કરે છે —

શાસ્ત્રાપ્રવર્તકો મૈત્રો મહ્યમાહ ન ચાપરઃ ।

સૌપિ ^{૧૦}કિંચિદુપાખ્યાનમુદાહૃત્ય ^{૧૧}મમાબ્રવીત્ ॥ ૫૫ ॥

અં (વાલુપી) શાખાના પ્રવર્તક મૈત્રે મને (આ બ્રહ્મવિદ્યા)નો પ્રાધ કરેલો અને બીજાએ નહીં તેણે પણ કોઈક ઉપાખ્યાનનું ઉદાહરણ લખને મને પ્રાધ કરેલો ૫૫

હવે, તત્ત્વસંશયને દાખે તેવા આખ્યાનનું નિરૂપણ કરે છે —

તત્ત્વસ્ય ^{૧૨}સંશયો^{૧૩}પ્યેતિ ^{૧૪}તદાખ્યાનમિદં ^{૧૫}શૃણુ ।

મુનયો ^{૧૬}વાલ્લિલ્યા ^{૧૭}યે ^{૧૮}તે ^{૧૯}પ્રજાપતિમન્નુવન્ ॥ ૫૬ ॥

અં 'તત્ત્વ'નો સંશય દાખે તેલુ આ આખ્યાન સાંભળ બે બ્રાહ્મણિય મુનિઓ (હતા) તેઓએ પ્રધાને કહ્યું-૫૬

અચેતનશરીરને ચૈતન્યસંપન્ન કરનાર તથા તેનો પ્રેરક કોણ ઇત્યાદિ પ્રશ્ન કરે છે —

અચેતનં ^{૨૦}શરીરં ^{૨૧}તત્કેન ^{૨૨}ચેતનં ^{૨૩}વત્કૃતમ્ ।

પ્રેરકો ^{૨૪}વાસ્ય ^{૨૫}કો ^{૨૬}બ્રૂહીત્યુક્તઃ ^{૨૭}પ્રત્યબ્રવીદસૌ ॥ ૫૭ ॥

અં શરીર અચેતન-ભૂત-કોઈ છે તેને કોણે ચૈતન્યસંપન્ન કર્યું? અથવા, આ (શરીર)નો પ્રેરક કોણ? તે કહો એમ કહેતા આ (બ્રહ્માએ) ઉત્તર આપ્યો ૫૭

x ટિપ્પણ ૫૫ શુભો 'અપાપદ્મપાપ્યાન' 'પ્રનોદયિતાડસ્ય કો મગવપેદદસ્તાનં મદિ' (૧-૨)

(પૂર્વોક્ત) દેહદયસાક્ષી ક્ષેત્રજ્ઞથી લિપ્ત છે અને તેનો જ્ઞાનીને અનુભવ થાય છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

સ^૧ ઇવોક્તો^૨ દેહસાક્ષી^૩ વિદ્મિરનુભૂયતે^૪ ।

નૈતરૈઃ^૫ સૂક્ષ્મરૂપોયમિન્દ્રિયાવિપયત્વતઃ^૬ ॥ ૬૬ ॥

અં તે જ પૂર્વોક્તદેહનો સાક્ષી (ક્ષેત્રજ્ઞથી લિપ્ત છે) અને તેનો જ્ઞાની પુરૂષોને સાક્ષાત્કાર થાય છે ઇતર પુરૂષોને નહીં. (કિમકે) આ (દેહસાક્ષી) ઇન્દ્રિયને અગોચર હોવાથી સૂક્ષ્મસ્વરૂપ છે. ૬૬

પૂર્વોક્ત સાક્ષી આત્મા ક્ષેત્રજ્ઞસ્વરૂપે દેહમધ્યે^૭ કેવો રીતે પ્રવર્તે છે તે સદૃષ્ટાંત નિરૂપણ કરે છે:—

પૂર્ણત્વાત્પુરુષાણ્યે^૮ સૌ દેહ^૯ સ્વાંશેન^{૧૦} વર્તતે ।

બુદ્ધિપૂર્વ^{૧૧} યથા^{૧૨} સુતઃ^{૧૩} સ્વેચ્છયા^{૧૪} પ્રતિબુદ્ધ્યતે^{૧૫} ॥ ૬૭ ॥

અં આ (સાક્ષી) પૂર્ણસ્વરૂપ હોવાથી પુરૂષસંજ્ઞક દેહમધ્યે જે પ્રમાણે બુદ્ધિપૂર્વક સૂતેલ (મનુષ્ય) સ્વેચ્છાપૂર્વક જીઠે (તે પ્રમાણે) પોતાના અંશ-ક્ષેત્રજ્ઞ-સ્વરૂપે પ્રવૃત્ત થાય છે. ૬૭

પૂર્વોક્તદૃષ્ટાંતનું નિરૂપણ કરી તેને ચિદ્દાંત પરત્વે ઘટાવે છે:—

અધ્યાપકઃ^{૧૬} પ્રદોષે^{૧૭} પુ મધ્યરાત્રે^{૧૮} પ્રબુદ્ધ્યતે ।

સ્વેચ્છયા^{૧૯} પરમાત્માપિ^{૨૦} તથાત્રાંશેન^{૨૧} વર્તતામ્ ॥ ૬૮ ॥

અં (જે પ્રમાણે) અધ્યાપક રાત્રે સૂતેલો (સતો) સ્વેચ્છાનુસાર મધ્ય-રાત્રે જીઠે છે તે પ્રમાણે પરમાત્મા પણ અહીં પ્રવૃત્ત હો. ૬૮

હવે, 'ક્ષેત્રજ્ઞ' પદાર્થનું નિરૂપણ કરે છે:—

પ્રતિદેહં^{૨૨} તુ ચિન્માત્રો^{૨૩} ઘટાકાંશ^{૨૪} ઇવ^{૨૫} સ્થિતઃ ।

દેહં^{૨૬} સાક્ષિતયા^{૨૭} જાનન્^{૨૮} ક્ષેત્રજ્ઞ^{૨૯} ઇતિ^{૩૦} કથ્યતે ॥ ૬૯ ॥

અં કિન્તુ, ચિન્માત્ર (આત્મા) ઘટાકાશની પેરે પ્રત્યેક દેહ પ્રતિ રહેલો (સતો) (તે) દેહને સાક્ષિસ્વરૂપે બાબુલાં 'ક્ષેત્રજ્ઞ' એમ કહેવાય છે. ૬૯

પૂર્વોક્ત સાક્ષી, શ્રદ્ધાદિવિવેક અનુમાનચિદ્દાંત ઇત્યાદિ નિરૂપણ

કરે છે:—

સંકલ્પાધ્યવસાયાભિમાનૈરેવો^૨નુસૌયતામ્ ।

સર્વૈરક્ષૈરુપેતત્વાત્સંકલ્પાદ્યસ્ય સંભવેત્ ॥ ૭૦ ॥

અ० આ (આક્ષી)રૂપ હોવાનું, સકલપ નિશ્ચય તથા અભિમાનવડે અનુમાન કરી સર્વધન્વિરોપણે યુક્ત હોવાથી આ (આત્મા)ને સકલપાદિકનો સંભવ હોય છે. ૭૦

દેહસાક્ષીના પૂર્વોક્તદેહનિર્વાહકપણાનું નિરૂપણ કરે છે --

તેનાવાચ્છિન્નચેતન્યરૂપેણેદ^૧ વપુઃ સદા ।

ચેતનીકૃત્ય કાર્યેયુ પ્રેર્યતે^૨શ્ચૈર્યથા રયઃ ॥ ૭૧ ॥

અ० (જે પ્રમાણે) અશ્વોવડે રથ પ્રેરાય છે (તે પ્રમાણે) આ દેહ તે અવચ્છિન્નચેતન્ય સ્વરૂપવડે ચેતનીકૃત્ય થઈ કાર્યોપરત્વે સદા પ્રેરાય છે ૭૧

અઅ કેકરસ આત્માને અશક્ષાપ કેમ હોય ? એમ શકનો પરિહાર કરે છે --

અલ્પણ્ડૈકરસસ્યાંશો નેતિ^૧ ચેચ્છૃણ્યતામિદમ્ ।

અલ્પણ્ડૈકરસાત્મેવ માયયેશ્વરતામગાત્ ॥ ૭૨ ॥

અ० અઅ કેકરસ (આત્મા)નો અશ-અક-ન હોય એમ (કહે) તો આ સાક્ષણ અઅ કેકરસાત્માજ માયાવડે ઈશ્વર ધ્યાને પામે છે ૭૨

માયા અસત્ય છે અને તે વિષે આત્મા પ્રતિબિમ્બિત થાય છે એટલે આત્માના અઅકપણ પરત્વે વિશેષ ન હોય ઈત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે --

માયાયા અનૃતત્વેન નાલ્પણ્ડત્વં વિરુદ્ધયતે ।

માયાયાં સ્વચ્છરૂપાયામાત્માયં પ્રતિચિન્વતિ ॥ ૭૩ ॥

× ટિપ્પણુ ૭૦ શુઓ " સંકલ્પાધ્યવસાયાભિમાનભિગ્રહ " " પ્રજાવતિવિદ્યા વ્યક્ત " (૨૫)

અનુમાનપ્રયોગ-શ્વરપાદ્ય સમ્યક્ત્વ નિગ્રાવાત્ હિદામિવત્ ।

■ ટિપ્પણુ ૭૧ શુઓ " તેવેદ ધર્મી ચેતનવત્ પ્રતિષ્ઠાપિત પ્રવોદક્ષિત ચેવોઽસ્ય " ।

■ તે હોનુર્ભવતીદક્ષત્વ કમભરેન વર્તન્તુ " (૨-૫)

અં (આત્માનું) અખંડપાત્ર^૧ માયાના અસત્યપણાને લીધે વિરોધ. વાળું થતું નથી. (કેમકે) આ આત્મા નિર્મળમાયા મધ્યે^૨ પ્રતિબિમ્બિત થાય છે. ૭૩

પૂર્વોક્ત શુદ્ધમાયાસંપન્ન એક ઇશ્વરજ સૃષ્ટિની પૂર્વે^૩ હતો અને તે એકલો કંડા કરે નહીં તેથી તેણે વધુસૃષ્ટિ રચવા વિચાર કર્યો ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

તદુપાર્થિક^૧ ફેશોઽમૂત્સૃષ્ટેઃ^૨ પ્રાગેક^૩ એવ સઃ^૪ ।

અતો નારમતેકાકી રાજામાત્યાદિકો યથા ॥ ૭૪ ॥

અં ઇશ્વર તે માયારૂપી ઉપાધિવડે શુદ્ધ થયો. સૃષ્ટિની પૂર્વે તે એકલો જ હતો. એથી, જે પ્રમાણે^૫ રાજા તથા અમાત્યાદિકે એકલો (દૂતકીડા) ન રમે (તે પ્રમાણે) [તે એકલો રમે નહીં]. ૭૪

એકલો રમે નહીં તેથી ઇશ્વરે વધુસૃષ્ટિ રચવા વિચાર કર્યો તે નિરૂપણ કરે છે:—

દૂતકીડામિવેશોઽસૌ સૃષ્ટિકીડામવૈક્ષત^૧ ।

દ્રવ્યાન્તરમુપાદાનમદૃષ્ટ્વા સ્વં વ્યચારયત્ ॥ ૭૫ ॥

અં આ ઇશ્વરે દૂતકીડાની પેરે સૃષ્ટિકીડા સંબંધી સંકલ્પ કર્યો. (અને) અન્ય દ્રવ્યરૂપી ઉપાદાન (વસ્તુ) ન જોતાં પોતે વિચાર કર્યો. ૭૫

‘હું બહુરૂપે થાઉં’ એમ વિચાર કરી. ઇશ્વરે સ્થૂલ દેહો રચ્યા ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

વહુસ્યામહમેવાત્ર પ્રજારૂપીતિ ચિન્તયન્^૧ ।

દેહાનસૃજત્ સ્થૂલાન્ પાપાણપ્રતિમા ઇવ ॥ ૭૬ ॥

અં હુંજ અહીં અનેક પ્રભરૂપે^૨ ઉત્પન્ન થાઉં એમ ચિન્તન કરી (તેણે) પત્થરની પ્રતિમાની પેરે સ્થૂલ દેહોને રચ્યા. ૭૬

કેવી રીતે ઇશ્વર પોતે બહુરૂપતઃ બાસે તેનું નિરૂપણ કરે છે:—

× ટિપ્પણ: ૭૬: ભુજો. “નહી: પ્રજા બસજાતા અસ્વૈવાત્મપ્રવુદ્ધા અપ્રાણા સ્થાણુરિવ તિષ્ઠમાના અપર્યવ્ત્ત સ નારમત” (૨-૬).

સ્વયમેવ^૧ યથા^૨ સ્વમે^૩ ગિરિનદ્યાદિરૂપતઃ ।

કલ્પિતો^૫ માતૃસાવાત્મા^૬ માત્ત્વે^૭ વહુરૂપતઃ ॥ ૭૭ ॥

અં એ પ્રમાણે (૭૫) પોતેજ ગિરિ તથા નદીઆદિરૂપે' કલ્પિત
જણાય છે તે રીતે' આ આત્મા અનેકરૂપે' જાણે. ૭૭

હવે દેહ, જ્ઞાન તથા ક્રિયાશક્તિરહિત હોવાથી નિરચક હોય તેથી
દેહમયે' ઇશ્વર પ્રાણુસ્વરૂપે' પ્રવેશ કરે છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:--

જ્ઞાનક્રિયાશક્તિ^૧હીના^૨ દેહાઃ^૩ ક્રીડાર્થમક્ષમાઃ ।

ઇત્યાલોચ્ય^૫ ક્રિયાશક્તિઃ^૬ પ્રાણો^૭ ભૂત્વાન્તરાધિશત્ ॥ ૭૮ ॥

અં દેહો, જ્ઞાન તથા ક્રિયાશક્તિ-ચક્રી-રહિત (સત્તા) ક્રીડાર્થ' અશક્ત
હોય છે એમ વિચાર કરી, ક્રિયાશક્તિરૂપ પ્રાણુસ્વરૂપે (તેણે)
અંદર પ્રવેશ કર્યો. ૭૮

તે પછી પ્રાણોપાધિક ઇશ્વરે પ્રાણના પાંચ પ્રકારે દેહમયે' વિભાગ
કર્તા ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:--

શ્વાસાધોગત્યજ્ઞસામ્યોદ્ગારાદિવ્યાપ્તિસિદ્ધયે ।

પञ्ચધા^૫ વ્યમજલ્પ્રાણં^૬ પ્રાણોપાધિક^૭ ઈશ્વરઃ ॥ ૭૯ ॥

અં પ્રાણોપાધિક ઇશ્વરે, શ્વાસ અધોગતિ અન્નપુ' (દેહમયે') સમી-
કરણ તથા ઉદ્ગાર-આદિ ક્રિયા સિદ્ધ થાય તે અર્થે પ્રાણના પાંચ પ્રકારે
વિભાગ કર્યો. ૭૯

હવે, ઉચ્છ્વાસનિશ્વાસના નિયમનું નિરૂપણ કરે છે:--

ઉપાંચવન્તર્યામિસંજો^૧ ગ્રહૌ^૨ દ્વૌ^૩ સોમયાજિનઃ ।

નિયતૌ^૫ તદ્વદુચ્છ્વાસનિશ્વાસૌ^૬ પ્રાણિનામપિ ॥ ૮૦ ॥

અં સોમયજ્ઞરનારને ઉપાંશુ તથા અન્નપાંચીનામક જે અહ નિયત
હોય તે પ્રમાણે પ્રાણિઓને પણ ઉચ્છ્વાસ તથા નિશ્વાસ (નિયત
સ્વરૂપ હોય છે). ૮૦

પૂર્વોક્ત ઉભયપ્રકારના શ્વાસવાયુ વડે જાઠરાગ્નિ પ્રજ્વલિત થાય છે તે ઇત્યાદિકનું દૃષ્ટાંતપૂર્વક નિરૂપણ કરે છે:—

લોહકારઃ^૨ સ્વહસ્તાભ્યાં^૪ પર્યાયેણ^૫ દત્તિદ્વયાત્^૮ ।

વહ્નિં^૧ જ્વાલયતે^૭ યદ્વજાઠરો^૧ જ્વાલ્યતે^{૧૦} ઽનલઃ^૮ ॥ ૮૧ ॥

અં જે પ્રમાણે લોહાર બે ધમણોવડે એકપછી એક એમ વારા-
ફરતી પોતાના હાથવડે અગ્નિને પ્રજ્વલિત કરે છે (તે પ્રમાણે) જાઠરાગ્નિ
પ્રજ્વલિત કરાય છે. ૮૧

આજ રીતે, વૈશ્વાનરદેવ ચાર પ્રકારના અન્નને પચાવે છે ઇત્યાદિ
નિરૂપણ કરે છે:—

નિશ્વાસો^૧ચ્છ્વાસતંદીપ્તો^૮ મુક્તં^૫ પાચયતે^૨ ઽનલઃ^૮ ।

ઈશસ્ય^૫ જાઠરાગ્નિત્વાકારો^૧ ભગવતે^૭ રિતઃ^૮ ॥ ૮૨ ॥

અં નિશ્વાસ તથા ઉચ્છ્વાસવડે પ્રજ્વલિત અગ્નિ અન્નને પચાવે છે.
ઈશ્વરનું જાઠરાગ્નિસ્વરૂપ તમે વર્ણવેલું છે. ૮૨

આત્મા જાઠરાગ્નિસ્વરૂપે વર્ણવેલો તે ભગવદ્વાક્યનું નિરૂપણ કરે છે:—

અહં^૧ વૈશ્વાનરો^૨ ભૂત્વા^૮ પ્રાણિનાં^{૫+૬} દેહમાશ્રિતઃ^૮ ।

પ્રાણાપાનસમાયુક્તઃ^૭ પચામ્યન્નં^{૧૦} ચતુર્વિધમ્^૫ ॥ ૮૩ ॥

અં હું વૈશ્વાનરસ્વરૂપ થઇને પ્રાણિઓના દેહમધ્યે રિત (સતો)
પ્રાણ તથા અપાન વાયુવડે યુક્ત થઇ ચાર પ્રકારનાં અન્નને પચાવું છું. ૮૩

જાઠરાગ્નિજન્ય અન્તઃશબ્દ મરણપામનાર મનુષ્યને સંલગ્નતો નથી
ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

કર્ણો^૧ પિધાય^૨ યં^૩ ઘોષં^૪ શ્રુણોત્યન્તઃ^૫ સં^૭ જાઠરાત્^૮ ।

વહ્નિર્જાતો^{૧૦} મુમૃપ્સુ^{૧૨} નૈનં^{૧૧} ઘોષં^{૧૪} શ્રુણોતિ^{૧૩} હિ^{૧૫} ॥ ૮૪ ॥

અં અન્ને કાને ભંધ કરી જે શબ્દ અંદર સંલગ્નાય છે તે જાઠરા-
ગ્નિ થકો ઉત્પન્ન થયેલો હોય છે. કિન્તુ, મરણપામનાર મનુષ્ય નિશ્ચે આ
અવાજને સંલગ્નતો નથી. ૮૪

તે પછી પૂર્વોક્ત ગ્રાણોપાધિક ચિદાત્મા જ્ઞાનસંપન્ન થાય છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

ઔષ્ણ્યોપૈતં પञ્ચવિધપ્રાણલિંગામિદં વપુઃ

પ્રાણોપાધિકચિદ્રૂપો જ્ઞાનશક્ત્યાપિ યુજ્યતે ॥ ૮૫ ॥

અં પાંચ પ્રકારનાં ગ્રાણલિંગવાળું શરીર (પૂર્વોક્તરીત્યે) ઉષ્ણતા-સંપન્ન (થાય છે). અને ગ્રાણોપાધિક ચિદ્રૂપ (આત્મા) પણ જ્ઞાનશક્તિવડે યુક્ત થાય છે. ૮૫

તે જ્ઞાનશક્તિને લોધે તે (ઇશ્વર) મનોમય થઈ સત્યસંકલ્પસિદ્ધ થાય છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

તત્તો મનોમયો ભૂત્વા સત્યસંકલ્પતાં વ્રજેત્ ।

યત્સંકલ્પયતે જીવસ્તત્કરાત્યેવ સર્વથા ॥ ૮૬ ॥

અં તે (જ્ઞાનશક્તિયક્ષી) મનોમય સ્વરૂપ થઈને સત્યસંકલ્પતાને પામે છે. એવ જોના સંકલ્પ કરે તેની સર્વથા સિદ્ધિ જ કરે છે. ૮૬

એવ કેવી રીતે સંકલ્પ કરે તે ઇત્યાદિકનું નિરૂપણ કરે છે:—

હૃદિ સ્થિતઃ સન્ શબ્દાદીન્ મુંજેઽહં વિપર્યાનિર્તિ ।

સંકલ્પ્યાક્ષાણિ સૃષ્ટ્વા તૈર્મુક્તેઽક્ષૈર્વિપર્યાન્સદા ॥ ૮૭ ॥

અં હું હૃદયમધ્યે સ્થિત સતો શબ્દાદિક વિપર્યા ભોગવું એમ સંકલ્પી ઇન્દ્રિયોને સર્જી તેવડે તે સદા વિષયોને ભોગવે છે. ૮૭

ચિદાત્મા દેહાદિકસાધનો વડે અવચિન્ન ઇશ્વરપણાને પામીને સદા દેહને ચૈતન્યસપ્ન કરી પ્રેરનાર હોય છે ઇત્યાદિ બે શ્લોક વડે નિરૂપણ કરે છે:—

દેહો રથઃ પञ્ચહયાસ્તસ્ય કર્મેન્દ્રિયાણિ હિ ।

જ્ઞાનેન્દ્રિયાણિ યાનિ સ્યુસ્તાનિ વન્ધનરજ્જવઃ ॥ ૮૮ ॥

મનોઽસારથિઃ સર્વૈરવચ્છિન્નેશતાં વ્રજેત્ ।

ચિદાત્મા ચૈતનં દેહં કૃત્વા પ્રેરયતે સદા ॥ ૮૯ ॥

અં ડેહ રથ રૂપ (છે) [અને] કર્મેન્દ્રિયો નિચ્છે તેના પાંચ અશ્વો (છે).
જે જ્ઞાનેન્દ્રિય છે તે બાંધવાનું રજખુ છે. ૮૮

અહીં મન સારથિરૂપ (છે). ચિદાત્મા, (દેહાદિક) સર્વ (ઉપાધિઓ) વડે પરિચિન્નપ્રકારની ઇશતા-ઇશ્વરપણા-(અવનપણા)ને પાત્રીને દેહને ચૈતન્યસંપન્ન કરીને (તેને) સદા પ્રેરે છે. ૮૯

પૂર્વોક્ત દેહાદિકઉપાધિનો નાશ થતાં દેહ મરણ પામે છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

તસ્યાપાયૈ મૃતો દૈહો ચેતનો ન પ્રવર્તતે ।

ચિદંશસ્ય પ્રેરકત્વં વ્રવીતિ ભગવાન્સ્ફુટમ્ ॥ ૯૦ ॥

અં દેહ, (તે અધ્યસ્ત ઉપાધિઓ)નો નાશ થતાં મરણ પામે છે (અને) ચૈતન્ય પ્રવૃત્ત થતું નથી. (કેમકે) ભગવાન ચિદંશના પ્રેરકપણાને રૂપ યોધ કરે છે. ૯૦

પૂર્વોક્ત ભગવદ્ઠાકયનું નિરૂપણ કરે છે:—

મમેવાંશો જીવલોકે જીવમૂતઃ સનાતનઃ ।

મનઃપટ્ટાનીન્દ્રિયાણિ પ્રકૃતિસ્થાનિ કર્પતિ ॥ ૯૧ ॥

અં મારો જ સનાતન આંશ અવલોકનમધ્યે અવસ્વરૂપ થયો છે (તે) પ્રકૃતિસ્થ મન આદિ છ ઇન્દ્રિયોને પ્રેરનાર છે. ૯૧

પૂર્વોક્ત ચિદાત્મા અસંગ છે ઇત્યાદિ અઠમ્લોક વડે નિરૂપણ કરે છે:—

અવચ્છિન્નચિદાત્માઽસૌ સ્વતો નેચ્છતિ કિંચન ।

ન મુંકે સુખદુઃખે ચ તસ્મિન્નારોપ્યતેઽસ્થિલમ્ ॥ ૯૨ ॥

અં આ અવચ્છિન્નસ્વરૂપ ચિદાત્મા પોતાયકો કાંઈપણ ઇચ્છા કરતો નથી અને મુંખદુઃખ લોગવતો નથી. (કિન્તુ), અભિલ્લ જગત્નો તે મધ્યે આરોપ કરાય છે. ૯૨

સર્વેષ્વપિ શરીરેષુ ભાતિ તદ્દર્મવાનિવ ।

ન તિષ્ઠતિ સ્વતસ્તેષુ નાપિ સદ્દર્મસંયુતઃ ॥ ૯૩ ॥

અં વળી, તે (ચિદાત્મા) સર્વ શરીરો મધ્યે તે (શરીરના) ધર્મવાળો હોય તેવો બાસે છે. તે (શરીરો) મધ્યે (તે) પોતાના શુદ્ધસ્વરૂપે રહેતો નથી તેમજ તેના ધર્મવડે યુક્ત હોતો નથી. ૯૩

વળી, તે (ચિદાત્મા) અદૃશ્ય અગ્રાહ્ય તથા અવ્યક્ત છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

જ્ઞાનન્દ્રિયૈર્ન દૃશ્યોઽયં ગ્રાહ્યઃ કર્મેન્દ્રિયૈર્ન ચ ।

સ્વરૂપસૌક્ષ્મ્યાદવ્યક્તો વેદાન્તેરેવ બુદ્ધ્યતે ॥ ૧૪ ॥

અં આ (ચિદાત્મા) જ્ઞાનેન્દ્રિયવડે દૃશ્ય ન હોય. તેમજ તે કર્મેન્દ્રિય વડે ગ્રાહ્ય ન હોય. તેના સૂક્ષ્મસ્વરૂપને લીધે તે અવ્યક્ત છે એમ વેદાંતવડે ઉપદેશાય છે. ૯૪

અજ્ઞાનીપુરુષો તેને કર્તા કહે છે ઇત્યાદિક નિરૂપણ કરે છે:—

નિર્મમત્વાત્સર્વગોઽપિ શરીરેષુ ચ તિષ્ઠતિ ।

અકર્તાઽપ્યનભિજ્ઞેસ્તુ કર્તૈર્વાસૌ વિભાવ્યતે ॥ ૧૫ ॥

અં વળી, નિર્મમત્વને લીધે તે સર્વગત હોય તથાપિ શરીરો મધ્યે રહે છે. કિન્તુ અકર્તા છે તથાપિ અજ્ઞાની મનુષ્યોવડે તે કર્તારૂપે મનાય છે. ૯૫ હવે, આત્માના પૂર્વોક્ત વાસ્તવસ્વરૂપનો ઉપસહાર કરે છે:—

વેદાનામુત્તરે ભાગે ઇત્યાદિગ્રન્થવર્ણિતમ્ ।

આત્મનો વાસ્તવં રૂપં કર્તૃત્વં નાસ્ય વિદ્યતે ॥ ૧૬ ॥

અં વેદોના ઉત્તરભાગ (શ્લો. ૫૮) ઇત્યાદિ (પૂર્વોક્ત) ગ્રન્થ મધ્યે જે વર્ણન કરેલું (તે) આત્માનું પરમાર્થભૂત સ્વરૂપ છે. આને કર્તાપણું ન હોય. ૯૬

તે ચિદાત્મા શુદ્ધ સ્થિત તથા અચલ છે અને હૃદય વિષે લબ્ધ છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

સં સર્વોપનિષત્સિદ્ધ એવં હૃદયપલ્ભ્યતે ।

શુદ્ધઃ સ્થિરોઽર્ચલો નાસ્ય કર્મલેપોઽસ્તિ કશ્ચન ॥ ૧૭ ॥

અં સર્વઉપનિષદો મધ્યેસિદ્ધ તે આ (આત્મા) હૃદયમધ્યે પ્રાપ્ય છે. (તે) શુદ્ધ સ્થિર તથા તથા અચલ છે. તેને કંઈ પણ કર્મલેપ હોતો નથી. ૯૭

વળી, તે અબ્યથ ઉદાસીન તથા સ્વસ્થ-આદિ-સ્વરૂપવાળો છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

અવ્યયો નિસ્પૃહસ્તૂળીમુદાસીન इव स्थितः ।

સ્વસ્થો વિક્ષેપરાહિત્યાદિત્યાત્માનં પ્રપદ્યત ॥ ૯૮ ॥

અં—(વળી) તે અ-વિક્રય નિસ્પૃહ તથા ઉદાસીનની પેરે તૂળી-સ્વરૂપે સ્થિત હોય છે. વિક્ષેપરહિત હોવાથી આત્મા સ્વસ્થ-ઇત્યાદિ-સ્વરૂપ-વાળો છે એમ જાણવું. ૯૮

પૂર્વોક્ત આત્મા શુદ્ધાદિકસ્વરૂપ છે તથાપિ અસપુરુષોને સર્વાદિક શુદ્ધ ધારણ કરવાને લીધે તે 'ભોક્તા' એવો જણાય છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

ईशतोऽप्यज्ञदृष्टथासौ सत्त्वादिगुणधारिणा ।

માયાપટેન સંચ્છન્નો ભુક્તાન इव लक्ष्यते ॥ ૯૯ ॥

અં—આ (આત્મા) ઇશસ્વરૂપ હોવા છતાં સર્વાદિકશુદ્ધધારક માયાપટ વડે આવૃત સતો ભોક્તા હોય તેમ જણાય છે. ૯૯

બાહ્યખિદ્ય સુનિઓએ હવે સંસારી (આત્મા) કોણ ? એવો પ્રશ્ન કર્યો તે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

इत्थं बोधितवानेप वालखिल्यान्प्रजापतिः ।

તત્ત્વં બુદ્ધ્વાઽથ પપ્રચ્છુઃ કઃ સંસારીતિ તં ગુરુમ્ ॥ ૧૦૦ ॥

અં—આ પ્રબોધિતએ આ રીતે બાહ્યખિદ્ય (સુનિઓ) ને ઉપદેશ કર્યો. હવે (તેઓએ) તત્ત્વ જાણી, સંસારી (આત્મા) કોણ ? એમ તે શુરૂને પૂછ્યું. ૧૦૦

હવે ભૂતાત્મસંસારક નિરૂપે સંસારીઆત્માનું નિરૂપણ કરે છે:—

શ્રૂયતાં^૧ પરમાત્માક્તસ્તસ્માદન્યોઽસ્તિ^૨ કશ્ચન^૩ ।

ભૂતાત્માસ્થો^૪ નિઠ્ઠોઽયં^૫ પુણ્યપાપફલૈર્યુતઃ^૬ ॥ ૧૦૧ ॥

અ૦—સાધણા પરમાત્મા સજીવી નિવેદન કર્યું તે (પરમાત્મા થકી જિત ભૂતાત્મસંસૃક કોઈ નિઠ્ઠા આત્મા (જીવાત્મા) છે તે પુણ્ય તથા પાપરૂપી ફલથી યુક્ત છે ૧૦૧

હવે, પુણ્ય તથા પાપકર્મના ફલનું નિરૂપણ કરે છે.—

વિપ્રક્ષત્રાદિસર્વોનિ^૧ શ્વરાહાદિકામર્ષિ^૨ ।

અસર્વોનિમવાપ્નોતિ^૩ મૂલોકે^૪ જન્મ^૫ ચેત્તદા^૬ ॥ ૧૦૨ ॥

અ૦ (જો) જૂલોક મધ્યે (તેનો) જન્મ થાય તો તે (પુણ્ય કરેલ હોય તો) પ્રાણી તથા ક્ષત્રિયાદિક ફલિયોનિને અથવા, (પાપ કરેલ હોય તો) જ્ઞાન તથા વરાહઆદિક ભુદી યોનિને પ્રાપ્ત કરે છે ૧૦૨

જો પરલોકમાં જન્મ થાય તો સ્વર્ગાદિપ્રાપ્તિ થાય ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે.—

અન્યત્ર^૧ જન્મ^૨ ચેત્તર્હિ^૩ પુણ્યેન^૪ સ્વર્ગમશ્નુતે^૫ ।

પાર્ષન^૬ નરકં દ્વન્દ્વૈરભિભૂતઃ^૭ પરિશ્રમેત્ ॥ ૧૦૩ ॥

અ૦ જો અન્યત્ર જન્મ થાય તો પુણ્યવડે સ્વર્ગને પામે અને પાપવડે નરકને પામે (અને) પુણ્યપાપરૂપ જોડકાવડે (અસાચક્રમાં) છેક જામણ કર્યા કરે ૧૦૩

પૂર્વોક્ત પુણ્યપાપરૂપ જોડકા-ઇત્યાદિકનું નિરૂપણ કરે છે —

માનાવમાનો^૧ શીતોષ્ણો^૨ દ્વન્દ્વાનીત્યાદિકાનિ^૩ હિ^૪ ।

યો^૫ ભૂતાત્મોદિતઃ^૬ સૌઽથ^૭ વિસ્પ્રેષ્ટમભિધીયતે^૮ ॥ ૧૦૪ ॥

અ૦ જ્ઞાન તથા અપજ્ઞાન શીત તથા ઉષ્ણતા-ઇત્યાદિક નિદ્રે, જોડકા હોય છે. હવે, જે ભૂતાત્માનું (ઉપર) નિરૂપણ કર્યું તેનું સ્પષ્ટ વર્ણન કરાય છે. ૧૦૪

હવે, પૂર્વોક્ત ભૂતાત્મસંસૃક પ્રતિબિંબિતરૂપન્યની ઉત્પત્તિ—આદિનું નિરૂપણ કરે છે:—

અપ^૨ચીકૃત^{૧૪}મૂર્તૈર્યજ્ઞાત^૫ સૂક્ષ્મ^૬ વપુર્હિ^૭ તત્^૪ ।

મૂર્તૈઃ^{૧૦} પચીકૃતૈર્જાતૈ^{૧૧} યત્તસ્થૂલામિદં^૮ વપુઃ^{૧૨ ૧૪ ૧૩ ૧૫} ॥ ૧૦૫ ॥

અ. — જે અપચીકૃતભૂતપદાર્થથી ઉત્પન્ન થાય છે તે નિશ્ચય સૂક્ષ્મ હેઠ (છે). જે પચીકૃતભૂતપદાર્થથી ઉત્પન્ન થાય તે આ સ્થૂલ હેઠ (છે). ૧૦૫ હવે, લિંગશરીરનું નિરૂપણ કરે છે:—

જ્ઞાનાક્ષાણાં^૧ ક્રિયાક્ષાણાં^૨ ત્રાયૂનાં^૩ પચ્ચક્રત્રયમ્^૪ ।

મનો^૫હંકાર^૬ इत्येवं^૭ લિંગં^૮ સત્તદશાત્મકમ્^{૧૦} ॥ ૧૦૬ ॥

અ. — જ્ઞાનેન્દ્રિયો કર્મેન્દ્રિયો તથા વાયુ આ ત્રણનું પંચકકુ^૫ મન (તથા) અહંકાર એમ જે રીતે લિંગ (શરીર) સત્તર પદાર્થોનું હોય છે. ૧૦૬

પૂર્વોક્ત ભૌતિકઅહંકાર મધ્યે જે ચૈતન્યનું પ્રતિબિંબ પડે છે તે જૂતાત્મા છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

અહંકારે^૧ ભૌતિકે^૨ યચ્ચૈતન્યં^૩ પ્રતિવિંમ્બિતમ્^૪ ।

સ^૫ મૂર્તાત્માઽગ્ર^૬ ચિદ્દિમ્બં^૭ નિર્લેપં^૮ બ્રહ્મ^૯ કથ્યતે^{૧૦} ॥ ૧૦૭ ॥

અ. — આ (લિંગ-શરીર) મધ્યે ભૌતિકઅહંકાર વિષે જે ચૈતન્ય પ્રતિબિંબિત થાય છે તે જૂતાત્મા (છે). નિર્લેપબિંબ અક્ષ હકેવાય છે. (૧૦૭)

પ્રકૃતિના ગુણો થકી પરાભવ પામતાં પૂર્વોક્ત જૂતાત્મા તમોશિલવને લઈને પ્રજ્ઞાનો સાક્ષાત્કાર કરવા સમર્થ ન હોય ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

મૂર્તાત્મા^૧ પ્રકૃતૈર્જાતૈર્ગુણૈરપોઽભિભૂયતે^૨ ।

તમોગુણાભિમૂતત્વાત્સ્વાત્મસ્થં^૩ બ્રહ્મ^૪ નૈક્ષતે^૫ ॥ ૧૦૮ ॥

અ. — આ જૂતાત્મા, પ્રકૃતિ થકી ઉત્પન્ન થયેલ ગુણોવડે પરાભવને પામે છે. તમોગુણને લઈ પરાભવ પામતાં (તે) પોતાને વિષે રહેલ પ્રજ્ઞાતત્વનો સાક્ષાત્કાર કરતો નથી. ૧૦૮

પ્રજ્ઞા, જૂતાત્મા મધ્યે પણ તેના અધિષ્ઠાન રૂપે સ્થિત હોય છે ઇત્યાદિ દર્શાવતું નિરૂપણ કરે છે:—

અધિષ્ઠાનતયા^૮ બ્રહ્મ^{૬+૭} ભૂતાત્મન્યપિ^{૧૦} તિષ્ઠતિ ।

પદ્મપત્રે^૨ નીરવિન્દુરસંશ્લિષ્ઠો^૩ યથા^૧ તથા^૫ ॥ ૧૦૯ ॥

અં ૦ જે પ્રમાણે કમલપત્રમધ્યે^૨ જળખિન્દુ અસંશ્લિષ્ઠ-નિલોપ-રહે છે તે પ્રમાણે^૩ ભૂતાત્મા મધ્યે^૩ પણ શ્રદ્ધા અધિષ્ઠાનરૂપે રહે છે. ૧૦૯

ઇન્દ્ર પૂર્વોક્ત ભૂતાત્મા (જીવાત્મા) ને પ્રેરનાર હોય છે કિન્તુ, જીવાત્માને તે પ્રકારનો વિવેક હોતો નથી ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

ઈદ્દશો^૨ઽપી^૩શ્વરો^૪ માયાયુક્તઃ^૫ સન્^૮ પ્રેરયત્યમુમ્ ।

ભૂતાત્માનં^૭ સ ભૂતાત્મા^૬ વિવિનક્તી^{૧૦}શ્વરં^{૧૩} ન તમ્^{૧૧} ॥ ૧૧૦ ॥

અં ૦ ઇન્દ્ર આલો છે તથાપિ માયાયુક્ત સતો આ ભૂતાત્માને પ્રેરનારો છે. કિન્તુ, તે ભૂતાત્માને તે ઇન્દ્રનો વિવેક નથી. ૧૧૦

ભૂતાત્માને ઇન્દ્રવિવેકનો અભાવ કેમ હોય છે તે નિરૂપણ કરે છે:—

સુ^૫લ્લે^૪વૈષયિકૈઃ^૩ સત્ત્વગુણોદ્ભૂતૈઃ^૧ પ્રતૃપ્યતિ ।

ઉદ્રેકે^૮ રજસઃ^૭ સો^૧ઽયં^૨ કલુપીક્રિયતે^{૧૦} મૃશમ્^૬ ॥ ૧૧૧ ॥

અં ૦ તે (આ ભૂતાત્મા) સત્ત્વગુણ થકી ઉપજેલ વૈષયિકસુખો વડે તૃપ્ત થાય છે. (કિન્તુ) રજોગુણ અતિથય થાય ત્યારે તે અત્યંત મલિન થાય છે. ૧૧૧

રજોગુણ અધિક હોય ત્યારે તેને ફલલોપ થાય છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

તદા^૨નીમતિ^૫ચાઞ્ચ^૬લ્યાલ્લુપ્યતે^૧ હ્ય^૩વિલાત્ફલાત્ ।

કૃપિં^૭ પ્રક્રમ્ય^૮ તાં^૯ ત્યક્ત્વા^{૧૦} તપઃ^{૧૧}કુર્વેસ્ત્યજેદદઃ^{૧૨} ॥ ૧૧૨ ॥

અં ૦ જ્યારે રજોગુણનો અધિકોદય થાય ત્યારે અત્યંત ચંચળતાને લીધે તે નિષ્ક્રિય, સમગ્રકર્મફલથી હ્રાપ્ત થાય છે. જેતાનો આરંભ કરીને તેનો ત્યાગ કરતાં તથા તપ કરીને તેનો ત્યાગ કરવા જેવું થાય. ૧૧૨

ફલરૂપતાને લીધે તેને મુખ પ્રાપ્ત થાય નહિ ઇત્યાદિ કહે છે:—

તત્તત્ફલે^૧ સસ્પૃહત્વાવ્યગ્રો^૨ નામોત્પત્તૌ^૪ સુખમ્^{૧૭} ।^૩

અહંકારેણ^૬ વદ્ધઃ^{૧૦} સ્થાજ્જાલેન^{૧૨} વિહગો^{૧૩} યથા^{૧૧} ॥ ૧૧૩ ॥

અ० તે તે પ્રકારનાં ક્ષણપરત્ને અભિલાષાયુક્ત હોવાથી આ વ્યગ્ર સતો સુખને પામતો નથી. (કિન્તુ) અહંકાર વડે તે બદ્ધ થાય છે જેમ બાળવડે પક્ષી બદ્ધ થાય છે (તેમ). ૧૧૩

પૂર્વોક્ત ભૂતાત્માને સંસારભ્રમણ થાય છે એમ અન્યશાખામધ્યે^૧ પણ કહેલું છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

સંસારભ્રમણં તસ્ય પ્રોક્તં શાખાન્તરેન્વપિ ।^૪

કરણપ્રેરકઃ કર્તા ભૂતાત્મા સંસારત્યયમ્ ॥ ૧૧૪ ॥^{૮ ૬ ૭ ૧૦ ૧}

અ० અન્યશાખાઓ મધ્યે^૧ પણ તે (ભૂતાત્મા)ને સંસારભ્રમણ હોવાનું કહેલું છે. (કેમકે) આ ભૂતાત્મા ઇન્દ્રિયોનો પ્રેરક કર્તારૂપ સતો સંસારમાં ભ્રમણ કરે છે. ૧૧૪

બ્રહ્મ વિષે વાસ્તવ સંસાર હોય નહિ કિન્તુ, તે સંસાર માત્ર કલ્પિત છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

ચૈતન્યેન હિ પૂર્ણેન સોન્તર્યાસિસ્તતશ્ચિતિ ।^{૩ ૬ ૨ ૧ ૪ ૫ ૭ ૮}

ભ્રાન્ત્યારોપેણ સંસારસ્તત્રાસૌ ન તુ વાસ્તવઃ ॥ ૧૧૫ ॥^{૬ ૧૨ ૧૦ ૧૧ ૧૪ ૧૩ ૧૫}

અ० નિષ્કે, તે પૂર્ણચૈતન્યવડે અન્તર્યામિ હોય છે તેથી ચૈતન્ય વિષે ભ્રાન્તિની કલ્પના વડે તે (ચૈતન્ય) વિષે આ સંસાર થાય છે. કિન્તુ, વાસ્તવ સંસાર (તે વિષે ન હોય.) ૧૧૫

પૂર્વોક્ત સિદ્ધાંતને આઠ શ્લોકો વડે દર્શાવપૂર્વક સિદ્ધ કરે છે:—

દૃષ્ટાન્તોઽગ્નિના વ્યાપ્તો લોહપિણ્ડોઽભિધીયતે ।^{૫ ૧ ૨ ૩ ૪ ૬}

તત્તલોહં મુદ્ગરેણ હતં વહુવિધં ભવેત્ ॥ ૧૧૬ ॥^{૭ ૮ ૧૦ ૧૧}

અ० અહીં અગ્નિવડે વ્યાપેલ લોહના પીંડનું દર્શાવ તરીકે નિરૂપણ કરે છે. તપેલ લોહું મુદ્ગરવડે ટીપાતાં અનેક પ્રકારનું થાય છે. ૧૧૬

હવે સિદ્ધાંત નિરૂપણ કરે છે —

અહંકારે ચિદામાસો ભૂતાત્મા સાક્ષિભાસિતઃ ।

હન્યમાનો ગુણૈઃ સત્ત્વાદિભિર્બહુવિધો ભવેત્ ॥ ૧૧૭ ॥

અં (તે પ્રમાણે) બુદ્ધિ મધ્યે પ્રતિબિંબિત ચિદામાસરૂપ ભૂતાત્મા સાક્ષિયૈતન્નવડે ભાસિત યદ્ સત્ત્વાદિગુણો વડે વ્યાપ્ત થતા (દેવ, તિર્થંક આદિરૂપે) અનેક પ્રકારનો થાય છે. ૧૧૭

પૂર્વોક્ત ભૂતાત્મા કેવી રીતે અનેક પ્રકારનો થાય છે તે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે. —

યજન્મયોનિલક્ષણાં ભવેચ્ચતુરશીતિષુ ।

સોયં બહુવિધો ભાવો લોહે દાત્રકુઠારવત્ ॥ ૧૧૮ ॥

અં લોહ મધ્યે દાત્રરકુ-કુઠાર- (આદિ અનેકપદાર્થ થાય તેમ) ચારાશીલક યોનિમધ્યે જે જન્મ થાય તે આ (ઉપર કહેલુ તે) અનેક-પ્રકારે-હોવાપણુ છે ૧૧૮

માયાવી ઇન્દ્રિય સત્ત્વાદિ ગુણોનો પ્રેરનાર સતો જન્માદિકને પ્રાપ્ત કરાવનાર છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે —

કુલારેણ યથા ચક્રં તથા માયાવિના ગુણાઃ ।

સત્ત્વાદયઃ પ્રેરિતાઃ સ્યુસ્તૈશ્ચ જન્માન્યનેકથા ॥ ૧૧૯ ॥

અં જે પ્રમાણે કુલારવડે ચક્ર પ્રેરાય છે તે પ્રમાણે માયાવીઇન્દ્રિય વડે સત્ત્વાદિ ગુણો પ્રેરાય છે અને તે (ગુણો) વડે જન્મો અનેક પ્રકારે (પ્રાપ્ત થાય છે) ૧૧૯

સાક્ષી-આત્માને પૂર્વોક્ત સત્ત્વાદિકગુણો વડે કાઈ લેપ થાય નહિ ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે —

લોહે મુદ્ગરઘાતેન નાગ્નેર્વાધસ્તથા ગુણૈઃ ।

ભૂતાત્મોપદ્રવેણાસ્ય સાક્ષિણો નાસ્ત્યુપદ્રવઃ ॥ ૧૨૦ ॥

અં (જે પ્રમાણે) લોહમધ્યે મુદ્ગરના ઘા વડે અગ્નિને વાધ ન હોય

તે પ્રમાણે ગુણોવડે ભૂતાત્માને ઉપદ્રવ થાય તેથી આ સાક્ષી (આત્મા)ને ઉપદ્રવ-બાધ-થાય નહીં. ૧૨૦

ભૂતાત્માનો પ્રત્યેક સ્થૂલજન્મ નરકરૂપ હોય છે ઇત્યાદિક શ્રવના ગુણુજન્ય ઉપદ્રવનું નિરૂપણ કરે છે:—

एकैकदेहो^२ नरको^४ भवेद्भूतात्मनो^५ महान्^६ ।

मैथुनोद्भूत्यादिदोषाः^७ प्रसिद्धा^८ एव^९ देहिनाम्^{१०} ॥ १२१ ॥

અં ભૂતાત્માનો પ્રત્યેક સ્થૂલદેહ મહાન નરક રૂપ છે [ક્રમકે] પ્રાણિઓને મૈથુનચક્રી જન્મોત્પાદન આદિ (દેહ) દોષો પ્રસિદ્ધ જ છે. ૧૨૧ હવે ચિત્તદોષોનું નિરૂપણ કરે છે:—

देह^१ दोषा^२ यथा^३ चिन्ते^४ दोषास्तद्वदनेकशः^५ ।

संमोहाद्यास्तामसास्त्युस्तृष्णाद्या^६ राजसा^७ मंताः^८ ॥ १२२ ॥

અં જે પ્રમાણે દેહમધ્યે દોષો (હોય) તે પ્રમાણે ચિત્તમધ્યે અનેક પ્રકારે દોષો (હોય છે). સંમોહ-આદિ તામસ (તથા) તૃષ્ણા-આદિ રાજસ દોષો હોવાનું નિરૂપણ કરેલું છે. ૧૨૨

પૂર્વોક્ત સ્થૂલ તથા સૂક્ષ્મદેહના દોષોવડે ભૂતાત્મા અનેક જન્મોને પામે છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

भूतात्मा^१ तैः^२ प्रेरितः^३ संस्तैस्तैस्तामसरजसैः^४ ।

कर्मभिर्वहुधा^५ देहानवाप्नोति^६ पुनः^७ पुनः^८ ॥ १२३ ॥

અં ભૂતાત્મા-શ્રુતાત્મા-તે (ગુણો)વડે પ્રેરિત સતો તેતે તામસ તથા રાજસ કર્મોવડે પુનઃ પુનઃ બહુપ્રકારના દેહને પ્રાપ્ત કરે છે. ૧૨૩

પૂર્વોક્ત ભૂતાત્માના સંસારીરવરૂપને બળીને તે વાલખિલ્ય યુનિઓ, સંસાર કેવી રીતે નાશ પામે તે સંસારનાશહેતુ સંબંધી પ્રશ્ન કરે છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

श्रुत्वा^१ संसारिणं^२ वालखिल्या^३ विस्मयमाययुः^४ ।

संसारस्य^५ प्रतीकारं^६ पप्रच्छुर्मुनयः^७ पुनः^८ ॥ १२४ ॥

x ટિપ્પણ: ૧૨૪ બુઓ " તે હ સન્મોર્ચરેતસોડતિવિસ્મિના....ચેવેરં હિત્વાત્મન્યેવ સાયુજ્યમુપૈતિ " (૧-૧).

અં વાઙ્મિત્યનુનિનો સસારી (જૂતાત્મા)નું સ્વરૂપ સામળીને વિસ્મય પામ્યા (તેથી) તે અનિઓએ પુનઃ સસારના પ્રતીકાર સબધી પૃચ્છા કરી. ૧૨૪

હવે, પૂર્વોક્ત પ્રથમ નિરૂપણ કરે છે —

શામ્યેદ્ભૂતાત્મા યેન ચિદાત્મત્વં તુ શિષ્યતે ।

૮+૬ ૧ ૧૦+૧૧+૧૨ ૧૩ ૧૪ ૧૫
તમુપાયં ગુરો બ્રહ્મીત્યુક્તઃ સન્ ગુરુરુક્તવાન્ ॥ ૧૨૫ ॥

અં હે ગુરુ ! જેવડે જૂતાત્મા શાત થાય અને ચિદાત્મપણુ ખાકા રહે તે ઉપાય કહો એમ ઉક્ત સતો ગુરુ કહે છે ૧૨૫

જ્ઞાન-પ્રશ્નવિધાના અધિકારપણુ સબધી નિરૂપણ કરે છે —

નભૂમ્યાદિકદૃષ્ટાન્તૈઃ સંતારસ્યાપ્યનિષ્ટતામ્ ।

મિથ્યાત્વં ચ ધિનિશ્ચિત્ય વ્રજેજ્ઞાનાધિકારિતામ્ ॥ ૧૨૬ ॥

અં બળી, સસારના અનિષ્ટપણુ તથા મિથ્યાપણુનો નહી તથા ભોમ અધિના દૃષ્ટાન્તોવડે નિર્ણય કરીને (તે) જ્ઞાનના અધિકારીપણુને પામે ૧૨૬

વેદોક્તપ્રશ્નવિધાવડે જૂતાત્મતાની પ્રતિક્રિયા તપ તથા થોગાદિક ચાર પ્રકારની છે ઈત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે —

યાં વેદેનોદિતા વિદ્યા સાં ભૂતાત્મપ્રતિક્રિયા ।

તપો યોગઃ સ્તુતિર્વૌધશ્ચોક્તં વેદે ચતુષ્ટયમ્ ॥ ૧૨૭ ॥

અં જે વિદ્યા વેદવડે નિરૂપિતા છે તે જૂતાત્માની પ્રતિક્રિયારૂપ છે) તપ થોગ સ્તુતિ અને જ્ઞાન (આ) ચાર વેદમધ્યે (પ્રતિક્રિયારૂપ) કહ્યા ॥ ૧૨૭

હવે, 'તપ'ના સ્વરૂપ તથા કૃત્રણ નિરૂપણ કરે છે —

સ્વાશ્રમોચિતધર્મો યઃ સ યજ્ઞસ્ય તપો ભવેત્ ।

જ્ઞાન્તાઃ સ્યુર્મોહતૃષ્ણાયાસ્તેન તામસરાજસાઃ ॥ ૧૨૮ ॥

x ટિપ્પણુ ૧૨૧ જુઓ 'સાદોષાવ' (૪-૧)

૧૫જુ-૧૨૬ જુઓ 'મહાનશીપૂમયદા' એવેવત્ સત્ત્વ પ્રતિષ્ઠિર્જ્ઞાત્મન' (૪-૧-૧)

અં યોગાના આશ્રમને યોગ્ય જે ધર્મ તેજ આનું તપ કહેવાય. તે (તપ) વડે તામસ તથા રાજસ મોહ તથા તૃષ્ણા આદિ શાંત થાય. ૧૨૮ હવે, 'યોગ' તથા 'બુધોધ'નું નિરૂપણ કરે છે:—

ત^૧ચ્છાન્તૌ^૨ સત્ત્વ^૩વૃદ્ધિઃ^૪ સ્યાત્સત્ત્વેનૈકાગ્રતા^૫ ધિયઃ ।

તયાસ્મતત્ત્વાનુભવસ્તતો^૭ મુક્તો^૮ ન સંસરેત્ ॥ ૧૨૯ ॥

અં (પૂર્વોક્ત) તે (મોહાદિક) શાંત થયે સત્ત્વવૃદ્ધિ થાય, સત્ત્વવડે બુદ્ધિની એકાગ્રતા (થાય), (એકાગ્રતા) વડે આત્મતત્ત્વનો અનુભવ (થાય) [અને] તે (અનુભવ) થકી મુક્ત (સતો) સંસારને પામે નહીં. ૧૨૯

હવે, 'યોગ'ના ફલનું ત્રણ શ્લોકવડે નિરૂપણ કરે છે:—

નિરિન્ધનાગ્નિવશ્ચિત્તં^૧ શામ્યૈયોગૈન^૨ કારણે ।

સંસ્કારમાત્રશેષત્વાન્ન^૩ ધીઃ^૪ સંસર્તુમર્હતિ ॥ ૧૩૦ ॥

અં ચિત્ત, યોગવડે કાષ્ઠમિનાના અગ્નિનીપેરે અજ્ઞાનમધ્યે' શમી જાય. (કેમકે) બુદ્ધિ સંસ્કારમાત્રરૂપે' અવશિષ્ઠ હોવાથી સંસરણ પામવાને યોગ્ય ન હોય. ૧૩૦

યોગસમાધિ સમયે' જીવચૈતન્યની બ્રહ્મ વિષે એકચત્તા થાય તે ઇત્યાદિકનું દષ્ટાંતપૂર્વક નિરૂપણ કરે છે:—

તદાનીં^૧ જીવચૈતન્યં^૨ બ્રહ્મણ્યેકીભવેદયથા^૩ ।

જલે^૪ જલં^૫ બહિરગ્નો^૬ વ્યોસ્મિ^૭ વ્યોમ^૮ સ્થિતં^૯ યથા ॥ ૧૩૧ ॥

અં યોગસમાધિ સમયે, જે પ્રભાણે' જળમધ્યે' જળ અગ્નિમધ્યે' વક્રિ બોમ-મહાકાશ-મધ્યે' બોમ-ઘટાકાશ-સ્થિત હોય (તે પ્રભાણે) જીવ-ચૈતન્ય બ્રહ્મમધ્યે' એકચત્તા પામે છે. ૧૩૧

યોગસમાધિ મધ્યે' અર્દ્ધતાનુભવ કરી પ્રજ્ઞતત્ત્વની પ્રવર્તિમતાની સ્તુતિપૂર્વક તેનું સર્વદા અનુસ્મરણ કરવું ઇત્યાદિ પૂર્વોક્ત 'સ્તુતિનૃ' નિરૂપણ કરે છે:—

અદ્વૈતમનુભૂયાસ્મિન્સમાધો^૧ વ્યુત્થિતઃ^૨ પુનઃ^૩ ।

સ્તુવન્^૪ સર્વાત્મતાં^૫ તસ્ય^૬ બ્રહ્મણો^૭ ઇનુસ્મરેત્તદા^૮ ॥ ૧૩૨ ॥

અઠ યા (યોગ) સમાધિ મધ્યે અદ્વૈતતત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર કરીને હૃત-
 ંયુત્થાન થયે તે પ્રદક્ષી સર્વાત્મતાનું સ્તવન કરતા (તેનું) નિત્યસ્મરણ કરવું. ૧૩૨
 પૂર્વોક્તપ્રદક્ષી કેવી રીતે સ્તુતિ કરવી તે તથા તેના ફલનું નિરૂપણ
 કરે ॥ —

કૃત્સો^૨ મુનિર્યથા^૩સ્તૌષીત્વ^૪ં વ્રહ્મેત્યાદિના^૫ તથા^૬ ।

સ્તુવદ્વપનુદે^{૧૦}દ્વૈતવાસનાં^{૧૪} ચિરમાશ્રિતામ્ ॥ ૧૩૩ ॥

અઠ જે પ્રમાણે કૃત્સમુનિએ ‘ત્વ વ્રહ્મા’ ઇત્યાદિ (મત્રો) વડે સ્તુતિ
 કરેલી તે પ્રમાણે સ્તુતિ કરતા લાખાકાળની રહેલી દ્વૈતવાસના ટળે ૧૩૩
 પૂર્વોક્ત રીતે વાસનાનાશ થયે પરમાત્વસિદ્ધિ થાય તે ઇત્યાદિ
 નિરૂપણ કરે છે —

યોગાદ્દ્વૈતવિજ્ઞાને^૧ વાસનાયાં^૨શ્ચ સંક્ષયે^૩ ।

સંત્યજ્ય^૪ જીવતાશ્રાન્તિ^૫ પરમાત્વમાપ્નુયાત્ ॥ ૧૩૪ ॥

અઠ યોગ થકી અદ્વૈતાનુભવ તથા વાસનાનો નાશ સિદ્ધ થતાં હવ-
 પણાની શ્રાન્તિનો ત્યાગ કરીને પરમાત્વપ્રાપ્તિ થાય ૧૩૪
 પરમાત્મા પરત્વે હવપણાનો ભ્રમ થાય છે તે તથોજન્ય છે ઇત્યાદિ
 નિરૂપણ કરે છે —

સા^૧ શ્રાન્તિસ્તમસા^૨ જન્યા^૩ તમસ્સ્વાશ્રિતમાત્મનિ^૪ ।

પરમાત્મત્વમાવૃત્ય^૬ કલ્પયેજીવતાશ્રમમ્ ॥ ૧૩૫ ॥

અઠ તે શ્રાન્તિ તમસ-અજ્ઞાન-વડે જન્ય (હોય છે) અને તમસ આત્મા
 મધ્યે આશ્રિત (ચાતું) પરમાત્મતત્ત્વને ઢાકીને હવપણાની શ્રાન્તિ ઉત્પન્ન
 કરે છે ૧૩૫

પૂર્વોક્તતમસ મધ્યે પ્રતિબિમ્બત થઈ ઇધિસ્તરવરૂપે ચુદ્ધત્યાદિકને
 પ્રવર્તાવે છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

યદા^૧વરકમજ્ઞાનમાત્મા^૩સ્મિન્પ્રતિવિમ્બતિ^૪ ।

ઈશ્વરઃ^૫ પ્રતિવિમ્બો^૬સૌ સૃષ્ટ્યાદીનાં^૭ પ્રવર્તકઃ ॥ ૧૩૬ ॥

x ટિપ્પણ ૧૩૪ ‘અથ કથેય મોક્ષાદનીમુતિ તં મજ્જસત્ત્વં કિં’ (૧-૧૧).

x ટિપ્પણ ૧૩૫ સુબો “તમા ના હરનેવમ્બત” (૪-૮).

અં આરભા, જે આવરણ કરનાર અજ્ઞાન હોય છે તે વિષે પ્રતિબિમ્બિત થાય છે. (તેથી) આ પ્રતિબિમ્બરૂપ ઇશ્વર સદિ-આદિને પ્રવર્તક હોય છે. ૧૩૬

તમસ્-આદિક ત્રણ ગુણો અજ્ઞાનના વિકાર છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

^૧યદ્^૨જ્ઞાનં^૩ વિક્રિયતે^૪ ભવત્યેષ^૫ તમોગુણઃ ।

^૬દૃશ્યમાનં^૭ જગદિદં^૮ તમ^૯ એવાભવત્પુરા ॥ ૧૩૭ ॥

અં જે અજ્ઞાન વિકારને પામે છે તે તમોઆદિગુણરૂપ થાય છે. કેમકે, આ દૃશ્યમાન જગત પૂર્વે અજ્ઞાનરૂપે હતું. ૧૩૭

અજ્ઞાનથી રજોઆદિગુણત્રયની ઉત્પત્તિ થાય છે તેનું દષ્ટાંતપૂર્વક નિરૂપણ કરે છે:—

^૧ઈશૈન^૨ પ્રેરિતં^૩ તત્સ્યાદ્રજો^૪ જલતરંગવત્ ।

^૬રજોઽપિ^૭ પ્રેરિતં^૮ તદ્રત્સત્ત્વમેવં^૯ ગુણત્રયમ્ ॥ ૧૩૮ ॥

અં જલતરંગની જે રીતે ઇશ્વરવડે પ્રેરિત થયે તે (અંશ) રજોરૂપ થાય તે પ્રમાણે રજોગુણ પણ પ્રેરિત થાય. અને સર્વગુણ પણ તે પ્રમાણે પ્રેરિત થાય છે. એ રીતે (આને) ત્રણ ગુણો (ઉત્પન્ન થાય છે.) ૧૩૮

સમષ્ટિરૂપ અહંકાર ચૈતન્યના બિમ્બ તથા પ્રતિબિમ્બ વડે યુક્ત સતો પ્રત્યેક દેહમધ્યે ક્ષેત્રરૂપ થાય ઇત્યાદિ ત્રણ શ્લોકોવડે નિરૂપણ કરે છે:—

^૧સમષ્ટિરૂપો^૨હંકારઃ^૩ સત્ત્વાત્સારઃ^૪ સમુદ્ધૃતઃ ।

^૬ચિદ્વિમ્વપ્રતિવિમ્વાભ્યાં^૭ યુક્તોઽસૌ^૮ ચૈત્તનો ભવત્ ॥ ૧૩૯ ॥

અં સમષ્ટિરૂપ અહંકાર સર્વગુણથી સારરૂપે સમુદ્ધૃત છે. આ, ચૈતન્યના બિમ્બ તથા પ્રતિબિમ્બવડે યુક્ત થઈ ચૈતન્યરૂપ થાય છે. ૧૩૯

^૧પ્રતિદેહં^૨ વ્યપ્તિરૂપક્ષેત્રજ્ઞત્વેન^૩ તિષ્ઠતિ ।

^૫સંકલ્પોઽધ્યવસાયશ્ચ^૬ દેહે^૭ તત્સત્ત્વસાધકઃ ॥ ૧૪૦ ॥

અં પૂર્વોક્ત અહંકાર વ્યથિરૂપસેવકસ્વરૂપે' પ્રત્યેકદેહ વિષે રહે છે. સંકેત્ય અને નિર્ણય, દેહમધ્યે તેની સત્તાના સાધકરૂપ છે. ૧૪૦

હિરણ્યગર્ભો વેદેષુ સમાપ્તિવ્યપ્તિરૂપધૃક્ ।

શ્રૂયતે યઃ સ સૂત્રાત્મા પ્રજાપતિરિહોદિતઃ ॥ ૧૪૧ ॥

અં વેદોમધ્યે, સગ્રાપ્તિ તથા વ્યથિરૂપને ધારણ કરનાર એ હિરણ્યગર્ભ' રૂપે (શ્રુતિમધ્યે) પ્રસિદ્ધ છે તે સૂત્રાત્મા અહીં બ્રહ્મારૂપે વધુ'વેદો છે. ૧૪૧ તે સૂત્રાત્માનાં ત્રણ સ્વરૂપો ॥ ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

તસ્ય શ્રેષ્ઠાસ્ત્રયો દેહાઃ સૃષ્ટ્યન્તસ્થિતિહેતવઃ ।

બ્રહ્મા રુદ્રો વિષ્ણુરિતિ ગુણત્રયસમુદ્રતાઃ ॥ ૧૪૨ ॥

અં સૃષ્ટિ લય અને સ્થિતિના કારણભૂત બ્રહ્મા રૂદ્ર અને વિષ્ણુ એમ તેના ત્રણ શ્રેષ્ઠ દેહો ત્રણગુણ થકી ઉત્પન્ન થાય છે. ૧૪૨

કથા ગુણથકી કથા દેહો ઉત્પન્ન થાય છે તે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

યૌ યઃ સૃજાતિ લોકેસિન્બ્રહ્મા તન્નાભિમન્યતે ।

નાશાભિમાની રુદ્રોઽયં વિષ્ણુઃ સ્થિત્યભિમાનવાન્ ॥ ૧૪૩ ॥

અં આ લોકોમધ્યે એ એ સર્જન કરનાર છે તે (સૃષ્ટિ) મધ્યે' બ્રહ્મા અભિમાની (દેવ છે), આ રૂદ્ર નાશાભિમાની (દેવ) [અને] વિષ્ણુ સ્થિતિના અભિમાની (દેવ છે). ૧૪૩

બ્રહ્મા થોતે તે પછી ત્રણમકારે સ્વરૂપ ધારણ કરીને અનેકસ્વરૂપે સૃષ્ટિ રચે છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

પ્રજાપતિસ્ત્રિધા મૂત્વા મૃયોઽપિ વદુર્થાઽભવત્ ।

વસુરુદ્રાદિત્યમેદર્ગિરિનવાદિમેદતઃ ॥ ૧૪૪ ॥

અં બ્રહ્મા ત્રણ સ્વરૂપે થઈને ગુણ: ત્રણ વસ્તુ રૂદ્ર તથા આદિત્યરૂપ. લોકપૂર્વક તથા ગિરિ-આદિ-લોકપૂર્વક અનેકસ્વરૂપ થાય છે. ૧૪૪

x ટિપ્પણ ૧૪૧ જુઓ "તસ્ય પ્રોત્થા ભાગ્યાસ્તમત્" (૪-૫).

x ટિપ્પણ ૧૪૪ જુઓ "ય વા એવ દુઃશિશ્વ મૂલોઽપા" (૪-૫).

એ રીતે, આચાર્યિત અધ્યારોપ ઇત્યાદિનું નિરૂપણ કરે છે:--

આત્મન્યધ્યારોપ^૨ એવં પ્રોક્તો માયાવિનિર્મિતઃ^૧ ।

આત્માધિષ્ઠાનરૂપેણ પ્રવિષ્ટં^૬ સર્વભૂતેષુ^૭ ॥ ૧૪૫ ॥

અં એ રીતે, આત્મા વિષે માયાનિર્મિત (જગતના) અધ્યારોપનું નિરૂપણ કર્યું. આત્મા સર્વભૂતપદાર્થ મધ્યે અધિષ્ઠાનરૂપે પ્રવેશેલ હોય છે. ૧૪૫

આ રીતે, સર્વભૂતો મધ્યે આત્માના અધિપતિપણને પ્રતિપાદન કરે છે:--

इत्थं विवक्षितश्चात्मा भात्याधिक्येन^૩ પાલકઃ^૪ ।

નાધિષ્ઠાનં વિના કિંચિદારોપ્યં વાઘ્યતે^૫ ક્વચિત્ ॥ ૧૪૬ ॥

અં અને એ રીતે વિવેચેલ આત્મા અધિકરીતે પાલકરૂપે ભાસે છે (કેમકે) કોઈ (પણ) આરોપ્ય (પદાર્થ) અધિષ્ઠાન વિના ક્વચિત્ આધિત થતો નથી. ૧૪૬

હવે, અંદર તથા બાહર સર્વત્ર આત્મા અનુસ્યૂત છે ઇત્યાદિ ઉપસંહાર કરે છે:--

आरोपितस्य सर्वस्याधिष्ठानं^૨ તત્ત્વમીક્ષતે^૫ ।

તસ્માદન્તર્વહિશ્ચાત્મા^૧ સ્થિતઃ^{૧૦} સર્વેષુ^{૧૧} વસ્તુષુ^૭ ॥ ૧૪૭ ॥

અં સર્વઆરોપિત ભૂતપદાર્થના અધિષ્ઠાનરૂપ (અદ્રિત) તત્ત્વનો અનુભવ કરે છે તેથી, આત્મા સર્વ વસ્તુમધ્યે અંદર અને બહાર રહેલો છે. ૧૪૭

प्रजापतिर्वाल्खिल्यान्मुनीनि^૩વમનૂવુષત્^૫ ।

શાકાયન્યઃ^૪ કથામેતાં રાજૈ^૬ પ્રોવાચ^૭ ધીમતે ॥ ૧૪૮ ॥

અં એ રીતે, પ્રજાએ વાલ્કિલિય મુનીઓને ઉપદેશ કર્યો (અને) શાકાયન્યે બુદ્ધિમાન રાજાને આ આખ્યાન કર્યું. ૧૪૮

આ ઉપનિષદમાં કયા વિષયો વર્ણવ્યા ઇત્યાદિનું નિરૂપણ કરે છે:--

x “ ૧૪૫ “ સ્તેષુ ચરતિ પ્રવિષ્ટા ”, (૪-૫).

x ટિપ્પણ: ૧૪૬ બુદ્ધો “ સર્વભૂતાનામધિપતિર્ભૂત ” (૪-૫).

અધ્યાય ૧૧ મો

યજુર્વેદીય કઠોપનિષદ્

યમે નચિકેતાને કઠોપનિષદ્માં જે બ્રહ્મવિદ્યાનો બોધ કરેલો તેનું નિરૂપણ કરે છે:—

યાજુર્વ્યાં^૩ કઠજા^૪સ્વાયાં^૧ વિદ્યાં^૫ યાં^૫ નચિકૈતસે ।

યમઃ^૨ પ્રોવાચ^૬ તાં^{૧૦} સર્વાં^{૧૧} સંગ્રહેણ^{૧૨+૧} બ્રવીમ્યહમ્ ॥ ૧ ॥

અં હું^૩ યમરાજાએ યાજુષી કઠજાખામધ્યે^૪ જે બ્રહ્મવિદ્યાનો નચિકેતાને બોધ કર્યો તે સર્વનું સંગ્રહપૂર્વક વર્ણન કરે છે. ૧

નચિકેતાએ યમરાજા પાસે આત્મજ્ઞાન સંબંધી વર માગ્યો તે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

નચિકેતાઃ^૧ કુમારઃ^૨ સન્^૫ સ્વપિત્રા^૩ પ્રેપિતો^૪ યમમ્ ।

ગત્વા^૭ તં^૮ તોપયિત્વાત્મજ્ઞાનં^{૧૦} વરમયાચત ॥ ૨ ॥

અં કુમાર સત્તા નચિકેતાને તેના પિતાએ મોકલતાં યમપ્રતિ જઈ તેને સંતુષ્ટ કરી તેણે આત્મજ્ઞાન સંબંધી વર માગ્યો. ૨

નચિકેતા, પારલૌકિક આત્મા છે કે નહીં તે પ્રશ્ન પૂછે છે:—

પ્રેતૈ^૧ મનુષ્યે^૨ સંદેહૌ^૩ મૂયાન્મતવિભેદતઃ ।

પારલૌકિક^૧ આત્માસ્તિ^{૭+૮} નાસ્તિ^{૧૦+૧૧} વા^૬ નિર્ણયં^{૧૩} વદ ॥ ૩ ॥

અં મનુષ્ય મૃત્યુ પામ્યે^૫ મતવિભેદધરી (આત્મા સંબંધી) સંદેહ ધારે છે. (તેથી) પારલૌકિક આત્મા છે કે નહીં તે કહો. ૩

પૂર્વોક્ત મતવિભેદનું નિરૂપણ કરે છે:—

ચાર્વાકા^૧ દેહમેવાહુઃ^૩ કર્મિણઃ^૪ સ્વર્ગગામિનમ્ ।

મુમુક્ષવૌ^૨ મુચ્યમાનમિત્યુક્તૌ^{૬+૧૦} ગુરુરાહ તમ્ ॥ ૪ ॥

x નિરૂપણ : ૧ જુઓ " ડાહ્યુ દ વ વાજપયગ । (જક ૧-૧-૧) .

૩ જુઓ " યેષ પ્રેતે વિવિદિત્તા...વસ્તુતીય । " (૧-૧-૨૦)

અં આવાંક મતના મુમુક્ષુઓ (અતિમૂઢ) દેહને (આત્મા) કહે છે તથા કર્મિષ્ઠ (મૂઢ) પુરૂષો દેહમુક્તા થતાં સ્વર્ગમાં જનારને (આત્મા) કહે છે એમ કહેતા શુદ્ધ તેને કહે છે. ૪

આત્મતત્ત્વ દુર્વિજ્ઞેય છે તેથી તે વિના અન્ય વસ્તુ માગવા શુદ્ધ કહે છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

દુર્વિજ્ઞેયમણુત્વાત્તદેવૈશ્ચ વિચિકિત્સિતમ્ ।

ત્યક્તૈત્તત્પુત્રવિતાદીન્તૃણીષ્વેત્યુક્ત આહ તમ્ ॥ ૫ ॥

અં તે (આત્મતત્ત્વ) સુદ્ધસ્વરૂપ હોવાથી દુર્વિજ્ઞેય છે અને દેવો પણ તે વિશે શંકાશીલ હોય છે (તેથી) તે (વસ્તુ)નો ત્યાગ કરી પુત્ર તથા પિત્રાદિક સંબંધી વસ્તુ માગ એમ કહેતા (નચિકેતા) તેને કહે છે:—૫

નચિકેતાએ વામને શુ કહ્યું તે નિરૂપણ કરે છે:—

પુત્રાદ્યાનશ્વરાઃ ક્લેશહૃતવશ્ચાથ દુર્ગમમ્ ।

તત્ત્વં વ્રક્તું ત્વાહશોઽન્યો નેત્યાત્મેવ ત્વયોચ્યતામ્ ॥ ૬ ॥

અં પુત્રાદિક પદાર્થો નાશવત અને કલેશના કારણરૂપ છે અને તદ્દશા જેવો ખીન્નો, દુર્ગમ (આત્મતત્ત્વ)ને કહેવા (સમર્થ) નથી (તેથી) આત્માનું જ પં નિરૂપણ કરે. ૬

યમ, તું પ્રિય વસ્તુનો અધિકારી છે માટે તું પ્રિયપદાર્થની માગણી કરે ઇત્યાદિ પ્રક્ષોભક બોધવાક્યો કહે છે:—

શૃણુ પ્રિયં હિતં ચૈતિ પુરુષૈરર્થ્યતે દ્રવ્યમ્ ।

પ્રિયાઃ પુત્રાદયસ્ત્વાત્મા હિતો દુઃસ્ત્રવિવર્જિતઃ ॥ ૭ ॥

અં સામાન્ય પ્રિય અને હિત-શ્રેયસ્-આ બે પદાર્થોની પુરૂષો ઇચ્છા કરે છે. પુત્રાદિક (પદાર્થો) પ્રિયસ્વરૂપ (છે) કિંતુ, દુર્ગમથી નિમુક્તા આત્મા શ્રેયસ્સ્વરૂપ છે. ૭

અવિવેકી પુરૂષો પ્રિયપદાર્થને માગનારા હોય ॥ એમ કહી અવિવેક તથા વિવેકમાર્ગ-આદિનું નિરૂપણ કરે છે —

૫. શ્રીપથ ૫ જુઓ "સૈત્ત્વમિ...મુદ્દેરમ્. ।" (૧-૧-૧૨)

૬. શ્રીપથ ૬ જુઓ "સોમારા મર્ત્ય...રાતે ।" (૧-૧-૨૬-૨૮)

૭. જુઓ "અમ્યન્તેષામ્મુદ્દેરમ્ શ્રેય...તોદ્દન્ત. ।" (૧. ૨-૫)

અવિવેક^૧વિવેકૌ^૨ દ્વૌ^૩ માર્ગૌ^૪ તત્રાવિવેકિનઃ^૬ ।

પ્રિયાર્થિનસ્ત્વં^૫ તુ^૮ નૈવં^૭ મત્તૌ^૯ જ્ઞાનં^{૧૦} હિતં^{૧૧} ભજ ॥ ૮ ॥

અં અવિવેક તથા વિવેક (એમ) બે પ્રકારના માર્ગો છે. તેમાં પ્રિય પદાર્થની ઇચ્છા કરનારા અવિવેકી હોય છે. કિંતુ, વં એવો નથી (તેથી) હું-થકી હિતસ્વરૂપ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર. ૮

મૂઢપુરૂષ હોય તે સ્વગાદિકની ઇચ્છા કરે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:-

મૂઢાતિમૂઢૌ^૧ ન સમૌ^૨ ત્વયાઽત્યન્તવિવેકિના^૩ ।

મૂઢસ્ત્વીપદ્વિવેકી^૪ સન્^૫ સ્વર્ગમિચ્છતિ^૬ નૈહિકમ્ ॥ ૯ ॥

અં મૂઢ તથા અતિમૂઢ પુરૂષ તારા જેવા ન હોય (કેમકે) વં (તો) અત્યન્ત વિવેકી છે. (કેમકે) મૂઢ (કર્મિષ્ઠ પુરૂષ) થોડો વિવેકી સતો સ્વર્ગની ઇચ્છા કરનારો છે. તે (અતિમૂઢની પેરે) ઐહિક (સુખ)ની ઇચ્છા કરનારો નથી. ૯

કર્મિષ્ઠ પુરૂષો તથા તેનો ઉપદેશ આત્મતત્ત્વનો અનભિજ્ઞ હોય છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:-

તદ્ગુરુશ્ચ^૧ તથૈતૌ^૨ દ્વાવન્ધનીતાન્ધવત્સ્થિતૌ^૩ ।

આત્મતત્ત્વાનભિજ્ઞત્વાદવિદ્યાભ્યંતરે^૪ સ્થિતૌ^૫ ॥ ૧૦ ॥

અં અને તે (કર્મિષ્ઠપુરૂષ)નો ઉપદેશ તેજ પ્રમાણે મૂઢ છે. તે બંને, આંધળાએ દોરેલા અન્ય આંધળા પુરૂષનો પેર સ્થિત હોય છે. (અને) આત્મતત્ત્વના અભિજ્ઞ હોવાથી તેઓ અવિદ્યા વિષે નિમગ્ન હોય છે. ૧૦

હવે અતિમૂઢ દોને કહે તે નિરૂપણ કરે છે:-

અતિમૂઢૌ^૧ ધનાર્થી^૨ સન્^૩ બ્રહ્મહત્યાદિકાન્યપિ^૪ ।

કરોતિ^૫ પરલોકસ્તુ^૬ ન તસ્ય^૭ પ્રતિભાસતે ॥ ૧૧ ॥

અં અતિમૂઢ (પુરૂષ હોય તે) ધનલોભી સતો બ્રહ્મહત્યાદિક (પાપો) પણ કરે છે. કેમકે, પરલોક તેને પ્રતિભાસતો નથી. ૧૧

■ ટિપ્પણ : ૧૦ શ્રુતો “ અવિજ્ઞમન્તરે...યથાજ્ઞા ૧ ” (૧-૨-૫).

” ૧૧ શ્રુતો “ ન સારાય ...પુનરંગમાપદતે મે ૧ ” (૧-૨-૬).

કર્મિષ્ઠ તથા આર્વાકિણે આત્મતત્ત્વનું શવણ પણ કરેલું હોતું નથી ઇત્યાદિ નિર્દોષિતવાક્ય નિરૂપણ કરે છે:—

ચાર્વાકૈઃ^૧ કર્મિભિશ્ચાત્મા^૨ શ્રવણાયાપિ^૩ દુર્લભઃ^૪ ।

૫+૧૦ ૮ ૧૧+૧૨ ૧૩ ૧૪

મુમુક્ષવોપિ^૫ વહવઃ^૬ શૃણ્વન્તોપિ^૭ ન જાનન્તે ॥ ૧૨ ॥

અ. કર્મિષ્ઠ તથા આર્વાકિણે આત્માનું શવણ પણ દુર્લભ (છે) તેમજ અનેક મુમુક્ષુઓ પણ તેનું શવણ કરેલ હોય તથાપિ તે (આત્મા)ને જાણતા નથી. ૧૨

દેવોવડે વિદ્ય યતાં મર્ત્યપુરૂષો આત્મતત્ત્વને જાણીશકતા નથી ઇત્યાદિ વાક્યવડે આત્મતત્ત્વની દુર્ગંધતાનું નિરૂપણ કરે છે:—

હવિર્મુજાં^૧ હિ દેવાનામપ્રિયં^૨ મર્ત્યવેદનમ્^૩ ।

મર્ત્યાસ્તત્ત્વં^૪ ન જાનન્તિ^૫ વિષ્ણૈર્દેવકૃતૈર્હતાઃ^૬ ॥ ૧૩ ॥

અ. મર્ત્ય (પુરૂષો)ને આત્મજ્ઞાન થાય તે હવિષ્કોળા દેવોને નિશ્ચે અપ્રિય હોય છે. (તેથી) મર્ત્યો દેવકૃતવિદ્ધો વડે બાધિત (સતા) તત્ત્વને જાણી શકતા નથી. ૧૩

યશમાં વિદ્ય કરવા દેવો આઆચાર્યદિકકોષ ઉત્પાદન કરે તે નિરૂપણ કરે છે:—

આચાર્યશિષ્યયોર્દોપાન્દેવા^૧ ઉત્પાદયન્તિ^૨ હિ ।

વાગ્દોષાદ્બુદ્ધિર્દોષાદ્વા^૩ વક્તુ^૪ શક્નોતિ^૫ નો ગુરુઃ ॥ ૧૪ ॥

અ. દેવો, આચાર્ય તથા શિષ્યોના દોષને નિશ્ચે ઉત્પાદન કરે છે. (તેથી) શુદ્ધ, વાણીના દોષ યજી વા બુદ્ધિના દોષયજી (જ્ઞાનવચનો) બોલી શકતો નથી. ૧૪

હવે, શિષ્યદોષો દેવો ઉત્પાદન કરે તે નિરૂપણ કરે છે:—

અવિશ્વાસાત્કૃતર્કાદ્વા^૧ શિષ્યો વૌહું^૨ ન શક્નુયાત્ ।

ઈશ્વરાનુગ્રહાદેવા^૩ વિહન્તું^૪ શક્નુવન્તિ^૫ નો ॥ ૧૫ ॥

× ટિપ્પણ : ૧૨ જુઓ “ શ્રવણાયાપિ...કસલાગુણિઃ । ” (૧-૨-૫)

જાં શિષ્ય અશ્રદ્ધા વા કૂંતકને લીધે જ્ઞાનપામો શકે નહિ. (કિન્તુ) દેવો, ઈશ્વરના અનુગ્રહ થકી વિઘ્ન કરવા સામર્થ્ય યાય નહીં. ૧૫
ઈશ્વરનો અનુગ્રહ શી રીતે પ્રાપ્ત યાય તે નિરૂપણ કરે છે:—

સહનાવિત્યાદિશાન્તિજપેનેશપ્રસાદતઃ ।

નિર્વિઘ્નો ગુરુશિષ્યૌ સ્તસ્તાદ્દશૌ દુર્લભૌ સ્વલુ ॥ ૧૬ ॥

અં ગુરૂ અને શિષ્ય ‘સહ નૌ’ (અર્થ:-ગુરૂશિષ્યને એકસાથે) ઇત્યાદિ શાંતિજપવડે ઈશ્વરનુગ્રહ યાય અને તે થકી નિર્વિઘ્ન યાય. તેવા (અને) મનુષ્યે, દુર્લભ હોય છે. ૧૬

ગુરૂ જે પ્રકારના હોય છે તે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

શબ્દાર્થજ્ઞઃ સ્વાત્મતત્વાનુભવી ચ ગુરુર્દ્વિધા ।

આદ્યો નરો ન તુ બ્રહ્મ નરત્વધ્રાન્ત્યનાશનાત્ ॥ ૧૭ ॥

અં ગુરૂ, માત્રશબ્દાર્થને જાણનાર અને સ્વાત્મતત્ત્વનો સાક્ષારકાર કરનાર (જોમ) જે પ્રકારના હોય છે. (તે અર્થે) પ્રથમપ્રકારનો મનુષ્યરૂપ છે. કિન્તુ, તે નરપણાની શાંતિ નષ્ટ પામેલી ન હોવાથી પ્રથમ સ્વરૂપ ન હોય. ૧૭
પૂર્વોક્ત નરગુરૂવડે સંશય ટળે નહીં કિન્તુ બ્રહ્માનુભવી ગુરૂવડે ઠરેલો બોધ સફળ યાય ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

તેનોક્તે સંશયા એવ સ્યુર્વાચા વહુયોજનાત્ ।

બ્રહ્મૈવાનુભવી તેન બ્રહ્મ પ્રોક્તં વિબુઘ્યતે ॥ ૧૮ ॥

અં તે (નરગુરૂ)વડે બોધ કરાતાં બાણીના બહુવિલાસ થકી સંશય જ પ્રાપ્ત યાય. (કિન્તુ) કેવળબ્રહ્માનુભવી (ગુરૂ)વડે બોધાયેલ પ્રદાનો ઉપદેશ સિદ્ધ યાય છે. ૧૮

કુશલ ગુરૂ કોણ તે નિરૂપણ કરે છે:—

કુતર્કાદ્વચ્યતે વિદ્યા તાર્કિકો ન ગુરુસ્તતઃ ।

આગમે ચાનુભૂતૌ ચ કુશલોઽગ્ર ગુરુર્ભવેત્ ॥ ૧૯ ॥

* ટિપ્પણ: ૧૭ જુઓ “ન નૌનાશન...ભ્રાન્ત્યનાશનાત્ ।” (૧-૧-૮)

” ૧૮ જુઓ “નૌના તર્કેણ...પ્રેષ ।” (૧-૧-૯).

અં વિદ્યા કુતર્કચક્રી નાશ પામે તેથી તાર્કિક શુદ્ધ (ચોખ્ખ) ન હોય. અહીં, આગમ-શાસ્ત્રમ-તથા અનુભવ મધ્યે કુશલ શુદ્ધ (ચોખ્ખ) થાય, ૧૯ શિષ્ય અધ્યાત્મયોગનું સેવન કરી અન્તર્મુખ થતાં આત્મતત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર કરે ઇત્યાદિ ત્રણ શ્લોકોએ નિરૂપણ કરે છે:—

શિષ્યો^૧ વહિર્મુખો^૨ ન સ્યાદધ્યાત્મં^૩ યોગમાચરન્^૪ ।

દુર્દશા^૫ત્વાદિસંયુક્તમન્યાત્માનં^૬ પ્રપદ્યતિ ॥ ૨૦ ॥

અં શિષ્યે^૧ બહિર્મુખ ન થયુ. તે અધ્યાત્મ યોગનું સેવન કરતાં દુર્દશા^૫ત્વ-દુર્વિરોધત્વ-આદિ શુભોપદે યુક્ત હોય તથાપિ આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરનાર થાય છે. ૨૦

આત્મા બાહ્યેન્દ્રિયવડે હરય ન હોય ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

વાહ્યેન્દ્રિયે^૧ર્ન દૃશ્યો^૨ઽયં ગૂઢસ્થાનપ્રવેશતઃ ।

પચ્ચકોશગુહાન્તસ્થો^૩ ગંહરે તર્મસિ સ્થિતઃ ॥ ૨૧ ॥

અં આ (આત્મા) ગૂઢસ્થાન વિષે પ્રવેશેલ હોવાથી બાહ્યેન્દ્રિયો વડે હરય ન હોય. (કેમકે) પચ્ચકોશરૂપી ગુહા વિષે રહેલો તે ગાઢ અંધકાર મધ્યે સ્થિત હોય છે. ૨૧

પૂર્વોક્ત અન્ધકાર-અજ્ઞાન-થી રીતે નાશ પામે તથા તે નાશ પામતાં શું ફેલ પ્રાપ્ત થાય ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

યોગેનાન્તર્મુખા^૧ બુદ્ધિસ્તમો^૨ નાશયતે તતઃ ।

દેવં^૩ જ્ઞાત્વા^૪ હર્ષશૌકો^૫ ત્યજેત્તદ્યોગ્યતાસ્તિ^૬ તે ॥ ૨૨ ॥

અં બુદ્ધિયોગવડે અન્તર્મુખ (સતો) અજ્ઞાનને ટાળે છે. તેથી પરમાત્મતત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર કરીને હર્ષશોકનો ત્યાગ કરાય. તારી તે પ્રકારની યોગ્યતા છે. ૨૨

નચિકેત્સા (યમર્થ) પૂર્વોક્ત વચ્ચન સાલણી રહસ્ય-તત્ત્વ બાબુવા પ્રાર્થના કરે છે:—

યોગ્યો^૧હં ચેત્તર્હિ^૨ તત્ત્વં^૩ રહસ્યં^૪ યત્ત્વમીક્ષસે ।

તદ્ગૂહિ^૫ સર્વસંસારયુગ્માતીતં^૬ ત્રિમુક્તયે ॥ ૨૩ ॥

x નિરૂપણ : ૨૦ શુભો " તદુર્ત્ય...વદતિ । " (૧-૨-૧૨).

મં (એ) હું^૧ ચોગ્ય હોઈ તો^૨ જે રહસ્ય-તત્ત્વ જ^૩ જાણે છે તે સર્વ-સંસારગુણથી નિમુક્ત આત્મતત્ત્વનો વિમુક્ત્યર્થ ઉપદેશ કરે. ૨૩

નચિકેતા જે આત્મતત્ત્વની અપેક્ષા કરે છે તેના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરે છે:-

ધર્માધર્મો^૧ કાર્યહેતૂ^૩ તથા^૪ ભૂતભવિષ્યતી^૫ ।

અન્યથ્ચ^૭ સર્વ^૮ નો^૯ યત્ર^{૧૦} તદેવાપેક્ષિતં^{૧૧} મમ^{૧૨} ॥ ૨૪ ॥

મં જે વિષે ધર્મ^૧ તથા અધર્મ^૩ કાર્ય^૪ તથા કારણ તેજ પ્રમાણે^૫ ભૂત અને ભવિષ્ય અને અન્ય સર્વ^૮ જગત્ વિદ્યમાન હોતું નથી તે જ (આત્મ-તત્ત્વ)ની મને અપેક્ષા છે. ૨૪

સર્વવેદ મધ્યે^૧ વેદ તથા તપ-આદિવડે પ્રાપ્ત આત્મતત્ત્વનો પ્રણુવ વડે બોધ થઇ શકે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:-

સર્વવેદેપુ^૧ યદ્વેયં^૨ તપાંસિ^૪ યદવાપ્તયે^૫ ।

બ્રહ્મચર્યં^૬ ચ^૭ તદ્વસ્તુ^૮ પ્રણવેનાભિધીયતે^{૧૦} ॥ ૨૫ ॥

મં જે સર્વ વેદો મધ્યે^૧ વેદ છે (અને) જે પ્રાપ્ત કરવા તપ તથા બ્રહ્મચર્ય^૬ (નું) સેવન કરાય છે તે વસ્તુનું પ્રણુવપૂર્વક નિરૂપણ કરાય છે. ૨૫

ઠકકારપ્રણુવ-વસ્તુ-આત્મતત્ત્વ-નો વાચક છે તથા તે વડે જ્ઞાનીને મુક્તિ થાય ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:-

પ્રણવો^૧ વાચકસ્તસ્ય^૨ સ્યાત્પ્રતીકમુપાસ્તયે^૪ ।

તેન^૫ વોહુર્મવેન્મુક્તિર્બ્રહ્મલોકોઽપ્યુપાસિતુઃ^{૧૦} ॥ ૨૬ ॥

મં પ્રણુવાક્ષર તે (વસ્તુ)નો વાચક છે (અને) અને તે બ્રહ્મની ઉપાસ્તિ અર્થે પ્રતીક રૂપ છે. તેવડે જ્ઞાનીને મુક્તિ થાય અને ઉપાસકને બ્રહ્મલોક પ્રાપ્તિ થાય. ૨૬

હવે, પૂર્વોક્ત ચિદાત્મક પ્રણુવવાચ્યપદાર્થના સ્વરૂપનું જે સ્લોક વડે નિરૂપણ કરે છે:-

x ટિપ્પણ : ૨૪ જુઓ "અન્યથ...તદ્વદ ।" (૧-૨-૧૪).

x ટિપ્પણ : ૨૫ જુઓ "સર્વે વેદા...બ્રહ્મિયોમિત્યેતત્ ।" (૧-૨-૧૫).

.. ૨૬- જુઓ "ઇતદ્વપેવાક્ષરં બ્રહ્મ...મહીયતે ।" (૧. ૨. ૧૬-૧૭).

ન^૨ જાન્યતે^૪ ન^૫ મ્રિયતે^૬ પ્રણવા^૭ર્થશ્ચિદાત્મકઃ^૮ ।

પુરા^૯ણો^{૧૦}જ્ઞાવજત્વે^{૧૧}ન નિત્યઃ^{૧૨} સ્યાદમૃતત્વતઃ^{૧૩} ॥ ૨૭ ॥

અં ચિદાત્મક પ્રણવવાચ્યપદાર્થ જન્મતો નથી (અને) મરણ પામતો નથી, આ અજન્મ-આ હોવાથી પુરાણ (તથા) અમૃતસ્વરૂપ હોવાથી નિત્યસ્વરૂપ હોય છે ૨૭

બળી, પૂર્વોક્ત પ્રણવપદાર્થ કાર્યકારણથી રહિત તથા અહ-અ ધૃતિાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

કારણ^૨ નાસ્ય^૫ કાર્ય^૩ વા^૪ દેહ્યાતેપિ^૬ નૌ^૭ હર્તિઃ^૮ ।

દેહો^૯ દેહાન્તરં^{૧૦} હન્તિ^{૧૧} ન^{૧૨} ચિદ્ધન્તિ^{૧૩} ન^{૧૪} હન્યતે^{૧૫} ॥ ૨૮ ॥

અં આત્મ કારણ વા કાર્ય હોતુ નથી (તેમજ) દેહનો ઘાત થયે પણ તેની હાનિ નથી (દેહકે) દેહ, અન્યદેહનો ઘાતકરનાર છે એવાન્ય હણતુ નથી (કે) હણાતુ નથી ૨૮

બળી, પૂર્વોક્ત તરવના વધુસ્વરૂપનું બે સ્થાનકે નિરૂપણ કરે છે —

શ્યામાકાદેરણોરેપો^૨ણીયાંસ્તત્રાણુ^૩કલ્પનાત્ ।

મહીયાન્ મહતઃ^{૧૦} સ્વાદેસ્તત્રાકાશાદિકલ્પનાત્ ॥ ૨૯ ॥

અં આ, આત્માપરત્વે અણની કલ્પના કરે છે તેથી શ્યામાકાદિથી પણ ઝીણા, (અને) તે પરત્વે આકાશાદિની કલ્પના કરે છે તેથી મોટા આકાશ થકો મોટો છે. ૨૯

પૂર્વોક્તતરવનો સ્વાધાત્કાર કોણ ક્યારે કરે ધૃતિાદિ નિરૂપણ કરે છે —

સ્થિતો^૨ જન્તો^૩ર્હદ્યુહાયાં^૪ તં નિષ્કામસ્તુ^૫ પશ્યતિ^૬ ।

ઇન્દ્રિયાણાં^{૧૦} પ્રસન્નત્વાદ્દીતશોકસ્તદા^{૧૧} ભવત્ ॥ ૩૦ ॥

× ટિપ્પણ ૨૮ શુઓ "ન જાનતે હન્યતે" (૧૨ ૧૮-૧૯) સ્વામકન્થામા

નામર્જુ ધાન્ય

× ટિપ્પણ ૨૯ શુઓ "જગો. માલમ" (૧૨ ૧૦)

અં (તે) પ્રાણિઓની હૃદયગુહા વિષે રહેલો છે. કિન્તુ, નિષ્કામી (પુરૂષ) તેનો સાક્ષાત્કાર કરે છે. ત્યારે ઇન્દ્રિયોં નિર્મળ થતાં તે શોક રહિત થાય છે. ૩૦

અન્તર્મુખોઽહં^૧ પશ્યામિ^૩ મત્તોઽન્યો^૫ વાહ્યધીઃ^૭ પુમાન્^૯ ।

જ્ઞાતુમર્હતિ^{૧૨} કૌ^{૧૩} વા^૫ તં^૪ નિરુદ્ધાત્મત્વભાસિનમ્^{૧૧} ॥ ૩૧ ॥

અં હું અન્તર્મુખ (સતો) [આ આત્માનો] સાક્ષાત્કાર કરું છું. અથવા, કેાણ તુંથી અન્ય બાહ્યમુખ અવિવેકી પુરૂષ વિરૂદ્ધ-ધર્મત્વ-પૂર્વક-ભાસનારા તે (આત્મા)ને જાણવાને યોગ્ય હોય ? ૩૧

આત્માની પૂર્વોક્ત દુર્લક્ષતાના પ્રયોજક વિરૂદ્ધધર્મીનું પાંચ-શ્લોકવડે નિરૂપણ કરે છે:—

દૂરં^૧ ગચ્છેદિહાસીનઃ^૨ શયાનો^૪ યાતિ^૫ સર્વતઃ^૬ ।

સમદો^{૧૦} વિમદશ્ચાત્તો^૬ દુર્લક્ષ્યો^{૧૩} હ્યવિવેકીભિઃ^{૧૫} ॥ ૩૨ ॥

અં અહીં બેઠેલો (તથાપિ) [તે આત્મા] દૂર પ્રયાણ કરે છે. સૂતેલો (તથાપિ) સર્વત્ર પ્રયાણ કરે છે. પ્રિય-સમદ-તથા વિમદ-શોકમુક્ત-છે એથી તે નિશ્ચયે, અવિવેકી (પુરૂષો)ને અગમ્ય હોય છે. ૩૨

બળી, તેના દુર્ધટ વિરૂદ્ધસ્વરૂપનું નિરૂપણ કરે છે:—

✓ વનૈ^૩ ધ્યાતું^૨ સમાસીનો^૩ દેહં^૪ સંકલ્પ્ય^૫ માનસમ્^૬ ।

તૈનૈવં^{૭+૮} નગરં^૯ ગત્વા^{૧૦} કરોતિ^{૧૧} ક્રયવિક્રયૌ^{૧૨} ॥ ૩૩ ॥

અં ધ્યાન કરવા વનમધ્યે બેઠેલો તે માનસદેહની કલ્પના કરીને તે (માનસશરીર) વડે જ નગર પ્રત્યે પ્રયાણ કરી (પદાર્થોના) ક્રયવિક્રય કરે છે. ૩૩

શયાનો^૨ મઞ્ચકેઽક્ષેપુ^૩ વિલીનેપુ^૪ નિરાકૃતિઃ^૫ ।

આકાશવંત્સર્વગત^૭ એકઃ^૬ સુસોઽવતિષ્ઠતે^{૧૦} ॥ ૩૪ ॥

અં મંચક વિષે સૂતેલો ઇન્દ્રિયોં વિલીન થવાં આકૃતિરહિત (થાય છે). સૂતેલો એક (તથાપિ) આકાશની પેરે સર્વગત હોય છે. ૩૪

ધનવિદ્યાદિભિર્મત્તઃ^૧ પાંડિત્યં^૨ સદસિ^૩ દ્રૂવન્^૪ ।

વૈરાગ્યનં^૫ટનેનાસૌ^૬ લક્ષ્યતૈ^૭ મદહીનવત્ ॥ ૩૫ ॥

અં ધન તથા વિદ્યા આદિવડે મદયુક્ત સ્થાનમધ્યે પડિતાઈની વાતો કરતો (તથાપિ) આ વૈરાગ્ય દર્શનવડે મદરહિત હોય તેવો જણાય છે ૩૫

આત્મા ઉપર કહ્યું તેમ વિપરીતધર્મવાળો હોવાથી અન્તર્દૃષ્ટિપુરુષ તેના વાસ્તવસ્વરૂપને જાણવા થોડ્ય છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે—

एवं^૧ विरुद्धधर्मत्वात्^૨સ્વभावः^૩ कौस्य^૪ वास्तव^૫ ।

इति^૬ ज्ञातुमशक्यत्वा^૭દંતદૃષ્ટ્યૈ^૮વમીક્ષ્યતામ્^૯ ॥ ૩૬ ॥

અં એ રીતે (આત્માના) વિરુદ્ધધર્મો હોય છે તેથી (આત્મા)નો યથાર્થભૂત અસાધારણ ધર્મ કયો એમ જાણવું અશક્ય હોવાથી (તેનું) અન્તર્દૃષ્ટિયા જ ચિન્તન કરવું ૩૬

યમરાજ પૂર્વોક્ત આત્માના અસાધારણધર્મનું તથા તેનું વિજ્ઞાન સિદ્ધ થતા ફેલવું નિરૂપણ કરે છે —

अशरीरं^૧ शरीरेष्वनवस्थेष्वेव^૨वस्थितम्^૩ ।

सर्वगं^૪ बहुभावाधिष्ठानं^૫ मत्वा^૬ न^૭ शोचति^૮ ॥ ૩૭ ॥

અં આવત શરીરોમધ્યે અશરીરસ્વરૂપ ચતુષ્કાર્યો મધ્યે અથલ સર્વગત (તથા) અનેક પદાર્થોના અધિષ્ઠાનરૂપ (આત્મા)નું અન્તર્દૃષ્ટિયા ચિન્તન કરતા શોક ટળી જાય છે ૩૭

પૂર્વોક્ત આત્મા, અત્યંત પદન-શ્રવણાદિવડે ગ્રાપ્ય ન હોય કિંતુ, ધર્મરના અનુગ્રહ વડે જ ગ્રાપ્ય થાય ઇત્યાદિ એ શ્લોકવડે નિરૂપણ કરે છે —

नायमात्मा^૧ बहोः^૨ पाठाद्बहुश्रुत्या^૩ च^૪ मेधया^૫ ।

लभ्यो^૬ बहिर्मुखस्यास्य^૭ नैश्वरानुग्रहो^૮ यतः^૯ ॥ ૩૮ ॥

x ટિપ્પણ ૩૭ જુઓ 'અશરીરં શોચતિ ।' (૧-૨-૨૧)

x ટિપ્પણ ૩૮ જુઓ 'નાયમામા સ્વામ્ ।' (૧-૨-૨૨)

અં કેમકે, આ બહિર્ભૂખ-અવિવેકી-(પુરૂષ)ને ઈશ્વરનો અનુગ્રહ હોય નહીં તેથી, આ આત્મા બહુપકેન બહુશ્વરણ અને તર્કબુદ્ધિવટે લબ્ધ ન હોય ૩૮

અન્તર્ભૂખ પુરૂષને જ આત્મા પોતાનું યથાર્થસ્વરૂપ પ્રગટ કરે છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

યમન્તર્મુખમાશોઽનુગ્રહીતે તૈન લભ્યતે ।

તસ્યેશઃ સ્વાત્મનો રૂપં માસયત્યર્થિલં સ્ફુટમ્ ॥ ૩૯ ॥

અં ઇશ્વર જે અન્તર્ભૂખ (પુરૂષ)ને અનુગ્રહ કરે તેને આત્મા પ્રાપ્ત થાય છે. ઇશ્વર તે (અન્તર્ભૂખ)ને પોતાનું સમગ્રસ્વરૂપ સ્પષ્ટરીતે પ્રગટ કરે છે. ૩૯

હવે, ઇશ્વર કેને અનુગ્રહ કરે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

પાપં ક્રોધમનૈકાગ્ર્યં યોગસિદ્ધિં ચ નૈતિ યઃ ।

તમીશ્વરોઽનુગ્રહાતિ સ જ્ઞાનેનૈનમાપ્નુયાત્ ॥ ૪૦ ॥

અં ઇશ્વર, જે (પુરૂષ) પાપ ક્રોધ અનૈકાગ્ર્ય તથા યોગસિદ્ધિનું સેવન કરતો નથી તેને અનુગ્રહ કરે છે. (તેથી) તે જ્ઞાનપૂર્વક આ (આત્મા)ને પ્રાપ્ત કરે છે. ૪૦

પૂર્વોક્ત સાધનસામગ્રી વિના આત્માનું સ્વરૂપ બાહ્યી શકાય નહીં ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

બ્રાહ્મણાદિ જગન્મૃત્યુસહિતં યસ્તુ સંહરેત્ ।

સૌયમુગ્રઃ કથં વોદ્યું શક્યઃ સ્યાન્નિયતિં વિના ॥ ૪૧ ॥

અં કિન્તુ, જે મૃત્યુસમેત બ્રાહ્મણાદિ-જગતનો સહારકરનાર છે તે આ ઉગ્ર (આત્મા), [પૂર્વોક્ત] નિયતિ (સાધનો) વિના કેમ બાહ્યી શકાય ? ૪૧

હવે, રથરૂપકની કલ્પનાદ્વારા જીવ તથા ઇશ્વરરૂપ જે આત્માના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરે છે:—

× ટિપ્પણ ૪૦ જુઓ “નાશિરતો...પ્રજાનેનૈનમાપ્નુયાત્ ।” (૧-૨-૨૧)

× ટિપ્પણ ૪૧ જુઓ “યસ્ય વગ્ન ય...વેદ યત્ત” (૧-૨-૨૪)

કૌ^૨ વોહા^૧ કશ્ચ^૫ વોદ્ધવ્ય^૪ ઇતિ^૧ચૈત્તા^૭વુમૌ^૮ શૃણુ^૯ ।

બુદ્ધિ^{૧૧} પ્રવિષ્ઠૌ^{૧૨} જીર્ણદૌ^{૧૦} વોદ્ધવોધવ્યતાં^{૧૩} ગતૌ^{૧૪} ॥ ૪૨ ॥

જા૦ બોહા-ભણનાર-કોણ ? અને બોદ્ધવ્ય-ભણવાયોઅ-કોણ ? એમ (કહે) તેા બન્નેના (સ્વરૂપ) સામળા એવ તથા ઇશ્વર બુદ્ધિ પ્રત્યે પ્રવેશેલ (સત્તા), બોહા અને બોદ્ધવ્યપણાને પ્રાપ્ત થાય ॥ ૪૨

એવ અવચ્છિન્ન-મર્યાદિત-સ્વરૂપ-અને ઇશ્વર અનવચ્છિન્ન-અમર્યાદિતસ્વરૂપ હોય કે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે -

અવચ્છિન્નો^૧ ભવે^૨જીવો^૩અનવચ્છિન્નો^૪ મહેશ્વરઃ^૫ ।

રથસ્વામી^૭ ચ^૮ ગન્તવ્યદેશો^૯ યદ્દુમૌ^{૧૧} તથા^{૧૦} ॥ ૪૩ ॥

જા૦ એવ મર્યાદિત સ્વરૂપનો હોય અને મહેશ્વર અમર્યાદિત સ્વરૂપનો હોય ને પ્રમાણે રથનો સ્વામી અને પ્રયાણકરવાયોઅ પ્રદેશ હોય તે પ્રમાણે (આ) બન્ને (એવ તથા ઇશ્વર) હોય ॥ ૪૩

રથરૂપકર્ત્રી કેવળનાદ્રાતા હવે, એવ તથા શરીર-આદિનું નિરૂપણ કરે છે -

જીવં^૧ તં^૨ રથિનં^૩ વિદ્ધિ^૪ જ્ઞરીરં^૫ રથમેવ^૬ તુ^૭ ।

જીવોપાધિમહંકારં^{૧૦} સારથિ^{૧૨} પ્રગ્રહં^{૧૧} મનઃ^{૧૩} ॥ ૪૪ ॥

જા૦ તે એમને રથનો સ્વામી ભણવો અને શરીરને રથ જ ભણવો એવોપાધિરૂપ અહંકાર-બુદ્ધિ-ને સારથિ (અને) યતને લગામ ભણવા ૪૪

ઇન્દ્રિયાણિ^૧ હયા^૨ જ્ઞેયા^૩ વિપયા^૪ ગમ્યમૂમયઃ^૫ ।

સારથ્યધીનાઃ^૭ સર્વત્ર^૮ રથિનઃ^૯ સદસદ્ગતિઃ^{૧૦} ॥ ૪૫ ॥

જા૦ ઇન્દ્રિયોને હયા-અર્થો-ભણવા (અબ્હાદિક) વિષયોને પ્રયાણ-યોઅ ભૂમિરૂપે ભણવા (આ સર્વે) સર્વત્ર સારથિને આધીન (હોય છે)

■ દિપ્પલ ૪૨ બુઝો 'અત્ત પિચ્છત્તો પિણવિકત્તા ।' (૧-૧-૧)

x દિપ્પલ ૪૩ બુઝો 'આત્તાન રથિને પ્રગ્રહેવ વ ।' (૧-૧-૨)

x દિપ્પલ ૪૫ બુઝો 'ઇન્દ્રિયાણિ હન્તાનુવિરજાસેણ વત્તે વચ્ચ ।' (૧-૧-૧)

સમપ્રિકર્તૃતોપાધિરાન્તરૌ વ્યપ્રિકર્તૃતઃ ।

સમપ્રધાત્ર્યમહત્ત્વાત્તદ્વેત્વવ્યક્તમાન્તરમ્ ॥ ૪૯ ॥

અ. મહેતારવ વ્યપ્રિકર્તૌ-શુદ્ધિ-યકી આન્તર (અને) મહેતારવનું હેતુરૂપ અવ્યક્ત તારવ સમપ્રધાત્ર્ય મહેતારવયકી આન્તરરૂપ છે. ૪૯

પૂર્વોક્ત માયાસંશ્લેષ અવ્યક્તતારવયકી પુરુષ આંતર છે એમ નિરૂપણ કરે છે:-

માયાત્ર્યાવ્યક્તોઽપ્યસ્યાધારઃ પુરુષ આન્તરઃ ।

પુરુષાન્નાપરં કિંચિત્સર્વં તેનૈવ પૂરિતમ્ ॥ ૫૦ ॥

અ. આ અવ્યક્તતારવનો અધારરૂપ પુરુષ માયાસંશ્લેષ અવ્યક્ત તારવયકી આંતર-સૂક્ષ્મ-છે. (કેમકે) કાંઈ પણ (પદાર્થ) પુરુષયકી પર-એક-નથી. સર્વ (જગત) તે (પુરુષ)વડે જ પૂર્ણ છે. ૫૦

હવે પૂર્વોક્ત 'પુરુષ'શબ્દનું તાત્પર્ય નિરૂપણ કરે છે:-

સદ્ગુણઃ પુરુષસ્તસ્ય સત્ત્વેનાન્યત્ર પૂરણાત્ ।

અસ્તીતિ નિશ્ચિલં ભાતિ પૂરકઃ પુરુષો મતઃ ॥ ૫૧ ॥

અ. પુરુષ 'સત્'સ્વરૂપ (છે) તેના સત્ત્વ-અસ્તિત્ત્વ-ને લઈ અન્યત્ર સત્તાપૂરણ થાય છે તેથી અખિલ (જગત) 'અસ્તિ'રૂપે જાણે છે (તેથી) પુરુષ (જગતને સ્વસત્તાવડે) પૂર્ણ કરનાર કહેવાય છે. ૫૧

પૂર્વોક્ત વસ્તુતત્ત્વનો હવે ઉપસંહાર કરે છે:-

વસ્તુતત્ત્વવિચારોઽત્ર પુરુષેઽસિન્સમાપ્યતે ।

ગન્તવ્યતત્ત્વસીમત્વાદ્રથી ગચ્છન્તિ તં કર્માત્ ॥ ૫૨ ॥

અ. અહીં વસ્તુતત્ત્વનો વિચાર આ (સર્વાન્ત) 'પુરુષ' મધ્યે સમાપ્ત થાય છે. રથીરૂપ (જીવાત્મા) પ્રાપ્તવ્યતત્ત્વની અવધિરૂપે હોવાથી તે (પુરુષ)ને ક્રમપૂર્વક પ્રાપ્ત કરે છે. ૫૨

ચેતાના વાસ્તવરૂપના અજ્ઞાનયકી રથરવામીરૂપ જીવાત્માને સંસાર-પ્રાપ્તિ થાય છે. ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:-

રથિનો^૨ વાસ્તવં^૩ રૂપં^૪ પૂર્ણત્વં^૫ તદ્વૌધતઃ^૬ ।

અવચ્છિન્નત્વમેત્ત્વં^૭ તદ્વૌધેન^૮ નિવર્તતે ॥ ૫૩ ॥

અં ૦ પૂર્ણત્વ, રથસ્વામી (જીવાત્મા)નું યથાર્થસ્વરૂપ છે. તેના અજ્ઞાન-યદી (તેને) અવચ્છિન્નત્વ (પ્રાપ્ત હોય છે) અને તે (અવચ્છિન્નપણું) પૂર્ણસ્વરૂપના બાધવડે નિવૃત્ત થાય છે. ૫૩

પૂર્વોક્ત ગૂઢઆત્માનો સૂક્ષ્મદર્શીપુરૂષો સૂક્ષ્મબુદ્ધિ-પૂર્વક સાક્ષાત્કાર કરે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

આત્મા સર્વેષુ^૧ દેહેષુ^૨ બ્રાન્ત્યા^૩ ગૂઢો^૪ ન ભાસતે ।

एकाद्या^૫ સૂક્ષ્મયૈતં^૬ પश्येत्ताच्छील्यवान^૭ धिया^૮ ॥ ૫૪ ॥

અં ૦ આત્મા સર્વ દેહો મધ્યે^૧ ગૂઢ (ચતો) બ્રાન્તિને લઈ પ્રકાશતો નથી. સૂક્ષ્મદર્શી (પુરૂષે) એકાદ્ય-સૂક્ષ્મ-બુદ્ધિવડે તે (આત્મા)નો સાક્ષાત્કાર કરવો. ૫૪ બુદ્ધિ, યોગ થકી એકાદ્ય થાય અને તે યોગની ચાર ભૂમિકા હોય છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

धियस्तथात्वं^૧ योगात्स्याद्योगो^૨ भूमिचतुष्कवान^૩ ।

वाग्धीकर्तृसमष्टिर्ना^૪ निरोधाद्भूमयो^૫ऽभवन् ॥ ૫૫ ॥

અં ૦ બુદ્ધિનું એકાદ્યતાચુક્તપણુ યોગ થકી થાય (અને) ‘યોગ’ ચાર ભૂમિકાવાળો છે. વાણી બુદ્ધિ કરતાં તથા સમષ્ટિના નિરોધ થકી (ચાર) ભૂમિકાઓ થાય છે. ૫૫

વાગ્માદિકનો નિરોધ કેવી રીતે કરવો તે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

वागादिकं^૧ बाह्यमक्षं^૨ निरुन्धन्^૩ दोषयेन्मनः^૪ ।

मनौ^૫ निरुन्धन्^૬ कर्तारं^૭ शेषयेद्व्याष्टिरूपिणम् ॥ ૫૬ ॥

અં ૦ વાગ્માદિક બાહ્યધન્દ્રિયનો નિરોધ કરીને મનને શેષિત-અવશિષ્ટ-રહે તેમ કરવું. મનનો નિરોધ કરી વ્યષ્ટિરૂપ કરતાં જીવાત્માને શેષિત કરવો. ૫૬ સચિકદષકતાનો નિરોધ કરી નિર્વિકદષ્ય મહત્તત્ત્વની શેષરૂપે કલ્પના કરવી ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

સર્વિકલ્પમૈતચ્ચ^૩ નિરુન્ધન્^૪ નિર્વિકલ્પકમ્^૫ ।

અસ્મીત્યેતન્માતૃરૂપં^૭ મહાન્તમવશેષયેત્^૮ ॥ ૫૭ ॥

અં અને આ સવિકલ્પ (તત્ત્વ)નો નિરોધ કરી, હું નિર્વિકલ્પરૂપ છું એમ (કલ્પના કરી) સવિકલ્પતત્ત્વની જગત્તરૂપ મહત્તત્ત્વની અવશિષ્ટ રૂપે કલ્પના કરવી. ૫૭

પૂર્વોક્ત મહત્તત્ત્વનો નિરોધ કરી છેવટ શાંત્તાત્માનો કલ્પના કરવી ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

તમપ્યન્તે^૧ નિરુન્ધ્યાથ^૨ શાન્તાત્મા^૩ શિષ્યતે^૪ સ્વયમ્^૫ ।

હુરધારવ^{૧૨+૧૩} વિષમો^{૧૪} યોગો^{૧૦} મન્દમતેરયમ્^{૧૧} ॥ ૫૮ ॥

અં તે (મહત્તત્ત્વ)નો પણ અન્તે નિરોધ કરતા શાંત આત્મા પાતે અવશિષ્ટરૂપે રહે છે. આ યોગ, મન્દબુદ્ધિવાળાને અસાની ધાર જેવો વિષમ હોય છે. ૫૮

હવે પૂર્વોક્ત 'યોગ' વિષમ છે તે દ્વંદ્વોત્પત્તિ નિરૂપણ કરે છે:—

ધુરોડ્ઠિલગ્નો^૧ દેહ્લ્લો^૨ ન લગ્નશ્ચેદ્વેત નૌ^૩ ।

સમાહિતં^૪ મનોઽપ્યેયં^૫ નિદ્રાં^૬ કુર્યાદ્દિર્મજેત્^૭ ॥ ૫૯ ॥

અં અહો અત્યંત વાગી વ્યથ તો દેહનો નાશ કરે અને હાથે નહીં તે મુકન ન કરે. એ રીતે સમાધિસ્થ મન પણ (અત્યંત એકાગ્ર થાય તો) નિદ્રાસંપન્ન થાય (અને એકાગ્ર ન થાય તો) બુદ્ધિર્જનન કરે. ૫૯

યોગનિયુક્તપુરૂષે^૧ પ્રતતા^૨ પૂર્વોક્ત લય તથા વિક્ષેપને નિવારી તેને પરમાત્મા પરત્વે એકાગ્ર કરવું ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

કૌશલં^૧ યોગિનોઽપેક્ષ્યં^૨ નાપિતસ્ય^૩ યથા^૪ હુરે^૫ ।

નિર્વાર્ય^૧ લયવિક્ષેપૌ^૨ સમાદધ્યાત્પરાત્માનિ^૩ ॥ ૬૦ ॥

અં જે પ્રમાણે વાગંઠનો અહો વાપરવામાં કુશળતા અપેક્ષાય (તે પ્રમાણે) યોગીનું (પણ સમજવું). તેથી યોગીએ ચિત્તનાં લય તથા વિક્ષેપને નિવારી (તેને) પરમાત્મા વિષે એકાગ્ર કરવું. ૬૦

x ટિપ્પણ: ૫૮ જુઓ " ઇતિહાસ...વદન્તિ । " (૧-૨-૧૪).

પૂર્વોક્ત આત્મા શબ્દ તથા સ્પર્શાદિથી રહિત હોવાથી તે નિર્ગુણતત્ત્વનો સૂક્ષ્મબુદ્ધિવડે સાક્ષાત્કાર થાય ઇત્યાદિ ત્રણ શ્લોકોવડે નિરૂપણ કરે છે:—

શબ્દસ્પર્શાદિહીનાત્મા સૌક્ષ્મ્યાત્સૌક્ષ્મ્યધિયેક્ષ્યતે ।

... સંવાચ્ચન્નિજલોર્વીણાં સ્થૌલ્યં શબ્દાદિમત્ત્વતઃ ॥ ૬૧ ॥

અં શબ્દ તથા સ્પર્શાદિથીરહિત આત્માનો, સૂક્ષ્મપણાને લીધે સૂક્ષ્મ-બુદ્ધિ થકી સાક્ષાત્કાર થાય. (કેમકે) આકાશ વાયુ અગ્નિ જલ અને પૃથ્વી, શબ્દાદિસંપન્ન હોવાથી સ્થૂલસ્વરૂપ હોય છે. ૬૧

શબ્દાદિકબૂતશુદ્ધો, આકાશ-આદિ વિષે એકથી પાંચ સૂધી એમ કહે' રહેલા છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

શબ્દસ્પર્શૌ રૂપરસૌ ગન્ધૌ ભૂતગુણા ઇમૈ ।

૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬ ૭ ૮ ૯ ૧૦ ૧૧ ૧૨ ૧૩ ૧૪ ૧૫ ૧૬ ૧૭ ૧૮ ૧૯ ૨૦ ૨૧ ૨૨ ૨૩ ૨૪ ૨૫ ૨૬ ૨૭ ૨૮ ૨૯ ૩૦ ૩૧ ૩૨ ૩૩ ૩૪ ૩૫ ૩૬ ૩૭ ૩૮ ૩૯ ૪૦ ૪૧ ૪૨ ૪૩ ૪૪ ૪૫ ૪૬ ૪૭ ૪૮ ૪૯ ૫૦ ૫૧ ૫૨ ૫૩ ૫૪ ૫૫ ૫૬ ૫૭ ૫૮ ૫૯ ૬૦ ૬૧ ૬૨ ૬૩ ૬૪ ૬૫ ૬૬ ૬૭ ૬૮ ૬૯ ૭૦ ૭૧ ૭૨ ૭૩ ૭૪ ૭૫ ૭૬ ૭૭ ૭૮ ૭૯ ૮૦ ૮૧ ૮૨ ૮૩ ૮૪ ૮૫ ૮૬ ૮૭ ૮૮ ૮૯ ૯૦ ૯૧ ૯૨ ૯૩ ૯૪ ૯૫ ૯૬ ૯૭ ૯૮ ૯૯ ૧૦૦ ૧૦૧ ૧૦૨ ૧૦૩ ૧૦૪ ૧૦૫ ૧૦૬ ૧૦૭ ૧૦૮ ૧૦૯ ૧૧૦ ૧૧૧ ૧૧૨ ૧૧૩ ૧૧૪ ૧૧૫ ૧૧૬ ૧૧૭ ૧૧૮ ૧૧૯ ૧૨૦ ૧૨૧ ૧૨૨ ૧૨૩ ૧૨૪ ૧૨૫ ૧૨૬ ૧૨૭ ૧૨૮ ૧૨૯ ૧૩૦ ૧૩૧ ૧૩૨ ૧૩૩ ૧૩૪ ૧૩૫ ૧૩૬ ૧૩૭ ૧૩૮ ૧૩૯ ૧૪૦ ૧૪૧ ૧૪૨ ૧૪૩ ૧૪૪ ૧૪૫ ૧૪૬ ૧૪૭ ૧૪૮ ૧૪૯ ૧૫૦ ૧૫૧ ૧૫૨ ૧૫૩ ૧૫૪ ૧૫૫ ૧૫૬ ૧૫૭ ૧૫૮ ૧૫૯ ૧૬૦ ૧૬૧ ૧૬૨ ૧૬૩ ૧૬૪ ૧૬૫ ૧૬૬ ૧૬૭ ૧૬૮ ૧૬૯ ૧૭૦ ૧૭૧ ૧૭૨ ૧૭૩ ૧૭૪ ૧૭૫ ૧૭૬ ૧૭૭ ૧૭૮ ૧૭૯ ૧૮૦ ૧૮૧ ૧૮૨ ૧૮૩ ૧૮૪ ૧૮૫ ૧૮૬ ૧૮૭ ૧૮૮ ૧૮૯ ૧૯૦ ૧૯૧ ૧૯૨ ૧૯૩ ૧૯૪ ૧૯૫ ૧૯૬ ૧૯૭ ૧૯૮ ૧૯૯ ૨૦૦ ૨૦૧ ૨૦૨ ૨૦૩ ૨૦૪ ૨૦૫ ૨૦૬ ૨૦૭ ૨૦૮ ૨૦૯ ૨૧૦ ૨૧૧ ૨૧૨ ૨૧૩ ૨૧૪ ૨૧૫ ૨૧૬ ૨૧૭ ૨૧૮ ૨૧૯ ૨૨૦ ૨૨૧ ૨૨૨ ૨૨૩ ૨૨૪ ૨૨૫ ૨૨૬ ૨૨૭ ૨૨૮ ૨૨૯ ૨૩૦ ૨૩૧ ૨૩૨ ૨૩૩ ૨૩૪ ૨૩૫ ૨૩૬ ૨૩૭ ૨૩૮ ૨૩૯ ૨૪૦ ૨૪૧ ૨૪૨ ૨૪૩ ૨૪૪ ૨૪૫ ૨૪૬ ૨૪૭ ૨૪૮ ૨૪૯ ૨૫૦ ૨૫૧ ૨૫૨ ૨૫૩ ૨૫૪ ૨૫૫ ૨૫૬ ૨૫૭ ૨૫૮ ૨૫૯ ૨૬૦ ૨૬૧ ૨૬૨ ૨૬૩ ૨૬૪ ૨૬૫ ૨૬૬ ૨૬૭ ૨૬૮ ૨૬૯ ૨૭૦ ૨૭૧ ૨૭૨ ૨૭૩ ૨૭૪ ૨૭૫ ૨૭૬ ૨૭૭ ૨૭૮ ૨૭૯ ૨૮૦ ૨૮૧ ૨૮૨ ૨૮૩ ૨૮૪ ૨૮૫ ૨૮૬ ૨૮૭ ૨૮૮ ૨૮૯ ૨૯૦ ૨૯૧ ૨૯૨ ૨૯૩ ૨૯૪ ૨૯૫ ૨૯૬ ૨૯૭ ૨૯૮ ૨૯૯ ૩૦૦ ૩૦૧ ૩૦૨ ૩૦૩ ૩૦૪ ૩૦૫ ૩૦૬ ૩૦૭ ૩૦૮ ૩૦૯ ૩૧૦ ૩૧૧ ૩૧૨ ૩૧૩ ૩૧૪ ૩૧૫ ૩૧૬ ૩૧૭ ૩૧૮ ૩૧૯ ૩૨૦ ૩૨૧ ૩૨૨ ૩૨૩ ૩૨૪ ૩૨૫ ૩૨૬ ૩૨૭ ૩૨૮ ૩૨૯ ૩૩૦ ૩૩૧ ૩૩૨ ૩૩૩ ૩૩૪ ૩૩૫ ૩૩૬ ૩૩૭ ૩૩૮ ૩૩૯ ૩૪૦ ૩૪૧ ૩૪૨ ૩૪૩ ૩૪૪ ૩૪૫ ૩૪૬ ૩૪૭ ૩૪૮ ૩૪૯ ૩૫૦ ૩૫૧ ૩૫૨ ૩૫૩ ૩૫૪ ૩૫૫ ૩૫૬ ૩૫૭ ૩૫૮ ૩૫૯ ૩૬૦ ૩૬૧ ૩૬૨ ૩૬૩ ૩૬૪ ૩૬૫ ૩૬૬ ૩૬૭ ૩૬૮ ૩૬૯ ૩૭૦ ૩૭૧ ૩૭૨ ૩૭૩ ૩૭૪ ૩૭૫ ૩૭૬ ૩૭૭ ૩૭૮ ૩૭૯ ૩૮૦ ૩૮૧ ૩૮૨ ૩૮૩ ૩૮૪ ૩૮૫ ૩૮૬ ૩૮૭ ૩૮૮ ૩૮૯ ૩૯૦ ૩૯૧ ૩૯૨ ૩૯૩ ૩૯૪ ૩૯૫ ૩૯૬ ૩૯૭ ૩૯૮ ૩૯૯ ૪૦૦ ૪૦૧ ૪૦૨ ૪૦૩ ૪૦૪ ૪૦૫ ૪૦૬ ૪૦૭ ૪૦૮ ૪૦૯ ૪૧૦ ૪૧૧ ૪૧૨ ૪૧૩ ૪૧૪ ૪૧૫ ૪૧૬ ૪૧૭ ૪૧૮ ૪૧૯ ૪૨૦ ૪૨૧ ૪૨૨ ૪૨૩ ૪૨૪ ૪૨૫ ૪૨૬ ૪૨૭ ૪૨૮ ૪૨૯ ૪૩૦ ૪૩૧ ૪૩૨ ૪૩૩ ૪૩૪ ૪૩૫ ૪૩૬ ૪૩૭ ૪૩૮ ૪૩૯ ૪૪૦ ૪૪૧ ૪૪૨ ૪૪૩ ૪૪૪ ૪૪૫ ૪૪૬ ૪૪૭ ૪૪૮ ૪૪૯ ૪૫૦ ૪૫૧ ૪૫૨ ૪૫૩ ૪૫૪ ૪૫૫ ૪૫૬ ૪૫૭ ૪૫૮ ૪૫૯ ૪૬૦ ૪૬૧ ૪૬૨ ૪૬૩ ૪૬૪ ૪૬૫ ૪૬૬ ૪૬૭ ૪૬૮ ૪૬૯ ૪૭૦ ૪૭૧ ૪૭૨ ૪૭૩ ૪૭૪ ૪૭૫ ૪૭૬ ૪૭૭ ૪૭૮ ૪૭૯ ૪૮૦ ૪૮૧ ૪૮૨ ૪૮૩ ૪૮૪ ૪૮૫ ૪૮૬ ૪૮૭ ૪૮૮ ૪૮૯ ૪૯૦ ૪૯૧ ૪૯૨ ૪૯૩ ૪૯૪ ૪૯૫ ૪૯૬ ૪૯૭ ૪૯૮ ૪૯૯ ૫૦૦ ૫૦૧ ૫૦૨ ૫૦૩ ૫૦૪ ૫૦૫ ૫૦૬ ૫૦૭ ૫૦૮ ૫૦૯ ૫૧૦ ૫૧૧ ૫૧૨ ૫૧૩ ૫૧૪ ૫૧૫ ૫૧૬ ૫૧૭ ૫૧૮ ૫૧૯ ૫૨૦ ૫૨૧ ૫૨૨ ૫૨૩ ૫૨૪ ૫૨૫ ૫૨૬ ૫૨૭ ૫૨૮ ૫૨૯ ૫૩૦ ૫૩૧ ૫૩૨ ૫૩૩ ૫૩૪ ૫૩૫ ૫૩૬ ૫૩૭ ૫૩૮ ૫૩૯ ૫૪૦ ૫૪૧ ૫૪૨ ૫૪૩ ૫૪૪ ૫૪૫ ૫૪૬ ૫૪૭ ૫૪૮ ૫૪૯ ૫૫૦ ૫૫૧ ૫૫૨ ૫૫૩ ૫૫૪ ૫૫૫ ૫૫૬ ૫૫૭ ૫૫૮ ૫૫૯ ૫૬૦ ૫૬૧ ૫૬૨ ૫૬૩ ૫૬૪ ૫૬૫ ૫૬૬ ૫૬૭ ૫૬૮ ૫૬૯ ૫૭૦ ૫૭૧ ૫૭૨ ૫૭૩ ૫૭૪ ૫૭૫ ૫૭૬ ૫૭૭ ૫૭૮ ૫૭૯ ૫૮૦ ૫૮૧ ૫૮૨ ૫૮૩ ૫૮૪ ૫૮૫ ૫૮૬ ૫૮૭ ૫૮૮ ૫૮૯ ૫૯૦ ૫૯૧ ૫૯૨ ૫૯૩ ૫૯૪ ૫૯૫ ૫૯૬ ૫૯૭ ૫૯૮ ૫૯૯ ૬૦૦ ૬૦૧ ૬૦૨ ૬૦૩ ૬૦૪ ૬૦૫ ૬૦૬ ૬૦૭ ૬૦૮ ૬૦૯ ૬૧૦ ૬૧૧ ૬૧૨ ૬૧૩ ૬૧૪ ૬૧૫ ૬૧૬ ૬૧૭ ૬૧૮ ૬૧૯ ૬૨૦ ૬૨૧ ૬૨૨ ૬૨૩ ૬૨૪ ૬૨૫ ૬૨૬ ૬૨૭ ૬૨૮ ૬૨૯ ૬૩૦ ૬૩૧ ૬૩૨ ૬૩૩ ૬૩૪ ૬૩૫ ૬૩૬ ૬૩૭ ૬૩૮ ૬૩૯ ૬૪૦ ૬૪૧ ૬૪૨ ૬૪૩ ૬૪૪ ૬૪૫ ૬૪૬ ૬૪૭ ૬૪૮ ૬૪૯ ૬૫૦ ૬૫૧ ૬૫૨ ૬૫૩ ૬૫૪ ૬૫૫ ૬૫૬ ૬૫૭ ૬૫૮ ૬૫૯ ૬૬૦ ૬૬૧ ૬૬૨ ૬૬૩ ૬૬૪ ૬૬૫ ૬૬૬ ૬૬૭ ૬૬૮ ૬૬૯ ૬૭૦ ૬૭૧ ૬૭૨ ૬૭૩ ૬૭૪ ૬૭૫ ૬૭૬ ૬૭૭ ૬૭૮ ૬૭૯ ૬૮૦ ૬૮૧ ૬૮૨ ૬૮૩ ૬૮૪ ૬૮૫ ૬૮૬ ૬૮૭ ૬૮૮ ૬૮૯ ૬૯૦ ૬૯૧ ૬૯૨ ૬૯૩ ૬૯૪ ૬૯૫ ૬૯૬ ૬૯૭ ૬૯૮ ૬૯૯ ૭૦૦ ૭૦૧ ૭૦૨ ૭૦૩ ૭૦૪ ૭૦૫ ૭૦૬ ૭૦૭ ૭૦૮ ૭૦૯ ૭૧૦ ૭૧૧ ૭૧૨ ૭૧૩ ૭૧૪ ૭૧૫ ૭૧૬ ૭૧૭ ૭૧૮ ૭૧૯ ૭૨૦ ૭૨૧ ૭૨૨ ૭૨૩ ૭૨૪ ૭૨૫ ૭૨૬ ૭૨૭ ૭૨૮ ૭૨૯ ૭૩૦ ૭૩૧ ૭૩૨ ૭૩૩ ૭૩૪ ૭૩૫ ૭૩૬ ૭૩૭ ૭૩૮ ૭૩૯ ૭૪૦ ૭૪૧ ૭૪૨ ૭૪૩ ૭૪૪ ૭૪૫ ૭૪૬ ૭૪૭ ૭૪૮ ૭૪૯ ૭૫૦ ૭૫૧ ૭૫૨ ૭૫૩ ૭૫૪ ૭૫૫ ૭૫૬ ૭૫૭ ૭૫૮ ૭૫૯ ૭૬૦ ૭૬૧ ૭૬૨ ૭૬૩ ૭૬૪ ૭૬૫ ૭૬૬ ૭૬૭ ૭૬૮ ૭૬૯ ૭૭૦ ૭૭૧ ૭૭૨ ૭૭૩ ૭૭૪ ૭૭૫ ૭૭૬ ૭૭૭ ૭૭૮ ૭૭૯ ૭૮૦ ૭૮૧ ૭૮૨ ૭૮૩ ૭૮૪ ૭૮૫ ૭૮૬ ૭૮૭ ૭૮૮ ૭૮૯ ૭૯૦ ૭૯૧ ૭૯૨ ૭૯૩ ૭૯૪ ૭૯૫ ૭૯૬ ૭૯૭ ૭૯૮ ૭૯૯ ૮૦૦ ૮૦૧ ૮૦૨ ૮૦૩ ૮૦૪ ૮૦૫ ૮૦૬ ૮૦૭ ૮૦૮ ૮૦૯ ૮૧૦ ૮૧૧ ૮૧૨ ૮૧૩ ૮૧૪ ૮૧૫ ૮૧૬ ૮૧૭ ૮૧૮ ૮૧૯ ૮૨૦ ૮૨૧ ૮૨૨ ૮૨૩ ૮૨૪ ૮૨૫ ૮૨૬ ૮૨૭ ૮૨૮ ૮૨૯ ૮૩૦ ૮૩૧ ૮૩૨ ૮૩૩ ૮૩૪ ૮૩૫ ૮૩૬ ૮૩૭ ૮૩૮ ૮૩૯ ૮૪૦ ૮૪૧ ૮૪૨ ૮૪૩ ૮૪૪ ૮૪૫ ૮૪૬ ૮૪૭ ૮૪૮ ૮૪૯ ૮૫૦ ૮૫૧ ૮૫૨ ૮૫૩ ૮૫૪ ૮૫૫ ૮૫૬ ૮૫૭ ૮૫૮ ૮૫૯ ૮૬૦ ૮૬૧ ૮૬૨ ૮૬૩ ૮૬૪ ૮૬૫ ૮૬૬ ૮૬૭ ૮૬૮ ૮૬૯ ૮૭૦ ૮૭૧ ૮૭૨ ૮૭૩ ૮૭૪ ૮૭૫ ૮૭૬ ૮૭૭ ૮૭૮ ૮૭૯ ૮૮૦ ૮૮૧ ૮૮૨ ૮૮૩ ૮૮૪ ૮૮૫ ૮૮૬ ૮૮૭ ૮૮૮ ૮૮૯ ૮૯૦ ૮૯૧ ૮૯૨ ૮૯૩ ૮૯૪ ૮૯૫ ૮૯૬ ૮૯૭ ૮૯૮ ૮૯૯ ૯૦૦ ૯૦૧ ૯૦૨ ૯૦૩ ૯૦૪ ૯૦૫ ૯૦૬ ૯૦૭ ૯૦૮ ૯૦૯ ૯૧૦ ૯૧૧ ૯૧૨ ૯૧૩ ૯૧૪ ૯૧૫ ૯૧૬ ૯૧૭ ૯૧૮ ૯૧૯ ૯૨૦ ૯૨૧ ૯૨૨ ૯૨૩ ૯૨૪ ૯૨૫ ૯૨૬ ૯૨૭ ૯૨૮ ૯૨૯ ૯૩૦ ૯૩૧ ૯૩૨ ૯૩૩ ૯૩૪ ૯૩૫ ૯૩૬ ૯૩૭ ૯૩૮ ૯૩૯ ૯૪૦ ૯૪૧ ૯૪૨ ૯૪૩ ૯૪૪ ૯૪૫ ૯૪૬ ૯૪૭ ૯૪૮ ૯૪૯ ૯૫૦ ૯૫૧ ૯૫૨ ૯૫૩ ૯૫૪ ૯૫૫ ૯૫૬ ૯૫૭ ૯૫૮ ૯૫૯ ૯૬૦ ૯૬૧ ૯૬૨ ૯૬૩ ૯૬૪ ૯૬૫ ૯૬૬ ૯૬૭ ૯૬૮ ૯૬૯ ૯૭૦ ૯૭૧ ૯૭૨ ૯૭૩ ૯૭૪ ૯૭૫ ૯૭૬ ૯૭૭ ૯૭૮ ૯૭૯ ૯૮૦ ૯૮૧ ૯૮૨ ૯૮૩ ૯૮૪ ૯૮૫ ૯૮૬ ૯૮૭ ૯૮૮ ૯૮૯ ૯૯૦ ૯૯૧ ૯૯૨ ૯૯૩ ૯૯૪ ૯૯૫ ૯૯૬ ૯૯૭ ૯૯૮ ૯૯૯ ૧૦૦૦

ગુણાધિક્યે સ્થૌલ્યવૃદ્ધિઃ સૌક્ષ્મ્યવૃદ્ધિર્ગુણક્ષયાત્ ।

નિર્ગુણં ચાતિસૂક્ષ્મત્વાદતિસૂક્ષ્મધિયેક્ષતૈ ॥ ૬૩ ॥

અં વધુગુણોને લઈ સ્થૂલતા વૃદ્ધિ પામે. (અને) ગુણ ઘટવાથી સૂક્ષ્મતા વૃદ્ધિ પામે. અને નિર્ગુણતત્ત્વ અતિસૂક્ષ્મ હોવાથી સૂક્ષ્મદર્શી (પુરુષ) વડે તેનો સાક્ષાત્કાર થાય. ૬૩

પૂર્વોક્તરીત્યે નચિકેતાને વિદ્યા તથા યોગનું કથન કર્યું તેનો ઉપસંહાર કરે છે:—

વિદ્યાયોગૌ યમેનોકૌ વૈરાગ્યં નચિકેતસા ।

સ્વત્ત્વવાસ્ત્યુપાસ્યાનં નાચિકેતમિદં શુભમ્ ॥ ૬૪ ॥

x ટિપ્પણ: ૬૧ બુઓ “ જનન્દમસ્પર્શ...મયુમુક્તિમુચ્યતે । ” (૧-૨-૧૫).

x ટિપ્પણ: ૬૪ બુઓ “ નાચિકેતમુપાસ્યાનં...સનાતનમ્ । ” (૧-૨-૧૫).

અં પુરૂષ જે ચૈતન્યના અનુગ્રહવડે મન્દ્રિયોદ્ધારા રૂપાદિક (વિષયો)નું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે (અને) જેવડે સ્વપ્નાદિકનું દર્શન કરે છે તે (પ્રત્ય-ગાત્મા)નો વિવેક કરવો. ૬૮

હવે, પ્રજ્ઞાન પ્રદાન ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

૧ ૨ ૩+૪+૫ ૧૦ ૬ ૯
ચૈતન્યેન જડં જ્ઞેયમિત્યુક્તે શિષ્યતેઽત્ર કિમ્ ।

૮ ૭ ૧૧ ૧૨ ૧૩ ૧૪ ૧૫
અજ્ઞાનં નિર્ચિલં પ્રજ્ઞં ચૈતન્યં બ્રહ્મ વસ્તુ હિ ॥ ૬૯ ॥

અં જડ (જગત) ચૈતન્યવડે જ્ઞેય છે એમ કહ્યું શું અહીં સમગ્ર અજ્ઞાન અવશિષ્ટ રહે છે? એથી સર્વાવભાસક પ્રજ્ઞાન નિષ્કે પ્રદાનવસ્તુ રૂપ (છે). ૬૯

પ્રદાનતરવ ધર્માધર્મ-આદિથી પાર છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

૧ ૨+૩ ૪ ૫ ૭
યદ્દૈવૈરપિ સંદિગ્ધં યત્પૃષ્ઠં નચિકેતસા ।

૮ ૯+૧૦ ૧૧ ૧૨
ધર્માધર્માદ્યતીતં યત્તદિદં બ્રહ્મ વર્ણિતમ્ ॥ ૭૦ ॥

અં જે સંબંધી કેવોને પણ સંશય છે અને જે સંબંધી નચિકેતાએ પ્રશ્ન કરેલો (અને) જે ધર્માધર્મ-આદિથી પાર છે તે આ પ્રદર્શણે હોવાનું વર્ણવેલું છે. ૭૦

જીવ, ધર્મફલનો લોકના છે તેનો ઇશ્વર સાથે અલેદ છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

૧ ૩ ૪ ૨
યઃ કર્મફલભોક્તાઽસ્તિ જીવઃ પ્રાણાદિધારકઃ ।

૭ ૮ ૯ ૧૦ ૧૧ ૧૨
ઉપાધિતો વિવેચ્યેતં જ્ઞાત્વેશં ન જુગુપ્સતે ॥ ૭૧ ॥

અં જે પ્રાણધારક 'ધર્મફલનો લોકના' જીવ (હિય છે તેનો અવિદ્યારૂપી) ઉપાધિ યજ્ઞી વિવેક કરીને (જીવ)ને ઇશ્વરસ્વરૂપે ભાષી (પછી) રક્ષણ કરવાનું ઇચ્છતો નથી. ૭૧

'જુગુપ્સા' કેને કહે તે નિરૂપણ કરે છે:—

૧ ૨ ૩ ૪ ૬
જુગુપ્સા યોનિસમ્પ્રાપ્તિર્નાઽસાવેતસ્ય વિચ્યતે ।

૧૦ ૧૧ ૧૨ ૧૩
જગત્કર્તૃતયા લક્ષ્યઃ ઈશોઽયં તસ્ય કો જનિઃ ॥ ૭૨ ॥

અં યોનિ-જન્મપામનાપણાને-‘જુગુપ્સા’ કહે છે. તે તેને-ઈશ્વર સ્વરૂપનો વિવેક કરનાર જીવને-હોતી નથી. આ ઈશ્વર જગતના કર્તાપણાવડે કરીને લક્ષ્ય છે તેને કયો જન્મ હોય ? ૭૨

એ દેહગત પ્રત્યગાત્મા છે તેજ વેદો મધ્યે વર્ણવેલ પ્રશ્ન છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

^૧યદે^૩હે^૩ઽસ્તિ^૪ તદે^૪વૈ^૫ષુ^૫ વેદે^૬ષુ^૬ બ્રહ્મ^૭ ગી^૮યતે^૮ ।

^{૧૧}મૃત્યોઃ^{૧૧} સ^{૧૫} મૃત્યુમા^{૧૫+૧૮}નોતિ^{૧૫} યો^{૧૦}ત્ર^{૧૧} ના^{૧૨+૧૩}નૈવ^{૧૪} પદ્યતિ^{૧૪} ॥ ૭૩ ॥

અં એ દેહ મધ્યે હોય છે તેજ પ્રશ્નરૂપે આ વેદોવિષે ગવાય છે. અહીં-આ વિષયમાં-એ (બ્રહ્મને) ભિન્ન પેરે જીવે તે ઝોક યોનિચક્રી ખીજ યોનિને પામ્યા કરે છે. ૭૩

પૂર્વોક્ત અદ્વૈતતત્ત્વ એકાગ્રચિત્તવડે પ્રાપ્ય છે અને યોગીપુરૂષ જીવ તથા ઈશ્વર વચ્ચે ભેદ જીવે નહીં ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

^{૧+૭}મનસૈ^૨વેદમા^૨તત્ત્વમે^૩કાગ્રે^૩ણે^૪શજીવ^૪યોઃ^૪ ।

^૫તત્ત્વમ^૫દ્વૈતમે^૬તસ્મિ^૭ન્યો^૮ગી^૮ ભેદ^{૧૧}ં ન^{૧૨} પદ્યતિ^{૧૩} ॥ ૭૪ ॥

અં આ ધ્રુવ તથા જીવનું અદ્વૈતતત્ત્વ એકાગ્રમનવડે જ પ્રાપ્ત કરવા થોડા છે. યોગી તે (તત્ત્વવિષે) ભેદદર્શન કરતો નથી. ૭૪

પૂર્વોક્ત જીવ હૃદયનિષ્ઠ તથા અંશુઠા જેવડો હોય અને તેની અવિદ્યા રૂપી ઉપાધી ટળતા તે ઈશ્વર રૂપ થાય છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

^૧હૃન્નિષ્ઠો^૧ બુદ્ધચર્ચ^૨ચ્છિન્નો^૨ જીવો^૩ હં^૪ગુપ્તમા^૪ત્રકઃ^૪ ।

^૫ઉપા^૫ધ્યર્પ^૬ગમે^૬ સૌ^૭યમી^૭શા^૮ર્નો^૮ ભૂતમ^૯વ્યયોઃ^૯ ॥ ૭૫ ॥

અં જુદ્ધિવડે અવચ્છિન્ન-સાભાસ-જીવ હૃદયસ્થ (સતો) અંશુઠા જેવડો (છે). તે આ (જીવ) [તેની] ઉપાધિનો નાશ થયે, જૂત તથા ભવિષ્યનો નિયામક થાય છે. ૭૫

x ટિપ્પણ: ૭૩ જુઓ "યદેવેહ...પદ્યતિ ।" (૨-૪-૧૦) 'વેદેષુ' અર્થે 'વેદેષુ' એમ પણ પાઠ છે.

જ ટિપ્પણ: ૭૪ જુઓ "મનસૈવેદ...પદ્યતિ ।" (૨-૪-૧૧).

x ટિપ્પણ: ૭૫ જુઓ "હંગુપ્તમાત્રકઃ...ચિત્તુપ્પત્તે ।" (૨-૪-૧૨).

અવ તથા ઇશ્વર વચ્ચે લેદળેનારને સસારભ્રમણ થાય ઇત્યાદિ દષ્ટાંતપૂર્વક નિરૂપણ કરે છે:—

૪૨ જલં પર્વતાગ્રે વહુધાઽધોગતિં વ્રજેત્ ।

જીવેશમેદદૃષ્ટૈર્વૈવં વહુયોનિપુ જાયંતે ॥ ૭૬ ॥

અ૦ (જે પ્રમાણે) પર્વતના અગ્રભાગ-શિખર—મધ્યે વરસેલ જલ અનેકરીતે અધોગતિને પામે એ રીતે અવ તથા ઇશ્વર વચ્ચે લેદળેનારે અનેક યોનિમધ્યે જન્મે છે. ૭૬

કિન્તુ, આત્માની બ્રહ્મસ્વરૂપતાભણનાર અર્થાત્ અવઇશ્વર વચ્ચે અલેદ-ભણનાર મુક્ત થાય ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

૪૩ તુ નિર્મલે કૂપે સુસ્થિતં પીયંતેઽમૃતમ્ ।

તથૈવ બ્રહ્મતાં સ્વસ્ય વિજાનન્મુચ્યંતે સુધીઃ ॥ ૭૭ ॥

અ૦ કિન્તુ, (જે પ્રમાણે) નિર્મલકૂપા મધ્યે વરસેલ (જલ) સુસ્થિત (સ્તુ) અમૃતરૂપે પાન કરાય છે. તેજ પ્રમાણે સુદરણુદ્વિબાણો (પુરુષ) પ્રત્યગાત્માની બ્રહ્મસ્વરૂપતાનો અનુભવ કરીને મુક્ત થાય છે. ૭૭

અગીયારદારવાણી દેહનગરીના રાજારૂપ આત્માને બ્રહ્મથી અભિન્ન હોવાનું ભણનાર વિમુક્ત થાય છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

૪૪ પુરમેકાદશદ્વારં નાભિમૂર્ધન્યસંયુતમ્ ।

દેહાસ્યં યસ્ય તં દૃષ્ટ્વા વિમુક્તઃ સન્નિમુચ્યંતે ॥ ૭૮ ॥

અ૦ જેની નાભિ તથા મસ્તકવડેયં મુક્ત અગીયારદારવાણી દેહ-અંશકે નગરી છે તે (આત્મા)નો અનુભવ કરીને વિમુક્ત સતો વિમુક્ત થાય છે. ૭૮

“વિમુક્ત સતો વિમુક્ત થાય” એમ ઉપર કહ્યું તેનું સ્પષ્ટીકરણ કરે છે:—

જીવન્નવિદ્યાકામાદિવન્ધૈર્મુક્તો મૃતઃ પુનઃ ।

શરીરગ્રહણાભાવાદ્વિદેહઃ સન્ વિમુચ્યતે ॥ ૭૯ ॥

અં અવિદ્યા તથા કામ-આદિખંધોવડે જીવતાં મુક્ત (સતો) મરણ પામે, પુનઃ શરીરગ્રહણને અભાવ હોવાથી વિદેહ સતો વિમુક્ત થાય છે. ૭૯ હવે, આત્માના ક્ષિંગોનું નિરૂપણ કરે છે:—

પ્રાણમૂર્ધ્વં નયત્યાત્માઽપાનવાયું નયત્યધઃ ।

તત્સેવકાચક્ષુરાયાઃ લિંગેનાત્માઽનુમીયતામ્ ॥ ૮૦ ॥

અં આત્મા પ્રાણને ઉપર ચલાવે છે અપાનવાયુને નીચે ચલાવે છે. ચક્ષુ-આદિ તેના સેનકો (છે). (આ) ક્ષિંગોવડે આત્માનું અનુમાન કરવું. ૮૦ આત્માસંબંધી પૂર્વોક્ત અનુમાનપ્રયોગનું નિરૂપણ કરે છે:—

સર્કર્તૃકાઃ પ્રાણચક્ષુરાયાઃ સ્યુઃ સાધનત્વતઃ ।

કુઠારવત્તતો નાયમસ્તીત્યેતદ્ધિરાકૃતમ્ ॥ ૮૧ ॥

અં પ્રાણ તથા ચક્ષુ-આદિ, કુઠારની પેરે સાધનરૂપ હોવાથી સર્કર્તૃક-કર્તાપ્રિરિત-હોય છે (તેથી) 'આ (આત્મા) નથી' એમ (પક્ષ)નું નિરાકરણ થાય છે. ૮૧

પૂર્વોક્ત કર્તારૂપ આત્માવડે જ દેહ જીવે છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

પ્રાણાપાનવશાદ્દેહો જીવન્નિતિ ચદુચ્યતે ।

તન્ન પ્રાણાદ્યાશ્રયો યઃ કર્તા તેનૈવ જીવતિ ॥ ૮૨ ॥

અં દેહ, પ્રાણ તથા અપાનવાયુવચચક્રી જીવે છે એમ જે કહેવાય છે તે (યુક્ત) નથી. (કેમકે) પ્રાણાદિ જેના વિષે ઉપાશ્રિત છે એવો જે કર્તા-આત્મા-તે વડે જ (તે દેહ) જીવે છે. ૮૨

પૂર્વોક્ત જીવાત્મારૂપ કર્તા મરણબાદ કર્માનુસાર વિપ્રાદિકયોનિને પ્રાપ્ત થાય ઇત્યાદિ એ સ્થોત્રવડે નિરૂપણ કરે છે:—

× ટિપ્પણ: ૮૦ જુઓ "કર્મ પ્રાણમુખ્યત્વમાર્થ ..ઉપાસતે ।" (૨-૫-૨).

× ટિપ્પણ: ૮૨ જુઓ "ન પ્રાણેન...યસ્મિન્નૈતાડુપાશ્રિતો ।" (૨-૫-૫).

× ટિપ્પણ: ૮૩ જુઓ "યોનિમન્દ્યે...શ્રુતે ।" (૨-૫-૭).

સં કર્તાઽસ્મિન્મૃતે દેહે સ્વકર્મવશતઃ પુનઃ ।

વિપ્રાદિયોનિમામ્નોતિ લતાઽક્ષાદિનામુત ॥ ૮૩ ॥

અં આ દેહ મરણ પામ્યે તે કર્તા, ચોતાનાં કર્મવશાત્ પુનઃ પ્રાણલુપ્તિ યોનિને અથવા લતા તથા વૃક્ષાદિક યોનિને પ્રાપ્ત કરે છે. ૮૩

કર્મ તથા કર્તાનુસાર નીચોત્તમ યોનિ પ્રાપ્ત થાય છે તે ઇત્યાદિ અનુભાનપૂર્વક નિરૂપણ કરે છે:—

દેહૌ નીચોત્તમૌ તાદૃકર્મકર્તૃપુરઃસરૌ ।

નીચોત્તમત્વાત્પ્રાસાદપર્ણશાલે યથા તથા ॥ ૮૪ ॥

અં જે પ્રમાણે પ્રાસાદ તથા પર્ણફલિ-પર્ણશાલા-નીચોત્તમ હોય છે તે પ્રમાણે દેહ, નીચ તથા ઉત્તમકર્મ તથા કર્તાનુપૂર્વક નીચ તથા ઉત્તમ હોય છે. ૮૪

પૂર્વોક્ત પ્રજા સ્વપ્રમથે ઇચ્છિતપદાર્થને રચે છે અને તે દેહથી અતિરિક્ત છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

સુતેષ્વક્ષેપુ યઃ સ્વપ્ને કામં કામં સૃજત્યયમ્ ।

દેહાતિરિક્તસ્તં કો વા નિરાકર્તૃ પ્રભુર્ભવત્ ॥ ૮૫ ॥

અં ઇન્દ્રિયો વિલીન થયે સ્વદેહચક્ષી અતિરિક્ત જે આ સ્વપ્રમથે ઇચ્છિત-ઇચ્છિત પદાર્થને રચે છે તેનો નિષેધ કરવાને કોણ જ સમર્થ હોય ? ૮૫

ઇવોપાધિનો ત્યાગ કરતાં તેની પ્રજાસ્વરૂપતાનો બોધ થાય ॥ ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

જીવાત્માનં પ્રસાધ્યૈવં તસ્યૈવોપાધ્યુપાયતઃ ।

બ્રહ્મતાં વૈત્તિ જગત્ આધારત્વેન લક્ષિતામ્ ॥ ૮૬ ॥

અં એ રીતે જીવાત્માને સિદ્ધ કરી, જગતના આધારસ્વરૂપે બોધિત તે (જીવાત્મા)ની જ પ્રજાસ્વરૂપતાનો ઉપાધિત્યાગપૂર્વક અનુભવ કરે છે. ૮૬

એકજ આત્મા પ્રત્યેક દેહમથે સિદ્ધ ભિન્ન જણાય ઇત્યાદિ દૃષ્ટાંતપૂર્વક નિરૂપણ કરે છે:—

x ટિપ્પણ: ૮૫ જુઓ “ય एषુ પુત્રે...તદેવાયનમુચ્ચતે ।” (૨-૧-૮).

x ટિપ્પણ: ૮૬ જુઓ “તસ્મિન્નોદ્ય. ત્રિતા: ।” (૨-૧-૮).

અગ્નિર્યૈકઃ^૧ કાષ્ઠૈ^૨ પ્રવિદ્ય^૩ વહુધા^૪ ભવેત્^૫ ।

તથાત્મા^૮ ત્વૈક^{૧૧} ધૈવૈ^{૧૨} પુ^{૧૩} દેહે^{૧૪} પુ^{૧૫+૧૬} વહુધો^{૧૭}ચ્યતે ॥ ૮૭ ॥

અં (જે પ્રમાણે) એકે અગ્નિ કાષ્ઠ મધ્યે' પ્રવેશી અનેકરૂપ થાય તે પ્રમાણે એકજ આત્મા પણ આ દેહો મધ્યે' અનેકરૂપે' નિરૂપિત થાય છે. ૮૭
હવે વાચુતાદેહાંતપૂર્વક આત્માના રૂપરૂપત્વં નિરૂપણ કરે છે:—

વાયુશ્ચૈકો^૧પિ^૨ દેહે^૩ પુ^૪ પ્રવિદ્ય^૫ પ્રાણરૂપતઃ^૬ ।

વહુધા^૮ માત્યેવમાત્મા^{૧૦} પ્રત્યુપાધિ^{૧૧} પૃથગ્ભવેત્^{૧૩} ॥ ૮૮ ॥

અં વળી (જે પ્રમાણે) વાયુ એક હોય તથાપિ દેહમધ્યે' પ્રાણરૂપે' પ્રવેશીને અનેકરૂપ જણાય એ રીતે આ આત્મા પ્રત્યેક ઉપાધિ પરસ્પરે વિન્ન જણાય. ૮૮

પૂર્વોક્ત આત્મા (બ્રહ્મ) હ્રસ્વવડે સિત ન હોય એમ દેહાંતપૂર્વક નિરૂપણ કરે છે:—

સર્વચક્ષુઃ^{૧+૨}ષ્ટરૂપો^૩પિ^૪ ન રવિર્નેત્રરોગમાક્^૫ ।

સર્વાત્મત્વે^૧પિ^૨ તદ્બ્રહ્મ^૩ તથા^૪ દુઃસ્વીર્ન^૫ લિપ્યતે^૬ ॥ ૮૯ ॥

અં (જે પ્રમાણે) સૂર્ય સર્વપ્રાણિઓના ચક્ષુ વિપે રહેલો છે તથાપિ (તેના) નેત્રશઙ્ગવડે સિત ન થાય તે પ્રમાણે સર્વાત્મતા હોય તથાપિ તે બ્રહ્મ હ્રસ્વોવડે લિપ્ત થાય નહીં. ૮૯

પૂર્વોક્ત આત્મા સર્વભૂતપ્રાણિઓના અંતરાત્મા તથા કર્માનુસાર ધર્મિષ્ઠતને યોગનાર છે ઇત્યાદિ ત્રણ સ્થોત્રોવડે નિરૂપણ કરે છે:—

સર્વભૂતાન્તરાત્મૈકઃ^૧ સ્વતન્ત્રો^૨ માયયા^૩ વૃતઃ^૪ ।

એક^{૧૦} સ્વં^{૧૧} વહુધા^{૧૨} કુર્યાદ્વહુરૂપો^{૧૩} યથા^{૧૪} નટઃ^{૧૫} ॥ ૯૦ ॥

અં જે પ્રમાણે (એક) નટ-વેશધારી-વહુરૂપ થાય તે અનેકરૂપ કરે

* ટિપ્પણ: ૮૭ શુઓ "અગ્નિર્યૈકો...વહિય ।" (૨-૫-૧).

૮૮ શુઓ = વાયુર્યૈકો...વહિય " (૨-૫-૧).

૮૯ શુઓ " એકો વસી ... નેત્રોપમા " (૨-૫-૧૨).

(તે પ્રમાણે) સર્વભૂતોનો અન્તરાત્મા એક સ્વતંત્ર આત્મા માયાવડે આવૃત્ત (સતો) પોતાના એકસ્વરૂપને અનેકરૂપે કરે છે. ૯૦

માયોપાધિકે ઇન્ધર કર્માનુસાર કામપૂરણ કરે છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

માયોપાધિક^૧ ઈન્દ્રિય^૨ બુદ્ધ્યુપાધિ^૩મતાં નૃણામ્ ।

કર્માનુસારિણઃ કામાન્વિદધાત્યુપમુક્તયે ॥ ૧૧ ॥

અ૦ આ માયોપાધિકે ઇન્ધર બુદ્ધિરૂપીઉપાધિ-વડે-ચુકન-મનુષ્યોના ઉપયોગે અર્થ કર્માનુસાર કામનાઓ અર્પણ કરે છે. ૯૧

પૂર્વોક્ત ચિત્તસ્થ સાક્ષીસ્વરૂપે ઇન્ધરનો સાક્ષાત અનુભવ કરનાર વિવેકી પુરૂષો નિત્યશાંતિ તથા નિત્યપ્રજ્ઞાનન્દને પામે છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

સ્વચિત્તસ્થં સાક્ષિરૂપમીશં પર્યન્તિ ચે નરાઃ ।

તેષાં નિત્યા દુઃખશાન્તિર્ગ્રહ્યાનન્દશ્ચ શાશ્વતઃ ॥ ૧૨ ॥

અ૦ જે પુરૂષો સ્વચિત્તસ્થ સાક્ષીરૂપે ઇન્ધરનો સાક્ષાત્કાર કરે તેને નિત્યા દુઃખશાંતિ અને નિત્ય પ્રજ્ઞાનન્દ (પ્રાપ્ત થાય છે). ૯૨

પૂર્વોક્ત પ્રજ્ઞાનન્દ દર્શનવિષયક ન હોય ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

અનિર્દેશ્યં તમાનન્દં પ્રત્યક્ષં મન્વતે બુધાઃ ।

સ દૃશ્યો વા સ્વપ્રકાશ इति चेन्न स दृश्यत ॥ ૧૩ ॥

અ૦ જ્ઞાની (પુરૂષો) તે અનિર્દેશ્ય-અનિર્દેશ્ય-પ્રજ્ઞાનન્દનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ કરે છે. તે (આત્મા) દર્શનવિષયક કે સ્વપ્રકાશ છે એમ (કહે) તો તે દર્શનવિષયક હોય નહીં (એમ કહીએ છીએ.) ૯૩

આ આત્મા સ્વયંપ્રકાશ છે અને તેને સૂર્ય તથા બુદ્ધિ-આદિ પ્રકાશ કરનારાં ન હોય ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

ન માસયન્તિ સૂર્યાદ્યા બુદ્ધ્યાદ્યાશ્ચ સ્વયંપ્રભમ્ ।

किन्तु भान्तं तमन्वते भान्ति भासा तदीयया ॥ ૧૪ ॥

× ઉપપણ: ૯૩ જુઓ "તદેતદિતિ... વિમાતિ વા" (૨-૫-૧૪).

■ ૯૪ જુઓ "ન તત્ર સૂર્યો ... વિમાતિ ।" (૨-૫-૧૫).

અં સૂર્ય-આદિ (જ્યોતિર્ભો) અને બુદ્ધિ સ્વયમ્પ્રકાશ (આત્માને) પ્રકાશ કરે નહીં છિન્નુ, તે (સૂર્યાદિક) સ્વયમ્પ્રકાશ (આત્માને) અતુસરી તેના પ્રકાશવડે ભાસે છે. ૯૪

હવે, પૂર્વોક્તઆત્માનું અધ્યત્મવૃક્ષસ્વરૂપે વર્ણન કરી સર્વલોકો તે વિષે આશ્રિત હોય છે ઇત્યાદિ જે શ્લોકવડે નિરૂપણ કરે છે:—

સર્વોત્તમસ્વાદુર્ધ્વં તન્મૂલં સંસારશાલિનઃ ।

દેવમાનુષપશ્યાદ્યાઃ શાસ્ત્રાસ્તત્યાધમા મતાઃ ॥ ૧૫ ॥

અં સંસારકાર્યવૃક્ષનું (બ્રહ્મરૂપી) તે મૂલ સર્વોત્કૃષ્ટ હોવાથી ઉચ્ચ હોય છે. (અને) દેવ મનુષ્યો તથા પશુ-આદિ તેની નીચલીશાખાઓ હોવાનું કહેલું છે. ૯૫

પૂર્વોક્ત વૃક્ષમૂલ તે સ્વયમ્પ્રકાશ બ્રહ્મ છે અને તે અમર છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

યન્મૂલં તત્સ્વયંજ્યોતિસ્તદેવામૃતમુચ્યતે ।

તસ્મિંલ્લોકાઃ શ્રિતાઃ સર્વે તન્ન નાત્યેતિ કશ્ચન ॥ ૧૬ ॥

જન જે મૂલ છે તે સ્વયમ્પ્રકાશ (છે) અને તેજ અમૃતસ્વરૂપ કહેવાય છે. સર્વેય લોકો તે વિષે રહેલા છે ત્યાં કંઈ પણ (તેને) ઉલ્લંઘનું નથી. ૯૬

પૂર્વોક્તાબ્રહ્મ માયાશક્તિવડે સંપન્ન થઈ સર્વજગતનું નિયમન કરે છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

માયાશક્તિયુજા તૈન જગત્સર્વં નિયમ્યતે ।

અગ્નિસૂર્યાદયસ્તસ્માન્મીતાઃ સન્તશ્ચરન્તિ હિ ॥ ૧૭ ॥

જન સર્વજગત માયાશક્તિસંપન્ન તે (ઈશ્વર) વડે નિયમિત કરાય છે. તેથી અગ્નિ તથા સૂર્યાદિ (દેવો) નિષ્ક્રમે, સચલીત ચતા (પોતાના કર્તવ્ય વિષે) પ્રવૃત્ત થાય છે. ૯૭

પૂર્વોક્ત આત્માનો બોધ મનુષ્યના કેહ વિના ઇતરયોનિમાં દુર્લભ છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

x ટિપ્પણ ૯૫ બુદ્ધિ "કર્મમૂલો ... કલ્મસ ।" (૨-૬-૧)

" ૯૬ બુદ્ધિ "ચદિ કિંચ ... વચન ।" (૨-૬-૨).

નરદેહસ્ય^૩ પાતાત્પ્રાક્^૪ તદ્વોહ્યં^૧ શક્તુયાન્ન^૭ ચેત્^૮ ।

જન્માન્તરેપુ^{૧૦} તદ્વોધઃ^૯ પ્રાયેણાત્યન્તદુર્લભઃ^{૧૧ ૧૨} ॥ ૯૮ ॥

અ૦ તે (આત્મા)નો બોધ નરદેહના પતનપૂર્વે સિદ્ધ ન થાય તો તેનો બોધ અન્યજન્મો મધ્યે અત્યન્ત દુર્લભ છે. ૯૮

પિતૃલોકમાં તથા ગન્ધર્વલોકમાં પૂર્વોક્ત આત્માનું દર્શન અસ્પષ્ટ હોય છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

સ્વપ્રવત્પિતૃલોકસ્ય^૨ સ્વાતંત્ર્યં^૧ નાસ્તિ^૪ કિંચન^૫ ।

ગન્ધર્વલોકે^૬ ભોગેચ્છાવશાદ્ધીરતિચન્ચલા^{૧૦} ॥ ૯૯ ॥

અ૦ પિતૃલોકનું સ્વપ્રભાવી પેરે કાંઈ પણ સ્વાતંત્ર્ય હોતું નથી. બુદ્ધિ, ગન્ધર્વલોકના લોગની ઇચ્છા થકી અંચલ હોય છે (તેથી ખન્ને લોકમાં આત્માનું દર્શન અસ્પષ્ટ હોય છે). ૯૯

આ આત્માનું દર્શન બ્રહ્મલોકમાં સ્પષ્ટ છે કિન્તુ તે દુર્લભ છે. કિન્તુ, મનુષ્યદેહમધ્યે શુદ્ધચિત્તે તેનું દર્શન સ્પષ્ટ હોય છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

બ્રહ્મલોકે^૩ સ્ત્યેપ^૧ વોધઃ^૫ સં^૪ લોકઃ^૬ સુલભો^૭ ન^૮ હિ^૯ ।

આદર્શવચ્છુદ્ધચિત્તે^{૧૩} નરેણાત્મેક્ષ્યતે^{૧૦} સ્ફુટમ્^{૧૪} ॥ ૧૦૦ ॥

અ૦ આ (આત્મા)નો બોધ બ્રહ્મલોકમાં સિદ્ધ થાય છે. (કિન્તુ) તે લોક નિચે મુલતઃ ન હોય. (કિન્તુ) આત્માનું, મનુષ્યવદે દર્શન જેવા શુદ્ધ-ચિત્તવિષે સ્પષ્ટ દર્શન થાય છે. ૧૦૦

ઇન્દ્રિયો અનાત્મ વસ્તુ છે અને તેનો સાક્ષી આત્મા બ્રહ્મ ॥ ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

ઇન્દ્રિયાણામનાત્મત્વમાગમાપાયદર્શનાત્^૧ ।

બુદ્ધ્યા^૪ તત્સાક્ષિણિ^૫ સ્વસ્મિન્^૭ બ્રહ્મત્વં^૬ બુદ્ધ્યતે^૮ સુખાત્^૯ ॥ ૧૦૧ ॥

x ટિપ્પણ: ૯૮ જુઓ " ॥ વેદાષ્ટકોહ્યં... ક્ષત્યે " ।

" ૯૯ જુઓ " યથાદર્શો ... બ્રહ્મલોકે " । (૨-૧-૫).

" ૧૦૧ જુઓ " ઇન્દ્રિયાણા... યોચતિ " । (૨-૧-૬).

અં ઉત્પત્તિ તથા વિનાશ દેખાય છે તેથી ઇન્દ્રિયોનું જડપણ^૧ જાણીને તે (ઇન્દ્રિયો)ના સાક્ષી પ્રત્યગાત્મા વિષે પ્રશ્નપણું^૨ સુખેથી જાણી શકાય છે. ૧૦૧
મૂઢપુરુષને કેવીરીતે આત્મદર્શન થાય તે નિરૂપણ કરે છે:—

મન્દ^૧શ્ચેદક્ષધીકર્તૃસમષ્ટચલ્યકરૂપતઃ ।

ક્રમાદિવિવિચ્ય મૂઢઃ સ્વં વીક્ષતે સૂક્ષ્મયા ધિયા ॥ ૧૦૨ ॥

અં જો (પુરુષ) મન્દબુદ્ધિવાળો હોય તો ઇન્દ્રિય બુદ્ધિ તથા કર્તાની સમષ્ટિ તથા અવ્યક્ત રૂપ થકા વિવેક કરી કર્મે કરીને મૂઢપુરુષ સૂક્ષ્મ-બુદ્ધિવડે આત્માનું દર્શન કરે છે. ૧૦૨

આ આત્માનું દર્શન કેને કેવી રીતે થાય ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે.—

વાદ્યક્ષવિષયેષ્વાત્મરૂપં ન હિ તિષ્ઠતિ ।

નિવૃત્તાક્ષો નિરુદ્ધેન સૂક્ષ્મેણ મનસેક્ષતે ॥ ૧૦૩ ॥

અં આત્માનું રૂપ જાહરની ઇન્દ્રિયો તથા વિષયમા સ્થિત નથી. (કિન્તુ) [વિષયો થકી] અન્તર્બુધ્ધિવિષયવાળો (પુરુષ) યોગયુક્ત સૂક્ષ્મમન વડે તેનું દર્શન કરે છે. ૧૦૩

‘યોગ’ કાને કહે છે તે નિરૂપણ કરે છે:—

અપ્રમત્તોઽસ્તિલાક્ષાણિ સર્કર્તૃણિ યદા પુમાન્ ।

નિરુણદ્ધિ તદા યોગં તામવસ્થાં પ્રચક્ષતે ॥ ૧૦૪ ॥

અં જ્યારે પુરુષ પ્રમાદરહિત થઈ સમગ્ર ઇન્દ્રિયોનો, કર્તા-મન-સહિત નિરોધ કરે ત્યારે તે (નિરોધરૂપ) અવસ્થાને ‘યોગ’ કહે છે. ૧૦૪

આત્મા ઇન્દ્રિયાદિકને અજોગ્ય છે તથાપિ તે વિદ્યમાન છે ઇત્યાદિ છ મહોક્તવડે નિરૂપણ કરે છે:—

સર્વાક્ષાગોચરત્વેઽપિ સ્વાત્માઽસ્તીત્યાહ તત્ત્વવિત્ ।

કારણસ્યાત્મનોઽસ્ત્વે શૂન્યં કાર્યં જગદ્ભવેત્ ॥ ૧૦૫ ॥

x ટિપ્પણ: ૧૦૨ જુઓ “ઇન્દ્રિયેભ્ય ... પર પ્રત્ન.” (૧-૬-૭)

“ ૧૦૩ જુઓ “જ સંદરો ... ધર્વાન્તિ” (૧-૬-૭).

“ ૧૦૪ જુઓ “યદા ... પ્રમદાપ્યયો” (૧-૬-૧૦).

“ ૧૦૫ જુઓ “વેદ જાતા ... પ્રતીદતિ” (૧-૬-૧૧-૧૨).

અં તત્ત્વવેદા (પુરૂષ), સર્વ ઇન્દ્રિયોને અગોચર હોય તથાપિ આત્મા 'છે' એમ કહે છે. (કારણકે) કારણરૂપ આત્માનો અભાવ હોય તો જગત્ સૂચકાર્યરૂપ થાય. ૧૦૫

આત્માના પૂર્વોક્ત 'અસ્તિત્વ'ને પ્રતિપાદન કરે છે:—

^{૧ ૨ ૩ ૪} અસ્તીત્યેવોપલઘ્વઘ્વો ^{૫ ૬ ૭ ૮ ૯ ૧૦ ૪} નાયમસ્તીતિ ન ત્વયા ।

^{૧૨ ૧૧ ૧૩ ૧૪ ૧૫ ૧૬ ૧૭} સર્વત્રાનુગતં ચત્તત્તેન્નાસ્તીત્યુચ્યતે કથમ્ ॥ ૧૦૬ ॥

અં (આત્મા) 'છે' એમજ વંને સાક્ષાત્કાર કરવો યોગ્ય છે (કિન્તુ) તે 'નથી' એમ નહીં. (કેમકે) જે સર્વત્ર અનુગત હોય તે 'નથી' એમ કેમ કહેવાય ? ૧૦૬

આત્માના સોપાધિકસ્વરૂપનો પ્રથમ અનુભવ કરી તેના નિરૂપાધિક સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર થાય ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

^{૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬ ૭ ૮ ૯ ૧૦ ૧ ૧} સોપાધિકં તાવદાદૌ દૃષ્ટ્વાસ્તીતિ તતઃ પુનઃ ।

^{૭ ૮ ૧૧ ૧૨} ઉપાધીન્સંપરિત્યજ્ય તત્ત્વભાવેન પश्यति ॥ ૧૦૭ ॥

અં આરંભમાં તાવત સોપાધિક (આત્માનું) દર્શન કરી, તે પછી પુનઃ ઉપાધિઓનો છેક ત્યાગ કરી (આત્મા) 'છે' એમ તત્ત્વસ્વરૂપે સાક્ષાત્કાર કરે છે. ૧૦૭

હવે, પૂર્વોક્ત નિરૂપાધિકસ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર કેવી રીતે થાય તે નિરૂપણ કરે છે:—

^{૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬ ૭ ૮ ૯ ૧૦ ૧ ૧} ઉપાધીનાં માયયૈપાં કલ્પિતત્વેન તૈર્વિના ।

^{૮ ૧૦ ૯ ૧૧ ૧૨} નિરૂપાધિકસન્માત્રં વસ્તુ તથ તથેક્ષ્યતામ્ ॥ ૧૦૮ ॥

અં આ ઉપાધિઓ માયા તેણે કલ્પેલી હોય એટલે જ્યાં નિરૂપાધિક સન્માત્રરૂપે (હોય છે) અને તેને તે પ્રમાણે સાક્ષાત્કાર કરવો. ૧૦૮

હવે, ઉપાધિનો પરિત્યાગ કરનાં નિરૂપાધિકસ્વરૂપનું જ્ઞાન સિદ્ધ થાય તે દર્શાવવાનું નિરૂપણ કરે છે:—

^{૮ ૧૦ ૧૧ ૧૨ ૧૩ ૧ ૧૪} કલુપં જલમાનીય તતૌઽસ્મિન્કાર્તકં રજઃ ।

યદા ક્ષિપેત્તદા નીરં પ્રસીદતિ યથા તથા ॥ ૧૦૯ ॥

અં તેથી જે પ્રમાણે અસ્વચ્છ જલ આણી તે વિષે ક્યારે કાતડીની રજ નાંખે ત્યારે જલ નિર્મલ થાય તે પ્રમાણે-૧૦૯

હવે, દધાન્તાને સિદ્ધાંત વિષે ધટાવે છે:-

સોપાધિકજ્ઞાનવતો નિરૂપાધિઃ પ્રસીદતિ ।

રજઃપ્રક્ષેપસદૃશી યોગાન્નિષ્કામતા ધિયઃ ॥ ૧૧૦ ॥

અં સોપાધિક (આત્મા)ના જ્ઞાન થકી નિરૂપાધિક-નિર્વિકાર-જ્ઞાન) પ્રતિપાદન થાય છે (કેમકે) યોગ થકી બુદ્ધિની રજઃપ્રક્ષેપસમાન નિષ્કામતા (સિદ્ધ થાય છે). ૧૧૦

હવે, છવીતકથામા જ પ્રજ્ઞાતાને કેવી રીતે પામે તે નિરૂપણ કરે છે:-

યદાં સર્વે પ્રમુચ્યન્તે કામા યેઽસ્ય હૃદિ સ્થિતા ।

તદૈવ મર્ત્યતાં હિત્વા સ્ત જીવન્મુક્તાર્તાં વ્રજેત ॥ ૧૧૧ ॥

અં ક્યારે જે કામનાઓ આના હૃદય વિષે સ્થિત હોય છે તે સર્વે મુક્ત થાય ત્યારેજ તે મર્ત્યપણાનો ત્યાગ કરીને છવતા (છતા)બ્રહ્મસ્વરૂપને પામે છે. ૧૧૧

હૃદયવિષે અન્ય ક્યારે બંધાય અને તે કોને છૂટે ઇત્યાદિ આશ્ચર્યોકે પડે નિરૂપણ કરે છે:-

અહંકારેણ ચૈતન્યં પ્રથિત્વેચ્છતિ ચૈત્તદાં ।

હૃદયે અન્યથાઃ કામાસ્તે મિથ્યન્તે વિવેકૈનઃ ॥ ૧૧૨ ॥

અં (અ્યારે) ચૈતન્યને અહંકારવડે પ્રથવા ઇચ્છે ત્યારે હૃદયવિષે અન્યથા (થાય). [કિન્તુ] વિવેકી (પુરુષ)ને તે કામરૂપ અન્યથા લેદાઈ બંધ છે. ૧૧૨

પૂર્વોક્ત કામઅન્ય ક્યારે લેદાય છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:-

અહંકારચિતોરેવ્યંબ્રાન્તેરપગમૈ સતિ ।

કામાભાસાઃ સન્તુ ચિત્તે ક્રમાન્નશ્યન્તિ તૈર્પિ ચ ॥ ૧૧૩ ॥

x દિપ્પણ ૧૧૧ બુઓ “યદા સર્વે ... ચમત્કૃતે” । (૧-૬-૧૮).

” ૧૧૨ બુઓ “યદા સર્વે પ્રમુચ્યન્તે... મર્ત્યતાવદઃ કામસમ્” । (૧-૬-૧૯)

અં અહંકાર તથા ચૈતન્યની તાદાશ્યતાની શ્રાન્તિ ટળી જતાં ચિત્ત વિષે કામાભાસ લહે છે. અને તે પશુ કમચઃ નાશ પામે છે. ૧૧૩

પૂર્વોક્ત કામનાઓ નાશ પામતાં શું ફલપ્રાપ્તિ થાય તે નિરૂપણ કરે છે:-

જીવન્મુક્તસ્તુ નિષ્કામો ન મૃતિં પ્રતિપદ્યતે ।

પ્રાણોત્ક્રાન્તિર્મૃતિઃ સાં તુ જ્ઞાનિનો ન હિ વિદ્યતે ॥ ૧૧૪ ॥

અં કિન્તુ, નિષ્કામ (પુરૂષ) જીવન્મુક્ત (સતો) મૃત્યુને પામે નહીં. પ્રાણના ઉત્ક્રમણને મૃત્યુ (કહે) કિન્તુ, તે જ્ઞાનીને નિશ્ચયે વિદ્યમાન હોય નહીં. ૧૧૪

કામાભાસનો લય થયે જ્ઞાનીની મરણવેળા શું સ્થિતિ થાય તે સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરે છે:-

પ્રાણા અન્તર્વિલીયન્તે તસાદ્મક્ષિતનીરવત્ ।

જ્ઞાની પુરાણિં વ્રહ્મૈવ સન્નિદ્યાપ્યેતિ તલ્લયે ॥ ૧૧૫ ॥

અં પ્રાણો, તપેલલોહા ઉપર સ્થિતિ જલની ધેરે અંદર વિલીન થાય છે. (કેમકે) જ્ઞાની, પૂર્વે પશુ પ્રહસસ્વરૂપ સતો તે (કામાભાસ)નો લય થયે પ્રહસસ્વરૂપને પામે છે. ૧૧૫

હવે, પ્રહોપાસકની ગતિનું નિરૂપણ કરે છે:-

વ્રહ્મ વોદ્ધુમશક્તઃ સન્નુપાસ્તે ચૈત્તદા પુમાન્ ।

નાહ્યાં મૂર્ધન્યયા વ્રહ્મલોકં ગત્વા વિમુચ્યતે ॥ ૧૧૬ ॥

અં (બે કોઈ) પુરૂષ પ્રહાનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા અસમર્થ સતો તેની ઉપાસના કરે તો તે મૂર્ધન્યનાડીવડે પ્રહલોકને પામી વિમુક્ત થાય છે. ૧૧૬

પૂર્વોક્ત ઉપાસક પ્રહલોકમાં કેવી રીતે વિમુક્ત થાય તે નિરૂપણ કરે છે:-

અત્રૈવોપાસકસ્યાસ્ય ધીશુદ્ધિશ્ચૈત્તદા ત્વર્સા ।

દેહાદિવિચ્ચ દ્વન્નિષ્ઠં વ્રહ્મત્વેનાવગચ્છતિ ॥ ૧૧૭ ॥

x ટિપ્પણ: ૧૧૬ જુઓ " શતં પિંચ વ ... મવન્તિ " । (૧-૬-૧૧).

અં કિન્તુ, અહીં પ્રલ્લોકમાં જ આ ઉપાસકને ચિત્તશુદ્ધિ થાય તે તે હૃદયનિષ્ઠ (પ્રત્યગ્ઘાત્મા)નો દેહધરી વિવેક કરી તેના પ્રલ્લવરૂપે સાક્ષાત્કાર કરે છે. ૧૧૭

હવે, નચિકેતા પૂર્વોક્તવિદ્યા તથા યોગના બોધ થકો પ્રલ્લવરૂપને પામ્યો. ઇત્યાદિ ઉપસહાર કરે છે:—

મૃત્યુપ્રોક્તાં નાચિકેતો વિદ્યાં યોગં તથાઽલિલમ્ ।

લલ્લ્વા બ્રહ્મામવાનેવં લલ્લ્વાઽન્યોઽપિ વિમુચ્યતે ॥ ૧૧૮ ॥

અં જે પ્રભાણે નચિકેતા યમદેવેઉપદેશી વિદ્યા તથા યોગને સંપૂર્ણરૂપે પામી પ્રલ્લવરૂપને પામ્યો એ રીતે અન્ય (પ્રકૃત) પણ (તે) પ્રાપ્ત કરીને વિમુક્ત થાય છે. ૧૧૮

હવે, વિદ્યા તથા તેનું ફલ નિર્વિઘ્નપણે સિદ્ધ થાય તે અર્થ શાંતિમંત્રના જપવિધાનપૂર્વક ગ્રંથની સમાપ્તિ કરે છે:—

વિદ્યાં તત્ફલયોર્વિઘ્નશાન્ત્યર્થં સહનાચિતિ ।

મન્ત્રં જપેત્તેન વિઘ્નાઃ શામ્યન્ત્યેવ ન સંશયઃ ॥ ૧૧૯ ॥

અં વિદ્યા અને તેનું ફલ પ્રાપ્ત કરવામાં વિઘ્ન ઉત્પત્તિ થાય તેની શાંતિ અર્થે “સહ નો” એમ મંત્ર જપવો. (કેમકે) તેવડે વિઘ્નો શાંત થાય છે જ તેમાં સંશય નથી. ૧૧૯

વૈરાગ્યં નાચિકેતસ્ય યથા તૈવ્રં તથા પુમાન્ ।

પ્રાપ્નોતિ સેવ્યમાનઃ સન્વિદ્યાતીર્થમહેશ્વરમ્ ॥ ૧૨૦ ॥

અં જે પ્રભાણે નચિકેતાને તીર્થવૈરાગ્ય (પ્રાપ્ત થયો) તે પ્રભાણે મનુષ્ય, વિદ્યાતીર્થમહેશ્વરને સેવતો સતો પ્રાપ્ત કરે છે. ૧૨૦

હતિ કઠવહીવિવરણનામનો અગીઆરમો અધ્યાય સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૨ મો

શ્વેતાશ્વતરવિવરણ

ચલુઃ શાખાના પ્રવર્તક શ્વેતાશ્વતરમુનિએ સંન્યાસીઓને જે વિધાનો બોધ કરેલો તેનો આરંભ કરે છે:—

શ્વેતાશ્વતરનામા યો યજુઃશાખાપ્રવર્તકઃ ।

સૌડ્યાશ્રમિભ્યઃ પ્રોવાચ વિદ્યાં વ્યાચક્ષ્મહેઽગ્ર તામ્ ॥ ૧ ॥

અં જે શ્વેતાશ્વરનામનો ચલુઃશાખાનો પ્રવર્તાવનાર (હતો) તેણે સંન્યાસીઓને (જે) વિધાનો બોધ કરેલો તેનું હું અહીં વર્ણન કરું છું. ૧
વેદવાદી-મુમુક્ષુઓની જગતના કારણ સંબંધી મીમાંસા-આદિનું ત્રણ શ્લોકવડે નિરૂપણ કરે છે:—

યે વેદવાદિનસ્તે તુ મીમાંસન્તે મુમુક્ષુઃ ।

જગતઃ કારણં બ્રહ્મત્યેવં વેદેષુ ધ્રુપ્યતે ॥ ૨ ॥

અં જે પ્રજ્ઞવાદી મુમુક્ષુઓ (હોય છે) તેઓ તો પ્રજ્ઞ જગતનું કારણ છે એ રીતે વેદોમાં કહેવું છે (તે શું છે ?) તે વિષયમાં મીમાંસા કરે છે. ૨
જગતની ઉત્પત્તિ-આદિનું વિશેષકારણ શું એમ સંશયોત્થાન કરે છે:—

ઉત્પત્તિસ્થિતિનાશઃ સ્યુર્યતસ્તત્કારણં ત્વિતિ ।

સામાન્યમેવ વિજ્ઞાતં વિશેષસ્તુ ન ધ્રુપ્યતે ॥ ૩ ॥

અં જે (વસ્તુ) થકી (જગતની) ઉત્પત્તિ સ્થિતિ તથા નાશ થાય તે કેવળ સામાન્ય કારણ છે એમ અનુભવ છે કિન્તુ, વિશેષ કારણ બાધવામાં આવતું નથી. ૩

પૂર્વોક્તવિશેષકારણ સંબંધી પ્રથ-નિરૂપણ કરે છે:—

કસ્માદ્વસ્તુવિશેષાન્નો જન્મ કેન ચ જીવનમ્ ।

લયઃ કસ્મિન્વ્યવહૃતો મુખાદો કો નિયચ્છતિ ॥ ૪ ॥

અં કયી વસ્તુવિશેષથકી આપણી ઉત્પત્તિ અને કયીવડે જીવન-સ્થિતિ. કયી વિષે લય, (અને) કોણ વ્યવહારિક સુખદુઃખનો નિયામક છે. ૪

* દિપણ: ૨ બુઓ "બ્રહ્માદિનો વર્ત્ત...અવસ્થામ્ ।" (૧-૧).

જગત્પત્ની-ઉત્પત્તિ-આદિ-સંબંધી નાસ્તિકવચનની નિન્દોક્તિ કરે છે:-

પિતૃ^૩ભ્યામન્નતો^૪ રેતાદપિ^{૫+૬} જન્માદયસ્ત્રયઃ^{૧ ૨} ।

નિયામક^૮શ્ચ^૭ રાજતિ^{૯+૧૦} વચનં^{૧૧} વાલભાપિતમ્^{૧૨} ॥ ૫ ॥

અં ઉત્પત્તિ-આદિ ત્રણે (વસ્તુ) માતાપિતાવડે અન્ન થકી (ઉત્પન્ન) વીધોદિકથી પણ (થાય) અને (તેના) નિયામક રાજા (હોય) એમ વચન અજ્ઞાનોક્તિ (છે). ૫

(પિતા તથા રાજાદિક અપિણ જગતના કારણ હોવાનું ચિન્તન ઉચિત છે અને તે શાસ્ત્રિકગમ્ય છે ઇત્યાદિ પ્રહારવાદીઓ પરસ્પર ચિન્તન કરે છે:-

પિતૃરાજાદ્યશેષસ્ય^૨ જગતશ્ચિન્ત્યતે^૧ધુના^૧ ।

કારણં^૪ તદ્વ^{૭ ૧} શાસ્ત્રૈકગમ્યં^૬ શાસ્ત્રં^{૧૦} તુ^૯ નૈક^{૧૧} ધા^{૧૨} ॥ ૬ ॥

અં હવે, પિતા તથા રાજા-આદિ, સમગ્ર જગતના કારણ હોવાનું ચિન્તન ચોચ્ય છે અને તે કારણ કેવળ શાસ્ત્રગમ્ય છે. કિન્તુ, શાસ્ત્ર એકમકારનું હોતું નથી. ૬

હવે, શાસ્ત્રજ્ઞ પુરૂષો જગતનાં કારણરૂપે ભિન્ન ભિન્ન પદાર્થનું કથન કરે ॥ ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:-

કાલઃ^૧ સ્વભાવો^૨ નિયતિર્યદ્વચ્છા^૩ મૃતપશ્ચકમ્^૪ ।

પ્રધાનં^૧ જીવં^૭ એતાનિ^૮ મૃતાન્યુક્તાનિ^{૧૧} શાસ્ત્રિભિઃ^{૧૨} ॥ ૭ ॥

અં કાલ, પદાર્થોની અસાધારણ શક્તિ (સ્વભાવ), પુરુષપાપરૂપ નિયમ (નિયતિ), કાકતાલીય-વાયપૂર્વક કામકરનારી કોઈ શક્તિ (ચદ્વચ્છા), પશ્ચ-મહાભૂતો, પ્રકૃતિ (અને) (કલબિકાના રૂપ) જીવ, આ (જગતનાં કારણ હોવા રૂપ) મૃતો શાસ્ત્ર (પુરૂષો)વડે વર્ણવાય છે. ૭

હવે, કાલકારણવાદી જ્યોતિષેતાના મતનું નિરૂપણ કરે છે:-

ઋતુકાલે^૧ ભવેદ્ભૌ^૩ વર્ષતૌ^૪ સસ્યસમ્ભવઃ^૫ ।

ઉદાહૃયત^૬ ઇત્યાદિ^૭ વહુધા^૮ કાલવાદિના^૯ ॥ ૮ ॥

અં ઋતુકાલે^૧ ગર્ભ ઉત્પન્ન થાય તથા વર્ષાઋતુમાં ધાન્યોત્પત્તિ થાય તે-
ઈત્યાદિ અનેક ઉદાહરણો કાલવાદી આપે છે. ૮

હવે, નારીતક સ્વભાવકારણવાદ તથા નિયતિકારણવાદનું નિરૂપણ
કરે છે:—

સ્વભાવવાદ્યગ્નિમુખ્ણં^{૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬} જલં દ્રવમુદાહરત્ ।

રૂપજ્ઞાનં ચક્ષુષૈવેત્યાહુર્નિયતિવાદિનઃ ॥ ૯ ॥

અં સ્વભાવવાદી, અગ્નિ ઉચ્છ્વસ્વભાવવાળો (અને) જલ દ્રવ-
સ્વભાવવાળું છે એમ (સ્વભાવ જગતનું કારણ હોવાનું) કહે છે. નિયતિ-
વાદીઓ, રૂપ સંબંધી જ્ઞાન ચક્ષુ-આદિ વડે જ થાય એમ કહે છે. ૯

હવે યદૃચ્છાવાદ તથા ભૂતવાદનું નિરૂપણ કરે છે:—

ધનિકત્વાદિવ્યવસ્થા^{૧ ૨ ૩} યદૃચ્છાવાદિનોચ્યતે ।

ભૂતવાદી દેહગતકાઠિન્યાદીનુદાહરત્ ॥ ૧૦ ॥

અં ધનિકપણા-આદિની વ્યવસ્થા યાદચ્છિકા હોય એમ યદૃચ્છાવાદી
કહે છે. ભૂતવાદી, દેહગતકઠિનતા-આદિ (ભૂતજન્ય હોય છે એમ) કહે છે. ૧૦
હવે 'પ્રધાન' તથા 'જીવવાદ'નું નિરૂપણ કરે છે:—

પ્રધાનવાદી પુરુષાન્સાત્વિકાદીનુદાહરત્ ।

જીવવાદી કર્મવંશાજ્ઞાન્મ દેવાદ્યુહરત્ ॥ ૧૧ ॥

અં પ્રધાનવાદી, સાત્ત્વિકાદિશુભોનું (કારણરૂપે) ઉદાહરણ-નિરૂપણ
કરે છે (અને) જીવવાદી, કર્મવંશયક્ષી દેવાદિક-જન્મનું ઉદાહરણ કરે છે. ૧૧
પૂર્વોક્ત સર્વકારણોનો સંધ જગતના કારણરૂપે ન સંભવે ઈત્યાદિ
નિરૂપણ કરે છે:

સર્વત્ર યુક્તૈર્દૃષ્ટ્વાર્ત્તિકૈ^{૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬} તત્ત્વમિતિ ચિન્ત્યતે ।

સર્વપામનિવાર્યત્વાત્તત્સંધોઽસ્તિતિ^{૧૦ ૧૧ ૧૨ ૧૩ ૧૪ ૧૫} ચેન્ન તત્ ॥ ૧૨ ॥

અં પૂર્વોક્ત કારણો સર્વત્ર લેખિત દેખાય ॥ તેથી તે મધ્યે તત્ત્વ કયુ
તેનું ચિન્તન કરાય છે. સર્વ (પૂર્વોક્ત) કારણો અનિવાર્ય છે તેથી તેનો સમૂહ
કારણરૂપે હોય ? એમ (કહે) તે યુક્ત નથી. ૧૨

પૂર્વોક્ત કારણસમૂહના નિર્બંધન કારણ કહે છે —

સ્વતન્ત્રે^૨ ચેતને^૩ જીવે^૪ સતિ^૫ કાલાદ્ય^૬ચેતનાઃ ।

સમપ્રધાન^૭ભાવેન^૮ કથં^૯ સંઘીમ^{૧૦}વન્તિ^{૧૧} તે ॥ ૧૩ ॥

અં ૭૪ સ્વતન્ત્ર ચેતન્યરૂપ સતે, તે કાલ-આદિ જડ (પદાર્થો), પોતાના સમાન જડ પ્રધાનપદાર્થ સહ કેવી રીતે સંઘીભૂત થાય ? ૧૩

૭૪ સ્વતન્ત્ર નથી એટલે જગતના કારણરૂપે ન હોય ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે —

તર્हि^૧ જીવો^૨ હેતુરસ્તુ^૩ તન્ન^૪ દુઃખાદિ^૫દર્શનાત્ ।

સ્વતન્ત્રઃ^૬ સ્વાત્મનો^૭ દુઃખં^૮ કુવન્દ્યૈ^૯ષ્ટો^{૧૦} ન^{૧૧} હિ^{૧૨} ક્વચિત્^{૧૩} ॥ ૧૪ ॥

અં (ઉપર કહ્યું એમ હોય) ત્યારે ૭૪ (જગતના) કારણરૂપે હો (તેને વિષે) હું ખાદિનો અનુભવ હોય છે એટલે તે (હેતુરૂપ) ન હોય, (કેમકે) પોતે હું ખનો અનુભવ કરતા (કર્તાભિક્તા રૂપ જીવાત્મા) નિઃશ્ચે, ક્યાએ સ્વતન્ત્ર હોવાનો અનુભવ હોતો નથી ૧૪

પૂર્વોક્ત સર્વપક્ષ દૂષિત હોવાથી આચાર્ય જગતના કારણરૂપે હોય ઇત્યાદિ છ શ્લોકોવડે નિરૂપણ કરે છે —

દોષાન્સર્વે^૧ષુ^૨ પક્ષે^૩ષુ^૪ પદ્યન્તો^૫ વહુ^૬ધા^૭ તદા^૮ ।

માયાશક્તિમનિર્વાચ્યામપડ્યન્ધ્યાનયોગતઃ ॥ ૧૫ ॥

અં (ત્યારે પૂર્વોક્ત) સર્વપક્ષ મધ્યે અનેકપ્રકારે દોષ જોયા ત્યારે (તે બ્રહ્મવાદીઓએ) ધ્યાનયોગ થકી અનિર્વાચનીયા માયાશક્તિનું કારણરૂપે હોવા સ્થળથી ચિન્તન કર્યું ૧૫

હવે પૂર્વોક્ત માયાનું નિરૂપણ કરે છે —

દ્વિત્રિકક્ષાસુ^૧ ચુક્તીનાં^૨ સત્ત્વે^૩પ્યન્તે^૪ ન^૫ સન્તિ^૬ તાઃ^૭ ।

ન^૮ જાનામીત્યેવમન્તે^૯ વિપી^{૧૦}દન્તિ^{૧૧} હિ^{૧૨} વાદિનઃ^{૧૩} ॥ ૧૬ ॥

અં બે-ત્રણ-કક્ષા પરત્વે ચુક્તિ વિદ્યમાન હોય તથાપિ તે (ચુક્તિઓ)

x ટિપ્પણ ૧૩ જુઓ ‘ આત્મામાવાત । ’ (૧-૨)

x ટિપ્પણ ૧૪ જુઓ ‘ આત્માવનીન મુરદુ ચહેતો । ’ (૧-૨)

અન્તે^૧ (સિદ્ધ) હોતી નથી^૨ (તેથી) બ્રહ્મવાદીઓ, ‘હું’ (બ્રહ્મને) બાંધતો નથી^૩ એમ બાણી અન્તે^૪ નિશ્ચે વિષાદને પામે છે. ૧૬

પૂર્વોક્ત બ્રહ્મવાદીઓ વિષાદ પામીને માયાનું શરણ લે છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

યદન્તે^૨ શરણં^૩ સર્વવાદિનામવિવાદતઃ^૪ ।

તદજ્ઞાનમનિર્વાચ્યા^૫ માયંત્યાહુર્વિપશ્ચિતઃ^૬ ॥ ૧૭ ॥

અં કાહ્યાપુરૂષો, જે અન્તે^૭ સર્વવાદીઓનું અવિવાદપૂર્વક શરણ રૂપ છે તે અજ્ઞાનને અનિર્વાચનીયા માયા એમ કહે છે. ૧૭

માયાનું સ્વરૂપ અણુવડે દુર્લક્ષ્ય છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

અનિર્વાચ્યે^૮પિ^૯ યુક્તિં^{૧૦} ચેદન્વિચ્છતિ^{૧૧} સં મૂઢધીઃ^{૧૨} ।

ન રૂપં^{૧૩} ચક્ષુષા^{૧૪} દ્રષ્ટુમિચ્છત્યેવાતિમોહિતઃ^{૧૫} ॥ ૧૮ ॥

અં (પૂર્વોક્તમાયા) અનિર્વાચનીયા છે તથાપિ જે તે સંબંધી યુક્તિ-સિદ્ધિની ઇચ્છા કરે તે મૂઢબુદ્ધિવાળો હોય છે. (તે માયાનું) રૂપ અણુવડે જોવાને (શક્ય નથી). (તેથી) અત્યંતમૂઢ હોય તેજ તે જોવાની ઇચ્છા કરે છે. ૧૮ હવે, માયા દુર્ઘટને-ઘટાવનાર-સ્વભાવવાળી છે એમ નિર્ણય કરે છે:—

સર્વકાર્યે^{૧૬}પુ શક્ત્વાન્માયાઽક્ષેપં^{૧૭} ન સાઽર્હતિ^{૧૮} ।

દુર્ઘટસ્યૈવ^{૧૯} ઘટને^{૨૦} સ્વભાવઃ^{૨૧} સર્વસંમતઃ^{૨૨} ॥ ૧૯ ॥

અં તે માયા, સર્વકાર્યસમર્થા હોવાથી (કાંઈ) આશેપ ને યોગ્ય નથી (કેમકે) દુર્ઘટ વસ્તુનેજ ઘટાવવી જોવો (તેનો) સ્વભાવ-સ્વરૂપ-સર્વ માન્ય છે. ૧૯ પરાત્મા પૂર્વોક્તમાયા વિષે પ્રતિબિંબિત છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

તથાત્રિધાયાં^{૨૩} માયાયાં^{૨૪} પરાત્મા પ્રતિબિંબિતઃ^{૨૫} ।

અવાન્તરાણિ^{૨૬} વસ્તૂનિ^{૨૭} કાલાદીન્યાધિતિષ્ઠતિ^{૨૮} ॥ ૨૦ ॥

અં પરાત્મા, તેવિધમાયા મધ્યે^{૨૯} પ્રતિબિંબિત (રહેતા) અવાંતર-ગોણ-કાલાદિકેવસ્તુ મધ્યે^{૩૦} અધિષ્ઠિત હોય છે. ૨૦

પૂર્વોક્તમાયાવિશિષ્ટ જગદાકારતાને-પામેલ-ઈશ્વરજી સંસારચક્ર તથા સંસારનદી રૂપે વળુ સ્થોકવડે નિરૂપણ કરે છે:—

માયાવિશિષ્ટ^૩મીશાનં^૪ જગદાકારતાં^૧ ગતમ્^૨ ।

સંસારચક્રમિત્યાહુઃ^૫ સંસારાહ્યનદી^૬તિ^{૧૦} ચ^૭ ॥ ૨૧ ॥

અં જગત્સ્વરૂપને પામેલ માયોપાધિકૃતઈશ્વરને (બ્રહ્મવાદીઓ) સંસાર-ચક્ર અને સંસારનદી રૂપે વળુવે છે. ૨૧

પૂર્વોક્તત્રિપદયજી વિસ્તારથી નિરૂપણ કરે છે:—

પુનઃ^૧ પુનર્જાયમાનશ્ચક્રવત્પરિવર્તતે^૨ ।

અવિચ્છેદેન^૫ સંસારો^૬ નદીવત્પ્રવહત્સદા^૭ ॥ ૨૨ ॥

અં તે (માયોપાધિકૃત ઈશ્વર) વારંવાર જન્મને પામતાં ચક્રની પેરે પરિભ્રમણ કરે છે. (કેમકે) સંસાર સદા નદીની પેરે અવિચ્છેદપૂર્વક વહતા કરે છે. ૨૨

હવે શુદ્ધબ્રહ્માના સ્વરૂપજી તથા તેને કોણ બાણે તે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

જીવોહંકારોપહિતશ્ચક્રવદ્બ્રામ્યતે^૩ સદા^૫ ।

માયોપહિત^૪ ઈશાનો^૬ જન્મસુ^{૧૦} પ્રેરયેદમુમ્ ॥ ૨૩ ॥

અં હવ, આહંકારરૂપી ઉપાધિવડે યુક્ત (સતો) ચક્રની પેરે સદા ભ્રમ્યા કરે છે. (અને) ઈશ્વર, માયારૂપી ઉપાધિવડે યુક્ત સતો આ (હવ)ને અનેકજન્મ પરત્વે પ્રેરે છે. ૨૩

માયોપાહિત ઈશ્વર વ્યક્ત તથા અવ્યક્ત ઉભય જગત્ને ધારણ કરનાર છે અને ચિદાત્મા યુક્તિભાણ હોય ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

ઉપાધિદ્વયહીનં^૧ તુ^૨ બ્રહ્મ^૩ વેદેષુ^૪ વોધ્યતે ।

ઈત્થં^૫ વેદરહસ્યજ્ઞા^૬ ભવેયુર્વદ્વાતત્પરાઃ^૭ ॥ ૨૪ ॥

અં કિન્તુ, બ્રહ્મ વેદોમધ્યે^૮ બન્ને (અહંકાર તથા માયા) ઉપોધીઓથી

× ટિપ્પણ: ૨૧ જુઓ " તમેજનેનિ...પચપર્મામીન । " (૧-૪-૫).

× ટિપ્પણ: ૨૪ જુઓ " ઇર્વાંતીવ...તત્પચાયોનિમુદા. । " (૧-૬-૫).

રહિત હોવાનો બોધ કરેલો છે. (તેથી) આ રીતે પ્રજ્ઞાતત્ત્વચિંતક પુરૂષો વેદના રહસ્યને બહુનારા થાય છે. ૨૪

જગત્સ્યાદ્યક્તમવ્યક્તં સૃષ્ટિસંહારયોઃ ક્રમાત્ ।

વિભર્તિ દ્વયમીશાનચિદાત્મા તુ વિમુક્તિભાક્ ॥ ૨૫ ॥

અં જગત્, સૃષ્ટિ તથા સંહારરૂપ ક્રમ થકી વ્યક્ત તથા અવ્યક્ત રૂપ હોય છે. ઇશ્વર તે ઉભય (જગત્)ને ધારણ કરે છે. (નિર્વિશેષ) ચિદાત્મા તે વિમુક્તિભાક્ (હોય છે). ૨૫

માયા, ઇશ્વર તથા જીવને નિર્વાહ કરે છે અને તે ત્રણે પ્રજ્ઞા મધ્યે કલ્પિત છે ઇત્યાદિ આર શ્લોકોવડે નિરૂપણ કરે છે:—

ઈશાનીશાવજ્ઞતજ્ઞૌ ભોક્તા ભોજયિતા ચ તૌ ।

તયોર્નિર્વાહિકા માયા બ્રહ્મણ્યારોપિતં ત્રયમ્ ॥ ૨૬ ॥

અં તે (પૂર્વોક્ત) ઇશ્વર અને જીવ ‘અજ્ઞ’ અને ‘જ્ઞ’ રૂપ તથા ‘ભોક્તા’ અને ‘ભોજયિતા’ રૂપ છે. માયા, તે બંનેનો નિર્વાહકરનારી છે. [તે] ત્રણે પ્રજ્ઞા વિષે અધ્યસ્ત છે. ૨૬

જગત્ના બ્રહ્માદિકનો ધ્યાન-આદિ થકી નાશ થાય છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

જગદ્બ્રમં જીવભેદં વાસના દેહધારણમ્ ।

ચતુષ્ટયં નિરાકુર્યાદભિધ્યાનાદિભિઃ ક્રમાત્ ॥ ૨૭ ॥

અં જગત્સંબંધી બ્રમ જીવભેદ વાસના તથા દેહધારણ આ ચારને અભિધ્યાન-આદિવડે ક્રમે કરીને દાળવાં. ૨૭

હવે, જગદ્બ્રમ તથા જીવભાવ કેમ દળે તે નિરૂપણ કરે છે:—

અભિતો બ્રહ્મરૂપત્વધ્યાનાદ્યાતિ જગદ્બ્રમઃ ।

બ્રહ્મત્વે યોજિતે સ્વસ્ય જીવભાવોઽપિ ગચ્છતિ ॥ ૨૮ ॥

અં જગત્ સંબંધી બ્રમ, ચોમેર પ્રજ્ઞાતત્ત્વપત્તિ ચિન્તા કરતાં ટળી જાય (અને) જીવભાવ પણ ચોતાને-આત્માને-પ્રજ્ઞાતત્ત્વ પરત્વે યુક્ત કર્યે ટળી જાય. ૨૮

x ટિપ્પણ: ૨૫ જુઓ “સંયુક્ત...મુચ્યતે સર્વગણોઃ ।” (૧-૮).

હવે, વાસનાનિવૃત્તિ તથા દેહધારણ કેવી રીતે થાય તે નિરૂપણ કરે છે:—

અદ્વયે^૨ ભાવિતે^૧ તત્ત્વે^૩ વાસના વિનિવર્તતે^૪ ।

આરબ્ધાન્તે^૫ દેહહાનિર્માયૈવ^૬ ક્ષીયતે^૭ સ્થિલા ॥ ૨૯ ॥

જાન વાસના, અદ્વયતત્ત્વની લાગના કર્યો ટળે છે. પ્રારબ્ધકર્મનો અંત-નાશ-થયે દેહધારણ ટળે, (અને) એ રીતે સમગ્ર માયા ટાળી જાય. ૨૬ મલ આદિક આરે બાંધનો પ્રલયનથી ટળે તે ઇત્યાદિ આર શ્લોકો-વડે નિરૂપણ કરે છે:—

બ્રહ્મજ્ઞાનાત્પાશહાનો^૧ ક્ષીણક્લેશો^૨ ન જન્મભાક્^૩ ।

પાશાશ્ચતુર્વિધાશ્ચૈવ^૪ શાસ્ત્રેષુ^૫ પ્રતિપાદિતાઃ ॥ ૩૦ ॥

જાન પ્રલયનથી પાશ-બાંધનો-નો નાશ થયે કલેશો ટળી જતા (કરી) જન્મપ્રાપ્તિ (થતી નથી). અને શાસ્ત્રો મધ્યે આર પ્રકારના બાંધનો પ્રતિ-પાદન કરેલાં છે જ. ૩૦

પૂર્વોક્ત આર બાંધનોનું તથા તે પૈકી ‘મલ’ના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરે છે:—

મલો^૧ માયા^૨ કર્મ^૩ તત્ત્વતિરોધાનં^૪ ચ^૫ તે^૬ મતાઃ ।

મલો^૧ જ્ઞાનાક્રિયાશક્ત્યોચ્છાદકો^૨ દોષ^૩ ડુપ્યતે ॥ ૩૧ ॥

જાન મલ માયા કર્મ અને તત્ત્વનિરોધાન-તત્ત્વનું-૬ કાવાપયુ-તે (પૂર્વોક્ત) પાશ-બાંધનો-કહેલાં છે. ‘મલ’ જ્ઞાન તથા ક્રિયાશક્તિના આચ્છાદન કરનાર દોષરૂપે મિલ્લ છે ૩૧

હવે, કર્મ તથા માયાદિક બાંધના વળ પાશેાનું નિરૂપણ કરે છે:—

રાગાદિહેતુર્માયોક્તો^૧ કર્મ^૨ પુણ્યં^૩ ચ^૪ પાતકમ્^૫ ।

મૂઢેસ્તત્ત્વતિરોધાનં^૬ સર્વેરપ્યનુભૂયતે^૭ ॥ ૩૨ ॥

જાન રાગાદિકના કારણને ‘માયા’ કહે છે. પુણ્ય તથા પાપને ‘કર્મ’ કહે છે. અને તત્ત્વતિરોધાન સર્વમૂઢ વડે અનુભવાય છે. ૩૨

હવે, પતંજલિએ વર્ણવેલા ‘પાશેા’નું નિરૂપણ કરે છે:—

* ટિપ્પણ: ૩૦ સુગો “ક્લેશો...કેવલત્ત્વપ્રકાશ:” (૧-૧૧)

^૨દ્વેશાન્પત^૧તઞ્જલિઃ^૩ પ્રાહ^૪ તેજ્વવિદ્યાદિરસ્મિતા^૫ ।

દ્વિતીયા^{૧૦} દ્વેપરાગૌ^{૧૧} ચાભિનિવેશસ્તુ^{૧૨} પશ્ચમઃ^{૧૩} ॥ ૩૩ ॥

અ० પતન્વજિએ કલેશો-પાશો-નું નિરૂપણ કરેલું છે. તે મધ્યે અવિદ્યા પ્રથમ (કલેશ) અસ્મિતા-હું-પણું-ળીએ, દેષ તથા રાગ (ત્રીએ અને ચોથો) અને અભિનિવેશ પાંચમો (કલેશ) છે. ૩૩

લોકતાદિકત્રય બ્રહ્મરૂપ છે એવી બ્રહ્મબુદ્ધિ ઉપાયપૂર્વક સંપાદન કરવી ઈત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

ભોક્તા^૧ ભોગ્યં^૨ પ્રેરકશ્ચ^૩ ત્રયં^૪ વ્રહ્મેતિ^૫ તત્સ્વધીઃ ।

ઉપાયેન^{૧૧} વ્રહ્મધીઃ^{૧૨} સ્યાદરણિસ્થાગ્નિલાભવત્ ॥ ૩૪ ॥

અ० લોકતા ભોગ્ય અને પ્રેરક (આ) ત્રણ બ્રહ્મસ્વરૂપ છે એમ જાણવું તેને તત્ત્વબુદ્ધિ (કહે). (તે) બ્રહ્મબુદ્ધિ, અરણિના કાઠ મધ્યે રહેલ અગ્નિની પ્રાપ્તિની પેરે ઉપાયપૂર્વક (પ્રાપ્ત થાય). ૩૪

હવે, પૂર્વોક્ત બ્રહ્મબુદ્ધિપ્રાપ્તિના ઉપાયનું નિરૂપણ કરે છે:—

ઉપાયઃ^૧ પ્રણવૈનાત્મધ્યાનં^૨ તેનૈપ^૩ લભ્યતે ।

તિલાત્તૈલાદયો^૪ યદ્વલ્લભ્યાસ્તત્તદુપાયતઃ ॥ ૩૫ ॥

અ० પ્રણવ વડે આત્માનું ચિન્તાન કરવું તે ઉપાય છે. આ આત્મા, જે પ્રમાણે તૈલ આદિ (પદાર્થો) તે તે ઉપાયોવડે તલ થકી લભ્ય હોય (તે પ્રમાણે) તે (ઉપાય) વડે લભ્ય હોય છે. ૩૫

હવે, પૂર્વોક્ત આત્મા આત્મવિદ્યા તથા તપવડે પ્રાપ્ત થાય તેનું તથા તેના ફક્ત આદિનું નિરૂપણ કરે છે:—

સર્વવ્યાપિનમાત્માનં^૧ ક્ષીરે^૨ સર્પિરિવાર્પિતમ્ ।

આત્માવિદ્યાતપોભ્યાં^૫ તમુપલભ્ય^૬ વિમુચ્યતે ॥ ૩૬ ॥

અ० ક્ષીર મધ્યે વ્યાપ્ત માખણની પેરે તે સર્વવ્યાપી આત્માને આત્મવિદ્યા તથા તપવડે પ્રાપ્ત કરવો ઘટે છે. ૩૬

× ટિપ્પણ ૩૪ જુઓ " વૃદ્ધેવ્યાયોનિગતસ્ય...દૈવગર્ભેભિગૂઢવત્ । " (૧-૧૨-૧૪).

× ટિપ્પણ: ૩૫ જુઓ " તિલ્લેનૃત્લં દધનીવ સર્પિઃ । " (૧-૧૬).

પૂર્વોક્ત પ્રણવધ્યાન તેજ યોગ છે અને તે વડે બ્રહ્મપ્રાપ્તિ થાય
ઈત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

^૧યદુક્તં ^૩પ્રણવધ્યાનં ^૨સ ^૪યોગસ્તત્ર ^૫યત્નવાન્ ।

^૬મનો ^૭બ્રહ્મણિ ^{૧૦}યુક્ત્યાનસ્તત્સાક્ષાત્કુરુતે ^{૧૨}ધિયા ^{૧૩} ॥ ૩૭ ॥

અં ભેને (ઉપર) પ્રણવધ્યાન કહ્યું તે 'યોગ' (છ). તે (યોગ) વિષે
યત્નકરનારો મનને બ્રહ્મ વિષે યુક્ત કરતાં પુરિ વડે (બ્રહ્મ)નો સાક્ષાત્કાર
કરે છે. ૩૭

પૂર્વોક્ત યોગ સબંધમાં આસન તથા અત્યાહાર આદિનું નિરૂપણ કરે છે:—

^૧ઉરોત્તમૂર્ધસ્થાનેષુ ^૨ત્રિષુ ^૩દેહં ^૪સમુન્નતમ્ ।

^૫અવસ્થાપ્યાસનં ^૬જિત્વા ^૭પ્રત્યાહારં ^૮સમાચરેત્ ॥ ૩૮ ॥

અં ઉર, (છાતી) બધો તથા મસ્તક આ ત્રણ સ્થાને દેહને રૂડી રીતે
ઉપર અવસ્થાપિત કરી આસનને છાતી ઇન્દ્રિયોને વિષયો (ચક્રો) પાછી વાળવી ૩૮
હવે, ઇન્દ્રિયોના 'અત્યાહાર'નું સ્વરૂપ નિરૂપણ કરે છે —

^૧હૃદયક્ષાણાં ^૨નિરોધો ^૩યઃ ^૪પ્રત્યાહારઃ ^૫સ ^૬ઉચ્યતે ।

^{૧૧}જયત્રાવલ્યમક્ષાણાં ^{૧૦}પ્રાણાયામેન ^{૧૨}ધૈર્યવાન્ ॥ ૩૯ ॥

અં હૃદયમધ્યે જે ઇન્દ્રિયોનો નિરોધ તે 'પ્રત્યાહાર' કહેવાય છે
(તેથી) ધૈર્યવાન પુરુષે, ઇન્દ્રિયોના પ્રાણલ્યને પ્રાણાયામવડે છતવું. ૩૯
હવે, પ્રાણાયામવડે ઇન્દ્રિય-પ્રાણલ્યનો જય કેવી રીતે થાય તે નિરૂ-
પણ કરે છે —

^૧પ્રાણાધીનવ્યાવૃત્તીનામક્ષાણાં ^૨પ્રાણરોધનાત્ ।

^૩નિરોધઃ ^૪સ્યાત્તત્થિત્તં ^૫ધારયેતાપ્રમાદતઃ ॥ ૪૦ ॥

અં પ્રાણનો નિરોધ ચવાથી પ્રાણને-આધીનપ્રવૃત્તિવાળી-ઇન્દ્રિયોનો
નિરોધ થાય તેથી ચિત્તને પ્રમાદ વિના એકાગ્ર કરવું. ૪૦
હવે, કેવા પ્રદેશમાં ધ્યાન કરવું તે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે —

x ટિપ્પણ ૩૭ ભુએ "ગુણત્વં પ્રથમે મત્ત ।" (૧-૧)

x ટિપ્પણ ૩૮ ભુએ "ત્રિભુવનવાપ્ય..મવાવહાનિ ।" (૧-૮).

સમે શુચૌ શર્કરાદિમશકાદિવિવર્જિતે ।

મનોઽનુકૂલેઽવસ્થાય દેશે ધ્યાનં સમાચરેત્ ॥ ૪૧ ॥

અં ધ્યાન, સમાન પવિત્ર કાંકરા-આદિથી તથા મચ્છર-આદિથી રહિત તથા મનને-અનુકૂલ-પ્રદેશ મધ્યે રહીને રૂઢી રીતે કરવું. ૪૧

પ્રદ્યુત્તરશનથી પૂર્વે યોગ કરે સતે, ચિત્તના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરે છે:-

નાડીરૂપાણિ નીહારધૂમાન્યત્ર વિભાન્તિ ચેત્ ।

બ્રહ્મસન્નિધિમાતા ધીરિતિ નિર્ધીયતાં તદા ॥ ૪૨ ॥

અં અહીં (યોગમાં) (જ્યારે) નાડીનાં સ્વરૂપ આકળ તથા ધુમાડા જેવાં વિભાસે ત્યારે બુદ્ધિ પ્રદ્યુત્તરમીપ પ્રાપ્ત થયલ છે એમ નિર્ધય કરવો. ૪૨ હવે, યોગસિદ્ધિનાં ચિન્હોનું નિરૂપણ કરે છે:-

નિર્જરત્વવિતૃષ્ણત્વશુભગન્ધાદિ ચૈદ્રવેત્ ।

યોગસિદ્ધિઃ પ્રવૃત્તેતિ જ્ઞાત્વા યોગે સ્થિરો ભવેત્ ॥ ૪૩ ॥

અં (જ્યારે) નિર્જરત્વ (જરાશક્તિત્વ) તૃષ્ણારહિતત્વ (તથા) શુભગન્ધાદિદિ (ઉત્પત્ત) થાય (ત્યારે) યોગસિદ્ધિ પ્રવૃત્તા થઈ એમ બાણીને યોગ વિષે સ્થિર થવું. ૪૩

યોગ સ્થિર થયે આત્મપ્રસાદ અને આત્મપ્રસાદથી પ્રદ્યુત્તરપ્રસાદ સિદ્ધ થાય ઇત્યાદિ ત્રણ શ્લોકવડે યોગફલનું નિરૂપણ કરે છે:-

મેઘચ્છન્નં ચન્દ્રવિમ્બં મેઘાપાંચેતિનિર્મલમ્ ।

તથૈવ બુદ્ધિચાંચલ્યશાન્તાવાત્મા પ્રસીદતિ ॥ ૪૪ ॥

અં (જે પ્રમાણે) મેઘાવૃત્ત ત્વન્નું, જિજ્ઞાસુ મેઘનો નાશ થયે નિર્મળ થાય તે, પ્રમાણે જ આત્મા, બુદ્ધિની ચંચળતા શાંત થયે નિર્મળ થાય છે. ૪૪ પૂર્વોક્ત આત્મપ્રસાદથી પ્રદ્યુત્તરપ્રસાદ સિદ્ધ થાય ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:-

× ટિપ્પણ: ૪૧ બુઝો " સમે...પ્રયોગયેત્ । " (૨-૧૦).

× ટિપ્પણ: ૪૨ બુઝો " નીહારધૂમાર્ક...યોગે । " (૨-૧૧).

× ટિપ્પણ: ૪૩ બુઝો " વૃથાપ્યતેજોનિલપે...વદન્તિ । " (૨-૧૨-૧૩).

× ટિપ્પણ: ૪૪ બુઝો " ચયેવવિમ્બમ્...મુચ્યતે સર્વેપાપે: । " (૨-૧૪).

સ્વાત્મતત્ત્વપ્રસાદેન^૨ વ્રહ્મતત્ત્વં^૧ પ્રસીદતિ^૩ ।

શાસ્ત્રાદ્વુચ્ચં^૪ વ્રહ્મતત્ત્વમાત્મત્વેનાનુભૂયતામ્^૫ ॥ ૪૫ ॥

અં પ્રહ્મતત્ત્વ સ્વાત્મતત્ત્વના પ્રસાદવડે સિદ્ધ થાય છે. (તેથી) શાસ્ત્ર-
યક્ષી જાણેલ પ્રહ્મતત્ત્વનો આત્મસ્વરૂપે અનુભવ કરવો. ૪૫

એ રીતે પરાત્માના સ્વરૂપનો તથા પરાત્માનો સાક્ષાત્કાર કરવાથી
પાપવિમુક્તિ થાય તે ઇત્યાદિનું નિરૂપણ કરે છે:—

અજં^૧ ધ્રુવં^૨ માયિકૈસ્તૈઃ^૩ કાર્યૈઃ^૪ સર્વવિવર્જિતન્^૫ ।

જ્ઞાત્વા^{૧૦} દેવં^૬ પરાત્માનં^૭ સર્વપાપૈર્વિમુચ્યતે^૮ ॥ ૪૬ ॥

અં અજન્મા નિશ્ચલ તથા તે સર્વ માયિકકાર્યોવડે રહિત પરાત્મદેવનો
સાક્ષાત્કાર કરીને સર્વપાપો વડે વિમુક્ત થાય છે. ૪૬

પૂર્વોક્ત પરાત્મા સર્વવ્યાપક છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

एष^૧ देवः^૨ सर्वदिक्षु^૩ बह्व्यादिष्वखिलेषु^૪ च^૫ ।

वर्तते^૬ तं^૭ विचिन्त्या^૮થ^૯ પ્રણમેત્સર્વદૈવતમ્^{૧૦} ॥ ૪૭ ॥

અં આ દેવ સર્વ દિશામાં તથા અસિ આદિ સમગ્ર (દેવતા) મધ્યે
વર્તે છે. તેથી તેનું ચિન્તન કરી સર્વ દેવસ્વરૂપ એવા તેને પ્રણામ કરવા. ૪૭

ઉત્તમ અધિકારી અર્થ તત્ત્વ તથા યોગ્યનું ઉપર વર્ણન કર્યું હોય,
મન્દઅધિકારી અર્થ સોપાધિકતત્ત્વનું નિરૂપણ કરે છે:—

तत्त्वयोगौ^૧ समुद्दिष्टानुत्तमस्याधिकारिणः^૨ ।

अथ^૩ सोपाधिकं^૪ वस्तु^૫ मन्दं^૬ प्रत्याभिधीयते^૭ ॥ ૪૮ ॥

અં 'તત્ત્વ' તથા 'યોગ'નું ઉત્તમ અધિકારીના અર્થ રૂપીરીતે વર્ણન
કર્યું. હવે, સોપાધિક-વસ્તુતત્ત્વનું મન્દ (અધિકારી) અર્થે નિરૂપણ કરાય છે. ૪૮

હવે, માયોપાધિકઈશ્વરના સ્વરૂપ આદિનું ત્રણ શ્લોકવડે નિરૂપણ
કરે છે:—

x ટિપ્પણ: ૪૬ જુઓ "અજં ધ્રુવં ।" (૨-૧૫).

■ ટિપ્પણ: ૪૭ જુઓ "एषो ह देवोऽप्रदिशोनुत्तमः । तस्य देवाय नमोनमः ।" (૨-૧૬-૧૭)

ऐन्द्रजालिकवन्मायाजालवानेक ईश्वरः ।

नियच्छन्शक्तिमिलोकान्सृजते संहरत्यपि ॥ ४९ ॥

અં માયારૂપી જાલ વડે સંપન્ન એક ઇશ્વર, એન્દ્રજાલિક-જાદુગર-ની પેરે નિયમન કરતો હોકોને શક્તિવડે સર્જે છે અને સંહાર કરે છે. ૪૯

પૂર્વોક્ત ઇશ્વર તે એક જ પ્રત્યગાત્મારૂપ છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:-

एक एवेश्वरस्तादृक् द्वितीयो नैव विद्यते ।

जनानां प्रत्यगात्माऽसौ जगत्सृष्ट्यादिकार्यपि ॥ ५० ॥

અં ઇશ્વર એકજ છે બીજો તેવો વિદ્યમાન હોતો નથી જ. આ (ઇશ્વર), મનુષ્યોનો પ્રત્યગાત્મા તથા જગતની સૃષ્ટિ આદિનો સંપાદક છે. ૫૦

પૂર્વોક્ત ઇશ્વરના વિરાટ સ્વરૂપ આદિનું નિરૂપણ કરે છે:-

स विराड्रूपतां प्राप्य विश्वतश्चक्षुरादिमान् ।

सर्वेषां चक्षुराद्या ये तदीया एव तेऽखिलाः ॥ ५१ ॥

અં તે (ઇશ્વર) વિરાટ સ્વરૂપને પામી ચોમેર ચક્ષુ આદિ વડે સંપન્ન થાય છે. જે સર્વ (પ્રાણીઓ)નાં ચક્ષુ આદિ હોય ॥ તે સમગ્ર તેનાં જ (સ્વરૂપ) છે. ૫૧

પૂર્વોક્ત પરાત્મદેવની પ્રાર્થના અન્તઃકરણશુદ્ધિ અર્થે કરવી ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:-

यो देवानामिति प्रोक्तैस्त्रिभिर्मन्त्रैस्तमीश्वरम् ।

मुमुक्षुः प्रार्थयेत्तैव सदा बुद्धिविशुद्धये ॥ ५२ ॥

અં મુમુક્ષુએ, ‘જે દેવોનો (ઉત્પત્તિ આદિ રૂપ છે)’ ઇત્યાદિ ત્રણ મંત્રોવડે (જેનું નિરૂપણ કરેલ છે) તે ઇશ્વરની બુદ્ધિશુદ્ધિ અર્થે સદા પ્રાર્થના કરવી જ. ૫૨

હવે, પૂર્વોક્ત બુદ્ધિશુદ્ધિના ફેલનું નિરૂપણ કરે છે:-

■ ટિપ્પણ: ૫૧ બુઓ “વિશ્વતઃચક્ષુ” । ” (૧-૨).

x ટિપ્પણ: ૫૨ બુઓ “યોદેવાનાં...પુણં જગત્ । ” (૩-૪-૫-૬).

તતઃ^૧ શુદ્ધમતિર્બ્રહ્મ^૨ સર્વમૂતૈર્જ્વસ્થિતમ્^૩ ।

અન્તર્વહિશ્ચ^૪ સંવ્યાસં^૫ જ્ઞાત્વા^૬ સ્યાન્મૃત્યુર્વર્જિતઃ^૭ ॥ ૫૩ ॥

તેથી, શુદ્ધિશુદ્ધિ થયે બ્રહ્મ સર્વભૂતો મધ્યે રહેલું છે તથા તે અંદર અને બહાર બ્યામ ॥ એમ જાણી અમર થાય. ૫૩

જે કોઈ પૂર્વોક્ત બ્રહ્મપુરૂષને જાણે તે અમૃતસ્વરૂપ થાય ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

દેવેતાદેવતરનામાઽહં^૧ પુરુષં^૨ વૈદ્મિ^૩ તં^૪ પ્રમુખમ્^૫ ।

અન્યોઽપિ^૬ તં^૭ વિદિત્ત્વૈવં^૮ મૃત્યુમત્યૈતિ^૯ નાન્યથા^{૧૦} ॥ ૫૪ ॥

અં શ્વેતાશ્વતરનામનો હું તે શક્તિમાન પુરૂષ-પરમાત્મા-ને જાણું છું. એ રીતે અન્ય પણ તેને જાણીને મૃત્યુનું ઉત્કંઠન કરી શકે. અન્ય મોકાએ તેમ થાય નહી. ૫૪

પૂર્વોક્ત બ્રહ્મપુરૂષ તે અદ્વય સ્વરૂપ ॥ અને સર્વ જગત્ તે વડે પૂર્ણ છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

યસ્માત્પરં^૧ નાપરં^૨ વા^૩ કિંચિદસ્તિ^૪ તદ્દ્વયમ્^૫ ।

દૃક્ષવન્નિશ્ચલં^૬ તેન^૭ પૂર્ણં^૮ સર્વમિદં^૯ જગત્^{૧૦} ॥ ૫૫ ॥

અં જે થકી કાંઈ એક વા કનિષ્ઠ હોતું નથી. તે અદ્વય (તત્ત્વ) વૃક્ષની ધેર નિશ્ચલ (છે) તે વડે સર્વ જગત્ પૂર્ણ છે. ૫૫

પૂર્વોક્ત અદ્વય નિરૂપાધિક તત્ત્વને જાણનાર, અમૃત સ્વરૂપ થાય અને ન જાણનાર દુઃખી થાય ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

યત્તદ્વિદુર્મૃત્યુહીનાસ્તે^૧ સ્યુર્યે^૨ તુ^૩ ન તદ્વિદઃ^૪ ।

તે^૫ દુઃસ્વમેવ^૬ ગચ્છન્તિ^૭ ન તત્સોપાધિકૈક્ષણે^૮ ॥ ૫૬ ॥

× ટિપ્પણ: ૫૩ જુઓ "તત્ત્વ.પરં...અમૃતા મરન્તિ ।" (૧-૭).

× ટિપ્પણ: ૫૪ જુઓ "વેદાદનેત...વિચિતેઽન્યથા ।" (૧-૮).

× ટિપ્પણ: ૫૫ જુઓ "યસ્માત્પરં...દુઃસ્વમેવાપિવન્તિ ।" (૧-૪-૧૦).

× ટિપ્પણ: ૫૬ જુઓ "સર્વાનનશિરોમોઃ ।" (૧-૧૧).

અં (જેઓ આ (અદ્યત્તત્વ)નો સાક્ષાત્કાર કરે છે તેઓ અમૃત સ્વરૂપ થાય છે કિન્તુ (જે) તેનો સાક્ષાત્કાર કરતા નથી તેઓ દુઃખને જ પામે છે. તે (દુઃખ) સોપાધિકતત્વના દર્શન વડે (ટળે નહીં). ૫૬

પૂર્વોક્ત નિરૂપાધિક આત્માના દુર્લક્ષ્યત્વ આદિનું નિરૂપણ કરે છે:—

દુર્લક્ષ્યો નિરૂપાધ્યાત્મા સૂક્ષ્મધીવર્જિતૈર્નરૈઃ ।

સુલક્ષ્ય એવ સોપાધિસ્તસ્માદેવં સ્મરેદમૂમ્ ॥ ૫૭ ॥

અં નિરૂપાધિક આત્મા સૂક્ષ્મભુદિરહિત મનુષ્યોને દુર્લક્ષ્ય (હોય છે). (કિન્તુ) સોપાધિક આત્મા સુલક્ષ્ય (હોય છે) તેથી એ રીતે, આ (સોપાધિક આત્મા)નું સ્મરણ કરવું. ૫૭

હવે, પૂર્વોક્ત સોપાધિક આત્માનું આર મ્લોકોક્તવડે નિરૂપણ કરે છે:—

સર્વાનનશિરોગ્રીવઃ સર્વભૂતયુહાશયઃ ।

વંશી સર્વસ્ય લોકસ્ય સ્થાવરસ્ય ચરસ્ય ચ ॥ ૫૮ ॥

અં (આત્મા) સર્વભણી શુભ નેત્ર તથા ગ્રીવા વાળો, સર્વ પ્રાણીઓની બુદ્ધિશુદ્ધિ વિષે શયન કરનાર, સર્વ સ્થાવર અને જંગમ લોકોનો નિયામક-૫૮

વિશ્વાકારજનેઃ પ્રાગ્ચ સર્વવ્યવહૃતિક્ષમઃ ।

અપાણિપાદો જવનો ગૃહીતા સર્વશક્તિયુક્ ॥ ૫૯ ॥

અં અને (જે) વિશ્વસ્વરૂપની ઉત્પત્તિ પૂર્વે સર્વ વ્યવહાર પ્રવૃત્ત કરવાને સમર્થ હસ્તપાદરહિત (છતાં) દ્વરગમન કરનાર (સર્વનું) ગૃહણ કરનાર (તથા) સર્વશક્તિસંપન્ન છે. ૫૯

અપોરણીયાન્દુર્લક્ષ્યો મહીયાન્મહતઃ સ્ફુટઃ ।

इत्यात्मानं शास्त्रदृष्ट्या पश्यतो नास्ति दुःखिता ॥ ૬૦ ॥

અં (જે) ઝીણા થકી ઝીણો દુર્લક્ષ્ય મોટા થકી મોટો (તથા) સ્પષ્ટ (છે) એમ આત્માને શાસ્ત્રદૃષ્ટ્યા જ્ઞેનારને દુઃખપણું હોય નહીં. ૬૦
સ્પૂર્ણદર્શિ તે પૂર્વોક્ત સોપાધિક સ્વરૂપની ઉપાસના કરી છેવટ નિરૂપાધિક તત્ત્વનો બોધ મેળવવા પ્રાર્થના કરવી ઇત્યાદિ ઉપસંહાર કરે છે:—

સ્થૂલદર્શી^૨ તુ^૧ સાકારે^૩ સાર્વાત્મ્યે^૪ વાસિતે^૫ સાતિ ।

નિરાકારં^૬ તત્તો^૭ વૌહું^૮ પ્રાર્થયૈતૈશ્વરં^૯ વપુઃ^{૧૦} ॥ ૬૧ ॥

અ૦ કિન્તુ, સ્થૂલદર્શી (મગુચ્ચે) સાકાર સાર્વાત્મ્યસ્વરૂપ વિષે સ્થાપિત
સતે તે (સ્વરૂપ યકી) નિરાકાર તાત્વનો ઉપદેશ મેળવવા (પૂરોકત) ઐશ્વરી
સ્વરૂપની પ્રાર્થના કરવી. ૬૧

હવે, 'જે એક, બિતરહિત' - ઇત્યાદિરૂપે (પરમાત્માની) સ્તુતિ કરી માયા
તથા જીવના તથા જ્ઞાની તથા અજ્ઞાનીના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરવા આરંભ કરે છે—

ય^૧ ઇકૌઽર્ણ^૨ ડત્યાદિ^૩ સ્તુવન્મન્ત્રચતુષ્ટયાત્^૪ ।

પ્રાર્થ્યાથ^૫ માયાર્જીવૌ^૬ ચ^૭ બુદ્ધસુતૌ^૮ વિચારયેત્^૯ ॥ ૬૨ ॥

અ૦ 'જે એક, બિતરહિત' - ઇત્યાદિ આરંભ ત્રોવડે સ્તુતિ સાથે પ્રાર્થના
કરી તે પછી માયા તથા જીવનો અને જ્ઞાની-અજ્ઞાનીનો વિચાર કરવો. ૬૨

હવે, પૂરોકત માયાના ગુણોનું તથા તેને સેવનાર તથા છોડનાર પુરૂષનું
બે શ્લોકવડે નિરૂપણ કરે છે—

લોકે^૧ કાચિદજા^૨ વર્ણત્રયોપેતા^૩ વહુ^૪ પ્રજાઃ^૫ ।

સૃજતે^૬ તામજઃ^૭ કશ્ચિત્સેવતે^૮ ઽન્યસ્તુ^૯ તાં^{૧૦} ત્યજેત્^{૧૧} ॥ ૬૩ ॥

અ૦ કોઈ અજ, કોઈ (કાળી ધોળી આદિ) ત્રણ વર્ણોવડે યુક્ત
શ્લોક વિષે પ્રસિદ્ધ અનેક પ્રભાવે અબ્બ ઉત્પન્ન કરે છે તેનું સેવન કરે છે કિન્તુ,
ખીન્ને તે અબ્બનો ત્યાગ કરે છે ૬૩

હવે, પૂરોકત અબ્બના કષ્ટાત્વને માયા વિષે ઘટાવે છે—

તેજોઽવજ્ઞાત્મિકા^૧ તદ્વન્માયા^૨ વર્ણોસ્ત્રિભિર્યુતા^૩ ।

આસક્તો^૪ ભજતે^૫ માયાં^૬ વિરક્તસ્તુ^૭ વિમુચ્ચતિ^૮ ॥ ૬૪ ॥

અ૦ તે પ્રભાવે, તેજ જડ તથા અન્નાત્મિકા માયા ત્રણ વર્ણોવડે
યુક્તા, (હોય છે) વિનયી (અજ્ઞાની પુરૂષ) તેનું સેવન કરે છે કિન્તુ, વિરક્ત
(જ્ઞાની) તેનો ત્યાગ કરે છે ૬૪

x દિપ્ત્ય ૬૨ જુઓ "ય ઇકો...યુક્તમીમામજોન્ય" (૪-૨-૨૦)

હવે, કર્તા તથા અકર્તા લોકતા અને અલોકતા આદિના સ્વરૂપનું તથા તે બંધનના વિરક્ત પુરૂષને શું ફલપ્રાપ્તિ થાય તે ઇત્યાદિકનું ચાર શ્લોકવડે નિરૂપણ કરે છે:--

વિરક્તઃ કર્ત્રકર્તારૌ વિચિન્ત્યાત્સ્વસ્ય વિગ્રહે ।

ચિચ્છાયાવાનહંકારઃ કર્તા ચિદ્ભ્રાતિ કેવલા ॥ ૬૫ ॥

અં વિરક્ત (પુરૂષે) કર્તા તથા અકર્તાના સ્વરૂપનું ચિન્તન કરવું. પોતાના હૃદયમધ્યે ચિચ્છાયાવાન અહંકાર તે 'કર્તા' છે. ચેતન્ય, કેવલ એકલું (અકર્તારૂપે) ભાસનાર હોય છે. ૬૫

હવે, પક્ષીના દહાંતપૂર્વક (જીવ-ઈશ્વરનું) લોકતા તથા અલોકતાસ્વરૂપે નિરૂપણ કરે છે:--

પાદપે ક્ષુધિતઃ પક્ષી ફલમત્તીતરઃ પુનઃ ।

પર્યવનાસ્તે તથા વિદ્યાન્નોક્તૃતત્સાક્ષિણાવુભૌ ॥ ૬૬ ॥

અં (જે પ્રભાણે એક) પક્ષી જૂથનું (સત્તું) વૃક્ષ મધ્યે ફલ ખાય છે (અને) ખીળું પુનઃ ફલદર્શન કરતું બેસી રહે છે તે પ્રભાણે લોકતા તથા તેના સાક્ષી ઉભયને બંધવા. ૬૬

સાક્ષિ વિષે ચિચ્છાયાગત લોકતાપણુનો આરોપ કરાતાં મોહવશાત શોકપ્રાપ્તિ થાય ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:--

ચિચ્છાયાગતમોક્તૃત્વં સાક્ષિણ્યારોપ્યતે શ્રમાત્ ।

અનીશ્વરોઽયં સાક્ષીતિ શોકો ભવતિ મોહતઃ ॥ ૬૭ ॥

અં ચિચ્છાયાગત લોકતાપણુનો જ્ઞાન થકી સાક્ષી ચેતન્યમધ્યે આરોપ કરાય છે (તેથી) આ સાક્ષી અનીશ્વર છે એમ (સમજી) મોહવશી શોક ઉત્પન્ન થાય છે. ૬૭

પૂર્વોક્ત લોકતારૂપ જીવ પોતાના ચચાર્થ ઇશ્વરસ્વરૂપને બંધે છે ત્યારે શોકનિર્મુક્ત થઈ સ્વવિભૂતિને પામે એમ ફલોક્તિનું નિરૂપણ કરે છે:--

નિત્યતૃત્તેશ્વરત્વં તત્સાક્ષિતરત્વં તદીક્ષતે ।

યદા તદા વીતશોકો મહિમાનમવાપ્નયાત્ ॥ ૬૮ ॥

અં બ્યારે તે (લોકતાણવ) તે સાક્ષીતત્ત્વના નિત્યતુષ્ઠ-ધર્મિયર-પણાનો અનુભવ કરે છે ત્યારે તે શેષકરહિત (ચતો) ચોતાની વિકૃતિને પામે છે. ૬૮

પૂર્વોક્ત ઇશ્વર-આત્મ-સ્વરૂપને બાણનાર કૃતકૃત્ય થાય છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:--

ઋ^૧ચૌ^૨ દે^૩વા^૪શ્ચ^૫ શબ્દાર્થા^૬ યસ્મિન્નાત્મનિ^૭ કલ્પિતાઃ^૮ ।

૧ ૬ ૧૦ ૧૧ ૧૨ ૧૩ ૧૪ ૧૫ ૧૬ ૧૭ ૧૮ ૧૯
યસ્તં^૧ ન વેદ^૨ તસ્ય^૩ચૌ^૪ કિં^૫ સ્યા^૬વ્યૌ^૭ વેસ્યસૌ^૮ કૃતી^૯ ॥ ૬૯ ॥

અં જે (પુરૂષ), ઋચાઓ દેવો અને શબ્દ તથા અર્થ જે આત્મા વિષે કલ્પિત હોય છે તે (આત્મા)ને બાણે નહીં તેને ઋચા શું કરે? જે. (તેને) બાણે તે કૃતકૃત્ય (થાય છે.) ૬૯

પૂર્વોક્ત માયાવી ઇશ્વર છંદયજ્ઞાદિક જગતને રચી પોતે દેહવિષે જીવરૂપે પ્રવેશે છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:--

છન્દાસિ^૧ યજ્ઞાનન્ય^૨ચ^૩ માયાવી^૪ સૃજતે^૫ઽલિલમ્^૬ ।

જીવાત્મના^૧ પ્રવિદ્યાસ્તે^૨ સન્નિરુદ્ધો^૩ વપુન્ન્યયમ્^૪ ॥ ૭૦ ॥

અં માયાવી ઇશ્વર વેદો યજ્ઞો અને અન્ય સમગ્ર જગતને સર્જે છે, (તે પછી) આ (ઇશ્વર) દેહમયે જીવસ્વરૂપે પ્રવેશ કરી છેક બંધન પામેલો રહેલો છે. ૭૦

પ્રકૃતિને માયારૂપ અને માયાવીને મહેશ્વરરૂપ બાણવાં ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:--

માયાં^૧ તુ^૨ પ્રકૃતિં^૩ વિદ્યાન્માયિનં^૪ તુ^૫ મહેશ્વરમ્^૬ ।

૧૧ ૧૨ ૧૩ ૧૪ ૧૫ ૧૬
તસ્યા^૧વયવમ્^૨ભૂતૈસ્તુ^૩ વ્યાસં^૪ સર્વમિદં^૫ જગત્^૬ ॥ ૭૧ ॥

અં પ્રકૃતિને માયાજ્ઞ બાણવી. માયાવીને મહેશ્વર જ્ઞ બાણવો. આ સર્વ જગત્ તેના (મહેશ્વરના) અવયવો વડે જ વ્યાપ્ત છે. ૭૧

પૂર્વોક્ત ઇશ્વરના યથાર્થસ્વરૂપજ્ઞાનના ફલનું નિરૂપણ કરે છે:--

x ટિપ્પણ: ૬૯ બુજો "ઋચો બક્ષતે...સમાવર્તે" (૪-૮).

x ટિપ્પણ: ૭૦ બુજો "છન્દાસિ...સચિદ્રદઃ" (૪-૬).

ઈ^૨શો^૧ યઃ^૩ સ્વત^૪ એકઃ^૫ સન્^૬ જીવાકારૈરનેકશઃ^૭ ।

યો^{૧૦}નિ^{૧૧} યો^{૧૨}નિ^{૧૩} વ્રજત્યેતમીશં^{૧૪} જ્ઞાત્વા^{૧૫} ન સંસરેત્ ॥ ૭૨ ॥

અં ને ઇશ્વર પોતે એક સતો જીવસ્વરૂપે અનેકપ્રકારે લિન્ન લિન્ન યોનિને પામે છે તે ઇશ્વરનો અનુભવ કરીને સંસારને ન પામે, ૭૨

પૂર્વોક્ત ઇશ્વરની ઉપાસના કરતાં જ્ઞાનના અદ્વૃષ્ટ પ્રતિબંધો નિવૃત્ત થાય ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

પ્રતિવન્ધસ્ય^૧ વાહુલ્યાયો^૨ દૈવેત્યાદિમન્ત્રતઃ^૩ ।

પુનઃ^૪ પુનર્મર્જેતેશં^૫ પ્રતિવન્ધનિવૃત્તયે^૬ ॥ ૭૩ ॥

અં પ્રતિબંધની પુષ્કળતા હોય છે તેથી પ્રતિબંધ નિવૃત્ત કરવા અર્થે ‘યો દેવ’ ઇત્યાદિ મન્ત્રપૂર્વક ઇશ્વરની વારંવાર ઉપાસના કરવી, ૭૩

પૂર્વોક્ત અદ્વૃષ્ટ પ્રતિબંધ ઉપાસનાયકી ટળે અને દ્વૃષ્ટ પ્રતિબંધ વિચારવડે ટળે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

અદ્વૃષ્ટપ્રતિવન્ધો^૧ યો^૨ નિવર્ત્ય^૩ ભજનેન^૪ તમ્^૫ ।

દૃષ્ટા^૬ યઃ^૭ પ્રતિવન્ધસ્તં^૮ વિચારેણ^૯ જયેત્પુનઃ^{૧૦} ॥ ૭૪ ॥

અં ને અદ્વૃષ્ટ પ્રતિબંધ હોય તેને (પૂર્વોક્ત પ્રકારના મન્ત્રવડે) ઉપાસના વડે નિવૃત્ત કરી, ને પ્રતિબંધ દ્વૃષ્ટ હોય તેને પુનઃ વિચારપૂર્વક જીતવો, ૭૪

પૂર્વોક્ત આત્મા સૂક્ષ્મથી પણ સૂક્ષ્મ છે ઇત્યાદિ ત્રણ મ્લોકકથડે નિરૂપણ કરે છે:—

સૂક્ષ્મેભ્યઃ^૧ પરમાણુભ્યોઽપ્યતિસૂક્ષ્મો^૨ ન લક્ષ્યતે^૩ ।

વહિર્મુખેઃ^૪ સ્વતઃ^૫ સૌર્યં^૬ વિશ્વં^૭ વ્યાપ્યાઽવતિષ્ઠતે^૮ ॥ ૭૫ ॥

અં સૂક્ષ્મ પરમાણુથી પણ અતિસૂક્ષ્મ (આત્મા) બહિર્મુખ પડ્યો

x ટિપ્પણ: ૭૨ જુઓ “યોયોનિ...શાન્તિમલ્યન્તયેનિ ।” (૪-૧૧).

x ટિપ્પણ: ૭૩ જુઓ “યો દેવાના પ્રમથ્યાંમદવથ...મૃત્યુપાશાંચ્છિન્તિ ।” (૪-૧૨-૧૫).

x ટિપ્પણ: ૭૪ જુઓ “ધૃતાતરત્તન્દનિવાતિમૂન...ય એતદ્વિદુરણતરતે ગદન્તિ ।”

(૪-૧૬-૧૭).

વડે લક્ષિત થતો નથી કિન્તુ) તે આ (આત્મા) ચોતે વિશ્વને વ્યાપીને અવસ્થિત હોય છે. ૭૫

જગતના પાલન કર્મવડે પૂર્વોક્ત ઇશ્વરની અસ્થિતતા આરંભમાં સિદ્ધ થાય છે અને પ્રદર્શિ આદિ યોગવડે તેના સ્વરૂપને જાણે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:-

^૧જગતઃ ^૨પાલનેનાયમસ્તીત્યાદૌ ^૩વિવૃદ્ધતામ્ ।

^૪બ્રહ્મર્પયો ^૫દેવતાશ્ચ ^૬યોગેનૈતં ^૭વિજાનતે ॥ ૭૬ ॥

અં જગતનું પાલન કરે છે તે (કર્મ)વડે આ (ઇશ્વર) “છે” એમ આરંભમાં જાણવું, પ્રદર્શિઓ અને દેવતાઓ આ (આત્મા)ને યોગવડે અનુભવે છે. ૭૬ પૂર્વોક્ત સૂક્ષ્મ આત્મતત્ત્વ સૂક્ષ્મબુદ્ધિવડે જ અનુભવાય ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:-

^૧ક્ષીરે ^૨ધૃતનિમિત્તં ^૩યત્તારં ^૪તદ્દીમતેક્ષ્યતે ।

^૫તથા ^૬વૃત્તિનિરોધિન્યા ^૭સૂક્ષ્મં ^૮વસ્તુ ^૯થિયેક્ષ્યતામ્ ॥ ૭૭ ॥

અં (જે પ્રમાણે) ક્ષીરમધ્યે જે ધૃતનિમિત્તક સાર(રૂપ) માખણ રહેલું છે તેનો અનુભવ બુદ્ધિમાન (પુરૂષ)ને થાય તે પ્રમાણે સૂક્ષ્મવસ્તુનો અનુભવ વૃત્તિના નિરોધકરનારને બુદ્ધિવડે થાય. ૭૭

પૂર્વોક્ત આત્મતત્ત્વ દિવસરાત્ર તથા પરિભ્રમણી રહિત છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:-

^૧દિવારાત્રિસ્તમશ્ચાન્યદ્યસિન્નાસ્તિ ^૨ન ^૩કિંચન ।

^૪નાર્ધ્વં ^૫ન ^૬તિર્યક્તદ્વસ્તુ ^૭ન ^૮દૃષ્ટાન્તોઽસ્ય ^૯વિદ્યતે ॥ ૭૮ ॥

અં જે વિશે દિવસરાત્રિ અન્ધકાર અને અન્ય કાંઈ હોતું નથી (અને) જે ઉચું (કે) વાંકું નથી તે આત્મતત્ત્વ (છે). આનો દૃષ્ટાન્ત વિદ્યમાન હોતો નથી. ૭૮

વળી, પૂર્વોક્ત આત્મા દહિજોશ્વર ન હોવાથી તેની અન્તર્દૃષ્ટિયા ઉપાસના કરવી ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:-

* (૮૧પણ ૭૮ શ્રુતિ) “યદા તમસ્તં ન દેવા ન રાત્રિ...અસ્ય નામ મહ્યયમ્” (૪-૧૮-૧૯)

દૃગ્ગોચરે^૩ તસ્ય^૧ રૂપં^૨ નાસ્ત્યતઃ^૪ કોઽપિ^૫ નૈક્ષતે^૬ ।

અજાત^{૧૧} ઇતિ^{૧૨} મન્ત્રાભ્યામન્તદૃષ્ટ્યા^{૧૩} ભજત^{૧૪} તમ્ ॥ ૭૯ ॥

અં તે (આત્મા)નું રૂપ દૃષ્ટિગોચર હોતું નથી એથી કોઈ પણ (તેનો) અનુભવ કરતો નથી. (તેથી) ‘અજાત’ ઇત્યાદિ મંત્રાવડે તેનું અંતર્દેશ્યા ઉપાસન કરવું. ૭૯

હવે, વિદ્યા તથા અવિદ્યાનિરૂપણનો આરંભ કરે છે:—

પુનશ્ચૈવં^૪ વિવેક્તવ્યં^૫ વિદ્યાવિદ્યે^૬ નિજાત્મગે ।

અવિદ્યાયા^૭ વધ્યતેઽસૌ^૮ વિદ્યાયા^૯ તુ^{૧૦} વિમુચ્યતે^{૧૧} ॥ ૮૦ ॥

અં એ રીતે પુનઃ વિવેક કરવો થોડો છે. (અ) વિદ્યા તથા અવિદ્યા નિજાત્મગતા હોય છે. આ (આત્મા) અવિદ્યાવડે બંધાય છે (અને) વિદ્યાવડે જ વિમુક્ત થાય છે.

ઉપાધિલેદ્યવડે ચૈતન્યના ભવ તથા ઇશ્વરસ્વરૂપે લેદ્ય થાય છે તે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

અવિદ્યાકલ્પિતોપાધિભેદાદીશત્વજીવતે ।

ચૈતન્યસ્ય^૨ ભવેતાં^૧ ચૈ^૩ કથ્યેતે^૪ તે^૫ કર્માદિહ^૬ ॥ ૮૧ ॥

અં અવિદ્યાવડે કલ્પિત ઉપાધિલેદ્યથી (એક) ચૈતન્યના જે ઇશત્વ-ઇશ્વરપણું-તથા ભવપણું (એમ બે લેદ્ય) થાય છે તેનું અહીં (પાંચમા અધ્યાયમાં) ક્રમપૂર્વક કથન કરાય છે. ૮૧

હિરણ્યગર્ભમુત્પન્નમાદૌ^૪ જ્ઞાનૈર્વિભર્તિ^૩ યઃ ।

ૐકૈકમન્તઃકરણં^૬ વદુધા^૫ ત્રિકરોત્યયમ્ ॥ ૮૨ ॥

અં જે આરંભમાં ઉત્પન્ન થયેલ હિરણ્યગર્ભ-પ્રણા-ને જ્ઞાનવડે ધારણ કરે છે (તે) આ પ્રત્યેક અન્તઃકરણને અનેક પ્રકારે ક્રિયાવાન કરે છે. ૮૨

પૂર્વોક્ત ઇશ્વર જગતનો નિર્વાહક છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

x ટિપ્પણ: ૭૯ ભુઆ “ન સદ્ગતે તિષ્ઠતિ સ્વપ્નસ્ય” “અજાતઃ...પ્રતિપચતે,” સદમિત્વા

દવામદે ।” (૪-૨૦-૨૧-૨૨);

^૨અધશ્ચો^૩ર્ધ્વ^૪ દિશઃ^૬ સર્વા^૫ ભ્રાજતે^૮સ્તૌ^૧ પ્રકાશયન્ ।

^{૧૨}ભારં^{૧૩} વહેદ્યથા^{૧૪} ડનડ્વાન્જગદ્ધારં^{૧૫} વહેત્તથા ॥ ૮૩ ॥

અ○ આ (ઇન્ધર) નીચે ઉપર એમ સર્વ દિશાઓને પ્રકાશિત કરતો પ્રકાશે છે. જે પ્રમાણે જગદ બાર વહે તેમ તે જગતનો કાર વહે છે. ૮૩ પૂર્વોક્ત ઇન્ધર જ સત્વાદિક ત્રણે ગુણોનો વિનિયોગ કરે છે તે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

યો^૧ ભાવાન્કીર^૨વીજાદીન્દધિ^૩વૃક્ષાદિ^૪રૂપતઃ ।

પરિણામં^૫ નયેત્સૌર્ય^૬ ગુણાં^૭સ્ત્રીન્વિનિયોજયેત્ ॥ ૮૪ ॥

અ○ જે કીર તથા વીજ આદિ પદાર્થોને દહીં તથા વૃક્ષાદિરૂપે પરિણામે પમાડે તે આ (ઇન્ધર) ત્રણ ગુણોનો વિનિયોગ કરે. ૮૪ અવિદ્યાકૃત ઇન્ધરસ્વરૂપનો ઉપસાહાર કરે છે:—

અવિદ્યાકૃતમીશત્વં^૧ તદિદં^૨ સ્પષ્ટમીરિતમ્ ।

વેદગુહ્યો^૩પ્રતિપદા^૪ તસ્ય^૫ તત્ત્વમુદીરિતમ્ ॥ ૮૫ ॥

અ○ તે આ અવિદ્યાકૃત ઇન્ધરપણાનુ (જે) સ્પષ્ટ નિરૂપણ કર્યું. તેના રહસ્યનું, વેદના રહસ્યરૂપ ઉપનિષદ્વડે વર્ણન કરેલું છે. ૮૫ હવે, અવિદ્યાકૃત જીવના સ્વરૂપનુ ચાર શ્લોકોવડે નિરૂપણ કરે છે:—

અવિદ્યાકૃતર્જીવત્ત્વમથ^૧ સ્પષ્ટમુદીર્યતે ।

સત્ત્વં^૨ રજસ્તમશ્ચૈતિ^૩ ગુણૈર્જીવઃ^૪ સમન્વિતઃ ॥ ૮૬ ॥

અ○ હવે, અવિદ્યાકૃત જીવપણાનુ સ્પષ્ટ વર્ણન કરાય છે. જીવ, રજ તથા તમ એમ ગુણોવડે યુક્ત (છે). ૮૬ તે જીવ, કર્મકર્તા તથા ફલભોક્તા છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

સ^૧ ફલાર્થ^૨ કર્મ^૩ કુર્યાન્નુક્તે^૪ તસ્યૈવ^૫ તત્ફલમ્ ।

દક્ષિણોદગધોમાર્ગે^૧ સંસરત્યેષ^૨ કર્મભિઃ^૩ ॥ ૮૭ ॥

x ટિપ્પણ: ૮૩ જુઓ "દ્વે અધરે મહારે તનન્તે...તદ્દેવ ગુપોપનિવત્તુ ગૃદમ્ ।" (૫-૨-૬)

x ટિપ્પણ: ૮૬ જુઓ "ગુણાન્વયો ય ફલકર્મકર્તા...સ પાનન્ત્યાય ફલ્યતે ।" (૫-૭-૮-૯).

અં તે જીવ ક્ષાર્થ^૧ કર્મ કરે છે. તે તેનું જ ક્ષલ લોગવે છે. આ (જીવ) દક્ષિણાયન ઉત્તરાયન તથા અધોમાર્ગવડે કર્મવડે કરીને સંસારને પામે છે. ૮૭ હવે, તે જીવના પરિમાણનું તથા તે અહંકારોપાધિક સતો સંકલ્પાધિક જીવમુદ્ધિનો કર્તા હોવાનું ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

અંગુષ્ઠમાત્રહ્રાન્નિષ્ઠઃ સ્વપ્રકાશઃ સં સૂર્યવત્ ।

અહંકારોપાધિકઃ સન્ સંકલ્પાન્કરોતિ વહૂન્ ॥ ૮૮ ॥

અં અંગુઠાના પરિમાણ જેવડો હૃદય વિષે રહેલો તે (જીવ) સૂર્યનીપેરે સ્વપ્રકાશ(છે). [તે] અહંકારરૂપી ઉપાધિવડે યુક્ત સતો અનેક સંકલ્પો કરે છે. ૮૮ ચૈતન્ય (જીવાત્મા) બુદ્ધિવૃત્તિવિશિષ્ટ થતા ભિન્નસ્વરૂપવાળો થાય છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

બુદ્ધિવૃત્ત્યાત્મચૈતન્યસંયોગાદેષ ચૈતનઃ ।

સં સંકોચવિકાસાભ્યાં તૈસ્તૈર્દેહૈઃ સમો ભવેત્ ॥ ૮૯ ॥

અં આ તેજ ચૈતન્ય, બુદ્ધિવૃત્ત્યાત્મક ચૈતન્યના સંયોગ થકી સંકોચ અને વિકાસને લઈ તે તે દેહોસમાન થાય. ૮૯

પૂર્વોક્ત વિષયને સ્પષ્ટ કરે છે:—

૧૩ ૪ ૫ ૧ ૧ ૬ ૧૦ ૭ ૮ ૧૧
નૈવ સ્ત્રી ન પુમાનેષ નૈવ ચાર્યં નપુંસકઃ ।

૧૩ ૧૪ ૧૫ ૧૬ ૧૭ ૧૮ ૧૨ ૧૯
યદ્યચ્છરીરમાદત્તે તેન તેન સ કથ્યતે ॥ ૯૦ ॥

અં આ (જીવાત્મા) સ્ત્રીરૂપ નથીજ પુરૂષરૂપ નથી અને તે નપુંસકરૂપ નથી જ. તે જે જે દેહને ગ્રહણ કરે તે તે સ્વરૂપે તેનું વર્ણન કરાય છે. ૯૦ હવે, કાશ તથા સ્વભાવ-આદિ કહેવાતાં જગતનાં કારણોનું નિરૂપણ કરે છે:—

અવિદ્યાધીનજીવેશાવુક્તૌ યત્તત્ત્વમેતયોઃ ।

તદ્વિદ્યાસિદ્ધયે કાલસ્વભાવાદીન્નિર્વારયેત્ ॥ ૯૧ ॥

અં અવિદ્યાને આધીન એવા જીવ તથા ઇશ્વરનું વર્ણન કર્યું (હવે) જે તે બંનેનું તત્ત્વ છે તે તત્ત્વવિધાની સિદ્ધયર્થ કાલ તથા સ્વભાવ-આદિનો વિચાર કરવો. ૯૨

ઉત્પત્તિ-વિનાશપણ હોવાથી પૂર્વોક્ત કાલાદિકનું જગતના કારણ-હોવાપણ ઘટે નહિ કિન્તુ, આચારીદેવનું તે કારણપણ ઘટે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

^૩મૂલકારણતૈતેપાં ^૪ન યુક્તાં ^૫જનિમત્વતઃ ।

દેવસ્ય ^{૧૧}માહિમા ^{૧૦}યોઽસૌ ^{૧૨}માયાલ્પ્યસ્તસ્ય ^{૧૩}યુજ્યતે ॥ ૧૨ ॥

જાન આ (કાલાદિકના) ઉત્પન્નહોવાપણને લીધે, આ (કાલાદિક)નું જગત-મૂલકારણપણ ઘટે નહીં (કિન્તુ) તે દેવનો આચાર્યશક મહિમા, તેને તે (જગતનું-મૂલકારણપણ) ઘટે કર

પૂર્વોક્ત દેવ (આત્મા), તેની આચાર્યશકિતવડે કાલાદિકસર્વની કલ્પના કરનાર છે તેથી તે કાલાદિકથી ભિન્ન છે ઇત્યાદિ ચાર શ્લોકોવડે નિરૂપણ કરે છે:—

^૨તન્મહિન્નાદૃતં ^૪સર્વં ^૫કાલં ^૩ચ ^૧કલંચત્યસૌ ।

ભૂતભવ્યાદિરૂપેણ ^{૧૦}મિન્નોઽસૌ ^{૧૧}જાયતે ^૯તતઃ ॥ ૧૩ ॥

જાન આ (અમરમદેવ) પોતાની (માયાસશક) વિભૂતિવડે આવૃત-વ્યાપ્ત-સર્વજગત તથા કાલની કલ્પના કરે છે તેથી, તે ભૂત તથા ભવિષ્યાદિ (કાલ) પૂર્વક ભિન્નસ્વરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે, ૬૩

જલ તથા અગ્નિ આદિ ભૂતોની ઉત્પત્તિ સાથે જ તેમનો શીત તથા ઉષ્ણાદિ સ્વભાવ ઉત્પન્ન થાય છે તથા યદ્યદ્ધા આદિ પૂર્વોક્ત જગતકારણો માધ્યક છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે —

^૨જલાન્યાદિસમુત્પત્તૌ ^૧સ્વભાવઃ ^૩સહ ^૪જાયતે ।

^૫યદ્યદ્ધા ^૬પञ્ચભૂતાનિ ^૭પ્રધાનં ^૮ચૈતિ ^૯માયિકમ્ ॥ ૧૪ ॥

જાન ‘સ્વભાવ’, જલ તથા અગ્નિ આદિ સમુત્પન્ન થયે તેની સાથે જ ઉત્પન્ન થાય છે. યદ્યદ્ધા ‘પંચમહાભૂત તથા પ્રધાનતત્ત્વ માધ્યક છે ૬૪

હવે, ક્ષતિ નિરૂપણ કરે છે —

* ટિપ્પણ ૬૨ જુઓ “સ્વભાવમેકે યદ્યદ્ધા વદન્તિ પ્રાપ્યતે પ્રજાવર્ક” (૬-૧)

* ટિપ્પણ ૬૩ જુઓ “યેનાત નિત્ય ..વાસ્તવ પંચાત્મયુગ્મયુગ્મ” (૬-૨-૩)

મૂલકારણતાઽસ્ત્યેવ માયાયા જન્યમાવતઃ ।

અવાન્તરં કારણત્વં કાલાદીનાં ભવત્તિદમ્ ॥ ૧૫ ॥

અ० (કાલાદિક) માયાના કાર્યરૂપે હોવાથી માયાનુંજ મૂલકારણપણું સિદ્ધ થાય છે. કાલાદિકનું આ ગૌણકારણપણું ભલે હો. ૬૫

હવે દેહ, માયા મહત્ત્વ તથા અહંકાર તથા ભૂમિ આદિ આઠ પ્રકૃતિના કાર્યરૂપ છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

एकं प्रधानं द्वै पुण्यपापे सत्त्वादिकास्त्रयः ।

अष्टौ प्रकृतयो भूमिमुख्यास्तैर्जायते वपुः ॥ ૧૬ ॥

અ० એક પ્રધાનતત્ત્વ, બે પુણ્ય તથા પાપ, સત્ત્વાદિક ત્રણ ગુણો (તથા) ભૂમિપ્રધાન (પચ્ચભૂતો) [આ] આઠ પ્રકૃતિઓ (છે) તે વડે દેહ ઉત્પન્ન થાય છે. ૬૬

પૂર્વોક્ત માયાવી ઇશ્વરની ઉપાસના કરવાથી ચિત્ત નિર્મળ થાય ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

यो मायावी स सर्वेषामादिः कालत्रयात्परः ।

विश्वरूपं स्वचित्तस्थं तमुपास्य प्रसादयेत् ॥ ૧૭ ॥

અ० જે (પૂર્વોક્ત) માયાવી-ઇશ્વર-(છે) તે સર્વ (પદાર્થો)ના આદિરૂપ ગુણો કાલ થકી પર (છે). તે સ્વચિત્તસ્થ વિશ્વબ્રહ્મસ્વરૂપની ઉપાસના કરીને નિર્મળ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું. ૬૭

વળી, તે ઇશ્વરના વિશેષ સ્વરૂપનું વર્ણન કરવા દૃઢચરિત્રે તેનો સાક્ષાત્કાર કરવો ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

પર-શ્રેષ્ઠ-(છે) (તેથી) ધર્મને-પુણ્યને-લાવનારા, પાપોને ટાળનારા તે સ્વચિત્તરથ (દેવ)નો સાક્ષાત્કાર કરવો. ૯૮

હવે, પૂર્વોક્ત ઇશ્વરના પ્રસાદચક્રી મહેશ્વર-પરમાત્મા-નો સાક્ષાત્કાર થાય ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

વિષ્ણવાદીનામીશ્વરાણા પરમં તં મહેશ્વરમ્ ।

દેવાનાં પરમં દૈવં વિદામોઽસ્ય પ્રસાદતઃ ॥ ૧૧ ॥

અં આ (ઇશ્વર)ના પ્રસાદચક્રી તે વિષ્ણુ-આદિ-ઇશ્વરો મધ્યે મહેશ્વર દેવોના પરમદેવનો અમે સાક્ષાત્કાર કરીએ છીએ. ૯૯

પૂર્વોક્ત દેવોના દેવ પરમાત્મા અશરીરી તથા નિવિન્દ્રિય આદિરૂપવાળો છે તેનું તથા તેની બલ તથા જ્ઞાનક્રિયા આદિ અચિત્ત-શ્રેષ્ઠ-શક્તિ આદિનું નિરૂપણ કરે છે:—

ન તસ્ય વપુરક્ષં ચ વિદ્યતે તત્સમોઽર્પિ ન ।

પરાસ્ય શક્તિર્વિવિધા ચલજ્ઞાનક્રિયાદિકા ॥ ૧૦૦ ॥

અં તેને શરીર અને ઇન્દ્રિય હોવા નથી. તેના સમાન કોઈ નથી. આ (પરમાત્મા)ની બલક્રિયા તથા જ્ઞાનક્રિયા-આદિ-શક્તિ એક (છે). ૧૦૦

પૂર્વોક્ત પરમાત્મા સર્વે જીવોનો અધિપતિ તથા સર્વકારણરૂપ તથા અધિષ્ઠાનભૂત છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

સૌંધિષ્ઠાનતયા સર્વકારણં કરણાધિપાઃ ।

યૈ જીવા અધિપસ્તેપાં નાન્યોઽસ્યાધિપતિર્ભવેત્ ॥ ૧૦૧ ॥

અં તે (પરમાત્મા) અધિષ્ઠાનપણાને લઇને સર્વ (જગતના) કારણરૂપ (છે). જે ઇન્દ્રિયોના અધિપતિરૂપ જીવો (હોય છે) તેનો (તે) અધિપતિ છે. બીજો કોઈ આનો અધિપતિ ન હોય. ૧૦૧

પૂર્વોક્ત પરમાત્મા સર્વવ્યાપી છે ઇત્યાદિ ચાર સ્થોકોવડે નિરૂપણ કરે છે:—

* ટિપ્પણ ૧૦૦ જુઓ “તમીશ્વરાણાં પરમે મહેશ્વર...જ્ઞાનચલક્રિયા ચ ।” (૧-૫-૮).

* ટિપ્પણ: ૧૦૧ જુઓ “ન તસ્ય કથિન્વતિરસ્ત તોકે ।” (૧-૧-૧૦).

અં સર્વં જીવં જીવં જીવં વિશ્વસંપાદક કાલરૂપ, (અને) કાલ, સર્વાદિ ગુણોનો પ્રકાશક (છે). માયા તથા જીવનો નિયામક તે (જીવં) સંસાર તથા મોક્ષનું કારણ છે. ૧૧૦

બાહ્યબુદ્ધિની શાંતિ અર્થે પરમાત્માની પ્રાર્થના કરવી ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે:—

વિદ્યા^૪ફલમિદં^૩ વાહ્યધીયોગં^૫ સ્યાત્કદાચન^૨ ।

તદ્ગીશાન્ત્યૈ^૧ પ્રાર્થયેત^૭ તં યો^૬ બ્રહ્માણમીશ્વરમ્ ॥ ૧૧૧ ॥

અં બાહ્યવિષયક બુદ્ધિયોગ કદાચિત્ વિદ્યાના ફલરૂપે પરિણામે તથી તે (બાહ્યબુદ્ધિ)ની શાંતિ અર્થે ‘જેણે બ્રહ્મેશ્વરને’ (પ્રથમ ઉત્પન્ન કર્યા આ મંત્ર વિષે વર્ણવેલ) તે (પરમાત્મા)ની પ્રાર્થના કરવી. ૧૧૧

ઉપર્યુક્ત (યો બ્રહ્માણં) મંત્રનું ત્રણ શ્લોકવડે નિરૂપણ કરે છે:—

હિરણ્યગર્ભ^૪ સૃષ્ટ્વા^૫દૌ^૩ વેદાંસ્તસ્મૈ^૬ દદાતિ^૨ યઃ ।

તં ભાસકં^૧ સ્વાત્મધિયો^{૧૦} મુમુક્ષુઃ^૧ શરણં^{૧૩} ભજે ॥ ૧૧૨ ॥

અં (હું) મુમુક્ષુ જે (પરમાત્મા) આદિમાં બ્રહ્માને સજીને તેને વેદો અર્પણ કરે છે તે સ્વાત્મબુદ્ધિના પ્રકાશક (દેવનું) શરણુ ભજું છું. ૧૧૨

ઉપર્યુક્ત પરમાત્મદેવના વિશેષસ્વરૂપનું નિરૂપણ કરે છે:—

નિષ્કલં^૧ નિષ્ક્રિયં^૩ શાન્તં^૭ નિરવ્યયં^૫ નિરજનમ્ ।

ભજે^{૧૦} સ્વયં^૬ ભાસમાનં^૭ તં^૮ દગ્ધેન્ધનવહ્નિવત્ ॥ ૧૧૩ ॥

અં નિરવ્યય નિષ્ક્રિય શાંત નિર્દોષ નિરૂપાધિક બળેલકાષવાળા અગ્નિની જે સ્વયંપ્રકાશ એવા તે (દેવ)ને હું ભજું—ઉપાસું—છું. ૧૧૩

હવે, ‘નિષ્કલ’ તથા ‘નિરંજન’ પદનું સ્પષ્ટીકરણ કરે છે:—

નિષ્કલોઽવ્યવૈર્હીનો^૧ હેતુહીનો^૨ નિરજનઃ^૫ ।

નિરિન્ધનાગ્નિસામ્યં^૭ તુ^૮ માયાતત્કાર્યવર્જનાત્ ॥ ૧૧૪ ॥

અં અવ્યવરહિત હોવાથી (તે) નિરંજન (તથા) હેતુરહિત હોવાથી

નિરબન (છે) માયા તથા તેના કાર્યનો (એ વિષે) અભાવ જ હોવાથી નિરબન અભિનુ^૧ સાદૃશ્ય (કહેલું છે). ૧૧૪

ઉપર્યુક્ત પરમાત્માના જ્ઞાન વિના વિચુકિત ન થાય તે ઇત્યાદિ એ શ્લોકવડે નિરૂપણ કરે છે --

તાદૃશ^૧ પરમાત્માનં^૨ વિદિત્ત્વે^૩વ વિમુચ્યતે^૪ ।

વિના^૫ જ્ઞાનં^૬ ન મુક્તિઃ^૭ સ્યાદિતરૈઃ^૮ કોટિસાધનૈઃ^૯ ॥ ૧૧૫ ॥

અં તે રીત્યના પરમાત્માનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને જ વિમુક્ત થવાય (દેખકે) મુક્તિ, જ્ઞાન વિના અન્ય કોટિ સાધનોવડે ન થાય ૧૧૫

પરમાત્માને બધા વિના મુક્તિ ન થાય તે નિરૂપણ કરે છે --

યદા^૧ ચર્મવદાકાશં^૨ વેષ્ટયન્તિ^૩ માનવાઃ^૪ ।

તદા^૫ દેવમવિજ્ઞાય^૬ મુક્તિર્ન^૭ ત્વસ્તિ^૮ તદ્વ્યમ્^૯ ॥ ૧૧૬ ॥

જાગે જો મનુષ્યો આમડાની પેરે આકાશને વીંટાળે તો દેવને બાધ્યા વિના મુક્તિ થાય (કિન્તુ) તે જ અકવિત ન હોય ૧૧૬

શ્વેતાશ્વર ઋષિ આ વિદ્યા તપઃપ્રસાદ તથા પરમાત્મપ્રસાદથી પ્રાપ્ત્ય એમ ઉપસહાર કરે છે --

તપસા^૧ દેવમારાધ્ય^૨ શ્વેતાશ્વતરનામકઃ^૩ ।

અન્યાશ્રમિભ્યઃ^૪ પ્રોવાચ^૫ બ્રહ્મવિદ્યામૃપિપ્રિયામ્^૬ ॥ ૧૧૭ ॥

અં શ્વેતાશ્વતર નામના ઋષિએ તપપૂર્વક પરમાત્મદેવને આરાધી ઋષિઓની પ્રિયા બ્રહ્મવિદ્યાનો અન્યાગીઓને ઉપદેશ કર્યો ૧૧૭

આ વિદ્યાનો ઠાને ઉપદેશ કરવો ને ઠાને નહિ તે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરે છે --

વેદાન્તે^૧ પરમે^૨ ગુહ્યં^૩ નાનોપાધ્યાનવર્જિતમ્^૪ ।

નાઽપ્રશાન્તાય^૫ દાતવ્યં^૬ દેયં^૭ શિષ્યાય^૮ ધીમતે^૯ ॥ ૧૧૮ ॥

x ટિપ્પણ ૧૧૫ શ્રુત્યો "યદા ચર્મવદાકાશં . મર્ષયન્તિ ।" (૧-૨૦)

x ટિપ્પણ ૧૧૭ શ્રુત્યો "તપ વ્યવાયવપ્રવાદાચ્ચ ।" (૧-૨૧)

x ટિપ્પણ ૧૧૮ શ્રુત્યો "વેદાન્તો મનુષ્યાનાશિષ્યાય કઃ ।" (૧-૨૨)

અં વેદાન્ત મધ્યે' નાના પ્રકારનાં આખ્યાનરૂપે' વર્ણુવેલ 'પરમ રહસ્ય,
અપ્રજ્ઞાંત શિષ્યને દેવું નહી. (કિન્તુ) બુદ્ધિમાન શિષ્યને દેવું. ૧૧૮

यस्य देव^१ परा^७ भक्तिर्यथा^८ देवै^२ तथा^३ गुरौ^४ ।

तस्यैतं कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः ॥ ११९ ॥

જાન જેને જે પ્રમાણે દેવ પરત્વે તે પ્રમાણે ગુરૂ પરત્વે (એવી રીતની) [પરમાત્મ] દેવ પરત્વે શ્રેષ્ઠ ભક્તિ હોય તે મહાત્મ(પુરુષ)નેજ (ઉપર કહેલા) વેદના અર્થ પ્રગટ થાય છે. ૧૧૬

હવે, અન્તર્યામીરૂપ શ્રીવિદ્યાતીર્થમહેશ્વર ગુરૂની આશિષની પ્રાર્થના કરી અંધની સમાપ્તિ કરે છે:—

अन्तः प्रविष्टः शास्तेति यान्तर्यामी श्रुतीरितः ।

सोऽस्मान्मुख्यगुरुः पातु विद्यार्थिमहेश्वरः ॥ १२० ॥

જાન જે અન્તર્યામી અન્તાઃપ્રવિષ્ટ નિયામકરૂપ એમ શ્રુતિમાં કહેલા છે તે (અન્તર્યામીરૂપ) મુખ્ય ગુરુ શ્રીવિદ્યાતીર્થમહેશ્વર અમારે રક્ષણ કરો. ૧૨૦

ધત્તિ શ્વેતાશ્વતરવિવરણ નામનો પારમો અધ્યાય સમાપ્ત.

अथ न विभागः समाप्तः.

